

ÝOKANÇ KESELLER

Lukmançylyk ýokary okuw mekdebi üçin okuw kitaby

*Türkmenistanyň Bilim ministrligi
tarapyndan hödürlenildi*

Aşgabat. Ylym. 2010

UOK 616.9

§ 87

§ 87

Ýokanç keseller. Ýokary okuw mekdepleri ızın okuw kitaby. A.J.Şükürowyň, M.H.Ibragimowyň redaksiýasy bilen.
– Aşgabat: Ylym, 2010. – 548 sah.

Okuw kitabynda ýokanç keseller ylmyň döreýşi, ösüşi, keseliň ýüze çykyş alamatlary, anyklanylyşy, bejerilişi we olaryň önüniň alnyşy barada maglumatlar berlip, Türkmenistanda ýokanç keselleriň geçiş aýratynlyklary göz önünde tutuldy. Şeýle-de türkmeniň we dünýä lukmançylyk ylmynda öçmejek yz galdyran tebipleriň ylmy miraslary bilen bir hatarda ýokanç keseller baradaky täze maglumatlar hem ulanyldy.

Okuw kitaby lukmançylyk ýokary okuw mekdebi üçin niýetlenendir. Şeýle-de bu kitap ýokanç keseller lukmanlaryna, epidemiologlara, maşgala lukmanlaryna, çaga lukmanlaryna we beýleki hünärmen lukmanlara öz iş tejribelerinde ulanmakda uly goldaw berer.

TDKP № 98

KBK № 55.14

© Türkmenistanyň Ylymlar akademiýasynyň
“Ylym” neşirýaty, 2010

**TÜRKMENISTANYŇ PREZIDENTI
GURBANGULY BERDIMUHAMEDOW**

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET TUGRASY

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET BAÝDAGY

**GARAŞSYZ, BAKY BITARAP
TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET SENASY**

Janym gurban saňa, erkana ýurdum,
Mert pederleň ruhy bardyr köňülde.
Bitarap, garaşsyz topragyň nurdur,
Baýdagyň belentdir dünýäň önünde.

Gaýtalama:

Halkyň guran Baky beýik binasy,
Berkarar döwletim, jigerim-janym.
Başlaryň täji sen, diller senasy,
Dünýä dursun, sen dur, Türkmenistanym!

Gardaşdyr tireler, amandyr iller,
Owal-ahyr birdir biziň ganymyz.
Harasatlar almaz, syndyrmaz siller,
Nesiller döş gerip gorar şanymyz.

Gaýtalama:

Halkyň guran Baky beýik binasy,
Berkarar döwletim, jigerim-janym.
Başlaryň täji sen, diller senasy,
Dünýä dursun, sen dur, Türkmenistanym!

**Adamlaryň baş saglygy XXI asyryň –
Türkmeniň Altyn asyrynyň berk binýady bolar.**

**Türkmenistanyň Prezidenti
Gurbanguly BERDIMUHAMEDOW**

SÖZBAŞY

Türkmen halky öz Garaşsyzlygyny gazanany bäri gysga wagtyň içinde syýasatda, ykdysadyýetde, ylymda-bilimde, ruhyýetde, bir söz bilen aýdylanda, döwlet gurluşynyň ähli ugurlarynda dünýä jemgyýetçiligini haýran galdyran üstünlikler gazandy. Bu kuwwatly ösüş türkmen halkyny Altyn asyryň belentliklerine alyp barýan ýollaryň binýadydyr.

Türkmenistanyň Hormatly Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň “Türkmenistanda bilim ulgamyny kämilleşdirmek hakynda” permanyndan, “Bilim-terbiýeçilik edaralarynyň işini kämilleşdirmek hakynda” kararyndan ugur alyp, häzirki wagtda bilim ulgamynyň ähli basgançaklarynda, şol sanda ýokary okuw mekdeplerinde düýpli özgertmeler amala aşyrylýar.

Hormatly Prezidentimiziň “Türkmenistanda saglygy goraýşy ösdürmegiň ylmy esaslary” atly kitabynda saglygy goraýyşdaky ýetilen sepgitler we geljekde ony ösdürmegiň aýdyň ýollary jikme-jik belenilip geçilýär.

Bütindünýä saglygy goraýyş guramasynyň tassyklamagy bilen drankulýoz we poliomiýelit (ysmaz) ýokanç keseli Türkmenistanda doly ýok edildi diýlip ykrar haty (sertifikat) berildi. Ondan başga-da soňky ýyllarda ýiti ýokanç keselleriň umumy sanynyň ep-esli azaldylandygy barada takyk maglumat berilýär. Bu agzalan

üstünliklere arkaýynlaşman, lukmanlar mundan beýläk hem ýokary depgin bilen işlemelidirler.

“Saglyk” Maksatnamasyna we “Türkmenistany ykdysady, syýasy we medeni taýdan ösdürmegiň 2020-nji ýyla çenli döwür üçin Baş ugry” Milli Maksatnamasyna, bilim syýasatyna laýyklykda ylymly, bilimli, Garaşsyz döwletimiziň häzirki zaman talabyny ödäp biljek, Türkmeniň Altyn asyrynyň ýokary talabyna laýyk gelyän, sowatly lukmanlary taýýarlamak, şeýle hem ýokanç keseller baradaky maglumatlary talyplara hödürlemek iň wajyp meseleleriň biri bolup durýar.

Lukmançylyk institutynyň talyplaryna we lukmanlara hödürlenýän “Ýokanç keseller” okuw kitaby “Umumy” we “Ýöriteleşdirilen” bölümlerden ybarat bolup, umumy bölümde keseller, olaryň aýratynlygy, kliniki-epidemiologiki we dürli anyklaýyş barlaglary, bejerilişi, önüni alyş çäreleri barada, ýöriteleşdirilen bölümlerde bolsa dürli ýokanç keseller barada doly maglumat berilýär. Türkmenistanyň çäklerinde duş gelyän ýokanç keseller, olaryň garşysyna göreş çäreleri baradaky maglumatlar ýokanç keselleriň önüni almaklyga we ýurdumyzda olaryň sanynyň mundan beýläk-de azalmagyna, käbir keselleriň doly ýitip gitmegine ýardam berer diýip umyt edýäris.

**Güýçli döwletde ylym esasy orny eýeleýär, diýmek,
biz ylmyň iň täze gazananlary bilen aýakdaş gitmelidiris.**

**Türkmenistanyň Prezidenti
Gurbanguly BERDIMUHAMEDOW**

I BÖLÜM

ÝOKANÇ KESELLER BARADA UMUMY MAGLUMATLAR

Adamzat döräli bäri ýokanç keseller hem beýleki keseller bilen bir hatarda duş gelýär. Ýokanç keseller baradaky maglumatlary gadymy Hytaýyň, Müsüriň iýeroglifik ýazgylaryndan tapmak bolýar. Ondan başga-da Gippokratyň, Abu Aly Ibn Sinanyň işlerinde we beýleki gadymy ýazgylarda ýokanç keseller barada käbir maglumatlar duş gelýär.

Heýwere, mama, gyrgyn keselleri has gadymy edebiýatlarda ýatlanylýp geçilýär, mysal üçin, Müsür papiruslarynda, Injilde, Mannyň kadalarynda, Hindistanda, gadym hytaý hatlarynda, “Hiadede” we “Odisseyada”, Gomeriň, Gippokratyň düzmelerinde beýan edilipdir.

Gadymy grek taryhçysy Fukidid, biziň eramyzdan öň 425-430-njy ýyllardaky ikinji Peloponeski urşundaky wakalary beýan edende, ýagny 430-njy ýylda “gyrgynçylyk keseliniň” birden, duýdansyz peloponeskilileriň arasynda möwç alandygyny, keseliň giňden ýaýramagyna ilatyň gürlügininiň ýa-da şähäre attikaly ýaşajylyaryň köp gelyänliginiň sebäp bolandygy barada ýazyp, beýan edipdir.

Gadymy grek taryhçysy Oroziniň tassyklamagyna görä, gyrgynyň möwjemesi 125 ýyl biziň eramyzdan öň Afrikanyň demirgazyk kenarlaryndan geçip, milliondan hem köp adamyň ölümüne sebäp bolupdyr.

Biziň eramyzdan öň 165-nji ýylda Oroziniň aýtmagyna görä, howply epidemiýa Siriýadan Rim imperiýasyna geçipdir. Epidemiýa netijesinde Rimiň we onuň uzak welaýatlarynyň şeýle bir güýçli weýran bolanlygyny hem-de köp şäherleriniň, obalarynyň ýaşajylylar bilen taşlananlygyny hem-de olaryň harabaçylyga öwrülenligini, Rimde epidemiýanyň 15 ýyla golaý dowam edenligini ýazyp geçýär.

Biziň eramyzdan öň VI asyrdaky gyrgynyň epidemiýasy hem-de mümkin bolan beýleki ýokanç keseller Ýustinianyň patyşalygynda başlanyp, 62 ýyllap dowam edipdir. Oňa bolsa güýçli ýer titremeleri, wulkan böwsüp çykmalary sebäp bolupdyr. Taryhçylaryň ýazmagyna görä, gyrgynyň epidemiýasy beýlekilere seredeninde has hem güýçden gaçyp baryan Wizantiýa imperiýasyny yrandyrypdyr. Bu diňe şol döwrüň yzy üzülmeyän weýran ediji epidemiýalaryna birnäçe mysallar. Şol döwürlerde ähli keselleriň doly anyklanylmanlygy üçin “gyrgynçylyk keseli”, “gyrgynçylyk başy”, “gyrgyn” diýen atlar bilen beýan edilipdir. Ýöne şol wagtlar eýýäm heýwere we mama keselleri belli eken.

Gadymy döwürde dürli ýokanç keselleriň möwjemeleri ýygy-ýygýdan dürli şäherlere, ýurtlara ýaýrap, kähallatlarda köpçülikleýin betbagtçylyklara sezewar edipdir. Ýokanç keselleriň ýaýramak şertlerine gözegçilik etmek üçin giňişleýin maglumat beripdirler. Eýýäm şol döwürlerden başlap, eger-de näsag ýokanç keselli bolsa, galtaşma ýoly bilen, şeýle hem näsaga degişli zatlar ulanylanda keseliň ýokuşyandygyny, howanyň üsti bilen hem ýokuşmaklygynyň mümkinligini bilipdirler.

Has hem haýrana galdyran zat, köpsanly gadymy çeşmelerde adamlaryň we haýwanlaryň arasyndaky ýokanç keselleriň arabaglanyşygynyň görkezilmegidir.

“Odiseada” – biziň eramyzdan öňki VII-VIII asyrlarda gadymy grek poemasynda köpsanly haýwanlaryň, ýagny gatyrlaryň, itleriň bu köpçülikleýin kesel zerarly ölümüne sezewar bolýanlygy

ýazylypdyr. Indus kitaplarynda adamlar “haçan-da tamyň üstünden syçan gaçanda, bökende, beýhuş ýaly, polda ýöräp we ölüp, şondan hem gyrgyn ýakynlaşýandyr” diýen düşüňjä eýeripdirler hem-de olaryň öz ýaşayan jaýlaryny taşlap gidenligi barada maglumat berilýär.

Rim alymlary ysytma ýokanjynyň ýüze çykmasyňy adamyň bedenine üýtgeşik, göze görünmeýän jandarlaryň girmegi bilen düşündiripdirler.

Ýöne oňa seretmezden, hiç haçan hem şu pikir öňe sürülmandir, ýagny gyrgynyň hem kiçijik jandarlara baglydygy, olaryň adam bedenine girmegi bilen baglylykda bolup gezgindigi bilinmandir.

Eýýäm şol döwürlerde-de immunitet barada pikirleriň döräp başlanlygy mälimdir. Oňa mysal edip, ine, belli grek taryhçysy Fukididiň biziň eramyzdan öň 400-460-njy ýyllarda, ýagny gyrgynda “kim ozal keseli geçiren bolsa, eýýäm oňa howply daldigini, çünki hiç kimiň ikilenji gezek kesellemeýänligini, ulm howpuna zenli getirmeýänligini” görkezmek bolar. Eýýäm şol döwürlerde gyrgyn bilen kesellänlere seretmeklik üçin öň gyrgyny geçiren adamlary goýupdyrlar.

Şol wagtlarda ýokanç keselleriň möwjemelerine garşy ilkinji çäreleriň girizilmegi we işe ornaşdyrylmagy bar bolan gözegçilikleriň esasynda işlenilip düzülendir. Şeýle hem Injiliň şaýatlyk etmegine görä, ruhanylar näsagy barlapdyrlar, kimde heýwere güman edilse, olary bir hepdäniň dowamynda gözegçilik astynda saklapdyrlar. Eger heýwere tapylsa, näsagy arassa däl diýip yglan edipdirler, olary yzarlapdyrlar hem-de aýratyn geým geýmäge mejbur edipdirler. Näsaglar sagalan halatynda bolsa, olaryň geýen geýmilerini ýakypdyrlar. Näsaglaryň ýaşan otaglarynyň diwarlaryny bolsa suwag, etmeklik bilen zyýansyzlandyrypdyrlar.

Käbir ýurtlarda özboluşly çetleşdiriş çäreleri işlenilip düzülipdir, ýagny heýwere kesellileri ilatly ýerlerden daşlaşdyrmak ýaly çäreleri hem amal edipdirler.

Olardan başga-da önüni alyş çärelerine gadymy döwürlerde emeli sanjym etmeklige synanyşmaklyk hem degişlidir. Hytaýlylar

biziň eramyzdan 1000 ýyl ozal öz çagalaryna mama ýokançly maddalary siňdirilen köýnekleri geýdiripdirler ýa-da bolmasa guran mama ýarasynyň kesmegini burnuna goýberipdirler. Bu çäreleri mama keseliniň ýeňil görnüşlerini döretmek maksady bilen amal edipdirler. Ondan soň näsaglarda immunitet ýüze çykyypdyr, ýöne oňa seretmezden hemişe ýeňil kesel ýüze çykmadyr.

Gadymy duwýerlerde Мъсьрде raýatlaryň arasynda yzygider önüni alyş çäreleri: ýygy-ýygydan suwa düşünilmegiň kabul edilmegi, hökmany suratda arassa geýimleriň geýilmegi, mör-möjekleri öldürmeklik ýaly işleri amala aşyrypdyrlar.

Ýöne bu çäreler kähalatlarda dini däpler bilen baglydy, bularyň ählisi bolsa paýhasly önüni alyş, arassaçlyk we gigiyenik çärelerdi. Topragy hapalamagyň gadaganlygy, hapa suw içmezlik, tebigy zerurlyklary ýaşalyan ýeriň çäginde daşyna çykarmak we nejasatlaryny toprak bilen gömmeklik girizilipdir. Hapa suwuň ulanylmaklygy zähre kybapdaş kesel döredýär diýip, belläp geçipdirler.

Lukmançylygyň ösmegine uly goşant goşan Abu Aly Ibn Sina (Awisenna, 980-1037 ýý.) lukmançylyk kanunlaryny esaslandyryp, suw, howa bilen baglanyşykly döreýän keselleri we olaryň önüniň alnyşyny ilkinjiler bolup işläp düzen alym lukmandyr. Ibn Sina mama, mergi we bezeleki ýokanç keselleriň ýüze çykyşyny ýazypdyr.

Türkmen lukmançylygyny baýlaşdyrmakda şu wagta çenli döredijileri belli bolmadyk dürli ýokanç keselleriň ýüze çykyşyny, ýaýraýşyny we olara garşy önüni alyş çärelerini işläp we durmuşa geçiren alym lukmanlaryň ilkinjileriniň biri-de Seýit Ysmaýyl Gürgenlidir (1057-1137 ýý.). Onyň ilkinji bolup gemorragiki ysytmalary bogunaýaklylaryň geçirýändigini barada aýdanlary şu günler hem ähmiýetini ýitirenok.

Gündogaryň tebiçilik ylmynda uly özgerşikleri döreden ensiklopedik ylymly bu dana kişi garyn garahassalygynyň, ganly içgeçmäniň, dürli ysytmalaryň, gyzyrmanyň, örgünli garahassanyň, gaýtalanýan garahassanyň, täjijhorazyň, merginiň, gyrgynyň, otbaşyň, bezäniň, dürli zäherleriň kliniki alamatlaryny “Tebipçiligiň ýan

kitabý”, “Keselçiligiň önüni alyş” ýaly ylmy işlerinde döwrebap beýan edipdir.

Türkmen amaly lukmançylygynyň ösmegine Muhammet Gaýmaz Türkmeniň (1264-nji ýylda doglan) ylmy işleri uly ýardam beripdir. Ol öz işlerinde gyzyrma, guduzlama, gyrgyn, mergi, mama, gyzamyk, garamyk ýaly birnäçe ýokanç keseller barada, iýmitiň, asudalygyň, şahsy gijgiýenanyň bedene täsiri barada, agyz suwunyň hili barada, ýylyň pasyllarynyň täsiri barada ýazypdyr.

Orta asyrlarda gyrgyn keselinden Ýewropanyň ilatynyň üçden bir bölegi ejir çekdi. Berilýän maglumatlara salgylansak, bütün dünýä boýunça şol keselden ejir çeken adamlaryň sany 50 mln. hem köpräk bolupdyr.

Örgünli garahassa keseliniň köpçülikleýin (epidemiýa) görnüşde duş gelmegi ähli uruşlarda-da adamlaryň arasynda duş gelipdir. Birinji jahan urşy ýyllarynda sany 500 mln. adama ýeten grip ýokanjynyň has giňden ýaýramagy (pandemiýa) zerarly 20 mln. gowrak näsaglaryň ömür tanapy kesilipdir.

Uzak wagtlaryň dowamynda ýokanç keselleriň tebigaty barada maglumatlar örän az we gysga bolupdyr. XVI asyryda alymlar käbir keselleriň sag adama ownuk bedenjikleriň üsti bilen geçýändigini baradaky düşüňjani orta atypdyrlar.

Öökänzly zaklama pikirini esasy usdãren alymlara italãan lukmany Frakastro (1478-1553 ýý.), iňlis lukmany Saýdengema (1627-1689 ýý.), rus lukmany D.S.Samoýlowiç (1724-1810 ýý.) we ş.m. degişlidir.

Bu pikir XIX asyryň ortalarynda kesel dörediji ownuk bedenjikleriň tebigatyny öwrenýän (bakteriologiýa) ylmynyň ösmegi bilen şu aşakdaky alymlar L.Paster, R.Koh, I.I.Meçnikow, P.Erlih, G.Minh, G.N.Gabriçewskiý, D.K.Zabolotnyý, L.A.Zilber tarapyndan subut edilipdir.

Türkmenistanda ýokanç keseller boýunça ylmy barlaglaryň başlangyjy lukmançylyk institutynyň açylmagy bilen baglanyşykly bolupdyr. 1932-nji ýylda ýokanç keselleri kafedrasyny döredilipdir. Ony A.A.Dmitriýew esaslandyrypdyr hem-de 1932-1936-njy ýyllar aralygynda müdirlik edipdir. 1935-nji ýylda professor B.D.Timakov

tarapyndan ýokanç keselleri kafedrasynda ilkinji epidemiologiäa kursy duredilädr.

Türkmenistanda ýokanç keseller ylmyň ösmegine bu ugruň hünärmenleri bilen beýleki hünärmenler hem köp goşant goşdular. Olara mysal edip, A.A.Dmitriýew, W.A.Skawinskiý, W.D.Timakow, S.M.Dursunowa, Ý.W.Skawinskiý, A.S.Ýermina, I.G.Punskaya, T.B.Myratnazarowa, E.B.Baýramowa, A.W.Wasilýewa, B.A.Kiathanow, T.T.Gerosemenka, N.K.Kudratullaýew, J.K.Akmedmedow, Ə.G.Stepanjan, N.E.Esenow, I.Ə.Gasanow, A.M.Akyýew, K.Welbaýew we beýleki epidemiologlary, mikrobiologlary, ýokanç keseller lukmanlaryny gurkezmek bolar. Garryn garahassalygynyň we paratifiň döreyiş, ýüze çykyş we ýaýraýyş aýratynlyklary, garryn garahassalygynda, paratiflerde, hörezekde dörediji göterijileriň keseliň ääramagynda ähmiýeti, bejerilişi, salmonellalaryň seýrek duş gelýän görnüşlerini ýüze çykarmak we olaryň kesel döredijilik ukyplygyny öwrenmek, otbaş, guduzlama, brusellýoz keselleriniň häzirki zaman epidemiologiýasy, klinikasy, anyklanylyşy, olara garşy gönükdirilen önüni alyş çäreleri, bezäniň, ganly içgeçmäniň klinikasy, epidemiologiýasy, olara garşy gönükdirilen göreş çäreleri, ýiti we dowamly wirusly gepatitleriň klinikasy, epidemiologiýasy, önüniň alnyşy, bejerilişi ýaly ylmy işler alnyp barylýdy. Bu ylmy işler ýokanç keseller lukmanlarynyň arassaçylyk we epidemiolog lukmanlarynyň esasy iş usuly gollanmasy bolup, köp ýokanç keselleriň önüni almakda, ilatyň saglygyny goramakda, keselçiligi azaltmakda, ölüm howplulygyny peseltmekde, raýatlaryň ortaça ýaşyny uzaltmakda peşdaly maglumat hukmünde hyzmat edädr.

Ýokanç keseller – bu kesel dörediji bedenjikler, wiruslar, bakteriýalar (şol sanda rikketsiýalar we hlamidiýalar) ýönekeýjeler tarapyndan döredilýän keseller toparydyr. Ýokanç keselleriň düýp manysy özüniň hususy biologiki işjeňligi bolan iki sany özbaşdak bioulgamynyň, ýagny adam bedeniniň (makrobedeniň) we kesel dörediji bedenjigiň (mikrobedeniň) özara aragatnaşygydyr.

Ýokanç – bu daşky gurşawyň belli bir şertlerinde we sosial gurşawda kesel döredijiniň we bedeniň aragatnaşygy netijesinde

ýüze çykyp ösýän şikeslenme, goranma, sazlamak (kompensator) täsirleşmeleriniň çylşyrymly toplumydyr (muňa başgaça ýokanç hadysa hem diýilýär).

Ýokanç hadysa biologiki ulgamyň, ýagny adam bedeniniň ähli agzalarynyň – submolekulýar, suböýjük, öýjük, dokuma, ulgam, bütin bedeniň derejesinde ýüze çykyp bilýär. Şeýlelik bilen, ýokanç kesel – bu hususy ýokanç hadysasynyň ýüze çykmagy we onuň ahyrky ösüş derejesiniň netijesidir.

Kesel döredijiniň hem-de bedeniň özara täsiri elmydama keseliň döremegine getirmeyär. Ýokanjyň adamyň bedenine düşmegi entek keseliň döreýändigini aňlatmaýar. Başga bir tarapdan, ýokanç kesel – bu ekologik näsazlygyň diňe bir tapgyrydyr, ýagny, ýokanç hadysanyň belli bir görnüşidir.

Şeýlelikde, ýokanç hadysanyň birnäçe görnüşleri mälimdir. Olar keseliň ýokuşmaklyk şertlerine, kesel döredijiniň biologiki häsiýetine we bedeniň aýratynlygyna (kabul edijilik, mahsus we mahsus bolmadyk goranmak derejesine) baglydyr.

Ýokanç hadysanyň görnüşleriniň arasynda has köp öwrenileni onuň aýdyň (manifest) görnüşidir. Bu görnüş öz gezeginde ýiti hem-de dowamly görnüşlere bölünip, adaty, adaty bolmadyk, “äyldyrym zaltlygynda” has agyr gezädn-fulminant görnüşlerde geçip bilýär. Aýdyň görnüşü ondan başga-da ýeňil, orta agyrlyk we agyr derejelerde geçip bilýär. Ýokanç keselleriň aýdyň ýiti görnüşü kesel döredijiniň näsagyň bedeninde uzak wagtlap saklanman, soňra belli bir derejede şol ýokanjy kabul etmezlik ukybynyň döremegi bilen häsiýetlendirilýär. Aýdyň ýokanç keselleriň ýiti görnüşiniň epidemiologiki ähmiýeti has uludyr.

Aýdyň ýokanç keselleriniň dowamly görnüşiniň esasynda döredijiniň näsagyň bedeninde uzak wagtyň dowamynda saklanyp, şikeslenme hadysasynyň gowşap ýa-da gaýtalanyp durmagy, wagtynda dogry bejergi geçirilende, ýiti görnüşdäki ýaly doly gutulmagy bellenilip bilinýär.

Ýokanç keselleriň gaýtadan, şol bir döredijiniň ýokuşmagy zerarly ýüze çykmagyna keseliň gaýtalanmagy (“reinfeksiýa”),

birinji kesel doly geçip gutarmanka ýokuşmagyna bolsa ýokanjyň goşulyşmasy (“superinfeksiýa”) diýilýär.

Bedeniň we kesel dörediji bedenjikleriň özara täsiri netijesinde döreýän görnüşlige ýokanç hadysanyň az alamatly (subkliniki) görnüşü, ýokanç keseliň ýiti ýa-da dowamly kliniki alamatsyz geçýän görnüşü hökmünde seredilýär. Bu adam bedeninde görnüşlik netijesinde ýüze çykyan immunologiki işjeň ulgamlarda hem-de dokumalarda şol döredijiniň häsiýetine laýyk üýtgeşmeleriň ýüze çykmagy bilen subut edilýär. Ýokanç keseliň alamatsyz geçýän bu görnüşü näsaglaryň işjeňliginiň saklanylýanlygy sebäpli, ýokanjyň ýaýramagynda ol uly ähmiýete eýedir. Başga bir tarapdan, keseliň bu görnüşiniň ýygyllygy birnäçe ýokanç keselleriň ýagny, meningokok, ganly içgeçme, hörezek (difteriýa), grip, poliomýelit ýokançlarynyň we ş.m. ilatyň arasynda immun gatlagynyň doremegine we şol keselleriň belli bir derejede ýaýramazlygyna ýardam edýär.

Ýokanjyň alamaty bildirmän geçýän (latent) görnüşü uzak dowam edýän, adamyň bedeni bilen döredidijiniň özara täsiri netijesinde döreýän kliniki alamatsyz görnüşidir. Bu ýagdaýda dörediji ýetmez görnüşde ýa-da ýörite aýratyn L görnüşde ýaşamaga ukyply görnüşinde duş gelýär. Alamaty bildirmän geçýän ýokanjyň döredijisi adam bedeniniň öýjüklerinde ýaşaýar, ýöne daşky gurşawa bölünip çykmaýar. Emma käbir sebäplere görä, ýagny (gyzgyňlyk täsiri, gapdallaýyn goşulyşyp gelyän keseller, döwür-ýenjik, ruhy üýtgeşmeler, gan bejergisi geçirilende, bejeriş maksady bilen beden dokumalaryny ýa-da agzalaryny kesip, bedeniň başga ýeri bilen birikdirme (transplantasiýa) geçirilende we ş.m.) dörediji adaty görnüşe öwrülip, ýiti ýokanç keselleriň doremegine getirýär. Gerpes ýokanjy muňa mysal bolup hyzmat edýär.

Adam bedeniniň we kesel dörediji wiruslaryň özara täsiriniň özboluşly görnüşiniň biri hem haýal geçýän ýokançdyr. Onuň esasy alamatlary uzak dowam edýän gizlin döwür (aýlap, ýyllap), bir agzada ýa-da bir ulgamda dynuwsyz beterleşip ösýän hem-de ölüme sezewar edýän şikeslenme üýtgeşmeleridir.

Bu ýokançlara AIDS, dogabitdi gyzylja, dynuwsyz beterleşýän gyzylja panensefalidi, haýal geçýän sklerozirlenýän gyzamyk

panensefalidi, prionlaryň (nukleinsiz ýokançlar) döredýän keselleri: Kreýtsfeld-Yakobyň, Gorstman-Ştrensleriň alamatlar toplumy, amiotrofiki leykospongioz we ş.m. degişlidir.

Bir döredijiniň adam bedenine aralaşmagy bilen dörän ýokanç kesellere bir ýokanç (monoinfeksiýa), birnäçe durediji bilen dörän ýokanç kesellere bolsa, garyşyk ýa-da mikstinfeksiýa diýilýär. Häzirki döwürde mikstinfeksiýa “utgaşyp gelyän (assosirlenen ýokanç)” hökmünde seredilýär. Utgaşyp gelyän ýokançlar ýyl-ýyldan has köp duş gelyän ýokanç hadysanyň aýratyn bir görnüşidir. Utgaşyp gelyän ýokançyň mysalynda şertli kesel döredijileriniň (floralaryň) döredýän kesellerini, ýagny içki (endogen ýa-da autoinfeksiýany) görkezmek bolar (disbakterioz we ş.m.).

Ýokarda agzalyp geçilişi ýaly, ýokanç hadysasynyň esasy baglanyşykly ýagdaýlary kesel dörediji, janly beden hem-de daşky gurşawdyr.

Kesel durediji – bu ýokanç keseliň gönüden-göni sebäpkäri bolup, onuň mahsuslygyny anyklaýar, şeýle hem keseliň geçişine we netijesine täsir edýär. Onuň esasy häsiýetlerini, ýagny şikeslendirijiligini (patogenligini), döredijiniň ýokanç kesel döredijilik ukybyny (wirulentligini), ýapysylyk ukybyny (adgeziwligini), ýokançlylygyny hem-de zäherligini (toksigenligini) kesgitleýär.

Şikesleýjilik (patogenlik) – bu kesel döredijiniň genetiki taýdan ýokanç kesel döretmek ukybydyr. Kesel döredijiniň bu häsiýetine baglylykda olar adamlarda, haýwanlarda kesel döredijileriň bir görnüşü (patogen), şertli kesel dörediji we kesel döredip bilmeýän toparlara bölünýär.

Kesel döredijileriň ýokanç kesel döredijilik ukyby (wirulentlik) – bu kesel duredijileriň kesel döredijilik ukybynyň täsir ediş güýjüniň derejesidir. Kesel döredijileriň her bir görnüşinde bu özbaşdak häsiýete eýedir hem-de durnukly däl. Kesel döredijileriň ýokanç kesel döredijilik ukyby ýapysmagy we ýokançlylygy bilen baglanyşyklydyr. Ýagny dokumanyň ulgamlara ýelmeşip, olaryň içine aralaşyp ýaýramagydyr. Bu ukyplylyk kesel döredijiniň düzümine girýän fibrinolizin, fermentler-gialuronidaza we musinaza,

DNK – aza, kollagenaza, neýraninidaza ýaly biologiki maddalar bilen düşündirilýär.

Zäherlilik (toksigenlik) – bu kesel döredijileriň zäherli maddalary emele getirmek we bölüp çykarmak ukybydyr. Zäherli maddalar iki topara bölünýärler: proteinli (daşky zäherli madda – ekzotoksin) we proteinsiz (içki zäherli madda – endotoksin).

Daşky zäherli maddalary, esasan, gram pozitiw kesel döredijiler bölüp çykaryrlar. Muňa mysal edip, hörezegiň, bürmäniň, botulizmiň, gazly gangrenanyň, şeýle hem beýleki diri kesel döredijileriň daşky gurşawa zäherli maddalaryny bölüp çykarmagyny görkezmek bolar. Olar fermentativ hili boýunça täsir edip, ýokary ýöriteleşdirilen täsiri boýunça tapawutlanýarlar hem-de gönüden-göni aýratyn agzalara we dokumalara zeper ýetirýärler. Mysal üçin, bürmäniň kesel döredijisiniň daşky zäherli maddasy (ekzotoksini) gönüden-göni oňurga we süýri beýniniň hereket etdiriji merkezlerine, Grigoryewa-Şiganyň daşky zäherli maddasy (ekzotoksini) bolsa, içegäniň epitelial öýjüklerine täsir edýär.

Içki zäherli maddalar (endotoksin) döredijiniň öýjükleri bilen berk baglanyşykly bolup, diňe olar darganda awy bölünip çykýar. Olar, esasan hem gram negatiw kesel döredijilere mahsus bolýar. Himiki tebigaty boýunça içki zäherli maddalar (endotoksin) glýusidolipid-protein toplumyna ýa-da lipopolisaharid birleşmä degişlidirler.

Kesel döredijiniň adam bedenine girýän ýerine ýokanjyň giriş derwezesi diýilýär. Ýokanjyň giriş derwezesi bolup, deri örtükleri (gyzzyrma, örgünli garahassa, beze, felinoz we ş.m. ýokanç kesellerde), dem alyş ýollarynyň nemli örtükleri (grip, garamyk, täjijhoraz we ş.m. kesellerde), aşgazan-içege ýollary (garyn garahassasy, ganly içgeçme we ş.m. kesellerde) hyzmat edýärler.

Giriş derwezesinden geçenden soň, kesel dörediji limfa ýoly bilen (limfogen) ýa-da ganyň üsti bilen (gematogen) ulgamlara we dokumalara ýaýraýar. Döredijiniň gana düşmegine bakteriëmiia (bakteriäly ýokanç kesellerde), wirusemiia (wirusly ýokanç kesellerde), parazitemiia (эпителий ýokanç kesellerde) diýilýär.

Kähalatlarda kesel dörediji giriş derwezesinde saklanyp,

bedene öz zäherli maddalary arkaly zeper äetirədr. Bu ýagdaýda zäherlenme hadysasy ýüze çykýar (hörezek, täjhoraz, bürme we ş.m. ýokançlarda).

Kesel döredijileriň ýene-de bir häsiýeti, özboluşly troplyk täsiri – bu belli bir öýjüge, dokuma, agzalara täsir edip bilijilik ukybydyr. Oňa mysal edip, grip ýokanjynda wirusyň dem alyş ýollarynyň epiteliýasyna, AIDS-de T limfositlere täsir etmegini görkezmek bolar.

Janly beden. Ýokanç keselleriň ýüze çykmagynda we geçişinde bedeniň hem ähmiýeti uludyr. Bedeniň hem-de kesel döredijiniň zyýanly täsirinden goranyş we onuň köpelmegine, ýaşamagyna päsgel berýän ýagdaýy iki sany uly topara bölünýär: mahsus we mahsus bolmadyk.

Mahsus bolmadyk goranyş ýagdaýlaryna şu aşakdakylar degişlidir:

- deri örtükleri – onuň mehaniki geçirmezligi, ýagny päsgelçilik işjeňligi we bakteriosid häsiýeti;

- aşgazan fermentleri we onuň turşulygy köp kesel döredijileriniň gyrylmagyna getirýär;

- bedeniň adaty mikroflorasy – olar kesel döredijileriň orun tutmaklygyna päsgel berýärler;

- dem alyş ýollarynyň nemli bardalary – olaryň epitelial öýjükleriniň kirpijekleriniň gymyldamak ukyby döredijileri dem alyş ýollaryndan mehaniki usulda ýok edýärler;

- gan we beäleki biologiki suwuklyklar (tüykülük, burnuň we damagyň şiresi, gözýaş, erkeklik tohumy we ş.m.) lizosim, properdin ýaly fermentler bilen kesel döredijä ulam howply täsir edýärler.

Olardan başga-da komplement ulgamy, interferonlar, limfokinler, gidrolizalar we beäleki şuna meňzeş bakteriosid serişdeler hem bedeniň mahsus bolmadyk goranyş ýagdaýlaryna degişlidir. Ýokanç kesellerden goranmak, olara garşylyk görkezmek ukyby adamyň iýmitlenişine, witamin üpjünçiligine hem baglydyr.

Çensiz ýadawlyk, neşekeşlik, arakhorlyk ýaly ýagdaýlar adamyň kesel döredijä garşylyk görkezmek ukybyny örän peseldýär.

Bedeniň kesel döredijilerden goranmagynda fagositleriň we komplement ulgamynyň hem ähmiýeti uludyr. Häsiýeti boýunça olar ýöriteleşdirilmedik ýagdaýlara degişli hem bolsa, immunitet ulgamyna gatnaşýanlygy sebäpli esasy orny eýeleýärler. Meselem, dokuma makrofaglary dörediji antigenlerini taýýaramaga we olary immun görnüşe öwürmäge gatnaşýarlar. Şeýle hem olar T we B limfositleriň immun jogaby üçin birleşmelerine gatnaşýarlar. Başgaça aýdanymyzda, olar mahsus bolmadyk ýagdaýlara degişli hem bolsa, mahsus täsirleşmeleriň antigen güýçlendirmesine gatnaşýarlar. Bu ýagdaý komplement ulgamyna hem degişlidir: komplementleriň emele gelmegi ýöriteleşdirilen antigenlere bagly däl hem bolsa, komplementleriň bir düzümi antitelanyň emele gelmegine hem-de antigen saklaýan öýjükleriň dargamagyna gatnaşýarlar. Bedeniň ýöriteleşdirilmedik goranyşy genetiki hadysasy arkaly gözegçilik edilýär. Meselem, kate genetiki ýagdaýlar käbir ýokanç kesellerde – gyzamykda, inçekeselde, gyzzyrmada we beýlekilerde bedeniň kabul etmezligini we kesele durnuklylygyny üpjün edýär.

Mahsus ýagdaýlara ilki bilen immunitetiň emele gelmegi degişlidir.

Immunitetiň emele gelmegi bedeniň kesel döredijiden goramak ukybynyň aýgytly pursatydyr. Immunitet adam bedeniniň gomeostazyny belli derejede saklamaga ýardam edýän hadysanyň biridir.

Immun jogaby adamda bolan 6 sany mahsus täsirleşmeleriň netijesinde emele gelýär:

1. Antitelalaryň işlenilip zykarylmagy;
2. Çalt görnüşli aşaduýujylyk;
3. Haýal görnüşli aşaduýujylyk;
4. Immun ýatkeşlik;
5. Immun tolerantlylygy;
6. Idiotip – antidiotip täsir edijilik.

Immun jogabynyň emele gelmegine T we B limfositleriň, şeýle hem makrofaglaryň bilelikde gatnaşmagy esasy orun eýeleýär.

Bu hadysada aýgytly ähmiýet immunitetiň T ulgamyna

degişlidir. T hüjeler 4 sany subpopulýasiýa bölünýärlär:
T – killerler (ýokuşdyrylan öýjükleri we çiş öýjükleri dargadyjylar),
T – effektorlar (öýjük immunitetiniň täsirleşmesini ýerine ýetirijiler),
T – helperler (B limfositleriň antitela döretmegine gatnaşyjylar),
T – supressorlar (T we B limfositleriň işeňňirligine gözegçilik edýär). Şeýle-de tebigy killerler (NK) özlerinde perforin saklap, nyşan-öýjükleriň dargamagyna (lisis) getirýärler.

B limfositler dürli immunoglobulinleriň (IgA, IgM, IgG, IgE, IgD) emele gelmegine gatnaşýarlar.

Makrofağlaryň ýerine ýetirýän işleri antigenleri tanap, olary işläp üşürmekden we olar hakdaky maglumaty T we B limfositlere ýetirmekden ybaratdyr.

T we B limfositleriň immun jogapdaky ähmiýeti köp dürli. Olaryň san we hil taýdan üýtgemeleri bolsa ýokanç keselleriň netijesini çözüýär. Kähalatlarda olaryň özlari immun şikeslenme hadysanyň (autoimmun täsirleşme, allergiýa) effektory bolup durýarlar. Ýagny immun hadysasy bilen bedeniň dokumalarynyň zeperlenmesi bolup geçýär. Immunitet – bu immun ulgamynyň umumy bedene ýokanç antigenler düşende olara garşy antitelalary döretmeklik ukybydyr.

Antitelalaryň döremegi gönüden-günü B limfositlere bagly bolsa-da, öz gezeginde ön belläp geçişimiz ýaly, ol T limfositleriň gatnaşmagynda geçýär. Emele gelyän antitelalar her bir kesel dörediji üçin hususy ýa-da mahsus we başga kesel döredijiler bilen täsir edişmeyerler.

Antitelalaryň işeňňiligi immunoglobulinlere baglydyr. Dürli synpa degişli bolan immunoglobulinleriň her biriniň öz aýratynlygy bardyr. Ýokanç kesellerde esasy orun IgM we IgG degişlidir. IgM bilen bagly bolan antitelalar keseliň irki döwründe döreyän bolsa, IgG bilen bagly bolan antitelalar keseliň giçki döwründe (iki hepdeden soň) ýüze çykýar. Käbir kesellerde (gyzamyk, garamyk we ş.m.) adamyň ömrüniň ahyryna çenli saklanýan immunitet antitelalaryň IgG toparyna degişlidir. Beýleki Ig-den IgA yokary dem alyş, aşgazan-içege, jyns ýollarynyň suwuklygynda, owuz sýzdynde bolup, sagany yokanç kesellerden goramakda uly ähmiýete eýedir.

Häzirki gýnlerde-de IgD we IgE häsiýetleri doly derejede öwrenilen däldir. Şeýle-de bolsa, IgE-niň allergiýa täsirleşmesine gatnaşýanlygy subut edilendir.

Immun jogaby 3 derejede : öýjük içinde; öýjük arasynda we umumy beden derejesinde amala aşyrylýar.

Häzirki döwürde takyk antigenlere bolan immun jogabynyň güýjüniň laýyk gelýän genleriň kodirlemegi bilen baglanyşyklydygy mälim edildi. Olara immunoreaktiv genler diýilýär.

Daşky gurşaw. Daşky gurşaw ýokanç hadysasynyň üçünji ýagdaýy bolup, janly bedeniň garşy durup bilmeklik ukybyna hem-de kesel döredijä täsir edýändir. Howanyň ýagdaýyna, guraklyk, radiasiýa, beýleki kesel döredijileriň garşylyklaýyn täsiri kesel döredijilere ýaramaz täsir edýär. Howanyň sowamagy, zyglylygyň derejesiniň ýokarlanmagy, radiasiýa, himizasiýa we ş.m. şertler bolsa, adam bedeniniň ýokanç kesellere garşy durujylyk ukybyny peseldýär.

Gurşawyň sosial ýagdaýlarynyň täsiri hem uludyr. Ekologik ýagdaýlaryň ýaramazlaşmagy, senagat we oba hojalyk önümleriniň, şäheriň zir-zibilleri ýokanç keselleriň ýaýramagyna ýardam berýär.

Şeýlelikde, ýokanç keseller beýleki kesellerden ýokuşma howpy, mahsus kesel döredijiniň bolmaklygy we kesel geçirilenden soň immunitetiň döremegi bilen tapawutlanýar.

Ýokanç keselleriň döwürleri. Ýokanç keselleriň ýene-de bir aýratynlygy onuň tapgyrlaýyn, döwürler bozunza gezmekligidir.

Döwürleýin geçiş ýokanç kesellere mahsusdyr. Ýokanç keseliň yzygiderlilikde kesgitli döwri ýüze çykýar: gizlin (inkubasion), başlangyç ýa-da alamatlaryň ösüş döwri (prodromal), keseliň alamatlarynyň has güýçlenmegi, alamatlaryň peselmegi we gutulýş döwri.

Gizlin döwür – bu kesel döredijiniň janly bedene aralaşan wagtyndan keseliň ilkinji kliniki alamatlarynyň ýüze çykýan döwürüne çenli aralykdyr. Gizlin döwürüň dowamlylygy dürli ýokanç kesellerde dürli bolýar, hatda şol bir ýokanç kesel bilen kesellän adamlarda hem dürli-dürlüdür. Mysal üçin, käbir kesellerde gizlin döwürüň dowamlylygy (grip we botulizm keseline) birnäçe sagada

çenli, başga keselerde (guduzlama, wirusly gepatit B) bolsa birnäçe aýlap dowam edýär. Ol döredijiniň dürli wirulentlik derejesine we ýokaşdyryjy möçberine, janly bedeniň keselden öňki ýagdaýyna, onuň goranyş ukybyna bagly bolýar. Gizlin döwrüň gysga we uzak dowamlylygyny bilmek, ýokanç keseliň karantin döwrüniň dowamlylygyny anyklamak öňüni alyş çärelerini gezirmek ızın zerurdyr.

Başlangyç döwür keseliň ilkinji alamatlarynyň ýüze çykmagy bilen başlanýar. Ol dürli keselerde umumy alamatlar bilen, ýagny kellagyry, umumy gowşaklyk, ysgynsyzlyk, näsagyň işdäsinin hem-de ukusynyň bozulmagy, kähalatda bedeniň gyzgynynyň ýokarlanmagy bilen häsiýetlendirilýär. Şol sebäplere baglylykda keseli anyklamak has kyn düşýär. Diňe gyzamyk ýokanjyna beýle ýagdaý mahsus bolmaýar. Bu ýokanç keseliň başlangyç döwründe agyz boşlugynyň nemli örtüğünde, azy dişiň galtaşan äerinde Belskiä-Filatow-Koplighi tegmiliniň ýüze çykmagy keseli doly we dogry anyklamaga mümkinçilik berýär.

Keseliň alamatlarynyň ösüş döwründe dowamlylygy, adatsa, 2-4 günden ybarat bolup, äeterlikli alamat toplumlary эъзе зykэар we эokанжy anyklamaga мүмkinзілік дuredэдр.

Keseliň alamatlarynyň ösüş derejesiniň has artýan döwründe her bir ýokanç kesel üçin hasiýetli bolan alamatlar aýdyň ýüze çykýar. Onuň dowamlylygy birnäçe günden (gyzamyk, grip), birnäçe hepdä (garyn garahassasy, wirusly gepatitler, brusellýoz) çenli bolup bilýär. Bu döwürde keseliň alamatlaryna baha berlip, kesel kesgitlenilýär, onuň agyrlyk derejesi hem-de netijeleri anyklanylýar.

Keseliň alamatlarynyň has aýdyň ýüze çykýan döwri olaryň derejesiniň peselmegi, ondan soň gutulyş döwri bilen çalyşýar. Keseliň gutulyş döwrüniň dowamlylygy dürli ýokançlarda dürli bolup, keseliň görnüşine, onuň agyrlyk derejesine, geçişine, bejerginiň täsirine we ş.m. baglydyr. Gutulyş doly we doly däl bolup bilýär. Kesel zerarly janly bedende bolup geçen üýtgeşmeler, olaryň işjeňliginiň bozulmalary doly dikeldilen ýagdaýynda doly gutulma

we işjeňligi doly dikelmedik ýagdaýynda oňa doly däl gutulma ýaly seredilýär.

Ýokanç keselleriň gaýrüzülmegi. Ýokanç keselleriň ähli döwürlerinde hem gaýrüzülmäniň ýüze çykmagy mümkin. Olar mahsus we mahsus bolmadyk görnüşlere bölünýärler. Mahsus gaýrüzülmeler şol ýokanjy döreden kesel döredijiniň täsiri netijesinde ýüze çykýar (garyn garahassasynda içegäniň deşilmegi, wirusly gepatitlerde bagyr komasynyň ýüze çykmagy we ş.m.). Mahsus bolmadyk gaýrüzülmeler başga kesel döredijiniň täsiri netijesinde ýüze çykýar (grip ýokanjynda öýken sowuklamasy we ş.m.).

Ýokanç keselleriň dürli döwürlerinde aýratyn orun ölüm howply gaýrüzülmelere degişlidir. Olara bagyr komasy (wirusly gepatit), äiti buwrek äetmezçiligi (gyzzyrma, leptospiroz, böwrek alamatly gemorragiki ysytma, meningokok ýokanç keseli), öýkeniň çişmesi (grip), kelle beýniniň çişmesi (meningitler, gepatitleriň fulminant görnüşi) we şok. Ýokanç kesellerde şogun şu aşakdaky görnüşleri düş gelýär:

1. Sirkulyator (ýokançly-zäherli) şogy.
2. Gipowolemiki şogy.
3. Gemorragiki şogy.
4. Anafilaktiki şogy.

Ýokanç keselleriň toparlara bölünişi (klassifikasiýasy)

Ýokanç keselleriň klassifikasiýasynyň bu keselleri öwrenmekde uly ähmiýeti bardyr. Ýokanç keselleriň toparlara bölünişini öwrenmek onuň ugurlaryny anyklamaga we önüni alyş çärelerini giňişleýin geçirmäge ýardam edýär. Dürli edebiýat çeşmelerine salgylanyp, ýokanç keselleriň birnäçe klassifikasiýasy hödürlenýär.

Ýokanç keselleri döredijileriň filogenetik urugyny hasaba alýan we ş.m. kesel döredijisine esaslanan toparlar aşakda gürkezilýär.

1-nji tablisa

Adamyň kesel toparlarynyň ady we döredijileriň bölünişi

Döredijileriň faksony		Keseliň toparlary
Şalyk	Toparlar	
Wiruslar	Wiruslar	Yokanç keseller
Prokariotlar	Mikoplazmalar	»
	Hlamidiýalar	»
	Rikketsiýalar	»
	Bakteriýalar	»
	Spirohetler	
Eukariotlar		Inwaziýalar:
	Kömelejikler	Mikozlar
	Ýönekeýjeler	Protozoozlar
	Gelmintler	Gelmintozlar
	Bogunaýajyklylar	Infestasiýalar

1-nji tablisada gurkezilen maglumatlardan ugur alyp, ýokanç keselleri wirusly, mikoplazmaly (mikoplazmozlar), hlamidiýaly (hlamidiozlar), rikketsiozly (rikketsiozlar), bakteriýaly (bakteriozlar), spirohetozly (spirohetozlar) ýokanç kesellere bülmek bolýar.

Kömelejikler arkaly durdun kesellere mikozlar, ýönekeýjeler arkaly durdun kesellere bolsa protozoýlar ýa-da protozoozlar diýilýär. Gelmintozlar (parazit gurzuklar arkaly durgudun keseller) we infestasiýalar (bogunaýajyklylar arkaly döredýän ýokanç keseller) kesgitli aýdylanda ýokanç kesellere degişli däl. Emma taryhy we guramaçylyk ýagdaýlara görä gelmintozlar we degelmintizasiýa ýokanç keseller gullugynyň paýyna düşdi.

Amaly ähmiýetine ser salanynda ekologiki klassifikasiýanyň esasy döredijiniň ýöriteleşdirilen häsiýeti (ýagny biologiki görnüş hökmünde jansyz ýaşap bilmeýän ýaşayyş gurşawyny hasaba alýan) düzýär. Adamlarda kesel döredýän kesel döredijileriň daşky gurşawy

3 topara bölünýär (şeyle hem olar döredijiniň çeşmesi bolup durýarlar):

1. Adamyň janly bedeni (adamlaryň populýasiýasy);
2. Haýwanlaryň janly bedeni;
3. Abiotik (jansyz) gurşaw – toprak, howdanlar, käbir ösümlükler we ş.m.

Şuňa laýyklykda ähli ýokanç keselleri 3 topara bölmek bolýar:

1. Antroponozlar (эоканз respirator keselleri, garyn garahassasy, gyzamyk, hurezek).
2. Zoonozlar (salmonelləozlar, guduzlama, sakyrtygaly ensefalit).
3. Sapronozlar (legionelləoz, melioidoz, mergi, klostridiozlar).

Bütindünýä saglygy gorayyş guramasynyň hünärmenleri sapronozlara başga-da saprozonozlary (iki sany ýaşayyş gurşawy bolan döredijiler, ýagny haýwanlaryň janly bedeni we daşky gurşaw; olaryň käwagt gurşawyny çalyşmagy ýaşayyş ukyplylygy üçin we olaryň biologik görnüşiniň hökmünde saklanmagy üçin zerur) goşmagy makul bilýärler.

Bu ýokançlara otbaşy, gök iriň taýajygy, leptospiroz, iýersinioz, psewdotuberkuləoz, listerioz we ş.m. degişlidir.

Amaly lukmanzylykda has amatly toparlara bölünüş L.B.Gromaşewskiniň (1941 ý.) ýokanç keseller klassifikasiýasydyr. Onuň düzülmegi днэд ylmynda uly waka bolupdy. Onuň awtoryna epidemiologiýanyň we infektologiýanyň gazananlaryny, ýokanç kesellerinde umumy şikeslenmäni we aýratynlykda geçmesini bir ýere jemlemek başartdy.

L.B.Gromaşewskiniň klassifikasiýasynyň ölçegi bolup döredijiniň geçiş hadysasy we onuň eýesiniň janly bedeninde ýerleşşi hyzmat edýär. Bu alamatlar boýunça ýokanç keselleri 4 topara bölmek bolýar:

1. Içege ýokanç keselleri (tāret-agyz geçiş hadysaly);
2. Dem alyş ýollarynyň ýokanç keselleri (howa-damja geçiş hadysaly);

3. Gan ýa-da transmissiw ýokanç keselleri (gan üsti bilen geçiş hadysaly);

4. Deri örtükleriniň ýokanç keselleri (galtaşma geçiş hadysaly).

Ýokanç keselleri şeýle bölmek antropozlar üçin örän amatly bolýar. Emma zoonozlar we sapronozlar üçin bu bölüniş amatly bolmaýar. Sebäbi zoonozlara birnäçe geçiş hadysalary mahsus. Birnäçe geçiş hadysalary käbir antropozlarda hem bolup bilýär. Mysal üçin, wirusly gepatitlerde. Sapronozlaryň belli bir kanuna laýyk geçiş hadysasynyň bolmazlygy-da ahmal.

Häzirki döwürde zoonozlar 3-in ekologiki-epidemiologiki klassifikasiýa hüduslendi. Bu klassifikasiýa lukmanlar 3-in hem amatlydyr.

1. Öý haýwanlarynyň (oba hojalyk, deri üçin öýde saklanýan) we sinantropalaryň (gemrijileriň) keselleri;

2. 3abany haýwanlaryň (tebigy-ojakly) keselleri.

L.B.Gromaşewskiniň klassifikasiýasynda şeýle hem käbir antropoz we zoonoz döredijileriň keseligine kesel geçiş hadysasy bilen bir hatarda dikligine geçiş hadysasynyň barlygy-da görkezilmedik (ejesiniň göwresindekde zaga gzmeklik).

Şeýlelik bilen, L.B.Gromaşewskiniň klassifikasiýasy epidemiologiýanyň ýokanç keselleriň döreyşi we ösüşi baradaky biliminiň, umuman ýokanç keselleri öwrenýän ylmyň täze gazananlaryny öz içine alyp bilenok. Emma bu klassifikasiýa ýokanç kesellerini öwrenmäge girişen lukmanlara çuňňur pikirlenmäge mümkinçilik berýär.

Adamda duşýan ähli keselleri bir ýere jemlemek maksady bilen lukmanlaryň halkara jemgyýeti keselleriň halkara klassifikasiýasynyň 10-njy täzeden seretmesini saglygy goraýşyň 43-nji Bütindünýä assambleýasynda kabul etdi. Şol ýerde ýokanç kesellere hem uly orun berilýär.

ЎОКАН3 КЕСЕЛЛЕРИЊ ANYKLANYLYŞYNYЊ ESASLARY WE USULLARY

Ўокан3 кесели anyklamak – бу ндсagy hemmetarapлаэын uwrenmekdir. Ођа ндсagyњ кеселинђ тaryhынђ seljermesi, obyektiv гђrkezmeleri, anyklaыыş barlaglaryњ netijesini ўwrenmek degişlidir.

Keseliњ taryhy (anamnez morbi) ўygnalanda keseliњ başlan wagtyny, ilkinji alamatlarynyњ aýratynlyklaryny (ўşўtmāniњ we gyзdyrmanyњ mahsuslygy, bedeniњ gyзgynynyњ ўokarlanma derejesi we onuњ ўўtgemegi, disseptiki ўagdaýlaryњ hāsiýeti, agyrynyњ ўerleşen ўeri we onuњ hāsiýeti, ukusynyњ bozulmagy we ş.m.) bellemeli. Ўokanç kesellerini anyklamagyњ aýratynlygyna epidemiologiki anamnez degişlidir. Epidemiologiki anamnez doly hukukly we belli derejede ўōriteleşdirilen barlag usulydyr. Ol ўokuşmanyњ bolan ўeri, şerti, geçiş ўollary barada doly maglumat berýār. Nāsagyњ başga keselli adamlar ўa-da haýwanlar bilen gatnaşygyny anyklamak hem wajyp soraglaryњ biri bolup durýar. Şeýle hem nāsagyњ durmuş, dynç alyş, iýmitleniş şertleri, mōr-mōjekleriњ çakmagy, ўaralanmagy, şikeslenmegi, hirurgiki emelleriњ geçirilmegi, gan we onuњ dūzūminiњ goýberilmegi, derman serişdeleriniњ ulanylmagy, deri őrtўkleriniњ bitewiliginiњ bozulmagy ўaly ўagdaýlar anyklanylmalydyr. Umuman, keseliњ epidemiologiki anamnezi ўokanç keseliњ gōzbaşyny we onuњ çeşmesini anyklamaga mўmkinçilik berýār.

Obьektiv gўrkezmeler

Nāsagyњ kliniki barlagy belli dūzgўn boýunça geçirilýār. Ilkibada nāsagyњ umumy ўagdaýyna dogry baha bermeli (aњynyњ durulygy, ruhy durnuklylygy, őzўni alyp barşynyњ kadalylygy, biýnjalyklyk we gaharjaњlyk ўaly alamatlar).

Ondan soњ nāsagyњ nemli bardalarynyњ we deri ortўginiњ reњkine (solgunlygy, gyзarmasy, saralmagy we ş.m.), zyglylygyna, onuњ çeyeligine, őrgўne, gōzýaşynyњ bolmagy ўa-da bolmazlygyna we ş.m. aýratynlygyna ўns berilýār. Deri őrtўklerinde őrgўn ўўze

çykan halatynda, onuň dörän möhletine, ýerleşýän ýerine, ýaýraýyş ukybyna, örgüniň häsiýetine (tegmiň, düwürtik, menek, gabarçak, iriňli gabarçak, ganöýen örgünler we ş.m.) üns berilýär.

Gözüniň, agyz boşlugynyň we damagynyň nemli örtügi barlamak örän wajypdyr. Şol barlaglarda buýnuzyň (skleranyň) damarlaryna gan öýmegine, nemli bardalarda ýerleşýän örgüne (enantema), onuň gyzarmasyna duş gelmek bolýar. Nemli örtüklerde ýerleşýän örgün, deri örtügindäki örgünden ön döreyär we keseliň irki anyklanyşynda uly orun tutýar.

Käbir ýokanç kesellerde (hörezek, täjhoraz, ýokançly mononukleoz we ş.m.) damagyň we badam şekilli mäsleriň nemli örtükleriniň üýtgemesi bolup geçýär. Bu ýagdaýda nemli bardalarynyň çişiniň we gyzarmasynyň derejesine, onuň ýaýraýyşyna, örtük ýüze çykan halatynda onuň ýerleşýän ýerine, ýaýraýyş ukybyna, reňkine, gaty ýa-da ýumşaklygyna, häsiýetine üns berilýär.

Käbir ýokanç keselleri anyklamak üçin limfa düwünleriniň ýagdaýyna baha berilmelidir. Kähalatda aýratyn limfa düwünleriniň (tulýaremiýa) ýa-da köpsanly limfa düwünleriň (brusellýoz, ýokançly mononukleoz, gyzylja, AIDS we ş.m.) ulalmagy mümkin. Anyklaýyşda olaryň ululygyna, gaty ýa-da ýumşaklygyna, agyryly ýa-da agyrysynyň ýoklugyna, ýekelikde ýa-da köpçülikleýin ýerleşendigine baha berilýär.

Içki agzalaryň obýektiv barlagy belli yzygiderlilikde alnyp barylýar: nerw, ærek-damar, gan aýlanyş, dem alyş, iýmit siňdiriş, immun, peşew bolup çykaryş ulgamlary.

Dürli ýokanç keselleriniň anyklanyşynda keseliň alamatlary bilen bilelikde baha berlen gan barlagynyň ähmiýeti has uludyr (æokançly mononukleoz, gukbogma, garyn garahassasy, gepatit ýokançlary we ş.m.). Ondan başga-da peşewiň barlagy hem ygtybarly orun eýeleýär (leptospiroz, böwrek alamatly gemorragiki ysytma we ş.m.).

Alamat (simptom) – bu keseli anyklamak ızın ulanylan usullara bagly bolmadyk her bir kesele mahsus alamatdyr. Anyklaýyş üçin wajyp bolan keseliň alamatlaryny näsagda enjamlaşdyrylan barlag usullarynyň kömegi bilen anyklap bolýar.

Ýokanç kesellerde, köplenç, mahsus bolmadyk umumy alamatlar toplumy duş gelýär, olara bedeniň gyzgynynyň ýokarlanmasy, üşütme, gaýtarma, ukusynyň bozulmagy, ysgynsyzlyk we ş.m. degişlidir. Ondan başga-da, beýleki kesellere mahsus bolmadyk alamatyň hem duş gelmegi mümkin. Şonuň ýaly alamatlara belli bir kesele mahsus alamatlar toplumy diýilýär we onuň kesel anyklaýyşda ähmiýeti uludyr. Oňa mysal edip, şu aşakdakylary görkezmek bolar: gyzamykda agyz boşlugynyň nemli örtüginde Belskiý-Filatow-Kopligiň tegmili; bürmede opistotonus, gukbogmada tutgäly ысгылеык, guduzlamada syrkawyň suwdan, howadan, ھاgtylykdan gorkmagy, meningokok ھاokanjynda (meningokoksemiýa) nädogry ýyldyz görnüşli gan öýen örgünleriň duş gelmegi we ş.m.

Näsagyň ganynda, peşewinde, tãretinde kesel dõredijiniň tapylmagy ýa-da dõredijiniň mahsus antigeniniň anyklanylmagy hem esasy alamatlara degişlidir. Olardan başga-da esasy alamatlara dürli serologik täsirleşmede, aýratyn hem ýokanç hadysanyň ösüşinde antitelalaryň möçberiniň artmagy degişlidir. Kãhalatlarda diňe goşa gan suwuklyklarynda antitelalaryň sanynyň artýanlygy sebãpli keseli doly anyklap bolýar.

Əokarda agzalan alamatlardan başga-da, anyklaýyşda tutýan orny boýunça aralyk ýagdaýy eýeleýän uly alamatlar toplumy hem bardyr. Olar köpsanly ýokanç we ýokanç bolmadyk kesellerde duş gelýär. Oňa mysal edip, ýiti wirusly hepatitlerde, dowamly hepatitlerde, bagyr sirozynda, bagryň dõmme çiş kesellerinde, gyzzymada, gan keselinde, ýüregiň ýiti we dowamly ýetmezçiliginde bagryň ölçegleriniň kadadan ulalmasyny görkezmek bolar.

Dalagyň ölçeginiň kadadan ulalmasy ýokanç kesellere mahsus alamatlaryň biridir. Dalagyň ölçeginiň ulalmasy garyn garahassasynda, gyzzymada, içki leýşmaniozda, sepsisde has köp, wirusly hepatitlerde, ýokançly mononukleozda seýrek duş gelýär.

Olardan başga-da alamatlar toplumyna tutgä, garyndaky dõrli häsiýetli agyry, agyryly aşak çekme (tenezm), içiniň geçmegi ýa-da

gatamagy, ganyň, peşewiň, täretiň barlagynda ýüze çykyan dürli üýtgeşmeler we ş.m. degişlidir.

Käbir alamatlar toplumynyň (zäherlenme alamaty we ş.m.) diňe bir anyklaýyşda ähmiýeti bolman, eýsem keseliň agyrylyk derejesini kesgitlemäge, dogry we doly bejergini gezmäge hem ärdam edär.

Kähalatlarda anyklaýyş barlaglarynyň görkezijileri hem keseliň alamatlary bilen gabat gelýär. Oňa mysal edip, bilirubiniň derejesiniň ýokarlanmagy bilen nemli bardalaryň hem-de deri örtükleriniň saralmasyny getirmek bolar. Nemli bardalaryň we deri örtügiň reňkiniň adatdan ütgemedik we bilirubiniň möçberiniň ýokarlanmadyk halatynda deri örtükleriniň saralmasyna ýöne bir alamat (“ýalan saralma”) hökmünde seredilýär. Beýle ýagdaý näsaglar riwanol ýa-da pikrin turşulygyny kabul eden halatynda giperkarotinemýa duş gelip bilýär.

Häzirki zaman lukmanzylyk amalynda 1500-den kuprak alamatlar toplumy we 5000-den gowrak keseller bellidir. Şol sebäpden hem belli bir alamatlar toplumy dürli-dürli kesellerde duş gelýär, ýagny muňa mysal edip, meningeal alamatlar toplumynyň gemorragiki insultyň (köplenç, subarahnoidal gan öýmeli) görnüşinde, seroz hem-de iriňli meningitlerde, meningizmde; gemorragiki alamatlar toplumy bolsa wirusly gepatitlerde, leptospirozda, meningokok ýokanç keselinde, gemorragiki ysytmalarda, Şenleýn-Genohyň keselinde, C – awitaminozda we ş.m. görkezmek bolar. Diýmek, alamatlar toplumy keseliň alamatlaryny doly häsiýetlendirip bilmeýär. Kesel anyklaýyşda her bir kesele mahsus bolan alamatlar toplumynyň ähmiýeti has uludyr. Alamatlar toplumy – bu hökmany köp halatlarda duş gelýän şikeslenme hadysasy bilen baglanyşykly alamatlar toplumlarynyň utgaşmasydyr. Mahsuslygyna seretmezden, alamatlar toplumy keseliň dürli döwürlerinde dürli hili bolýar. Mysal üçin, wirusly gepatitiň başlangyç döwründe zäherlenme, dispepsiýa, artralgiýa we ş.m. alamatlaryň utgaşmagy häsiýetli bolsa, saraltma döwründe saraltma, bagyr we dalak ölçeginiň ulalmagy, kähalatlarda bolsaolestaz we ş.m. alamatlar toplumy häsiýetlidir.

Ýokanç keselleriň anyklamasynnda köpsanly anyklaýyş barlag usullary ulanylýar. Olaryň arasynda mahsus (bakteriologiki, virusologiki, immunoflüoresent, parazitologiki, serologiki) barlag usullary keseliň döredijisini anyklamak maksady bilen ulanylýar.

Mahsus barlag usullary üçin ulanylýan barlag serişdeleri (materiallary) keseliň döwrüne, onuň görnüşine, häsiýetine baglylykda dürli-dürli bolup bilýär. Olara gan, oňurga ýiliginden alnan suwuklyk, gakylyk, täret, peşew, 12 barmak içegeden alynýan suwuklyk, agzalaryň çalgysy we çyrşagy, gusuk we ş.m. degişlidir.

Ýönekeýjelere barlag ganyň galyň damjasynyň we gan çyrşagynyň (gyzzyrma), ganyň we süňk ýiliginiň çyrşagynyň (leýşmanioz), ganyň we limfa düwünleriniň punktatynyň çyrşagynyň (tripanosomoz, toksoplazmoz), täretiň (amebiaz, balantidiaz), duodenal suwuklygynyň (lýambioz) barlagy arkaly amala aşyrylýar.

Bakteriologiki barlag näsagdan alnan serişdäni (ganyň, täretiň, peşewiň, 12 barmak içegäniň we ş.m.) iýmitlendirijä ekmeklik ýoly bilen amala aşyrylýar. Bu usul kesel dörediji bedenjiklerini arassa görnüşde bölüp almaga, ony tapawutlandyrmaga ýardam edýär. Kesel döredijini anyklamagyň ýokanjyň gözbaşyny ýüze çykarmakda epidemiologiki ähmiýeti bardyr.

Wirusologiki anyklaýyş döredijiniň häsiýetine, görnüşine baglylykda ýokarda agzalan barlag usullaryndan çylşyrymly hasaplanýar. Bu usul dokumanyň ýa-da towuk embrionynyň kumegi bilen kesel döredijileri uzjyklardan bulup almaga ýardam edýär.

Bakteriologiki we virusologiki barlaglar takyk wagda-da baglylykda doly, çaltlaşan we gysga wagtyň dowamynda kesgitlenýän usulda geçirilýär.

Immunofluoressensiýa usulynyň kömegi bilen amala aşyrylýan, gysga wagtyň dowamynda kesgitlenýän keseli anyklama (Kumbsyň) usuly amaly lukmançylykda uly ähmiýete eýedir. Antigen-antitela toplumynyň mahsus ýagtylanmagyna esaslanan immunofluoressensiýa usuly birnäçe minutdan belli netijäni berýär.

Soňky ýyllarda gandan, peşewden, tüýkülikden we bedendäki beýleki biologiki suwuklyklardan döredijiniň antigenini, irki ýöriteleşdirilen keseli anyklamany giňeldýän koagglýutinasıya,

lateks – agglýutinasíya täsirleşmeleri, immunoferment barlaglary monoklonal antitelalarynyň kömegi bilen anyklamak usuly işlenilýär we amaly lukmançylyga giňden ornaşdyrylýar.

Käbir wiruslar (gerpes ýokanjynyň 1 we 2 görnüşi, sitomegalowirus ýokanjy, AIW, gepatit B ýokanjy) we bakteriýalar tarapyndan (enterotoksinogen E. coli, Chlamidiýa trachlomatis) dörän ýokançlar üçin molekulýar-biologik anyklaýyş usuly DNK–DNK gibrizasiýasy ýa-da polimerazly zynjyr täsirleşmesi işlenilip düzüldi. Bu usul beýlekilerden has duýujylygy bilen tapawutlanýar, ýagny barlag serişdesinde ýekeje wirus ýa-da beýleki kesel dörediji bolan halatynda anyklap bolýar.

Mahsus anyklaýyş barlag usullaryna serologiki barlag degişlidir. Onuň esasynda antigen-antitelanyň özara täsirleşmesi durýandyr.

Serologiki täsirleşmeler näsagyň ganynda antitelalary ýüze çykaryar, şol sebäpli barlag ön belli antigen bilen geçirilýär. Bakterial we ýönekeýjeler ýokanjynyň serologiki anyklaýyşy üçin antigen hökmünde kesel dörediji bedenjikleri, ýönekeýjeleriň owunjak bölejiklerini ýa-da olaryň bölüp çykaryan maddalaryny we olardan bölünip alnan himiki fraksiýalaryny ulanýarlar. Wirusly ýokançlaryň anyklanyşy üçin antigen hökmünde belli wirus bilen ýokuşdyrylan haýwanlardan alnan allantois, amniotik suwukluklaryny, horionallantois gatlagynyň we towuk embrionynyň sarylyk haltajygynyň suwuklyklaryny, dokumasynyň öýjüklerini we agzalarynyň suwuklyklaryny ulanýarlar.

Keseliň ilkinji günlerinde we keseliň beýleki möhletlerinde alnan goşa syworotkalaryň anyklaýyş usullary takyk netijesini berýär. Bu ýagdaýda antitelalaryň möçberiniň artmagyna gözegçilik edilýär. Wirusly ýokanç kesellerde syworotkanyň ikinji böleginde antitelalaryň sanynyň 4 esse we ondan köpräk ösmeginiň anyklaýyş üçin ähmiýeti bardyr.

Bakterial ýokançlarda giňden ulanylýan anyklaýyş usullarynyň täsirleşmesi: agglýutinasíya, gemagglýutinasíya, presipitasiýa, komplement baglanyşdyryjy usuly. Wirusly ýokançlarda

gemagglýutinatiýa, komplement baglanyşdyryjy, gemabsorbsiýa, neýtralizasiýa täsirleşmesi ulanylýar.

Ýönekeýjeleriň we wirusly keselleriň anyklanyşy üçin hödürlenen immunoferment barlagy giňden ulanylýar. Ol ýokary duýgurlygy, mahsuslygy, usulynyň elýeterligi, arzanlygy, täsirleşmäniň netijesiniň çaltlygy, IFB (immunoferment barlagy) bilen anyklaýyş usullarynyň has gowy we ynamdar usuly hasaplanýar. Ýokanç keselleriň immunologiki anyklaýyş usulyndan başga-da garşy alyan immunoelektrofarez, radioimmun barlagy we beýleki usullar işlenilip dýzýlen. Antitelalary, immunoglobulinleri saýgarmak (IgM, IgG, IgA), ýokanç keselleri emeli sanjymdan, ilkinji ýokanç keseli gaýtalanýan ýokançdan tapawutlandyrmaga ýardam edýär we ýokanç hadysanyň döwürlerini anyklamaga mümkinçilik döredýär.

Birnäçe ýokanç keselleriň anyklanylyşynda kesel dörediji bedenjikleriň – döredijiniň işlenmegi netijesinde alnan allergenli deri barlag usullary ýardam edýär. Allergeni deri içine ýa-da dyrnalan derä goýberýärler.

Şol kesel dörediji bedenjige sensibilizasiýasy bolan näsagda mahsus allergeniň goýberilen ýerlerinde 24-48 sagat aralygynda çişme täsirleşmesi pozitiw ýüze çykýar. Oňa mysal edip, tulýarin (tulýaremiýa), tuberkulin (inçekesel), brusellin (brusellýoz, Býurne), malein (sap), dizenterin (ganly içgeçme), (Suwerkalow usuly), toksoplazmin (toksoplazmoz) deri içki täsirleşme usullaryny görkezmek bolar.

Ýokanç keselleriň anyklanylyşynda mahsus we mahsus bolmadyk anyklaýyş usullary uly orun eýeleýär (biohimiki, endoskopiki, gistologiki, padioizotop, ultrases usullary).

ÝOKANÇ KESELLI NÄSAGLARY BEJERMEGIŇ ESASLARY WE USULLARY

Ýokanç keselli näsaglaryň bejergisinde onuň döredijisi, döreýşi hem-de ösüşi, keseliň döwürleri, agyryk derejesi, bedeniň garşy durujylyk ukyby nazara alynmalydyr. Ondan başga-da bejergi

geçirilende ýokanç keseliň ösüşine täsir edýän ähli ýagdaýlar, ýagny döredijiniň işjeňligini hem-de onuň zäherli maddasynyň täsirini gowşadýan, bedeniň ýokanç kesele garşy göreşijilik ukybyny artdyrýan serişdeleri ulanmaklyk göz önünde tutulýar.

Antibakterial serişdeleriniň (himiki, antibakterial serişdeleri), bakteriofaglaryň, ýöriteleşdirilen immun syworotkalarynyň ýa-da gammaglobuliniň we interferonyň ulanylmagy netijesinde döredijä täsir edilýär.

Bedene täsir etmek ulgamlaryň işjeňligini ýokarlandyryýan ýöriteleşdirilen sanjymly, vitaminleri, gan serişdelerini, gormon bejergisini ulanmaklyk bilen amala aşyrylýar.

Ýokanç keselerde şikeslenme hadysasyna garşy bejergi giňden ulanylýar. Ol bedeniň ulgamlarynyň hem-de agzalarynyň işjeňliginiň dürli bozulmasynyň kadalaşmasyna, ýagny suw-elektrolit, protein çalşygynyň, turşy-esas deňagramlylygynyň, bagryň, dem alyş, ýürek-damar ulgamlarynyň işjeňliginiň dikeldilmegine we allergiki täsirleşmeleriň bolmazlygyna gönükdirilendir.

Kesel döredijä we keseliň döreyiş we ösüş yzygiderliligine gönükdirilen bejergi bedeniň garşy durujylyk ukybyny ýokarlandyryýan serişdeleriň doly we dogry möçberini ulanmaklygy talap edýär.

Näsaglar bejerilende ýokanç keseliň döwri, onuň görnüşi, agyrylyk derejesi, näsagyň ýaşı, garşy durujylyk ukyby, ön geçiren we ugurdaş keselleri göz önünde tutulmalydyr. Şeýlelik bilen, M.Ý. Mudrowyň belleýşi ýaly, “häzirki zaman lukmançylygy keseli däl-de näsagy bejermeklige gönükdirilmelidir”.

Ýokanç keselleri bejermekde ýene-de bir wajyp şertleriň biri gün tertibini, berhizi, şahsy giğiýenany berjay etmekden, näsagyň ýerleşýän otagynyň arassa saklanmagyny gazanmakdan ybaratdyr.

Köpsanly ýokanç keselleriň özboluşly, dowamly, gaýtalanyp durýan geçişi yzygiderli bejergini talap edýär. Näsag gutulandan soň hem keseliň irki, giçki gaýrüzülmeleriniň gaýtalanmasynyň bejergisi ýokanç kesel geçirenleriň soňky gözegçilik, dikeldiş bejergisi bilen utgaşdyrylýar.

Ýokanç keselli näsaglaryň bejergisinde goşmaça bejeriş usullarynyň ähmiýeti uludyr. Olara derman otlary bilen bejermek (ýiti içege we grip ýokanjynda we ş.m.), iňňe we lazer bejergisi (holestazda we ş.m.), dürli fiziobejergileri hem giňden ulanylýar.

Ýokanç keselleriň döredijisiniň garşysyna gezirilýän bejergi.

Bu usulda döredijiniň garşysyna gönükdirilen ýöriteleşdirilen bejergi serişdeleri saýlanyp alynýar. Olara: immun syworotkalar, mahsus immunoglobulinler, gammaglobulinler, bejeriş sanjymlary, bakteriofag, himioserişdeleri we ş.m. degişlidir.

Immun syworotkalary bilen bejermek. Ýokanç keselleriň bejergisinde immun syworotkalaryny ulanmaklygyň taryhy 1884-nji ýyldan, ýagny hörezek, bürme döredijisiniň hem-de olara garşy immun syworotkalarynyň işlenilip tapylmagy bilen baglydyr. Ondan soň kesel geçiren näsaglaryň, sanjym alan adamlaryň, çaga ýoldaşynyň ganynyň düzüminden alnan immunoglobulinler, şeýle hem sanjym edilen haýwanlaryň syworotkasyndan alnan gammaglobulin giňden ulanylyp başlandy. Bejeriş syworotkalarynyň zäherli maddalara (antitoksiki) we kesel döredijä garşy gönükdirilen (antibakterial) görnüşleri bardyr. Zäherli maddalara garşy ulanylyan (antitoksiki) syworotka döredijiniň zäherli maddasynyň garşysyna gönükdirilen mahsus antitelalardan ybarat bolup, olaryň mukdary antitoksin birligi bilen aňladylýar (AB). Bejeriş syworotkalary zäherli maddanyň täsirini gaçyrmaga ýa-da zyýansyzlandyrmaga gönükdirilendir. Olara hörezege, bürmä, botulizme garşy ulanylyan syworotkalar degişlidir. Köplenç, muskulyň izine we kňhalatlarda bolsa damaryň izine goşberilýär. Onuň täsiri möçberine, goýberilen möhletine bagly bolup, näçe ir goýberilse, şonça-da netijeli bolýar. Ol bolsa ganda erkin aýlanýan zäherli maddanyň täsirini gowşadýanlygy bilen düşündirilýär. Zäherli maddalaryň ganda aýlanmak ukyby 1-3 güne çenli bolýar, ondan soňky günlerde bolsa öýjükler, dokumalar bilen baglanyşýar.

Käbir ýokanç keselleri bejermekde immunoglobulinleriň we gammaglobulinleriň hem ähmiýeti uludyr. Olaryň düzüminde antitelalaryň ýokary mukdary bolup, dokumalara aralaşmak ukyby has aýdyň bolýar.

Somologiki immunoglobulinleri giposensibilizasiya geçirmezden goýbermeklige-de rugsat berilýär, ýöne geterologiki gammaglobulinleriň kähalatlarda näsaglarda allergiýa ýagdaýlaryny ýüze çykarýanlygy sebäpli, näsagy gowy taýýarlanyňdan soň ulanmak maslahat berilýär. Häzirki dowürde bejeriş tejribe amalynda, ýagny grip, gyzamyk, sakyrtygaly ensefalit, stafilokok, otbaşy, leptospiroz, gökbogma, herpes ýokanç kesellerinde we ş.m. immunoglobulin peýdalanylýar.

Immun syworotkalary bilen bejergi geçirilende, onuň zyýanly täsiriniň ýüze çykmagy mümkin. Ol hem öz gezeginde iki hili anafilaktiki şok we syworotkaly kesel görnüşinde ýüze çykyp bilýär.

Anafilaktiki şok syworotka ýa-da gammaglobulin goýberilenden soň, haýal etmän ýüze çykýar. Syworotkaly kesel immun syworotka bejergisinden 5-12 gün geçenden soň ýüze çykýar hem-de ol üşütme, nemli bardalaryň çişmegi, limfadenit, tegmil-gabarsakly urgyn, urgyni bar æerlerde gijilewäk, radikulit, newrit, sinowit æaly alamatlar bilen hdsiæetlendirilædr. 6-12 gün geçenden soň näsag gutulýar. Kähalatlarda syworotka bolan täsirleşme bedeniň gyzgynynyň kadada saklanmagy, diñe syworotkanyň goýberilen ýerinde çişň we gyzarmanyň döremegi bilen çäklenýär. Soňky ýyllarda örän arassa syworotkalaryň we olardan alnan immunoglobulin we gammaglobulinleriň ulanýanlygy sebäpli gaýrüzülmeler seýrek duş gelýär.

Gaýrüzülmeleriň bolmazlygy üçin geterologiki syworotkalary we gammaglobulinleri ulanmagyň hökmany düzgünleri berjaý edilmelidir. Immun bejeriş syworotkalary ýanbaşdan ýa-da buduň öňki böleginden goýberilýär. Sançmadan öň hökmany suratda 1:100 gatnaşygynda garylan (çüýsesi gyzyl reňk bilen bellenen) syworotka 0,1 ml möçberinde deri içine goýberilýär. Täsirleşme 20 minutdan geçirilýär. Eger-de syworotkanyň goýberilen ýerinde dörän çişň ýa-da gyzarmanyň ölçegi (diametri) 1 sm. kiçi bolsa, barlag negatiw (-) hasap edilýär. Şol çişň ýa-da gyzarmanyň ölçeginiň 1 sm. we ondan ulurak bolan ýagdaýynda barlag pozitiv (+) hasaplanylýar.

Barlagyň netijesi negatiw (-) bolan ýagdaýynda syworotka

goşaryň ortaky böleginiň derisiniň aşagyna 0,1 ml. möçberde (çüýşe gök reňk bilen bellenen) goýberilýär. Şondan 45 ± 15 minut geçenden soň, ýerli ýa-da umumy täsirleşmäniň bolmadyk halatynda 36 ± 1 gradusa çenli gyzdýrylan syworotkanyň bellenen muzberi muskulyna ýa-da damar içine goýberilýär. Bir ýere goýberilen serişdäniň iň uly möçberi 8 ± 2 ml.-den köp bolmaly däl. Syworotkany kabul eden näsag 1 sagadyň dowamynda lukmanyň gözegçiliginde bolmalydyr.

Deri izine 0,1 ml. syworotka goýberilende onuň pozitiw (+) bolmagy hem-de gaýrüzülmäniň ýüze çykan ýagdaýynda syworotkany görkezme boýunça ulanmalydyr.

Giposensibilizasiýa üçin 1:100 gatnaşygynda garylan syworotkany 0,5 ml. 2,0 ml. 5,0 ml. möçberde 15-20 minut wagt aralygynda deriniň aşagyna goýberýärler. Soňra şol wagt aralygynda deriniň aşagyna 0,1 ml. we 1,0 ml. möçberde garyladyk syworotkany goýberýärler we täsirleşmäniň bolmadyk ýagdaýynda syworotkanyň galan möçberini goýberýärler. Giposensibilizasiýa bilen bir wagtda näsagda şoga garşy bejergi hem geçirilýär. Anafilaktiki şoguň ýüze çykan ýagdaýynda bolsa, ýokarda görkezilen syworotkanyň bir möçberi beýhuş etdirijiniň (narkozyň) kumegi bilen goýberilýär.

Derman çüýşejigini açmak we serişdäni goýbermek berk aseptika we antiseptika düzgünleriniň berjaý edilmegi bilen amala aşyrylmalydyr. Açylan derman çüýşejiginiň agzyny zyýansyzlandyrylan agyz süpürilýän ýumşak kagyz bilen ýapyp, 20 ± 2 gradus gyzygynlykda 1 sagada golaý saklamak bolýar, 1:100 gatnaşygynda bolan çüýşejigi bolsa, soň ulanmaga rugsat berilmeyär. Derman çüýşejiginiň daşynyň kagyzy ýyrtylan, reňkiniň durulygy üýtgän, fiziki häsiýeti üýtgän (ýazgyda görkezilen ulanyş möhletiniň tamamlanan) ýagdaýynda derman serişdäni ulanmaklyga rugsat berilmeyär. Ýokarda aýdylanlar geterologiki gammaglobulinlerine hem degişlidir.

Bakteriofag bilen bejermek. Ýokanç keselleriň bejergisinde bakteriofaglar hem ulanylýar. Çüýşejikde bakteriofaglaryň täsiri dördijileriň öýjüklerini dargatmaga gönükdirilendir. Lukmançylyk

amalynda heniz şeýle aýdyň garaşylyan netije görülmedi. Bu şol bir döredijiniň fagotipiniň sanynyň köp bolmagy bilen düşündirilýär. Şol sebäpli her ýagdaýda individual fagyň saýlanmagy talap edilýär. Bakteriofaglar ondan başga-da bedende antifag antitelalaryň döremegine ýardam edýärler. Şeýle-de bolsa, häzirki döwürde ýokanç keselleriň, esasan hem içege ýokançlarynyň bejergisinde fag bilen bejerginiň ähmiýeti uludyr.

Bakteriofaglar gury, turşulyga durnukly gatlagy bolan gerdejik gurnüşinde (garyn garahassasy, ganly içgeçme, salmonellyoz), şem görnüşinde (ganly içgeçme) we suwuk görnüşinde (garyn garahassasy, stafilokok, koliproteý, streptokok we ş.m.) duş gelýär. Suwuk bakteriofaglary iriňli ojaklara sançmak, iriňli boşluga goýbermek, çätkamak, arassalanan bulejik hasany ullemek, agyzdan içirmek, iç ýuwma görnüşinde ulanýarlar. Olary deriniň aşagyna we muskulyň içine goýbermek usullary peýdalanylýar. Bakteriofaglar antibakterial serişdeler bilen bir hatarda ýa-da özbaşdak bakteriýa göterijilikden saplamak maksady bilen ulanylýar. Onuň bejeriliş dowamlylygy 5-7 günden ybarat bolup, bellennesine garşy görkezme bolmaýar.

Interferon bejergisi. Häzirki döwürde interferonlara bedeniň mahsus bolmadyk garşylygyny güýçlendiriji we immun ulgamyna sazlaýjy täsir edýän ýagdaý hökmünde seredilýär. Olar wirusa garşy köptaraplaýyn serişde bolup, döredijisine baglylykda geçirilýän bejergä degişlidir. Bu serişdeler grip hem-de herpes ýokanjynda, wirusly ensefalitde, adenowirus ýokanç keselinde we ş.m. ulanylýar. Leýkositlerden we fibroblastlardan alnan tebigy interferonlardan başga-da häzirki döwürde gen inženeriýasy usuly bilen alynýan interferonlar (klonial ýa-da genoferonlar) hem giňden peýdalanylýar. Olary muskulyň, damaryň içine kähalatlarda oňurga-ýilik kanalyna goýberip bolýar.

Waksina sanjymyň kömegi bilen geçirilýän bejergi bedeniň ýöriteleşdirilen goranyş ukybyny ýokarlandyrmak maksady bilen geçirilýär, ýagny bedeniň goranyş ukybyny ýokarlandyryp, mahsus antitelalaryň işlenilip çykarylmagyna ýardam edýär. Sanjymyň kömegi bilen geçirilýän bejergi maksady bilen jansyz waksina,

mahsus antigenler, anatoksin ulanylyar. Beýle bejergi ýokanjyň uzaga çekýän görnüşinde ýa-da dowamly geçişinde (brusellýoz, tulýaremiýa, ganly içgeçme we ş.m.), kähälatlarda bolsa ýokanjyň ýiti döwründe (garyn garahassasy) antibiotikler bilen bir wagtda bellenilýär. Antigen serişdelerini keseliň ýiti döwründe kabul eden adamlarda antitelalaryň we immunoglobulinleriň derejesiniň ýokarlanmagy bellenilýär. Sanjymlar ondan başga-da giposensibilizasiýe hâsiýete eýedirler. Soňky döwürlerde immun işjeňligini ýokarlandyryjy hem-de immun sazlaýjy serişdeleriň döredilmegi bilen waksina sanjymynyň kömegi bilen geçirilýän bejergilere bolan gyzyklanma pese düşdi.

Himiki serişdeleriniň hem ýokanç keselleriň bejergisinde ähmiýeti uludyr. Antibiotikler ulanylyp başlanany bäri köp ýokanç kesellerde näsagyň doly gutulmagy gazanyldy we ölüm howpy çürt-kesik azaldy.

Himiki serişdeleriniň sany ýyl-ýyldan artýar. Häzirki döwürde antibiotikleriň 2000-si belli bolup, olaryň 300-den gowragynyň edýän täsirleri jikme-jik öwrenilendir. Antibakterial bejergisiniň giňden ulanylmagy oňa bolan duýgurlygyň peselmegine, käbir agzalaryň we ulgamlaryň zeperlenmesine, mahsus bolmadyk aşaduýujylygyň döremegine sebäp boldy. Şol sebäpden hem alymlar zyýanly täsiri bolmadyk antibiotikleri döretmekligiň üstünde işleýärler.

Antibiotikleri ulanmaklygyň esasy ugurlary:

1. Ýokanç keseliň döredijisini anyklamak we onuň antibiotige duýgurlygyny öwrenmek.
2. Has işjeň we zyýanly täsiri bolmadyk antibiotikleri ulanmak.
3. Muzberini, goýberiş usulyny dogry saýlamak.
4. Himiki serişdeleriň bejergisini öz wagtynda başlamak, belli bir dowamlylykda gezirmek.
5. Bejergi bellenende onuň zyýanly täsirini göz önünde tutmak.
6. Olaryň döredijä garşy täsirini, bedenden bölünip çykyşyny güýçlendirmek.

Antibiotik bejergisi bellende ilki kesel doly anyklanylyp, onuň döredijisi göz önüne tutulýar. Sebäbi käbir antibiotikler belli bir döredijä täsir edýärler. Mysal üçin, penisillin toparyna degişli bolan antibiotikler gram pozitiw (streptokok, stafilokok, pnemokok) we gram negatiw (gonokok, meningokok) kokklara, şeýle hem otbaşyň taýajygyna, klostridiýalara, Leffleriň taýajygyna täsir edýär.

Streptomisin toparyna degişli serişdeleri gram negatiwe (içege taýajyklaryna, ganly içgeçmäniň, gyrgynyň, tulyaremiýanyň, brusellýozyň döredijilerine) garşy gönükdirilendir. Ýöne häzirki döwürde ýokarda agzalan döredijiler streptomisinlere duýgurlygyny ýitirýärler.

Hloramfenikol gram pozitiw we gram negatiw duredijilere, rikketsiýalara we spirohetalara täsir edýän giň täsirli antibiotikler toparyna degişlidir. Ol ýokanç keselleriň bejergisinde giňden ulanylyar, esasan hem garyn garahassasyny bejermekde esasy serişde bolup hyzmat edýär.

Tetrasiklin hem-de rifampisin giň täsirli antibiotiklere degişli bolup, gram pozitiw we gram negatiw duredijileriň, şeýle hem rikketsiýalaryň we hlamiýalaryň ösüşini togtadýar.

Aminoglikozidler gram negatiw we gram pozitiw taýajyklara we penisilliniň, hloramfenikolyň hem-de tetrasikliniň täsirine durnukly bolan kesel döredijileri ýok etmekde giňden ulanylyar.

Makrolid antibiotikleri, kuplen3, gram pozitiw duredijilere täsir edär.

Polimiksinler bolsa gram negatiw duredijilere täsir edär.

Kömelejiklere garşy antibiotikler we kumelejik kesellerini bejermekde ulanylýan beäleki serişdeler (nistatin, leworin, monistat, klotrimazol, mikoseptin, mikoazon, mikosist, flukonazol, ketakonazol, trifenadin, nitrofungin we ş.m.) köp kömelejiklere garşy täsirli dirler.

Soňky ýyllarda antibiotikleriň üçünji, dördünji nesilleri peýda boldy. Olar aýrym sintetiki penisillinler (ampisillin, oksasillin, amoksisillin, karbenisillin), sefalosporinler – sefalotin, sefaloridin, aminoglikozidler (amikasin, netilmesin, dibekasin, tobramisin),

tetrasiklinler (metasiklin, doksisisiklin, monosiklin), rifampisinlerdir (rifampisin, rifadin). Öňki antibiotiklere görä olaryň artykmaçlygy turşulyk we ferment durnuklylygy, täsir ediş zolagynyň giňligi, bedeniň dokumalarynda we suwuklyklarynda aňsat ýaýramagy, kesel döredijilere täsir edişiniň üýtgeşikligi, islenilmedik täsiriniň pesligi ýaly häsiýetlerden ybaratdyr.

Döredijä täsir etmek üçin antibiotikler bilen bir hatarda beýleki himiki serişdeleri hem ulanylýar. Nitrofuranlaryň (furazolidon, furadonin, furagin, furasillin) kesel dörediji bedenjiklere garşy bolan güýji uludyr. Olar gram pozitiw we gram negatiw kesel döredijilere, şeýle hem käbir ýönekeýjelere täsir edýärler.

Sonky ýyllarda giň täsirli ftor hinolinlerden gelip çykanlar (ofloksasin, siprofloksasin we beýlekler) giňden ulanylyp başlandy. Olar agyr bakterial we hlamidialy, mikoplazmaly ýokançlarda ulanylýar.

Sulfanilamid serişdeleri hem öz ähmiýetini ýitirmediler. Olary gram pozitiw we gram negatiw bakteriýaly ýokançlarda ulanmak bolýar.

Himiki serişdeli antibiotiklerden başga-da ýönekeýjelere garşy serişdeler (hingamin, hlolidin, hinin, primahin, metronidazol, tinidazol, emetin gidrohlid) we wirusa garşy serişdeler (oseltamawir, arbidol, remantadin, widarabin, interferon derman serişdeler we beýlekler) giňden ulanylýar.

Himiki bejergisinde эъзе зykэan гаэръзыlmeler.

1. Allergiki täsirleşmeler kapillýarotoksikoz, nemli bardalaryň ýerli üýtgeşmeleri, dermatitler we çişme hadysasynyň döremegi bilen häsiýetlendirilýär.

2. Endotoksiki täsirleşmeler antibiotikleriň mukdary uly bolup, döredijileriň netijesinde kup mukdarda zäherleriň bölünip çykmagy sebäpli ýüze çykýarlar.

3. Disbakterioz. Bu эагдаэда autoэokанjы эъзе зykmagy ahmal.

4. Derman keseliniň dürli görnüşleriniň ýüze çykmagy.

*Ýokanç keseliň döreyiş we ösüş yzygiderliligine täsir edýän
(patogen) bejergi*

Ýokanç keseliň döreyiş we ösüş yzygiderliligine täsir edýän serişdeler ýokanç keselleriň bejergisinde aýgtyly orun tutýar. Ol ýokanç kesellerde bedeniň deňagramlylygynyň (homeostazyň) üýtgemesi göz önüne tutulyp düzülen. Ol bejergi turşy-esas hem-de mineral-suw çalşygynyň derejesini, ganyň reologik häsiýetini, bedeniň immun ýagdaýyny, ulgamlarda we dokumalarda maýdaja gan damarlaryndaky gan aýlanyşyň (mikrosirkulýasiýanyň) bozulmasyny hasaba alýar. Keseliň döreyiş we ösüş yzygiderliligine täsir edýän bejerginiň esasy ugry zäherlenmäni ýok etmeglige hem-de agzalaryň işjeňligini dikeltmeglige gönükdirilendir. Şu maksat bilen kolloid we kristolloid suwuklyklar ulanylýar. Kolloid suwuklyklara poliwinil spirtiň (polidez, poliwinol), poliwinilpirrolidonyň (gemodez, gemowinil, periston, neokompensan), az-kem gidrolizirlenen dekstranyň (poliglýukin, reipoliglýukin, makrodeks, reomakrodeks) suwuklyklary, şeýle hem želatinol, albumin, protein degişlidir. Kristolloid suwuklyklaryň arasynda ringer, disol, trisol, kwartasol ýaly suwuklyklar giňden ulanylýar.

Keseliň döreyiş we ösüş yzygiderliligine täsir edýän bejergide enterosorbentleriň hem ähmiýeti uludyr. Bu serişdeler (enterodez, polifepan, polisorb, karbolen) keselleriň agyr görnüşlerinde bedeni toksinlerden arassalamak maksady bilen ulanylýar.

Mahsus bolmadyk immun bejerginiň ulanylmagy hem ýokanç keselli näsaglaryň bejergisinde gowy netije berýär. Ol serişdeler 2 topara bölünýärler: immun ulgamynyň işjeňligini ýokarlandyryjy (dürli pirogen hem-de pirimidinlerden taýýarlanylýan serişdeler, ýagny lewamizol, tebigy we sintetiki polimerler) we immun ulgamynyň işjeňligini gowşadýan serişdeler (antilimfositar syworotka, antilimfositar immunoglobulin, azatiopirin, siklofosfan). Bu serişdeler bedeniň immunitetiniň we mahsus bolmadyk täsirleşmäniň gözegçiligi geçirilýän halatynda ulanylmalydyr.

Ýokarda agzalan serişdeler bilen bir hatarda ýokanç keselleriň

bejergisinde glukokortikoid gormon serişdeleriniň ulanylmagy hem uly ähmiýete eýedir. Bu derman serişdeleri madda çalşygyna täsir edip, bedende bolup geýýän çişme hadysasyny we allergiki täsirleşmäniň güýjüni peseldýär.

ÝOKANÇ KESELLERİŇ ÖŇÜNI ALYŞ ÇÄRELERI

Ýokanç keselleriň öňüni alyş çäreleri iki topara bölünýär: umumy we ýöriteleşdirilen çäreler. Umumy çärelere lukmançylyk üpjünçiligi, ilatyň maddy-hal ýagdaýynyň hem-de olaryň iş, dynç alyş şertlerini gowulandyrmak, sanitar-tehniki, gidrotehniki-meliorativ işleri, şuna meňzeş işleri gowulandyrmak hem-de ýokanç keselleriň öňüni alyş we dikeldiş döwlet çäreleri we ş.m. degişlidir. Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň “Saglyk” Maksatnamasynda bu meseleleriň ählisiniň ıstınde jikme-jik durlup gezilýär.

Ýöriteleşdirilen çärelere bejeriş-öňüni alyş hem-de Türkmenistanyň Arassaçylyk we keselleriň ýaýramagyna garşy göreşmek gullugynyň (A we KÝGGG) edaralarynyň hünärmenleriniň geçirýän öňüni alyş çäreleri degişlidir. Oňa diňe bir saglygy goraýyş edarasy degişli bolman, beýleki ministrlikler hem-de ilatyň ähli gatlagy degişlidir. Mysal üçin, zoonoz ýokanç keselleriniň (agsyl, brusellýoz we otbaşy) öňüni almakda oba hojalyk edaralarynyň hem-de weterinar gullugynyň işgärleriniň bitirýän işleri sanardan uludyr. Öňüni alyş çärelerini guramak, barlag geçirmek we geçirilýän işlere gözegçilik etmek Türkmenistanyň Saglygy goraýyş we derman senagaty ministrligine degişlidir.

Mälim bolşy ýaly, epidemiýa hadysasynyň amala aşmagy üçin üç sany zynjyryň bolmagy hökmandyr: ýokanç keseliň gözbaşy, onuň geçiriji hadysasy we ilatyň kabul edijiligi. Bularyň haýsynyň hem bolsa biriniň ýetmezçiligi epidemiki hadysany togtadýar. Ony nazara alyp, öňüni alyş çärelerini üç sany uly topara bölýärler:

1. Ýokanç keseliň gözbaşyna täsir etmek.
2. Ýokanç keseliň geçiriji hadysasyna täsir etmek;

3. Ilatyň garşy duýujylyk ukybyny ýokarlandyrmak we kabul edijiligini peseltmek.

Epidemiologiýa hadysasynyň birinji zynjyry – ýokanç keseliň çeşmesine täsir etmek

Ýokanç keseliň gözbaşy antroponoz kesellerde adam, zoonoz ýokanç kesellerinde bolsa kesellän haýwanlar bolýar.

Antroponozlar. Bu önüni alyş çärelere keseli anyklamak we onuň gözbaşyny tapmak degişlidir. Ol keseliň taryhynyň anamnezini, keseliň alamatlaryny, dürli kömekçi-anyklaýyş, abzallaşdyrylan barlaglary öz içine alýar. Soňky täsir näsagy çetleşdirmekden we bejeriş işlerinden ybaratdyr. Bu önüni alyş çäreleriň wajyp meseleleriniň biri bakteriýa göterijileri anyklamak, tapmak we olary döredijilerden saplamakdyr. Bakteriýa göterijileri ýokanç keseliň ojagyndan we keselinden gutulanlaryň arasyndan gözlemelidir. Şeýle adamlar wagtlaýynça işden çetleşdirilip, hasaba alynýar we bakteriýalardan saplama işleri, ondan soň bolsa barlag çäreleri geçirilýär. Bu işleriň amala aşyrylmagynda Türkmenistanyň Arassazylyk we keselleriň ýaýramagyna garşy göreşmek gullugynyň ähmiýeti hem uludyr. Ol işler A we KÝGGG, ýörite gyrgyna garşy epidemiologiki edaralar arkaly amala aşyrylmalydyr.

Zoonozlar. Ýokanç keseliň gözbaşy bolup haýwanlar hyzmat eden ýagdaýynda täsir etmek işlerini epidemiologlar weterinar gullugynyň işgärleri bilen bilelikde ýerine ýetirýärler. Ýokanç keseliň gözbaşy gemrijiler bolan ýagdaýynda olary ýok etmek, ýabany haýwanlar bolan ýagdaýynda olaryň görnüşlerini azaltmak işleri geçirilýär.

Epidemiologiýa hadysasynyň ikinji zynjyry – ýokanç keseliň geziş ýoluna täsir etmek

Epidemiologiki hadysalaryň ikinji zynjyryna täsir etmek üç bölekden ybarat bolýar: sanitar-gigiýenasy, dezinfeksiýa hem-de dezinseksiýa.

Agyz-täret ýoly bilen gezädn ižege ýokanç kesellerde geziriji bolup suw, iýmit, siňekler, hapa eller, daş-töwerekdäki enjamlar hyzmat edýär. Bu ýagdaýda sanitar-gigiýeniki we dezinfeksiýa işleri alnyp barylmalýdyr. Dezinfeksiýa ýokanç keseliň ojagynda we köpçülik ýerlerinde (demir ýol menziline, köpçüligiň münýän ulaglarynda, umumyýaşayş jaýlarynda, umumy hajathanalarda we ş.m.) geçirilýär.

Dezinseksiýa çäreleri gan üsti bilen geçýän ýokanç kesellerde geçirilip, gan sorujy sakyrtygalaryň we mör-möjekleriň ýok edilmekligi bilen amala aşyrylýar.

Epidemiologiä hadysalarynyň üçünji zynjyry – ilatyň kabul edijiligine täsir etmek

Bedeniň mahsus bolmadyk garşy durujylyk ukybyny ýokarlandyrmak bilen bir hatarda ýöriteleşdirilen önüni alyş çäreleri geçirilýär. Ol bedeniň ýokanç kesellere garşy göreşijilik ukybyny ýokarlandyrmakdan ybaratdyr. Bu maksat bilen waksina sanjymy ulanylýar. Emeli gowşak immunitet immun syworotkalaryň, immunoglobulinleriň we gammaglobulinleriň kömegi bilen gazanylýar.

Emeli işjeň immunitet sanjymyň ulanylmagy bilen gazanylýar. Sanjymyň birnäçe görnüşü mälimdir, olara diri, öli, emeli we gen inženeriýasy usuly bilen alynýan sanjymlar degişlidir. Waksina sanjymy meýilnama boýunça geçirilýär.

**TÜRKMENISTANDA KESELLERINŇ ÖŇÜNI ALYŞ
SANJYMLARYNYŇ TERTIBI**

(TSG we DSM-niň 07.12.2009 j. 380-nji belgili buýrugy
bilen tassyklanan)

Öňüni alyş sanjymalarynyň geçiriliş wagty	Öňüni alyş sanjymalarynyň görnüşleri	
Bäbelerde ilkinji 24 sagadyň dowamynda	Wirusly gepatitiň B görnüşine garsy	WGB1
2-3 günlükde	Inçekesele garsy	BSŽ 1
	Polioniýelit keseline garsy	Polio 0
2 aýlykda	Gökbogma, difteriýa, bürme kesellerine, virusly gepatitiň B görnüşine, <i>Hib ýokanjyna garsy</i>	AGDB1 - WGB2 -Hib 1
	Polioniýelit keseline garsy	Polio 1
3 aýlykda	Gökbogma, difteriýa, bürme kesellerine, virusly gepatitiň B görnüşine, <i>Hib ýokanjyna garsy</i>	AGDB2 – WGB3 -Hib 2
	Polioniýelit keseline garsy	Polio 2
4 aýlykda	Gökbogma, difteriýa, bürme kesellerine, virusly gepatitiň B görnüşine, <i>Hib ýokanjyna garsy</i>	AGDB3 – WGB4 -Hib 3
	Polioniýelit keseline garsy	Polio 2
12-15 aýlykda	Gyzanyk, gyzylja, hapgyrtma kesellerine garsy	MMR1
18 aýlykda	Gökbogma, difteriýa, bürme garsy	AGDB4
	Polioniýelit keseline garsy	Polio 4
6 ýaşda	Difteriýa, bürme kesellerine garsy	ADB
	Gyzanyk, gyzylja, hapgyrtma kesellerine garsy	MMR2
14 ýaşda	Inçekesele garsy	BSŽ 2
15 ýaşda	Difteriýa, bürme kesellerine garsy	ADB-M 1
25 ýaşda	Difteriýa, bürme kesellerine garsy	ADB-M 2

II БИЦЛЫМ

ИБЕГЕ ЫОКАНЗ КЕСЕЛЛЕРИ

Garyn garahassasy

Garyn garahassasy (Typhus abdominalis) we paratifler A, B (Paratyphus abdominalis A, B) keseliň alamatlary, эъзе зykmalary we hdsiәetleri bozunza birmeñzeş bolan ýiti ýokanç kesellerdir. Bu ýokanç keseli salmonella maşgalasynyň kesel döredijileri döredýärler we içegäniň limfa ulgamynyň zeperlenmesine, bakteriýemiýa, aýdyň zäherlenmä, şol sanda bagryň hem-de dalagyň ölçegleriniň ulalmagyna we örgüniň ýüze çykmagyna getirýär.

Taryhy maglumatlar. Garyn garahassa keseli gadymy kesellere degişli bolup, Gippokratyň ýazgylarynda tif ady bilen gabat gelýär (biziň eramyzdan öň 460-377 ýý.). “Tif” tiphos sözünden gelip çykyp, grekçeden terjime edilende “tüsse”, “aňyň bulaşmagy” diýmegi aňladýar. XVIII asyra çenli aňyň bulaşmagy bilen geçýän ähli gyzdymaly kesellere “Tif” diýlen at berlipdir. XIX asyryň başlaryndan başlap, bu ýokanç kesele aýratyn kesel hökmünde garalyp başlanýar. 1804-nji ýylda I.I.Pəatniskiä garyn garahassa keseliniň kliniki üýtgeşmelerini aýratynlykda ýazyp beýan edýär. 1820-1829-njy ýyllarda S.Bretano içegedäki limfa mäsleriniň üýtgeşmelerini we keseliň kliniki görnüşini ýazyp, beýan edipdir.

1874-nji ýylda T.Browiz, 1876-njy ýylda N.I.Sokolow kesel zerarly jebir çeken näsaglaryň içegesiniň limfa mäslerinden, ondan soň 1880-nji ýylda Ebert dalakda we mezenterial limfa mäslerinde garahassa taýajygyny – kesel döredijini tapýarlar. G.Gaffki 1884-nji ýylda döredijini arassa görnüşde bölüp alýar. A.I.Wilçup 1887-nji ýylda näsagyň ganyndan garahassa kesel döredijisini tapýar. 1896-njy ýylda M.Gruber diýen alymyň näsaglaryň ganynda

agglýutinasíýa hadysasyny açandygy barada maglumat bar. Şol ýylda F.Widal atly alymyň ýokanjy anyklamak maksady bilen işläp düzen agglýutinasíýa täsirleşme usuly şu güne çenli “Widalyň anyklama usuly” ady bilen bellidir. Garahassa ýokanjyny öwrenmekde S.P.Botkiniň, G.A.Iwaşensewiň, K.W.Buniniň, B.Э.Padalkowyň bitiren işleriniň ähmiýeti has-da uludyr.

Kesel dörediji barada. Garyn garahassasy we paratif A, B kesel döredijileri Salmonella maşgalasynyň (serologiki D topary) içege kesel döredijileriň urugyna (Enterobacteriaceae) degişlidirler, morfologiki taýdan olar biri-birine meňzeş däl. Kesel döredijiler taýajyk görnüşinde bolup, ölçegi 0,5-0,8 x 1,5-3 mkm deňdir. Şeýle hem olaryň L görnüşleri anyklanylýdy. Spora hem-de gabyk emele getirmeyärler, hereketli, töwerekleýin ýerleşen murtjagazlary bar. Olar gram negatiw kesel döredijiler bolup, ýönekeý iýmitlendirijide ösmäge ukyplydyrlar, öt garylan iýmitlendirijide has gowy ösýärler. Düzümde içki zäherli madda saklap, ol hem döredijiniň öýjügi darganda boşayar. Biohimiki taýdan paratif kesel döredijileri has işjeňdirler: olar uglewodlary dargadýarlar we netijede turşulyk we gaz emele getirýärler.

Garyn garahassa ýokanjynyň kesel döredijileri öz düzüminde somatiki O-antigen (termostabil), murtluja (termolabil) H – antigen we somatik (termolabil) Vi – antigen (O – antigene görä has-da ýüzleý ýerleşýän) antigen saklaýarlar.

Garyn garahassa we paratif ýokanjynyň kesel döredijileri daşky gurşawyň täsirine durnukly bolup, suwda we toprakda birnäçe günden birnäçe aýa çenli saklanyp bilýärler. Süýt, gatyk we üwelen et kesel döredijiler üçin amatly iýmitlendiriji bolup hyzmat edýär. Döredijiler sowuk howa şertlerini gowy geçirýärler, emma gyzdyrylanda çalt ölýär (60 gradusda 30 minutdan, 100 gradusda şol wagt gyrylýarlar). Gipohlorid, hloramín, lizol ýaly zyýansyzlandyryjy serişdelerde olar birnäçe minudyň dowamynda gyrylýarlar.

Epidemiologiýasy. Garyn garahassasy we paratif A, B içege antropoonozlara degişlidirler. Ýokanç keseliň ýaýramagyna näsag adamlar ýa-da bakteriýa göterijiler sebäp bolýarlar. Näsagyň

bedeninden garyn garahassasynyň we paratif ýokanjynyň döredijileri daşky gurşawa täretiň, peşewiň we tüýküligiň üsti bilen çykarylýar. Kesel döredijiniň näsagyň bedeninden bölünip çykmany keseliň 7-nji gününden başlanýar, keseliň möwjeýän wagty has ýokary derejä ýetýär we sagalyş döwründe bolsa azalýar. Köp ýagdaýlarda döredijiniň bölünip çykmany 3 aýdan uzaga çekmeýär (ýiti bakteriýa bölüp çykarma), kähallatlarda näsag bütün ömrüniň dowamynda döredijini bölüp çykarýar (dowamly bakteriýa bölüp çykarma). Dowamly bakteriýa bölüp çykaryjylar garahassa ýokanjynyň esasy kesel ojagy bolup hyzmat edýärler.

Garyn garahassasy we paratif keselleriniň ýokuşmagy iýmit-siňdiriş ýollarynyň üsti bilen amala aşyrylýar, oňa bolsa, iýmit, hojalyk serişdeleri degişlidir.

Garahassa kesel döredijileriniň uzak wagtlaýyn saklanýan iýmit serişdeleriniň üsti bilen ýokuşmagy epidemiki tutaşma täňdan has howpludyr.

Iýmit önümleriniň ýokuşdyrylmagynda siňekleriň uly orny bardyr. Kähallatlarda kesel gap-gaçlaryň üsti bilen hem geçýär.

Köplenç, 15-45 ýaş aralygyndaky adamlar keselleýärler, erkek adamlar aýallar bilen deňeşdirilende has köp keselleýärler. Bu ýokanjy geçiren adamlarda durnukly immunitet döreýär, ýöne käbir näsaglaryň birnäçe ýyldan soň gaýtadan kesellemegi mümkin.

Garahassa-paratif kesellerine möwsümleýin keselleýjilik häsiýetli bolup, tomus-güýz aýlary has köp duş gelýär, sebäbi ol döwürler kesel döredijileriň ýaýramaklygyna amatly şert döreýär.

Keseliň döreyiş we ösüş yzygiderliligi. Garahassa kesel döredijileri adamyň bedenine agyz boşlugy arkaly düşüp, iýmit siňdiriş agzalarynyň goraýyş päsgelçiliklerini ýeňen mahalynda inçe içegäniň boşlugyna düşýär. İçege boşlugyndan limfanyň üsti bilen ýerli limfa mázlerine aralaşýar. Bu ýerde olar çalt köpeliýärler, ol bolsa keseliň ýüze çykmagyna getirýär (ilkinji ýerli ýokanç kesel döwri). Görkezilen şikeslenme döwri keseliň gizlin ösüş döwürüne degişlidir. Bu ösüş döwründe bedeniň aša duýujylygy bolup geçýär, şeýle üýtgeşmeler limfa mázlerinde hem bolup bilýär. Bu bolsa garahassalygyň şikeslenme üýtgeşmeleriniň ýüze çykmalary bilen

baglanyşyklydyr. Gan we limfa päsgelçiliginiň bozulmagy netijesinde duredijiler gana düşýärler (bakteriýemiýa ýüze çykýar). Bu bolsa keseliň başlangyç döwrüne gabat gelýär.

Ganyň kesel döredijini öldürijilik (bakteriosid) täsiri netijesinde kesel döredijiniň belli bir bölegi ölýär we makrofag öýjükleriniň fagositoz täsiri esasynda içki zäheri boşayar. İçki zäherli madda bedeni zäherleýär (bakteriýemiýa we toksinemiýa döwri). İçki zäheriň neýrotrop täsiri netijesinde merkezi nerw ulgamyna zeper ýetýär, agyr yagdaýlarda garahassa ýagdaýy (status typhosus) ýüze çykýar. Wegetatiw nerw ulgamynyň zeperlenmesi wagotoniýa, iç ýellenmä, içagyra hem-de iýmitlendirmäniň dürli derejedäki bozulmalaryna getirip bilýär.

Kesel dörediji bedenjikleriň içki agzalara ýaýrama döwri kesel alamatlarynyň aýdyň ýüze çykmagy, içki agzalaryň zeperlenmesi hem-de örgün (ekzantema) bilen häsiýetlendirilýär. Ýokanç keseliň betەرleşmesi bilen goraýyş täsiri ýüze çykýar, ol bolsa bedeniň kesel döredijilerden arassalanmagyna kömek berýär. Bu hadysada esasy orunlaryň biri mahsus garşydaş bedenlere degişlidir hem-de makrofaglaryň fagositar häsiýetiniň ýokarlanmasy bilen baglydyr. Bedeniň garyn garahassasynyň kesel döredijisinden saplanmagy üçin bölüp çykaryş ulgamlaryň: bagryň, içege mázleriniň, böwregiň ähmiýeti uludyr. Ýokanç düşensoň 8-9-njy günlerinden başlap, kesel döredijiler öt bilen bilelikde içege boşlugyna bölünip çykarylýar we bedenden daşary çykýar. Daşary bölünip çykmadyk döredijiler inçe içegäniň ön sensibilizirleşen follikulyar mázlerine barýarlar hem-de şol ýerde çüýreme hadysasyny (nekroz) döredýärler. Çüýreme hadysasynyň ýüze çykmagy allergiýa täsirleri bilen baglanyşyklydyr (bölüp çykaryş-allergiýa döwri), ýagny allergiýanyň giperergiki görnüşi ýüze çykýar.

Kesel döredijileriň bedenden bölünip çykarylmagy peşew, tüýkülik, göwüs süýdünüň üsti bilen amala aşyrylýar. Kesel döredijileriň bedenden bölünip çykarylmasynyň ýokarlanmagy, makrofaglaryň fagositar häsiýetiniň güýçlenmegi bedende immunitetiň dörändigini subut edýär.

Кдһалатларда гараһасса кесел дуредјилери әерли

pəşgəlziliklerden gezip, ganyň düzümine goşulýar, keseliň beterleşmegine hem-de gaýtalanmagyna getirýär.

Garyn garahassasynda kähalatda uzak wagtlaýyn kesel döredijileri bölüp çykarma ýüze çykýar, bu görnüşde döredijiler SMF öýjügiň içinde ýerleşýärler. Garahassa göterijileriniň döremeginiň esasynda immun ulgamynyň ýetmezçiligi durýar. Dowamly keselerde makroglobulin O – antitelalar (IgM) ýetmezçilik edýärler. Antitelanyň garyn garahassasyna garşy immunitetiň döremeginde uly ähmiýeti bardyr.

SMF oňjyginiň içinde garahassa ýokanjynyň kesel döredijileri süňk ýiliginde L görnüşe geçýärler. Bu hadysa öwrülišikli bolup, soňra kesel duredidijiler ilki görnüşine gezip, keseliň alamatsyz görnüşine getirip, döredijiniň daşky gurşawa bölünip çykmagy bilen utgaşýar.

Garyn garahassasynda esasy ɤätgeşmeler ýanbaş içegäniň limfa mázlerinde bolup geçýär hem-de ol 5 döwre bölünýär. Bu döwürler şertli bolup, keseliň döwrüne käwagt gabat gelmeýär hem-de keseliň derejesiniň agyr bolmaklygy bilen tapawutlandyrylýar.

Birinji döwür, ortaça, keseliň birinji hepdesine gabat gelyär hem-de inçe içegäniň limfa mázleriniň çişmegi bilen häsiýetlendirilýär. Toparlaýyn ýa-da ýekelikdäki limfa düwünleriniň ölçegi ulalyp, nemli örtügiň derejesinden ýokary bolýar. Bu döwre beýni görnüşli çişme döwri diýilýär. Iki hepdeden soň, çişen limfa emele gelşiň merkezi böleginde çüýreme başlanýar (çüýreme döwri). Olaryň ýokary gatlagy hapa çal ýa-da ýaşylymtyl sary reňkde bolýar. Üçünji hepdede çüýrän limfa böleginiň aýrylmasy bolup geçýär, şonuň netijesinde bolsa baş emele gelyär (baş emele geliş döwri). Şu ýagdaýda nemli örtügiň we nem asty gatlaklaryň esasy böleginiň ýukalmasy bellenýär. Üçünji hepdäniň ahyrynda, dördünji hepdäniň başynda çüýrän bölejikler aýrylandan soň dördünji – arassa baş döwri başlanýar. Köpçülikleýin we ýekeleşýän limfa düwünlerindäki başlaryň düýbi arassa we tekiz bolup, onuň gyralary çala çişýär, olar esasan hem ýanbaş içegede ýerleşýär. Keseliň 5-6-njy hepdesinde 5-nji döwür başlanýar. Bu döwür başyň yzsyz bitmegi bilen häsiýetlendirilýär.

Garahassa ýokan3 keselinde köpçülikleýin we ýekelikdäki limfa düwünleriniň öýjükleriniň ösme hadysasy bolup geçýär hem-de granulemalar döreýär, olar uly tifo3 öýjükli makrofaglardan ýbarat bolýar. Olar öýjük sitoplazmasyndan hem-de ýadro merkezlerinden ybarat bolup, ýogyn içegede, gurçuk görnüşli ösüntgide, içýag limfa mäszerinde, bagyrda, dalakda, süňk ýiliginde, seýrek ýagdaýlarda bokurdak limfa dokumasynda, alweolalarda, beýni gatlaklarynda ýerleşýär.

Garahassa keselinde näsaglaryň bagry ulalýar we çişýär, gistologiki barlaglarda onuň reňkiniň sarymtyl bolýanlygy bellenilýär. Mikroskopiki barlag mahalynda häsiýetli granulemalar, çüýreme merkezler bilen gepatositleriň proteinli we ýagly distrofiýasy ýüze çykýar. Doly ganlylygyň hasabyna dalak ulalýar we retikulýar öýjükleriň proliferasiýasy, garahassa granulemalaryň emele gelmegi dalagyň infarktyny döredip bilýär. Ondan soň iriňleme hadysasy başlanýar. Böwrekde çal çişme bellenilýär. Kähalatlarda çişme nefrozy, gan ýa-da emboliki nefrit keseli duş gelýär. Bu hadysa böwrek çanajyklarynda, peşew haltada we peşew bölüp çykaryş ýollarynda hem bolup bilýär. Has aýdyň üýtgeşmeler ýürekde, beýni-nerw düwünlerinde ýygy-ýygydan bellenýär. Şeýle üýtgeşmeleriň simpatiki nerw dokumalarynda, wegetatiw torjagazlarynda hem bolmaklygy mümkin. Olardan başga-da garyň göni etiniň ýelim şekilli çüýremekligi häsiýetlidir. Öýken sowuklamasy garahassa keselinde ikilenji ýokanjyň goşulyşmagy netijesinde, ýöne kähalatlarda öýken sowuklamasy garyn garahassasynyň hasabyna ýüze çykýar. Olar häsiýetli granulemalary emele getirädlrler (pneumotif).

Garahassada глыбне örgün deriniň ýokary gatlagynyň çişme hadysasy netijesinde gan we limfa damarlarynyň ugrunda döreýär. Barlagda garyn garahassa hem-de paratif döredijiler tapylýar. Garyn garahassa we paratif keseliniň gistologiki bätgemeleri biri-birinden tapawutlanmaýar.

Keseliň alamatlary. Garyn garahassa ýokanjy mahsus we mahsus bolmadyk görnüşlere bölünýär. Mahsus görnüşi möwsümleýin geçýär.

1. Gizlin duwri.
2. Başlangyç döwri.
3. Мүлжеэдн duwri.
4. Gowulaşma döwri.
5. Sagalyş döwri.

Kesel agyrlyk derejesine baglylykda ýeňil, orta agyr we agyr görnüşlere bölünýär.

Garyn garahassasynyň adaty bolmadyk geçişinde hasiyetli aýratynlyklaryň bolmazlygy mümkin (alamaty üýtgän (abortiw), ýüzleý, alamatсыз (subkliniki) görnüşler). Käte kesel belli bir agzalaryň we ulgamlaryň zeperlenme alamatlary bilen yüze çykýar: öýken, kelle beýni gabygy, köriçege (pnewmotif, meningotif, kolotif diýlip atlandyrylýar).

Kesel geçişine baglylykda gaýrlyzlymeli эа-да gaerüzülmesiz görnüşlere бүлнэдг.

Garyn garahassa ýokanjynyň gizlin döwrüniň dowamlylygy 7-25 gün, ortaça 9-14 güne barabardyr. Keseliň başlangyç döwri ýuwaş-yuwaşdan ýa-da ýiti zäherlenme alamatlarynyň artmagy bilen başlanýar. Öňki döwürlerde keseliň zäherlenme alamatlarynyň haýal ösýän görnüşi köp duş gelyän bolsa, häzirki wagtda iki görnüşi hem deň derejede duş gelyär. Kesel ýuwaş-yuwaşdan başlananda, näsaglar çalt ýadamaklyga, ysgynsyzlyga, üşütmä, kellagyra, işdäsinin kemelmegine ýa-da bolmazlygyna arz edýärler. Näsagyň bedeniniň gyzgyny ýuwaş-yuwaşdan ýokarlanyp, keseliň 5-7-nji günlerinde 39-40 gradusa çenli ýetýär. Şol wagta çenli näsaglarda umumy zäherlenme alamatlary, gowşaklyk, ysgynsyzlyk, kellagyry, ukusynyň bozulmagy, ýagny gündizlerine köp uklap, gijelerine uklap bilmezligi, işdäsizlik we içiniň ýellenmegi ýaly alamatlar has ýokary derejesine ýetýär. Näsaglar berk berhiz düzgünlerini berjaý etmedik halatynda olarda içgeçme bellenýär. Näsagyň täreti ýarym suwuk görnüşinde özboluşly turşy ysly bolýar.

Kesel ýiti başlananda, onuň ilkinji 2-3 gününüň dowamynda zäherlenme alamatlary aýdyň yüze çykýar. Ýokanç keseliň başlangyç döwründe näsaglar pikirini doly jemläp bilmeýärler, soraga haýal jogap berýärler, umumy gowşaklyk, ysgynsyzlyk ýaly alamatlar

bellenilýär. Näsaglaryň ýüzi ýellenýär hem-de gyzaryýar, deri örtükleri gury we gyzgyn bolýar. Ýürek urgusynyň peselmegi, sanynyň azalmagy (bradikardiýa), onuň häsiýetiniň bozulmagy, gan basyşynyň peselmegi bellenilýär. Öýkende gaty dem alyş, ýaýran gury hyžžyldylar eşidilýär. Näsaglaryň dili ulalýar, onuň gapdalynda dişleriň yzy bildirýär, çal örtük bilen örtülýär, diliň ujunda we gyralarynda örtük bolmaýar, solak gyzyl ýa-da gyzyl reňkde bolýar. Damagynda ýüzleý gyzarma, mäsleriniň ulalmasy hem-de onuň gyzarmasy bellenilýär, näsagyň garny çişýär, sag tarapynda hem-de olaryň köriçegesinde jugurdy, ýanbaş içegäniň soňky bölümünde bolsa agyry peşda bolýar.

Näsaglaryň içegesiniň limfa mäsleriniň çişmegi hem-de ulalmagy zerarly onuň ileosekal böleginden sesi kütelýär, oňa bolsa Padalkiniň alamaty diýilýär. Birinji hepdäniň ahyrynda kesel beterläp, näsaglaryň bagry hem-de dalagy ulalýar. Gysga wagtyň dowamynda umumy ganyň barlagynda keseliň ilkinji 2-3 günlerinde leykositleriň sanynyň artmagy, soňra bolsa olaryň sanynyň azalmagy, eozinofiliň bolmazlygy, limfositleriň sanynyň artmagy, trombositleriň sanynyň azalmagy, ECT ýokarlanmasy ýaly üýtgeşmeler garyn garahassanyň süňk ýiligine ýetýän täsiri netijesinde ýüze çykýar. Peşewiň umumy barlagynda böwregiň zäherlenme alamatlary, ýagny protein, leykositleriň, eritrositleriň, silindrleriň bölünip çykması bellenilýär.

Birinji hepdäniň ahyrynda-ikinci hepdäniň başynda keseliň möwjeme döwri başlanýar. Keseliň ähli alamatlary özüniň yokary derejesine ýetýär hem-de 1-2 hepdä çenli saklanýar, näsaglaryň bedeniniň gyzgyny 39-40 gradusa çenli durnukly derejede ýokarlanýar (Wunderlihow görnüşi) ýa-da onuň köp tolkunly (Botkin görnüşi) ýa-da bir tolkunly çyzyk görnüşi (Kildýuşewskiý görnüşi) bellenilýär. Şu döwürde näsaglar kellagyrydan hem-de ukusyzlykdan ejir çekýärler. Garahassalyk ýagdaýy ýüze çykýar, umumy gowşaklyk, ysgynsyzlyk, ünsüniň bozulmagy, aňynyň üýtgemegi, özüni bilmezlik, samrama, gulagyna dürli ses eşidilmegi, käte bolsa öňki alamatlaryň üstüne huşuny ýitirme ýaly alamatlar hem goşulýar. Keseliň 8-10-njy günlerinde näsaglaryň deri örtüginde

örgün peýda bolýar. Ol alamat kesellänleriň 55-77% belleniýär hem-de örgün näsaglaryň garnynda, döş kapasasynyň aşaky böleginde, bilinde, elinde, aýagynda ýerleşýär. Örgün aýdyň bildirmeýär hem-de olaryň sany 6-8-den köp bolmaýar, häsiýetine görä gylgýne reňkli, birmeňzeş, tegelenen tegmil görnüşli, aýdyň araçäkli, ölçegi 3 mm barabar bolýar. Örgün käte deri örtüginden ýokary galyp durýar we aýdyň bildirýär, basylanda ýa-da gyralary çekilende örgün ýitýär, soň ýene-de ýüze çykýar. Örgüniň her biriniň dowamlylygy 1-5 güne, köplenç 3-4 güne barabar bolýar. Örgünden soň menek bildirýär. Täze örgüniň emele gelmegi hem mümkin, ol hem keseliň tolkun görnüşli geçişine häsiýetli bolýar. Näsaglaryň käbiriniň bagrynyň zeperlenmesiniň hasabyna olaryň eliniň aýasynyň hem-de dabanyň saralan derisini – karotin giperhromiýasyny, ýagny Fillipowiçiň alamatlaryny (karotin çalşygyny bozulmagynyň hasabyna) görmek bolýar. Keseliň möwjemesinde bradikardiýa, pulsuň dikrotiýasy (goşmaça puls urgusynyň goşulmagy) ýüze çykýar, gan basyşy aşaklaýar. Ýürek muskulynyň zeperlenmegi zerarly ýürek araçägi giňeýär, urgusy küteliýär, ýürek depejiginde we ýürek esasynda sistolik ses eşidilýär. EKG-de diş woltažynyň, seýrek ST – segmenti peselýär, P-Q interwal uzalýar, miokardyň ýygrylyş ukyby peselýär. Öýkende gaty ses we ýaýran gury hyžžyldy eşidilýär. Käbir näsaglarda ojaklaýyn öýken sowuklama alamatlary döreýär. Keseliň möwjeýän döwründe aşgazan-ichege ulgamynyň zeperlenme alamatlary has aýdyň ýüze çykýar. Näsaglaryň dodagy guraýar, dili ulalýar, onuň üsti gury çal-goňur örtük bilen örtülýär, ujy we gyralary arassa, açyk gyzyň reňkli bolýar, dişiň yzy galýar hem-de bu alamat “garahassa dili” diýlip atlandyrylýar, bu diňe garahassa ýokanjyna mahsus bolan esasy alamatlaryň biridir. Ýokanç keseliň agyr derejesinde näsaglaryň diliniň guramasy belleniýär. Näsaglaryň içiniň ýellenmesi zerarly içi çişýär hem-de gataýar, kähalatlarda bolsa olaryň içi geçýär, täreti ýaşyl reňkli bolýar. İçegäniň ileosekal böleginde jugurdy we agyry, Padalkiniň alamaty belleniýär. Näsaglaryň bagry ulalýar, gyralary sähelçe aýlawly, käte agyryly, gatan görnüşde bolýar. Ondan başga-da käbir näsaglaryň dalagy hem ulalýar.

Keseliň beterleşen döwri näsaglaryň peşewiniň mukdary azalýar, peşewden protein, gan, silindr bölünip çykýar. Döredijiler peşewiň üsti bilen bölünip çykanda, böwrek çanajyklarynyň we peşew haltanyň sowuklamasyna getirýär. Keseliň şu döwründe inçe içegäniň ahyrky böleginde baş emele gelýär, ýöne kähallatlarda onuň deşilmegi we içegä gan akma ýaly agyr gaýrüzümelere getirip, näsagyň ölümüne sebäp bolýar.

Keseliň soňky döwründe näsaglaryň bedeniniň gyzgyny aşaklaýar, ol kada gelmezden öň üýtgap durýar, amfiboliki häsiýete eýe bolýar (irdenki we agşamky ýokarky beden gyzgynyň aratapawudy 2-2,5 gradusa ýetýär), kellagyrysý aýrylýar, ukusy hem-de işdäsi gowulaşýar, dili zyglanyp, örtügi aýrylýar, peşew bölünip çykması artýar. Keseliň esasy alamatlary bir hepdeden doly aýrylýar. Dikeldiş döwründe beden agzalarynyň işjeňligi dikelip başlaýar, ýöne ol döwre astenowegetativ alamatlary häsiýetli bolýar hem-de ol alamatlar 2-4 hepde zenli saklanar we ol geçirilen keseliň agyrylyk derejesine bagly bolýar.

Garyn garahassa ýokanjyny geçiren näsaglaryň arasynda 3-5% kesel görterijilik döreýär. 7-9% näsaglarda keseliň 2-3-nji hepdesinde onuň gaýtalanmagy mümkin. Ol hem bedeniň gyzgynyň ýokarlanmasy görnüşinde ýüze çykýar. Ýöne bu ýokanjyň bir, iki ýa-da ondan hem köp gezek gaýtalanmagy mümkin. Kesel gaýtalanýan döwründe näsagyň bedeniniň gyzgynyň ýokarlanmasy 1-3 günden 2-3 hepde çenli dowam edýär. Kesel gaýtalanmazdan öň ýanyndaky döwürde subfebril ölçegäki gyzgynlyk bellenilýär, dili örtükden doly arassalanmaýar, näsaglaryň bagry we dalagy uly ölçeglerde saklanyp galýar. Umumy ganyň barlagynda keseliň möwjän döwründäki ýaly üýtgeşmeler peýda bolýar.

Garyn garahassasynyň gaýtalanýan görnüşiniň alamatlary keseliň birinji döwrüne meňzeş bolýar, ýöne bedeniň gyzgynyň has çalt ýokarlanmasy bilen tapawutlandyrylýar, uryň has ir ýeze zykyar, gyzdyrmanyň dowamlylygy gysga wagtlaýyn bolýar, kesel köplenç ýeňil derejede geçýär.

Garyn garahassasynyň ýeňil görnüşiniň dowamlylygy beýleki görnüşler bilen deňeşdirilende has gysga bolýar. Näsaglaryň

bedeniniň gyzgyny käte ýokary, köplenç, subfebril ölçeglerde saklanyp, onuň ortaça dowamlylygy 7-10 güne barabar bolýar. Zäherlenme alamatlary – kellagyry, gowşaklyk, işdäsiniň kemelmegi, agzalarda bolup geçýän dürli üýtgeşmeler ýeňil derejede bolýar.

Keseliň orta agyrlyk derejesinde näsaglaryň bedeniniň gyzgynynyň ýokarlanmasy 2-3 hepde çenli dowam edýär, zäherlenme alamatlary hem-de içki agzalardaky üýtgeşmeler aýdyň bolýar, näsaglaryň aýsýnda uring bellenilýär.

Ýokanjyň agyr görnüşinde näsaglarda zäherlenme alamatlary gysga wagtyň dowamynda ýüze çykýar, mahsus “garahassa ýagdaýy” beterleýär we kähatlarda sopor ýa-da koma ýagdaýyna getirýär. Hassalaryň bedeniniň gyzgyny 40-41°C gradusa zenli ýokarlanýar hem-de ol 3-4 hepde zenli dowam edýär. İçki agzalaryň işjeňliginiň dürli derejedäki bozulmasy aýdyň ýüze çykýar. Örgün köp näsaglarda bellenilýär. Ol has aýdyň görnüşde geçen halatynda gylgýne uringden başga gan öýen örgünler hem bellenilýär. Näsaglaryň burnundan, izegesinden, aýatgydan gan akmagy, peşewinde-de gan gurgunmegi mümkin. Ýokanjyň bu görnüşinde keseliň gaýtalanmagy, gaýrüzülmeleriň duş gelmesi bellenilýär hem-de onuň erbet netijeler bilen tamamlanmagy mümkin.

Ýokanç keseliň adaty däl görnüşine häsiýeti üýtgan (abortiw), ýüzleý, kliniki alamatsyz (subkliniki) görnüşleri degişlidir. Häsiýeti üýtgan (abortiw) görnüşü keseliň adaty geçişli görnüşine meňzeş bolýar, ýöne keseliň döwürleri yzygiderlilikde doly ýüze çykmaýar. Näsaglaryň bedeniniň gyzgyny çalt, ýagny 7-10 gün geçenden soň birden pese düşýär hem-de kadaly ölçeglere ýetýär, zäherlenme alamatlary aýrylyp, olar doly gutulýarlar.

Ýüzleý görnüşinde zäherlenme alamatlary aýdyň bolmaýar, subfebril gyzgynlygyň dowamlylygy 2-3, kähatlarda bolsa, 5-7 güne barabar bolýar. Örgün seýrek, içki agzalaryň ýüzleý üýtgeşmeleri bellenilýär hem-de näsaglar zähmete ukyplylygyny saklaýarlar. Ýokanç keseliň kliniki alamatsyz (subkliniki) görnüşinde hiç bir kesel alamatlary bolmaýar. Keseliň kesgidi barlaghana barlaglarynyň netijesinde garyn garahassasynyň

döredijilerini tapmak bilen hem-de serologiýa barlaglarynda mahsus antitelalaryň ýokarlanmagy netijesinde goýulýar.

Keseliň gaýrüzülmeleri. Garyn garahassasynyň gaýrüzülmelerine adaty, ýagny döredijiniň zyýanly täsiri we onuň zäheriniň häsiýetleri hem-de ugurdaş bolmadyk dörediji mikrofloralar tarapyndan döreýän gaýrüzülmeler degişlidir.

Ýokanjyň adaty gaýrüzülmelerine içegeden gan akmagy, peritonit hem-de ýokançly-zäherli şok degişlidir. Mahsus bolmadyk gaýrüzülmelere çäken sowuklamasy, meningit, pielit, stomatit degişlidir.

Içegeden gan akmagy. Ýokanç keseliň 3-nji hepdesinde 1-2% näsaglarda duş gelyän hem-de onuň geçişini agyrlaşdyrýan gaýrüzülmelere degişlidir. Bu gaýrüzülmäniň esasy sebäbi garahassa başynyň düýbünde ýerleşýän owunjak gan damarynyň ýarylmagydyr. Gan akmagy ýaýran ýa-da kapillýar häsiýetli bolup, ol gan lagtalanmasynyň peselmegi we tromb emele gelmesiniň haýallamagy netijesinde ýüze çykýar.

Içegäniň işjeňligine hem-de gan akmagyna baglylykda näsaglaryň täreti gara ýag görnüşinde bolýar hem-de onda lagtalan gan bölekleri ýa-da gan görünýär.

Gan akmagy aýdyň bolmadyk halatynda näsagyň umumy ýagdaýyna täsir etmeýär. Ol diňe täretiň barlagynda anyklanylýar. Eger gan akmagy ýokary derejede bolsa, onda näsagyň gyrgyzny birden peselip, kadadan aşak ýagdaýda bolýar, ýürek urgusynyň çaltlaşmasy, gan basyşynyň peselmegi belleniýär, kähallatlarda näsaglar agyr kollaps ýagdaýyna hem-de ganyň köp ýitirilmegi zerarly gemorragik şoga düşýärler.

Perforativ peritoniti. Içegäniň baş zerarly deşilmesi netijesinde döreýän garyn garahassasynyň howply gaýrüzülmesidir. Şeýle gaýrüzülmä 0,5-1,5% näsaglarda keseliň agyr derejesinde ýüze çykýar. Ýöne bu gaýrüzülmäniň ýokanjyň ýeňil derejesinde hem duş gelmegi mümkin. Içege deşilme alamaty inçe içegäniň köriçegä geçýän böleginden 25-30 sm aralykda köp duş gelyär. Içegäniň deşilmesiniň ýüze çykmagyna näsagyň içiniň ýellenmegi, içege işjeňliginiň artmagy, çalt hereketlenmek, güýçli üsgülewük, gödek

garna basmaklyk we berhiziň bozulmagy ýaly ýagdaýlar sebäp bolýar.

Garahassa peritonitiniň öz geçiş aýratynlyklary bardyr. “Garahassa ýagdaýynyň” bolmagy içege deşilmesiniň alamatlaryny basýar. İçege deşilmesiniň esasy alamatyna näsagyň garmynda duýdarsyz agyrynyň peýda bolmagy degişlidir, ýöne beýle agyrynyň bolmazlygy hem mümkin. Şeýle agyr gaýrüzülmeleriň ähtimallygyny nazara alyp, lukman ýüzleý agyra hem üns bermelidir. İçegäniň deşilmesiniň ýene-de bir alamaty garmy muskullarynyň dartylmagydyr. Aňy bulaşan näsaglarda ol esasy alamat bolup hyzmat edýär. Şetkin-Blumbergiň pozitiw alamaty hem keseli anyklamaga ýardam berýär. Şol bir wagtyň özünde kollapsyň ýüze çykmagy hem mümkin. İçege deşilmesiniň alamatlary sagatsaýyn artýar. “Gippokratyň ýüzi” näsagyň gusmagy, synçgylawuk, içiniň çişmegi garmynda ýaýran agyrynyň döremekligi bilen häsiýetlendirilýär. Bagryň perkutor sesi ýitýär, ýöne bu alamatlar has giç ýüze çykýar. İçege deşilmesinde 6 sagadyň dowamynda edilen emel näsaglary ölümden halas edýär.

Ýokançly-zäherli şok. Keseliň has möwjän döwründe ýüze çykýar. Ol döredijiniň we onuň zäherli maddasynyň köp mukdarda gana bölünip çykmagy zerarly döreýän gaýrüzülmedir. Ýokançly-zäherli şoguň döremeginiň sebäbi diňe bir dörediji we onuň zäheri bolman, aýdyň immun garşylygy, immun toplumynyň döremegi, komplementleriň birikmegi, plazmatiki öýjükleriň reaksiýasy, mononuklear fagositar ulgamynyň işjeňliginiň hatardan çykmagy, geparin we gistaminemiä hem uly orun oňnaýar.

Mahsus bolmadyk gaýrüzülmelere öýken sowuklamasy, tromboflebit, meningit, pielit, parotit, stomatit we ş.m. degişlidir.

Keseliň netijesi. Ýokanç kesel adaty ýagdaýda geçende hem-de onuň gaýrüzülmeleriň ýze çykmadyk halatynda näsaglar doly sagalýarlar.

PARATIF ÝOKANÇ KESELLERI. Paratif ýokanç keseli garmy garahassasy bilen keseliň çeşmesiniň, geçiş ýoly, döreýiş we ösüş yzygiderliliginiň, keseliň alamatlarynyň, gistologiki

üýtgeşmeleriniň birmeňzeşligine seretmezden, käbir tapawutly aýratynlyklary hem bardyr.

Paratif A ýokanjynyň gizlin döwri garahassa bilen deňeşdirilende gysga, ýagny 8-10 güne barabardyr. Kesel ýiti, burnunyň dykylmasy, üsgülewük alamatlary bilen başlanýar, näsaglaryň ýüzi hem-de gözleri gyzarýar, dodagynda uçuk peýda bolýar. Gyzgyn görkeziji çyzgylary dogry bolmaýar, ol tolkun görnüşli ýa-da üýtgäp durýan görnüşde bolup, näsaglar üşedýärler we güýçli derleýärler, örgün alamatlary A paratide ir, ýagny keseliň 4-7-nji günlerinde ýüze çykýar, örgün birmeňzeş bolmaýar, gülgüni owunjak ganöýme ýaly we gyzamygynka meňzeş görnüşde bolýar. Zäherlenme alamatlary gowşak derejede ýüze çykýar, “garahassa ýagdaýy” hem mahsus däl, ýöne kähalatlarda keseliň gaýtalanmagy ähtimal. Umumy ganyň barlagynda köp üýtgeşme ýüze çykmaýar, ýöne leýkositniň, limfositniň, monositniň sanynyň artmagy mümkin.

Paratif B ýokanjynda keseliň gizlin döwri 5-10 güne çenli, kähalatlarda bolsa has hem uzaga çekýär. Köplenç, kesel ýiti başlanýar, näsaglar üşedýär, muskullarynda agyry bellenýär, köp derleýär. Keseliň ilkinji günlerinde zäherlenme alamatlarynyň ýiti gastroenterit alamatlary bilen utgaşyp gelmekligi mümkin.

Gyzgyn gysga wagtlaýyn, köplenç, tolkun görnüşli bolýar. “Garahassa ýagdaýy” köp näsaglarda bolmaýar, keseliň ilkinji 3-5-nji günlerindäki zäherlenme alamatlary çalt aýrylýar. Örgün ir emele gelýär, birmeňzeş däl hem-de kup mұzberde bolýar.

Paratif B ýokanç keselli näsaglaryň umumy ganynyň barlagynda neýtrofil leýkositozy has ýokary derejede bolýar. Ýokanç keseliň sepsis, meningit, meningoensefalit, septikopiyemiýa ýaly gaýrüzülmeleri duş gelýär. Keseliň dowamlylygy 3-4 hepdä çenli bolýar, ýöne onuň has gysgalmagy hem mümkin.

Garyn garahassasynyň çagalarydaky aýratynlyklary. Kiçi ýaşly çagalarda garyn garahassasy ýiti başlanýar, köplenç, bedeniň gyzgynyň 39-40 gradusa çenli ýokarlanmasy bilen häsiýetlendirilýär. Keseliň ilkinji sagatlaryndan zäherlenme alamatlary has aýdyň ýüze çykýar. Çagalar gaharjaň, biynjalyk bolýarlar, iýmitden ýüz

öwürýärler, tisginýärler, aglaýarlar. Biynjalyklyk, ukuçylyk, gowşaklyk, uky wagtynyň bozulmagy (gündiz köp uklap, gije ukusynyň bolmazlygy) ýaly kesel alamatlary belenilýär. Ýokanjyň agyr derejelerinde keseliň ilkinji günlerinden başlap näsaglar gaýta-gaýta gusýarlar, tutgaý alamatlary, aňynyň bulaşmagy hem mümkin. Näsag çagalaryň agyz boşlugynyň nemli örtügi hem-de dodaklary guraýar, suwuk, ýaşyl we nem garyndyly köp sapar içi geçýär. Kābir nāsaglaryň içiniň gatamagy, içege pareziniň ýüze çykmagy ähtimal. Oňa seretmezden bu ýagdaýda köpürjikli jugurdy we Padalkynyň alamatlary bolmaýar. Aýdyň aşgazan-içege bozulmalarynyň (gaýtarma, içgeçme) netijesinde suwsuzlyk alamatlary ýüze çykýar.

Kiçi ýaşly çagalarda ýürek urgusynyň çaltlaşmasy belenilýär, bagryň hem-de dalagyň ölçegleri kadadan has ulalýar, gülgüni örgünler seýrek duş gelýär. Ganyň umumy barlagynda leykositleriň sanynyň azalmasy hem mahsus däl. Kesel, köplenç, dem alyş agzalarynyň zeperlenmesi, ýagny bronhit, öýken sowuklamasy bilen geçýär.

Içegeden ganyň akmagy we onuň deşilmegi kiçi ýaşly çagalarda has seýrek duş gelýän gaýrüzülmelerdir. Miokardit hem seýrek ýüze çykýar. Muňa seretmezden, garahassa ýokanjy kiçi ýaşly çagalarda, köplenç agyr, ikilenji gaýrüzülmeler bilen geçýär. Bu ýokanç kesel bābeklerde agyr sepsis görnüşinde geçýär.

Keseli anyklamak. Keseliň ilkinji 5-7 günleri garyn garahassasyny hem-de paratif ýokanjyny anyklamak üçin has amatly günler hasaplanylýar. Arzy, kesel hem-de durmuş anamnezi bilen bir hatarda anyklaýyş barlaglary garahassa-paratif ýokanjyny kesgitlemekde uly ähmiýete eýedir. Bakteriologiki barlaglarda garyn garahassasynyň döredijileriniň tapylmagy hem-de serologiki barlaglarda mahsus antitelalaryň möçberiniň ýokarlanmagy keseli doly takykklamaga mümkinçilik berýär.

Keseliň 1-2-nji hepdesinde döredijini ganda, 2-3-nji hepdesinde täretde we peşewde, keseliň bütin dowamynda 12 barmak içegeden tapmak bolýar, ýöne keseliň ýiti döwründe 12 barmak içegede zond barlagyny geçirmek bolmaýar.

Kesel dörediji bedenjikler örgünde, süňk ýiliginde, iriňde, täretde we gakylykda tapylyar. Olaryň ganda tapylmagy ýiti keseli doly takykklamaga ýardam edýär. Keseliň alamatlary bilen bilelikde döredijiniň näsagyň täretinde tapylmagy onda ýokanjyň bardygyny, keseliň alamatlary ýüze çykmadyk halatynda bolsa onuň kesel görterijidigini subut edýär. Ýokanjy anyklamak maksady bilen ulanylýan esasy anyklaşyň ýene-de biri gan ekiliş (bakteriologiki) barlag usulydyr. Şu maksat bilen näsaglaryň damaryndan 5-10 ml gan alynýar hem-de ony 10-20% 50-100 ml öt iýmitlendirijisine ýa-da Rappoportyň iýmitlendirijisine ekýärler. Ganyň döredijilere garşy bakteriosid täsirini hasaba alyp, gan ekilende onuň iýmit bilen gatnaşygy 1:10 deň bolmalydyr. Bu barlagy keseliň 1-nji gününden, tä näsagyň gyzgyny doly kadalaşýança geçirmek bolýar.

Ýokanjyň alamatsyz görnüşini anyklamak üçin näsagyň ganynyň hem-de süňk ýiliginin barlagy geçirilýär. Şu maksat üçin penisillin-syworotka iýmitlendirijisi ulanylýar. Täret, öt hem-de peşewiň ekilişi üçin Ploskirýewiň iýmitlendirijisi ulanylýar.

Gandaky, süňk ýiligindeki we beýleki barlag serişdelerindäki mahsus antigenleri ýüze çykarmak maksady bilen immunoflüorescent we immunoferment anyklaýyş usullary ulanylýar. Garahassa ýokanjynyň köpçülikleýin ýaýraýan ojaklarynda bu usullaryň gyssagly anyklaýyşda ähmiýeti örän uludyr.

Ýokanç keseliň 5-7-nji günlerinde garahassa we paratif ýokanjynyň serologiki anyklaýyş usullary üçin (göni bolmadyk gemagglýutinasiýa täsirleşmesi) eritrositar anyklaýjylar bilen geçirilýär. Eger gatnaşygy 1:200 we ýokary bolsa, onda bu pozitiw hasaplanýar. Kesel görterijileri anyklamak maksady bilen GGAR-ny Vi – antigen bilen ulanylýar. Öň ulanylan Widalyň reaksiýasy soňky döwürler öz ähmiýetini ýitirýär.

Keseliň aratapawudy. Garyn garahassasyny ırgınli garahassa keselinden, bruselləozdan, gyzzyrmadan, listeriozdan, ıəken sowuklamasyndan, sepsisden, inşekeselden we limfogranulemotozdan tapawutlandyrşarlar.

Keseliň bejerilişi. Garahassa ýokanjynyň geçişi we netijesi näsagyň dogry seredilişine, berhizine, öz wagtynda kesel

döredijisine, keseliň döreyiş we ösüş yzygiderliligine gönükdirilen derman serişdeleriniň bellenişine bagly bolýar. Bejergi ýokanç keseller hassahanasynda geçirilýär. Näsaglaryň agyz boşlugyna we deri örtüğine seredilýär. Bedeniň gyzygynynyň kadalaşmagynyň 6-7-nji günlerine çenli näsaglar berk düşek düzgünini berjaý etmelidirler. Keseliň 7-8-nji günlerinden başlap, näsaga oturmaga, 10-11-nji günlerinden bolsa olara ýöremäge rugsat berilýär.

Näsag gyzdyryan mahaly keseliň ilkinji 7-8 günleri berhizi has berk berjaý etmek maslahat berilýär, oňa 4 ýa-da 4 b belgili berhiz sanawy degişlidir. Umumy ýagdaýynyň oňatlaşmagy bilen olaryň iýmiti giňeldilýär.

Garahassa we paratif əokanzlary ızın has gowy antibiotik hloramfenikol we ampisillin hasaplanazardy. Əune soňky döwürlerde kesel döredijileriň bu derman serişdelerine durnuklylygy artdy. Antibakterial bejergi näsag gyzdyryan mahaly we gyzygyny kadalaşandan soň hem 10 güne çenli dowam etdirilmelidir. Hloramfenikoly 0,5 g x 4 wagtyna izirmek maslahat berilədr, əune antibiotik bejergisi keseliň gaýtalanmasynyň önüni almaýar. Eger kesel gaýtalansa, antibiotikleri şol mukdarda əene bir gezek bellemek maslahat berilədr, ızynki kesel guterijilere tđsir etmezdr. Eger nđsag kđp gaėtarsa əa-da dermany izip bilmese, onuň ergini ýanbaşdan goýberilýär. Hloramfenikolyň uly adamlar ızın günüň dowamyndaky mөçberi 3-4 g (50 mg/kg).

Ampisillin 1,0 g x 4-6 wagtyna bellenen halatynda onuň netijesi gowy bolýar. Eger-de döredijiler yokarda agzalan derman serişdelerine durnukly bolsa, onda ol näsaglara kotromaksazol (baktrim, biseptol we ş.m.), nitrofuran (furozolidon we ş.m.) ýa-da ftorhinolon (abaktal, siprofloksasin we ş.m.) serişdeleri berilýär.

Zäherlenmä garşy serişdeler, Ringer ergini, 5% glýukoza ergini, gemodez we reopoliglýukin bellenyär. Keseliň agyr derejelerinde kortikosteroid gormon bejergisini gezirmek maslahat berilədr.

Içegeden gan akmada näsaglara 12-24 sagadyň dowamynda ýerinden turmaga rugsat berilmeýär hem-de olar arkan ýatyrylýar we garnynyň üstüne buz goýulýar, iýmek bolmaýar, 500 ml-ne çenli

suw içmäge rugsat berilýär. Soňra ýuwaş-ýuwaşdan gök önüm şireleri, kisel, et we balyk çorbasy berilýär. 2-nji günden iýmitini giňeltmek bolýar. Ýitirilen ganyň öwezini damardan suwuklyk goýbermek bilen doldurýarlar. Kalsiý hloridi, C we K vitaminleri, disionon bellenýär.

Öňüni alyş çäreleri. Öňüni alyş maksady bilen ýokanjyň ojaşyny zyýansyzlandyryrlar, onuň geçiş ýollaryny kesip, bedeniň garşy durujylyk ukybyny ýokarlandyryrlar.

Garyn garahassasynda esasy öňüni alyş çäreleri keseli öz wagtynda anyklamaga, näsagy aýry saklamaga we haýal etmän olary hassahana ýerleşdirmäge, bedeni kesel döredijilerden doly saplaýan netijeli bejeriş işlerini geçirmeklige gönükdirilmelidir. Näsag tä doly sagalýança, 3 gezek täretiň we peşewiň barlagynda döredijileriň ýoklugy doly anyklanylýança aýry saklamak maslahat berilýär.

Birinji barlag bedeniň gyzygyny kadalaşandan hem-de antibakterial bejergi tamamlanandan 2 gün geçenden soň alynýar. Soňky barlaglar her 2 günden geçirilýär. Bir gezek kesel döredijä ödün barlagy hem geçirilýär.

Eger-de barlaglaryň netijesinde kesel duredijiler tapylsa, onda ýene-de 7 günün dowamynda antibiotik berilýär. Soňra ýene-de bir gezek duredijä barlag geçirilýär.

Keselden gutulanlar eger-de antibiotik bejergisini alan bolsalar, hassahanadan bedeniniň gyzygyny kadalaşandan soň 21 günden öň çykarylmaýar. Eger antibiotik almadyk bolsalar, onda 14 gün hem äeterlik.

Hassahanadan çykarylandan soň kesel geçirenler lukmanyň gözegçiliginde bolýarlar we wagtly-wagtynda barlagdan geçirilip durulýar. Barlagyň wagty we uzaklygy kesel geçirenleriň kârine bagly bolýar.

Kesel geçirenler 2 ýylyň dowamynda sanitar-epidemiolog lukmanynyň gözegçiliginde bolýarlar, eger-de näsag azyk kärhanalarynyň işgäri bolsa, onda olar 5 ýylyň dowamynda hasapda durýarlar.

Keseliň geçiş ýollaryny kesmek maksady bilen dezinfeksiýa çäreleri, näsagy ýa-da bakteriýa göterijileri hassahana

ýerleşdirmezden ön hem-de ýerleşdirilenden soň gutarnykly dezinfeksiä çäreleri geçirilär.

Näsag bilen gatnaşykda bolan adamlara lukmanyň gözegçiligini 21 günün dowamynda geçirmek maslahat berilýär. Hassa çykan ojakda bakteriofag bilen önüni alyş çäreleri geçirilýär.

ŞIGELLÝOZ (DIZENTERIÝA, GANLY IÇGEÇME)

Şigellýoz (dizenteriya, ganly içgeçme) – bu şigella toparyna degişli döredijiler tarapyndan döredilýän, tãret-agyz ýollarynyň üsti bilen geçýän hem-de esasan, ýogyn içegäniň nemli bardasyna zeper ýerirýän ýokanç keseldir.

Ganly izgeçme dünýä yüzüne giňden ýaýran gadymy ýokanç keselleriň biridir. “Dizenteriya” sözi Gippokratyň döwründen bari belli bolup, onuň ýazgylarynda hem duş gelýär. “Dys” – grekzededen terjime edilende “bozulma”, “enteron” bolsa “içege” sözünü aňladýar, ýagny içege bozulmasy diýilidigidir. Biziň eramyzdan ön I asyryda grek alymy Areteý “zygylmaly izgeçme” diälip atlandyrylan kesel barada aädyň maglumat berýär. Dizenteriya keseliniň geçişine meňzeş kliniki alamatly keselleriň ýazgylary Awisennanyň (X-XI asyrlar) ýazgylarynda hem duş gelýär. Seýit Ysmaýyl Gürgenliniň ylmy işlerinde (XI-XII asyrlar) bu keseliň bejerilişi barada degerli maslahatlar berilär.

XVIII (1719-1789-njy äyllarda) we XIX asyrlarda (1834-1836-njy ýyllarda) dizenteriyanyň pandemiýasy bolupdyr. XIX asyryň II ýarymynda dizenteriyany döredijiler barada maglumatlar A.Raýewskiniň (1876 ý.), P.Kubasowyň (1889 ý.), D.Şantemessin we F.Widalyň (1888 ý.) işlerinde gabat gelýär. 1891-nji ýylda A.Grigorýew ýogalan näsagyň ulgamlaryndan gram negatiw bakteriýalary tapýar we olaryň morfologiýasyny hem-de patogenlik häsiätini üwrenär. 1898-nji ýylda ýapon alymy K.Şiga şol döredijiniň beýleki häsiýetleri barada habar berýär. Ähli kesel döredijilere (şigellalara) olaryň üstünde işlän alymlaryň hatyrasyna olaryň adyny dakýarlar.

Şu döwürde-de ganly içgeçme ýokanç içgeçme keselleriniň iň

ýaýran görnüşi hasaplanýar. Meselem, dizenteria aýry-aýry ýyllarda 23,1%-den 84,2%-e zenli baryp aetädr. Ganly izgezme, onuň ýaýraýşy, emele gelsi, adamyň bedeninde bolup geýýän hadysalar barada ýeterlik bilinýän hem bolsa, keseli wagtynda kesgitlemek käbir ýagdaýlarda kynçylyk döredýär. Adamlaryň arasynda bakteriýa görterijileriň, keseliň ýüzleý, subkliniki görnüşleriniň köplügi ganly izgezmäniň giňden ýaýramagyna getirýär. Ýyllaryň geçmegi bilen şigellalaryň antibakterial derman serişdelerine durnuklylygynyň artmagy bir tarapdan keseliň uzaga çekmegine getirse, beýleki tarapdan her hili gaýrüzülmeleriň (içege dizbakteriozy, içegede ýara döremegi, fermentopatiýa we ş.m.) ýüze çykmagyna sebäp bolýar. Grigorýew-Şiga şigellasynyň döredýän dizenteriasynda ölümçiligiň köplügi, ýagny 10% näsaglaryň heläkçilige uçramagy entek bu keseliň lukmançylyk ulgamynyň wajyp meseleleriniň biridigini görkezýär.

Kesel durediji barada. Ganly içgeçmäniň kesel döredijileri Şigella toparyna, Enterobacteriaceae maşgalasyna degişlidir. Olar öz arasynda biohimiki alamatlarynyň zäher döredijilik hem-de antigen gurluşynyň sazlaşyp gelmek ukyby boýunça tapawutlanýarlar. Morfologiki gurluşy boýunça şigellalar uzynlygy 1-3 mkm, ini 0,3-0,6 mkm deň bolan, hereketsiz, gram negatiw, gysgajyk taýajyklardyr. Epitelial öýjükleriň içine girip, olary zeperlendirmäge ukyplydyrlar. Olaryň daşky gabygy bolmaýar, özlari spora emele getirmeyärler.

Kesel döredijiler yokary gyzygynlyga durnukly bolan içki zäher (endotoksin) emele getirýärler. Diňe Grigorýew-Şiga şigellalary daşky zäher (neýrotoksin) emele getirädr dişlen düşünje bardy. Öňe soňky barlaglarda Şigella Fleksneriň we Şigella Zonnäniň hem az mukdarda daşky zäher bölüp çykarýanlygy mälim edildi. Ondan başga-da döredijiler daşky gurşawyň täsirine has durnuklylygy boýunça tapawutlanýarlar. Gumda, hapa suwda 2 aýa çenli, gök önümlerde, süýtde 2 hepde, günün göni şöhlesinde 30 minut, ultramelewşe ýagtylygynda 10 minutlap saklanyp bilýärler. Şigellalaryň kadaly ösüş gyzygynlygy 37 gradus. Zyýansyzlandyryjy erginlerde, gaýnadylanda çalt ölýärler.

Kesel döredijileriň bölünişi. Döredijileriň 4 sany görnüşi tapawutlandyrylýar:

A *Şigella* dizenteriya topary – 10 serologik görnüşi degişli bolup, oňa döredijileriň 3 görnüşi girýär: Grigorýew-Şiga (1), Ştutser-Şmitsa (2), Larja-Saksa (3-7).

B *Şigella* Fleksner topary – *Şigella* Fleksner (1-5, x we y – görnüşleri) we

Nýukastl (*Şigella* Fleksner 6) görnüşleri degişlidir.

C *Şigella* Boýdiniň topary – *Şigella* Boýdiniň 18 görnüşini öz içine alýar (1-18).

D *Şigella* Zonne topary – Zonne şigellasy degişli (ýeke-täk görnüşi).

Beýleki döredijilerden Zonne şigellasy antibiotiklere we köp dermanlara bolan durnuklylygy boýunça tapawutlanýarlar. Olar daşky gurşawda, süýt önümlerinde uzak saklanyp, toparlaýyn keselçiligiň ýüze çykmagyna getirýärler.

Ganly içgeçmäniň döredijileriniň dürli görnüşleriniň zäherliligi dürli-dürlüdür. Içki zäherden başga-da daşky zäheri döredýänligi zerarly Grigorýew-Şiga şigellasy has zäherliligi bilen tapawutlanýar. Zonne şigellanyň zäherliligi Fleksner şigellanyň zäherliligi bilen deňeşdireniňde has pes bolýar.

Epidemiologiýasy. Dizenteriya keseli dünýäde giňden ýaýran ýokanç keselleriň biridir. Geçen asyryň 30-njy ýyllaryna çenli senagat taýdan ösen ýurtlarda Grigorýew-Şiga şigellasy tarapyndan döredýän ganly içgeçme agdyklyk edýärdi. 50-nji ýyllardan başlap, Zonne we Fleksner şigellalarynyň döredýän ganly içgeçmesiniň çalt ösmegi başlanýar, Türkmenistanda ganly içgeçmäniň ähli görnüşi duş gelýär.

Ganly içgeçme antropoz keseldir, onuň ýeke-täk kesel ýaýradyjysy näsaglar we bakteriýa guterijilerdir. Öti ganly izgezmeli ndsaglar ırdn howpludyr, sebäbi keseliň möwjän döwründe bedenden döredijiniň kup bölünip çykmagy başlanýar.

Keseliň alamatsyz görnüşini geçiren adamlar ýokary epidemiologiki ähmiýete eýedir. Bu adamlar şigellýozlaryň näbelli ýagdaýlarda ýüze çykmagynyň mydamalyk çeşmesi bolup durýar. Kesel täret-agyz ýoly bilen ýokuşýar. Döredijiler adama ýokanjyň

düşen iýmit önümleri bilen, durmuşy-galtaşma ýollary bilen geçýärler. Bu geçiş ýollary ähli şigellalar üçin deňdir, ýöne şeýle-de bolsa Fleksner şigellasy, kuplenz, hapalanan suwuň üstünden, Zonne şigellasy, köplenç, süýt we süýt önümleriň üstünden, Grigorýewa-Şiga şigellasy bolsa, köplenç, durmuşy-galtaşma ýollary bilen geçýärler. Ganly içgeçme beýleki ýiti içege ýokanç keselleri ýaly, yssy möwsümde has köp duş gelyär, ýöne bu kesel ýylyň bütin dowamynda hem duş gelip biler. Keselçiligiň ýaş aýratynlygy bolmaýar. Ähli ýaşdaky adamlar bu kesele duýgurdyrlar.

Keseliň döredijisi we ösüş yzygiderliligi. Dürli görnüşli şigellalar ýokanç keseliň ösüşini we geçişini kesgitleýän ýagdaýlara: adam bedeniniň işjeňlik ukyby, daşky gurşawyň şertleri, kesel döredijiniň häsiýetleri (mukdary, öýjüge girmeklik ukyby, ferment işjeňligi, zäherlilik we ş.m.) degişlidir. Kesel döredijisi adam bedenine diňe agzyndan düşýär. Käbir halatlarda şigellalaryň iýmit siňdiriş agzalaryna düşüp, ondan daşky gurşawa çalt çykyp gitmegi mümkindir. Bu ýagdaýy adamyň bedeni duýmaýar we kesel döremeyär, ýagny diňe gysga wagtlaýyn (tranzitor) bakteriýa görterijilik bolup biler. Käbir ýagdaýlarda kesel döredijiler agyz boşlugyndan aşgazana düşýärler we ol ýerde bir günläp, kähalatlarda bolsa ondan hem uzak wagtlaýyn saklanyp bilýärler. Duz turşusynyň, iýmitlendirijisi şireleriň, lizosimiň täsiri netijesinde şigellalar doly ýa-da olaryň bir bölegi gyrlap biler. Kesel döredijiden boşan zäherli maddalaryň aşgazanda ýygnanmagy we nemli barda täsir etmegi nerw-reflektor gyjyndyрма netijesinde gastridiň alamatlaryny ýüze çykaryp biler (aşgazan agyrsy, ýürek bulanma, gusmaklyk). Bakteriýalaryň beýleki bir bölegi inçe içegä düşüp, ödün, iýmit siňdiriş şireleriň, ýerli bölünip çykarylýan immunoglobulinleriň we içege mikroflorasynyň täsiri netijesinde öldürilýär. Bärde-de bakteriýalardan boşan zäherli maddalaryň täsiri netijesinde, şeýle-de şikeslenme hadysasynyň dowamynda köp mukdarda emele gelyän biologiki aktiw maddalaryň (gistamin, serotonin, kininler, prostoglandinler) we şigellalaryň fagositirlenmegi netijesinde döreýän zäherli maddalaryň täsiri bilen içege diwarynda adenilsiklazanyň işjeňliginiň ýokarlanmasy bolup geçýär. Netijede,

ATF-den sikliki AMF-iň emele gelmegi köpelyär, onuň täsiri bilen bolsa içegede suwuň we elektrolitleriň köp bölünip çykmagy, şonuň bilen baglylykda inçe içege içgeçmesi (enterit) ýüze çykyär. Näsagyň täreti köp mukdarda, suwuk, suw görnüşde bolýar. Bu ýagdaýda näsagda ýerli üýtgeşmelerden (içgeçme, içýellenme, içagyry) başga-da, zäherli maddalaryň gana düşmegi netijesinde umumy zäherlenme alamatlary ýüze çykyp biler.

Ähli päsgelçilikleri ýeňip geçen kesel döredijiler içegäniň nemli bardasynyň musinini dargadyrlar we epiteliýasyna zeper ýetirip, onuň içine aralaşýarlar. Bakteriýalar ganda köp wagtlap saklanmaýarlar we känbir ähmiýete eýe däldirler. Diňe Grigoryew-Şiganyň ganly içgeçmesinde döredijiniň gana düşmegi belgilenýär. Kesel döredijileriň epitelial öýjükler aralaşmagy aşgazan-içege ýollarynyň ähli bölümlerinde bolup biler, ýöne esasan, ýogyn içegede geçýär, sebäbi bu ýerde zäherli maddalaryň, döredijileriň köp bolmagy, içege içindeki zatlaryň ýygynan ýeri (täret), disbakterioz olaryň girmegine oňat şert döredýär. Kesel döredijileriň öýjükler aralaşmagy olaryň bedende köp wagtlap saklanmagyna getirýär. Zeperlenen öýjükler dargaýar, olardan boşan kesel döredijileri neýtrofil leykositler we makrofaglar iýýärlär, bu ýagdaýda zäherli maddalar emele gelädi, olar äerli we umumy täsir edärlär.

Şigellalaryň görnüşleriniň şikeslenmedäki täsiri deň däldir. Grigoryew-Şiganyň şigellasynyň daşky we içki zäheriniň protein bulşmı beýnı täsir edädi. Gana sorulyş, neýrozäher dürli dokumalary we agzalary zeperleýär, ilki bilen merkezi nerw ulgamynyň, wegetativ nerw ulgamynyň çetki dăşmănerine, simpatik-adrenal ulgamyna zeper äetirädi. Netijede, zäherlenme alamatlary madda çalşygynyň ähli görnüşiniň bozulmalaryna getirýär. İçki zäheriň lipopolisaharidli bölümi içegä ýörite zeper ýetiriji häsiýete eýedir, ol ýogyn içegäniň ahyrky bölüminiň nemli örtügini zeperleýär, adenilsiklazanyň işjeňligini artdyryr, ol içege boşlugynda suwuklygyň we elektrolitleriň toplanmagyna getirädi.

Zäherli madda biologiki işjeň maddalaryň boşamagyna getirýär (gistamin, serotonin, kinin, prostoglandinler), olar bolsa

içege diwaryndaky gan aýlanyşygyň bozulmagyna we içegäň işjeňliginiň bozulmagyna getirýär.

Içegede nerw işjeňliginiň bozulmasy, onuň nemli bardasyndaky çişme hadysalary içde ýiti tutgaýly-burguly agyrylaryň ýüze çykmagyna we zeperlenen ýeriň yokarsyndaky içege bölümlerde hereketiň gowşamagyna getirýär (içegäniň parezi), näsagyň içi ýellenýär, täret diňe eksudatdan ybarat bolýar. Sigma görnüşli içegäniň we göni içegäniň tutgaýly ýygrylmalary agyryly, tärete bolan “ýalan meýillere” we zygylmalara getirýär.

Keseliň möwç alan döwri ýerli üýtgeşmeler iň yokary ösüş derejesine eýe bolýar. Agyr ganly içgeçmede çagalarda zäherlenme suwsuzlyk alamatlary bilen bile gezýär we damar äetmezçiligi эбе зыкзар.

Kiçi ýaşly çagalaryň madda çalşygynyň gowşaklygy zerarly ganly içgeçme keseli witamin, iýmit yetmezçiligini tiz dördip biler. Ganly içgeçmede belli bir derejede disbakterioz emele gelýär. Disbakterioz içegäniň sazlaşyksyz işlemegi, iýmitiň doly eremezligi, antibiotikleriň ýerliksiz ulanylmagy zerarly hem döräp biler. Şeýle ýagdaýda, esasanam, kiçi ýaşly çagalarda kesel üstüne kesel döräp biler: çaganyň keselden “gözi” açylmaýar. Meselem, dümew, öýken sowuklamasy, gulak agyry we ş.m. Ganly içgeçmäniň agyr görnüşinde allergiýa hadysasy has uly ähmiýete eýe bolýandyr. Bu hadysa, esasan hem, oň allergiýa keselleri bilen ejir çekýän çagalarda ýa-da ganly içgeçme bilen gabatlaşýan dowamly kesellilerde emele gelýär. Şigellalaryň antigenlerine garşy döreýän bu “ters” hadysa beýnä agyr zeper ýetmegine – neýrotoksikoza, ýogyn içegäniň we beýleki wajyp içki agzalaryň juda çökder zyýan çekmegine getirip biler.

Sagalýş döwri adamyň bedeni ýöriteleşen goranyş öýjükleriň kömegi bilen şigelladan, onuň zäherinden halas bolýar. Keseliň 3-nji gününden başlap adamyň bedenindäki zäheri böwrek peşew bilen çykaryp ugraýar, içegäniň ýüzünde immunoglobulin A we ganda ýörite antitelalar köpelyärler. Ganly içgeçmede immunitet diňe şigellalaryň kesel döreden görnüşine garşy emele gelýär. Gandaky döreýän antitelalaryň saklanyş uzaklygy, takmynan, 6-12 aýdyr (diňe Grigoryew-Şiganyň ganly içgeçmesinden soň

immunitet hemişelik saklanýar). Şonuň üçin ýerli immunitete, neýtrofillere, komplement, properdin ulgamyna we olaryň T-B limfositler, makrofaglar bilen bilelikdäki garşylyk görkeziji hadysasyna uly üns berilýär. Eger bularyň ylalaşykly hereketi bozulsa, onda bakteriýa göterijilik ýa-da keseliň uzaga çekmegi, dowamly görnüşe geçmegi ahmaldyr. Häzirki döwürde ganly içgeçme keselinde goşmaça immun ýetmezçilik hadysasynyň ýüze çykyanlygy subut edildi.

Ganly içgeçme keseliniň dowamly ýagdaýa geçmeginiň sebäpleri doly we takyk anyk däl. Şol sebäpleriň käbirleri hökmünde adam bedeniniň goranyş ukybynyň peselmegini, gapdaldan goşulan keselleri, iýmit siňdiriş ulgamynyň kadaly işlemeginiň bozulmagyny, disbakteriozy, allergiýa hadysasyny, şigellalaryň häsiýetiniň üýtgemegini görkezip bolar. Bakteriýa göterijilik hadysasyny häzirki döwürde makrofaglaryň ferment ulgamynyň bozulmagy bilen düşündirýärler.

Şikeslenme üýtgeşmeleri. Ganly içgeçmäniň dürli görnüşleriniň umumy alamaty damar üýtgeşmeleridir: içki zäher ýerli damarlaryň giňelmegine we gandan dolmagyna, olaryň geçirijiliginiň artmagyna getirýär. Bu üýtgeşmeler stromanyň we bazal gatlagyň çişmegi bilen baglanyşyklydyr.

Stromanyň we bazal gatlagyň çişmesi epiteliýada distrofiýa üýtgeşmeleri ýüze çykarýar, kähalatlarda seýrek ýarajyklaryň we başyň emele gelmegine getirýär. Şikeslenme üýtgeşmeleri ýogyn içegäniň ahyrky böleginde has aýdyň ýüze çykar.

Ganly içgeçmede içegäniň zeperlenmesi 4 döwürde geçýär:

1. Ýiti ýerli çişme (kataral) alamatly döwür.
2. Fibrinoz-збэreme duwri.
3. Başyň emele gelэdn duwri.
4. Başyň bitýän döwri.

Ýerli çişme gyzarma, ownuk ganöýme bilen geçýär. İçege boşlugynda we nemli örtügiň üstünde nemli we nemli-ganly suwuklyk bolýar. Mikroskopiki barlagda kapillýarlaryň geçirijiliginiň ýokarlanmagy, ganuэмeler belleniладr.

Fibrinli-çüýreme üýtgeşmeler içegäniň nemli örtüginde hapa

çal örtük görnüşinde bolýar. Örtük ölen dokumalardan, leýkositlerden we fibrinden durýar.

Çüýreme nem asty we et gatlagyna çenli baryp ýetýär. Çüýrän massalaryň dargamasy we gopup aýrylmagy başyň emele gelmegine getirýär. Ganly içgeçmede başlar ýüzleý we berk gyraly bolýar.

Kataral çişmäniň ýiti döwründe epiteliýanyň bitmegi keseliň 2-3 gününden başlaýar, ýöne doly anatomiki sagalma diňe 4-5 hepdeden bolýar. Destruktiw üýtgeşmede bitme hadysasy haýal geçýär.

Şikeslenme üýtgeşmelerini yza gaýtmagy örän haýal geçýär. Kābir alymlaryň bellemegine görä, keselden saplanma döwründe ýogyn içegäniň nemli bardasynyň doly dikelmegi hem haýal geçýär. Kāhalatlarda bolsa ýogyn içegede dowamly hadysa emele gelyär.

Keseliň alamatlary. Keseliň alamatlary boýunça toparlara bölünmesiniň birnäçe görnüşi bar. Has oňaýly toparlara bölünmesini şu görnüşde görkezip bolar:

I. Əiti ganly izgeşme.

1. Adaty görnüşi – ýogyn içege zeperlenmesi (kolit), inçe we ýogyn içege zeperlenmesi (enterokolit), aşgazan, inçe we ýogyn içege zeperlenmesi (gastroenterokolit).
2. Adaty däl görnüşi (gastrit, enterit, gastroenterit, alamatsyz-subkliniki, ýüzleý, has güýçli zāherli-gipertoksiki).

II. Uzaga çekyān görnüşi.

1. Gaətalanāan.
2. Bznəksiz.

III. Dowamly görnüşi.

1. Gaətalanāan.
2. Bznəksiz.

IV. Bakteriāa guterijilik.

1. Az wagtlāzyn (tranzitor).
2. Əiti.
3. Dowamly.

Köp ýagdaýlarda ýiti ganly içgeçme duş gelyär. Ol adaty we adaty däl görnüşde geçýär. Keseliň gizlin döwri 1-7 güne (ortaça

2-3 gün) barabardyr. Kesel ýiti – umumy zäherlenme alamatlary, aşgazan-içege ulgamynyň işjeňliginiň bozulmagy bilen başlanýar. Aýry-ayry näsaglarda başlangyç döwrüniň bolmagy mümkin.

Kesel, köplenç, ýiti başlanýar we köp halatlarda kolit görnüşi gabat gelyär. Ilki bilen näsagyň gyzgyny 38-39 gradusa çenli ýokarlanyp, kähalatlarda gysga wagtlaýyn, käte birnäçe günün dowamynda saklanýar, näsag ynjalyksyz bolýar, işdäsi kesilýär, kellagyry, içagyry peýda bolýar, ukudan galýar. İçagyry, köplenç, burgy görnüşli bolýar, belli bir bölekde yerleşmeýär. İçin geçmesi günün dowamynda 3-5 gezekden 15-20 gezege çenli, kähalatlarda onuň ýygylgy sanardan köp bolýar. Ilkibaşda täret suwuk görnüşli bolup, onda nem we gan görünýär. Keseliň 2-3-nji günleri täret häsiýetini ýitirip, diňe nemden we gandan ybarat bolýar. Kdhalatlarda tärete bolan “äalan meziller” äa-da “dizenteria täkyligi”, ýagny täret diňe az-owlak damja görnüşde damýar, nemden we gandan ybarat bolýar. Ganly içgeçmäniň häsiýetli alamaty garnyň aşaky böleginiň çep tarapynda sigma görnüşli içegäniň agyrysy we täret wagty agyryly zygyлма, ýagny artbujagynyň güýçli agyrmagydyr (tenezm). Keseliň ilkinji 3 gününde onuň ähli alamatlary yüze çykýar we ýokary derejesine ýetýär. Näsagyň reňki öçük bolýar, garnyny elläniňde sigma görnüşli içege gaty we agyryly bolýar, agyrynyň ýogyn içegäniň beýleki böleklerinde hem bolmagy ähtimal. Kiçi ýaşly çagalarda dalak we bagyr ulalýar. Näsagyň dem alşy we ýürek urşy onuň bedeniniň gyzgynyna bagly bolýar. Ganda ak öýjükleriň leýkositleriň, neýtrofilleriň hasabyna artmagy bellenilýär, EÇT ýokarlanýar. Keseliň enterokolit äa-da gastroenterkolit görnüşlerinde kolidiň alamatlaryndan başga-da enteridiň alamatlary (täret köp mukdarda, suw görnüşde, içýellenmesi, için ähli ýerinde agyry, esasan hem, göbegiň daş-töweregi) we gastritiň alamatlary (ýürek bulanma, gusmaklyk, aşgazan agyrysy) duş gelyär. Keseliň adaty däl görnüşlerinde (gastrit, enterit, gastroenterit) kolidiň alamatlary bolmaýar. Ýokarda agzalan alamatlar ganly içgeçmäniň dürli görnüşlerine häsiýetlidir. Şeýle-de bolsa şigellalar tarapyndan döreýän ganly içgeçmäniň hersine öz aýratynlyklary mahsusdyr.

Grigorýew-Şiga ganly içgeçmesi örän agyr geçýär. Ýogyn içegä we adam bedenine düýpli zeper ýetýär. Näsagyň umumy ýagdaýy tiz agyrlaşýar, gyzgyny has ýokary derejädä etädr, beňd zeper etädr, neýrotoksikoz alamatlary ýüze çykýar. Ýogyn içegäniň işiniň düýpli bozulmagy netijesinde döreýän alamatlar çalt we agyr derejede ýüze çykýar: güýçli içagyry, nemli, ganly täret, içgeçmäniň ýygylgynyň artmagy, gusmak bedende suw-duz çalşygynyň bozulmagyna getirýär. Deride ýygirt peýda bolýar we guraklyk emele gelyär, näsagyň agzy kepeýär, suwsaýar, peşewiň bölünip çykmagy azalýar. Leýkositleriň sany tiz artýar.

Fleksneriň ganly içgeçmesi ýokardaky agzalan görnüşe görä ýeňil geçýär. Bu görnüşde, esasan, ýogyn içegä zeper ýetmegi mahsusdyr. Bedeniň zäherlenmesi, köplenç, agyr derejede bolmaýar. Ýogyn içegä ýetýän zeper haýal ýitýär. Beden kesel döredijisinden haýal saplanýar.

Zonne ganly içgeçmesi, kuplenz, iämit zäherlenmesine meňzeş bolup, näsag gaýta-gaýta gusýar, üşedýär, gugerädr, gëzli içagyry peýda bolýar, gyzgyny gysga wagtda ýokarlanýar, içgeçme bellenilýär. Täret ilki suwuk, soňra suw görnüşinde bolýar, gysga wagtyň dowamynda näsag köp mukdarda suw we duz ýitirýär (gastroenterit). 12-24 sagatdan soňra bu hadysa köşesýär we ýogyn içegäniň işiniň bozulma alamatlary äbe zykär, täret az mukdarda, nemli, kähalatlar bolsa gan gatyşykly bolýar.

Boýdy ganly içgeçmesi ýeňil geçýär, keseliň alamatlary ýüzleý bildirýär.

Soňky ýyllarda ganly içgeçmäniň agyr geçmesini Grigorýew-Şiga, Fleksner döredijileriň köp duş gelmegi bilen baglanyşdyrýarlar.

Ganly içgeçme özüne mahsus alamatlary bilen ýüze çykanda ýeňil, orta agyr we agyr derejelerde geçýär.

Ganly içgeçmäniň ýeňil derejesinde näsagyň özüni duýşy erbet däl, gyzgyny 37,5-38 gradus, 38,5 gradusa çenli seärek ýokarlanýar. İçgeçme günün dowamynda 3-5-den 10 gezege çenli bolýar. Täret ýarym suwuk görnüşli, köp halatlarda nemli, kähalatlarda bolsa gan

gatyşykly bolýar, içagyry ujypsyz bolýar. Sigma görnüşli içegä zeper ýetenligi onuň biraz agyryly bolmagy bilen bilinýär.

Orta agyr derejesinde ýogyn içegäniň işiniň bozulmagynyň doly ýüze çykmagyna seretmezden, bedeniň umumy zäherlenme alamatlary agyr derejede bolmaýar. Bedeniň gyzgyny 38-40 gradusa çenli ýokarlanýar, näsag käte gusýar hem-de 10-15 gezek içi geçýär. Täret diňe sülekeyden we gandan ybarat bolup biler. Burgy görnüşli içagyry hemişe ýüze çykýar.

Ganly içgeçmäniň agyr derejesiniň esasynda bedeniň aýdyň zäherlenme alamatlary, ýogyn içegäniň işiniň düýpli bozulmasy durýar. Bedeniň gyzgyny 40 gradus we ondan hem ýokary bolýar, aňynyň bulaşmagy mümkin, ýüregi bulanýar, gaýtarýar, beden etleri tutgaýly çekilýär, gan basyşy peselär, ortaça 12-24 sagatdan soň azarly içgezme, izagyry döreýär. Täret günün dowamynda 20-25 gezekden hem köp, içgeçme az mukdarda nemli-ganly sülekeyden durýar.

Ganly içgeçme bedeniň aýdyň zäherlenme alamatlary bilen ýüze çykanda (has zäherli görnüşi – gipertoksiki) keseliň ilkinji sagatlarynda neýrotoksikoz alamatlary we ýürek-damar ulgamlarynyň işjeňliginiň bozulma alamatlary peýda bolýar. Gyzgyny çalt ýokarlanyp, 40-41 gradusa ýetýär, näsag özünden gidýär, beden etleri tutgaýly çekilýär, gan basyşy çalt aşak düşýär, gögerýär, eli-aýagy sowýar, əagny əokanzly-zäherli şok döreýär, näsag içege bozulmalaryndan ön heläk bolýar. Ganly içgeçmäniň bu görnüşi gaty seýrek gabat gelyär. Keseliň yüzleý geçýän görnüşinde känbir üýtgeşmeler bolmaýar, diňe 1-2 günün dowamynda iç bozulmasy sähelçe, garnynda näsazlyk duýmagy, 1-3 gezek içiň geçmegi bilen bellenilýär. Keseliň alamatsyz görnüşinde (subkliniki) kliniki alamatlar bolmaýar, diňe barlaghana barlaglaryň (serologiki) ýa-da rektoromonoskopiýa usulynyň kömegi bilen ýogyn içegäniň nemli bardasynda şikeslenme üýtgeşmeleriniň bolmagy netijesinde goşulýar.

Şeýle-de, ganly içgeçmäniň ýiti, uzaga çekýän we dowamly görnüşlerini tapawutlandyryrlar.

Kesel 1 aza zenli dowam etse, ýiti ganly içgeçme, 3 aýa çenli

uzaga çekýän görnüşi, 3 aý we 3 aýdan uzaga çekse dowamly görnüşi diýilýär.

Ýiti ganly içgeçmede bedeniň gyzgynynyň ýokarlanmasy, köplenç, 3 günden köp dowam etmeýär, umumy ýagdaýy çalt gowulaşýar, köplenç, içgeçme 7 güne çenli dowam edýär.

Uzaga çekýän ganly içgeçme gowşak çagalarda ýa-da keseli dogry bejerilmedik näsaglarda keseliň üstüne beýleki keseller goşulanda döreýär. Bu içgeçmede täretde sülekey, iriň, gan gatyşygy bolýar, näsag biynjalyk, azarly bolýar, näsagyň ukusy bozulýar, agramyny ýitirýär, käwagtlar içgeçme kesilýär, ýöne soňra ýene-de gozgaçar, täretde durediji tapylýar.

Dowamly ganly içgeçme näsaglarda seýrek duş gelýär. Ol üznüksiz dowamly ýa-da gaýtalanýan görnüşde duş gelýär.

Üznüksiz dowamly ganly içgeçme uzak wagtlap täretiň kadalaşmazlygy bilen häsiýetlendirilýär. Näsagyň günde 2-3 gezekden kän içi geçmese-de, täreti suwuk, sülekey, gan gatyşykly bolýar, işdäsi kesilýär, horlanýar, gipowitaminoz, anemiýa, disbakterioz ýaly ýagdaýlar bolýar. Bu görnüşi, köplenç, garry adamlarda ýa-da kiçi ýaşly çagalarda duş gelýär.

Gaýtalanýan görnüşinde keseliň alamatlary doly aýrylandan soň täzeden peýda bolýar. Ýiti dizenteriya geçişine meňzeş, ýöne ondan özüniň dowamlylygy bilen tapawutlanýar. Köplenç, merkezi nerw ulgamy hem bozulýar. Oňa gaharjaňlyk, ysgynsyzlyk ýaly alamatlar mahsusdyr. Oňatlaşan döwründe ýagdaýy gowulaşýar. İşjeňligi saklanýar. Ýöne näsaglary garynda agyry we içiň çişmesi, iç gatamaklyk ýaly alamatlar biynjalyk edýär.

Bir ýaşyna çenli ýetmedik çagalarda ganly içgeçme köbir alamatlary bilen tapawutlanýar. Kesel ýiti başlanýar, ýöne onuň ähli alamatlary kem-kemden 3-4 günün içinde ýüze çykýar, ýogyn içegä ýüzleý zeper ýetýär, täreti köp üýtgemeyär, gan gatyşygy bolmaýar, bolsa-da 3-4 günden soň ýüze çykýar, ýöne sülekey hemişe duş gelýär. Suw-duz çalşygynyň bozulmagy çagalarda tiz ýüze çykýar. Bu ýaşly çagalarda kesel uzaga çekýär, içegäniň

işjeňligi wagty bilen düzelmeýär. Bu bolsa başga keselleriň ýokuşmagyna getirýär.

Ýiti ganly içgeçmäniň gaýrüzülmeleri.

1. Əokanzly-zäherli şok.
2. Gipowolemiýa şogy.
3. Günü izegäniň çykmagy.
4. Mezenterial damarlaryň trombozy.
5. İçegäniň deşilmegi we peritonitiň ýüze çykmagy.
6. Anusyň jaýryk artmasy.
7. İzege gan akması.
8. İçegäniň toksiki giňelmegi.
9. Disbakterioz.
10. Miokardit, nefrit, iridosiklit, poliartrit, polinewrit, toksiki

gepatit.

Keseli anyklamak. Ýiti ganly içgeçme keseli epidemiologiki anamneziň, näsagyň arzy, keseliň taryhy, keseliň alamatlary, anyklaýyş barlaglarynyň netijesinde goýulýar. Ganly içgeçmäni doly takykklamak üçin bakteriologiki usul giňden ulanylýar. Barlag üçin täret, gusuk, aşgazan ýuwundysy, agyzdan galan iýmit hem ulanylýar. Bu usulda Ploskirýewiň, Lewiniň ýörite iýmitleri ulanylýar. Bu usullar bilen näsaglaryň 60-70% töwereginde döredijileri tapmak bolýar.

Serologik barlag usuly bozunsa ganda gemag- glütinasiýanyň göni däl täsirleşmesi geçirilýär. Antitelanyň gatnaşygy 1:200 we ondan ýokary bolanda keseliň kesgitlemesi dogry hasaplanýar.

Keseli anyklamagyň ýönekeý usulyna koproskopiýa barlagy degişlidir. Şonda täretde nem neýtrofil, leňkosit, eritrosit, epitelial öýjükler tapylýar. Ondan başga-da rekteromonoskopiýa usuly bilen kesel anyklanylýar. Bu usul bilen nemli bardadaky üýtgeşmeler ýüze çykarylýar (onuň çişmesi, gyzarmagy, ganyň öýmegi, başlaryň döremegi). Bulardan başga-da keseli tiz, 3-4 sagadyň dowamynda kesgitlemek üçin immunoflüoresensiýa usuly ulanylýar. Allergologiki usul bolan Suwerkalow deri-allergiki barlag soňky döwürlerde käbir ähmiýete eýe däl.

Keseliň aratapawudy. Ganly içgeçmäni salmonellýozdan,

Salmonellyozda çaga 6-7 gün we ondan hem köp gyzdyrýar, gusmak we iç geçmek hem şonça dowam edýär. Tãreti köp mukdarda, ysly, suw görnüşli, ýaşyl reňkli we sülekeyli bolýar. Köplenç, bagry we dalagy ulalýar. Sigma görnüşli içegede we artbujunda agyry bolmaýar.

Èşerhioz hem ganly içgeçmä meñzeş görnüşli bolup biler (enteroinwaziya eşerhiozy). Bu keselde, köplenç, çağa gyzdymaýar, özüni gowy duýýar, täreti köp mukdarda, sülekeyli bolýar. Kesel diňe anyklaýyş barlaglarynyň netijesinde takyklanýar.

Эiti kuzizege keselinde hem kdwaqt izgezme eže zykär. Gan we slekeä garyndysy bolär. Эune kuplenz halatlarda kuzizege keselinde agyry sag ýanbaş bölekde bolýar, garnýň diwary gataýar: Şetkin-Blyumbergiň, Sitkovskiniň, Woskresenskiniň alamatlary we beýkeli alamatlar yüze çykýar.

Әунекез іміт бозулмасында заға ғыздырмазар, келлагыры, биыңжылык, укысызлык эалы аламатлар болмазар. Ізгеэме ғысға wagтлаын dowam edýar we çagаның іміт дүзгүни doly berjay edilende tiz kadalaşar.

Keseliñ netijeleri. Näsaglar, köplenç, sagalýarlar. Keseliñ dowamly ýagdaýa geçmegi we ölümçilik seýrek duş gelýar (diñe Grigoryew-Şiga ganly içgeçmesinde kiçi ýaşly çagalaryñ arasynda ölümçilik ýokary).

Keseliñ bejerilişi. Hassahanalara diñe ganly içgeçmäni agyr, kähatalarda orta agyr derejede geçirýan näsaglar ýerleşdirilýar. Näsagy bejermekde kuptaraplaýyn çemeleşmek zerurdyr. Näsagyñ iýmitini düzgünleşdirmek, berk berhiz düzgünlerini berjay etmek uly ähmiýete eýedir. 1 ýaşly çaga iñ gowy iýmit ene süýdýdir. Ululara turşy-süýt önümlerini bermek maslahat berilýar. Mundan başga-da tüwiniñ we beýleki gök önümleriñ gaýnadylan suwuny, gök önümlerden edilen çorba, üwelen et, guradylan çörek bermek maslahat berilýar. Dowamly ganly içgeçmede diñe keseliñ möwjän günleri berhiz tutulmalydyr, galan wagt näsaglar özüne ýeterlik iýmit bilen üpjün edilmelidir.

Döredijä garşy bejergi antibakterial we antibiotik derman serişdeleri bilen amala aşyrylýar.

Keseliñ yeñil görnüşinde:

– Nitrofuran serişdeleri: furazolidon, furadonin, furagin bejeriş tapgyry 5 ғын, 0,1 mukdarda günñ dowamynda 4 gezek (uly adamlarda), çagalarda 8-10 mg/kg gününe berilýar;

– Hinidinler (hlorhinaldol 0,2 4 gezek, intetriks 2 kapsuladan 3 gezek, bejeriş tapgyry 5 ғын) berilýar.

Keseliñ orta agyr görnüşinde:

– Ftorhinolonlar: siprofloksasin (siprobaz, sifron 0,25-0,5-den 2 gezek), ofloksasin (tariwid 0,2-0,4-dan 2 gezek) umumy dowamlylygy 5 ғын;

– Kotrimaksazol derman serişdeleri (septrin 480, biseptol, baktrim, oriprim, triseptol we ş.m.) 2 gerdejikden 2 gezek 1 gün, soñra 1 gerdejikden 2 gezek – 7-10 gün berilýar.

Keseliñ agyr görnüşinde:

– Ofloksasin (tariwid) əa-da siprofloksasin 200 mg 2 gezek damjalaəyn+aminoglikozidler (gentamisin sulfaty 80 mg 3 gezek muskulynyň izine), dowamlylygy 3-5 gün;

– Aminoglikozidler (muskulynyň izine)+sefalosporinler (sefazolin 1,0 4 gezek d/i əa-da muskulynyň izine)+ftorhinolonlar (agyrdan) belleniłədr. Dowamlylygy 3-5 gün. Soňra 5-7 günün dowamynda aminoglikozid ýa-da sefalosporinler (muskulynyň izine) əa-da aminoglikozidler (muskulynyň içine)+kotrimaksazol derman serişdeleri berilýär.

Şeýle-de näsaglara 7-10 günün dowamynda sulfanilamid serişdeleri (salazodimetoksin ýa-da salapiridazin 0,5x4 gezek) bilen bilelikde trihopol 0,25x3 gezek ýa-da sigma-ST (siprofloksasin+tinidazol) 1 gerdejikden 2 wagtyna 5-7 günün dowamynda berilýär. Bu bejergi keseliň agyr görnüşinde we seýrek ýagdaýlarda keseliň orta agyr görnüşinde geçirilýär.

Disbakteriozyň döremegini göz önünde tutup, antibakterial bejergiden soň bioserişdeler belleniłýär (baktisubsil, laktobakterin, bifidumbakterin, hilak-forte, lineks we ş.m.). Bejerginiň umumy dowamlylygy 10-14 güne barabar bolýar.

Ganly içgeçmäniň agyr görnüşlerinde zähersizlendirme we ýitirilen suwuklygyň öwezini dolmak üçin bejergi glýukoza, duzly erginler (Ringer ergini we beýlekiler) bilen geçirilýär. Kähalatlar kolloid erginler (reopoliglyukin we ş.m.) ulanylýar. Şeýle-de näsaglarda witamin bejergileri, antioksidantlar (sitohrom C, sitomok, riboksin we başgalar), steroid we steroid däl anabolikler, holino we spazmolitikler (metasin, belladonna, platifillin we papawerin əa-da no-şpa), derman otlar bilen bejergi (ýandak, buýan we ş.m.), bejeriş ýagly iz əuwgulary geçirilýär. Aşgazan-içege ýollarynyň işjeňligini gowulandyrmak ızin polifermtler (abomin, festal, mezim forte we beýlekiler) ulanylýar. Dowamly dizenteriyada bejergi çäreleri ýiti dizenteriyadaky ýaly alnyp barylýar. Şeýle-de bejergä immun güýçlendiriji derman serişdeleri (polioksidoniy, sikloferon, pirogenal, prodigiozan, metilurasil, pentoksil we beýlekiler) goşulýar.

Öňüni alyş çäreleri. Näsaglary çalt anyklap, olary

çetleşdirmek, hassahana şertinde bejermeklik wajypdyr. Keseliň oňagynda näsagyň ulanan gap-gaçlaryny gaýnadýarlar, zyýansyzlandyryjy erginler ulanylýar. Näsag bilen gatnaşykda bolanlaryň täreti bakteriýa barlaglarynda barlanylýar. Bakteriýa göterijiler iýmit önümleri bilen bagly bolan işlere, çaga edaralaryna, mekdeplere goýberilmeýär. Olar lukmanyň gözegçiliginden geçirilýär, bejergi bellenilýär. Ganly içgeçme üçin mahsus keseliň önüni alyş çäreleri işlenilip düzülmedik (bar bolan waksinalaryň we bakteriofaglaryň netijeliligi pes).

Jemgyýetçilik iýmiti edaralarynda, çagalar edaralarynda ilatýň suw üpjünçiligini gowulandyrmakda berk çäreleri gündelik durmuşa geçirmek örän möhüm we hökmany çäreleriň biri bolýar.

EŞERIHIOZ IÇEGE ÝOKANJY

Eşerihiozlar – kesel durediji ižege tazyyklary tarapyndan duredilýän, esasan hem, ýaş çagalaryň arasynda köp duş gelýän diareýa we ýokançly-zäherli alamatyň, içki agzalaryň zeperlenmesinden, sepsis ýaly hadysalaryň ýüze çykmasy bilen häsiýetlendirilýän ýokanç keseldir.

Taryhy maglumatlar. Ižege tazyyklary (*E. coli*) 1885-nji ýylda awstriýaly alym T.Eşerih tarapyndan açylypdyr hem-de şol alymyň hatyrasyna *E.coli* adyny alypdyr. Uzak wagtyň dowamynda ony kesel döredip bilmeýän dörediji hasaplapdyrlar hem-de onuň beýleki kesel döredijiler bilen bilelikde içegede adaty florany emele getirýändigini anyklapdyrlar. 1922-nji ýylda A.Adam eşerihiniň kesel döredip bilýän görnüşleriniň barlygyny subut edipdir, 50-nji ýyllarda F.Kaufman olaryň serologiki anyklaýyş usulyny kesgitlepdir. Soňky döwürlerde bu ýokanjyň diňe bir içgeçme ýokançlaryny däl-de, beýleki agzalaryň zeperlenmesine (ýagny meningite, ensefalite, peşew hem-de öt çykaryş ýollarynyň ýokanjyna, peritonite, otite, pnewmoniya, omfalite), sepsise getirýändigini subut edildi.

Kesel durediji barada. Eşerihialar hereketli, gram negatiw tazyyk bolup, gabyk emele getirmeýär, howasyz şertlerde ýaşamaga

ukyply, adaty ýmitlendirijilerde gowy ösýär. Häsiýetleri boýunça kesel döredýän we döretmeýän görnüşleri biri-birinden tapawutlanmaýar.

Kesel dörediji dürli plazmidler: profag, kolisinleriň emele gelmegine gözegçilik edýän plazmidler, antibiotige uýgunlaşma jogapkär plazmidler (R – faktor), R – faktor 88 (adgeziw häsiýetlerini kesgitleýän antigeniň işlenip çykmasynda gözegçilik edýär) içege zäherleriniň işlenmegini kesgitleýän plazmidleri düzýminde saklaýar.

Kesel dörediji bedenjigiň zeperleýji häsiýeti olaryň epiteliositlere ýelmeşmek hem-de içege boşlugynda, öýjük içinde köpelişlik ukybyna baglylykda makrofaglaryň fagositar işjeňligi peselende ýetmezçilik.

Eşerhiýalaryň antigen gurluşy çylşyrymly bolup, esasan hem, onuň 3 sany antigeni uly ähmiýete eýedir: somatiki-gyzygyna durnukly O antigeni, ýüzleý-gabyk K antigeni (polisaharidlere degişli bolup, keseliň agyrlýk derejesini esaslandyrýar) we gyzygyna durnuksyz murtluja H antigeni. O ýa-da K antigenleriň bileleşmegine baglylykda eşerhiýalar serologik toparlara, OKH ýa-da OH antigenleri boýunça serologik görnüşlere bölýärler. Hdzirki wagtda 170-e golaý O antigeni, 97 sany K antigeni hem-de 50 sany H antigeni bellidir.

Zeperleýjilik ýagdaýlarynyň (içki zäher döretmeklik, köpelişlik, ýokaşma ukybyna baglylykda) ýokanç kesel döretmäge ukyplylygy boýunça eşerhiýalaryň ähli görnüşleri şertli 3 topara bölünýär (Bütindünýä saglygy gorayyş guramasy, 1981-nji ýyl): içege zeperleýji – enteropatogen (E P I T), içege zäherli – enterotoksigen (E T I T), içege ýokançly – enteroinwaziw (E I I T) içege taýajyklary. Käbir alymlar içege enterositlerine ýapysmaga ukyply 2 topar we içegede ganöýme döredýän görnüşleri barada maglumat berýärler.

1-nji topara – enteropatogen eşerhiýa (E P E) kesel döredijileriň 30-a golaý görnüşü girýär. Olara: 0111, 055, 026, 044, 0125, 0125, 0127, 018, 020, 075, 086, 0114 we ş.m. degişlidir. Bu toparyň kesel dörediji bedenjikleri, esasan hem, 1 ýaşyna ýetmedik çagalarda içgeçme ýokanjyny döredýärler. Olarda salmonella

döredijisine meñzeş antigenler bardyr. Olar içegede çalt köpelyärler, nemli gatlagga aralaşyp, esasan hem, inçe izegede ojaklaşyn gaýnaglama hadysasyny dretmäge ukyplydyr.

2-nji topara – enteroinwaziw eşerihioza (E I E) kesel döredijiniň 13 sany görnüşi degişli bolup, olardan has köp duş gelyän görnüşlerine 0124 we 0151, 0144, 0143, 0136, 028, 032, 025, 028, 032, 0115, 0129 we ş.m. degişlidir. Bu toparyň serologik görnüşleri uly ýaşly çagalarda hem-de ulularda ganly içgeçmä meñzeş keseli döredýärler. Bu toparyň döredijileri ganly içgeçme taýajyklarynyň O-antigenini göterýärler. Şigellalar ýaly döredijiler hem içegäniň nemli gatlagynyň epitelial öýjükleriniň sitoplazmasynda köpelmäge ukyply bolup, ýokançly içgeçmäni ýüze çykarýarlar.

3-nji toparý – enterotoksigen eşerihiozy (E T E) kesel döredijileriň 06, 015, 027, 078, 0112, 0114, 0159, 08, 07, 0153 we ş.m. görnüşleri düzyär hem-de ulularda, çagalarda mergä meñzeş içege ýokanç keselini döredýärler. Olar içege epiteliýasyna aralaşmaýarlar we nemli bardalarda gaýnaglama alamatlaryny dretmeýärler. Bu toparyň kesel döredijileri 2 görnüşli antigenli gyzygyna durnukly hem-de antigensiz gyzygyna durnuksyz içege zäherini bölüp çykarmaga ukyply bolup, olaryň ikisi hem holerogen ýaly täsir edip, içegä suw ýygnanmagy zerarly onuň halkalaryny çişirýär. Döredijiler içege epiteliýasynda köpelyärler hem-de suwly içgeçmäni ýüze çykarýarlar.

Epidemiologiýasy. E P I T tarapyndan döreyän eşerihiozlar bütin ýylyň dowamynda duş gelyär. Esasan hem 1 ýaşyna ýetmedik çagalar köp keselleýär. 2 aýlyga çenli çagalar ene sãdýniň üsti bilen geçýän tebigy immunitet zerarly az keselleýärler. Wagtyndan öň doglan bäbekler doglan gününden başlap, eşerihioz ýokanjyna has duýgur bolýarlar. Mundan başga-da, keseliň döremegine çokanjyň mukdary, emeli iëmitlendirme, dogrumdan öňki we soňky ýagdaýlar, şahsy arassaçlyk düzgünleriniň bozulmagy hem ýardam berýär. Bu ýokanç bábekhanalarda, äetmez doglan çagalar we dürli ýaşly çaga keselleri bölümlerinde, çagalar öýlerinde, çagalar bagynda we bakjalarda köpçülikleýin keselleýjilik görnüşinde ýüze çykýar.

Keseliň çeşmesi näsag adamlar, seýrek halatlarda bolsa bakteriýa göterijiler bolup durýarlar. Kesel döredijileriň arasynda 0111 görnüşiniň ýokaşma ukyby has hem ýokarydyr.

Bu kesel galtaşma ýoly hem-de iýmitiň üsti bilen ýokuşýar. Keselleriň köpçülikleýin ýaýramasyna garşy geçirilýän çäreleriň düzgüni bozulanda kesel ýokuşyp bilýär, çaga iýmitleriniň, süýt önümleriniň, oýnawaçlaryň, emzikleriň, gap-gaçlaryň, hapa elleriň üsti bilen geçýär. Esasan hem, çagalaryň kesellemegine uly adamlar, ýagny näsagyň ejesi, lukmanlar, şepagat uýalary sebäp bolýarlar. Bedeniň garşy durujylyk ukyby peselende, kesel döredijileriň ýa-da bedendäki gizlin ýokanjyň ýüze çykmany, disbakterioz, ýerli hem-de umumy immunitetiň gowşamasy zerarly E P I T-niň içegäniň ýokarky böleklerine aralaşmagy netijesinde, keseliň döräp biljek endogen ýoly jedelliligine galýar.

Bu ýokan3 kesel, esasan, iýmitiň üsti bilen geçýär, 2-3 gününň dowamynda gysga wagtlyk köpçülikleýin keselleýjilige hem getirýär, esasan hem, tomus-güýz aýlary has köp duş gelýär.

ETIT tarapyndan döreýän eşerihiozlar bilen çagalar hem-de ulular keselleýärler. Kesel iýmitiň hem-de suwuň üsti bilen ýokuşýar.

Keseliň döreýiş we ösüş yzygiderliligi. E P I T inçe içegäniň epiteliýasynda köpeliýär. Ýokanjyň agyr derejelerinde döredijileri ýogyn içegede, mezenterial limfa mázlerinde hem-de öýkende tapmak bolýar. Kesel döredijiler nerw ulgamyny zeperleýji (neýrotrop) täsirli dürli protein maddalaryny hem-de fermentleri işläp çykarýar. Döredijiler ölende içki zäherli madda bölünip çykýar we käbir agzalara sinýär. Zäher damarlaryň endoteliýasyna, reflektor zolaklara we nerw merkezlerine täsir edýär hem-de onuň damarlaryň netijesinde geçirijiligini ýokarlandyrýar, içegeden gana geçýän zäherli metabolitleriniň hasabyna zäherlenme alamatlaryny gýežlendirýär. E T I T-niň çykarýan içki zäheri holerogen ýaly täsir edýär, ýagny inçe içegäniň endoteliositlerinde adenilsiklaza fermentiniň işjeňligini we sikliki aňlawyny ýokarlandyrýar, AMF emele gelmesini artdyrýar, ol bolsa bölünip çykýan içege suwuklygynyň möçberini kesgitleýär. Onuň netijesinde içegäniň

epitelial örtüginin sekretor işjeňligi güýçlenýär we içege boşlugyna köp mukdarda suw hem-de Na, K duzlary bölünip çykýar we olaryň yzyna sorulmasy azalýar. Suw we elektrolitleriň ýitgisi suwsuzlyga getirýär. Aýlanýan ganyň göwrümi azalýar. Madda çalşygynyň okislenmedik önümleri ganda köpeliýär, metaboliki asidozyň alamatlary güýçlenýär, gipoksiya artyp, ýürek-damar bozulmalary bellenilýär.

Suw görnüşli täret bilen elektrolitleriň köp ýitirilýanligi sebäpli dehidratasiýanyň duz ýetmezçilikli görnüşü ýüze çykýar, eger-de şol bir wagtda köpsanly gaýtarma ýüze çyksa, onda izotoniki suwsuzlyk durerär.

Keseliň agyr derejelerinde içki zäherlenme zerarly ähli öýjük gatlaklaryna uly zeper ýetýär, olaryň geçirijiligi artýar hem-de biologiki işjeň maddalaryň konsentrasiýa baglylykda hereket etmegine getirýär. Onuň netijesinde öýjükler K ýitirýärler, Na, Cl, Ca ionlaryny bolsa toplanýar, bu bolsa suwuň öýjüklere tarap süýşmegine we olaryň çişmegine getirýär, hadysa dokumalaryň çişmesi bilen geçýär.

Arterial gan basyşynyň peselmesi zerarly gan aýlanyşyň bozulmasy böwrekleriň süzüjilik we gaýtadan sorujylyk işlerini peseldýär, netijede peşewiň bölünip çykmasyň azalmasy bellenilýär. Onuň netijesinde peşew bilen hem-de döredijileriň içki zäherleriniň zäherli maddalaryň bölünip çykmasy azalýar.

Esasy morfologik üýtgeşmeler inçe içegede bolup geçýär. Onuň damarlary doly, ganöýmeler zerarly çişen bolýar. Adatça, enterositleriň distrofiýasy, mázleriň gipersekresiýasy we follikulalaryň çüýreme sebäpli ulalmasy bellenilýär. Gaýnaglama – deskwomativ, seýrek gemorragik we çüýremeli enterit ýüze çykýar. İçki agzalarda gan aýlanyşynyň bozulmalary we dürli üýtgeşmeler tapylýar.

Eşerihioz ýokanjynda ölüm zäherlenme alamatlary, suwsuzlyk hem-de bakterial, wirus-bakterial gaýgrylmalar zerarly ýze ýykär.

Immunitet. Kesel geçirilenden soň, diňe döredijiniň şol görnüşine garşy immunitet döreýär. Immunitet gowşak we gysga wagtlaplyk bolýar.

Keseliň alamatlary. Içege koli-ýokanjynyň alamatlary näsagyň ýaşyna, E.coliniň görnüşine we beýleki ýagdaýlara bagly bolýar. Amaly lukmançylykda topiki kesgit goýlanda keseliň agyrylyk derejesi, onuň geçişi görkezilýär. Meselem, eşerihioz ýokanç keseli 0111 (enterit), orta agyr görnüş, ýiti geçişi we ş.m.

Ýaş çagalarda eşerihioz ýokanç keseli. Gizlin döwri 5-8 gün, ýöne 1-2 günden 2-3 hepde çenli bolup bilýär.

Kesel, adatça, ýiti, bedeniň gyzgynynyň ýokarlanmasy, aýdyň bolmadyk zäherlenme alamatlary, ýygy suwuk täret bilen başlanýar. Täreti sary reňkli, suw görnüşli, az mukdarda, nemli bolýar. Kähalatlarda kesel ýuwaş-ýuwaşdan näsagyň içiniň geçmegi bilen başlanýar. Bedeniň gyzgyny ilkinji gýnler kadaly 38-39-da subfebril ölçeglerde saklanýar. Ondan soňra içgeçmäniň sany artýar, näsag 1-2 gezek gaýtarýar, biýnjalyk bolýar, işdäsi peselýär. Kesel ýuwaş-ýuwaşdan başlanyp, 5-7-nji gün ýokary derejesine ýetýär. Zäherlenme we suwsuzlyk alamatlary sebäpli çaganyň ýagdaýy betertleşýär. Barlagda çaganyň gözleri içine çökýär, reňki agaryar, deri örtüginin çyýeligi peselýär, içi ýellenýär, inçe içegede jugurdy peşda bolýar. Näsagyň bagry we dalagy ulalanok. Täreti suw görnüşli, köp mukdarda, günde 10-15 sapara ýetýär, ýöne gan garyndysy bolmaýar. Günde 2-3 gezek gaýtarýar, ýöne ol birnädre gýne çenli dowam edýär.

Kesel ýeňil, orta agyr we agyr derejelerde geçýär.

Eşerihiozyň ýeňil görnüşinde näsagyň umumy ýagdaýy az üýtgeýär. Bedeniň gyzgyny kadaly hem-de subfebril ölçeglerde bolýar, ýöne işdäsi gowdy. Täreti günde 4-6 gezek, 1 hepde çenli dowam edýänligine seretmezden, näsag agramyny ýitirmeýär.

Orta agyr derejesinde näsagyň bedeniniň gyzgynynyň 38-39 gradusa çenli ýokarlanmagy, zäherlenme alamatlary: gowşaklyk, ukusynyň bozulmagy, işdäsiň azalmagy, reňkiniň agarmagy, günde 2-3 gezek gaýtarma bellenilýär. Täreti günde 10-12 gezege çenli suw görnüşli, az mukdarda agymtyl bölejikleri we dury nem saklaýar, garmy çişýär, agramy aram azalýar.

Ýokanjyň agyr derejesi, köplenç, 0111 serowar tarapyndan döredilýär. Aýdyň zäherlenme alamatlary, ýagny bedeniň

gyzgyynyň 39-40 gradusa zenli ýokarlanmasy, 4-5 gezege çenli gaýtarmaklyk, näsagyň işdäsinin ýitmegi, deri örtükleriniň gögümtil-ak reňkli bolmaklygy, täretiniň 15-20 gezege çenli köpürjikli, dury nem garyndyly bolmaklygy bilen häsiýetlendirilýär. İçege parezi sebäpli garny çişýär we agyrylyz bolýar. Çaganyň agramy azalýar. Ýürek urgusy we gan basyşy peselýär, tahikardiýa, tahipnoe, beýni ýemiginiň içine çökmesi, nemli örtükleriň guraklygy bellenilýär. Näsaglaryň koma ýagdaýyna düşmegi mümkin. İçki zäherlenme zerarly neýrotoksikoz görnüşinde keseliň ilkinji ýüze çykması seýrek duş gelýär.

Suwsuzlyk bilen zäherlenme merkezi nerw hem-de ýürek-damar ulgamyna zeper ýetirýär, madda çalşygy bozulýar, ol bolsa öz gezeginde suwsuzlyk alamatlary bilen ýüze çykýar.

Uly ýaşly çagalarda içege koli ýokanjy. Ganly içgeçmä meňzeş kesel E I E tarapyndan döredilýär. Onuň gizlin döwri 2-3 gün, kähalatlarda birnäçe sagada çenli bolýar. Kesel ýiti, bedeniň gyzgyynyň ýokarlanmasy, umumy gowşaklyk, içagyry bilen başlanýar. Şol bir wagtda bulaşyk nem, käte gan garyndyly suwuk täret ýüze çykýar. Zäherlenme alamatlary 1-3 güne çenli, bedeniň ýokary gyzgyny 1-2 güne çenli saklanýar, adatça, näsagyň umumy ýagdaýy üýtgemelýär. Barlagda içege jugurdysy eşidilýär, agyryly bolýar, 2-3 günden soň agyry ýogyn içegä geçýär. Sigma şekilli içege gysylýar. Täreti 5 sapara çenli, seýrek ýagdaýlarda 10 gezege çetär, muzberi kup, nem we gan garyndyly bolýar we bu keseli ganly izgezmenden tapawutlandyrmak kyn bolýar.

E T E tarapyndan döreýän eşerihioz ýokanjy, adatça, uly ýaşly çagalarda duş gelýär. Alamatlary az öwrenilen. 1-3 gün, ýagny gizlin döwürden soň kesel ýiti gastroenterit görnüşinde geçip, suwsuzlyga getirýär hem-de mergi görnüşli alamatlar bilen geçýär. Köpsanly gaýtarma, garyndysyz, suw görnüşli, köpürjikli diareýa bellenilýär. Bedeniň gyzgyny, köplenç, kadaly ölçeglerde saklanýar. Näsagyň garnynda agyry duýulýar. Barlagda inçe içegäniň ugrunda jugurdy bellenilýär, sigma görnüşli içege çäýe bolýar. Agyryly aşak çekme bolmaýar. Kesel, adatça, 3-5 güne çenli dowam edýär.

E P E tarapyndan döreýän eşerihioz, esasan, daşary ýurt

alymalary tarapyndan üwrenildi. Olaryň esasy aýratynlygy döredijiniň diňe bir içege diwaryna däl-de, beýleki agzalara-da (böwrek, bagyr, gan emele getirýän ulgama we başgalara) zeper ýetirip bilýän daşky zäher-uzjyk zeperleşji maddalary düretmegidir. Esasan hem mekdep ýaşyna çenli çagalara iýmitiň üsti bilen keselleýärler.

Keseliň alamatlary dürli bolup, alamatсыz görnüşden, ýeňil içgeçmeden başlap agyr gemokoliti, gemolitik-uremiýa alamatyny (Gasseriň alamatyny), Werlgofyň keselini döredýär. Kesel alamatlarynyň dürli bolmaklygy döredijiniň daşky zäheri dürli möçberde emele getirýändigini bilen düşündirilýär. 3 sany esasy alamat: näsagyň täretinde gan görünmegi, trombositň möçberiniň azalmagy, Gasseriň alamaty degişlidir. Dörediji öýjük zeperleşji, çüýreme we ganly içgeçme häsiýetleri bolan öýjük zäherli maddany bölüp çykarýar, ol esasan 0157:47 we 026:411 eşerihialar tarapyndan döredýär. Eşerihiozda Gasseriň alamaty 100%-e çenli düş gelip bilýär.

Keseliň geçişi. Eşerihiozlara ýiti geçiş häsiýetli, ýokanç kesel birnäçe günden 1 aýa çenli dowam edýär. 1,5-2 aýa çeken halatynda kesel dowamly diýip hasaplanýar. Keseliň bu görnüşini gowşak, immun ýetmezçilikli, disbakteriozly çagalarda düş gelyär.

Gaýrüzülmeleri. Esasan, ýiti respirator ýokanç keseliniň goşulmagy, şertli kesel döredijileriniň ukybynyň artmagy netijesinde ýüze çykýar. Otit, öýken sowuklamasy köp düş gelyär, piyelonefrit, piodermiýa ýaly gaýrüzülmeleriň hem bolmagy mümkin. Kesel, köplenç, gowý netijeler bilen tamamlanýar.

Keseli anyklamak. Kesel alamatlarynyň, ýagny ýuwaş-ýuwaşdan zäherlenme hem-de suwsuzlyk alamatlarynyň artmagy, reňkiniň agarmagy, seýrek, ýöne köp gүнläp dowam edýän gaýtarma, täretiniň sary reňkli, suw görnüşli bolmagy ýaly kesel alamatlarynyň esasynda hem-de anyklaýyş usullarynyň kömegi bilen kesgitlenilýär. Bejergi çäreleriniň geçirilmegine seretmezden, näsaglaryň ýokary beden gyzgyny uzak wagtlap saklanýar hem-de olar ep-esli agramyny ýitirýärler.

Barlagyň bakteriologiki usuly eşerihiozy anyklamakda wajyp orny eýeleýär. Barlag üçin keseliň ilkinji günlerinde näsagyň

gusugyny, täretini, aşgazan ýuwlandaky suwuny, peşewini adaty, ýagny Endo, Lewina iýmitlendirijilerine ekädrler hem-de netijede 50-60% E.coli tapylar.

Immunofluoressensiä barlag usuly keseli anyklaşyň birnäçe sagadyň dowamynda netijesi tääar bolan zalt usulydyr.

Serologiki anyklaýyş üçin agglýutinasıya, göni bolmadyk agglýutinasıya täsirleşmeleri keseliň bütin dowamynda geçirilýär. 60-70% näsagda antitelalaryň mukdary artýar, 1:80-1:100 keseliň bardygyny kesgitleýän möçber hasaplanýar.

Keseliň bejerilişi. Eşerihioz ýokanjynyň bejergisi beýleki içege ýokanç keselleriniň bejergisine meňzeş bolýar. Keseliň orta agyr, agyr derejelerindäki näsaglara hem-de 1 ýaşyna ýetmedik çagalara hökmany ýatymlaýyn bejergi belleniýär. Epidemiologik görkezmeler boýunça we agyr ugurdaş keselleri bolan näsaglar hem ýatymlaýyn bejergisini alýarlar.

Berhiz ganly içgeçmeli näsaglaryň berhizi ýaly, ýöne eşerihioz ýokanjynda, esasan, inze izegd zeper äetýändigini hem-de iýmit siňdirişini we onuň işjeňliginiň dürli derejede bozulýandygyny nazara alyp, iýmitiň möçberini kem-kemden artdyrmak maslahat berilýär.

Esasy bejergi çäreleri zäherlenmä garşy, ýitirilen suwuň we elektrolitleriň damardan gyssagly öwezini doldurmaga hem-de beýleki ulgamlaryň işjeňligini dikeltmäge gönükdirilmelidir. Ýitirilen suwuň hem-de elektrolitleriň öwezini doldurmaklyga gönükdirilen bejergini zäherlenmäniň görnüşine, suwsuzlygyň derejesine baglylykda geçirmeli. Goybermeli suwuklygyň umumy möçberini we onuň düzümini hasaplamak hökmany çäreleriň biridir. Goybermeli suwuklygyň we elektrolitleriň umumy mukdary bedeniň kadaly ýagdaýyndaky talabyna, suwsuzlygyň derejesine, näsagyň agramyna, ýaşyna, gaýtarmanyň, içgeçmäniň, gyzdymanyň, dem alma arkaly dowam edýän ýitgileriň möçberine laýyklykda hasaplanýlar.

Çagalarda suwsuzlygyň A we B derejelerinde suwuklygy agyzdan içirmek maslahat berilýär. Suwuklyk her 5 minutdan 1-2 3a3 zem3esi bilen berilädr. Ol maksat bilen glükosolan, regidron, oralit, apektal, süýji çay, gaýnan suw, gaýnadylan tüwi ýa-da kişmiş suwlaryny bermek bolýar. Suwuklyk agyzdan içirilende

näsagyň täreti, peşewi, gaýtarma zerarly ýitiren suwuklygynyň möçberini dogry kesgitlemek hökmandyr. Onuň üçin çaganyň ilki bilen gury, soň öl gündaglaryny, balaklaryny ölçäp görýärler. Suwuklygy agyzdan içirmeklik çäreleri dogry geçirilende suwsuzlyk alamatlary çalt aýrylýar, diareýa kesilýär, gaýrüzülme ýüze çykmaýar. Geçirilýän bejergilere seretmezden, gaýtarmaklyk we içgeçme dowam eden ýagdaýynda, çaga damardan bejergi bellenýär. Goýbermeli suwuklygyň umumy möçberi Denisiň tablisasy arkaly hasaplanylýar, onuň näçe mukdary damar arkaly, näçesiniň bolsa iýmit üsti bilen berilmelidigi suwsuzlygyň agyrylyk derejesine baglylykda kesgitlenilýär.

Damardan geçirilýän bejergini aýlanýan ganyň möçberini köpeltmek, gan akymyny giňeltmek, gan aýlanyşyny kadalaşdyrmak, ganyň düzüminiň kolloid-osmos basyşyny ýokarlandyrmak we soňky goýberiljek glýukoza-duz erginlerini damarlarda saklamak maksady bilen kolloid serişdelerinden (reopoliglyukin, albumin, plazma, gemodez) başlamaklyk maksadalaýyk hasaplanylýar. Kolloid erginleriniň möçberi damardan goýbermeli suwuklygyň 1/3 böleginden köp bolmaly däldir. Damardan goýberilmeli glýukoza-duz erginleriniň möçberi suwsuzlygyň görnüşine görä kesgitlenilýär.

Izotoniki dehidratasiýa bejergisinde 10% glýukoza we duz erginleri (disol, trisol, laktosol, kwartasol we ş.m.) 1:1 gatnaşykda ulanylýar, duz ýetmezçilikli dehidratasiýada 1:2, suw ýetmezçilikli dehidratasiýada 3:1 ýa-da 2:1 gatnaşykda ulanylýar (ulularda esasan duz erginleri ulanylýar).

Damardan geçirilýän bejergi döwründe näsaglar gözegçilikde saklanyp, çaganyň agramyny çekip durmak, Ht, aşgar hem-de turşularyň deňagramlylygyny, kaliý we natriý duzlarynyň mukdaryny barlap durmak maslahat berilýär. K ýetmezçiliginde KCl erginini şunuň ýaly hasaplaýarlar.

$$K \text{ defisiti (mmol)} = \frac{(K \text{ kadada} - K \text{ ndsagda}) \cdot \Psi \text{ agramy}}{3}$$

K adatsa 4,5 mmol/l

K-nyň mukdary hasaplanylanda 7,5% KCl ergininiň 1 ml 1 mmol K (40 mg) deň gelyär. Hasaplanylýan kaliý ergini günün dowamynda (2-3 gezek) 10% glýukoza erginine insulin garylýp, damardan damjalap goýberilýär. 3agalarda KCl gandaky mukdary 0,5-1% kup bolmaly däl. Gaýtadan KCl diňe barlagdan soň goýberilýär.

Gipokaliýemiýanyň alamatlary bolmadyk ýagdaýda näsaga gaýnadylan gök önümleriň ergini, 5-10% asetat kaliniň ergini içirilýär.

Metaboliki asidozyň öwezini 4% Na gidrokarbonatynyň ergini bilen doldurýarlar. Ol şu alamatlar arkaly biliniýär: derisiniň reňkiniň “mermerligi”, peşewiň möçberiniň azalmagy, bedeniň gyzgynynyň ýokarlanmagy, demgysma, ysgynsyzlyk, gowşaklyk, daşky gan aýlanyşygynyň bozulmagy. 4% Na gidrokorbanat ergini 4 ml/kg damardan goýberilýär.

Eşerihiozyň agyr görnüşlerinde prednizalon 2-3 mg/agramyna günde, gidrokortizon 5-10 mg/agramyna 3-5 gün berilýär, poliwitaminler, antigistamin, ýürek-damar serişdeleri bellenýär.

Kesel döredijä garşy ulanylýan antibakterial bejergi hökmünde, adatsa, furazolidon, hloramfenikol, ampisillin, monomisin, polimiksin M sulfaty 3-5 gün agyzdan berilýär. Keseliň agyr derejelerinde karbenisillin, kefzol, seporin, gentamisin gowy kumek edýär, has agyr derejede 2 antibiotik damar izine, seýrek ägdaşlarda muskulynyň izine goýbermeklik maslahat berilýär.

Keseliň ýeňil derejelerinde furozolidon, biseptol, newigramon bellenilýär. Antibakterial kesilenden soň, içege florasyny dikeltmek maksady bilen bioserişdeler bilen bejergini 2-3 hepde geçirýärler. Ferment bejergisinde abomin, festal, pankreatin giňden ulanylýar.

Bakteriýa göterijilerde, keseliň dowamly görnüşinde koliproteý bakteriofagy berilýär.

Öňüni alyş çäreleri. Beýleki içege ýokan3 keselleriniňkä meňzeş. Keseliň ýöriteleşdirilen önüni alyş çäreleri işlenilip düzülmedik.

MERGI

Mergi adama tãret-agyz  ollary bilen gez dn  iti  okanz keseldir. Kesele mahsus alamat  okary beden gyzgynyny  hem-de i ini  ge megi netijesinde suwu  we duzu   itirilmegi bilen baglylykda suwsuzlygy    ze  ykmagydyr. Keseli  ge i  a ratynlygyna, birn  e epidemiologik kanunlara la yklykda, mergi a ratyn howply  okan  kesellere de i li edilendir, kesele gar y g re  halkara kanunlary we d zg nleri arkaly berkidilendir.

Taryhy maglumatlar. Mergi adamlary  gadymy keseli bolup, gadymy hindi kitaplarynda, Gippokraty   azgylarynda bu kesele de i li maglumatlary tapmak bol ar. Abu Aly Ibn Sina, Muhammet Ga maz T rkmen, Se it Ysma yl G rgenli bu kesele a dy  maglumatlar ber  r.

Kesel d redijisi bolan mergi wibriony F.Paziny (1853-nji  yl) we E.Nedziweski  (1872-nji  yl) tarapyndan a yl ar. R.Koh (1883-nji  yl) onu  arassa g r   ini a ar we gi den  wren  r.

1817-1926-njy  yllar aralygynda mergini  b tin d ny  bo un a 6 gezek pandemi asy boldy. Hindistan d wleti  hli bolup ge en 6 pandemi any  epidemi a merkezi hasaplanyl ar. 1961-nji  ylde d ny de   ki ge en pandemi adan birn  e a ratynlygy bolan  edinji pandemi a ba lapdyr di ip, alymlar hasap ed  rler. H zirki epidemi any  esasy kesel d redijisi El-tor g r   idir. Ol ilkinji sapar Got lih tarapyndan (1906-njy  yl) Siny e  arym adasyny  El-tor di en  erinde Mekgeden ga dyp gely rk , keselden  len hajylary  jesedinden tapy ar. 1961-nji  yla  enli bu d rediji mahsus bolmadyk i ge m ni   ze  ykary an merg  me ze  d rediji di ip atlandyry ardy. 1962-nji  yly  ma   yndan ba lap, mergi keseli a ratyn howply  okan  keselleri  hataryna go uldy.

B tind ny  saglygy gora y  guramasyny  ber  n maglumatyna g r , 1999-2000-nji  yllarda d ny de 500 m   adam merg  du ar bolupdyr we olary  20 m   i hel k ilige u rapdyr.

Kesel d rediji barada. Keseli d redijini  Vibron choleraen h zirki d w rde iki g r   i bellidir: esasy biotip we El-tor. Olar gysgajyk egrem ta ajyk bolup, onu  her bur unda  erle   an

guýrujagy bolýar. Aerob, spora we gabyk emele getirmeyär. Hereketli, aşgarly iýmitlendirijilerde gowy ösýär. Anilin reňkleri bilen reňklenýär, želatini eredýär, krahmaly dargadýar, indol emele getirýär. Dörediji sowugy gowy geçirýär, gaýnadylanda bolsa, bir minudyň dowamynda gyrylýar. Olar dezinfisirleýji erginleriň täsirine duýgur bolup, duzly erginde we kükürtde epidemiýa gatnaşýan döredijiniň öýjükleriniň ýaşayşy bozulýar. Dörediji suwda özüniň ýaşayşy ukybyny birnäçe günden, birnäçe aýa çenli saklamaga, hatda duzda-da köpelmäge, deňiz suwlarynda bolsa 60 güne çenli ýaşamaga ukyplydyr.

Epidemiologiýasy. Mergi içege ýokanç kesellerine degişlidir. Soňky ýyllardaky maglumatlara görä, mergi zooantropnoz kesel diýlip hasap edilýär.

Näsaglar keseliň ilkinji günlerinde, ýagny kesel döredijileriniň köpelyän döwründe keseliň çeşmesi bolup durýarlar. Keseliň ilkinji günlerinde täretiň we gusugyň sanynyň artmagy bilen 10-20 litre çenli bolup, onuň bilen köp mukdarda – $10 \cdot 10^9$ çenli döredijiler daşky gurşawa çykarylýar we şol sebäpli hem olaryň köpçülikleýin ýaýrama howplulygy artýar. Ondan başga-da mergi ýokanç keseliňiň alamatsyz görnüşiniň kesel ýaýratmakda uly ähmiýeti bardyr.

Näsaglar keseliň gutulyş döwründe ýa-da az alamatly görnüşlerinde hem döredijini daşky gurşawa bölüp çykarmagyny dowam edýärler. Şol sebäpli hem olar kesel dörediji çeşme bolup durýarlar.

Göterijileriň hem keseliň ýaýramagynda ähmiýeti uludyr.

Mergi adama täret-agyz ýollary bilen ýokuşýar. Kesel dörediji ýokuşdyrylan elleriň, gap-gaçlaryň, suwuň (suw içilende, gap-gaçlar, miweler ýuwlanda, suwa düşülende), iýmit önümleriň üsti bilen geçýär (esasan, suwuň üsti bilen). Keseli ýaýratmakda siňekleriň ähmiýeti uludyr.

Keseliň dörefiş we ösüş yzygiderliligi. Adam bedenine mergi döredijisi agyz boşlugynyň üsti bilen düşäär. Aşgazanyň turşulygynyň peselmegi we gipo ýa-da anasid gastridinde döredijiniň içegä düşmegi aňsatlaşýar.

Dörediji izegelerde kupelədr, esasan hem, ol inçe içegede köp

möçberde toplanýar. Mergi keseliniň geçişinde köp derejede suwuň we duzuň ýitirilmegi zerarly inçe içegäniň gaňnaglamasy ýüze çykýar, suwuk täreti tiz wagtdan suw ýaly häsiýete geçýär we köpeliýär. Bu çaklama laýyklykda, içegäniň epitelial öýjüklerinde adenilatsyklaza fermentiniň işjeňliginiň artmagy, suwuň we elektrolitleriň bölünip çykmagyna getirýän sikliki 3-5 adenoziň monofosfatyň (sAMF) ýygňanmagyna alyp baryýar. Öýjükde göze görüňän morfologik üýtgeşmeler tapylmaýar.

Öýjügiň ferment ulgamynyň bozulmagy mergi döredijisiniň işläp çykaryýan daşky zäheri holerogeniň täsiri netijesinde.

Inçe içegäniň nemli örtügi zeperlenýär we zeperlenmek nemli örtüğe baglanyşykly bolýar, daşyndan seredilende nemli örtügi üýtgemän, mahmal ýaly ýumşak, birazajyk çişen, gyžaran, limfa we gan damarlarynyň ortaça giňelmegi belenilýär.

Keseliň başga döwründe içegäniň kapillyarlarynyň üsti bilen suwuklygyň we elektrolitleriň ýitmegine mergi zäherleri täsir edýär hem-de öýjügiň örtügiňiň we damaryň geçirijiliginiň ýokarlanmagyna şert döredýär. Ganyň diňe suwuk bölegi ýitýär, suw bilen az mukdarda duz ýitýär. Ulularda bu suwuklyk 135 mmol/l natriý, 18 mmol/l kaliý, 48 mmol/l gidrokarbonat we 100 mmol/l hlor saklaýar (ýa-da 1 litr täretde 5 gr natriý hlor, 4 gr natriý gidrokarbonat we 1 gr kaliý hlor). Çetki gan damarjyklarynyň gysylmagy, damarlaryň göwrüminiň kiçelmegi belenilýär, bu bolsa keseliň haýsy bolsa bir döwründe arterial gan basyşyny ýokarlandyryýar. Täretiň we gusugyň dowam etmegi netijesinde täzeden arterial gan basyşyň we ýüregiň işjeňliginiň peselmegine şert döreýär. Bu bolsa damarlaryň basyşynyň ýokarlanmagyna eltýär, damarlardan suwuklyk çykýar, dokumalarda basyş köpeliýär, aralyk çişä artýar. Onuň netijesinde dokumalaryň bozulmalaryna, işemiýa, metabolik bozulmalara, laktasidemiýa, periferik gan damarlarynda PO₂ derejesiniň peselmegine we PCO₂ derejesiniň ýokarlanmagyna getirýär.

Kaliý ionlarynyň ýitmegi gipokaliýa, öýkende howa çalşygynyň erbetleşmegine, ýürek muskulynyň ýygrylmak ukyplylygynyň peselmegine getirýär.

Ionlaryň üýtgeşmesi köp suwuň ýitmegine şert döredýär. Elektrolit bozulmasy turşy-aşgar deňagramlylygynyň we protein çalşygynyň bozulmagyna getirýär, albuminiň mukdarynyň azalmagy bolsa elektrolit we turşy-aşgar deňagramlylygynyň bozulmagyna getirýär. W.I.Pakrowskiý boýunça suwsuzlyk 4 derejä bölünýär: I – suwuklygyň 1-3% agramyna çenli ýitirilmegi, II – 4-6% ýitirilmegi, III – 7-9% ýitirilmegi, IV – suwuklygyň 10% agramyna we ondan hem köp ýitirilmegi.

Keseliň alamatlary. Mergi keseliniň gizlin döwri birnäçe sagatdan 5 güne çenli (ortaça 48 sagat) dowam edýär. Keseliň alamatlary az alamatly görnüşden, alamatсыз göterijiligi tapawutlandyrmak köplenç kyn bolýar. Keseliň agyr derejeleriniň 1-2-4 günlerinde näsagyň köp suw ýitirmegi ölüme sezewar edýär. Kesel has ýaýran wagtynda esasy bölegini ýeňil derejeli näsaglar düzýär. Olarda kesel ysgynsyzlyk, teşnelik alamatlary, ýürek urgusynyň çaltlaşmagy, içiniň jugurdamagy, içegäniň işjeňliginiň gowşamagy bilen häsiýetlendirilýär. Näsaglaryň uly täreti ýarym suwuk görnüşli ýa-da suwly bolup, 3-5-8 sapar geçýär. Bu alamatlar 1-3 gün saklanýar we çalt ýitýär, içege ýollarynyň ähli keselleriniň alamatyna meňzeş bolýar. Keseliň şu görnüşini bilen kesellän näsaglar 80%-den köp bolýar. 12-14% näsaglarda mergini ýokanç keseliniň alamatlary boýunça çak edilýär. Kesel seýrek ysgynsyzlyk, gowşaklyk, içiniň jugurdamagy, ýürek bulanma, teşnelik alamatlary bilen başlanýar, içi geçýär, iç agyry we tenezm bolmaýar, yssyz, ak reňkli suwuklykly suw (“тёплый жидкий стул”) çaly bolýar.

Köplenç, içgeçme we gaýtarma bilelikde duş gelip, käwagt içgeçmäniň önünde, köplenç, yz ýanyndan ýüze zykar. Näsag kyp mukdarda agzyny dolduryp, duýdansyz gaýtarýar, öt bilen garyşýar, soňundan näsagyň ýagdaýy gowulaşmaýar. Näsag köp gusup, içgeçmesi ýokary derejesine ýetende, tahikardiýa, sesi bogulmagy, gögermegi, peşewiň mukdarynyň azalmagy bellenýär. Olaryň ganynyň düzümi üýtgeýär, syworotkanyň tutýan göwrümi, onuň goýulygy, gemoglobiniň, leýkositleriň, proteiniň mukdary artýar, plazmanyň aýlanyş göwrümi azalýar, ionlaryň saklanyşy we bikorbanatlar azalýar.

**Suwsuzlykda deriniň
maýyşgaklygynyň peselmegi**

Näsagyň bedeniniň agramynyň 5% çenli suwuklygynyň azalmagy bejergi talap etmeýär, 5-8% suw ýitirilende, gaýra goýulmasyz bejergini talap etmeýärler, 10% suwuklyk ýitirilende näsaglara hökmany gaýragoýulmasyz bejergi geçirilmelidir, 12-15% suw ýitirenlerinde bolsa, olaryň içki

agzalarynda agyr üýtgeşmeler ýüze çykyp, ölüme getirýär. Mergi ýokanç keseliniň agyr derejeleri ýeňil, orta agyrlyk derejesindäki alamatlar bilen häsiýetlendirilýär. Ýöne bu alamatlar çalt ýüze çykýar we 5-8 sagatdan soň, näsag 8-12% suw ýitirýär. Na^+ we Cl^- iýonlaryň çalt ýitirilmegi näsagyň umumy ýagdaýyny agyrlaşdyrýar. Başda el-aýaklaryň, soňra bolsa göwräniň muskullarynyň dartgynly çekilmeleri (tutgaýlar) ýüze çykýar. Gowşaklyk, baş aýlanmaklyk artýar, näsaglar ýerinden galyp bilmeýärler. Aňy aýdyňlygyna galýar. Beden gyzygyny kadaly, suwsuzlygyň III-IV derejelerinde bolsa onuň derejesi peselýär (gipotermiýa). Näsaglaryň deri örtügi ak, sowuk bolýar we maýyşgaklygyny ýitirýär. Nemli bardalary guraksy bolýar, näsaglaryň sesi ýityär (afoniýa). Dodagy, barmaklarynyň uýy soňra el-aýaklarynyň aşaky bölekleri, suwsuzlygyň IV derejesinde bolsa bedeniň ähli yerleri gugerýär. Ýüz keşbi üýtgeýär, gözi çökýär, daş-töweregi garalýar (“äýnek” alamaty), elin barmaklarynyň derisi ýygırt atýar (“kir ýuwýanyň eli”), garny içine çekilýär. Soňra näsagyň ýagdaýy has agyrlaşyp çetki gan damarlarda puls, arterial gan basyşy kesgitlenmeýär, dem ýetmezçiligi beterleşýär (suwsuzlyk şogy).

Keseliň gaýrızalmeleri. Kesel gipowolemiýa şoguna, ýiti böwrek ýetmezçiligine, beýni gan aýlanşygynyň ýiti bozulmasyna, miokardyň infarktyna, mezenterial damarlaryň trombozyna we seýrek ýokançly-zäherli şoga getirip biler.

Şeýle-de, ikenji bakterial ýokançlaryň goşulmagy netijesinde öýken sowuklamasy, flegmona, abses bilen gaýra ызып biler. Kдbir gaгызьmeler gaгragozьulmasyz bejergi bilen baglanyşkly bolýar, oňa pirogen reaksiýasy, flebit, tromboflebit, gipernatriýemiýa, gipokaliýemiýa, alkoloz degişlidir.

El-tor mergisiniň geçişi, mergi döredijisiniň esasy biotipiniň эьze zykarэan alamatlaryndan kдn bir uly tapawutlanmaz.

Keseli anyklamak. Kesel näsagyň arzy, kesel we epidemiologik anamnezi, alamatlary, anyklaýyş bakteriologik barlag usullarynyň netijesinde kesgitlenilэdr.

Esasan mergi ýokanç keseli bolmadyk döwründe diaгnoz goýlanda örän seresap bolmaly, anyklaýyşda barlaghana barlaglarynyň netijesi uly orun tutýar. Anyklaýyş usullarynyň esasysy jesetden alnan bakteriologik barlagda merginiň döredijisini tapmak hem-de serologik usulydyr. Şeýle hem anyklaýyşda ekspres usulynyň aýratyn ähmiýeti bardyr, ol çak edilýän jogaby 12 sagatdan soň berýär, 1 günden soň bolsa gutarnykly netijäni berýär. Näsaglar antibiotik bilen bejerilip başlanmanka barlagdan gezirmek hukmanydyr.

Serologik barlag usulyny 2 topara bulmek bolэar:

1.Mergi döredijisiniň antitelasyny ganda kesgitlemek usuly.

2.Mergi döredijisiniň antigenini täretден, gusukdan, aşgazan ýuwundysyndan tapmak usuly.

Döredijiniň antitelasyny tapmak uly ähmiýete eýedir, olaryň köp ulanylyany berilyän göni gemaglyutinasiya usulydyr.

Soňky ýyllarda Lýumenisent serologik usuly hem ulanylyar.

Keseliň aratapawudy. Keseliň alamatlary mergi bilen meňzeşligi üçin ýiti içege keselleri bilen geçirilýär. Oňa ganly içgeçme, iýmit zäherlenmesi, gastroenterit degişlidir. Kэwagt kumelejik we organiki hem-de organiki bolmadyk himiki maddalar bilen zäherlenmesinden tapawutlandyrylэar.

Keseliň bejerilişi. Mergi keselli näsaglar keseliň birinji sagadynda bejerilende ol gowy täsir edýär, şonuň üçin hem lukmançylyk amalynyň hemişe taýýar bolmagy, onuň bölümlerinde goşmaça derman serişdeleriniň bolmagy hökmany şertleriň biridir.

Bejergi esasan 2 bülýmden ybarat bolup, olara:

1. Bedeniň suwunyň öwezini dolmak.
2. Dowam edýän suw ýitgisine garşy we onuň öwezini dolmaklyga gönükdirilen bejergi.

Duzuň we suwuň ýitmegi dowam eden halatynda elektrolit we suw çalşygyny doly hasaba alyp, onuň öwezini dolmak üçin bejergi geçirýärler.

Näsagy gipowolemiki şokdan çykarmak üçin, aýlanan plazmanyň mukdarynyň öwezini dolmak maksady bilen birnäçe sagadyň dowamynda, näsaga bedeniň agramyna görä 10% ergin goýbermeli (uly adama 6-8 litre çenli). Ergin goýbermek reanimasiýa çärelerine deňleýär, goýberilmezden öň ergin 38-40 gradusa çenli gyzdyrylýar. Ilkinji 2-3 litr suwy 100-120 ml-minut tizlik bilen goýbermeli, soňra tizligini 50-60 ml minuda çenli azaltmaly, soňra 5-10 ml/minutda bermek maslahat berilýär.

Bejerginiň başlangyç döwri (15-20 minut) geçeninden soň näsagyň umumy ýagdaýynyň gowulaşmagy bellenilýär. Näsagyň pulsý ытgeэдр, dili зygяяýар, sesi çykyp başlaýar, gögermegi, dem gysmasy azalýar. Birnäçe wagtdan soň gaýtarmak, teşnelik ýaly ýagdaýlar bellenilýär. 45 minutdan soň pulsý we gan basyşy kadalaşyp, dem gysmasy, gögermesi aýrylýar, gusmasy galyp, içgeçme ýüze çykýar. Näsagyň içip başlamagy bilen damaryň içinden goýberilýän erginiň mukdaryny içirilýän suwuň göwrümüne görä azaltmak bolar. 1 sagatdan näsaglar eýýäm oturyrlar, olaryň işdäsi açylýar. Damaryň içine goýberilýän ergin tä içgeçme aýrylýança hem-de böwregiň işjeňligi doly dikeldilýança dowam etdirilýär (ortaça 25-30 sagatdan 3-4 güne çenli). Şol wagta çenli näsag ortaça 20 litre golaý suw alýar, kähallatlarda erginiň mukdaryny 2-4 gezek köpeldip bolýar.

Mergi keselli näsaglary bejermek üçin şeýle atlandyrylýan N1 we N2 fillipsa ergini, “Üçduzly” ergin, iýon düzümi boýunça näsaglaryň ýitirýän suwuklygynyň düzümine ýakyn bolýar (natriý hlorid 5 gr, natriý gidrokarbonat 4 gr, kaliý hlorid 1 gr). Bu erginleri taýýarlamak üçin apirogen suwy we himiki arassa duz ulanylýar.

Açyk gapda taýýarlanylýan ergin köp durmaýanlygy sebäpli damaryň içine 6 sagadyň dowamynda goýberilmelidir.

Ulanýlan wagtyny uzaltmak ızin ergini himiki arassa aına gaba gaplap, ony rezin gapagyň aşagynda 1 ýyla çenli saklap bolýar.

Ýitirilen suwuň öwezini dolmak maksady bilen gemodez 400 ml çenli goýberilýar, başga erginleri ulanmak gerek bolmaýar.

Nıdsaglary gipowolemiki şokdan zykanlarynda ızrek glikozidleri we aminleri ulanmak maslahat berilmez.

Mergi keseliniň ýeňil we orta agyrykda geıýan görnüşlerinde apektal, regidron ýaly erginler giňden ulanylýar.

Mergi ýokanç keseli bilen kesellın nıdsaglary bejermekde antibiotikler esasy orna eýe dıldır, ol diňe iıgeımanıň wagtyny azaldýar we nısagyň ýitirýan suwunyň möıberini azaldýar, bedeniň kesel döredijilerden arassalanmagyny ıaltlandyrýar hem-de olaryň hassahanada ýatýan wagtyny azaldýar.

Hızirki wagtda tetrasiklini 5 giňniň dowamynda 300-500 mg mukdardan giňde 4 gezek ulanylýar.

Öňüni alyş ıäreleri. Ähli döwletlerde mergi keseli bilen kesellemekde, Bütindünyä saglygy goraýyş guramasynyň habarynyň uly ähmiýeti bardır. Haıan-da goňşy döwletlerde agyr epidemiologik ızgdaız ızze zykanla, duwlet serhedi wagtlaızna ızpylanza, administratiw-arassazylyk ızreleri gezirilmelidir.

Ondan başga-da ýurda mergi keseliniň howpy abananda, oňa garşy ähli saglygy goraýyş bölümlerinde ıäreler geıirilmelidir. Şeýle-de umumy arassazylyk ıäreleriň, ýokanı iıgeı keseller nısaglary işeň ýüze ıykarmak we olary hassahana ýerleşdirmek hem-de A-00 görnüşe barlamaklygyň uly ähmiýeti bardır.

Ýöriteleşdirilen öňüni alyş ıärelerinde ulanylýan sanjym az wagtly we durnuksyz immunitet döredýar. Ýokanı keseliň agyr görnüşleriniň ýgylygy sanjym alan we almadyk adamlarda tapawutlanmaýarlar, onuň 50% golaý ähmiýeti bardır.

Soňky ýyllarda sanjymyň garyndy görnüşü işlenilip düzıldı (dörediji+anatoksin). Şonuň bilen sanjym edilende keseliň agyr görnüşleri seýrek duş gelyar.

SALMONELLƏOZ

Salmonelləoz – zooantroponoz yökənç kesellere değışli bolup, salmonella urugynyñ döredijileri tarapyndan döredilýär hem-de aşgazan-içege ýollarynyñ zeperlenmesi bilen häsiýetlendirilýär.

Taryhy maglumatlar. Bu keseliñ döredijisini ilkinji öwrenen nemes alymy Gertnerdir. Ol 1888-nji ýylda sygryñ etinden we keselden ölen adamyñ dalagyndan birmeñzeş döredijini tapypdyr we Bakterial enteritidis diýlip atlandyrylypdyr. 1893-nji ýylda Breslawle şäherinde Finge we Kenşe iýmit zäherlenmesinden heläk bolan birnäçe adamlaryñ täretinde täze bir döredijiniñ üstüni açanlygy üçin bu alymlar oña Bacteriadiatyrasyna enteritidis Breslau diýip at beripdirler.

1885-nji ýylda Amerikanyñ weterinar lukmanlary Salmon we Smit gyrgyn keselinden ölen doňuzyñ etinden täze döredijini tapypdyrlar we ony Bacterial suipestifer diýip atlandyrypdyrlar. Soñra oña meñzeş dörediji 1892-nji ýylda Leffler tarapyndan öwrenildi. Bu döredijiniñ iýmit zäherlenme keselinden heläk bolan adamlarda duş gelýändigini anyklanyldy. 1926-njy ýylda Brýus bilen Uayt paratif kesel döredijiler toparyny salmonellalar diýip atlandyrdylar. Şeýlelikde, 1934-nji ýylda Halkara klassifikasiýalaryñ iş topary tarapyndan bu keseliñ ady doly kanunalaýyklykda tassyklanyldy.

Kesel dürediji barada. Salmonellýozy döredijiler Enterobacteriaceae maşgalasynyñ Salmonella urugyna değışlidirler. Salmonellalar taýajyk görnüşinde bolup, uzynlygy 1-3 mm; ini bolsa 0,2-0,6 mm deñdir. Bedeniniñ bütin ýüzünde žgutikleri bardyr. Şol žgutikleriñ kömegi bilen hereket edýärler, spora hem-de gabyk emele getirmeyärler, gramnegativ, adaty iýmitlendirijide ösýärler. Salmonellalar özlerinden daşky zäherleri bölüp çykarmaga ukyplydyrlar. Olaryñ düzümindäki zäherleri içegäniñ içinde duzlaryñ we suwuklyklaryñ sekresiýasyny güýçlendirýär, öýjük zeperleýji zäherler bolsa, içegäniñ nemli örtüginin öýjüklerindäki proteinlaryñ sintetik hadysalaryny bozýar we sitomembrana täsir edýär.

Dürediji dargan wagty izki zäher bulýnup ýükär. Keselde

эбзе зыкэан здherlenme alamlary diňe endotoksin bilen baglanyşyklydyr.

Salmonellalaryň antigen gurluşy çylşyrymly bolup, O we H antigenleri saklaýar. O – antigen ýylylyga durnukly we öýjügiň somatik substansiýasy bilen baglanyşyklydyr. H – antigen hgutik apparatly we ýylylyga durnuksyzdyr. O – antigeniň gurluşyndaky tapawutlar salmonellalaryň A,B,C,D,E we ş.m. serologik toparynyň ýüze çykarylmagyna mümkinçilik berýär. H – antigeniň gurluşyndaky aýratynlyklaryň esasynda bolsa birnäçe serologiki görnüşleri tapyldy. Salmonellalaryň 2000-den gowrak serologiki görnüşleri bolup, näsag adamlarda olaryň 700-e golaý görnüşi duş gelýär. Olardan iň köp duş gelýäni *S.typhimurium*, *S. heidelberg*, *S. enteritidis*, *S. anatum*, *S. derby*, *S. london*, *S. panama*, *S. newport*.

Salmonellalaryň käbirleri – 48-82 gradusda doňdurylanda ölýärler we gury howa şertlerinde gowy ösýärler. Otag temperaturasynda 45-90 günläp, birnäçe haýwanlaryň tezeklerinde 3-4 ýyllap saklanyp bilýärler. Süýt we et önümlerinde 4 aýa çenli ýaşaýarlar we köpeliýärler, ýöne önümiň daşky görnüşini we organoleptiki häsiýetlerini ýetgetmän saklaýarlar. Duzly we turşy önümlerde durnuklylygyny üýtgetmeýärler. 400 g etdäki salmonellalaryň işjeňligini ýitirmek üçin şol eti 2,5 sagat gaýnatmak zerurdyr.

Epidemiologiýasy. Keseliň esasy sebäpkärleri haýwanlar we näsaglar ýa-da bakteriýa göteriji adamlardyr. Keseliň ýokuşmagynda esasy orun haýwanlara degişlidir. Haýwanlarda salmonellýoz bakteriýa göteriji we keseliň has aýdyň ýüze çykýan görnüşinde duş gelýär. Olar sülekey, peşew, täret bilen döredijini daşky gurşawa çykaryarlar, iň howplusy iri şahly gara mallaryň, doňuzlaryň, atlaryň kesellemegidir. Salmonellalaryň epidemiologiýasynda esasy orun suwda ýüzýän guşlara degişlidir. Döredijini olaryň diňe bir içki agzalarynda, etinde däl-de, guşlaryň ýumurtgasynda-da tapmak bolýar. Şol ýumurtgalar daşky görnüşi, tagamy boýunça beýlekilerden tapawutlanmaýarlar. Şonuň üçin hem ördegiň, gazyň ýumurtgalaryny zigligine izmeklik maslahat berilmедр.

Salmonellany guterijiler bolup dhli haəwanlar hyzmat edədr. Yokanç keseliñ esasy geçiş ýoly iymit üsti bilendir. Geçiriji faktorlar bolup iymit önümleri hyzmat edýär. Oña haýwanlaryň we guşlaryň eti degişlidir. Haýwanlar kesellän döwründe et yokançly (içki) we daşky (mallar soýulan mahaly, et daşalanda, saklananda) əollar bilen əa-da iymit hapa stolda, hapa gap-gazlarda taəəarlananda gezip bilədr.

Belli bir şertlerde (nəsag adam bilen has yakyndan gatnaşyk etmek, arassaçylyk-gigiýeniki kadalary berjaý etmezlik), galtaşma durmuş ýoly bilen hem geçiپ bilýär. Suwuň, tozanyň üsti bilen hem geçiپ bilmegi mümkin.

Immuniteti pes adamlar, I ýaşyna çenli çagalar bu kesele has duýgurdyrlar.

Salmonellýozyň epidemiologiýasynyň aýratynlygy olaryň “hassahana” ýa-da “hassahanaň içindäki” yokanç kesel görnüşinde duş gelmegidir. Şeýle ýagdaýlarda keseliň çeşmesi bolup, bakteriýa göteriji adamlar hyzmat edýärler. Olara esasan hem nəsag çagalar, kähallatlarda amaly lukmançylygyň işgärleri, çaga dogrulýan öýlerde bolsa, enekeler degişlidir. “Hassahananyň içindäki” salmonellýoz yokanç keseliň ojagynda kesel ýuwaş-ýuwaşdan ýüze çykyp, uzak wagtlaýyn dowam edip bilýär.

Kesel ýylyň dürli paslynda, şeəle hem köplenç tomus aýlary seýrek ýa-da toparlaýyn kesellemeklik görnüşinde duş gelyär.

Keseliň döreýiş, ösüş yzygiderliligi we şikeslenme üýtgeşmeleri. Döredijiler aşgazan-içege ýollaryna düşüp inçe içegäniň päsgelçiliklerinden geçiپ we dokumalara baryp, şol ýerde-de makrofaglar olaryň daşyny gurşaýarlar. Makrofagyň içinde olar diñe bir köpelmän, belli bir mukdary içki zäher bölüp çykarmak bilen gyrylýar. İçki zäher içegäniň nerw-damar ulgamyna täsir edýär we öýjük membranasynyň geçirijiligini ýokarlandyrýar. Bu bolsa döredijileriň limfa ýollary bilen ýaýramagyna we mezenterial limfa düwünlerine barmagyna mümkinçilik döredýär. Şonuň bilen birlikde içki zäher bedeniň zäherlenmegine getirýär. Şu döwürde keseliň gastrointestinal görnüşiniň alamatlarynyň ýüze çykmagy mümkin. Yokanç keseliň bu görnüşinde dörediji gana düşýär, ýöne

bakteremiya gysga wagtlyk bolýar. Içegäniň limfa apparatynyň päsgelçiligi bozulan wagty hadysanyň ýaýramagy bolýar we uzak wagtlyk bakteremiya ýüze çykýar. Bakteremiýanyň netijesinde döredijiler dürli içki agzalara baryp olarda distrofiki üýtgeşmeleri ýüze zykarýar we ikilenji iriňli ojaklary emele getirýärler (septikopiyemiki görnüşi). Içegäniň içinde suwuklygyň sekresiyasynyň köpelmeginiň esasynda içege zeperleýji zäheriň täsiri netijesinde eritrositleriň adenilsiklazasynyň işjeňliginiň bozulmagy, soňy bilen hem öýjügiň içinde biologiki işjeň maddalaryň (SAMF, SGMF we başg.) mukdary artýar we şonuň netijesinde içegäniň içine köp mukdarda suwuklygyň, K, Na hem-de hloridleriň ýygnaýmagy bolup geçýär we näsaglarda gaýtarmaklyk we içgeçme peýda bolýar. Bedende suwuklygyň azalmagy ganyň syworotkasynda Na, K, Cl ionlarynyň mukdarynyň peselmegi ýüze çykýar, suwsuzlyk dokumalarda kislorod ýetmezçiligine, öýjük metabolizminiň bozulmagyna, şonuň netijesinde asidoza getirýär. Agyr ýagdaýlarda oliguriya we azotemiya ýüze çykýar.

Şikeslenme üýtgeşmeler keseliň görnüşine, derejesine we dowamlylygyna bagly bolýar.

Gastrointestinal görnüşinde aşgazan-içege ýollarynyň gaňnaglama alamatlary köp duş gelýär. Mikroskopiki barlagynda içegede dolyganlyk, gan öýmeleriniň nemli örtügiňiň çiş, kähalatda ýüzleý çüýremäni görmek bolýar. Içegäniň limfa apparaty üýtgemeyär, dalagy ulalmaýar, başga-da agzalarda dolyganlyk we distrofiya üýtgeşmeleri bolýar. Makroskopiýada içegede damarlaryň üýtgemegi, nemli barda we bardanyň aşagyndaky gatlagyň gan öýmegi bolýar. Gan aýlanyşygynyň bozulmagy we içegede çişmeler bildirýär. Ýaýran görnüşinde aşgazan-içege ýollarynyň dolyganlygy we kiçijik bölek gan öýmeleri bolýar. Içki agzalarda metastatik iriňli-üýtgeşmeler bolmagy mümkin. Bakteriologik usulyň üsti bilen barlanan mahaly döredijiler bilen birlikde stafilokokklaryň we proteýleriň döredijilerini tapmak bolýar. Garyn garahassa meňzeş görnüşinde damak we çöz limfa düwünleri ulalýar.

Immunitet. Keseliň başynda ganda IgM, soňra bolsa IgA we IgG peýda bolýar. Bu antitelalar içki zäherleri birleşdirýärler we

bedenden daşary çykaryarlar, ýöne döredijileri, esasan hem neýtrofilniň we makrofagynyň içindeki döredijilere täsir edip bilmeýär, şonuň üçin hem salmonellýoz keselinde köp wagtlap bedende döredijiler saklanýarlar. Öýjük immuniteti keseliň 4-6 hepdesine çenli bedeni döredijilerden, bakteriýalardan arassalaýar. Eger-de öýjük immuniteti ýeterlik derejede döremese, onda kesel dowamly görnüşe geçýär. Şeýle hem bu keselde ýerli immunitet uly orun tutýar. Beýleki ýokanç içgeçme kesellerinden tapawutlylykda salmonellýoz keselinde immunitet gysga wagtlap bolup, 5-6 aý dowam edýär, soňra bolsa bu kesel bilen gaýtadan kesellemeklik mümkin, ýöne geçişi boýunça öňki geçiren görnüşinden ýeňil geçýär.

Keseliň alamatlary. Keseliň gizlin döwri birnäçe sagatdan (iýmit üsti bilen zäherlenen halatynda) tä 5-7 güne çenli (galtaşma ýoly bilen zäherlenen halatynda) dowam edýär.

Keseliň ýüze çykyş alamatlary boýunça toparlara bölünişi.

1. Ýerli (gastrointestisial) görnüşi:

- a) gastrit görnüşi;
- b) gastroenterit görnüşi;
- 3) gastroenterokolit görnüşi;

2. Ýaýran görnüşi:

- a) garyn garahassa meňzeş görnüşi;
- b) septiki görnüşi;

3. Bakteriäa guteriji:

- a) æiti;
- b) dowamly;
- 3) gysga wagtlap (tranzitoz).

Aşgazan-içege görnüşiniň gastrit we gastroenterit görnüşi.

Keseliň bu görnüşiniň gizlin döwri 24 sagada çenli bolýar. Keseliň alamatlary aşgazana köp mukdarda kesel döredijiniň düşmeginden soň başlanýar. Kesel ýiti başlanýar, beden gyzgyny 38-40 gradusa çenli ýokarlanýar, iç agyry ýüze çykýar, gaýtarýar, umumy gowşaklyk, işdäsi kesilýär, dili gurak, üsti ak örtük bilen örtülen hem-de suwsuzlyk alamatlary ýüze çykýar. Bu görnüşiniň diňe näsagyň gaýtarmagy bilen tamamlanmagy hem mümkin. Keseliň bu

görnüşine gastrit diýilýär. Ýöne köplenç 3-5 gezek içi geçýär, ol suwuk, köpürjikli, nemli bolýar, keseliň bu görnüşine gastroenterit diýilýär. Gastroenteritde kelle agyry, gowşaklyk, işdäsinin kesilmegi, iç agyry, deri örtüginin agarmagy, suwsuzlyk alamatlary ýüze çykýar, seýrek neýrotoksikoz alamatlary (ýokary beden gyzgyny, huşunyň ýitirmegi, tutgaý alamatlary, endotoksiki şok, gan basyşynyň peselmegi, agyz-burun-dodak üçburçlugynyň gögermegi; eliniň sowamagy we ş.m.) bellenýär.

Enterit. Keseliň bu görnüşinde esasan inçe içege zäherlenme alamatlary ýüze çykýar, ol ýuwaşlyk bilen başlanýar, içi agyrýar, sary gaýnama, 1-2 gezek gaýtarýar, içi 5-10 gezege çenli geçýär, onda özleşdirilmedik iýmit bölekleri, ýiti ysly, suwuk bolýar, garny çişýär, agyrýar, barlagda inçe içegäniň ugrunda içege sesi eşidilýär, beden gyzgyny 37-38 gradusa çenli ýokarlanýar, suwsuzlyk alamatlary ýüze çykýar. Onuň dowamlylygy 2-3 hepde çenli bolýar.

Gastroenterokolit we enterokolit görnüşi. Bu keseliň gizlin döwri ortaça 2-5 güne çenli dowam edýär. Kesel ýiti başlanýar, onuň alamatlary 3-4 günün dowamynda ýokary derejesine ýetýär. Keseliň esasy alamatlaryna: täretiniň bozulmagy we umumy zäherlenme alamatlary degişlidir. Keseliň birinji gününden başlap uly täretde nem, iriň, gan görünýär, reňki ýaşyl, suwuk. Soňra bolsa täretiň reňki garamtyl-ýaşyl reňkde bolýar, muny bolsa “batga” ýa-da “gurbaganyň tohumlygy” bilen deňeyärler. Seýrek ýogyn içegäniň sowuklamasy-kolitiň alamatlary sigma görnüşli içegäniň gatamagy, tenezm bellenýär. Näsag seýrek gaýtarýar, beden gyzgyny keseliň birinji gününden ýokarlanyp başlaýar, umumy gowşaklyk, işdäsinin kesilmegi, kellagyry, bagry we dalagy ulalýar. Käbir näsaglarda keseliň birinji günü zäherlenmäň hem-de suwsuzlygyň alamatlary ýüze çykýar. Keseliň aşgazan-içege görnüşleriniň ählisinde gan barlagynda leykositiniň sanynyň artmagy bellenýär.

Geçişi boýunça ýerli görnüşi ýeňil, orta agyr we agyr derejelerde geçip biler:

1. Keseliň ýeňil görnüşi: Näsagyň umumy ýagdaýy az-kem ýetgeэдг, beden gyzgyny kadaly эа-да subfebril ulzeglerde болэар, 1-3 gezek gaatarэар, 5-10 gezek izi geээдг.

2. Orta agyr görnüşi: Näsagyň umumy ýagdaýy beterleşär, gowşaklyk aralaşar, işdäsi kesilýär, zäherlenme we suwsuzlyk alamatlary orta agyrlyk derejesinde ýüze çykýar. Beden gyzgyny 38-39,5 gradusa çenli ýokarlanýar, ýgy-ýgydan gaýtarýar, günde 15 gezege çenli içi geçýär, onda nem, iriň, gan bolýar.

3. Agyr görnüşi: Zäherlenme bilen suwsuzlyk alamatlary has aýdyň ýüze çykýar. Neyrotoksikoz alamatlary, ýürek-damar ulgamlarynyň işjeňligi bozulýar, yzly-yzyna gaýtarýar, örän ýgy-ýgydan içiniň geçmegi, kähalatlarda içegeden gan akma bellenýär.

Garyn-garahassa meňzeş görnüşi. Bu näsaglarda kellagyry, uzak wagtlaýyn saklanýan bedeniň gyzgynynyň ýokarlanmagy, gowşaklyk, işdäsinin kesilmegi, gaýtarmaklyk, ukusynyň bozulmagy bolup geçýär. Şeýle hem meningeal alamatlary bolýar: daş-töwerekdakilere parhsyzlyk, huşundan gitmegi, gorky we ş.m. Deri örtügi garamtyl ak reňkde bolýar, dili goňrumtyl reňkli örtük bilen örtülýär, içi çişýär, sag ýanbaş böleginde agyry peýda bolýar, bagry we dalagy ulalýar, bradikardiýa peýda bolýar. Içege bozulmalarynyň bolmazlygy hem mümkin, ýöne köplenç keseliň ortasynda gysga wagtlaýyn içgeçme bellenýär, ol ýiti ysly we üýtgeşme-garyndyly bolýar.

Septiki görnüşi. Salmonellýozyň bu görnüşi esasan kiçi ýaşly çagalarda duş gelýär. Bu kesel bedeniň beýleki agzalarynda iriňli ojaklaryň emele gelmegi bilen häsiýetlendirilýär. Näsagyň köp sapar içi geçýär, ýaşyl reňkli, nemli, iriňli, ganly, içi æellenýär. Salmonellýozda sepsis kesgitlemesi oňurga ýiliginde, gakylykda, peşewde we beýleki suwuklyklarda kesel dörediji tapylan halatynda goýulýar.

Keseliň æbzleý görnüşi. Näsagyň umumy ýagdaýy bozulmaýar, gysga wagtlaýyn dowam edýän ašgazan-içege bozulmasy görnüşinde ýüze zykar. Bu kesel epidemiologiki barlaglaryň we barlaghana barlaglarynyň kömegi bilen anyklanylýar.

Keseliň az alamatly görnüşi. Kesel alamatsyz geçýär, ýöne bu görnüşde antitelalaryň möçberi ýokarlanýar.

Keseliň geçişi. Salmonellýoz keseliniň dowamlylygy onuň

görnüşine, döredijiniň dürlüligine, näsagyn ýaşyna hem-de bedendäki goşulyşyp gelyän kesellere bagly bolýar. Keseliň ýiti görnüşinde kesel alamatlarynyň ýitmegi we bedeniň döredijilerden arassalanmagy 2-3 hepdäniň dowamynda, uzaga çekýän görnüşinde bolsa 1,5-2 aýda bolup geçýär. Keseliň gaýtalanýan görnüşü salmonellýozyn alamatlarynyň gaýtalanyp durmagy bilen häsiýetlendirilýär. Bu alamatlar kiçi ýaşly çagalarda köp duş gelyär.

Samonelləoz keseliniň çagalardaky aýratynlyklary.

Ýokanç keseliniň çeşmesi çagalaryň ejeleri (näsaglar we göterijiler), bäbekhanalaryň we kiçi ýaşly çagalar bölümleriniň işgärleri hasaplanýar. Bábeklere kesel keselli ýa-da kesel göteriji eneden dogrum wagty ýa-da dogrumdan soň ýokuşar. Kesel galtaşma ýoly bilen, gap-gaçlaryň, emzigiň, geýim-gejimiň, sagylan ene süýdñniň, iýmit garyndylary, suwuň üsti bilen geçär. Arassaçylyk-epidemiki düzgüniň gödek bozulmalarynyň netijesinde hassahanada köpçülikleýin kesel ýaýrap bilär.

Bábekleriň we kiçi ýaşly çagalaryň bu ýokanç keseli kabul edijiligi örän ýokarydyr. Ýetmez doglan çagalar, baglanyşykly keselli, gowşak çagalar we emeli iýmitlenmede saklanýan çagalar köp keselleýärler.

Bábeklerde we 1 ýaş çenli çagalarda kesel dürli alamlar bilen ýüze çykýar. Aşgazan-içege görnüşü bilen bir hatarda bu meningit, meningoensefalit, osteomielit, sepsis ýaly gaýryzalmelere hem getirär we erbet netijelere getirär.

Keseliň agyr derejeleri, ilki bilen agyrlaşan premorbid ýagdaýly çagalarda ýagny, ýetmez dogulan, emeli iýmitlendirilen çagalarda, döredijiniň has köp mukdary bedene düşende ýüze çykýar. Kiçi ýaşly çagalarda bu kesel köplenç garyşyk görnüşde geçýär, ýagny beýleki döredijiler, şertli patogen döredijiler ýa-da wiruslar bilen garyşar. Salmonellýozyn agyr geçişini hassahana görnüşü bolan *S. typhimurium* hassahana şertlerinde ýokuşanda bellenýär. 1 ýaşyna ýetmedik çagalaryň arasynda keseliň aşgazan, içege görnüşiniň enterokolitiki görnüşü agdyklyk edýär, aşgazan-içege ýolunyň zeperlenmesi we zäherlenme alamatlarynyň ýüze çykmagy we artmagy bilen häsiýetlendirilýär. Näsagyn içi

geçip, tãretinde kãp mukdarda nem, gan bolýar. Tãretde gan garyndysynyň kãp bolýanlygy zerarly bu ýokanç keseli iãege çigilmesinden tapawutlandyrmaly bolýar. Gaýtarmaklyk ýygy bolmaýar, ýöne esasy alamat hasaplanýar. Ulular bilen deňeşdireniňde olarda ýokary beden gyzgyny uzak wagtlap saklanýar, zãherlenme alamatlary kãp ýüze çykýar.

Keseliň geçişi uzak bolup, kãplenç dürli gaýrüzülmeleriň ýüze çykmagyna getirýän ikilenji bakterial we wirusly keselleriň birikmesi kesgitlenýär.

Keseliň gaýrüzülmeleri. Keseliň agyr derejelerinde ýokançly-zãherli şok, ýiti bõwrek ýetmezçiligi, DIZ alamaty, ganazlylyk, disbakterioz, miokardit, õýken sowuklamasy, otit, gepatit ýaly gaýrüzülmeler bellenýär. Olaryň kãbirini miokarditi, gepatiti, õýken sowuklamany, salmonellýozyň septiki görnüşiniň ýüze çykyşy bolmagy hem mümkin.

Keseli anyklamak. Kesel epidemiologiki, kliniki, barlaghana barlaglary esasynda takyklanylýar. Bu kesele gaýtarmaklyk, garnyň çişmegi, garnyň sag ýanbaş tarapynda agyrynyň peýda bolmagy, ýaşyl, iriňli, ganly, ýiti ysly uly tãretiň bolmagy, bagryň we dalagyň ulalmagy, ganda leýkositoz, neýtrofillýoz, EÇT ýokarlanmagy häsiýetlidir. Keseli doly anyklamak üçin dürli anyklaýyş usullary ulanylýar.

Bakteriologiãa usuly. Kesel durediji tãretde, ganda, gusukda, utde, peşewde, iriňde, aşgazan ýuwan suwda, beýni-oňurga suwuklygynda, eksudatda tapmak bolýar. Ploskirýewiň elektiv sredasynda we wismut sulfat agar sreda-da salmonellýoz õrã gowy gögerýär we õňat netije berýär.

Keseliň 7-8-nji günlerinde agglýutinasiýa reaksiýasy we gõni dãl gemaglýutinasiýa reaksiýasy ulanylýar.

Toparlaýyn salmonellýozda çalt anyklaýyş usullary, kesele garşy dõreýän antitelalary anyklaýjylar bilen immunoferment usuly ulanylýar.

Keseliň aratapawudy. Salmonellýozy ganly iãgeçme, eşerihioz, rotowirusly aşgazan-iãege keseli, stafilokokly enterokolit,

adenowirusly we enterowirusly ýokanç keseller, garyn garahassa we paratif keselleri, iýmit zäherlenmesi bilen deňeşdirilýär.

Ýaýran görnüşini beýleki bakteriýaly ýokançlardan: sepsiden, inçekeselden, limfagranulomatozdan, uäken sowuklamasyndan, gyzzymadan, pielonefritden tapawutlandyrýarlar.

Keseliň bejerilişi. Keseliň gastrointestinal görnüşinde bejergini: suw-elektrolit çalşygyny kadalaşdyrmaga, zäherlenmäň garşysyna, gipoksemiýa, metaboliki asidozyň garşysyna, gemodinamikany fiziologiki derejede saklamaklygyna, ýürek-damar ulgamynyň we böwregiň işjeňligini dikeltmeklige gönükdirilmelidir.

Keseliň ilkinji sagadynda hökmany suratda näsaglaryň aşgazanyny ýuwmak maslahat berilýär. Ýeňil görnüşli näsaglara N4-nji berhiz we köp suwuklyk içmeklik maslahat berilýär. İçmek üçin “Apektral”, “Regidron” ulanylýar, suwuklygy az-azdan tä ýitirilen suwuklygyň öwezi dolýanza izirilýär.

Keseliň orta agyrylyk derejesinde, köp ütgeşme bolmadyk halatynda, näsagda diňe gaýtarmaklyk bolanda regidratasiýa bejergisi geçirilýär.

Eger-de näsagyň ýüregi bulanmagy we gaýtarmaklygy birnäçe gezek gaýtalanýan bolsa onda duzly erginler damardan goýberilýär. Salmonellýozyň agyr geçýän görnüşinde, keseliň bejerilişi intensiw bejeriş we reanimasiýa düzgünlerinde geçirilýär. Hökmany suratda damardan duzly erginler goýberilýär. Olaryň mukdary gusugyň, täretiň, peşewiň mukdaryna, zäherlenmäniň derejesine bagly bolup, bir gije-gündiziň dowamynda 4-8 litre barabardyr. Regidratasion bejeriş ulanylanda “Asesol”, “Laktasol” ýaly özünde duz saklaýan erginler ulanylýar. Soňra immun ulgamynyň işjeňligini artdyryýan bejergiler geçirilýär. Poliawitamin, metilurasil, kaliý orotat bedeniň ýokanç kesele garşy durujylyk ukybyny ýokarlandyrýar.

Antibiotikleriň we sulfanilamid serişdeleriniň täsiri salmonellýoz keselinde azdyr, onuň sebäbi döredijiniň öýjügiň içinde ýerleşenligindedir.

Ýaýraň görnüşinde şikeslenmä garşy bejeriş bilen birlikde döredijä garşy bejergi ulanylýar. Antibiotiklerden hloramfenikol, ampisillin, kanamisin, gentamisin ulanylýar.

Bakteriya göterijiler köp antibiotiklere durnuklydyr. Şeýle bolan halatynda antibakterial serişdeler bilen bilelikde prodigiozin ulanylýar.

Umumy bejeriş işleri geçirilende poliwalentli salmonellýoz bakteriofagy hem ulanylýar.

Öňüni alyş çäreleri. Keseliň öňüni alyş çäreleri weterinar-arassaçylyk, arassaçylyk-gigiýeniki we epidemiýa garşy çäreleri öz içine alýar.

Weterinar-arassaçylyk çäreleri salmonellýozyň öňüni almagyň, guslaryň arasynda ýaýramagynyň öňüni almakda, et kombinatlarynda, süýt önümleri kärhanasynda arassaçylyk düzgünlerini gurnamaklyga gönükdirilendir.

Arassaçylyk-gigiýeniki çäreleriň maksady salmonellalaryň iýmit önümleri daşalanda, satylanda, işlenilip bejerilende ýaýramagynyň öňüni almaklykdan ybaratdyr.

Epidemiýa garşy çäreler, köpçülik ýerlerinde keseliň ýaýramagynyň öňüni almaklyga gönükdirilendir. Keseliň käbir ýüze çykan ýerinde we köpçülikleýin ýaýran wagtynda hökmany suratda, keseliň haýsy sebäbe we haýsy ýol bilen geçendigini anyklanýar, näsagyň iýmitiniň galyndysy, gusugy, aşgazanyň ýuwan suwy, gany, täreti-bakteriologik barlagdan geçirilýär. Keseliň ýüze çykan ojaklarynda gündelik we gutarnykly zyýansyzlandyryş işleri alnyp barylýar. Näsaglar hökmany suratda kliniki we epidemiologiki görkezmeler boýunça hassahana ýerleşdirilýär.

IÝMIT ZÄHERLENME ÝOKANÇ KESELI

Iýmit zäherlenme ýokanç keseli – igit, gysga wagtlyk kesel bolup, adam bedeninden daşda şertli-patogen dördedijiler tarapyndan dördedilýär we aşgazan-ichege ýollarynyň ýokarky bölekleriniň zeperlenmegi, şeýle hem suw-duz çalşygynyň bozulmagy bilen häsiýetlendirilýär.

Kesel dördediji barada. Iýmit zäherlenmesini dördediji täsajyklara bedenden daşarda daşky zäheri bölüp çykarmaga ukyply

bolan ähli şertli patogen döredijiler degişlidir. Daşky zäherleriň içindäki içege zäherleri – aşgazanda hem-de içegede suwuklyklaryň we duzlaryň sekresiýalaryny güýçlendirýär. Öýjük zäherleri bolsa, epitelial öýjükleriň membranalaryny zeperleýär, şeýle hem belogyn sintetiki hadysasyny bozýar. Köp duş gelýän döredijilere içege zäherini bölüp çykarýan *Clostridium perfringens*, *Proteus vulgaris*, *Proteus mirabilis*, *Bacillus cereus* degişlidirler. İçege zäherlerini bölüp çykaryjylara şu aşakdaky uruga degişli bolan döredijiler girýärler: *Klebsiella*, *Enterobacter*, *Citrobacter*, *Serratia*, *Pseudomonas*, *Aeromonas*, *Edwardsiella*, *Vibrio*.

Dörediji taýajyklaryň köp bölegi ýylylyga durnuksyzdyr. Ýylylyga has durnukly içege zäheri *St. aureus* döredijä degişlidir. Ol 30 minutlap gaýnadylanda işjeňligini ýitirýär (kähalatlar 2 sagada çenli durnuklylygyny saklaýar).

Цэжък zeperleýji zäheri bulup zykarýan doredijilere *Klebsiella pneumoniae*, *Enterobacter cloacae*, *Aeromonas hydrophila*, *Clostridium perfringens* we *Clostridium difficile*, *Vibrio parahaemolyticus*, *St. aureus* we başga birnäçe döredijiler degişlidirler. Ýokarda sanalyp geçilen döredijileriň käbir görnüşleri daşky zäher bölüp çykarmaga ukyply dälidirler. Şonuň üçin, eger-de iýmitde döredijiler saklanyp galan bolsa, ýagny daşky zäher bölüp çykarmadyk bolsa, onda adamyň bedeni üçin şol iýmit howply dälidir. Iýmitiň zäherlenmegi diňe döredijileriň iýmite zäherini bölüp çykaryan döredijileriň görnüşleri arkaly döreýär.

Epidemiologiýasy. Iýmit zäherlenmesine sebäp bolýan döredijiler tebigatda giňden ýaýrandyrlar. Olar adamlaryň uly täretinde, haýwanlaryň tezeklerinde, toprakda, suwda, howada we dürli enjamlarda duş gelýärler. Şonuň üçin hem köp ýagdaýlarda keseliň çeşmesini tapmak düýbünden mümkin bolmaýar. Eger-de keseliň çeşmesi bolup iriňli deri keselleri (piodermiýa, panarisiýa, iriňli ýaralar), basyk, rinofaringit, laringotraheobronhit, öýken sowuklamasy bilen kesellän näsaglar sebäp bolsalar, onda keseliň çeşmesini anyklamaklyk kyn bolmaýar. Kesel sag adama alimentar geçiş ýoly bilen geçýär. Geçiriji faktorlar bolup, gurak iýmitler (kolbasa, balyk, ýumurtga, et we balyk konserwleri) we suwuk

iýmitler (çorba, süýt, miwe şireleri, kisel, kwas, limonad, piwo, kokteýl) we beýleki iýmit önümleri hyzmat edädrler.

Stafilokok zäherlenmesi kúplen3 3okanzly sý3t we sý3t 3n3mleri, konditer kremleri, et, balyk we ir-iýmişleri ulanylanda ýokuşýar.

Proteý we klostridler belogy özünde saklaýan iýmitlerde (et, balyk, kolbasa, süýt) has oňat köpelyärler. B. cereus dürli iýmitlerde: ir-iýmişlerden taýýarlanylýan salatda, çorbada, etli we balykly iýmitlerde çalt köpelyärler. Naharhanalarda döredijiler bilen zaýalanan iýmitleri iýen adamlaryň bir wagtyň özünde toparlaýyn kesellemegine şert döreyär. Iýmit zäherlenmesi ýylyň ähli passyllarynda, aýratyn-da tomus aýlary has köp duş gelýär.

Keseliň döreyiş we ösüş yzygiderliligi. Iýmit zäherlenmesinde, iýmit aşgazana düşen mahaly, iýmit bilen döredijiler, şeýle hem daşky zäherleriň belli bir mukdary hem düşýär. Munuň özi keseliň gizlin döwrüniň has hem gysgalmagyna sebäp bolýar. Kähalatlarda, zäherleriň aşgazanyň nemli örtüğine täsir edip başlamagyndan 30 minut geçmänkä, keseliň alamatlary köplenç 2-6 sagadyň dowamynda ýüze çykýar. Keseliň ösüşi we onuň alamatlary köp halatlarda daşky zäheriň derejesine we mukdaryna bagly bolýar. Içege zeperleýji-zäher-aşgazanyň we içegäniň epitelial öýjükleri bilen baglanyşyp, ferment işläp çykaryş ulgamyna täsir edýär, ýöne olarda hiç-hili morfologiki üýtgemeler ýüze çykmaýar. Içege zeperleýji zäher guanil we adenilsiklazanyň işjeňligini artdyrýar. Olar hem öz gezeginde nemli örtügiň öýjüklerinde biologiki işjeň maddalaryň SATF-emele gelmegini artdyrýar. Zäherli maddalaryň täsiri netijesinde prostoglandinleriň, gistaminleriň, içege garmonlarynyň-da emele gelmegi çaltlaşýar. Bu hadysalaryň ählisi birigip, aşgazan we içegedäki suwuklyklaryň hem-de duzlaryň sekresiýasyny güýçlendirýär. Netijede ýürek bulanma, gaýtarma, içgeçme alamatlary ýüze çykýar.

Цэ́жк зеперле́жй цэ́жк мaddalar epitelial öýjükleriň membranasyna zeper ýetirip, olardaky belogyň sintetiki hadysasyny bozýar. Şeýlelikde içege gatlagynyň geçirijiligi ýokarlanyp, döredijileriň dürli zäherli maddalaryna (lipopolisaharidlere,

fermentlere we ş.m.), şeýle hem kahalatlarda döredijileriň özlerine-de geçmäge mümkinçilik döredýär we zäherlenme alamatlarynyň ýüze çykmagyna, ýerli gan aýlanyşygyň bozulmagyna we nemli örtükleriniň zeperlenmesine hem-de onuň çişmegine getirýär. Eger-de iýmit zäherlenmesini diňe içege zeperleýji-zäherler bölüp çykaryan döredijiler döredýän bolsa, onda kesel has agyr derejede geçýär. Keseliň gysga wagtyk bolmagy döredijiniň bedende az saklanmagy bilen düşündirilýär. Haçan-da öňki geçirilen keseller zerarly inçe içegäniň antibakterial gorayyş ulgamynyň işjeňligi bozulanda, durediji içegede kup wagtlap saklanyp bilär.

Şikeslenme üýtgeşmeleri. Iýmit zäherlenme ýokanç keseli dolý owrenilmedik, kahalatlarda aşgazanyň we inçe içegäniň nemli bardasy çişýär we gyzarýar. Beýleki agzalarda zäherlenme alamatlary we ýerli gan aýlanyşyň bozulmagy netijesinde distrofiki üýtgeşmeler ýüze çykýar.

Keseliň alamatlary. Keseliň gizlin döwri 30 minutdan 24 sagada çenli (ortaça 2-6 sagat) dowam edýär. Döredijileriň köpdürlüligine seretmezden birmeňzeş kesel alamatlary bellenýär. Kesel duýdansyz, ýiti başlanýar, ýüregi bulanyp, gaýtaryp başlaýar. Gaýtarmaklyk köplenç birnäçe gezek gaýtalanýar. Kahalatlarda birnäçe gezek ögeýär we gaýtarmasy kyn bolýar. Onuň bilen birlikde näsagyň içi hem geçýär. Täreti suwuk, suw görnüşinde bolup, bir günün dowamynda 1-den 10-15 gezege çenli bolýar. Täretiniň häsiýeti enterit görnüşinde bolýar, ýagny sülekey we gan bolmaýar. Käbir näsaglaryň garnynda agyry we gyzgynynyň ýokarlanmagy bellenmeýär. Seýrek olaryň garnynyň epigastral we gastral bölümlerinde tutgaý görnüşli agyry we az wagtyk beden gyzgynynyň ýokarlanmagy bellenýär. Ondan başga-da üşütme, kellagyry, ysgynsyzlyk alamatlary ýüze çykýar. Keseliň ilkinji sagadynda näsagyň gyzgyny 38-39 gradusa ýetýär, 12-24 sagat geçenden soň, köplenç gyzgyny kadalaşar. Kdhalatlarda agyz-burun-dodak ızburşlugynyň gögermegi, el-diliniň ak örtük bilen örtülmegi bellenýär. Garnynyň ýumşak epigastral böleginde we göbeginiň daş-töwereginde agyry bolýar. Şeýle hem ýürek-gan damar ulgamynyň işjeňligi bozulýar: bradikardiýa, (beden gyzgyny

ýokarlananda tahikardiýa), gan basyşy peselýär, ýürekde sistolitiki ses eşidilýär, ýürek urgusy haýallaýar. Keseliň agyr görnüşinde näsag az wagtyk özüni ýitirýär. Birnäçe gezek gaýtarmaklygy we içi geçmegi netijesinde dehidratasiýa, demineralizasiýa we asidoz ýüze çykýar. Näsaglarda el-aýagyň muskullarynyň çekmegi, peşewiň möçberiniň azalmagy, deri maýyşgaklygynyň peselmegi bellenýär. Näsaga wagtynda kömek edilende, ony bejermek başardýar. Olaryň bagry we dalagy ulalmaýar. Ganyň barlagynda neýtrofilýoz, EÇT az mukdarda ýokarlanmagy mümkin, keseliň dowamlylygy köp halatlarda 1-3 güne çenli bolýar.

Keseliň gaýrüzülmegi. Ýmit zäherlenme ýokanjynda suw-duz çalşygynyň (bozulmagy) netijesinde dehidratasion şok we ýiti ýürek ýetmezçiligi ýüze çykýar. Keselde gastritiň we gastroenteritiň alamatlary ýüze çykyp, keseliň agyr görnüşinde inçe içege çüýreme hem-de anaerob sepsisiniň bolmagy mümkin, ýmit zäherlenme proteý tarapyndan döredilse, onda ol näsagyň gözüniň görejine zeper ýetirýär.

Keseliň netijesi. Kesel öz wagtynda bejerilse howply bolmaýar, haçan-da näsagda dehidratasiýa şogy, ýürek-gan ýetmezçiligi, inçe içegäň çüýremesi, sepsis alamatlary ýüze çyksa, ölüm howpuny düredär.

Keseli anyklamak. Kesel kliniki, epidemiologiki we barlaghana barlaglaryň esasynda anyklanylýar:

1. Ýiti, duýdansyz başlanmagy gastrit, gastroenteritiň alamatlarynyň ýüze çykmagy.

2. Gipertermiýanyň ýoklugy ýa-da kähalatlarda az wagtyk bolmagy.

3. Keseliň gizlin döwrüniň gysgalmagy we näsagyň az wagtda gutulmagy.

4. Şol bir ýmiti iýlende keseliň toparlaýyn görnüşinde ýüze çykmagy.

5. Keseliň duýdansyz ýüze çykyp başlamak häsiýetliligi.

Anyklaýyş barlagynda esasan bakteriologik usul ulanylýar. Bu usulyň üsti bilen ýmit zäherleýji döredijiler anyklanylýar. Barlag üçin näsagyň gusugy, aşgazanynyň ýuwulan suwy, täreti, iýen

iýmitiniň galyndysy alynýar. Bu keselde diňe bir näsagdan tapylan döredijileriň bir görnüşi keseli anyklamak üçin ýeterlik bolmaýar. Keseli anyklamak üçin birnäçe näsaglarda tapylan birmeňzeş kesel dörediji we zäherlenen iýmitden hem şol dörediji tapylmalydyr. Bu keselde serologiki usulyň ähmiýeti uly däl. Sebäbi antitelanyň mukdarynyň ýokarlanmagy näsagdan tapylan döredijiniň görnüşlerine aýratynlykda bagly bolýar.

Keseliň aratapawudy. Iýmit zäherlenme ýokanç keselini ýiti içgeçme kesellerinden, dowamly aşgazan-içege kesellerinden, iýmit zäherlenme ýokançlarynyň beýleki görnüşleri (salmonellýoz, botulizm), garynda ýüze çykýan ýiti agyrylardan, köriçegeden, baş kesellerinden, adneksit, miokardyň infarkty we merkezi nerw ulgamynyň kesellerinden tapawutlandyrmak zerurdyr.

Keseliň bejerilişi. Näsagda iýmit zäherlenmäň bardygyny takyklandan soň, aşgazany tä arassa suw çykýança birnäçe gezek ýuwmak maslahat berilýär. Aşgazany ýuwmaklyk 2-4% natriý gidrokarbonatynyň ergini ýa-da 0,1%-li permanganat kaliý ergini bilen geçirilýär. Näsagyň içgeçmesi birnäçe gezek gaýtalanýan halatynda, onda oňa kömür dermany ýa-da beýleki adsorbentleri (polifepan, Ca karbonaty) bermeli. Näsagyň içi geçmedik ýagdaýynda, oňa sifon klizmasy edilýär. Soňky bejergi işleri bedendäki dehidratasiýanyň derejesi hasaba alnyp geçirilýär. Eger-de I-II derejeli suwsuzlyk ýüze çykan bolsa (umumy bedeniň agramynyň 3-6% çenli ýitmegi) we gaýtarmaklygy onçakly köp bolmadyk ýagdaýynda glýukoza-elektrolit erginlerini içmek arkaly rehidratasiýa bejergisi geçirilýär. Keseliň agyr derejeleri (III-IV derejeli) suwsuzlyk ýüze çykan ýagdaýlarynda (umumy bedeniň agramynyň 6% gowragynyň ýitmegi) damardan kwartasol, trisol, asesol ýaly duzly erginler goýberilýär. Iýmit zäherlenme ýokanjynda antibiotikler, sulfanilamidler we beýleki himioserişdeleri diňe keselde gaýrüzülmeler ýüze çyksa ulanylýar. Kesel alamatlarynyň ýüze çykan mahaly, şeýle hem sagalyş döwründe iýmitiň we witamin bejergisiniň ähmiýeti uly uludyr.

Öňüni alyş çäreleri. Iýmit zäherlenme ýokanç keselleriniň garşysyna göreşmeklik döwlet derejesinde geçirilýär: hökmany

suratda häzirkı zaman mehanizmleşdirilen iýmit senagat kärhanalaryny döretmeli, şeýle hem konserwirlemegiň, iýmiti saklamagyň täze usullaryny önümçilige ornaşdyrmaly. Stafilokok zäherlenmesiniň önüni alyş çärelerini amala aşyrmaklyk üçin, iýmit kärhanalarynyň, naharhanalaryň, dükanlaryň işgärlerinde iriňli deri keselleri, basyk we ş.m. keseller bar bolsa, onda şol işgärleri haýal etmän işden daşlaşdyrmaly. Esasy jogapkärçilik weterinar gullugyna degişli bolup, süýt berýän mallaryň saglygyna has köp üns berilmelidir.

BOTULIZM

Botulizm-agyr zäherlenme ýokanç keseli bolup, süýri beýniniň we oňurga ýiliginiň zeperlenmesi, şeýle hem oftalmoplegiki we bulbar alamtalaryň ýüze çykmagy bilen häsiýetlendirilýär.

Taryhy maglumatlar. Keseliň ady latyn dilinden gelip çykyp, “botulus” – kolbasa diýmekligi aňladýar. 1820-nji ýylda keseliň ilkinji kliniki epidemiologiýasy lukman we şahyr Əu.Kerner tarapyndan uwranylýpdyr. Russiýada bu kesel XIX asyryda birnäçe gezek “ihtüizm” ady bilen, ýagny duzly we kakadylan balykdan soň ýüze çykýandygy anyklanylýar. 1896-njy ýylda E.Wan-Ermengem doňuzyň galyndy etinden we ýogalan näsagyň içegesinden kesel duredijini tapyp, Bacillus botulizm diýip at berýär.

Kesel durediji barada. Botulizm ýokanç keselini dörediji Bacillacea maşgalasynyň Clostridium urugyna degişlidirler. Olar anaerob, spora emele getirýän taýajyklar bolup, murtjagazlarynyň kömegi bilen hereket edýärler. Olaryň ölçegi (4-9)x(0,6-0,9) mkm. barabardyr. Häzirkı güne çenli döredijileriň 7 görnüşi mälimdir, ýagny (A, B, C (CaCb), D, E, F, G) antigen düzümleri, zäher bölüp çykaryşlary boýunça tapawutlanýarlar. Türkmenistanda A, B, E görnüşleri duş gelýär. Kesel dörediji taýajyklary tebigatda giňden ýaýrandyr. Olaryň köpelmegi we zäher bölüp çykarmagy üçin howasyz şert hökmanydyr. Döredijiniň zäheri wegetativ görnüşde bölünip çykýar. Ýokanç keseliň E görnüşiniň zäher bölüp

çykarmagy üçin, howasyz şertler zerur dälär. Käyagdaýlarda olar dürli şertlerde hem zäher bölüp çykaryrlar. Botulizm ýokanç keselini döredijileriň sporaly görnüşi 6 gradusda birnäçe aýlap saklanyp bilýär, 100 gradusda birnäçe sagat, 120 gradusda 30 minuda çenli ýaşaýrlar.

Döredijileriň vegetatiw görnüşi daşky gurşawyň täsirine durnuksyzdyr. Olar 60 gradusda ölýärlär. Botulizmiň zäherleri tebigatda iň güýçli zäherleriň biridir (5-50 ng/kg adamy öldürüp bilýär). Olar zäherli madda bölüp, biologiki düzümi öwrenilmedik neýrozäherden, gemagglütinden we zähersiz proteinlardan ybaratdyr. Olar 80 gradus gyzgynlygyň täsirinde 30 minudyň içinde ölýärlär. Aşgaryň täsirinde işjeňligini ýitirýärlär.

Epidemiologiýasy. Botulizm saproozoonozlara degişlidir. Keseliň düýp çeşmesi bolup, esasy ot iňji haýwanlar, kňhalatlarda bolsa sowukganlylar (balyklar, molluskalar) hyzmat edär. Öýrtýjy haýwanlar bu keseli duredijilere durnuklydyrlar.

Adam botulizm ýokanç keseliniň döredijisi bolan iýmit iýende keselläp bilýär. Botulizm keseliniň köp bölegi öýde konserwirlenýän iýmitleriň üsti bilen geçýär, olara: kumelejik, badamjan, guk цымылер, balyk цымыleri, et, işdäaçar we ş.m. degişlidir.

Ýaradaky botulizm we emýän çagadaky botulizm keseli seýrek duş gelyär.

Keseliň döresi we ösüş yzygiderliligi. Botulizm ýokanç keseliniň zäheri we döredijiniň vegetatiw görnüşi adam bedenine ýokuşdyrylan iýmit önümleriniň üsti bilen düşär. Adamlar zäheriň A, B, E görnüşlerine has duýgur bolýrlar. Bir wagtyň içinde botulizmiň zäheriniň birnäçe görnüşleriniň täsir etmegi zäheriň has hem güýçlenmegine getirýär. Botulizmiň zäheri aşgazanyň we içegäniň, nemli bardasynyň üsti bilen gana düşýär. Aşgazanda zäheriň güýji proteolitik täsiri netijesinde ýokarlanýar. Adamlar zäheriň A, B, E görnüşlerine has duýgur bolýrlar. Bir wagtyň içinde botulizmiň zäheriniň birnäçe görnüşleriniň täsir etmegi zäherlenmäň artmagyna getirýär. Döredijiniň zäheri aşgazanyň we içegäniň nemli bardasynyň üsti bilen gana düşüp, bedeniň ýylmanak muskullarynyň ysmazyna, gan damarlarynyň gysylmagyna we kapillýarlaryň

ýarylmagyna getirýär. Döredijiniň zäherine esasan hem oňurga we süýri beýniniň motoneýronlary duýgurdyrlar. Bu bolsa ýuwdunma we refleksiň bozulmalaryň ysmaz alamatlaryň ýüze çykmagyna getirýär. Botulizmiň zäheri holinergik nerwleriň gutaryan ýerindäki asetilholinleriň bölünip çykyş işjeňligini bozýar we periferiki ysmazy ýüze çykarýar. Botulizmiň patogenezinde kislorod ýetmezçiliginiň ýüze çykmagy, uly motoneýronlaryň işjeňligini ýitirendigini we dem alyş ýollaryndaky muskulaturanyň innerwasiýasynyň ýokdugyny görkezýär. Şeýlelikde kislorod ýetmezçiliginiň doly ýüze çykmagy, gusugyň, tüýküligiň, iýmitiň dem alyş yollaryna düşüp, 3apylmagyna getirýär.

Şikeslenme üýtgeşmeler kislorod yetmezçiligiň täsirinde mahsus bolmadyk häsiýetde bolýar: içki agzalarda doly ganlylyk, kelle beýnide çiş, nokat görnüşli gan inneler, aşgazan we içege ýollarynyň nemli bardasynda duş gelýär.

Keseliň alamatlary. Keseliň gizlin döwri 2-12 sagtdan 7 güne çenli, ortaça 18-24 sagada çenli dowam edýär.

Keseliň esasy alamatlaryna: paralitik, gastrointestinal we zäherlenme görnüşleri degişlidir. Kesel ýiti başlanýar, garnyň epigastral bölegi agyrýar, ýüregi bulanýar, gaýtarýar, içi geçýär. Ýürek bulanma we içgeçme alamatlary az wagtylyk, zäheriň täsiri netijesinde bolup geçýär. Beden gyzgyny kadaly, kňhalatlarda subfebril ulseglerde bolýar. 3alt 3adamaklyk, muskullardaky gowşaklyk ir ýüze çykýar. 3-4 sagat geçenden soň, beýni nerwlerdäki ýadrolaryň zeperlenmesindäki ýüze çykýan alamatlar ýagny, ysmaz görnüşindäki innerwasiýanyň bozulmagy ýüze çykýar.

Keseliň ilkinji mahsus alamatlarynyň birine, agzynyň guramagy we oftalmoplegiki alamatlar degişlidir. Görüş peselmegine, gözüniň oňuni “duman” ýa-da “tor” tutmagyna arz edýär. Akkomadasiýanyň ysmazy we ähli zatlar iki bolup görünýär we okap bilmeýär. Midriaz ýüze çykýar, ýagtylygy duýşy peselýär ýa-da düýbünden duýmaýar. Şeýle hem gözüniň almasyny iki ýana gymyldadyp bilmeýär, ýokary gabagynyň sallanmaklygy (ptoz), strobizm (gözüniň çasarmagy) we gorizonta nistagm 3enze 3yk3ar. 3eňil anizokoriýa hem bolup biler. Göz alamatlary bilen bir hatarda,

IV we VII jübüt beýni nerwleriň zeperlenmesi zerarly näsagda ýuwdunmaklyk we sesiniň gyrylmagy, burnuna salyp geplemek, kähalatlarda bolsa sesiniň doly ýitmegi (afoniýa) bellenýär. Damagynyň töweregindäki muskullaryň ysmazy netijesinde näsagyň ýuwdunmasy bozulýar, düwünýär, suwuk iýmitler bolsa burnundan gelip, dökülýär.

Botulizmdе ýürek-damar ulgamynyň işjeňligi bozulýar, ýürek urgusynyň peselmegi we II urgynyň: aksenti, öýken arteriýasynyň üstünde eşidilýär.

Iýmit siňdiriş ulgamynda hem birnäçe bozulmalar ýüze çykýar. Näsagyň agzy guraýar, suwsaýar, ašgazandaky iýmitiň siňmeýänligi sebäpli garnynyň çişmegi, ýellenmegi, iç gatama we içege ysmazy bellenýär.

Ýeňse we döş bölekdäki oňurga ýiliginiň uly motoneýronlaryň zeperlenmegi netijesinde süňk muskullarynda ysmaz ýüze çykýar. Dem almasy kynlaşýar, näsag döş kapasasynyň gysylýandygyny, deminiň gysýandygyna arz edýär, mejbury dem almaga çalyşýar. Üsgülewük refleksi ăităđđ. Bu äokană keselde dem alyş ulgamynyň bozulmagy we dem alşynyň kesilmegi ölüm heläkçiligine getirýär. Aspirasion pnewmoniyanyň ýüze çykmagy dem alyş ýetmezçiligini has-da beterledýär. Keseliň terminal döwründe mioneýroplegiýanyň derejesi beterleýär: muskul gowşaklygy, umumy gowşaklyk bellenýär. Muskullary hamyra meňzeş görnüşde bolýar. Gutulyş döwri 1-1,5 aýa çekýär.

Ilki dem alyş we ýuwdunmaklyk kadalaşýar. Kellagry, burnuna salyp geplemek, göz alamatlary, ýürek-damar ýetmezçilikleri köp wagtlap saklanýar. Umumy gowşaklyk ýarym ýyla çenli saklanýar, ondan soň näsag doly sagalýar.

Netijesi wagtynda bejeriş işleri geçirilmese ýitgi 25% töweregi bolýar.

Keseli anyklamak. Kesel kliniki-epidemiologiki maglumatlar we barlaghana barlaglaryň netijesi esasynda anyklanylýar. Barlaghana barlaglar üçin näsagyň gany, gusugy, ašgazanyň ýuwulan suwy, täreti, şeýle hem iýmit önümleri ulanylýar. Barlag üçin botulizme garşy syworotka sanjylmazdan öň, 8-10 ml gan alynýar.

Botulizmiň zäherini zyýansyzlandyran reaksiya (syçanlarda biologiki barlag edip) anyklanylýar. Kesel döredijisi iýmitlendirijide ekilýar. (Pepsin-pepton, Kitta-Tarossiniň sredasy, Hottingeranyň bulşony) sredalar ulanylýar.

Keseliň aratapawudy. Bu keseli beýleki iýmit zäherlenme ýokanç kesellerinden ýagny: zäherli kumelejikler, belladon we atropin bilen zäherlenmelerden, hörezekden, ysytmadan, dürli merkezi nerw ulgamynyň kesellerinden tapawutlandyrmaly.

Keseliň bejerilişi. Näsaglaryň ählisi ýokanç keseller hassahanasyna ýerleşdirilýär. Ähli näsaglaryň ilki bilen aşgazany we sifon işewgusy bilen izagesi suwulýar (5% nahar duzy, 10 litre 3enli suwa ulanylýar).

Döredijiniň gandaky zäherini ýok etmek maksady bilen botulizme garşy bejeriş monowalentli syworotka ulanylýar. 1-3 güne çenli ulanylsa täsirli bolýar. Zäheriň görnüşi belli bolmadyk ýagdaýynda (ABE) görnüşleriň üçüsi hem ulanylýar (10 mün+5 mün+10 mün HB). Keseliň agyr görnüşinde syworotkanyň ilkinji möçberi damardan, galan möçberi bolsa muskul içine goýberilýär. Soňky berilýän maglumatlara görä bejeriş syworotka bir gezek ulanylýar.

Wegetatiw görnüşine täsir etmek üçin hloramfenikol we tetrasiklin derman serişdeleri ulanylýar. Zäherlenmä garşy bejergi maksady bilen kristalloid, kolloid we peşew çykaryjylar, şeýle hem ýürek-damar ulgamynyň işjeňligini kadalaşdyrmak üçin derman serişdeleri hem-de witaminli bejergi geçirilýär. Keseliň bejergisinde esasy orun, dem alyş gowulandyrmaga we howa ýetmezçiliginiň önüni almaklyga ugrukdyrylandyr. Şu maksat bilen giperbariki oksigenasiya geçirilýär. Asfiksiya ýüze çykyp, ýokary dem alyş ýollary ýapylan halatynda traheostomiya edilýär.

Dem alyş muskullarynyň ysmazy bolup, dem alşyň bozulan halatynda, emeli öýken dem goýberiş ulanylýar. Öýken sowuklama alamatlary ýüze çykan halatynda, antibiotikler ulanylýar, näsagyň ýuwundunmasy kynlaşanda zondun üsti bilen iýmitlendirilýär.

Öňüni alyş çäreleri. Iýmit önümleri taýýarlanylanda, daşalanda, saklanylanda arassaçylyk-gigiýeniki düzgünler berjaý

edilse, iýmite botulizmiň zäheri düşmeýär. Konserwirlenýän iýmit önümleri arassalanylýan we saklanylýan mahaly berk gözegçilige almaly. Çişen konserw gapyrjaklary hökmany suratda satuwdan aýyrmaly. Öý şertlerinde iýmit önümleriniň konserwirlenişi barada, düşündiriş işlerini geçirmeli.

ROTAWIRUSLY GASTROENTERIT

Rotawirusly gastroenterit – aşgazan-içege ýolunyň zeperlenmegi bilen häsiýetlendirilýän ýiti wirusly kesel bolup, kiçi ýaşly çagalarda has köp duş gelýär.

Taryhy maglumatlar. Ýiti içgeçme keselleriniň ýüze çykmagynda wiruslaryň orny hakyndaky sorag XX asyryň 20-30-njy ýyllaryndan öwrenilip başlandy. Ýöne çagalarda hem-de ulularda içgeçmäniň ýüze çykmagyna dürli wiruslaryň gatnaşýandygy baradaky subutnamalar diňe enterowiruslar (1948-nji ýylda), adenowiruslar (1953-nji ýylda), reowiruslar (1959-njy ýylda) açylandan soň peýda boldy. Wirusly diareýalary öwrenmekde 1973-nji ýylda R.Bishop we beýlekiler (Awstraliýaly alymlar) uly goşant goşdular. Wiruslary gastroenteritli näsaglaryň on iki barmak içegesinden çyrşak üçin alynan nusgalaryndan we täretinden tapypdyrlar. 1978-nji ýylda adamyň we haýwanlaryň rotawiruslary, wiruslary bahalandyryýan Halkara Komiteti tarapyndan özbaşdak Reowiridae maşgalasyna, Rotawirus urugyna bölünip çykaryldy. “Rotawirus” ady T.Flewett, A.Bryden we beýkeki alymlar tarapyndan 1974 ý. teklip edildi. Latynçadan rota (tigr), elektron mikrofotografiýada tigiri ýada salyp, wirionlaryň morfologiýasyny häsiýetlendirýär.

Kesel durediji barada. Adamyň rotawirusy düzüminde RNK saklaýan sferiki bölejikden durýar. Bölejikleriň köpüsinde 70-75 nm ölçegli ikigatlakly kapsidi bolýar. Döredijiniň ýöriteleşdirilen antigen görnüşi wirionyň bardasy bilen kesgitlenýär. Adamyň we haýwanyň rotawiruslarynyň birnäçe görnüşleriniň bölejikleri gemagglýutini saklaýar. Häzirki wagtda adamyň rotawirusynyň birnäçe antigen

görnüşleri məlumdur. Mundan başqa, rotavirus urugyna hayvanlarda (məmənlərdə, quələrdə, syzamlarda və beələkilərdə) izləmə kesellerini duredəne meñzeş doredijilerin uly toparı girizilendir. Adam rotavirusy dokumalarda (emeli usulda) erbet öşär. Adam rotavirusy yer yüzünde hasaba alynýan gastroenteritlerin esasy böleginiñ doredijisi hasaplanar. Ol tãretde uzak wagtlap, özüniñ ýaşayşay ukybyny saklayar we her gün ulanylýan mikrob gyryjy serişdelere durnukly bolar.

Epidemiologiasy. Keseliñ çeşmesi bolup nasag ýa-da wirus göteriji hyzmat edýar. Keseliñ ýiti döwründe nasaglar aýratyn howply bolýarlar. Tãret bilen doredijiniñ bölünip çykmary, kesel alamatlarynyñ ýüze çykan wagtýndan başlanýar we 3-5 günden soñ ýokary derejesine ýetýar. Soñra tãretde doredijiniñ möçberi tiz peselýar we nasaglaryñ köpüsinde keseliñ 7-10 gününden soñ tapylmaýar. Seýrek, doredijiniñ tãret bilen bölünip çykmary, 2-3 hepde ýa-da ondan hem köp uzalmagy mümkin. Rotavirusly gastroenteritli nasag bilen gatnaşykda bolýan adamlaryñ tãretinden doredijiniñ bölünip çykmagynyñ hem bolmagy mümkin.

Rotavirusly gastroenterit-tãret-agyz ýoly bilen ýokuşýan kesel bolup, adamdan adama galtaşma-durmuş ýoly, oýunjaklaryñ, çağasertmekde ulanylýan serişdelerin, geým-gejimiñ üsti bilen geçýar. Rotavirus ýokanç keseliniñ hassahananyñ içinde ýaýramagy ähtimal. Suwuñ we iýmitiñ üsti bilen doreýan köpçülikleýin keselleýjilik hem məlumdur. Düzüminde doredijini saklayan tozanly howadan dem alanda, onuñ üsti bilen keseliñ ýokuşmagy ähtimal. Rotavirusly gastroenterit bilen esasan 9 aýlykdan 2 ýaş çenli çagalar keselleýerler. Çagalar ilkinji 2-3 aýlygynda ejesinden plasental ýol bilen alan passiw immuniteti zerarly seýrek keselleýerler. Ýöne ejesinde immunitet bolmadyk bäbekler hem keselläp bilýar. Ilkinji 3 ýaşynyñ içinde çagalaryñ ahlisiniñ rotavirus ýokanç keseli bilen keselleýändigini, sagdyn çagalaryñ ganyndan tapylan mahsus antitelalar subut edýar.

Rotavirus ýokanjy seýrek, köpçülikleýin keselçilik görnüşinde hem ýüze çykýar. Ýylyñ gýş we bahar pasyllary keselçilik köp hasaba alynýar.

Keseliň döreýiş we ösüş yzygiderliligi. Rotawirus ýokanjy aşgazan-ıçege ýolundan, inçe içegäniň enterositlerine girýär hem-de ol ýerde köpeliýär. Bu hadysa içege enterositleriniň distrofiki üýtgeşmesine we epiteliýanyň zeperlenmesine getirýär, ol ýerde bolsa disaharidaz fermentleri işlenilip çykarylýar. Bu fermentleriň ýeterlik derejede işlenilip çykarylmaýk ýagdaýynda içegäniň içinde disaharidleriň dargamadyk önümleri ýygnaýar we ol önümler kem-kemden köpelip içegäniň basyşyny ýokarlandyrýar. Şeýlelikde içegelerde köp suw ýygnaýar we onuň yzyna sorulma hadysasy bozulýar. Netijede içege ýollarynyň nerwleriniň gyjyndyrylmagy zerarly içgeçme alamaty ýüze çykýar, oňa Na we K-ATF – azanyň işjeňliginiň peselmegi hem ýardam edýär. Bu hadysanyň gidişinde ýöriteleşdirilen antitelalaryň IgM görnüşü keseliň ilkinji günleri hem-de onuň 2-3-nji hepdesinden başlap IgG görnüşü emele gelýär. İçege boşlugynda IgA we ş.m. tapylýar. Wirus neýtralizirleýji antitelalar ene süýdünde hem tapylýar. Şol sebäpli ene süýdünü alýan çagalar bu kesel bilen az keselleýdiler. Өüne bu immunitet 6-12 aş dowam edýär.

Keseliň alamatlary. Keseliň gizlin duwri 1-5 güne çenli bolýar. Kesel ýiti başlanýar, näsaglar köp gaýtarýarlar, içagyra, beden gyzgynynyň ýokarlanmagyna, täretiniň bozulmagyna arz edýärler. Gusukda ilkinji günler iýmit galyndylary saklanýar, soňky günler diňe suw görnüşde bolýar. Yürek bulanma, işdäsiniň peselmegi bellenýär, täreti 5-15 sapara çenli ýygylaşýar, suwly, nemli, sary ýa-da sarymtyl-ýaşyl reňkli, köpürjikli we ysly bolýar. Käbir adamlaryň täreti mergi ýokanjyndaky täreti ýatladýar. Näsaglar esasan hem garnyň epigastral böleginde ýa-da göbegiň daşynda ýerleşýän agyra arz edýärler. Käte agyry tutgaý görnüşde bolýar, içege jugurdysy bellenýär. Agyz boşlugynyň, esasan hem damagyň nemli örtükleri gyzarýar we çişýär. Sigma görnüşli içegede üýtgeşme ýüze çykýar. Keseliň agyr görnüşinde umumy gowşaklyk, kelle agyry, baş aýlanma, üşütme, tutgaý, huşuny ýitirme ýaly alamatlar bellenýär.

Suwuň, elektrolitleriň gysga wagtyň dowamynda köp mukdarda ýitirilmegi netijesinde kiçi ýaşly çagalarda suwsuzlyk

ýüze çykýar. Olar horlanýarlar, garny çişýär we ýellenýär, içgeçme alamatlary ýüze çykýar, deri çeyeligi peselýär.

Keseliň ilkinji günleri ganyň umumy barlagynda neýtrofilleriň, leykositleriň sanynyň artmasy, möwjdn dıwıgınde bolsa lezkopeniıa, limfositoz bellenedr, E3T ıetgemenedr.

Keseliň 2-3-nji günlerine çenli zäherlenme alamatlary, keseliň 3-6-njy günlerine çenli içgeçme alamatlary saklanýar. Keseliň umumy dowamlylygy 7-10 güne barabar bolýar.

Keseliň netijesi. Umuman keseliň netijesi gowy. Ýöne käte kiçi ýaşly çagalarda agyr suwsuzlyk, ýürek-damar, böwrek ýetmezçiligi zerarly erbet netijeler bilen tamamlanmagy mümkin.

Keseliň gaýrüzülmegi ikilenji döredijileriň goşulmasy esasynda ýüze çykýar.

Keseli anyklamak. Kesel näsaglaryň arzynyň, onuň alamatlarynyň epidemiologiki we anyklaýyş barlaglaryň netijesinde kesgitlenýär. Oňa duýdamsyz ýüze çykýan, köp sanly, suwly, köpürjikli, garyndysyz täret, göbek ýa-da epigastral zolakda ýerleşýän agyry, içege jugurdysy, gysga wagtlaýyn zäherlenme alamatlary degişlidir. Köpçülikleýin keselleýjiligiň, esasan hem gyş-bahar aýlarynda ýüze çykması keseli kesgitlemegi has hem aňsatlaşdyrýar. Şeýle-de ganly içgeçme we salmonellýoz ýokanç keseller toparyna geçirilen bakteriologik barlaglaryň negatiw bolmagy anyklaýyşda uly ähmiýete eýedir. Serologiki usullardan komplement barlagy, gemaglyutinasıya täsirleşmesi, immunoferment usuly we ş.m. geçirilýär. Bu barlag usullarynyň ählisinde antitelalaryň möçberiniň 4 esse we ondan hem ýokarlanmasy bellenedr.

Keseliň aratapawudy. Rotawirusly gastroenteriti eşerihioz, salmonellýoz ýokanjyndan, mergi ýokanç keseliniň ýeňil görnüşinden, enterowirus ýokanjyndan, eşerihiozyň içege taýajyklarynyň döredýän ýokanç keselinden tapawutlandyrýarlar. Ondan başga-da eşerihiozyň enteropatogen içege taýajyklarynyň döredýän içgeçme ýokanç keseli çagalaryň ilkinji aýlarynda duş gelýär, beden gyzgynynyň uzak wagtlap ýokarlanmagy, deri

örtükleriniň solaklygy, iç ýellenme, täretiniň yssyz bolmagy, içege jugurdysynyň bolmazlygy bilen häsiýetlendirilýär.

Salmonellýoz ýokanjynyň gastrointestinal görnüşinde zäherlenme alamatlary aýdyň ýüze çykýar, köp sanly gaýtarma, ýaşyl ýa-da nemli, kähalatlarda gan garyşykly täret, umumy ganyň barlagynda kesele mahsus üýtgeşmeler bellenýär.

Mergi ýokanç keselinde täret köp sanly, yzygiderli, hasapsyz bolýar, gaýnadylan «tüwini» ýada salýar. Çalt suwsuzlyk alamatlary, deri örtükleriniň çyýeliginiň we maýyşgaklygynyň peselmekligi, teňnelik alamatlary ýüze çykýar. Beden gyzygyny kadaly ölçeğerde saklanýar.

Enterowirus ýokanjynda näsaglar kup sapar gaýtarýar, izege jugurdysy bellenmeýär, täreti yssyz bolýar.

Keseliň bejerilişi. Rotawirusly gastroenteritiň bejergisi keseliň geçişine bagly bolýar. Näsaglaryň berhizinde uglewodlaryň möçberi azaldylýar, proteiniň möçberi bolsa köpeldilýär. Hökmany ferment bejergisi bellenýär. Suwsuzlyk alamatlarynyň garşysyna bejergi geçirilýär. Antibakterial dermanlar bellenilmeýär.

Öňüni alyş çäreleri. Näsagyň keselini ilkinji günlerde tiz anyklamak, olary sagdyn adamlardan çetleşdirmek, maşgalada arassaçylyk düzgünlerini berjaý etmeklik, mikrob gyryjy erginleri ulanmaklyk maslahat berilýär. Ýöriteleşdirilen öňüni alyş çäreleri işlenilip dýzýmedik.

ENTEROWIRUS ÝOKANÇ KESELI

Enterowirus ýokanç keseli – bu ýiti ýokanç kesel bolup, alamatlarynyň köpdürlüligi, ýagny ýönekeý görterjilikden, keseliň ýeňil görnüşinden, agyr meningoensefalit, miokardit, mialgiýa bilen häsiýetlendirilýär.

Bu topara pikarnawiruslar maşgalasynyň, enterowiruslar urugynyň wiruslarynyň Koksaki (A torarda 24 görnüş, B toparda 6 görnüş) we ECHO (31 görnüş) görnüşleriniň döredýän keselleri girýär. Şu kesele olardan başga ysmaz döredijisi (3 görnüş) hem-de ýiti A gepatiti degişlidir.

Keseliň ýaýramagyna diňe adamlar sebäp bolýarlar. Kesel howa-damja we agyz-tãret aollary bilen aokuşýar. Bu ýokanç ähli ýurtlara giňden aarap, esasan hem tomsuň ahyrynda we güýz paslynda has köp duş gelýär. Çagalar hem-de ýetginjekler köp keselleýärler. Ondan başga-da çagalar edaralarynda köpçülikleýin görnüşde ýüze zykar.

Kesel durediji barada. Dorediji içege wirusy bolup, pikarnowiruslar maşgalasynyň Enterowirus görnüşine degişlidir. Koksaki A 23 görnüşü, koksaki B-6 görnüşü, wirus EKHO-32 görnüşü hem-de adam enterowirusynyň 4 görnüşü (68-71) bellidir. Enterowirus 70 bolsa gemorragiki konýunktivitiň sebäpkäri bolýar.

Bu ýokanç keseliň doredijisi has kiçi ýagny, -15-35 nm ölçegli, düzüminde RNK saklaýan wirus bolup, efir erginine, 70% spirtiň, 5% lizolyň täsirine durnuklylygy bilen tapawutlandyrylýar. Dorediji işjeňligini 0,3% formaldegidiň, hlor erginleriniň, ultramelewşe şöhleleriniň täsirinde we gyzdyrylanda ýitirýär.

Epidemiologiýasy. Keseliň çeşmesi näsag ýa-da kesel doredijini göteriji adam. Keseliň ýokuşmaklyk duwri hepdelär, hatda aälap dowam edär. Kesel doredijiniň has köp bölünip çykyşy esasan hem keseliň ilkinji günlerinde bellenilýär. Sagdyn adamlaryň arasyndaky wirusy göterijiler 17-46% çenli duş gelýär. Köplenç kiçi ýaşly çagalarda gabat gelýär.

Ýokanç keseliň esasy geçişi tãret-agyz aoludyr. Ýokuşmaklyk iýmit (köplenç gök önümleriň) üsti bilen geçýär. Enterowirus aokanç keseliniň ýokary dem alyş ýollarynyň üsti bilen geçip bilýänligi sebäpli, oňa howa-damja geçiş ýollary hem häsiýetlidir. Mundan başga-da hapa elleriň, oýnawaçlaryň we daşky gurşawyň beýleki hapalanan (ýokuşdyrylan) zatlarynyň üsti bilen geçip biler. Şeýle-de, transplasentar aoly bilen gıwreli ndsag eneden dıwıwızege gezip bilmekligi mýmkin.

Enterowirus ýokanjy ähli ýerlerde giňden ýaýrandyr. Adamyň kesele bolan duýgurlygy ýokary. Çagalar we ýaş adamlar köp keselleýärler. Keselçilik tomsuň soňunda we güýzüň başlarynda ýokary derejelere ýetýär. Kesel geçirenden soň görnüşe mahsus immunitet doreýär.

Keseliň döredij we ösüş yzygiderliligi. Içege wiruslary agyz boşlugynyň we dem alyş ýollarynyň nemli örtügininiň üsti bilen bedene aralaşýar. Kähalatlarda döredijiniň giren ýerinde, nemli bardalarda üýtgeşme ýüze çykýar, oňa ýiti respirator ýokanç keseli, faringit, basyk we ş.m. degişlidir. Ondan soň dörediji giren ýerinde köpeliýär we gana düşüp tutuş bedene ýaýraýar. Döredijiler nerw dokumasyna, muskullara we epiteliýal öýjüklerge zeper ýetiriji häsiýete eýedir. Bu bolsa kesel alamatlarynda uly orun oýnaýar hem-de dürli şikeslenme üýtgeşmeleriniň döremegine sebäp bolýar. Kähalatlarda bolsa dörediji limfogen ýoly bilen bedene ýaýraýar. Göwreli zenanlar kesellände, onuň göwresindäki çaga zeper ýetmegi mümkin. Kesel geçirenden soň, diňe şol görnüşe garşy immunitet döreýär.

Keseliň alamatlary we gezeşi. Keseliň gizlin döwrüniň dowamlylygy 2-10 güne çenli bolýar, ortaça 3-4 güne deňdir. Enterowirus ýokanjy köp dürli kesel alamatlary bilen häsiýetlendirilýär, ýagny olara – gerpangina, epidemiki mialgiä, perikardit degişlidir. Kesel ýiti başlanýar.

Gerpangina-Koksaki – A 2, 3, 4, 6, 7, 10 görnüşleri we koksaki B-3 tarapyndan döredilýär. Kesel ýiti başlanýar, beden gyzgyny 39-40 gradusa çenli ýokarlanýar, muňa seretmezden näsagyň umumy ýagdaýy kanagatlanarly bolup galýar. Ýokary beden gyzgyny 2-5 gün dowam edýär. Näsagyň bokurdagy agyrmaýar, damagynda ýeňil gyzaran nemli örtükde 1-20 çenli, aýdýň serhetli örgün bellenýär, kähalatlarda olar düwürtiğe meňzeş bolýar, 1-2 mm ölçegli. Soňra ol elementler gabarçaga öwürülýär (5 mm çenli), olar hem ýarylyp, yüzleý ýara emele getirýär. Ýaranyň ýüzi hapa örtük bilen örtülen, daşy insiz, gyzaryp duran çyzyk bilen gurşalan. Käbir ýaralar goşulyşyp ullakan ýaralary emele getirýär (7 mm çenli), ol hem öňki öwürümjikde, seýrek kentlewükde, diljagazda we kentlewik mätzlerinde ýerleşýär. Keseliň 4-7 günlerinde şol ýaralar yz galdyrmán doly bitýär. Näsaglaryň 1/3 böleginde keseliň başga alamatlarynyň ýüze çykmagy hem mümkin.

Epidemiki mialgiä (Bornholmyň keseli). Koksaki B wirusyň 1-5 görnüşleri tarapyndan döredilýär. Kesel duýdansyz başlanýar.

Üşütme, beden gyzgynynyň 39-40 gradusa çenli ýokarlanmagy, belli bir wagtyň özünde güýçli muskul agyrysy, esasan hem garyn muskulynyň (göbegiň tuwereginde) we döş kapasasynyň aşaky böleklerinde bellenýär hem-de ol agyry güýçlenýär. Mialgiýanyň tutgaýy 5-10 min. çenli dowam edýär we her 30-60 minutdan æene-de gaňtalanýar. Kähallatlarda ol birnäçe sagatdan 1-2 güne çenli dowam edýär. Gyzdyrmanyň dowamlylygy 2-3 güne deň bolýar. Näsaglaryň ýarysynda gyzdyrmanyň ilkinji tolkuný täze agyrylar bilen, olaryň käbirinde bolsa serozly meningit ulalma alamatlary bilen ýüze çykýar. Ondan başga-da damagyň gyzarmasy, limfa düwünleriniň, örgüniň bolmaklygy mümkin.

Serozly meningit – enterowirus ýokanyjynyň giňden ýaýran görnüşi bolup, ojaklaýyn hem-de epidemiýa görnüşinde duş gelýär. Kesel ýiti başlanýar, beden gyzgyny 39-40 gradusa çenli ýokarlanýar, zäherlenme alamatlary, 1-nji günün ahyrynda ýa-da 2-nji günün başynda has aýdyň meningeal alamatlar ýüze çykýar (güýçli kellagyry, ýeňse muskullarynyň gatamagy, Kernigiň we Brudzinskiňiň alamatlary). Kähallatlarda bolsa ýokanç keseliň başga alamatlary (muskul agyrylary, örgün, miokardyň zeperlenmesi, damagyň gyzarmasy) bellenýär. Oňurga ýilik suwuklygy ýokary basyşly, öýjük 200-3000 1 mkl, neýrofil-50% düzýär, süýjiniň we proteiniň derejesi kadaly. Käbir näsaglarda, beden gyzgynynyň ýokarlanmagy bellenýär.

Miöelit (ysmaz bilen) – Kokasiki A wirusyň 4,5,10,14 we B (1-6), EKHO (2,4,6,7,9,11,16) görnüşleri tarapyndan döredilýär. Kesel alamatlary bozunsa poliomiýelidiň ysmazly görnüşine meňzeýär, ýöne ýeňil geçýär. Ysmaz ýagdaýy çalt geçýär, işjeňligi tiz wagtdan dikeldilýär. Kähallatlarda keseliň erbet netijeler bilen tamamlanýanlygy barada maglumat bar.

Bäbekleriň ensefalomiokarditi. Koksiki B wirusynyň 2-5-nji görnüşi tarapyndan döredilýär, agyr derejede geçýär, 60-80% ölümçilige getirýär. Köpçülikleýin kesel görnüşinde geçýändigini barada maglumat bar. Onuň esasy alamatlaryna beden gyzgynynyň ýokarlanmasy, iýmit bozulmasy, köp uklamaklyk, tutgaý alamatlary, agyz-burun-dodak üçburçlugynyň gögermegi, saraltma, ýürek

araçakleriniň giňelmegi, ýürek urgusynyň çaltlaşmagy, kollaps, ganöýme, bagyr hem-de dalak ölçegleriniň kadadan ulalmagy, içiniň geçmegi degişlidir.

Ensefalit. Koksaki we EKHO wiruslar tarapyndan döredilýän kesel bolup, ýeňil we agyr görnüşde geçýär. Ýeňil görnüşinde käbir aýdyň bolmadyk alamatlar we EEG üýtgeşmeler bilen häsiýetlendirilýär. Agyr görnüşinde aňynyň üýtgemegi, muskullaryň titremesi belenilýär.

Perikardit we miokardit. Koksaki B wirusyň 2-5-nji görnüşleri tarapyndan döredilýän ýokanç kesel bolup, has ýokary bolmadyk beden gyzgyny, ysgynsyzlyk, ýürek agyry, ýürek urgusynyň eşidilmezligi, perikardyň sürtülme sesi, perikarda suw ýygnanmagy, EKG üýtgeşmeleri mahsus.

Ýokanjy urgan (Boston ekzantemasy, epidemiki örgün). EKHO wirusyň 4,5,9,12,16,18 görnüşleri, seýrek halatlarda koksaki wirusyň A-9, A-16, B-3 görnüşleri bilen döredilýän keseldir. Kesel ýiti başlanýar. Beden gyzgyny 38-39 gradusa çenli ýokarlanýar, zäherlenme alamatlary, ysgynsyzlyk, umumy gowşaklyk, näsaglaryň bokurdagynyň we muskul agyrysy ýüze çykýar. 1-2 günden örgün öryär, ol örgün näsagyň ýüzünde, döşünde, arkasynda, ellerinde, aýaklarynda ýerleşýär, gyzamygyň hem-de gyzyljanyň örgünine meňzeş bolup, seýrek täjijhoraza meňzeyär, 3-4 günden doly aýrylýar. Beden gyzgynynyň ýokarlanmagy 1-7 güne çenli dowam edýär. Käbir näsaglarda keseliň başga görnüşleri, serozly meningit, epidemiki mialgiya duş gelýär. Enterowirus keseliniň özboluşly örgünli görnüşi eliniň aýasynyň, dabanyň, agyz boşlugynyň zeperlenmesi bilen geçýän keseldir. Ýokanjyň bu görnüşinde zäherlenme alamatlarynyň aýdyň bolmadyk ýagdaýynda we beden gyzgynynyň ýokarlanmagy, barmaklarynda gabarçak örgüni bilen ýüze çykýar. Şol bir wagtda agyz boşlugynda we dilde aftlar belenýär. Kesel koksaki A wirusyň 5,10,16 görnüşleri tarapyndan duredilýär.

Kizi kesel (3 гънлѣк гyzdyрма). Tomusky дѣмew, нѣbelli-gyzdyрма, koksaki – EKHO gyzdyrmasy. Enterowiruslaryň ähli görnüşleri tarapyndan döredilýän keseldir. Gysga wagtlaýyn

gyzdyrma (1-3 gün) ýeňil geçýär, dürli agzalarda we ulgamlarda hiç hili üýtgeşmesiz geçýär. 1-3 gün dowam edýän gyzdyrma, ysgynsyzlyk, muskul agyrysy, endamynyň owranmasy bilen häsiýetlendirilýär. Kähalatlarda başga alamatlaryň hem ýüze çykmagy mümkin (meningeal alamatlar, gerpangina, epidemiki mialgiýa we ş.m. has ýeňil görnüşi).

Ýokarky dem alyş ulgamynyň ýiti sowuklamasy enterowirusyň A-21 görnüşi tarapyndan döredilýär. Kiçi keselden tapawutlylykda gysga wagtlaýyn gyzdyrma, ýokarky dem alyş ýollary has mahsus zeperlenme alamatlary bilen, rinofaringit, laringit, bogujy laringotraheit görnüşinde ýüze çykýar.

Enterowirusly diareza. Çagalara mahsus, seýrek duş gelyän keseldir. İçgeçme keseliniň başga alamatlary bilen ýa-da içgeçme keseliň esasy alamaty hökmünde-de ýüze çykmagy mümkin. Käbir näsaglarda enterokolit bilen ýüze çykýar.

Epidemiki gemorragiki konjuktivit. Ýaňyrak açylan enterowirus – 70 bilen döredilýän ýiti ýokanç keselidir. Ilkibada 1 gözi, 1-3 günden 2-nji gözüne şikes ýetýär. Ýagtydan gorkmaklyk, ýaş akmaklyk, göze del jisim düşendäki alamatlar ýüze çykýar. Näsagyň umumy ýagdaýy kanagatlanarly, gabagy çişýär, ganöýme bolýar. Näsag 10-14 günden gutulýar.

Keseli anyklamak. Köp görnüşlerini kliniki alamatlaryň esasynda (gerpangina, epidemiki mialgiýa, serozly meningit, ırgynli-epidemiki konjuktivit) karpzlyklezın zezranda anyklanylýar. Anyklaýyş barlaglary üçin täret, damakdan alnan çyrşak, oňurga ýiligi hyzmat edýär. Ondan başga-da serologiki (jübüt syworatkanyň 4-5-1, 11, -14 günden soň) barlaglar geçirilýär.

Keseliň aratapawudy. Onuň görnüşlerine baglylykda geçirilýär. Lukmanlar epidemiki mialgiýany anyklanlarynda has hem ünsli bolmalydyrlar, sebäbi – ol kesel ýiti hirurgiki kesellere meňzeş geçýär.

Keseliň bejerilişi. Enterowirus ýokanjy köplenç öýde bejerilýär. Ýatymlaýyn bejergä keseliň agyr görnüşi, ýagny (serrozly meningitli, meningoensefalitli, bäbekleriň ensefalomiokarditi, miokarditli, uweýitli) näsaglar ýerleşdirilýär. Döredijä garşy bejergi

ýok, kesel alamatlaryna we şikeslenmä garşy bejergi geçirilýär. Keseliň ýiti geçýän döwründe näsaga düşek düzgüni belleniýär. Serozly meningitde 3a-da meningoensefalitde dehidratasiýa bejergisi gezirilýär. Damardan 20% glükoza, 10% glükonat kalsiý, muskulnyň izine 25% magniý sulfaty (0,2 ml/agramyna 1 ýaş çenli, 1 ýaşdan uly çagalara 1 ml her 2 ýaşyna), gliseram 1 çay çemçesi bilen ýa-da 1 desert çemçede 3 wagtyna içirilýär. Peşew çykaryjylar (laziks, mannitol) belleniýär. Ýaýran görnüşlerinde bábeklere immunoglobulin (0,2-0,5 ml/agramyna günde), prednizolon (3-5 mg/agramyna) günde, damardan reopoliglükini, plazma, albumlin goýberilýär. Ýiti ýürek ýetmezçiliginde ýürek glikozidleri (strofantin, korglikon) berilýär. Kesel alamatlarynyň, şikeslenmä garşy bejergilerden başga-da, witamin serişdeleri we ş.m. ulanylýar.

Öňüni alyş çäreleri. Enterowirus ýokanç keseliniň (koksaki we ESHO) ýöriteleşdirilen önüni alyş çäreleri işlenilip düzülmedik. Keseliň ojağynda leykositar interferony (günün dowamynda 3-4 gezek burnuň damdyrylýar – 10-15 gün). Immunoglobulin 0,2 ml/agramyna etiň içine sanjylýar. Bábeklere ýokuşma howpy ýüze çykanda göwreli aýallara, enterowirus ýokanç keseliniň agyr görnüşleri ýüze çykanda (miokardit, ensefalit, serozly meningit) kypzlyge (mekdebe zenli edaralar, zagalar bagy, mekdep) gatnaşan çagalara hem edilýär. Ýokanjyň önüni almakda keseli ir anyklap, 10 günläp näsagy kesel alamatlary doly aýrylýança ýagny, aýratyn saklamagyň hem uly ähmiýeti bardyr. Seroz meningitli näsaglar umumy ýagdaýy oňatlaşyp, kesel alamatlary aýrylansoň hem-de oňurga ýilik suwuklygy kadalaşandan 21 günden soň hassahanadan çykarylýar.

POLIOMIÆELIT (YSMAZ)

Poliomiæelit (Ysmaz) latynça “polio-çal”, “myelon-oňurga ýiligi” – bu ýiti ýokanç kesel bolup, umumy zäherlenme alamatlary, nerw ulgamynyň ýerli ysmazynyň ýüze çykmagy bilen häsiýetlendirilýär.

Taryhy maglumatlar. Gadymdan bđri belli ýokanç bolup, özbaşdak kesel hökmünde ilkinjileriň hatarynda 1840-njy ýylda Nemes lukman-ortopedi I.Geýni äazypdyr. 1887-nji ýylda Şwed lukmany O.Medin bu ýokanç kesel barada maglumat beripdir. Şol alymlaryň hatyrasyna ysmaza “Geýni-Mediniň keseli” diýlip atlandyrylypdyr. 1908-nji ýylda K.Landşteýner we E.Popper polimiýelit zerarly ejir çeken näsaglaryň ýiliginde özboluşly, öň mälim bolmadyk wirusy tapypdyrlar.

Kesel dördüji barada. Kesel dördüji – Poliowirus hominis, ölçegi 17-30 nm deň bolan maýdajyk wirusdyr. Antigen häsiýetleri boýunça 3 sany – Brungild; Lansing; Leon görnüşlere bölünýär. Bu görnüşleriň üçünde-de kompement-baglanyşdyryjy antigeni bardyr. Dördüjiler daşky gurşawyň täsirine durnukly bolup, suwda, täretde, 0 gradusda öokançlylyk ukybyny 1 aza zenli saklamaga ukyplydyr. 50 gradus gyzdyrylanda 30 minutdan, gaňnadylanda bolsa birnäçe sekuntdan gyrylýar. Ultramelewşe şöhleleriniň täsirinde öz işjeňligini örän çalt ýitirýär, pes gúterimli hlor ergininde hem çalt ölýär. Olardan başga-da dördüji askorbin turşusynyň täsirine has duýgurdyr.

Epidemiologiasy. Ysmaz ýer şarynyň dhli kňjeklerinde-de duş gelýär. Ysmaza garşy sanjym ulanylmazdan öň bu kesel köpçülikleýin häsiýete eýe bolup, tomus-güýz aýlary has köp duş gelýärdi. 50-nji ýyllardan bári ysmaza garşy sanjymynyň ýer ýüzünde giňden peýdalanylmagy keselzilik derejesini uly kesil azaltdy. Třrkmenistanda bu öokanç kesel doly öok edildi we 2002-nji ýylda BSG sertifikaty alyndy.

Keseliň çeşmesi bolup näsaglar hem-de wirus göterijiler hyzmat edýärler. Esasan hem alamaty üýtgän we adaty bolmadyk geçişdäki näsaglar töwerekdäkiler üçin uly howp dördüýär. Keseliň gizlin döwrüniň soňky günlerinden başlap, dördüji näsagyň täreti bilen daşky gurşawa çykýar. Dördüjiniň daşky gurşawa bölünip çykmaklygy keseliň ähli döwürlerinde, hatda kesel geçirenden soň birnäçe hepdäniň we aýlaryň dowamynda bellenýär. Kesel agyz-täret we howa-damja ýollary bilen ýokuşýar.

Ysmaz bilen ähli ýaşdaky çagalar hem-de adamlar keselläp

bilýär, ýöne 7 ýaşa çenli çagalar has köp keselleýärler. Ýaş çagalar ilkinji 2-3 aýynyň dowamynda ysmaz bilen kesellemeýärler. Kesel geçiren näsaglarda durnukly immunitet döreýär. Keseliň gaýtadan ýokuşmagy örän seýrek duş gelýär.

Keseliň döreýiş we ösüş yzygiderliligi. Dörediji näsagyň agyz boşlugynyň, bokurdagyň, inçe içegäniň nemli bardalarynda, limfa düwünlerinde köpeliýär. Limfa ulgamynyň üsti bilen dörediji gana we ganyň üsti bilen merkezi nerw ulgamyna düşýär. Periferiki nerwleriň aksonlary boýunça hereket edip, oňurga ýiligindäki hereket neýronlaryna baryp ýetýär. Wirusyň merkezi nerw ulgamyna zeper ýetmegi, näsaglaryň 1% bellenýär hem-de adaty ysmaz diýlip atlandyrylýar. Ondan başga-da içki agzalar, şol sanda ýürek muskuly hem zeperlenmäge sezewar bolýar.

Şikeslenme üýtgeşmeleri. Keseliň ýiti döwründe oňurga ýiligi gyzaýar we çişýär. Maýda damarlarda gan saklanmagy bellenýär. Çal maddada çüýreme ojaglary peýda bolýar, şol ýerlerde çal maddanyň ýumşamagy we onuň deregini başga öjükleriň tutmagy bolup geçýär. Hereket neýronlarynda destruktiv üýtgeşmeler, öýjük çişme, kariopiknoz, karioreksis hadysalary ýüze çykyp, öýjükleriň ölmegine getirýär. Motoneýronlaryň 3/1 böleginiň hatardan çykmagy bolsa periferiki ysmazlaryň ýüze çykmagyna getirýär. Köplenç oňurga ýiliginiň bil bölegi, soňra döş we boýun bölekleri zeperlenýär. Käbir ýagdaýlarda kelle beýnisiniň hem aýry-aýry böleklerine şikes ýetýär. Ýürekde miokardit alamatlary, dem alyş ýollarynda bolsa kataral traheit, bronhit ýaly üýtgeşmeler ýüze çykýar.

Keseliň alamatlary. Ysmazyň gizlin döwri 3-5 gün, ortaça 10-12 güne deň bolýar. Keseliň geçişi köpdürli bolup, şu aşakdaky görnüşlere bölünýär.

I. Merkezi nerw ulgamyna zeper æetirmeэдн polimiæelit.

II. Merkezi nerw ulgamyna zeper ýetmegi bilen utgaşýan polimiýelit (parez we ysmaz ýüze çykmadyk görnüşi).

III. Merkezi nerw ulgamyna zeper ýetirýän we periferiki ysmazlaryň ýüze çykmagy bilen utgaşýan görnüşi.

1. Radikulonewrit görnüşi.

2. Bil-oňurga (spinal) görnüşi.
 3. Bulbar görnüşi.
 4. Pantin (köprüjigini zeperlenmesi) görnüşi.
 5. Garyşyk görnüşleri (pokitobulbar, pontinspinal we ş.m.).
 6. Ensefalit, meningit görnüşi.
- IV. Adaty bolmadyk görnüşi.
- a) Inapparant geçişi.
 - b) Әзлеә (az alamatly) geçişi.
 - 3) Wirus guterijiler.

Kesel adaty geçişde birnäçe döwürlere bölünýär.

1. Ysmazdan öňki döwür (2-5 gün).
2. Ysmaz әзе зykәan duwri.
3. Irki dikeldiş döwri 1 ýyl 3 aýa çenli.
4. Giçki dikeldiş döwri 15 aýdan 3 ýyla çenli.
5. Galyndyly duwri.

Ysmazdan öňki döwürde kesel ýiti başlanýar, näsaglaryň beden gyzgyny 39 gradusa çenli ýokarlanýar. Kellagyry, umumy gowşaklyk, gaýtarmak, ukuçylyk, işdä kemlik, ynjklyk ýaly alamatlar ýüze çykýar. Wagtyň geçmegi bilen köp derlemeklik, deri duýujylygynyň ýokarlanmagy, mämişi dermatografizm, bilinde we aýaklarynda agyry bellenýär. Agyry zerarly näsaglar mejbury ýagdaýa geçýärler, ýagny kellesini, boýnuny yza gaýşdyrýar, pulsý çaltlaşýar, gan basyşy peselýär. Şonuň bilen bir hatarda “üç aýaklyk alamaty” hem-de meningeal alamatlar häsiýetli bolýar. Oňurganyň iki gapdalyndaky agyry nokatlaryna basylanda ol agyryly bolýar. Näsagyň gyzgyny tolkun häsiýetinde bolup, her gezekgi ýokary gyzgynlyk 2-4 güne çenli saklanýar we ondan soň kadalaşýar.

Ysmaz duwri. Näsagyň gyzgynynyň aşaklamagy bilen, çaga irden turanda, nerw merkezlerine şikes ýeten muskullaryň ysmazy anyklanylýar. Kähalatlarda ysmaz beden gyzgynynyň has ýokarlanmagy bilen utgaşýar hem-de ysmaz näsagyň aýaklarynda bolup, zeper ýeten muskullaryň tonusynyň peselmegi ýa-da bolmazlygy, olaryň duýujylygynyň ýitmekligi bellenýär. Elektromiografiýa barlagynda muskullaryň oýanyjylygynyň

peselendigi anyklanylýar. Oňurga ýilik suwuklygynyň barlagynda proteiniň möçberi ýokarlanýanlygy, öýjükleriň sanynyň azalmasy, süýjiniň möçberiniň ýokarlanmasy bellenýär.

Şikeslenme hadysasynyň nirede bolup geçýändigine baglylykda, ysmaz dürli muskullarda bolup bilæd.

Kupri görnüşinde ýüz nerwisiniň merkezlerine zeper ýetýär we şol tarapda mimiki muskullaryň ysmazy ýa-da parezi, ýagny burun-dodak epininiň tekizlenmegi, agzyň sag ýa-da çep tarapa gyşarmasy bellenýär.

Bulbar görnüşü has agyr bolup, näsaglarda güýçli kellagyry, gaýtarma, ýokary gyzgyn, ýuwdunmanyň, geplemegiň, dem alyş işjeňligiň bozulmagy ýaly alamatlar ýüze çykýar. Näsag pyşyrdap gepleýär, sesi boguk bolýar. Kähalatlarda dem alyş muskullarynyň parezi netijesinde, çaganyň dem alyşy çaltlaşýar, ýüzleý bolýar we paradoksal dem alyş ýüze çykýar.

Ensefalit görnüşinde çaga huşuny ýitirýär, el-aýagy titreyär, nistagm (köplenç gorizontaý häsiýetli), katalepsiýa alamatlary, westibulýar näsazlyklar we meningeal alamatlar ýüze çykýar. Wagtyň geçmegi bilen ysmaz bolan muskullarda we süňklerde iýmitlenmäniň bozulmasy zerarly atrofiýa we ösüşiniň togtamagy bellenýär. Ýöne olar duýujylygyny ýitirmeýärler. Ysmazsyz geçýän polimiýelitlere alamatlary üýtgän, innapparant we meningeal görnüşleri degişlidir.

Innapparant görnüşinde kesel alamatlary bolmaýar, ýöne bedende mahsus immunitet döreýär.

Abortiw görnüşinde beden gyzgyny ýokarlanýar, çaga gowşak bolýar, işdäsi peselýär, kelle agyry we kataral alamatlar ýüze çykýar. Käbir näsaglaryň garmynda agyry bolýar, içi geçýär ýa-da gataýar, köp derleýär, agyryny duýujylygy has ýokarlanýar, mämishi dermografizm (8-9 gün saklanýar).

Meningeal görnüşinde ýokarda agzalyp geçilen alamatlardan başga, güýçli kellagyry, köp gezek gaýtarmaklyk, 2-3 günden bolsa meningeal alamatlar ýüze çykýar. Oňurga ýilik suwuklygynda limfositar öýjükleriň sany ýokarlanýar (300 öýjüğe çenli), proteiniň

mukdary az-kem ýokarlanýar, süýjiniň möçberi artýar. Keseliň geçişi agyr hem bolsa, netijesi ysmaz görnüşlerinden gowy tamamlanýar.

Sanjym edilen adamlarda kesel ýeňil görnüşde geçýär, muskullaryň gowşaklygy, gipotoniýa, az-kem agsamaklyk ýaly alamatlar ýüze çykýar hem-de çalt aýrylýar.

Aýallara göwreliligiň irki döwürlerinde kesel ýokuşanda, düwünçege zeper ýetmegi we çagada kemislikleriň we dürli ýetmezleriň ýüze çykmagy mümkin. Çagalar 1 ýaşandan soň, olaryň keselleýjilik derejesi ýokarlanýar, 9 ýaşdan soň bolsa ep-esli peselýär.

Keseliň dikeldiş döwründe. Hatardan çykan neýronlaryň işini goňur neýronlar öz üstüne alýar we şol bir muskuly innerwirleýän nerw öýjükleriniň 30%-den az bölegi hatardan çykan ýagdaýynda dowamly geçirilen dikeldiş bejergi çäreleriniň netijesinde ysmaz bolan agzalaryň işjeňligi gowulaşýar. Eger-de 2 ýyl 9 aýyň (3 ýylyň) dowamynda dikeldiş bolmasa, onda olara ortopediki emelleri gezirmek maslahat berilýär.

Gaýrabyzmeli dıwri. Ysmaz zerarly ýüze çykýan durnukly kontraktura, atrofiýa, deformasiýa çaganyň el-aýagynyň gysgalmagyna getirýär.

Әiti poliomiелitiň ysmaz görnüшiniň alamatlary.

Әiti poliomiелitiň ysmaz görnüшiniň geçишi 4 döwre bölünýär:

- 1) Ysmazdan öňki.
- 2) Ysmaz.
- 3) Dikeldiş.
- 4) Rezidual.

Ysmazdan öňki döwri kesel başlandan tä ilkinji hereket ediş ulgamynda zeperlenme alamatlary ýüze çykýan wagty, ýagny birnäçe sagatdan 2-3 güne zenli dıwri uz izine alýar.

Köplenç kesel 2 tolkunly geçýär. 1-nji tolkundan soň beden gyzgyny aşaklaýar. Bu döwürde meningo-radikulýar alamat ýüze çykýar, ol hem uzak wagtlap saklanýar. Gowşak parez we ysmaz bellenýär. Esasy alamat oňa käbir muskullaryň titremesi we gyrpylmasy degişlidir.

Ysmaz dıwri. Hereket bozulmalary oňurga ýiliginin çal

maddasynyň zeperlenmegine bagly bolýar. Köplenç näsagyň aýaklaryna zeper ýetýär. Dokumalaryň turgory we tonusy aşaklaýar. Siňir refleksleri peselýär. Garyn muskulynyň birtaraplaýyn zeperlenmesinde onuň bir tarapy çişýär. Iki taraplaýyn zeperlenmede garyn “gurbaga garnyny” ýada salýar. Garyn diwar refleksleri ýitýär. Gapyrgara muskulynyň ysmazy parodoksal dem alyş bilen ýüze çykýar. Demgysma, üsgülewük bukdenji aýtadr, sesi hasal bolmar. Näsaga seredende deri örtügi agymtyl, käwagt gögerme, ýygy dem alyş bellenilýär. Auskultasiada haýal dem alyş eşidilýär.

Haýal ysmazyň we pareziň aýratynlyklary:

- 1) Hereket bozulmalaryň aýdyň ýüze çykmagy.
- 2) Ahyrlaryň proksimal bölüminiň zeperlenmesi.
- 3) Parezler we ysmazlar iki taraplaýyn deň bolmadyk dürli ýerlerde bolýar.

4) Duşujy, zanaklyk bozulmalar we piramida alamatlary bolmazar.

Dikeldiş döwri. 2-3 hepdeden soň zeperlenen muskullarda işjeň hereketler başlanýar. Ilki ýeňil zeperlenen muskullaryň, soňra bolsa agyr zeperlenen muskullaryň işjeňliginiň dikelmegi başlanýar. Muskullarda tutuşlaýyn zeperlenme bolanda bogunlarda üýtgemesi duýulýar.

Rezidual döwür. Çaganyň ösmegi bilen bu döwürde zeperlenen ahyrda ösüşiň yza galmasy bellenilýär.

Bulbar gurnüş. Keseliň agyr görnüşi bolup, ýiti hem-de çalt başlanýar. Beýni sütünine zeper ýetmegi bilen kesel alamatlary başlanýar. Dil, damak, azaşan, dil-asty nerwleriň maňyzlarynyň zeperlenmesinde ýuwdunmanyň bozulmasy, gepleýşiň bozulmasy, ýokarky dem alyş ýollarynda şikeslenme üýtgeşme zerarly nemiň toplanmagy we onuň dykylmagy bolýar. Bogazy seredilende we diliň düýbüne şpatel bilen basylanda ýuwdunuş refleksiňiň bozulmaklygy, käwagt kentlewük badamlaryň assimetriýasy bellenilýär. Æumşak kentlewügiň ysmazynda näsaglar burnuna salyp gepleýär, suw içende, burnundan içen suwunyň gelmesi ýaly alamatlar bellenýär.

Bulbar görnüşinde IX, X, XI we XII jübüt kelle-çanak

nerwleri zeperlenýär. Beýni sütüniniň zeperlenmesi köplenç ölüm bilen gutaryar.

Pontin görnüşi. Əlz nerwisiniň aýry zeperlenmesi bellenilýär, geçişi ýeňil derejede bolýar.

Əokanjyň agyrlyk derejeleriniň anyklanylyşy. Hereket bozulmalaryň zeperlenmesine, onuň zeper ýetiş çuňlugyna bagly bolup durýar. Ysmazyň agyrlyk derejesini anyklamak üçin 6 bally bahalandyryş usuly ulanylýar. Bu ugurda 5 ball-kadaly ýagdaýda, 4 – işjeň hereketler kadaly, ýöne garşylygy peselen bolýar. 3 – wertikal tekizlikde işjeň hereketler bolýar. 2 – hereket diňe gorizonta tekizlikde; 1 – pes hereket. 0 – işjeň hereketiň bolmazlygy.

Keseliň orta agyrlyk derejesinde 3 ball anyklaýar. Bir ahyrda zeperlenme (monoparez) əa-da iki ahyrda (paraparez) bellenilýär. Agyr derejesi 1-2 ballda anyklanylýar.

Keseli anyklamak. Kesel näsaglaryň arzy, kesel durmuş hem-de epidemiologiki anamneziniň, kesel alamatlarynyň, anyklaýyş barlaglarynyň netijesinde kesgittenilýär. Anyklaýyş barlaglary geçirmek üçin ýokanç keseliň ýiti döwründe näsagyň täreti, gany, oňurga ýilik suwuklygy, burun-bokurdak boşlugyndan alnan suwuklyk peýdalanylýar. Serologiki barlaglardan: komplement baglanyşdyryjy, göni däl gemaglýtynasiýa usullary geçirilýär. Näsagyň ganynda (4-5 hepdeňiň dowamynda) antitelalaryň 4 esse ýokarlanmagy bu ýokanjy anyklamaga ýardam edýär.

Ganyň umumy barlagynda neýtrofilleriň hem-de leýkositleriň sanynyň artmasy bellenilýär. Əöne köplenç ganda kán bir üýtgeşme ýüze çykmaýar.

Oňurga ýilik suwuklygy keseliň ýeňil bil-oňurga we pontin görnüşinde üýtgeşme bolmaýar. Öýjükleriň mukdary 2-3 lenç sanda köpeliýär, ol hem limfositler häsiýetli bolýar. Protein kadaly əa-da aram əokarlanan bolýar. 2-3-nji hepdeňiň ahyryna öýjükleriň sany azalýar, proteiniň mızberi əokarlanýar (uəjk-protein deň agramlylygynyň bozulmasy) bellenilýär.

Aşgar-turşulyk deňagramlylygynyň anyklanylyşy. Öýken wentilýasiýasy peseliýär. Şonuň netijesinde pH üýtgeýär we asidoz

эа-да алколог ээзе зыкэар. Arterial ganda pH – 7,38-7,46, gan damarda 7,34-7,43.

Ondan başga-da anyklaýyşda virusologik we serologik barlaglar geçirilýär.

Birnäçe barlaglar ýagny, wirusy ýüze çykarmak barlagy; nejasatýň barlagy we ş.m. geçirilýär.

Эiti ysmaz poliomiýelitiň waksin-assosirleýji ýagdaýlary. Köplenç Sebirniň diri waksina sanjymy bilen tutuşlaýyn waksin sanjymy geçirilýär.

Эiti poliomiýelitiň alamatlarynyň ýüze çykması waksinasiýa wagty bilen gabat gelyär. Şuňa baglylykda BSGG birnäçe anyklaýjy äagdaşlary kesgitledi:

1) Sanjymdan 4-6 günden soň we 30 gün geçirmän ýüze çykmagy;

2) Gowşak ysmazyň we pareziň duýujylygy ýitmezden bolmagy;

3) Ysmazyň uzak wagtyň dowamynda beterleşmän saklanmagy;

4) Sanjym üçin ulanylýan waksin şammlarynda ýakyn poliomiýelit döredijisiniň anyklanylmagy;

Sanjym çäreleriniň peýdalylygynyň görkezijisi – ol poliomiýelit kesel döredijisiniň ýabany görnüşiniň tapylmazlygydyr.

Keseliň aratapawudy. Enterowiruslar tarapyndan duredilän keseller (gerpangina, mialgiya, gözün maýda damarjyklarynyň giňelmegi, gyzgynyň ýokarlanmagy, gastroenterit, miokardit, bäbekleriň ensefalomiokarditi we ş.m.) bilen geçirilýär. Ondan başga-da, beýleki döredijiler zerarly ýüze çykýan parezlerden we ysmazlardan, hörezek polinewritinden, dogabitdi miasteniýadan, virus duredijili serroz meningitlerden tapawutlandyrylýar.

Keseliň bejerilişi. Näsagda poliomiýelitiň alamatlary ýüze çykan halatynda ýa-da onuň bolup biläýjek ähtimallygy dörände hökmany suratda olar ýatymlaýyn bejergi üçin ýokanç keseller bölümüne ýerleşdirilmelidirler. Näsaglara hökmany düşek düzgüni bellenýär. Olaryň ýatmagy üçin oňaýly şertler döredilmelidir. Näsagyň hereketi çäklenen bolmalydyr. Эадadyjy barlaglar

geçirilmeli dăldir. Damar içine we etiň içine ulanylyan sanjymalary has az sana çenli gysgaltmak maslahat berilýär. Keseliň ýiti döwründe immunoglobulin 0,5 ml/agramyna, askorbin turşusy (0,05-0,1 gr/agramyna) ulanylyar. Döredijä täsir etmek, onuň köpelişini bökdemek maksady bilen oňurga ýiligine ultramelewşe şöhleleri tutulýar. Ondan başga-da degidratasiýa bejergisi (diakarb, sulfat magniý, peşew çykaryjylar we ş.m.) ulanylyar. Kăhalatlarda kelleçanak içki basyşy peseltmek maksady bilen 20-40% glýukoza ergini, mannit, mannitol, moçewina erginleri, oňurga ýilik suwuklygynyň barlagy geçirilýär. Ýylylyk bilen bejergi çärelerinden parafin palzygy, ozokerit, diatermiýa bejergileri bellenilýär. Bejerginiň 12-13-nji günlerinden başlap, prozerin (0,05%-0,1 ml/her ýaşyna) şeýle hem galantamin (0,25%-0,2-0,8 ml deri asty usulda) ulanylýar. ATF ergini, PP, B₁, B₆, witaminleri, şeýle-de strihnin nitraty əa-da sekurnin bellenilýär. Dikeldiş döwründe owkalama, bejeriş bedenteribiýesi ýaly çäreler geçirilýär. Ýatymlaýyn bejerginiň dowamy we aýrylmaz bölegi-sanitar-kurort bejergisidir.

Abortiw görnüşinde ýörite bejeriş bellemeyär. Näsaglara diňe düşek düzgünini berjaý etmegi hökmanydyr.

Meningeal görnüş. Fiziki rahatlyk. Dyrli sanjymlardan əz ւրդւմը, sebäbi azajyk fiziki agram öňki şahlaryň hereket öýjükleriniň zeperlenmesine getirip bilýär. Esasy bejeriş çäresi degidratasion bejergi usulydyr. Diakarb 2-3 gün berlenden soň 1-2 gün arakesme bilen berilýär. Oňurga ýilik suwuklygynyň hem gowuy netije berýär. Şahjagaz alamaty bilen bagly agyrylar bolanda agyry aýryjy basyşy peseltmek analgetikler bellenilýär. Başga-da ýyladyjy bejergiler berilýär.

Paralitiki görnüş. Əokardaky ýaly bejerişler geçirilýär. Munda köplenç dermanlary bermek göz önünde tutulýar. Ysmaz ýüze çykanda “ýagdaýa bagly bejergi” gezirilədr. Muskullaryň we bogunlaryň hereketiniň çäklenmegi bilen bagly ýörite ýatyrnak çäreleri geçirilýär. Əokarky we aşaky ahylaryň ysmazynda nəsag arkan we ýanbaşyna ýatyrylýar. Näsag bir gapdala ýatanda bir eli krowadyň tekizliginde durýar, ayaklary amatly burç astynda epilýär. Butlaryň we dyzyň arasynda tekiz ýassyjak goýulýar.

Dikeldiş döwri. Zeperlenen muskullarda işjeň hereketler başlanda bejeriş çäreleri giňeltmek maslahat berilýär.

Antiholinesterazlar: prozerin, galantamin, stefaglabrin belleniýär. Prozerin 3 ýaşa çenli 0,001 her ýaşyna günde 2 gezek berilýär.

Galantamin 0,25% erginde 1 gezek deri astyna 2 ýaşa çenli 0,1-0,2 ml; 3-5 ýaş – 0,2-0,4 ml; uly ýaşda 0,5% erginiň 1 ml edilýär. Bejerginiň dowamlylygy 3-4 hepde. Witamin bejergilerden “C”, B₆, B₁₂, B₆ we B₁₂ topar dermanlaryny 2-3 hepde belleniýär. Soňky ýyllarda anaboliki serişdeler bellenişler (nerobol, retabolil) bular irki dikeldiş döwründe has peýdalydyr. Damar ulgamyna täsir edýän dermanlardan ksantinol nikotinat, trental, kawinton, fosfaden bellenişler.

Bil-oňurga görnüşi. Dem alşyň agyr bozulmalarynda ÖEDB-de emeli dem bermek belleniýär. Muňa görkezme: 1) Oña G (KOA) 2,5% çenli peselmegi; 2) dem alýan howada uglewod turşusynyň 4,5% ýokarlanmagy; 3) arterial ganda O₂ 90-93% aşaklamagy. Näsaglaryň has agyr ýagdaýynda traheostomiä geçirilýär.

Bulbar we bulbo-spinal görnüşlerinde dem alyş ýollaryny arassalamak maslahat berilýär. Näsaglarda atelektaz, asfiksiya ýagdaýyň ýüze çykyş howpy döreýär. Iýmitlendirme diňe zond arkaly amala aşyrylýar.

Paralitiki görnüşinde bejeriş bedenterbiýesi bejerginiň esasy düzümi bolup durýar.

Öňüni alyş çäreleri. Janly, gowşadylan ysmazyň waksina sanjymy bilen sanjym çäreleri geçirilýär. Ondan başga-da 2001-nji ýylyň sentabr aýynyň 17-18-ne çenli köpçülikleýin sanjym çäreleri geçirilýärdi. Häzir bu çäre bes edildi we 2002-nji ýylda Türkmenistanda ysmazyň doly ýok edilendigi barada BSGG sertifikaty alyndy.

Keselli çagalaryň ysmaz ýagdaýynda, 40 gün adaty bolmadyk ysmaz görnüşlerinde 20 gün bejerilýär. Kesel çykan ojaklarda dezinfeksiya çäreleri geçirilýär. Näsag bilen gatnaşykda bolan adamlara, maşgala agzalaryna 20 günläp gözegçilik edilýär.

İBEGE DISBAKTTERIOZY

İbege disbakteriozy – içegäniñ kadaly mikroflorasynyñ hil we mukdar üýtgemesi netijesinde döreyän, dürli kesel alamatlaryny özüne birleşdirýän keseldir.

Sagdyn adamyñ iegesiniñ kadaly mikroflorasy:

1. Esasy mikrofloralara (anaeroblar-bifidum bakterialar we bakteriodler (900/0)).

2. Bilelikde duş gelyän mikrofloralara (laktobakterialar, eşerihialar, enterokokklar (100/0)).

3. Galyndy flora – 100/0 (stafilokokklar, proteäler, klebsiellalar, sitrobakterialar, kumelejikler, klostridiler, aerob bosipkalar).

Kadaly mikrofloralary ýene-de hemişelik (obligat) hem-de seýrek duş gelyän (fakultativ) görnüşlere bölmek bolýar.

Garyn-iege 3ollarynyñ dürli bölümleriniñ mikrofloralary düýpli tapawutlanylýar.

Iege boşlugyndaky we içegäniñ nemli örtügindäki bedenjikleriñ düzümi düýpli tapawutlandyrylýar.

Mikoz mikroflorasynyñ içegäniñ durnuklylygynda uly ähmiýeti bardyr. Ol kesel dörediji (patogen) we şertli kesel dörediji (şertli patogen) mikrofloralaryñ nemli örtüge aralaşmasyna päsgelçilik döredýär.

Ýogyn içegäniñ boşluk mikroflorasy täretmäki mikroflora meñzeşdir.

Çaga dogulanda onuñ içegesinde hiç hili mikroflora bolmaýar. Mekonizäda mikrofloralar diñe günüñ ikinji ýarymynda peýda bolýarlar.

Iegäniñ ilkinji mikroflorasy çaga enäniñ jyns ýollaryndan geçende peýda bolýar (Doderleýniñ taýajyklary). Çaga ene süýdi bilen iýmitlendirilende 5-7-nji günlerden başlap içegäniñ esasy mikroflorasy-bifidumflora peýda bolýar. Onuñ ösmegine ene süýdündäki b-laktaza ýardam edýär.

Garyşyk iýmitlendirişmäki çagalarda bifidumfloranyñ we laktofloranyñ san ýetmezçiligi bolýar we bu ýagdaýda

bakteriýalaryň, eşerhiýalaryň, klebsiýellalaryň, proteýleriň, enterokoklaryň, stafilokoklaryň, kumelejikleriň sany artýar. Bu ýagdaýda täretin çüýrük ysly bolmagy mümkin.

Çaganyň birinji ýaşynyň dowamynda bifidumfloranyň mukdary birneme peselýär (106 çenli), içege taýajyklary, şol sanda enterokoklar agdyklyk edýär. 7 ýaşdan uly çagalaryň mikroflorasy uly adamlaryňka meňzeşräkdir.

Içegäniň mikroflorasynyň uly bölegini anaerob-bifidobakteriýalar (1 g täretde 109-1010) hem-de laktobakteriýalar (105-107-1 g täretde) düzýärler. Aerob floranyň (1-4%) agramly bölegini kadaly içege täzajygy tutýar. Fakultativ (galyndy) flora (stafilokok, enterokok, protea, sarsinlar, kandida maşgalasynyň kumelejikleri, fermentativ häsiýetli peselen eşerhiýalar, klostridiler, ýönekeýjeler we beýleki şertli patogen floralar-döredijileriň umumy möçberiniň 0,01-0,001% düzýär.

Şeýlelikde, uly ýaşly çagalarda 1 mln bifidum bakteriýa, 1 mln içege taýajygy we 10-dan 1000-e çenli şertli kesel dörediji bedenjikler duşýar.

Adamyň täretindäki aerob, anaerob bedenjikleriň sany, dürli alymlaryň berýän maglumatlaryna görä biri-birinden tapawutlanýarlar, ýöne muňa seretmezden anaerob mikrofloralar hemişe agdyklyk edýär. Anaeroblar bilen aeroblar 10/1 gatnaşygy düzýär we kadaly içege mikroflorasynyň düzümi ýeterlik hasaplanýar.

Içegäniň kadaly mikroflorasy bedenjikleriň tebigy durnuklylygynda uly orun tutýar.

Izege mikroflorasy madda çalşygyna, dürli witaminleriň sintezine (B topar, foliý we nikotin turşusynyň, K witamin), fermentleriň, çalşylmaýan amino turşularyň emele gelmegine gatnaşýar, mineral we biologik işjeň özleşmegine ýardam edýär, içege immunitetini işläp çykarýar. Şeýle hem sekretor we syworotka A synpynyň hem-de ýöriteleşmedik gorag faktorlaryň (glikoproteller, gan lizosimi, syworotkanyň bakteriosid häsiýeti ş.m.) emele gelmegine gatnaşýarlar.

Izegäniň kadaly florasynyň hemişelik düzümi garşylyklaýyn

(antagonist) hem-de sinergist täsirleşýän bakteriýalaryň hasabyna üpjün edilýär. Bu bolsa içegede kesel dörediji bedenjikleriň ösmegine päsgel berýär. Bu dörediji goşulyşyp gelmekleriniň antibiotik häsiýetli maddany bulup zykmak ukyplylygy bilen baglanyşyklydyr. Ol maddalara kolisinler, mikrosinler, pestisinler, piosinler, wibriosinler we beýleki patogen we şertli patogen bakteriýalaryň ýaşayş ukyplylygyna täsir edýän maddalar degişlidir.

Içegäniň kadaly mikroflorasynyň öz-özünden sazlaşygyna seretmezden, dürli oňaýsyz ýagdaýlar, ýagny iýmitlenişniň bozulmagy, daşky gurşawyň howa şertleriniň üýtgemegi, möwsümleýin üýtgeşmeler we ş.m. ýüze çykanda örän çalt üýtgemekligi mümkin. Bu ýagdaýda mikrofloranyň üýtgemegi gysga wagtlaýyn bolmak bilen, oňaýsyz täsir eden daşky täsirler aradan aýrylanda öz-özünden kadalaşýar. Içegäniň kadaly mikroflorasynyň gysga wagtlaýyn üýtgemesi adatça hiç hili alamatlar bilen ýüze çykmaýar, şonuň üçin hem bu ýagdaýa disbakterial täsirleşmesi diýilýär.

Emma birnäçe ýagdaýlaryň täsiri netijesinde içegäniň kadaly mikroflorasynyň hil hem-de mukdar taýdan düýpli we durnukly üýtgemegi mümkin. Bu ýagdaý dürli kliniki ýüze çykmalar bilen bolup geçýär. Muňa başgaça içege disbakteriozy hem diýilýär.

Içege disbakteriozyna getirýän sebäpleriň biri hem ýiti içege ýokanç keselleri hem-de garyn-içege ýollarynyň ýöriteleşmedik häsiýetli keselleridir. Antibiotikleriň nädogry ulanylmagy, iýmitlendirişniň gödek bozulmalary, immun işjeňligi peseldýän serişdeleriň, şöhle bejergisiniň ulanylmagy, ýokanç keseliň dowamly ojaklarynyň saklanyp galmaklygy hem-de bedeniň umumy garşylygyny peseldýän beýleki ýagdaýlar uly orun eýeleýär.

Içege disbakteriozy – içegäniň esasy florasynyň we içege taýajygynyň fermentativ işjeňliginiň we beýleki bozulmalaryň netijesinde ýüze çykýar. Bu şertlerde kadaly mikrofloranyň garşylyk görkezijilik häsiýeti gowşaýar we netijede şertli patogen bakteriýalaryň şikesleýji hem-de ýokançlylyk häsiýetleri ýüze çykyp başlaýar. Antibiotiklere durnukly kesel döredijiler döreýär we içegäniň ýokarky bölümleriniň täretäki kesel dörediji bedenjikleri

bilen garyşmagyna şert döreyär. Bu bolsa içegäniň hereket we bölüp çykaryş işjeňliginiň bozulmagyna getirýär. Disbakteriozda diňe bir boşluk däl-de, eýsem diwar iýmit siňdirişi, uglewodlaryň, ýag turşulyklarynyň, aminoturşularyň, azodyň, witaminiň sorulyşy hem bozulýar. İçege sorulyş işiniň bozulmagy ýüze çykýar (iç geçme, içege jugurdysy, garnyň çişmegi we ş.m.). Ýogyn içegäniň distal bölümleriniň hereketiniň gowşamagy hem mümkin.

Disbakterioz-gistaminogen mikrofloranyň içegede has köpelmegi, şeýle hem gistaminazanyň öndürilişiniň peselmegi netijesinde, bedeniň sensibilizasiýasynyň we allergizasiýanyň sebäbi bolup biler. Döredijiniň madda çalşygynyň önümleri we olaryň zäherleri hem allergen bolup biler.

Lukmançylyk amalynda içegäniň biosenozynyň derejesini görkezmek örän möhümdir. Onuň üçin I.N.Blohininiň görkezmesinden peýdalanmak maksada laýykdyr. Ol içege biosenozynyň 3 dereje gurkezişini bulýar.

I dereje (gowşak disbakterioz). Anaerob mikroflora aerobdan agdyklyk edýär. Bifidum we laktobakteriýalar 108-107 suwuklandyrylanda buňňip alynýar 3a-da 1010-109 suwuklandyrmagyň görnüşlerinde.

Şertli patogen floralar (2 görnüşden köp däl) 104-102 suwuklandyryş derejesinde ekilýär.

II dereje. Anaerob kesel döredijileriniň ösmeginiň peselmegi we olaryň umumy sanynyň aerob kesel döredijileriniňkä deňleşýär. Şertli-patogen floralar bileleşip duş gelyär hem-de 106-107 suwuklandyryş derejesinde içege taýajygy onuň mahsus bolmadyk görnüşini bilen çalşyrylýar.

III dereje (ýokary derejeli disbakterioz). Aerob flora agdyklyk edýär, käwagtlarda bifidum we laktobakteriýalar düýbünden ýok. Şertli-patogen bedenjikleriň mukdary düýpli artýar. Has hem patogen bedenjikler stafilokok, protez, kandida maşgalasynyň drož görnüşli kumelejekleri köp (gök-iriň taýajyklary we klostridiler seýrek) duş gelyär.

Bu bakteriýalaryň ählisiniň umumy aýratynlygy antibiotikleriň täsirine köpçülikleýin durnuklylygydyr.

Disbakteriozyň III derejesinde şertli-patogen kesel dörediji bedenjikler diňe bir inçe içegäniň boşlugyndan ýogyn içegäniň boşlugyna geçmek bilen çäklenmän, eýsem beýleki agzalara-da we dokumalara-da düşmegi mümkin. Bu ýagdaýda döredijiniň zäherli ýokuşmaklyk we beýleki patogen häsiýetleri gýňälenýär.

İçege disbakteriozy çagalaryň birinji ýaşynyň dowamynda çalt ýüze çykýar. Çagalarda islendik içege ýokanç keselleri 100% disbakteroid bilen geçýär we esasy keseliň geçişini agyrlaşdyrýar.

Keseliň alamatlary. Izege disbakteriozy keseliň alamatlary köp dürlüdür: işjeňligiň ýeňil bozulmasyndan (diskineziýa, tutgaýly agyry, içeriň gatamagy) örän agyr içege-aşgazan bozulmalaryna getirýär.

Kiçi ýaşly çagalarda disbakterioz köplenç dispepsiýa görnüşinde geçýär.

Kup mukdarda suwuk tãret kãwagtlarda kypýjikli, ak tokgaly, ýiti ysly bolýar. Näsag köp gezek gaýtaryar. Garnyň çişmesi, içegesiniň jugurdamasy, agramyň nãdogry artmasy häsiýetlidir. İçegede sorulyş işiniň bozulmasy ýüze çykanda, onuň alamatlary şu aşakdakylardan ybarat bolýar: suwuk tãret, steatorriýa, meteorizm, içegäniň çişmesi, beden agramynyň azalmagy, witamin ýetmezçiliginiň alamatlary agdyklyk edýär, zãherlenme – igleme ýagdaýlarynyň ýüze çykmagy hem mümkin.

Uly ýaşly çagalarda içege disbakteriozy endikli iç gatama, wagtal-wagtal ýüze çykýan içegäniň tutgaýly agyrysy, garyn-içege ýollarynyň işjeňliginiň bozulmasy görnüşinde ýüze çykýar.

Çagalar epigastral zolakdaky ýüze çykýan, dolup duran hem-de kesip barýan ýaly duýgyny başdan geçirýärler. Olardan başga-da işdäsiniň kesilmegine hem-de gãgirmã arz edýärler.

Ýöne içegäniň mikroflorasynyň bozulmasy hemişe keseliň alamatlary bilen ýüze çykmaýar. Şonuň üçin içege disbakteriozyny şu aşakdaky görnüşler bilen tapawutlandyryrlar:

1. Kompensirlenen disbakterioz ãa-da distrofiki hadysa. İçege mikroflorasynyň bozulanlygyna garamazdan, çagalar düýbünden sagdyn ösýärler we agramyny alýarlar, tãreti we işdãsi gowdy.

2. Subkompensirlenen disbakterioz. Çaganyň umumy ýagdaýy

kanagatlanarly. Keseliň alamatlary gowşak ýüze çykan, ýöne çaga gowşak, işdäsi kemelen, bedeniniň agramyny ýeterlik almayar, içege bozulmasy ýüze çykýar.

3. Dekompensirlenen disbakterioz. Çaganyň umumy ýagdaýy agyr, zäherlenme alamatlary aýdyň ýüze çykan, gaýtarmaklygy, ýygy suwuk täret, işdäsinin kesilmegi, agramynyň peselmegi, awitaminoz alamatlarynyň bolmaklygy mümkin. Çaganyň goranyş mehanizmleri bozulýar, daşky we içki ýokanç keseller ýeňil derejede ýüze çykýar. Bu ýokanç keseller şertli patogen floralar tarapyndan döredilýär we olar adatça antibiotikleriň täsirine durnukly bolýar (stafilokokklar, proteäler, klebsiellalar, kandida maşgalasynyň kumelejikleri we ş.m.).

Garyn-içege ýollarynda mekan tutan şertli-patogen bedenjikleriň bakteremiýa we septiki ýagdaýlar bilen geçýän agyr enterokolitlere getirmegi mümkin. Şeýlelikde disbakteriozyň haýsydyr bir şikeslenme hadysasynyň netijesi bolmagy hem mümkin. Bu ýagdaýlarda ol esasy keseliň uzak dowam etmegine getirýär we keseliň dürli alamatlary arkaly ýüze çykýar. Başga bir tarapdan, disbakterioz ýagdaýynda şertli-patogen kesel dörediji bedenjikler tarapyndan döredilen dürli keselleriň ýüze çykmagy hem mümkin.

Keseli anyklamak. Disbakterioz keselini anyklamak diňe täretiň mikroflorasynyň barlagynyň netijesinde amala aşyrylýar. Onuň üçin 1 g suwuklandyrylan täretdäki bedenjikleriň mukdary sanalýar. Täret barlagynyň netijelerini her gezekde kadaly floranyň görkezijileri bilen deňeşdirýärler.

Agyr ýagdaýlarda içege taýajygynyň başga ýere geçmesini beýleki agzalarda kesgitleýärler. Şu maksat bilen Endonyň gurşawyna bokurdakdan alan barlag çyrşagyny ekædrler.

Mundan başga-da ganyň arassalygyny barlamak üçin gany hem-de sowuklama ojagyndan çyrşak (material) ekædrler.

Keseliň aratapawudy. İçege disbakteriozyny şertli-patogen kesel dörediji bedenjikler ýa-da garyşyk flora tarapyndan döredilen ýiti içege ýokanç keselinden, seýrek halatlarda bolsa ýogyn içegäň baş keselinden tapawutlandyrmaly bolýar.

Şertli-patogen flora tarapyndan döredilen ýiti içgeçme kesellerden disbakteriozdan ýiti başlaýanlygy, beden gyzgynynyň ýokarlanýanlygy, zäherlenme alamatlarynyň ýüze çykýandygy, şeýle hem döwürli geçýänligi bilen tapawutlanýar, keseli tapawutlandyrmakda bakterial barlagyň netijesi örän uly orun eýeleýär.

Epidemiologiki ýagdaý hem göz önüne tutulýar. Hassahana şertlerinde ýüze çykan ekzogen ýokanç kesellerde näsaglardan hem, hassahana işgärleriniň ellerinden, lukmançylyk enjamlaryndan hem şol bir bedenjikler tapylýar.

Patogen we şertli patogen kesel dörediji bedenjikler tarapyndan döredilen garyşyk içege ýokanç kesellerini disbakteriozdan tapawutlandyrmak has-da kynzylygy эъе зыкарэар.

Keseliň bejerilişi. Disbakteriozyň agyrylyk derejesine baglylykda hassahana ugradýarlar. Eger ýagdaýy kompensirlenen görnüşinde bolsa çopantelpegini ýa-da narpyzyň gaýnadylan suwuny berýärler. Disbakteriozyň subkompensirlenen we dekompensirlenen görnüşlerinde bakterial dermanlyk serişdeler: bifikol, kolibakterin, bifidumbakterin, bifiform, lineks, hilak-forte, enterol bellenэдр. Bakterial dermanlyk serişdeler bilen bilelikde ferment serişdeleri (abomin, festal, digestal, mezim-forte we ş.m.) belleýärler. Kompensirlenen disbakteriozda bakterial serişdeler ulanylmaýar. Bu ýagdaýlary diňe iglilik ýagdaýlary ýüze çykanda bellemek bolýar. Şeýle ýagdaýlarda çaganyň dogry iýmitlendirişini ýola goýmaklyk hem-de berk gözegçilik etmeklik maslahat berilýär (täretiň ýagdaýyna, agramyna we şertli mikroflora). Soňra gaýtadan täretiň disbakterioza barlagy geçirilýär.

Öňüni alyş çäreleri. Disbakteriozyň önüni alyş çäreleri antibiotikleri dogry ulanmakdan ybaratdyr. Şeýle-de çagany ýeterlik mukdarda enäniň süädi bilen eklemelidir. Aýratyn hem ýaş çagalarda içgeçmäniň önüni almakdyr, sebäbi olarda disbakterioz tiz ýüze çykýar.

LEPTOSPIROZ

Leptospiroz – əiti zoonoz əokan3 keseli bolup, zəherlenme, beden etleriniñ agyrma alamatlary, böwregiñ, bagryñ, nerw we damar ulgamlarynyñ zeperlenmegi, gemorragiki alamatlar, kəhalatlarda sarygetirməniñ yüzə çykmagy bilen həsiyyətlendirilýär.

Kesel dşrediji barada. Dşrediji spirohetler Interrogans görnüşü septospira urugynyñ Spiroshaekial maşgalasyna degişlidir. Dşrediji spiral görnüşli bolup, hereketli, gram negatiw, suwda, toprakda, iymitde birnäçe günləp saklanmaga ukyplydyr. Kesel dşrediji mikrob gyryjy serişdeleriniñ təsirine durnuklydyr.

Epidemiologiasy. Bu kesel əer togalagynda giñden ýaýran ýokanç bolup, onuñ tebigy hem-de antropoz görnüşdəki ojaklary bardyr. Tebigy ojaklarda keseliñ çeşmesi bolup, gunduzlar, zəherli mör-möjekler hem-de ýyrtjy haywanlar hyzmat edýärler.

Oba hojalyk ojaklarynda keseliñ çeşmesi bolup, iri we ownuk şahly mallar, ýabylar, doňuzlar, itler, şeýle hem alakalar we öý syçanlary hyzmat edýärler. Dşrediji deri we iymit siñdiriş ulgamlaryñ nemli örtügiñiñ üsti bilen bedene düşýär. Ýata suwa düşenlerinde ýa-da ol suwdan içilende, iymit önümleriniñ üsti bilen hem geçýär. Leptospiroz əokan3 keseli tomus we gýəz aəlarynda has kup duşar.

Keseliñ alamatlary. Gizlin döwri 3 günden 30 güne, köplenç 6-14 güne çenli dowam edýär. Kesel ýiti başlanýar. Keseliñ birinji günü nəsagyñ gyzgyny 38,5-40 gradusa çenli əokarlanar. Nəsaglar gýəzli kellagyra, muskullaryñ agyrysyna, esasan hem injik muskulynda yerleşýän agyra arz edýärler. Əokary beden gyzgyny mydamalyk əa-da 32-37 duran həsiəetde bolup, 5-8 gýne zenli dowam edər. Kəhalatlarda gəztadan, 3-7 gýne zenli beden gyzgynyñ ýokarlanmagy mümkin. Yüzüniñ ýellenmegi we onuñ gyzarmagy, gözün birleşdiriji perdesiniñ gyzarmasy bellenýär. Keseliñ 3-6 günlerinde tegmil, düwürtik, ganöymeli örgünler yüzə çykýar, uçuk gaýnaýar, nəsaglaryñ bagrynyñ hem-de dalagynyñ ölçeği kadadan ulalýar. Nəsaglaryñ aglabasynda sarygetirme,

derisiniň gijemegi, peşewiniň mukdarynyň azalmagy, bil agyry, Pasternaskiniň alamatlary, meningeal alamatlar ýüze çykýar.

Keseliň agyr derejesinde – gözüniň agyna gan döýme, burun hem-de böwrekden ganakma bolýar. Ganda neýtrofiliň, leýkositleriň sanynyň we EÇT artmagy, ganazlylyk, trombositleriň, bilirubiniň, moçewinanyň, kreatininiň, kaliniň mukdarynyň ýokarlanmagy, peşewde protein, leýkosit, eritrosit, silindr bulunip zykmasy bellendär.

Keseliň gaýrüzülmeleri. Onuň gaýrüzülmelerine ýiti böwrek we böwrek-bagyr ýetmezçiligi, meningit, şok, gözüniň zeperlenmesi, öýken sowuklamasy, septiki gaýrüzülmeler degişlidir. Näsaglarda kesel geçirenden soň durnukly immunitet döreýär.

Keseli anyklamak. Durediji bakterioskopiki usulynyň kömegi bilen, gandan, peşewden, oňurga ýilik suwuklygynyň çalgysyndan tapylýar. Mikroagglýutinasıya we komplement birleşdiriji reaksiya komplement birleşdiriji reaksiya (KBR) kumegi bilen antitela anyklanylýar.

Keseliň aratapawudy. Bu ýokanjy grip, urgunly we garyn garahassasyndan, wirusly hepatitlerden, gemorragiki ysytmalardan, gyzyrmadan, meningokok ýokanj keselinden tapawutlandyrýarlar.

Keseliň bejerilişi. Näsaglaryň ählisi hökmany ýatymlaýyn bejergä ýerleşdirilýär. Penisillin 500000-200000 6 gezek muskul içine 7-10 gün, tetrasiklin orta möçberde, ýöriteleşdirilen gamma-globulin muskul içine 5-15 ml 3 gününň dowamynda sanjylýar. Agyr görnüşinde kortikosteriodler, degidratasiya bejergisi, ýiti böwrek ýetmezçiliginde gemodializ ulanylýar.

Öňüni alyş çäreleri. Tebigy ojaklarda ýata suwlara düşmek gadagan edilýär. Agyz suwy we hojalyk hajatlary üçin ulanylanda hökmany gaýnadyp ulanmak maslahat berilýär. Keseliň ojagynda işleýänleri gorajy eşikler (suw geçirmeýän köwüşler, ellikler) bilen üpjün etmek maslahat berilýär. Ojaklarda deratizasiya, keselli haýwanlary ýüze çykarmak, olary bejermek, maldarçylykdaky iýimleri arassa saklamak, suwy we iýmitleri gemrijileriň hapalamagyndan goramak ýaly çäreleri weterinar gullugynyň işgärleri bilen bilelikde ýerine ýetirýärler. Köpçülikleýin keselleýjilik

ýüze çykanda görkezme boýunça, adamlara leptospiroza garşy sanjym edilýär.

BRUSELLŲOZ

Brusellýoz (Maltiya üşütmesi, Ortaýerdeňiz üşütmesi, Bangyň keseli, febris melitensis, septicaemia melitensis, goýun keseli we ş.m.) – zoonoz ýokanç kesellerine degişli bolup, onuň döredijisi Brucella toparyna degişlidir. Adama kesel haýwanlardan (goýundan, sygyrdan, geçiden, doňuzdan) geçýär. Kesel alimentar ýoly bilen ýokuşýar. Brusellýoz bu ýokançly-allergik kesel bolup, retikulo-endotelial ulgamynyň zeperlenmesi bilen häsiýetlendirilýär.

Taryhy maglumatlar. Gippokrat uz dıwrınde, üşütmeli brusellýoza meñzeş keselleri yazyp, ony Ortaýerdeňiz üşütmesi dişip atlandyrypdyr. 1886-njy ýylda Brýus diýen alym şol adada kesel döredijini açypdyr we birnäçe ýyldan soň ony arassa görnüşde ösdüripdir we Maltiya üşütmesi dişip atlandyrypdyr. 1897-nji ýylda Raýt we Sempl dagylar näsagyň ganynda döredijiniň ýelmeşdiriji häsiýetiniň bardygyny anyklapdyrlar. Ol Raýtyň usulynyň anyklaýyşda ähmiýeti uludyr. 1904-1907-nji ýyllarda iňlis alymlarynyň belläp geçmegine görä ýokanç keseliň çeşmesi bolup, keselli öý haýwanlary hyzmat edýärler. Kesel şol mallaryň zıg süýdi içilende, onuň eti iýilende adama geçip bilýär. 1897-nji ýylda Daniýada Bang we Stribold sygyrlarda ýokançly kesel döredijileri anyklapdyrlar we ony arassa görnüşde alypdyrlar.

1914-nji ýylda doňuzlaryň kesel döredijisi tapylypdyr.

1922-nji ýylda Burnet häzirki wagtda anyklaýyşda giňden ulanylýan deri içi allergiýa barlag usulyny girizipdir.

Maşer we Fezæ 1920-nji ýylda bu üç görnüşü bir umumy topara birleşdirmegi we oňa ilkinji gezek kesel döredijini Malta adasynda açan alym Brýusyň adyny dakmagy teklipe edipdirler. Brusellýoz Y.I.Marşinowskiý tarapyndan Wologadskiý guberniýasyndan Moskwa gelen daýhanlarda tapylypdyr. Şol ýyl A.A.Kramnik Aşgabatda ýaşayan ýaşajylaryň arasynda iki näsagyň

keselländigi barada maglumat beripdir. Bu keseli öwrenmekde P.R.Ždanowskiy hem köp işler etdi. Orta Aziýada brusellýoz ýokanç keselini öwrenen alymlara N.N.Stepanow we ş.m. degişlidir.

Kesel dördijji barada. Hdzirki dıwırde brusellëozyň 7 görnüşij mđlim bolup, olar:

1. *Brucella melitensis* (Bruce) – maýda şahly mallarda (goýun, geçi) brusellýoz ýokanç keselini dördýän görnüşij.

2. *Brucella abortus bovis* (Babg) – iri şahly mallarda (sygyrlarda) brusellýoz ýokanç keselini dördýän görnüşij.

3. *Brucella abortus suis* (Traum) – doňuzlarda brusellýoz ýokanç keselini dördýän görnüşij.

4. *Brucella neotomae*-çöl syçanlarynda tapylan görnüş. Bu görnüşijň adamda kesel dördädnligi barada maglumat ÷ok dizen ÷aly.

5. *Brucella ovis*-goýunlarda (goçlarda) epidimit dördýär, adamlar üçin zyýanly bolmadyk görnüşij.

6. *Brucella canis*-itler üçin howply görnüşleri degişlidir.

7. *Brucella maris* – deňiz süýdemdirijileriň keseli, keselli dıwlenlerden we kitlerden adama gzmek howpy bar.

Brusellalar hereketsiz gram negatiw, gabyk emele getirmeýär, anilin reňkleri bilen ýeňil reňklenýärler. Brusellalar örän kiçi dördijiler bolup, uzynlygy 0,5-1,5 mkm, ini ortaça 0,3-0,5 mkm deňdir.

Bagyr agary we çorba suwy olary ösdürmek üçin iň oňat iýmitlendiriji bolup hyzmat edýär. Kesel dördijji bedenjikler daşky gurşawyň täsirine has durnukly bolup, buzda, garda, toprakda, adamyň we haýwanlaryň peşewinde, deride 1,5 ađdan 4 ađa zenli, ýünde 3-4 aýa çenli saklanmaga ukyplydyr. 60 gradusda 30 minuda, 80-95 gradusda 5 minuda çenli ýaşamaga ukyplydyr, gaýnadylanda bolsa şol bada gyrylýar.

Kesel dördijjileriň haýwanlaryň bir görnüşinden beýleki görnüşine geçiپ bilýändigini (goýundan, geçiden *Br.melitensis*ij doňuza we sygyra geçmegi, şeýle hem *Br. suis*ij goýna we geçä geçmegi) birnäçe alymlar tarapyndan subut edilen. Bu ýagdaý bolsa epidemiologik taýdan örän wajyp bolup, adam ýokanjyň sygyrlara,

maýda şahly mallara we doňuzlara mahsus görnüşleri bilen keselläp bilýärler.

Brusellýoz esasan mallaryň keseline degişli edilendir, bu ýokanç ilki bilen ilatyň belli toparyna, ilatyň oba-hojalyk haýwanlary bilen galtaşýan toparyna (çopanlara, sagymçylara, weterinarlara, et önümlerini işleýän kärhananyň işgärlerine, zootehniklere we ş.m.) howp salýar. Adamlara esasan hem olar keselli haýwanlar bilen galtaşanda ýa-da iýmit hökmünde ulanylanda, olaryň et we süýt önümleriniň üsti bilen ýokuşýar.

Epidemiologiýasy. Br.melitensis duredijisi has agyr derejede gezdir, kup gezek gaňtalanyp, gaýrüzümelere getirýär. Keseliň şu görnüşine adamyň duýgurlygy örän ýokary bolýar, şol sebäpden hem ony alym P.F.Zdorodowskiý köpçülikleýin ýaýraýan görnüşi diýip atlandyrypdyr.

Goýun-geçi brusellýozynyň ýaýramagynda mallaryň süýdi, tezegi, peşewi, eşeni, eşen ýany suwy, hapalanan ýüň, süýt hem-de süýt önümleri, aýratyn hem goýun peýniri (syr, brynza) uly orun tutýar. Ýagny doredijiler bilen zaýalanan peýnir 45 günden, 72 güne çenli ýokançly bolup bilýär. Brusellalaryň beýleki görnüşleri (Br. abortus we suis) bilen adamyň keselleýjilik ukyby pesdir we köpçülikleýin ýaýrama ojaklarynda ýeňil görnüşde geçýär.

Adama iri şahly mallardan keseliň ýokuşmagynda, süýt hem-de zig we ýeterlik işlenilmedik süýt önümleriniň ähmiýeti uludyr.

Şäher ýaşajylarynda-da brusellýozyň döremek mümkinçiligi bardyr, sebäbi oba-hojalyk önümlerini ulanyp durýarlar. Şäherlere getirilýän mallaryň zig önümlerinde (ýüň, deri) brusellalar özüniň ýaşayş işjeňligini uzak wagtlap saklap bilýär. Et önümleri üzin oba æerlerinden belli bir derejede brusellalardan arassa bolmadyk mallar gelip biler.

Adamlara kesel iýmit önümleriniň üsti bilen hem-de galtaşma ýollary bilen ýokuşýar. Keseliň ýokuşmagynda adamlaryň hünäriň uly ähmiýeti bardyr, oňa sagymçylar, süýt fermasynyň, et we ýüň kärhanalarynyň işgärleri degişlidir. Olardan başga-da mal doktorlar, zootehnikler, barlaghananyň işgärleri hem köp keselleýärler. Esasan

20-den 40 ýaş aralygyndaky adamlar has köp keselleýärler, ýöne çagalaryň hem kesellemekligi mümkin. Мұwsымлeзiн һдsізeтe eзe болup, эаз-гбэз аэларында һas kыp keselleэдpлер.

Keseliň döreýiş, ösüş yzygiderliligi we şikeslenme üýtgeşmeleri. Durediji adam bedenine iýmit siňdiriş ulgamynyň nemli örtüginin üsti bilen aralaşýar. Näsaglaryň badam görnüşli mäsizde, damagynda dürli üýtgeşmeler hem-de dowamly gastrit ýüze çykýar, içegelere gan öýýär, nerw öýjüklerinde hem üýtgeşme bellenýär.

Ýokuşma diňe bir iýmit üsti bilen däl-de, başga ýollar bilen hem amala aşyrylýar. Olara deri örtüginin бүтewüliginiň bozulmasynda, nemli bardanyň, gözün, dem alyş ýollarynyň üsti bilen geçmegi degişlidir. Kesel dörediji giren ýerinde, hiç bir üýtgeşme döretmän, golaý ýerleşen limfa düwünlerine geçýär hem-de ol ýerde köpelip, onuň gaýnaglamasyna getirýär. Onuň netijesinde limfa düwünleriniň içinde özboluşly “içki ýokanjyň ojagyny” emele getirýär. Keseliň ýüze çykmagy bilen ol ýerde täze ojak ýarylyp, dörediji gana düşýär. Limfa düwünleriniň brusellýozyň sepsis hadysasynyň has uzak geçmeginde uly ähmiýeti bardyr. Bu kesel adamlarda özboluşly dowamly sepsis görnüşinde geçýär. Limfa ulgamyndan soň, dörediji gana düşýär we bedeniň ähli ýerine ýaýraýar hem-de retikula-endotelial elementlere baý bolan dokumalara barýar. Bu döwür ýokanjyň limfa ýoly bilen ýaýraýan döwri bolup, soňra gan üsti bilen ýaýrama döwri başlanýar. Döredijiniň gana düşmegi bilen bedeniň ähli ýerinde ýokanjyň ojagy döreýär, ol bolsa öz gezeginde ýerli zeperlenmelerin ýagny, orhit, otit, periostitiň sebäbi bolup durýar hem-de köpelip, döredijiniň gaýtadan gana düşmegine getirýär. Fagositoz hadysasynyň we beýleki goraýyş täsirleriniň netijesinde döredijileriň gyrylmagy bolýar hem-de içki zäher döreýär we ol hem bedene täsir edýär. Dürli ojaklaryň döremegi bedene howp salýar, daşky we içki zäherleriň täsiri hem-de onuň gaýtalanmagy keseliň dowamly sepsis görnüşine geçmegine, allergiki reaksiýalaryň ýüze çykmagyna, kesel alamatlarynyň ýüze çykmagyna sebäp bolýar. Allergiki üýtgeşmeler dürli dokumalarda, agzalarda we tutuş ulgamlarda ýüze çykýar.

Keseliň indiki döwründe, keseliň durnukly üýtgeşmeleri bellenýär, oňa bolsa galyndyly brusellýoz diýilýär.

Brusellýozda şikeslenme üýtgeşmeleri dürli agzalarda we dokumalarda, esasan hem birleşdiriji dokumalarda, limfa ulgamynda, bagyr-dalagynda, gan, nerw we daýanç-hereket ediş ulgamlarynda bellenilýär. Keseliň ýiti görnüşinde gaýnaglama alamatlary, dowamly we ýiti asty görnüşinde bolsa retikula-endotelial ulgamda üýtgeşmeler ýagny, öýjükleriniň köpelmesi bolýar.

Keseliň alamatlary. Əokanç keseliň gizlin döwri 1-3 hepda çenli dowam edýär. Näsaglaryň ýarysyna golaýynda kesel əuwaş-əuwaşdan başlanýar. Onuň alamatlary köpdürli we durnuksyz häsiýete eýe bolýar.

Kesel şu aşakdaky döwürlere bölünýär:

1. Gizlin döwür.
2. Alamatsyz döwür.
3. Əokanjyň belli bir ýerde çäklenme döwri.
4. Əokanjyň belli bir ýerde çäklenmeginiň durnukly döwri.

G.P.Rudnew boýunça toparlara bölünişi

Keseliň geçişi boýunça	Derejesi boýunça
Ýiti brusellýoz	Kompensirlenen görnüşi
Uzaga çekýän brusellýoz	Subkompensirlenen görnüşi
Dowamly brusellýoz	Dekompensirlenen görnüşi
Brusellýozyň yz galdyrmalary (rezidual döwür)	

Brusellýozyň ýiti görnüşi 3 aýa çenli, uzaga çekýän görnüşi 6 aýa çenli, dowamly görnüşi 6 aýdan uzak dowam edýär.

Dowamly brusellýozyň agzalara ýa-da ulgama yetirýän zeperine baglylykda şu aşakdaky görnüşlere: içki, süňk-bogun, nerw, urogenital, garyşyk görnüşlere bölünýär.

Keseliň ýuwaş-ýuwaşdan başlanmagy mahsus geçiş diýlip hasaplanylýar.

Keseliň başlangyç döwri birnäçe hepda çekýär. Ol umumy gowşaklyk, endamynyň owranyp barmagy, köp uklamaklyk,

näsaglaryň işdäsinin kemelmegi, kellagyry, gaharjaňlyk, bil agyry, dürli muskullaryň we bogunlaryň agyrysy, agşama golaý æeňil ysytma alamatlary bilen başlanýar.

Ðuwaş-ðuwaşdan näsaglaryň beden gyzgyny has ýokarlanýar, üşüdüýär we derleädr, olaryň kellesi agyrýar. Şeýle hem muskullarda, bogunlarda we beäleki agzalarda kesel alamatlary æbeze zykar.

Ysytmanyň häsiýeti boýunça 4 görnüşe bölünýär:

1. Tolkun görnüşli ysytma.
2. Nädogry görnüşli ysytma.
3. Remmittirleýji görnüşli.
4. Dowamly subfebrilitet.

Tolkun görnüşli ysytma öňki döwürlerden belli bolup, kesel döredijiniň Br. melitensis görnüşinde duş gelýär. Ysytmanyň dowamlylygy, onuň tolkunlarynyň sany dürli-dürli bolýar. Şeýle ysytma köplenç üşütme, bogunlaryň we muskullaryň agyrysy, kellagyry, işdäsinin kemelmegi, güýçli derleme bilen utgaşýar.

Käbir näsaglarda nädogry görnüşli üşütme, ýagny iriňleme hadysalary, septiki ýagdaýlary, inçekeseli ýada salýan häsiýetde bolýar. Bu görnüşde gyzgynlygyň tapawudy 1,5-2 gradus, ondan hem ýokary bolýar, üşütme, agyrynyň güýjemegi, güýçli derleme bilen utgaşýar. Bu hadysa hepdäniň ýa-da aýyň dowamynda bolýar hem-de keseliň ähli görnüşlerinde duş gelýär.

Köp duş gelýän görnüşine remmittirleýji görnüş degişli bolup, subfebril gyzgynlyk bilen, tolkun görnüşinde uzak wagtlap dowam edýär. Gije-gündiziň dowamyndaky gyzgynyň tapawudy 1,5-2 gradus we ondan hem ýokary bolýar. Ol üşütme, bogunlarda agyry, endamynyň owranmagy, köp derlemeklik bilen utgaşýar. Subfebril gyzgynlygyň uzaga çekmeýän görnüş, keseliň dowamly geçişinde bellenilýär. Heniz doly öwrenilmedik ýokanç hadysasynyň bardygyny, näsaglaryň sagalyş döwründe duş gelýän subfebril gyzgynlyk subut edýär. Keseliň ýitileşmegi bilen käbir näsaglaryň derisiniň we nemli örtükleriniň öçügsiligi, ýüzleriniň çiş bellenýär. Brusellýoz bilen kesellänleriň deri örtüklerinde iteşen, eritematoz we uly tegmilli gyzylja örgünler peýda bolýar. Ol örgünleriň köpüsi

täjihoraz hem-de beze ýokanjyna meñzeş gyzarmalar we örgünler peýda bolýar. Fibrosit – bu birleşdiriji dokumanyň gaýnaglama üýtgemesi bolup, keseli anyklaýyşda uly ähmiýete eýedir. Näsaglarda haýal geçýän goltukasty, boýun, gasyk limfadeniti ýüze çykýar. Dowamly brusellýozly näsaglarda köplenç limfa ulgamynyň dürli üýtgeşmeleri duş gelýär. Bu ýokanç keselde daýanç-hereket ediş ýa-da süňk-bogun ulgamyna zeper ýetýär, oňa: peri we paraartrit, tendowaginit, sinowit, bursit, spondiloartrit degişli.

Näsaglaryň 80-90% daýanç-hereket ediş ulgamyna zeper ýetýär. Esasan hem iri bogunlara we dyz bogunlaryna zeper ýetýär. Ownuk bogunlaryň zeperlenmesi az duş gelýär. Bogunlar zeperlenenden soň, olarda güýçli agyry ýüze çykýar hem-de onuň işjeňligi peselýär. Ondan başga-da ýürek-gan damar ulgamynda ekstrasistoliýa, aritmiýa, arterial gan basyşynyň aşaklamagy, owunjak gan damarlarynyň endo, peri, panwaskuliti bellenýär.

Olardan başga-da dem alyş ulgamynda bronhit, bronhoadenit ýaly üýtgeşmeler ýüze çykýar. Näsaglaryň aglabasynda bagrynyň hem-de dalak ölçegleriniň ulalmasy bellenilýär. Dowamly brusellýoz ýokanjynda bagryň we dalagyň ulalmasy seýrek bolýar. Näsaglaryň käbiriniň işdäsi kemelýär hem-de iýmitden doly ýüz öwürmegi hem mümkin. Aşgazan şiresi barlanylanda onuň düzüminde duz turşusynyň aşak derejesi, käbir näsaglarda bolsa ahiliýa bellenilýär. Näsaglaryň beden gyzygynyň ýokary derejesinde geçirilen peşewüň barlagy, belogyň, slindriň, böwrek epiteliýasynyň öýjükleriniň bardygyny görkezýär. Kähalatlarda näsaglaryň jyns agzalarynyň zeperlenmesi netijesinde orhit, epidimit, çaga gaçmagy, wagtyndan ir dogurmak, önelgesizlik ýaly alamatlar эъзе зykэar.

Kesel döredijiniň nerw ulgamyna ýetirýän zeperi ýokanç keseliň islendik döwründe we onuň ähli görnüşlerinde hem ýüze çykyp bilýär. Käbir näsaglarda ýokanjyň neýrobrusellýoz görnüşi duş gelýär. Onuň alamatlaryna kellagyry, näsaglaryň ukusynyň bozulmagy, gaharjaňlyk, emosional üýtgeýjilik degişlidir. Vegetatiw nerw ulgamynda bolup geçýän üýtgeşmelere aşa derlemeklik, derisiniň gögermegi, umumy gowşaklyk, iýmitlenmäniň dürli bozulmalary, öçügsi dermagrafizm degişli bolýar.

Kelle we oňurga beýnisiniň zeperlenmesi maýyplyga getirýär. Ruhy üýtgeşmeler bu ýokanja mahsus däl, ýöne käbir maglumatlara görä, ýek-tük näsaglarda ruhy üýtgeşmeler dowamly bolýar hem-de dürli üýtgeşmelere getirýär.

Käbir näsaglaryň gözlerine, gulaklaryna hem-de duýuş agzalaryna zeper ýetýär. Umumy ganyň barlagynda leýkopeniýa, limfositoz, neýtropeniýa, monositoz, eozinopeniýa belenilýär. Trombositiniň sanynyň azalmagy bedende gemorragiki üýtgeşmeleriň ýüze çykmagyna getirýär. EÇT 30 mm/s çenli ýokarlanylýar.

Globuliniň, fibrinogeniň derejesiniň ýokarlanmagy, menek çalşygynyň bozulmagy, ganda “C” witaminiň azalmasy belenilýär. 1%-6% çenli näsaglarda keseliň erbet netijeler bilen tamamlanmagy mümkin.

Keseli anyklamak. Kesel anyklananda epidemiologiki anamneziň ähmiýeti uludyr. Näsaglaryň kărini hasaba almak (çopanlar, sagymçylar, et önümleri kärhanasynyň işgärleri, gassaplar we ş.m.) zig süýt we onuň dürli önümleriniň ulanylmagy, peýnir we ş.m. iýmeginiň ähmiýeti bardyr.

Kesel alamatlaryna nerw, süňk-bogun ulgamynyň zeperlenmesi, näsagyň köp derlemegi, gögermegi, bagrynyň, dalagynyň ulalmagy degişlidir.

Keseliň aratapawudy. Kähalatlarda brusellýoz ýokanjynyň alamatlary inçekesel ýaly ýüze çykýar. Inçekesel limfadenitinde limfa mázleriniň ulalmasy “halta” görnüşinde bolýar, dalagy ulalmaz.

Inçekeselde dogry bolmadyk gyzyrma dowamly bolýar, dalagy we limfa dawaňlary ulalýar, bogunlarynda agyry bolýar.

Brusellýoz ýokanjynyň gyzyrmadan tapawudy, onda mahsus tutgaý görnüşli gyzyrmanyň we jyns agzalarynyň zeperlenmesiniň bolmazlygydyr. Ganda döredijiniň tapylmagy bilen gyzyrma anyklanylýar.

Rewmatizm keselinde ownuk bogunlaryň zeperlenmesi hem-de bir boguna başga bir boguna göçýän agyry häsiýetlidir. Şeýle hem EÇT-iň durnukly ýokarlanmagy, leýkositoz hem-de ýürek

klapanlarynyň zeperlenmesi bolup geçýär. Bagryň we dalagyň ulalmagy, limfadenit rewmatism keseline az häsiýetlidir.

Garyn garahassa ýokanjyna häsiýetli dil, huşunyň peselmegi, bradikardiýa, pulsunyň üýtgemesi, keseliň 8-9-njy günlerinden örgüniň ýüze çykmaklygy, Widal anyklaýyş usulynyň pozitiw bolmagy, ganda döredijiniň tapylmagy mahsusdyr.

Ku ysytmany bilen, goýun-geçiler, sygyrlar keselleýärler, süýtde döredijiniň tapylmagy, güýçli kellagyry, göz almalarynyň agyrysy, gaýtalanýan üşütme, güýçli derleme, ukusyzlyk, köplenç döş kapasasynda agyry bolmagy, gury üsgülewäk we ganly gakylygyň bolmagy mümkin. Ondan başga-da 70% çenli näsaglarda bradikardiýa, peribronhit, öýken sowuklamasy bellenilýär.

Brusellýozyň başlangyç döwründe ýokary beden gyzgynynyň bolmagy, näsaglaryň üşütmegi, köp derleme, bagyr hem-de dalak ölçegleriniň ulalmaklygy ýiti sepsisden tapawutlandyrmagy kynlaşdyrýar. Näsagyň umumy ýagdaýynyň kanagatlanarly bolmagy, ýokary beden gyzgyny, leýkositiň, neýtrofiliň möçberiniň artmagy, bagyrdaky üýtgeşmäniň bolmazlygy, tersine aýdyň limfositoz, sepsisi aradan aýyrmaga kömek berýär.

Limfa düwünleriniň ulalmagy, ýokary beden gyzgyny, köp derlemeklik ýaly alamatlar bilen limfogranulomatozdan tapawutlandyrylýar. Limfagranulomatozda limfopeniýa, neýtrofilýoz, eozinofiliýa, agyry alamatlary has dowamly bolýar.

Keseli anyklamak.

1. 10 ml. gany, bagyr we et-pepton iýmitlendirijisine 1% glýukoza hem-de 2% gliserin erginini goşmak bilen ekilýär. Dörediji örän haýal (10-20-30 günün dowamynda) ösýär.

2. Süňk aýligine ekilende 1,5-2 esse zalt netije almak bolýar.

Ondan başga-da Raýtyň we Heddlsoneyň barlag usuly we deri içine, Býurne boýunça allergiýa usuly ulanylýar. Raýtyň usuly 1:50, 1:100, 1:200, 1:400, 1:800 gatnaşykda geçirilýär. 1:100 gatnaşykda gowşak pozitiw (+), 1:200, 1:400 pozitiw (+) okary, 1:800 has okary pozitiw (+) netije hasaplanýlar.

Heddlsoneyň usuly geçirilende netijesi 5-8 minutdan belli

bolýar. Barlagy ýagsyzlandyrylan aýnada, ýörite Heddlsönyň antigeni bilen iki gezek barlag geçirilýär.

Keseliň bejerilişi. Keseli bejermek 3zín antibiotik Hloramfenikol 0,5x4 gezek, rifampisin 0,9 bir günde, tetrasiklin 0,5x4 gezek, doksisisiklin 0,2 bir günde, streptomisin 0,2 bir günde 2 gezek etiň içine ulanylýar. Bejerginiň dowamlylygy 14-21 günden az bolmaly däl. Soňky ýyllarda oňat täsirli hinolon toparyndan (siprofloksasin we ş.m.) ulanylýar. Dowamly brusellýozyň bejergisinde kähalatlarda sanjym hem ulanylýar. Keseliň ýiti görnüşi agyr derejede geçen halatynda glýukokortikosteroid bejergisi bellenilýär. Uzaga çekýän we dowamly görnüşinde agyryny we çiş azaltmak maksady bilen butadion, aspirin, analgin, woltaren berilýär. Şypahana, palçyk bilen bejermegiň ähmiýeti hem uludyr.

Öňüni alyş çäreleri. Bu ýokanjyň öňüni almak üçin weterinar-arassaçylyk düzgünleriniň berk berjaý edilmegi hökmany şertleriň biridir. Süýdi gaýnadylan ýa-da pasterizasiýa edilen görnüşinde ulanmak maslahat berilýär.

Ýöriteleşdirilen öňüni alyş çäreleri. Janly brusellýoza garşy edilen sanjym 1-2 ýylyň dowamynda immunitet döredýär.

IËERSINIOZ ÝOKANÇ KESELI

Iýersinoz ýokanjy – bu özüne 2 sany ýiti ýokanç keselini birleşdirýär: olara psewdotuberkulýoz we iýersinioz degişlidir.

Kesel Iersinia urugyna degişli kesel dörediji bedenjikler, ýagny Iýersiniýa psewdotuberculosis we I. enterocolitica tarapyndan döredilýär hem-de umumy zäherlenme, örgün, bagrynyň, dalagynyň, garyn-ıçege ulgamynyň, bogunlaryň hem-de beýleki agzalaryň we ulgamlaryň zeperlenmesi bilen häsiýetlendirilýär.

Psewdotuberkulýoz bilen iýersiniozyň arasynda köp meňzeşlikleriň bolmagyna garamazdan, käbir aýratynlyklary boýunça tapawutlanýar, ol bolsa bu iki keseli özbaşdak kesel hökmünde öwrenmäge mümkinçilik döredýär.

PSEWDOTUBERKULOZ

Pseudotuberkuloz (uzak Gündogaryň täjiorazyna meňzeş gyzdymasy, ýiti mezenterial limfadeniti, ýalan inçekesel) – haýwanlardan geýän ýiti ýokanç kesel bolup, umumy zäherlenme alamaty, ýokary beden gyzgyny, täjiorazyňka meňzeş örgün, beýleki agzalara we ulgamlara zeper ýetirmek bilen häsiýetlendirilýär.

Taryhy maglumatlar. Kesel durediji ilkinji bolup 1883-nji ýylda R.Malassés we W.Vinçal tarapyndan azylypdyr hem-de 1899-njy ýylda R.Pfeffer azyp beýan edipdir. “Pseudotuberkuloz” terminini 1885-nji ýylda Ebert ilkinji bolup girizdir.

Geçen asyryň 50-nji ýyllaryna çenli adamlaryň arasynda bu kesel örän seýrek duş gelýän, agyr kesel hasaplanypdyr. Ilkibada bu keseliň diňe Uzak Gündogarda anyklanlygy zerarly şu ölkäniň keseli diýlip atlandyrylan. 1968-nji ýylda köpçülikleýin kesel hökmünde Leningrad şäherinde hasaba alnypdyr. Soňky ýyllarda keselleýjiligiň sany artýar.

Amaly lukmanlaryň bu kesel bilen doly tanyş bolmanlygy zerarly, keseliň öz wagtynda anyklanmazlygyna ýa-da ýalňyş takykklanmagyna, ýagny täjioraz, gyzylja, sarygetirme, salmonellýoz, gemorragik gyzyrmasy, düwünli eritema, ýiti appendisit, grip, derman allergiýasy bilen çalşyrylmagy sebäp bolýar.

Tebigy ägdaşlarda pseudotuberkuloz bilen gemrijiler keselleýärler we bu ýokanç keseliň gözbaşy hem-de şuny doredijiniň goragçysy bolýar. Gemrijiler köpçülikleýin kesellän döwründe haýwanlara hem kesel ýokuşdyrýarlar, olara: kepderiler, serçeler, towuklar, hindi towugy, gazlar, birnäçe saýraýan guşlar, öý we ýyrtyjy haýwanlar (towşan, maýmyn, gaplaň, tilki, suw öküzi, pil, düýe, eşek, sygyr, doňuz) degişlidir. Haýwanlar keseliň doredijisini peşew, täret üsti bilen çykarýar we her hili daşky gurşawyň maddalaryny, iňmit önümlerini, suwy zäherleşdir. Pseudotuberkuloz doredijisiniň güýçli uýgunlaşyş ukyplylygy, olaryň daşky gurşawda uzak wagtlap saklanmagyna ýardam edýär.

Dörediji haňwanlarda ɣokanz kesel döredýär, içki agzalarda üýtgeşme döredýär, ol inçekeseliň üýtgeşmelerine meňzese-de, ondan mikroskopiýa barlagynda ägirt uly öýjükleriň, Langergans öýjükleriň ýoklugy bilen tapawutlanýar.

XIX asyryň ahylaryndan 1953-nji ýyla çenli birlän-ikilän adamyň psewdotuberkulóz bilen kesellänligi, soňunyň ölüm bilen gutaranlygy, onuň näsag öleninden soň anyklanandygy barada maglumat berýärler. Haçan-da Nasshoft we Dölle inçekeselsiz limfadenitden, appendisitiň alamatyny berýän çagalardan we ýetginjeklerden dörediji tapanlaryndan soň, özbaşdak kesel hökmünde 1953-nji ýyldan bäri öwrenilip başlandy. 1954-nji ýylda Kapp ýokarda agzalan alamatly näsaglardan döredijini tapypdyr. Şol wagtdan başlap psewdotuberkulýozyň adamlarda kesel döredişi we geçişi köp ýurtlarda öwrenilip başlandy hem-de edebiýatlarda keseliň mezenterial limfa mázlerine zeper ýetirýändigini barada maglumatlar peýda boldy. Geçen asyryň 60-njy ýyllarynyň ortalarynda bu keseliň dünýäniň ähli ýerinde duşandygy belli boldy.

Psewdotuberkulýozy öwrenmegiň täze tapgyry 1959-njy ýyldan başlandy, haçan-da Wladiwostok şäherinde köpçülikleýin keselleýjilik, oň belli bolmadyk kesel, näsaglaryň endamyndaky örgün, täjiorazyňka meňzeşligi bellendir. Köplenç çagalar köpçüligi hem-de uly kärhanalaryň işgärleri has köp keselleýdiler. Ʉokanz kesel dürli alamatlar bilen ɣeze ɣykzar.

Alamatlarynyň täjioraz ýokanjyna meňzeşligi sebäpli, oňa uzak Gündogaryň täjiorazy diýen at beripdirler. Bu ýokanç uzak Gündogarda, Ʉewropa döwletlerinde giňden ýaýrandyr. Ilkibaşda kesel dörediji wirus diýlip zaklanylypdyr. 1965-nji ýylda O.A.Mihaelow kesel döredijini kurizegede, 1966-njy ýylda bolsa W.A.Znamenskiý we A.K.Wişnyakow bu döredijini täjioraza meňzeş gyzyrmaly näsaglaryň täretinden tapypdyrlar.

Kesel döredijiniň Gündogar täjiorazyna meňzeş gyzyrmaly düretmekdäki dhmižetini gutarnykly ɣwrenmek maksady bilen W.A.Znamenskiž uzynde tejribe geziripdir. Ol 2 günün dowamynda uzak Gündogar täjiorazyna meňzeş gyzyrmaly näsagdan bölünip alnan döredijiniň 200-500 mln sanysyny ýuwdupdyr. 4 gьn

geçenden soň, kesel alamatlary ýüze çykanlygy zerarly, ýene-de 100 mln döredijini ýuwdupdyr. 6 sagat geçenden soň ýokanjyň ilkinji alamatlarynyň ýüze çykmagy zerarly näsag hassahana ýerleşdirilipdir. Köp wagt geçmän näsagda uzak Gündogar täjijhorazyna meňzeş gyzyrma mahsus keseliň alamatlary belenipdir. Ýokanjyň tebigy geçişini ýoýmazlyk üçin antibakterial bejergisini bellemändirler. Keseliň 10-njy gününde näsagyň umumy ýagdaýy beterleşip, meningeal alamaty hem-de ganynda güýçli agyry peýda bolanlygy zerarly, antibakterial bejergi belenipdir. Bokurdak neminiň we täretiň ekişinde ençeme gezek ýalan inçekesel döredijisi, ýene-de 1 görnüşi bolsa näsagyň ganyndan bölünip alnypdyr. Näsagyň ganynda keseliň 6-njy gününden başlap 1:320, 3 hepdeden soň 1:5120 gatnaşykda aglyutininiň möçberiniň onuň görnüşine görä ýokarlanýandygy belenilipdir. Şeýlelikde bu alymyň özüne kesel ýokuşdyrmak bilen geçirilen tejribesiniň netijesinde, uzak Gündogaryň täjijhorazyna meňzeş gyzyrmany döredijisiniň pseudotuberkuloz ýokanjynyň döredijisidigini subut edipdir.

Kesel dörediji barada. Kesel dörediji bedenjik *I.pseudotuberculosis* gram negatiw taýajyk bolup, ekilende iýmitlendirijide uzyn zynjyr görnüşinde ýerleşýär, gabyk emele getirmeyär, ýöne özüniň daşynda gabyk saklaýar. Dörediji guradylma, gün şöhlesiniň täsirine durnuksyz bolup, 60 gradus gyzygynlykda, ultramelewşe şöleleriniň täsirinde 30 minuda çenli, gaýnadylanda 10 sekunda çenli, 2% hloraminiň, lizolyň we sulema ergininiň täsirinde 1 minuda çenli ýaşamaga ukyplydyr. Döredijiniň esasy aýratynlygy, onuň pes howa şertlerinde (1-4 gradus) – 22-28 gradusda usmäge ukyplylygydyr. Kesel döredijiniň S we R somatiki, H – žgutikli antigeni bardyr. Häzirki döwürde döredijiniň 6 görnüşi mälindir, olaryň her biri adamda kesel döredýär, ýöne olaryň arasynda giňden ýaýrany 1 hem-de 3-nji görnüşleridir. Dörediji suw ulgamynda hem-de derýalarda çalt köpeliýär, 2-12 gradusda ähli häsiýetlerini saklamaga we köpelmäge ukyplydyr. Ýokary ýokançlylyk häsiýeti bilen adamlara we haýwanlara kesel ýokuşdyrýar hem-de içki zäherli madda bölüp

çykaryar. Içki zäherli madda bolsa O – antigeniň ereýän düzümi diýlip güman edilýär. Döredijiniň daşky zäherli maddany döretmeklik ukyby doly subut edilen dälidir.

Epidemiologiasy. Bu ýokanç kesel biziň ýurdumyzda hem duş gelýär. Ol haýwanlardan adama ýokuşýan keseller toparyna degişli bolup, ýyrtyjy we öý haýwanlary ýokanjyň çeşmesi bolup hyzmat edýär. Bu dörediji süýdemdirijileriň 60, guşlaryň 29 görnüşinden tapyldy. Syçan görnüşli gemrijiler esasy ýaýradyjy kesel çeşme hasaplanylýar. Olar peşewi, täreti bilen iýmit önümlerini zaýalaýar. Ondan başga-da gök hem-de azyk önümler saklanylýan ambarynda, sowadyjylarda uzak wagtlap saklananda döredijileriň has köp mukdarda ýygnanmagyna getirýär. Keseli ýaýradyjy çeşme bolup diňe bir gemrijiler hyzmat etmän, eýsem olara beýleki haýwanlar, daşky gurşaw-toprak we ş.m. degişli hasaplanylýar. Sebäbi toprakda we daşky gurşawda dörediji köpelmegi hem-de onuň uzak wagtlap saklanmagy üçin şert döredilýär. Kesel döredijini howada, suwda, gök önümlerde, süýtde we süýt önümlerinde, gap-gaçlarda, çäýnek-käselerde, çemçe-pyçakda hem tapmak bolýar. Döredijiniň ýaşamagy üçin 2 sany tebigy ojagy bolup: ýyly ganly haýwanlaryň bedeni we daşky gurşaw hyzmat edýär. Olar öz gezeginde, keseliň ýaýramagynda uly orun tutýar. Gyş aýlary önüm saklaýan ambarlaryň ýyly howa şertleri kesel döredijiniň ösmegine we köpelmegine getirýär.

Dörediji bedenjik – suwda 2-8 aý, gantda 3 hepde çenli, çörekde 150 güne çenli, süýtde 30 günlap, toprakda amatly şertler bolanda 1 ýyla çenli ýaşamaga ukyplydyr.

Kesel agyz boşlugynyň, gyzdyrylmaýan, gaýnadyлмаýan iýmit önümleriniň, ýagny gök-önümleriň, ir-iýmişleriň, süýt önümleriniň, suwuň we ş.m. üsti bilen ýokuşýar. Ýokanç kesel iýmit önümleriniň hem-de suwuň üsti bilen ýokuşanda, adamlaryň köpçülikleýin keselleýjiligine sebäp bolýar.

Bu ýokanç kesel bilen çagalar hem-de ulular kesellap bilýärler, 3-6 aýlyga çenli çagalar kesellemeýärler, 7 aýlykdan 1 ýaş aralygyndaky çagalar seýrek keselleýärler, ony olaryň iýmitlendirilişiniň häsiýeti bilen düşündirmek bolar.

Bu ýokanç ýylyň ähli döwründe-de duş gelyär, ýöne esasan hem gyş-ýaz aýlarynda has köp duş gelyär. Ol bolsa şu döwürde önüm saklaýan ambarlardan gelyän önümleriň, miweleriň iýmit üçin giňden ulanylýandygy bilen düşündirilýär. Öokuşmaklyk ukyby orta derejede bolup, her 1000 ilata 8-20 sany näsag düşýär.

Keseliň döredijisi we ösüş yzygiderliligi. Keseli dörediji suw ýa-da azyk-iýmit önümleriniň üsti bilen agyz boşlugyna düşýär, oňa bolsa ýokanjyň ýokuşma döwri diýilýär. Ondan soň aşgazana we aşgazan şiresiniň täsiri zerarly gyrylman galan döredijiler inçe içege enterositlerine girýär ýa-da içege diwaryndaky öýjük arasyndaky boşluga düşýär (enteral döwür). Onuň netijesinde inçe içegäniň nemli bardasynda gaýnaglama mahsus bolan üýtgeşmeler bellenilýär. Dörediji bedenjik içegeden ýerli limfa mázlerine düşüp, limfadenit döredýär (ýerli ýokanç döwri). Dörediji hem-de onuň zäherli maddasynyň gana düşmegi bilen, keseliň indiki döwri, ýokanjyň ýaýrama döwri (döredijiniň gana düşmegi we zäherlenme) başlanýar. Bu bolsa kesel alamatlarynyň ýüze çykan döwrüne gabat gelyär. Ondan soň, keseliň möwjemegi, kesel döredijiniň retikulaendotelial ulgamynyň, esasan hem bagyr, dalak öýjüklerine çökmegi bilen bagly bolýar. Bu bolsa ýokanjyň içki döwrüdür. Bu döwür bagryň, köplenç dalagyň ulalmagy hem-de olaryň işjeňliginiň bozulma alamatlary bilen ýüze çykýar. Haçan-da immunologik goranyşyň öýjük ýagdaýynyň işjeňligi ýokarlananda, kesel döredijiniň durnukly ýelmeşmesi hem-de beden döredijilerden arassalanýar we onuň netijesinde kesele mahsus antitela bölünip çykýar, kesel alamatlary doly aýrylýar we näsaglar keselden sagalýarlar.

Keseliň döremeginde belli bir derejede allergiýa hadysasynyň hem uly ähmiýeti bardyr, kesel döredijiniň ikinji gezek gana düşmegi ýa-da bedeniň adaty bolmadyk sensibilizasiýasy bilen baglanyşykly bolýar. Ony bolsa, ýalan inçekeseli psewdotuberkulëoz ýokanç keseli bilen kesellänleriň ganynda serotoninini we gistaminiň görkezijileriniň ýokary derejede bolmagy subut edýär. Allergik örgün, bogunagyryň, gyzarmasy hem-de beýleki kesel alamatlary allergiýanyň bardygyna şaýatlyk edýär. Bu ýokanç zerarly ejir çeken näsaglaryň agzalaryndaky şikeslenme üýtgeşmeleri esasan hem

içegäniň limfa ulgamynda, dalakda we bagyrda bolup geçýär. Pseudotuberkuloz ýokanjy zerarly ölüme sezewar bolan näsaglaryň agzalaryndaky şikeslenme üýtgeşmeleri esasan hem içegäniň limfa ulgamynda, dalagynda we bagrynda bolup geçýär hem-de ol üýtgeşmeler ýiti ýokanç retikulýozdaky üýtgeşmeleri ýada salýar. Ñokarda agzalan agzalardaky üýtgeşmelere granulýoma, kiçijik abses, çüýreme we ş.m. degişlidir. Ondan başga-da içki agzalarda doly ganlylyk, çişme, gyzarma we ş.m. degişlidir, distrofiki üýtgeşmeler, endo, periwaskulit, peribronhit, panbronhit, interstisial we ýerli öýken çişmesi, miokardit, glomerulonefrit belenilýär. İçegelerde dürli üýtgeşmeler ýüze çykýar. Has aýdyň üýtgeşmeler inçe içegäniň ýogyn içegä geçýän böleginde belenilýär. Ol ýerde döredijileriň ýygnanmasy, terminal ileýitiň, käte erroziýa we ýara görnüşli ileýit, ýiti köriçege, limfangoit we mezenterial adenitiň alamatlary ýüze çykýar.

Immunitet. Mahsus gumoral antitelanyň ýygnanmagy gaty haýal bolup, köplenç onuň aýdyň goranyş häsiýeti bozulýar. İkilenji sapar mahsus antitela, diňe kesel gaýtalanandan soň ýüze çykýar. Mahsus antitelanyň haýal emele gelmesi, antigeniň ýeterliksiz gyjyndyrylmagy bilen düşündirilýär. Bedeni keseli döredijilerden arassalamakda fagositoz we mahsus bolmadyk goranyşyň beýleki ýagdaýlary uly ähmiýete eýedir. Oňa seretmezden, kähallatlarda uzak wagtyň dowamynda fagositoz doly tamamlanman galýar. Ol syrkawlarda kesel örän agyr derejede geçýär, dowamly bolýar, keseliň gaýtalanmagy mümkin. Mahsus antitela ýokarlanýar, adamyň bedeni adaty bolmadyk goranyş ukybyny artdyrýar we döredijilerden arassalanýar. Immunitet dowamly we durnukly bolýar, kesel has seärek ýagdaýlarda gaýtalanýar.

Keseliň alamatlary. Ñokanç keseliň gizlin döwri 3 günden 18 güne çenli dowam edýär. Onuň alamatlary köpdürli bolýar, beden gyzgyny 38-40 gradusa çenli ýokarlanýar, kesel ýiti başlanýar, seýrek ýagdaýlarda onuň ýuwaş-ýuwaşdan başlanmagy hem mümkin. Keseliň ilkinji günlerinden başlap, näsaglar ysgynsyzlyga, kellagyra, ukusyzlyga, üşütme, işdäsiniň peselmegine, muskullarynyň hem-de bogunlarynyň agyrsyna arz edýärler. Käbir

näsaglarda keseliň ilkinji günlerinde yeňil gaýnaglama alamatlary bellenilýär, ýagny olaryň burny dykylýar we üsgürýär, ýuwdunanda agyry peýda bolýar, bogazynda del jisim bar ýaly duýgy biynjalyk edýär, bokurdagy gyrylýar. Näsaglarda zäherlenme alamatlarynyň has aýdyň ýüze çykmagy bilen birlikde, olarda baş aýlanma, ýürek bulanma, gusma, iç agyry, sag böwründe hem-de epigastral zolakda agyry bellenilýär. Kähalatlarda enterite meňzeş 2-3 gezege çenli suwuk täretiň bolmagy hem mümkin. Näsaglaryň burun-dodak üçburçlugy öçügsi bolýar, olaryň ýüzi we boýny gyzarýar, ýüzi ýellenýär, gözleri gyzarýar, gözünüň owunjak gan damarlary ýarylýar, seýrek dodagyna, burnuna uçuk öryär. Köp näsaglaryň badam görnüşli mázleriniň gyzarmasy hem-de onda gögümtil-ak örtügiň bolmagy keseliň 3-nji gününden başlap arassalanýar we “hoz” ýaly bolýar. Keseliň ilkinji günleri käbir näsaglaryň bogunlary agyryýar, bagry, dalagy çişýär we olaryň ölçegleri kadadan ulalýar.

Kesel alamatlary kem-kemden artyp, keseliň 3-4-nji günleri ýokary derejesine ýetýär. Ondan soň keseliň möwjän döwri başlanýar, ol bolsa näsagyň umumy ýagdaýynyň beterleşmegi, umumy zäherlenme alamatlary has ýokary derejesine ýetýär, beden gyzgyny has ýokarlanýar hem-de içki agzalaryň zeperlenmesi we deri örtügindäki üýtgeşmeler bilen häsiýetlendirilýär.

Näsaglaryň käbirinde, “kapýuşonyň alamatlary” – ýüzüniň hem-de boýnunyň gögümtil-gyzyl reňkli bolmagy, “ellik alamatlary” – barmaklarynyň gögümtil-gyzyl reňkli bolmagy, araçäkleşýän, “jorap alamaty” – dabanyň aýratyn gyzylymtyl-gögümtil reňkli bolmagy bellenilýär. Näsaglaryň 70-80% göwresine örgün öryär. Ol keseliň 1-nji günlerinden başlap öryär, ýöne örgüniň keseliň möwjän döwri ýüze çykmagy mümkin. Örgün belli bir wagtda öryär, häsiýeti boýunça nokat görnüşli bolýar, täjijhorazy ýada salýar ýa-da menek-menek görnüşde bolýar. Örgün öçügsi-gülgüne reňkden tä açyk gyzyl reňke çenli bolup bilýär, derisi gyzarmaýar, onuň üýtgemezligi hem mümkin, gaty iri örgünler, uly bogunlaryň töwereginde ýerleşýär we şol ýerde-de olar eritematoz ýara emele getirýär. Täjijhoraza meňzeş örgün bilen menekli-düwürtikli örgüniň utgaşmagy, näsaglaryň ýarysynda duş gelýär. Örgün uly menek

görnüşli, olaryň käbirinde ganöýme görnüşli bolýar, örgün örende gijilewügiň hem bolmagy mümkin. Kesel uzaga çekende ýa-da gaýtalananda näsagyň injiklerinde, seýrek ýanbaşynda “düwünli gyzarma” alamatlary ýüze çykýar.

Ýalan inçekesel ýokanjynda örgün esasan hem garnynyň we goltugynyň aşagynda hem-de göwresiniň gapdal tarapynda ýerleşýär. Şeýle hem bu keselde täjhorazyňka meňzeş durnukly ak dermografizm bolýar. Çümmükleme, žgut alamatlary pozitiw (+) bolýar. Örgün 3-7 günden uzak saklanmaýar, ýuwaş-ýuwaşdan örende birnäçe sagada çenli saklanýar.

Keseliň möwjän döwri näsaglaryň ýarsyndan gowragynyň bogunlarynda ýetgeşmeler ýüze çykýar, olaryň bogny agyryýar hem-de çişýär. Esasan hem bilek-goşarynyň, barmaklaryň, dyz-çanak we daban bilen injigi birikdirýän bogunlar zeperlenýär. Şu döwürde üýtgeşmeler, esasan hem iýmit siňdiriş ulgamlarynda ýüze çykýar, olaryň işdäsi peselýär, ýüregi bulanýar, gusýar, içi agyryýar we täreti bozulýar, garny çişýär. Näsaglaryň ýarysynyň sag böwründe agyry hem-de içegeleriniň jugurdysy bellenilýär, agyryly mezenterial limfa mázleri tapylýar. İçegeleriň işjeňligi bozulýar, täreti suwuk görnüşde bolýar, içi geçýär. Aşgazan-içege ýollaryndaky üýtgeşmeler näsaglaryň käbirinde duýdansyz ýüze çykýar hem-de appendist ýa-da terminal ileýitiň alamatlaryny ýüze çykaryar.

Näsaglaryň köplenç bagrynyň we dalagynyň ölçegleri kadadan ulalýar, käte olaryň gözleri hem-de deri örtügi saralýar. Ganda göni bilirubiniň derejesi, bagyr fermentleriniň (AlAT, ASAT) işjeňligi ýokarlanýar, çökme barlagy (+) bolýar.

Ýürek-damar ulgamyndaky üýtgeşmelere bradikardiýa, seýrek tahikardiýa, ýürek urgusynyň peselmegi, seýrek sistoliki ses, keseliň agyr derejelerinde aritmiýa bellenilýär, arterial gan basyşy aşaklaýar, EKG – barlagynda ýürek ýygryjylyk işjeňliginiň üýtgemesi we onuň geçirijiliginiň dürli bozulmalary, ekstrasistoliýa T dişjagazynyň kiçelmesi, onuň peselmegi, garynjygyň giňelmesi bellenilýär. Keseliň möwjän döwründe näsaglaryň bilinde agyry peýda bolýar, olaryň peşewi azalýar, çökündisinde protein, gan, silindr, iriň

tapylyar. Bu üýtgeşmelere ýokançly-zäherli böwrek alamaty diýilýär. Kähallatlarda, ýaýraň glomerulonefrit alamatlary hem äbeze zykəar.

Umumy ganyň barlagynda monositleriň, eozinofiliň, leýkositleriň we neýtofiliň mukdarynyň artmagy hem-de EÇT ýokarlanmasy bellenilýär.

Keseliň bölünişi. Şu wagta çenli ýalan inçekeseliň ähli soraglara umumy jogap berip biljek klassifikasiýasy işlenilip düzülmelik. Bu ýokanjy onuň görnüşü, agyrylyk derejesi, geçişi boýunça bölünýär.

Ýokanjyň adaty görnüşinde – kesel alamatlarynyň bolmalygy, onuň şu kesele mahsusdygyny görkezýär. Amaly lukmançylykda aýratyn alamatlar seýrek duş gelýär. Şol sebäpli hem, ýokanç keseliň has köp ýaýran görnüşlerine garyşyk görnüşü degişlidir.

Ýokanç keseliň adaty görnüşü agyrylyk derejesi boýunça ýeňil, orta agyrylykdaky we agyr derejede bolýar. Keseliň agyrylyk derejesine zäherlenme alamatlarynyň ýokary derejesi, içki agzalaryň we ulgamlaryň aýdyň zeperlenmesi boýunça baha berilýär.

Pseudotuberkulýoznyň toparlara bölünüşü

Ýokanjyň görnüşü boýunça	Agyrylyk derejesi boýunça	Geçişi boýunça
Adaty görnüşleri: 1. Täjijhoraza meňzeş; 2. Garyn-ıçege; 3. Sary görnüşli; 4. Bogun-agyry; 5. Garyşyk; 6. Sepsis görnüşli; Adaty bolmadyk görnüşlerine: 1. Alamsyz; 2. Yüzley; 3. Kataral görnüşleri degişlidir.	1. Yeňil; 2. Orta agyrylykdaky; 3. Agyr derejesi. Agyrylyk derejesiniň görkezijilerine: 1. Meningoensefalit alamaty; 2. Gemorragiki alamatlar; 3. Bagryň aýdyň zeperlenmesi; 4. İç agyrylyk alamaty; 5. Bogunlaryň zeperlenmesi degişlidir.	1. Üznüksiz görnüşli; 2. Gaýtalanýan görnüşli; 3. Gapdallaýyn keselleriň goşulyşmagy.

Ýokanç keseliň ýeňil görnüşinde umumy zäherlenme alamatlary yüzley bolýar, olaryň beden gyzygyny 38-38,5 gradus,

bagyr ölçeginiň kadadan az-kem ulalmasy, çalt geçýän bogun agyrysý hem-de örgün bellenilýär.

Ýokanjyň orta agyrylyk derejesinde zäherlenme alamatlary has aýdyň bolýar, syrkawlaryň beden gyzgyny 38,5 gradusa çenli ýokarlanýar, ýürek bulanma, örgün, deri örtüginde hem-de içki agzalarda, ulgamlarda dürli üýtgeşmeler ýüze çykýar.

Durnukly ýokary gyzgynlyk, umumy zäherlenme alamatlarynyň has aýdyň bolmagy, gaýtalanýan gusmaklyk, başaýlanma, gaty gür ýerleşýän örgün, gan öýen örgün keseliň agyr görnüşine mahsus bolýar. Bagryň, bogunlaryň, garyn-içege, gan-damar ulgamlarynyň zeperlenmesi dowamly bolýar. Ganyň umumy barlagynda leýkositleriň möçberiniň has artmagy, zäherlenme zerarly dänejikler peýda bolýar, EÇT ýokarlanýar, trombositleriň sany azalýar.

Ýokanjyň adaty bolmadyk görnüşi ýüzleý kesel alamatlary bilen geçýär.

Ýokanç keseliň alamatsyz görnüşinde zäherlenme alamatlary, ysgynsyzlyk, beden gyzgynynyň biraz ýokarlanmasy bellenilýär, ýek-tük örgün öryär, şol sebäpden hem näsaglar lukmana ýüz tutmaýarlar. Kesel diňe anyklaýyş barlaglarynyň, epidemiologik görkezmeleriň esasynda takyklanylýar. Ýokanjyň alamatsyz görnüşinde hiç hili kesel alamaty bolmaýar, şol sebäpden hem bu görnüş diňe anyklaýyş usullarynyň kömegi bilen, ýagny ganda kesel döredijiniň garşysyna antitelanyň tapylmagy netijesinde anyklanylýar.

Ýokanç keseliň kataral görnüşinde kesel ýiti, dümewe meňzeş geçýär, çagalarda üsgülewük, olaryň burnunyň akması, beden gyzgynynyň az-kem ýokarlanmasy bellenilýär, ýöne örgün bolmaýar, içki agzalaryň zeperlenmesini görkezýän alamatlar ýüze çykmaýar.

Näsaglaryň aglabasynda kesel adaty görnüşde geçýär. Keseliň möwjän döwründen başlap, onuň 5-7-nji günlerinde dürli üýtgeşmeler bellenilýär. Beden gyzgyny ýuwaş-ýuwaşdan kadalaşýar, zäherlenme alamatlary aýrylýar, içki agzalaryň işjeňligi hem-de gandaky üýtgeşmeler kadalaşýar. Käte örgün aýrylandan soň hem olaryň aýaklarynyň we barmaklarynyň derisiniň perde

görnüşinde, arkasynda, döşünde, boýnunda bolsa kepek görnüşinde gopýar. Ýokanç keseliň adaty geçişiniň umumy dowamlylygy 1-1,5 aýa barabar bolýar. Önne käte ýokanjyň gaýtalanmasy we gaýrüzülmeleri duş gelýär. Keseliň ähli görnüşlerinde gaýrüzülmeleriň ýygylgy 16-22% çenli bolýar. Köplenç ýokanç keseliň 1 ýa-da seýrek ýagdaýlarda 2-3 we ondan hem köp gezek keseliň gaýtalanmagy hem-de onuň gaýrüzülmeleriň ýüze çykmagy mümkin. Kesel gaýtalananda, ol ilkiňdaky geçişinden ýeňil geçýär, ýöne uzaga çekýär. Näsaglar 2-3 aýdan doly sagalýarlar, keseliň dowamly görnüşi duş gelmeýär.

Keseli anyklamak. Keseli anyklamak uly kynçylyk döredýär. Esasy anyklaýyş kesel alamatlarynyň we anyklaýyş barlaglarynyň toplumyna esaslanýar. Täjijhoraz ýokanjynda duş gelyän örgüne meňzeş örgüniň bolmagy hem-de onuň agzalaryň we ulgamlaryň zeperlenmesi bilen utgaşmagy, dowamly gyzygynyň ýüze çykmagy, keseliň tolkun görnüşli geçmegi ýalan inçekesele güman etmäge mümkinçilik berýär. Keseliň gys-ýaz aýlarynda köp duş gelmegi, adamlaryň köpçülikleýin kesellemekleri (iýmitiň, suwuň üsti bilen) bu ýokanjy takykklamaga ýardam edýär.

Anyklaýyşda bakteriologiki hem-de serologiki usullaryň orny uludyr, ýagny bu ýokanja mahsus örgünler bolmadyk halatynda has hem ygtybarly kömekçi hökmünde aýgyltaýjy ähmiýete eýe bolýar. Bakteriologiki barlag geçirilen barlag materialy bolup gan, gakylyk, täret, peşew we agyz boşlugynyň sülekeyi hyzmat edýär. Olar iýmitlendirijä ekilýär, kesel dörediji bedenjigiň pes howa şertlerinde gowy ösýändigini nazara alyp, sowadyjylar ulanylýar. Näsaglaryň gany we agyz boşlugyndan alynan sülekeyi keseliň 1-nji hepdesinde, olaryň täreti we peşewi-keseliň ähli döwürlerinde hem ekilýär.

Serologiki barlag gezirmek ızin: aglütinasiya, gıni aglütinasiya, presipitasiya usullary ulanylýar. Ondan başga-da immunoflüoresensiya we bakteriya lizis usullaryny hem geçirmek bolýar.

Amaly lukmançylykda köplenç aglütinasiya usuly ulanylýar, antigen hökmünde döredijiniň diri görnüşleri ulanylýar, näsagdan bölünip alnan döredijini bolsa goşmaça antigen hökmünde

täsirleşmä girizilýär. Onuň anyklaýjy gatnaşygy 1:80 we ondan ýokary hasaplanýar. Ganyň barlagy 2 gezek ýagny keseliň başynda we keseliň 2-3 hepdesiniň ahyrynda geçirilýär.

Keseliň aratapawudy. Pseudotuberkulóz ýokanjyny täjhoraz, gyzamyk, enterowirus ýokanzlaryndan, guragyrydan, ýiti gepatitden, sepsiden, garahassa meňzeş ýokanç kesellerden tapawutlandyrmak zerurdyr.

Täjhorazda pseudotuberkulóz ýokanjyna mahsus bolan agyz-bokurdak boşlugyndaky we ýerli limfa mázlerdäki üýtgeşmeler bolmaýar. Örgün ýalan inçekeselde köplenç köpdürli bolýar hem-de üýtgemedik deri örtüginde ýerleşýär. Täjhoraz ýokanjyna “gulakjynyň”, “ellik”, “jorap” alamatlary, şeýle hem iç agyry, sarygetirme, aşgazan-ıçege işjeňliginiň dürli bozulmalary, bagyr, dalak ölçegleriniň kadadan ulalmasy häsiýetli dälär.

Gyzamyk ýokanjynda bolsa has aýdyň gaýnaglama alamatlary, näsaglaryň gözüniň zeperlenmesi, Belsk-Filatow-Kopligiň alamatlarynyň bolmagy, örgüniň döwürleýin örmegi, örgüniň menek-düwürtik görnüşde bolmagy, ak dermografizmiň ýoklugy, diliň “emzijekli” bolmagy we ganyň düzüminiň uly üýtgemelere eýe bolýanlygy bilen tapawutlanýar.

Pseudotuberkulóz ýokanjy guragyry bilen deňeşdirilende, keseliň döreýşini bilmeklik, kesel alamatlarynyň ýüze çykyş yzygiderliligini hasaba almak, näsaga gözegçilik etmek, örgüniň häsiýeti we immunologik täsirleşmeleriň jogaplary aýgtlaýjy ähmiýete eýe bolýar.

Pseudotuberkulóz ýokanjynyň sarygetirme görnüşi ýiti gepatitden, has aýdyň zäherlenme alamatlarynyň dowamly gyzyrdmaklyk bilen utgaşmagy, deri örtüginde ýalan inçekesele mahsus örgüniň bolmagy, ganyň barlagynda HBsAg, gepatit “A” mahsus bolan IgM toparyna deňişli bolan mahsus antitelanyň bolmazlygy, bagyr fermentleriniň işjeňliginiň kadaly ýagdaýlary bilen tapawutlanýar. Pseudotuberkulóz ýokanjynyň agyr görnüşlerini sepsiden, garahassa we paratif ýokanjyndan tapawutlandyrmak has hem kyn bolýar, sebäbi ol ýokançlara uzak dowam edýän ýokary gyzgyn, örgüniň, içki agzalaryň zeperlenmesi

mahsusdyr. Şeýle-de bolsa, sepsisde bolan gyzgynynyň ýokarlanmasy, köp derlemeklik bilen utgaşýar, örgüne ganöýme häsiýetli bolýar ýa-da allergiýa meňzeş görnüşler bolýar, durnukly ak dermografizm bolmaýar, psewdotuberkulýoz ýokanjy döwürleýin geçýär. Gutarnykly anyklaýyşda bakteriologiki hem-de serologiki barlag usullarynyň netijeleri uly ähmiýete eýe bolýar.

Garyn garahassa we paratif ýokanjynda deri örtügindäki örgün, gyzylymtyl menek görnüşli bolup, seýrek, keseliň 6-9, 10-12 günlerinde ýüze çykýar. Dili çişýär, garamtyl goňur örtük bilen örtülýär. Näsaglaryň ganynda ak gan öýjükleri azalýar-leýkopeniýa, aneozinofiliza bellenilýär, eritrositleriň çöküş tizligi eritrositleriň çöküş tizligi (E3T)) bolsa kadaly ulzeglerde saklanýar.

Enterowiruslar ýokanjynda örgün menek-düwürtik görnüşli bolup, köplenç ýokarky dem alyş ýollarynda gaýnaglama alamatlarynyň bolmagy, agyz boşlugynyň nemli örtüginde uçuk çykmagy bilen utgaşýar. Bu ýokanja güýçli kellagyry, meningeal alamatlar, muskullarynyň agyrysy, agyrynyň ullakan nerw sütünleriniň ugrunda bolmaklygy mahsusdyr. Enterowirus ýokanç kesellerinde umumy ganyň barlagynda hiç hili üýtgeşme tapylmaýar, eger bolaysa-da sähelçe üýtgeşmäniň bolmagy mümkin.

Psewdotuberkulýozy kúrizegeden tapawutlandyrmak uly kynzylyklar duredýär, ýagny hazan-da psewdotuberkulýoz ýokanjyna mahsus alamatlar ýüze çykman, diňe mezadenit bellense, ony köriçegeden tapawutlandyrmak maksady laporatomyýa geçirilýär.

Keseliň bejerilişi. Näsaglara beden gyzgyny kadalaşýança hem-de onuň alamatlary doly aýrylýança düşek düzgüni bellenilýär. Iýmite hiç hili çäklendirme berilmeýär. Eger-de aşgazan-içege ýollarynyň ýa-da bagryň zeperlenmesini görkezýän alamatlar ýüze çyksa, şu kesellerde kabul edilen gollanmalara laýyklykda iýmitine çäklendirme girizilýär.

Döredijä garşy bejergide esasy antibakterial derman serişdesi hökmünde ftorhinolonlar ulanylýar. Siprofloksasin 0,5 gr günde 2 gezek ýa-da ofloksasin 0,4 gr günde 2 gezek. Şeýlede, hloramfenikol, tetrasiklin, rifampisin, doksisisiklin, metasiklin,

gentamisin, seftriakson, ko-trimoksazol ýaly dermanlaryň hem netijeligi ýokary. Antibakterial bejergi näsagyň gyzgyny kadalaşandan soň 10-12 güne çenli dowam etdirilmelidir.

Zäherlenmä garşy derman serişdeleri Ringer, 5% glýukoza ergini, gemodez we reopoliglýukin belleniýär. Keseliň agyr derejelerinde kortikosteroid gormon bejergisini gezirmek maslahat berilýär.

Ähli näsaglara antigistamin derman serişdeleri, poliwitaminler, immun güýçlendirijiler berilýär. Görkezmä baglylykda steroid däl anabolikler, ýürek-damar dermanlary, fermentler we ş.m. derman serişdeleri berilýär.

Öňüni alyş çäreleri. Öňüni alyş çäreleri esasan keseliň ojagy we çeşmesi bolan alakalara garşy göreşden ybarat. Iýmit önümlerini we suwy elmydama gözegçilikde saklamak, iýmit ambarlaryny alakalardan gorap saklamak, gök-önümleri iýmezden öň oňat ýuwup arassalap iýmeklik maslahat berilýär. Keseliň ojagynda näsaglary keseliň irki döwürlerinde anyklap, olary üzňeleşdirmeli, şeýle-de gündelik we gutarnykly zyýansyzlandyryş çäreleri geçirilýär. Görkezme boýunça hassahanada bejerilmeli. Näsaglar hassahanadan beden gyzgyny kadalaşandan 10 günden soň we barlaghana görkezijileriniň kadalaşmagy bilen çykarylýar. Mahsus öňüni alyş çäreleri işlenilip düzülmedik.

IBEGE IÐERSINIOZY

Iýersinioz-antropozoonoz ýokanjyna degişli bolup, umumy zäherlenme alamatlary, aşgazan-içege ulgamlarynyň, bagryň, bogunlaryň, seýrek beýleki agzalaryň zeperlenmegi bilen häsiýetlendirilýär.

Taryhy maglumatlar. Keseli dörediji baradaky maglumat XX asyryň 30 ýyllarynda ABŞ-da, döredijiniň görnüşleri bölünip alnandan soň, adaty bolmadyk görnüşi hem tapylypdyr. Şuňa meňzeş döredijiler haýwanlardan hem bölünip alnypdyr.

1962-1963-nji ýyllarda Fransiýada, Belgiýada, Şwesiýada

ilkinji gezek adamlaryň köpçülikleýin keselländikleri barada alymlar maglumat berýärler.

Kesel dördüji barada. I. enterocolitica-iýersiniozy dördüji Enterobacte-riaceae maşgalasynyň Iýersinia triba we Iýersinia urugyna degişlidir.

Bu gysgajyk gramnegativ taýajyk bolup, onuň murtjagazlary bardyr. Keseli dördüji +4 – + 28 gradusda gowy ösýär, gabyk emele getirmez.

Sowuk howa şertlerinde gowy ösýär. Biohimiki häsiýeti boýunça köplenç III we IV, seýrek II biologik görnüşleri bellenýär. O-antigeni boýunça 30 gowrak görnüşiniň bardygy anyklanyldy, käbir ýerlerde onuň aýratyn görnüşleriniň agdyklyk edýändigi bellenildi. Ýagny, Ýewropada we GDA döwletlerinde 03, 09, soňky ýyllarda ýene 05B, 06 we 08 görnüşleri ýüze çykaryldy. I. enterocolitica dördüjisiniň salmonella ýokanjy, 09 görnüşiniň brusella ýokanjy bilen antigen garyndaşlygynyň bardygy anyklanyldy.

Dördüji gentamisin, furazolidon ýaly derman serişdeleriniň täsirine duýgur bolýar. I. enterocolitica ilkinji gezek Russiýada 1968-nji ýylda M.A.Belowo we G.B.Ýuşenko tarapyndan bölünip alnypdyr.

Epidemiologiýasy. Iýersinioz ýokanjy daşky gurşawda giňden ýaýran ýokandyr. Keselli haýwanlar guterijiler bolup hyzmat edýärler. Doňuzdan, sygyrdan, itden, pişikden, gemrijilerden bulunip alnan dördüjileri biohimiki we serologiki häsiýetleri boýunça adamlaryň kesel dördüjilerine meňzeş bolýar. Kesel dördüji köplenç pişikde, itlerde, doňuzlarda, iri şahly mallarda, gemrijilerde tapylýar. Ondan başga-da süýt önümlerden we doňdurmada bölünip alnýar.

Keseliň çeşmesi bolup adamlar, haýwanlar hem-de guterijiler hyzmat edýärler. Adama kesel iýmitiň üsti hem-de galtaşma ýollary bilen geçýär. Adama hapa elleriň, gap-gaçlaryň, gündelik durmuşda ulanylýan enjamlaryň üsti bilen ýokuşýar. Keseliň howanyň üsti bilen ýokuşmagy hem dhtimal.

Çagalar edaralarynda, olaryň iýmitine baglylykda

köpçülikleýin keselleýjilik duş gelýär. Maşgalada we hassahanalaryň içinde ýokanjyň köpçülikleýin görnüşde ýaýramagy mümkin. Köpçülikleýin keselleýjilikde olaryň her biriniň arasyndaky wagt birnäçe günden 3 hepde çenli dowam edýär. Ýokanç kesel bütün ýylyň dowamynda duş gelýär, ýöne onuň has ýokary derejesi güýz-gyş-ýaz aýlary hasaba alynýar. Iýersinioz bilen esasan 3-5 ýaş aralygyndaky sagalar has kup keselleýdirlär.

Keseliň döreýiş we ösüş yzygiderliligi. Keseliň döreýşi we ösüşi doly öwrenilmedik. Ýokuşma iýmitiň, suwuň üsti bilen ýa-da galtaşma ýoly bilen amala aşyrylýar. Dörediji aşgazandan soň, inçe içegäniň köriçegä geçýän ýerine baryar. Ol içege zeperleýji häsiýete eýe bolup, içegäniň nemli örtügindäki epitelial öýjüklerine girýär hem-de olary dargadýar. Onda gaýnaglama hadysasynyň dürli häsiýeti bolup, ýagny kataral alamatdan başly-çüýremeli üýtgeşmelere çenli bolup bilýär. Gaýnaglama hadysasynyň dowamlylygy hem dürli-dürli bolýar. Ol hadysa ýerli limfa mázlerine ýaýrap, limfa dokumasynda bolup geçýän üýtgeşmeleriniň hasabyna olaryň ölçegi ulalýar, olarda çüýreme ojaklary ýa-da owunjak iriňli ojaklar emele gelýär. Bu hadysa bagyr, aşgazan asty mäzi hem goşulyşýar. Şu enteral ýa-da ýerli döwür bilen ýokanjyň tamamlanmagy hem mümkin. Öňe kähalatlarda ýokanç keseliň agyr derejelerinde dörediji gana düşýär hem-de ýokanjyň ýaýramagyna, näsagyň bagrynda, dalagynda, öýkeninde, süňklerinde iriňli ojaklaryň döremegine ýardam edýär.

Dörediji uzak wagtyň dowamynda limfa mázlerinde saklananda bolsa, ýokanjyň dowamly görnüşe geçmegine ýardam edýär. Bu эоканзда эьзе зykэан иргьн, бəэиn агыргы, гурагыр, muskullarda döreýän agyry, bogunlaryň, ýüregiň zeperlenmesi, düwünli we beýleki gyzarma, Reýteriň alamatyny alymlar döredijiniň antigen gurluşynyň birmeňzeşligi bilen düşündirýärler.

Bu эоканз кесеle näsaglaryň bagrynyň, dalagynyň ulalmagy, öt haltanyň giňelmegi, köpsanly owunjak iriňli ojaklaryň döremegi mahsusdyr. İçegelerde aýdyň çiş, içege boşlugynyň daralmagy bilen bagly bolan dürli üýtgeşmeler, ganöýme we fibrin örtükleri tapylýar. Olar gistologiki barlagyň gaýnaglama alamatyna, kataral-başly

gastroenterite, enterite we enterokolite mahsus bolýar. Şeýle hem limfa mázleriň çüýremesi, içýagyň deşilmesi, peritonitiň ýüze çykmagy mümkin.

Gistologiki barlagda näsaglaryň bagrynda, dalagynda iriňli ereme we merkeze ýykgyň edýän çüýreme ojagy (iýersinioz granulyomasy) bilen çüýreme düwünjikleri tapylýar. Düwünli gyzarmanyň şikeslenme üýtgeşmelerine ýaýran panwaskulit, käwagt damarlaryň çüýremeli gaňnaglama degişlidir.

Keseliň alamatlary. Ýokanjyň gizlin döwrüniň dowamlylygy 5-19, ortaça 7-10 güne deň bolýar. Ýokanç kesel alamatlarynyň we onuň görnüşleriniň köpdürlüligi zerarly ýalan inçekesele meňzeş hasaplanýar. Ýokanjyň içege, garyň, septiki, bogun, düwünli gyzarmaly görnüşlerini tapawutlandyryrlar. Iýersinioz ýokanjyny şu görnüşlere bölmek şertli bolýar, ýagny näsaglarda köplenç, iýersinioza mahsus, dürli kesel alamatlaryny görmek bolýar. Olardan başga-da bu ýokançada aşgazan-ichege eoly hem zeperlenär.

Iýersinioz ýokanjynyň umumy kabul edilen bölünişi işlenilip düzülmelik. Oňa seretmezden ýalan inçekeselde ulanylan bölünişleri bu ýokançada ulanmak bolýar.

Çagalarda ýokanjyň görnüşleri dürli-dürli bolup, esasan hem onuň aşgazan-ichege görnüşleri has köp duş gelýär.

Aşgazan-ichege görnüş. Onuň alamatlary başga döredijiler tarapyndan döredilýän içege ýokançlaryna has meňzeş bolýar. Kesel köplenç ýiti, beden gyzgynynyň 38-39 gradusa çenli ýokarlanmagy bilen, kâhalatlarda bolsa näsaglaryň beden gyzgyny keseliň 2-3-nji günleri ýokarlanýar. Ýokanjyň ilkinji günlerinden başlap, zäherlenme alamatlary: umumy gowşaklyk, syrkawlaryň işdäsinin kemelmegi, kellagyry, başaýlanma, ýürek bulanma, gusma hem-de olaryň garmynda agyry bellenilýär.

Keseliň hemişelik alamatlaryna içgeçme degişli bolup, 2-15 gezege çenli ýygylaşýar. Tãreti suwuk, köplenç nemli, ýaşyl, kãte gan gatyşykly bolýar. Ganynda neýtrofiliň, leykositiň möçberiniň artmasy, eritrositleriň çöküş tizligi (E3T) ýokarlanmasy bellenilýär. Bu ýokanjyň umumy dowamlylygy 3-15 güne barabar bolýar.

Өоканз kesel ысгылеык, burnunyn akması hem-de onun dykylması bilen başlanýar. Keseliň ilkinji günlerinden başlap üşütme, muskullarynda, bogunlarynda agyrysynyň bolmagy mümkin. Өokanjyn ilkinji alamatlarynyň ýüze çykmasyndan, ýokary derejesine ýetmesi 1-5 günün dowamynda bolup gezär. Өokanç keseliň möwjeyän döwri, onuň ýerli hem-de umumy zäherlenme alamatlary, ýokary beden gyzgyny bilen utgaşýar. Bu döwürde mahsus alamata 5-15 gezege ýetýän nem we gan garynydyly suwuk täretiň bolmagydyr. Köplenç näsag gaýtarýar, onuň garmynda burgy görnüşli agyry peýda bolýar. Өokanç keseliň agyr derejelerinde kiçi ýaşly çagalarda içege zäherlenmesi, suwsuzlyk, beýni bardasynyň gyjynma alamatlarynyň ýüze çykmagy mümkin. Kesel alamatlary has ýokary derejesinde näsaglarda iç ýellenme, içegäniň ugrundaky ýerleşýän, esasan hem köriçegede agyrynyň we içege jugurdysynyň bolmagy, käte olaryň bagrynyň we dalagynyň ölçegleriniň kadadan ulalmasy bellenýär. Näsaglaryň käbiriniň deri örtüğünde, bogunlarynyň töwereginde, barmaklarynda, dabanynda örgün bellenilýär, ol hem öz gezeginde nokat, menek-düwürtik, ganöýme görnüşinde bolýar we “ellik”, “jorap” alamatlary bellenilýär. Seýrek ýagdaýlarda näsaglaryň bogunlarynyň çişmesi, onuň gyzarmasy, agyry, hereketiniň çäklenmesi, miokardit alamatlary bellenilýär. Näsaglarda kesel alamatlary ýalan inçekesel ýokanjyndan tapawutlanmaýar. Oňa seretmezden, iýersinioz ýokanjynda kesel köplenç içege işjeňliginiň alamatlary bilen bozulma başlanýar, içki agzalaryň zeperlenmesi keseliň möwjän döwründe agzalaryň ikilenji üýtgeşmeleri bilen ýüze çykýar. Kesel näsaglaryň aglabasynda ýeňil we orta-agyrylyk derejesinde geçýär. Olaryň käbirinde ýaýraň görnüşde hem bolup bilýär. Өokanjyn ilkinji günlerinden başlap, olaryň beden gyzgyny ýokarlanýar, näsaglar üşüdýär, kellagyry, muskullarynda, bogunlarynda agyry, ýuwdunanda agyry, ýürek bulanma, gusmaklyk, suwuk täret ýaly alamatlar bellenilýär. Keseliň 2-3-nji günleri näsaglaryň birnäçesinde täjijhoraz we gyzylja ýokanjyna meňzeş örgün bellenilýär. Örgün bogunlaryň töwereginde has köp, menek-düwürtik häsiýetli bolýar. Näsaglaryň bagyr, dalak ölçegleri kadadan ulalýar, käte olaryň ganynda umumy bilirubiniň,

göni bilirubiniň hasabyna ýokarlanmasy bilen saraltma alamatlary bellenilýär. Olaryň peşewinde-de protein, iriň we ş.m. görünýär. Ganyň barlagynda leýkositiň, neýtrofiliň möçberi, eritrositleriň çöküş tizligi (E3T) 60-70 mm/sag çenli ýokarlanýar. Kesel geçiş boýunça dowamly bolýar, onuň möwjemeği hem-de gaýtalanmagy mümkin. Alamatlarynyň yzyna gaýdýan döwründe näsaglaryň derisi gopýar: aýalarynda we dabanlarynda iri perde görnüşli, bedeninde we aýaklarynda kepek ýaly syprylma bolýar.

Ýalan inçekesel görnüş – esasan, 5 ýaşdan uly çagalarda duş gelýär. Ýokanjyň bu görnüşü ýiti köriçegäni, mezadeniti, terminal ileiti birleşdirýär. Kesel ýiti başlanýar, beden gyzgyny 38-40 gradusa çenli ýokarlanýar. Näsaglar kellagry, ýürek bulanma, günün dowamynda 1-2 gezegä ýetýän gaýtarma, işdäsizlige arz edýär. Kesele mahsus hemişelik alamatlara garmynda, göbegiň daşynda, sag ýanbaşynda ýerleşýän burgy görnüşli agyry, içege jugurdysy we ş.m. degişlidir. Näsaglarda gysga wagtlaryň içgeçme, olaryň içiniň gatamagy, bogunlarynda agyry we ýokarky dem alyş ýollarynda ýeňil sowuklama alamatlary bellenilýär. Ganyň umumy barlagynda eritrositleriň çöküş tizligi (E3T) 40 mm/s, leýkositleriň $8-25 \times 10^9/l$ zenli ýokarlanýar. Ýiti garyna guman edilip emel gezirilse, kate ýüzleý ýa-da çüýrän köriçegä, mezadenit, ýanbaş içegäniň ahyrky böleginiň çiş we gyzarmasy bellenilýär. Aýrylan köriçegede iýersinoz döredijisi tapylýar.

Iärsiniozyň septiki görnüş – seýrek duş gelýär. Septisemiýanyň iki görnüşini tapawutlandyryrlar, olara ýiti we uzaga çekmeýän görnüş degişlidir. Ýiti görnüşü aýdyň we dowamly zäherlenme alamatlary, ukuçylyk, umumy gowşaklyk, işdäsizlik bilen häsiýetlendirilýär. Näsaglar kelle agry arz edýärler, olar ýuwaş-yuwaşdan agramyny ýitirýärler, beden gyzgyny 40 gradus we ondan hem ýokary derejelere ýetýär. Ýokanjyň möwjän döwründe ýürek-damar ulgamynyň, ýokary dem alyş ulgamlarynyň dürli bozulmalary, içgeçme, garyn agyry, bagyr we dalak ölçegleriniň kadadan ulalmasy bellenilýär. Kābir näsaglaryň deri örtüginde örgün, bogun agyry ýüze çykýar. Ganda gemoglobiniň sanynyň azalmasy, neýtrofil leýkositozy ($16-25 \cdot 10^9/l$), eritrositleriň çöküş

tizligi (E3T) 60-80 mm/sag zenli ýokarlanmasy bellenilýär. Keseliň möwjdn döwri näsaglaryň ganyndan, täretinden, peşewinden, damagyndan alnan çalgýda kesel dörediji tapylýar. Öz wagtynda bellenen bejergi 3-5 hepdeden syrkawlaryň sagalmagyna ýardam edýär.

Keseliň uzaga çekmeýän görnüşinde – duredijiniň ganda bolýan döwrüniň bilinmän geçmegi mümkin. Ol bagyr absessi, peritonit ýerli zeperlenme alamatlary bilen häsiýetlendirilýär. Iriňli ojaklardan kesel döredijini tapmak bolýar. Ýokanç keseliň ýaýraň görnüşü köplenç erbet netijeler bilen tamamlanýar.

Iýersinioz ýokanjy zerarly duran gepatit – aýdyň zäherlenme alamatlary, saraltma döwründe hem ýokary beden gyzygyny, eritrositleriň çöküş tizliginiň (E3T) ýokarlanmagy bilen ýiti başlanýar. Käte gysga wagtlaýyn içgeçme, garyn agyry, keseliň irki döwründe bolsa dürli örgün bellenilýär. Ýokanjyň 3-5-nji güni näsaglaryň peşewi, täreti üýtgeýär hem-de olaryň reňki saralýar, bagry ulalýar, gataýar we agyryly bolýar, dalagy ulalýar, alamatlary boýunça ýiti gepatiti ýada salýar. Ýokanç kesel goşmaça usullaryň kömegi bilen anyklanylýar.

Дүwünjikli gyzarma – esasan hem, 10 ýaşdan uly çagalarda duş gelýär. Kesel zäherlenme alamatlary, beden gyzygynyň ýokarlanmagy bilen ýiti başlanýar. Näsagyň injiklerinde agyryly, gülgüni-gögümtil öwüşginli düwünjik görnüşli örgün ирэдг we 9-22 гьnden аэрылэар, uzak sakланэан guragyry keselindäki gyzarmadan tapawutlanýar. Düwünjikli gyzarmaly näsaglaryň ýarysynda, kesel başlanmazdan öň gastroenteritiň, garyn agyrynyň, kähalatlarda bolsa näsaglaryň ýokarky dem alyş ýollarynda üýtgeşme bellenilэдг.

Iýersinioz ýokanjynyň bogun görnüşü – bogun agyry hem-de guragyry görnüşinde, 10 ýaşdan uly çagalarda duş gelýär. Artrit ýüze çykmazdan 5-20 gün öň, näsaglarda beden gyzygynyň ýokarlanmasy, içege işjeňliginiň dürli bozulmalary bellenilýär. Bu hadysa köplenç dyz we tirsek, seýrek daban we barmaklaryň ownuk bogunlary gatnaşýar. Bogunlar agyryly bolýar hem-de olar çişýär,

deri örtügi gyzarýar. Keseliň ýiti döwründe, zeper ýeten bogunlaryň rentgenologiki barlagynda şikeslenme üýtgeşmeleri bolmaýar.

Keseli anyklamak. Ýokanç kesel onuň alamatlarynyň, anyklaýyş barlaglarynyň esasynda anyklanylýar. Anyklaýyşda aşgazan-ichege ulgamlarynyň zeperlenmesi, dürli bogunlarynda, aýagynda, barmaklarynda örgün ýerleşýär, bagyr we dalak ölçegleriniň, düwünli örgün, beden gyzgynynyň ýokarlanmasy, böwrekde, ýürekde, gan barlagynda dürli üýtgeşmeler uly ähmiýete eýe bolýar.

Kesel anyklaýyşda esasy orun bakteriologik barlag usulyna berilýär. Dörediji näsagyň täretinde, ganynda, peşewinde, bogazyndaky nemde, limfa düwünlerinde we ş.m. anyklanylýar. Kesel dörediji, esasan, keseliň ilkinji 2-3-nji hepdesinde köp bölünip çykýar, ýöne kähallatlarda, ýagny keseliň içege görnüşinde, döredijiniň 4 aýa çenli bölünip çykmagy mümkin. Dörediji keseliň bogun we deri görnüşinde örän seýrek ýagdaýlarda tapylýar, şonuň üçin hem serologik usuldan peýdalanylýar. Diri ýa-da öldürilen dörediji bilen aglýutinasıya täsirleşmesi (AT) goýulýar we soňky günlerde göni gemaglýutinasıya täsirleşmesi (GGAT) geçirilýär. Anyklaýyş möçberi AT 1:40-1:60; GGAT 1:100-1:200 deň bolýar hem-de olaryň ýokary derejesi 2 aýyň dowamynda kadalaşýar.

Keseliň aratapawudy. Işersinioz ýokanç keseli tãjihoraz, gyzamyk, enterowirus ýokançlaryndan, guragyry, sepsis, garyn garahassasyna meňzeş kesellerden tapawutlandyrylýar.

Alamatlary boýunça işersinioz ýokanjyny ýalan inçekesel ýokanjyndan köplenç tapawutlandyrmak kyn bolýar we diňe anyklaýyş barlaglarynyň kömegi bilen kesgitlenilýär.

Keseliň bejerilişi. Ýokanjyň ýeňil görnüşü öýde, agyr görnüşleri bolsa hassahana şertlerinde bejerilýär. Onuň görnüşlerine baglylykda bejergisi berhiz bellenilýär.

Döredijä garşy bejergi serişdelerinden hloramfenikol suksinatyna uly orun berilýär, onuň belleniş dowamlylygy 6-7 gın bolýar.

Hloramfenikol suksinaty bilen gezirilýän bejergide zãherlenme alamatlarynyň çalt aýrylýandygy, gyzydrma döwrüniň has

gysgalyandygy, keseliň gaýtalanmazlygy bellenilýär. Hloramfenikoliň täsiri az bolanda gentamisin içirilýär hem-de etiň içine (4-5mg/agramyna) möçberde hasap bilen 7-10 günň dowamynda berilýär.

Keseliň orta agyrykdaky hem-de agyr derejelerinde, antibiotik bejergisinden başga-da, zäherlenmä garşy, ýitirilen suwuň öwezini doldurmak maksady bilen bejergiler, antigistamin serişdeleri, witaminler hem-de berhizi öz içine alýan kesel alamatlarynyň garşysyna bejergi bellenilýär. Ýokanç keseliň septiki görnüşinde iki sany antibiotik (agyrdan hem-de parenteral), gormon bejergisi bellenilýär. Artritde we düwünjikli gyzarmada antibakterial bejerginiň ähmiýeti az bolýar, şol sebäpden, guragyra garşy derman serişdelerini we kortikosteroid serişdelerini ulanmak bilen ýokanç hadysa togtadylýar.

Kurizegede, absesinde, osteomielitde hirurgiki bejergi bellenilýär.

Öňüni alyş çäreleri. Iyersinioz ýokanjynyň önüni alyş çäreleri, beýleki döredijiler tarapyndan döredilýän içege ýokanç kesellerindäki ýaly geçirilýär. Ondan başga-da ýalan inçekesel ýokanjynda geçirilýän önüni alyş çäreleriniň hem uly ähmiýeti bolýar. Näsaglar hassahanadan gaýtadan barlag (1 gezek täretiň bakteriologiki ekişi) geçirilip, negatiw netije alnandan soň çykarylýar.

TOKSOPLAZMOZ

Toksoplazmoz – mugthorjalar tarapyndan döredilýän ýokanç kesel bolup, nerw ulgamynyň zeperlenmesi, limfa düwünleriniň ulalmasy, bagyr, dalak ölçegleriniň ulalmasy, muskullaryň, ýüregiň, gözüň zeperlenmesi, dowamly geçişi bilen häsiýetlendirilýär. Dogabitdi toksoplazmozda nerw ulgamynyň hem-de gözüň agyr zeperlenmesi bellenýär.

Taryhy maglumatlar. Toksoplazmoz ýokanç kesel duredijisini ilkinji bolup italýan alymy A.Splendor tapypdyr. Şol bir wagtda

1908-nji ýylda Ş.Nikol we beýleki fransuz alymlary Tunisde ýabany haýwanlarda leýşmaniozyň geçişini öwrenmekçi bolanlarynda, gemrijileriň içki agzalarynda hereketsiz, bir öýjükli mugthorjalary tapýarlar. Olary özbaşdak *Toxoplazma* jynsyna degişli edýärler we "*Toxoplazma gondi*" diýip atlandyrýarlar.

Ilkinji bolup, 1914-nji ýylda alym Kastellani toksoplazmoz ýokanjynyň adama zyýanly täsirini öwrenipdir. Ol bu mugthorjany Seylonda kesel zerarly ölüme sezewar bolan esgerde anyklapdyr.

1916-njy ýylda A.I.Fedorowiz toksoplazmoz ýokanjyny itlerde аще зыкарыпдыр.

Amerikan wirusology A.Sebin adamda we haýwanlarda toksoplazmoz ýokanjyna hemmetaraplaýyn barlag geçirýär (1937-1955 ý.). Ol mugthorjanyň öýjük içki ösüş aýratynlygyny öwrenipdir hem-de onuň serologiki anyklaýyş usulyny işläp düzüpdir.

Kesel durediji barada. Kesel dorediji ýönekeýjeleriň, gabyklylar urugynyň (Sporozoa), koksidiý maşgalasyna degişlidir. Doredijiniň adam bedenindäki görnüşi onuň ösüş döwrüne bagly bolýar. Trofozoit duwrgünde, ýagny 15 gnlýkde 4-7 mkm uzynlykda we 2-4 mkm inililikde bolýar. Sitoplazmasy ownuk, granulaly, ýadrosynyň ölçegi bolsa 1,5-2 mkm barabar bolýar. Romanowskiý-Gimzanyň usuly boýunça reňklenende sitoplazmasy gök reňke, ýadrosy gyrgyzy-gyzyl reňke boýalýar. Dorediji süýşmeklik bilen hereketlenýär.

Mugthorjalar jynsly we jynssyz ösüş döwürlerini geçirýärler. Onuň jynsly ösüşi ahyrky eýesiniň – öý pişikleriniň we pişikler maşgalasynyň ýabany görnüşleriniň içegesiniň epitelial öýjüklerinde geçýär we oosistler täret bilen daşky gurşawa bölünip çykýar.

Этерлик gyzgynlykda, зyglylykda we O₂ этерлик derejesinde oosistden, бирдэе гынден 4 sporozoitli 2 sporasist emele gelэдр we olar цгдн эоканзлы болэарлар.

Doredijiniň jynssyz ösüşi mugthorjanyň aralyk eýesinde, ýagny adamyň we süýt emdiriji haýwanlaryň bedeninde bolup geçýär. Öýjük içki mugthorjalar makrofag ulgamynyň öýjüklerinde dikligine bölünmek ýa-da öz-özünden köpelmek ýoly bilen ösýär.

Ösüp ýetişen mugthorjalar zeper ýeten öýjükleriň içini doldurýar, özbaşdak örtügi bolmadyk psewdosistleri emele getirýär.

Ol üpjünlerden kesel dörediji bedenjik aýrylýar we sagdyn öýjüklere zeper ýetirýär. Dowamly toksoplazmoz ýokanjynda hakyky sistalar içki agzalarda emele gelýär ýa-da öýjügi dargadyp mugthorjalary bölüp çykarýar we keseliň gaýtalanmagyna ýardam edýär.

Toksoplazmoz ýokanjynyň dürli görnüşleriniň zeperleýji täsiri birmeňzeş däldir, olar antigen gurluşy boýunça biri-birinden tapawutlanýarlar. Kesel dörediji göwreli zenanlar üçin, has hem göwreliligiň irki döwürlerinde howply bolýar hem-de 40% zenli döwünzege gezip, doga şikesleriň döremegine sebäp bolýar.

Ýokanjyň öýjük içki ösüş döwründe gyrgyzlyga hem-de himiki täsirlere durnuksyz bolýar. Olar 55 gradusa çenli gyzdýrylanda çalt gyrylýar, 50% spirt, 1% fenol ergininiň, 1% HCl turşusynyň, 2% hloraminiň täsirinde hem 5-10 minuda çenli ýaşap bilýärler. Kesel dörediji towuk embrionynda we dokumalarda gowy ussadr.

Epidemiologiýasy. Toksoplazmoz ýokanjy giňden ýaýran zoonoz ýokanç keseli bolup, täret-agyz ýollary bilen, şeýle-de eneden zagasyňa embrionyň üsti bilen ýokuşýar.

Keseliň çeşmesi bolup köp görnüşli, öý we ýabany süýt emdiriji haýwanlar hem-de guşlar hyzmat edýärler.

Kesel döredijiniň ýene-de bir kesel ýaýradýş çeşmesi bolup, öý pişikleri hyzmat edýärler, ol mugthorjanyň gutarnykly eýesi döredijiniň oosistlerini täretiň üsti bilen bölüp çykarýar. Olar toprakda, baglarda, ekerançylyk meýdanlarynda, çägelikde birnäçe aýyň dowamynda ýaşamaga ukyplydyrlar.

Adam mugthorjanyň aralyk eýesi bolup, daşky gurşaw üçin howpsuz hasaplanýar. Kesel adama iýmitiň üsti bilen, zagny zig ýa-da ýeterlik işlenilmedik, esasan hem goýnuň, doňzuň etindäki sistalaryň ýa-da çäge, toprak bilen hapalanan elleriň üsti bilen, pişikler ýuwundyrylanda olardan bölünip çykýan osistleri ýuwdanynda ýokuşyp bilýär. Zenanlara göwrelilik döwründe kesel ýokuşanda, düwünçekde içki zeperlenme bolup geçýär.

Düzüminde kesel döredijini saklaýan gan goýberilende, adamyň tenine şikes ýetirilýän dürli emeller geçirilende, näsagyň gany bilen galtaşylanda kesel ýokuşyp bilmeýär diýlen düşünje bar hem bolsa, lukmançylyk amalynda iňňe we beýleki galtaşýan abzallaryň derä zeper ýetiren halatynda keseliň ýokuşýanlygy barlag şertlerinde anyklanylýandyr.

Ýokanç kesel dürli ýaşayş şerti bolan, dünýäniň köp döwletlerine, esasan hem, äyly we yssy howaly äurtlarda bu ýokanç giňden ýaýrandyr.

Kesel 60 ýaşdan uly adamlarda seýrek, çagalarda bolsa has köpräk duş gelýär.

Keseliň döredijisi we ösüş yzygiderliligi. Kesel döredijiniň giriş derwezesi bolup, iýmit siňdiriş agzalary hyzmat edýär, dörediji inçe içegäniň aşaky bölegine gezip, æerli limfa dawaýnlerine barzar. Ol ýerde ýönekeýjeler ösýär, inçekesel, brusellýoz ýokançlarynyň granulyomasynyň öýjük düzümine meňzeş granulyomany emele getirýär we çişme üýtgeşmelerini ýüze çykarýar. Soň mugthorjalar gana düşýär hem-de ganyň üsti bilen tutuş bedene ýaýrap, mononuklear fagositar ulgamynda, ýagny bagyrda, dalakda, limfa düwünlerinde saklanýar. Ondan başga-da nerw ulgamyna, ýürege, beden muskullaryna zeper ýetirýär, agzalarda dörediji ösýär, soň immunitet döreýär, sista emele gelýär hem-de olar adam bedeninde onlarça ýylyň dowamynda ýa-da adamyň bütin ömrüne saklanýar. Nerw ulgamynda we beden muskullarynda çüýreme ojagy hem-de daş emele getirýär. Ýokanjyň ösüşinde bedeniň allergiki üýtgeşmeleri uly orun tutýar.

Ýokanç kesel ýokuşan adamlaryň aglabasynda kesel alamatlary ýüze çykman, onuň alamatsyz görnüşleri, käte bolsa onuň haýal geçýän, gaýtalanýan, dowamly görnüşleri, seýrek ýiti görnüşi döreýär.

Ýokanç göwreliligiň ilkinji aýlarynda ýokuşanda göwredäki çaga ölüme sezewar bolýar ýa-da onuň düşmegi, öli bolup dogulmagy, embrionyň zeperlenmesi bellenýär, çagalar yetmez dogulýar. Göwreliligiň soňky döwründe ýokuşanda bolsa çaga keseliň ýaýraň görnüşiniň alamatlary bilen dogulýar.

Bu ýokanç keselde şikeslenme üýtgeşmeleri limfa düwünlerinde bellenilýär, köp agzalarda granulýoma, çüýreme görnüşli üýtgeşmeler ýüze çykýar.

Keseliň alamatlary. Eger-de adama kesel anyklaýyş barlagy geçirilen mahaly ýokuşan bolsa, onda ýokanjyň gizlin döwri 2 hepde çenli dowam edýär. Tebigy ýol bilen ýokuşan halatynda onuň gizlin döwri kesgitlemek kyn bolýar, ýagny ýokanç ilkinji gizlin ýa-da ilkinji dowamly görnüşde ýüze çykýar. Ýokanç keseliň ýokuşma ýoluna baglylykda dogabitdi hem-de gazanylan görnüş tapawutlandyrylýar. Geçiş boýunça ýiti, dowamly, alamatsyz görnüşlere bölünýär.

Gazanylan toksoplazmoz ýokanjy şu aşakdaky görnüşlere bölünýär: ýiti, dowamly, alamatsyz görnüşleri. Ýokanjyň gizlin görnüşinde daş emele gelme hem-de alamatlarynyň ýüzleý bolmagy bellenilýär, ýöne ýokanjyň bu görnüş köplenç gaýtalanýar.

Ýiti görnüş ýokanjyň ýaýraň görnüş bolup, ol ýiti başlanýar, umumy zäherlenme alamatlary, bagyr hem-de dalak ölçegleriniň kadadan ulalmagy bilen häsiýetlendirilýär. Örgün merkezi nerv ulgamynyň işjeňliginiň dürli bozulmalary bilen ýüze çykýar. Ýiti görnüşinde ensefalit alamaty bolmaýar, ýöne ensefalit hemişe ýaýraň toksoplazmoz ýokanjynyň beýleki alamatlarynyň hasabyna ýüze çykýar, ýagny gyzdyrma, bagryň we dalagyň ulalmasy, miokardit bellenýär hem-de agyr derejede geçýär. Dürli üýtgeşmeler azalandan soň, kesel ikilenji-dowamly görnüşe geçýär, ýagny garaguş keseli, ruhy ösüşiň peselmegi we ş.m.

Dowamly toksoplazmoz ýokanjy. Näsaglaryň beden gyzgynynyň subfebril ölçeglere ýetmegi, dowamly zäherlenme alamatlary, käbir agzalaryň işjeňliginiň bozulmalarynyň hasabyna ýüze çykýar we ýuwaş-ýuwaşdan başlanýar. Syrkawlar umumy gowşaklyga, işdäsiniň kemelmegine, ukusynyň bozulmagyna, ýokary gyjyndyryjylyga, kellağyra, ýadynyň peselmegine, ýüreginiň çalt urmagyna we ýürek agyry, muskullarynyň, bogunlarynyň agyrysyna, käte görüşiň bozulmagyna arz edýärler. Olaryň beden gyzgyny subfebril ölçeglerde bolup, bir aýa çenli saklanýar, ýokary gyzgynlyk döwürleri bilen çalşyp gelýän, dürli uzaklykly tolkun görnüşinde

ýüze çykýar. Boýun, ýeňse, goltukasty we mezenterial limfa düwünleri ulalýar. Kähalatlarda mezadenit ýüze çykýar we inçekesel mezadeniti, appendisit, adneksit ýaly ýalňys kesel kesgidi goýulýar. Limfa düwünleri ilkişada ýumşak we agyryly bolýar, soň agyrylyz bolýar. Näsaglaryň ýarysyndan köpüsiniň bagry ulalýar hem-de olaryň işjeňligi bozulýar, dalak ölçegleri hem kadadan ulalýar. Beden etlerinde agyry emele gelýär. Bogunlar agyrylar, ýöne olarda çiş alamatlary bolmaýar. Köplenç ýürek-damar ulgamynyň işjeňligi bozulýar, gan basyşy kemelýär, käte pulsuň ýokarlanmagy, urgusynyň, ritminiň bozulmagy bellenilýär. Ýürek araçägiňiň çepe süýşmegi, ýürek urgusynyň çuňlaşmagy, ýüregiň ýetmezçilik alamatlary – miokardit, EKG barlagynda ýüregiň ojaklaýyn ýa-da ýaýraň üýtgeşmeleri ýüze çykýar. Perikard we endokard zeperlenmeýär.

Dowamly toksoplazmozda dem alyş agzalary seýrek zeperlenýär, alamatlary pnevmosistoz keseliniňkä meňzeş bolýar.

Işdäsi kemelýär, agzy guraýar, ýüregi bulanýar, epigastral bölekde agyry ýüze çykýar, garny ýellenýär, içi gataýar, näsaglaryň käbiri horlanýar. Aşgazan şiresiniň barlagynda bölünip çykyşy we turşusy peselýär. Rentgen barlagynda içegäniň işjeňliginiň bozulmasy kesgitlenilýär.

Nerw ulgamynyň üýtgeşmeleri näsaglaryň köpüsinde bellenilýär. Olar köpdürli bolýar. Seýrek periferiki nerwler zeperlenýär, kuplenz patologiki hadysa merkezi nerw ulgamyna ääzazar. Käte bu äädyň newrologiki alamatlar görnüşinde ýüze çykýar (emosional üýtgeýjilik, işe ukyplylygynyň peselmegi, gyjyndyryjylyk we ş.m.), käbir näsaglarda agyr newroz alamaty ääze zykar, kuplenz diensefal bozulma peýda bolýar, simptomatiki garaguş agyry keseliniň döremegi mümkin. Köplenç gözüň zeperlenmesi, horioetinit, uweit bellenýär. Endokrin agzalarynyň işjeňligi bozulýar (aýbaşyň bozulmagy, impotensiya, ikinji böwrek üsti mäziň ýetmezçiligi, galkan görnüşli mäziň işiniň peselmegi) bellenýär.

Ganyň barlagynda leykopeniya, otnositel limfositoz, eozinofil

leýkositleriniň mukdarlarynyň artmagy bolýar. Eritrositleriň çöküş tizligi (E3T) kadaly ulşegde saklanýar.

Alamatsyz toksoplazmozda kesel alamatlaryny ýüze çykarmak başartmaýar (birinji-latent görnüşinde). Kesel kesgitlemesi serologiki täsirleşmeleriň ýa-da deri içki barlagyň pozitiw bolmagy netijesinde goýulýar.

Dogabitdi toksoplazmoz şu görnüşlere bölünýär: 1) ýiti; 2) dowamly; 3) gizlin; 4) rezidual toksoplazmoz (gidrosefaliýa, oligofreniýa, garaguş agyry keseli) – keseliň bu görnüşü seýrek duş gelýär.

Dogabitdi toksoplazmozyň ýiti görnüşü, keseliň ýaýraň görnüşinde agyr geçýär, aýdyň zäherlenme alamatlary, gyzdyрма, bagryň we dalagyň ulalmagy, menek-düwürtikli örgün ýüze çykýar. Köplenç, agyr ensefalit we gözün zeperlenmesi bellenilýär.

Dogabitdi toksoplazmozyň dowamly görnüşine geçende gidrosefaliýa, oligofreniýa görnüşli ensefalit ýüze çykýar, garaguş agyry keseli ösýär hem-de mikro we anoftalma çenli baryp ýetýär, görüş agzalarynyň dürli bozulmalary bellenýär. Ilkibaşda bu ýüze çykmalary subfebrilitetiň, zäherlenmäniň, miozitiň, limfadenopatiýanyň hasabyna ýüze çykýar. Soňra hadysanyň işjeňligi peselýär we ensefalit saklanýar, ol rezidual dogabitdi toksoplazmoz mahsus bolýar.

Keseliň netijesi. Gazanylan toksoplazmoz keseliniň netijesi gowy, dogabitdi görnüşinde onuň netijesi agyr bolýar.

Keseli anyklamak. Agzalaryň ýörite barlaglarynyň maglumaty netijesinde näsagy berk kliniki barlamagyň esasynda toksoplazmoz anyklanylýar (EKG, görüş düýbüne seretmek, kelle çanagyň we zeperlenen muskulyň rentgen barlagy). Pozitiw serologiki we allergiki reaksiýalar köplenç sagdyn adamlarda-da duş gelýär. Serologiki täsirleşmeleriň netijesi we aýratyn hem toksoplazmozyň deri içki barlag usulynyň negatiw bolmagy dowamly toksoplazmozyň ýokdugyny aňladýar. Täsirleşmäniň pozitiw netijesi adama kesel ýokuşandygyny görkezýär. Näsagda ýüze çykan kesel alamatlary anyklaýyşda uly ähmiýete eýedir, olara: uzak wagtlap subfebril gyzgynlyk, dowamly zäherlenme alamatlary,

limfadenopatiəa, əyrək işjeñliginiñ üýtgemegi, bagryñ ulalmagy, muskuldaky we beənidəki emele gelmeler (kalsiəfikatlar), horioretinitiñ ojagy değışlidir. Serokonwersiýanyñ göwrelilerde zerur anyklaýjy ähmiýeti boləar.

Serologiki təsirleşmelerden köp ýaýrany toksoplazmen antigeni bolan komplement birleşdiriji reaksiýa (KBR), duýujy təsirleşme bolan Sebina-Feldmana we IPIF, ýagny ýokuşandan soñ 1-2 hepďaniñ içinde pozitiw bolýar.

Allergologiki usullardan toksoplazmodiýa bolan deri içki usul, toksoplazmozy bolan gatnaşyk usul, neýtrofil leykositleriñ bozulma reaksiýasy we limfositleriñ blasttransformasiýa reaksiýasy ulanylýar.

Has uly anyklaýjy ähmiýete mugthorjalaryñ barlag usuly değışlidir. Ol döredijini ganyñ reñklenen çyrşagyny, serebral suwuklygyñ sentrifugatyny, limfa düwünlerinden we badam şekilli mázlerinden alnan punktaty ýa-da biopaty, mikroskopda görmek netijesinde hem-de jeseđiñ agzalaryndan dokumany kesip alyp, gistologiýa barlagynyñ kömegi bilen tapmaklyga esaslanandyr. Göwrelilik togtadylanda toksoplazmoz eşenden, düwünçek ýanyndaky suwdan, örtükden barlag edilýär. Barlaghana haəwanlaryndan bioproba almak usuly uly ähmiýete eýedir, (7-10 günden) peritoneal suwuklykdan çyrşak taýýarlamak we ony Romanowskiý-Gimze boýunça reñklemek değışlidir.

Keseliñ bejerilişi. Əokanç keselli nəsaglaryñ bejergisi toplumlaýyn bolmalydyr. Ýiti toksoplazmozda trofozoitlere işjeñ təsir edýän döredijä garşy dermanlyk serişdeler ulanylýar. Sulfadimezin bilen bilelikde hloridin (daraprim) ulanylýar, əagny 0,025 g (2-3 gezek 1 günde), çagalarda 0,5-1,0 mg/agramyna 1 günde (5-7 günñ dowamynda) 7-10 gün arakesme bilen 3 kurs geçirilýär. Hloridin bilen sulfadimeziniñ goşulyşan 3-4 hepdelik bejeriş tapgyry has peədalý hasaplanýlar.

Hloridin ulularda birinji gýnde 75-100 mg mukdarda, ikinji gýn we bejeriş tapgyryñ soñunda 1 gýnde 25 mg. Bejerginiñ 2 dermanlyk serişdeleri hem kelle beýnisine zäherli təsiri netijesinde periferiki gana gözegçilik etmekde geçirilýär we şol bir wagtda 6-10 mg foliý turşusy belleniýär.

Dogabitdi toksoplazmozly çagalar birinji 3 günde hloridin 1 mg/agramyna 1 günde, soňra bejerginiň soňuna çenli 0,5 mg/agramyna 1 günde. Çagalarda sulfadimeziniň gündelik mukdary 100 mg/agramyna berilýär. Duredijä täsiri bolan beýleki dermanlyk serişdeler ulanylýar, olara aminohinol, hingamin (delaginol), sulfanilamidler (biseptol, sulfapiridazin, sulfadimetoksin we beýlekiler), tetrasiklin hatarynyň antibiotikleri, metronidazol degişlidir.

Toksoplazmozyň dowamly görnüşinde dörediji näsagyň bedeninde sista görnüşinde ýerleşýär, ýagny onda ýokarda görkezilen dermanlar täsir etmeýär. Bu ýagdaýda gowy täsirli toplumlaýyn bejergi berilýär, toksoplazmozyň trofozoit döwrüni basmaklyk üçin witaminler bilen birlikde himiobejergisiniň 5-7 gnlk tapgyry (hingamin ýa-da delagil, tetrasiklin), mahsus däl bejergi giposensiw dermanlyk serişdeler (dimedrol, pipolfen, suprastin, kortikosteroidleriň uly bolmadyk möçberi ulanylýar). Hökmany ýagdaýda toksoplazminiň ýöriteleşdirilen immunbejergi tapgyry geçirilýär. Toksoplazmini deri içine birinji gün 0,1 ml 3 ýerde, ikinji gün – 4 sanjym 0,1 ml, soň her günde 1 sanjym goşmaly, 8 gün sanjymyň sanyny 10-a zenli kupeltmeli. Toksoplazmin bilen bejergi wagtynda her günde 1 biomužbere zenli umumy ultramelewşe şöhlesi ulanylýar. Göwreliler, ýagny olarda komplement birleşdiriji reaksiýa (KBR) we deri içki barlag usulynyň (+) netijesi ýüze çykarylsa we toksoplazmozyň kliniki ýüze çykması ýok bolsa, bejergi degişli bolmaýar. Göwreliler, näsaglar toksoplazmozyň dowamly görnüşinde bolsa immunobejerginiň önüni alyş kursuny geçirmek zerurdyr. Göwreliler üçin uly howp salma olaryň täzeden zäherlenmegidir. Bu ýagdaýda himiobejergi geçirilýär (1-2 tapgyr). Himioterapewtiki dermanlyk serişdeleri göwreliligiň birinji 3 aýynda ulanmak maslahat berilmeýär, olardan esasy hloridin, sulfadimezin we tetrasiklin çiş döremegine we düwünçek bozulmalaryna, ýagny dürli dogabitdi kemisliklere getirýär.

Öňüni alyş çäreleri. Цә haýwanlarynda toksoplazmozyň önüni almak üçin çäreleri geçirmek, pişikler bilen gatnaşygy

çäklendirmek, hapa eller bilen oosistleriň düşmezligi üçin hususy gigiyenany dogry saklamak, zig etleri we äeterliksiz arassalanan eti we et önümlerini ulanmaklygy gadagan etmek, aýratyn hem bu düzgünleri gıwrelilik wagtynda berjaý etmek maslahat berilädr.

AMEBIAZ

Amebias (Amoebiasis) – mugthorjalar tarapyndan döredilýän ýokanç kesel bolup, ýogyn içegäniň zeperlenmegi (baş emele gelmegi), dürli agzalarda absessiň emele gelmegi, şeýle hem köplenç dowamly kesele geçmek bilen häsiýetlendirilädr.

Taryhy maglumatlar. Kesel dörediji taýajyklar 1875-nji ýylda F.A.Leş Sankt-Peterburg şäherinde ganly içgeçmeden ejir çekýän näsagyň täretinde tapypdyr.

1883-nji ýylda R.Koh Mýsýrde adamyň jesediniň barlagynda ganly içgeçmeden ölen näsagyň içegesinde we bagrynda kesel döredijini tapýar. Soňra R.Koha ganly içgeçmeden ejir çekýän 2 sany näsagyň täretinden amýobanyň taýajygyny tapmaklyk başardýar. Amýoba ganly içgeçmesi aýratyn nozologiki kesel görnüşinde 1891-nji ýylda Kaunsilmen we Leffler tarapyndan tassyklanylýar. 1903-nji ýylda F.Saudin ganly izgezmeli amëoba keselini gutarnykly çwrenädr we duredijilere “Entamoeba histolytica” diëip at berilädr.

1912-nji ýylda amebiaz keseliniň bejergisine, döredijini ýok ediji derman serişdesi, turşy-duzly emetin girizilädr.

Kesel durediji barada. Amebiazy durediji – Entamoebidae maşgalasynyň Sarsodinae synpynyň Protæe görnüşine degişli. Ganly içgeçme amebiazyň ýaşayyş döwri iki döwürden durýar: vegetatiw we dynçlyk (sista), ýagny daşky gurşawyň şertlerine baglylykda bir görnüşden başga bir görnüşe geçip bilýärler. Mugthorjanyň ösüş döwrüniň vegetatiw döwri özünde amýobanyň 4 görnüşini saklaýar: dokuma, uly vegetatiw, içki, sistanyň ön ýany – bu görnüşler biri-birinden tapawutlanýarlar.

Dokuma görnüşü 20-25 mkm ölçegli ýokançly we ýokary hereketlilik häsiýetine eýe bolýar. Ol tolkun görnüşli hereket edýär.

Dokuma görünüşü diňe ýiti amebiazda dürli agzalarda, şeýle hem näsagyň täretinde bolýar. Uly wegetatiw görünüşü (magna görünüşü) uzynlygy 30-40-dan 60-80 mkm deň bolup, psewdopodiýasynyň kömegi bilen hereketlilige we eritrositleri fagositirlemäge ukyplydyr. Bu görünüş içege amebiaz bilen kesellän adamlaryň täretinde tapylýar. Içki görünüşü (minuta görünüşü) uzynlygy 15-20 mkm deň bolup, az hereketli. Bu görünüş ýogyn içegede bolýar, sagalyş döwrüniň dowamly gaýtalanýan wagtyndaky näsaglaryň, sista göterijileriň täretinde tapylýar. Sistanyň ön ýanyndaky görünüşü – uzynlygy 12-20 mkm, az hereketli, ýiti içege amebiaz keselleriň gutulyş döwründe, sista görünüşde bolup, dürli ýetişen derejelerde duş gelyär. Sista togalak görünüşli, ölçegi 9-14 mkm barabar bolýar. Ol ýiti içege amebiazynyň gutulyş döwrüniň, dowamly gaýtalanýan halatynda, sistagöterijileriň täretinde tapylýar. Adamyň inçe içegesine sista düşende, onuň daşky bardasy ýarylýar we ondan 4 ýadroly ene görünüşü çykýar, ol bölünüş 8 ýadroly amýobalary emele getirýär. Yogyn içegäniň proksimal böleginde, gowy şertlerde köpeliýär we wegetatiw görnüşe geçýär. Sista daşky gurşawyň täsirlerine çydamlylygy bilen tapawutlanýar. Zygly täretde 17-20 gün, suwda 1 aýlap, zygly toprakda 8 gūnlāp saklanyp bilýär. Sowadylan iýmit önümlerinde, miwelerde, öý goşlarynda birnäçe gün saklanýar. Ýokary gyzygynlygyň täsirine durnuksyz bolýar. Pes, ýagny -20-24 gradusda sista birnäçe aýlap saklanýar. Adaty zyyansyzlandyryjy serişdeler himiki düzümine baglylykda, gatnaşygyňa görä sista dürli täsir edýär, 1% hloramin ergini amýobalara täsir etmeýär. 1:1000 sulema ergini 4 sagatdan soň, 1:250 krezol ergini 5-15minutdan, 1:5000000 emitin ergini bada-bat duredijini gyrýar.

Epidemiologiýasy. Amebias-ichege antroponoz keseli bolup, onuň ýaýramagyna E. histoliticanyň sistasyny çykarýan adamlar sebäp bolýar. Sista göterijiler, ýiti içege amebiaz gutulyş döwründe, dowamly gaýtalanýan görünüşindäki näsaglar kesel ýokuşdyrmakda has howply bolýarlar.

Näsaglar sistany birnäçe ýyllap daşky gurşawa çykarýarlar, olar bir günde täreti bilen 300 mln sista çykarýarlar. Ýokanç kesel

agyz-täret ýoly bilen ýokuşýar. Döredijini geçiriş faktoryna – iňmit çuňmleri, kdwagt suw, öý goşlary, gap-çanak, oýunjaklar degişlidir. Arassaçylyk düzgünleri bozulan halatynda sista çykaryjylar bilen gatnaşyk edilende hem geçip bilýär. Sistalaryň ýaýramagyna siňekler we saçakçylar sebäp bolýar. Olaryň içegesinde E.histoliticanyň sistasy 48-72 sagatlap ýaşaýar. Amebiaz bilen dürli ýaşdaky adamlar, esasan, 20-58 ýaşly erkekler köp keselleýärler. Göwrelä zenanlar göwreliligiň soňky üç aýynda we dogrudan soň kesele ýokary duýgurlygy, öýjük immunitetiniň aýratynlygy we immunitetiň güýjüne täsir edýän derman serişdeleriniň ulanylmagy bilen düşündirilýär.

Bu kesel köpçülikleýin ýaýramaýar. Kesel бүтін ýylyň dowamynda duş gelýär. Esasan hem, howanyň yssy şertlerinde, haçan-da keseliň sag adama geçmegine doly şertler dörän halatynda, bedeniň yssyda kesele garşy durujylyk ukyby bozulanda we ş.m. Amebiaz dünýäniň ähli künjeginde, esasan hem, tropiki we subtropiki howaly ýurtlarda köp duşýar. Şeýle hem Orta Aziýa we Zakawkaziýe döwletlerinde köp duşýar. Amebiaz bilen keselleýän näsaglaryň sany amýoba ganly içgeçmesiniň döredijisi göterijiler bilen deňeşdirilende az duşýar.

Kesellemeklik bilen göterijileriň gatnaşygy kesel ýaýran ojaklarda 1:7-ä deň, başga ýerlerde bolsa 1:21-den 1:23-e çenli bolup durýar.

Keseliň döreýiş, ösüş yzygiderliligi we şikeslenme üýtgeşmeleri. Amebiýanyň sista we içki görnüşleri adamyň içegesinde köp wagtlap saklanyp, kesel döretmän ýaşap bilýär. Amatsyz şertlerde bedeniň kesele garşylygy peselende, belogyň ýetmezçiligi ýüze çykanda, şeýle hem dizbakteriozda-amýobalar içegäniň diwaryndan girip köpeliýärler. Amebiaznyň patogenezinde keseli göterijileriň wirulentlik şammlarynyň ýokarylygynyň ähmiýeti uludyr. Wirulentlik şammy ýokary bolan döredijiler içege amebiazly näsaglarda, sista çykaryjylara garanynda köp bölünip çykýar. Amebiaz keselinde esasy orun içegedäki döredijileriň görnüşlerine bagly bolýar. Döredijileriň birnäçe görnüşleri, amýobanyň dokuma girmekligine ýardam edýär, olaryň ýogyn

içegede bolmaklygy, keseliň ýüze çykmagyna ýardam edýär. İçegäniň diwarlaryna girmekligini amýobanyň öz fermentleri amala aşyrýar. Olaryň fermentleri proteolitik işjeňligi bilen täsir edýär. İçegede epiteliýanyň eremesi we dokumalaryň çüýremesi, baş emele gelyär. İçege amebiýazynda şikeslenme üýtgeşmeler, esasan hem, kurizegede we proksimal buleklerde bolýar. Kähallatlarda bolsa göni içege we onuň beýleki bölekleri zeperlenýär. İçege amebiazynyň ilki başlan mahaly gyzarmanyň nemli bardada owunjak eroziýalar we ýokarjygynda nokat görnüşli sary düwünleriň emele gelmegi kesele mahsus alamat bolýar. Düwünler detrit suwuklygyndan ybarat bolup, içinde ganly içgeçme amebiazynyň vegetativ görnüşini saklaýar.

Düwünlerde çüýreme bolmaklygy başy emele getirýär. Başyň ululygy birnäçe mm-den 2-2,5 sm çenli bolýar. Baş çüýşe görnüşinde, gyralary çiş, daşy gyzaran bolup, sag dokumalara galtaşýar. Çuň baş nemli bardanyň aşagyna çenli ýetýär, düýbi iriň bilen örtülen. Dokumanyň gatlaryndan we ýaranyň düýbünden fagositar eritrositli amýobalar tapylýar.

Içege amebiazynyň agyr görnüşinde dokuma dargaýar, nemli bardanyň aşagynda boşluk emele gelyär we olar birigip, gyralary gyşaryp duran uly başlary emele getirýär. Başyň çuňlugy muskul we nemli bardadan geçen ýagdaýynda, içegäniň deşilmegine we iriňli peritonitiň ýüze çykmagyna getirýär. Peritonitiň ýaýramadyk ýa-da ýaýraň görnüşde bolmagy mümkin. İçegedäki çuň baş bitip, ýogyn içegäniň garalmagyna, içegäniň bölekleyin ýa-da doly ýapylyp dykylmaklygyna getirýär. İçegedäki çuň başyň bitmekligi, käte içegeden gan akmaklygyna getirýär.

Dörediji ganyň üsti bilen ýaýranda bagyrda, öýkende, kelle beýnide we beýleki agzalarda amýoba absessi ýüze çykýar. İçege amebiazynyň dowamly görnüşinde kista, polip ýüze çykýar. Əogyn içegäniň diwarynda emele gelyän çiş görnüşindäki amýobalar granulyasion dokumalardan, fibroblastlardan we eozinofil leükositlerden ybaratdyr.

Keseliň alamatlary. Ekspert komitetiniň görkezmesine laýyklykda B966 (1970 ý.) amebiaz 3 görnüşe bölünýär:

1. Izege amebiazy.

2. İçegeden daşarky amebiaz.

3. Deri amebiazy.

Keseliň iň köp duş gelyän görnüşi içege amebiazy ýa-da amýoba ganly içgeçmesi degişlidir. Keseliň gizlin döwri 1-2 hepdeden 3 aýa we ondan hem köp dowam edýär. Kesel ýeňil, orta agyrylyk we agyr derejelerinde geçýär. Ýiti içege amebiazynda näsagyň umumy ýagdaýy kanagatlanarly, zäherlenme alamatlary bildirmeýär, gyzgyny kadaly ýa-da subfebril ölçeglerde bolýar. Käbir näsaglarda umumy gowşaklyk, çalt ýadamaklyk, kellagyry, işdäsiň kemelmegi, epigastral zolagynda agyry, käte garnynda az wagtlyk agyry, iç ýellenme bellenyär. İçege amýebiýazynyň esasy alamatlarynyň biri içgeçme hasaplanýar. Keseliň ilkinji günleri täret öz häsiýetini ýitirmeýär, soňra täret nemli, günde 4-6 gezek, ýiti ysly bolýar. Soňra täretiň ýygylgy 10-20 gezege çenli bolup, täreti "malina düwünlerini" ýada salýar. Keseliň ýiti görnüşinde garnynda birsydyrgyn ýa-da tutgaý görnüşli agyry peýda bolýar. Agyry mahaly has hem güýçlenýär.

Göni içege zeperlenen halatynda aşak çekme alamaty (tenezm) bolýar. Garny ýumşak, azajyk ýellenen, barlagda ýogyn içegäniň ugrunda agyry peýda bolýar. Ýogyn içegä endoskopiki barlagynda 2 mm-den 10-20 mm çenli ýüzi kesmekli başy görmek bolýar. Baş çişip, onuň düýbi nemli bardanyň aşagyna çenli iriň we çüýreme önümleri bilen örtülýär. Başyň töweregi gyzarýar, nemli örtüginde baş bildirmeýär, käte çiş we gyzarma belleniýär. Rentgen barlagy ýogyn içegäniň birmeňzeş dolýanlygyny, çalt boşayandygyny görkezýär.

Içege amebiazyň ýiti görnüşinde keseliň dowamlylygy 4-8 hepde barabar bolýar. Ondan soň, ýöriteleşdirilen bejeriş geçirilmedik ýagdaýynda-da näsagyň ýagdaýy gowulaşýar we kolit alamatlary aýrylýar. Keselden sagalma birnäçe hepdeden birnäçe aýa çenli dowam edýär. Ondan soň keseliň gaýtalanmagy mümkin. Keseliň käbir ýa-da ähli alamatlary ýüze çykýar. Ýöriteleşdirilen bejergi geçirilmedik halatynda, kesel bir ýyldan onlarça ýyllara çenli dowam edýär hem-de dowamly görnüşe geçýär. Dowamly içege amebiazy gaýtalanýan we üznüksiz geçýän görnüşlere bölünýär.

Keseliň gaýtalanýan görnüşinde kesel beterlanden soň sagalyş döwrüne geçip, näsagyň täreti kadalaşýar we özüni duýşy gowulaşýar. Keseliň arakesmesiz dowamly geçýän görnüşinde näsag gutulmaýar, onuň ýagdaýy kem-kemden agyrlaşyp, kesel alamatlary möwjeýär.

Kesel dowamly görnüşinde asteniýa alamaty, protein hem-de witamin ýetmezçiligi ýüze çykýar. Näsagyň agzyndan ýaramaz ys gelyär, dili gyzýar we agyryly bolýar, işdäsi kemelýär. Keseliň möwjän döwri näsagyň 20-30 gezege çenli içi geçýär, agyry bolmaýar. Dili ak we çal örtük bilen örtülýär, garnynda agyrysyz ýa-da ýogyn içegäniň ugry boýunça agyry bolýar. Köp näsaglaryň ýürek-damar ulgamynda üýtgeşmeler: pulsuň üýtgemegi, ýürek urgusynyň peselmegi, tahikardiýa, ýüregiň araçäginiň giňelmegi bellenilýär. Içege amebiazynyň gaýtalanmadyk ýagdaýynda bagyr ulalmaýar. Kähalatlarda çala ulalmagy mümkin. Dalak üýtgemelýär. Içege amebiazy uzak wagtlap dowam edende gemogrammada anemiýa, monositoz we eritrositleriň çöküş tizligi (E3T) ulalýar. Keseliň beterlanden halatynda horlanmaklyk, kaheksiýa ýüze çykyp, uly derejesine eltädr.

Dowamly içege amebiazynda endoskopiýa barlagynda keseliň alamatlary dürli-dürli bolýar. Baş bilen birlikde kista, polip, amýoba ýüze çykarylanda olary tapawutlandyrmak kyn bolýar. Rentgen barlagy hem endoskopiýaň alamatlaryna meňzeş bolýar, käte başyň yz galdýrmany netijesinde içegäni gysýar. Amýobalar bolsa içegede üýtgeşme döredip, çişni döremegine getirýär. Bu keselde birnäçe gaýrüzülmeler bolýar. Olaryň içinde has köp duş gelyäni: perikolit, içege diwarynyň deşilmesi, peritonit, nemli bardanyň çüýremesi, içegeden gan akma, ýiti appendisit (kurizege) keseli, içege gysylmasy, göni içegäniň dýşmegi we ş.m. Birnäçe alymlaryň belleýşine görä, içege amebiazynda duş gelyän gaýrüzülmeleriň ähli görnüşü, amýoba hadysasynyň içegeden daşary ýerleşmegi bilen düşündirilýär.

Içegeden daşarky amebiaz. Keseliň bu görnüşleriniň arasynda has köp duş gelyäni bagyr amebiazydyr. Bagyr amebiazy ýiti içege amebiazy ýüze çykanda ýa-da birnäçe aýdan we ýyldan

soň dörap bilýär. Ýöne 30-40% näsaglaryň kesel taryhynyň anamnezinde içege amebiazyny geçirendigini anyklap bolmaýar. Aýallara seredeniňde erkeklerde has köp duş gelýär (gatnaşygy 96:4). Bagyr amebiazy ýiti, ýiti asty we dowamly görnüşde geçýär. Kliniki görnüşi boýunça: bagyr amebiazyna we bagyr absesine bölünýär.

Bagyr amebiazy. Bagyr amebiazy örän ýiti görnüşde, ýiti asty we dowamly görnüşde bolýar. Iki görnüşde duş gelýär:

1. Amýobaly hepatit görnüşi.
2. Bagyr absesi görnüşi.

Ýiti amýobaly hepatitde näsagyň bagry ulalýar we gataýar, gyzgyny ýokarlanýar, käwagtlar saralýar. Keseliň ýiti asty we dowamly görnüşi kesel anyklamagy kynlaşdyrýar we ýalňyşlyga getirýär. Bagryň amýobaly absesiň hemişe duş gelýän alamaty, bagryň töweregindäki we sag egnine berýän agyry hem-de onuň ölçeginiň ulalmagydyr. Keseliň ýiti geçýän döwründe has ýokary gyzgynlyk, köp derlemeklik, zäherlenme we saraltma alamatlary häsiýetli bolýar. Içi geçýär, dem alşy ýüzleý bolýar.

Rentgen barlagy diafragmanyň ýokary göterilip durandygyny aňladýar. Sag tarapdaky gümmeziň hereketi peselen.

Bagyr amýobaly absesiň dowamly akymy haýal geçýär, ysgynsyzlyk, gijesine derlemek, sag gapyrga asty agyry, nädogry gyzdyрма, bagryň ulalmagy bellenilýär.

Bagryň amýobaly absesi özbaşdak ýarylyp, goňşy agzalara, kuplenz, öykene geçýär. Bagryň üstünde ýerleşýän iriňli bardanyň ýarylmany, diafragma asty absese, iriňli plewrite, öýkeniň absesine getirip bilýär. Abseslenen öýken açylyp görilende, bagyr bronh arabaglanyşygy döreýär.

Absses plewra bilen öýken aralygynda ýerleşende plewropnewmoniýany ýada salýar. Bagryň çep böleginiň absesi perikard boşlugyna açylyp, eger garnyň ýuka örtüginin boşlugyna açylsa, onda umumy ýa-da bölekleyin peritonit döreýär.

Bagryň, öýkeniň absesinden başga-da beýni, dalak, böwrek, deri, aýal jyns agzalarynyň absesi hem duş gelýär.

Keseli anyklamak. Amebiazyň anyklanyşynda gowy ýygnaýan

epidemiologiki anamneziň, keseliň anamneziniň, näsagyň kliniki barlaglarynyň maglumatlarynyň ähmiýeti uludyr. Anyklaýyşda rektoromonoskopiýa we içegäniň nemli bardasynyň biopsiýasy, rentgenologik barlaglar kömek edýär. Bagryň zeperlenmesinde anyklamak üçin skanirleme, ultrases barlagy, gepatoliëenografiä, laparotomiä usullary hem ulanylýar.

Täretiden amýobanyň vegetatiw görnüşiniň, gakylykdan bolsa dokuma görnüşiniň tapylmagy keseli doly takykklamaga ýardam edýär. Ýöne amýoba absessden, başyň düýbünden hem tapylýar. Amýobanyň täretde sista görnüşiniň tapylmagyna, ahyrky anyklama diýip bolmaýar. Täze ýygňalan täreti barlaghana barlaga iberýärler we täretiden amýobany tapýarlar. Häzirki döwürde giňden ulanylýan usul çyrşagy Lýugolyň ergini bilen reňklemek hem-de Geýdengeýniň usuly bilen reňklemek ulanylýar. Goşmaça barlaglar hökmünde emeli iýmitlenme ulanylýar, şeýle hem serologik täsirleşmeler ulanylýar:

1. Göni däl gemaglýutinasıya täsirleşmesi (GDGAT).

2. Komplement baglanyşdyryjy täsirleşmesi (KBT).

Keseliň bejerilişi. Bejergi ızın ulanylýan dermanlar 3 topara bölünýär:

1. Günü amëobasitler: hiniofon, diëodonin.

2. Dokuma amëobasitleri: Emetin gidrohlorid, digidroemetin, ambilgar.

3. Amýobiazynň ähli görnüşinde ulanylýan dermanlar: metronidazol (trihopol), tinidazol, furamid, hiniofon.

Ööritleşdirilen bejergi üçin ulanylýan dermanlar 3 topara bölünýär:

1. Göni amýobasitler. Olara hiniofon (ýatren) we diodohin degişli. Bular döredijiniň boşlukdaky görnüşine täsir edýär. Bu dermanlar amýoba amýobiazynň gutulyş döwründe bejergi üçin ulanylýar. Hiniofon 0,5-den günde 3 gezek, jemi 10 gün bellenyär, soň 10 gün arakesme we ýene-de 10 gün bejergi geçirilýär. Şeýle hem hinofony arassalaýjy görnüşinde ulanmak bolýar.

Diodohin 0,25-0,3 günde 3-4 gezek, 10 günň dowamynda berilýär.

2. Dokuma amëobasitler. Amýobanyň nemli bardadaky görnüşine, dokuma we boşluk görnüşine öldüriji täsir edýärler.

Emetin gidrohloridi. Günün dowamyndaky mukdary 1 mg/kg. Muskul izine 3a-da deriasty goëberilëdr.

Digidroemetin peşew bilen çalt çykarylýar. Içege amebiazyny bejermek üçin emetin we degidroemetin 5 gün ulanylýar, bagryň amýobaly absessi üçin bejergi 10 güne çenli uzadylýar.

Ambilgar – bu emetinde we digidroemetinden tdsiri gëzëli, 1 günde agyzdan 2,5 mg/agramyna berilëdr. Bejerginiň dowamlylygy 7-10 gün. Hingamin (delagil) bagyr amýoba abssesiniň bejergisi üçin ulanylýar. Ol içegeden çalt sorulýar we üýtgemedik görnüşinde bagyrda ýygnaýar. Bejerginiň dowamlylygy 3 hepde bolýar. Ilkinji 2 gün 1,0; galan 19 gün 0,5-den berilëdr. Bu derman kuplenz tetrasiklin bilen bilelikde berilëdr.

3. Amýobanyň dürli görnüşleri üçin ulanylýar: Metronidazol (trihopol) 0,4-0,8 günde 3 gezek, jemi 5-8 gýn berilëdr. Tinidazol (fasihin) günde 2,0 3 gýn bellenëdr.

Tizamin tapgyr bejergi 13in günde 1-2 gerdejik 3 gezek berilëdr. Antibiotikler içege biosennozyny 1ätgetmek 13in ulanylýar.

Bagyr, öýken, beýni we beýleki agzalaryň amýoba abssesini hirurgiki ýol bilen bejerilýär. Hirurgiki ýol bilen bejergide toplumlaýyn bejergi hökmünde ýönekeýjelere garşy patogenetiki bejergi ulanylýar.

Deri amýobalarynda hiniofon çalgysy ulanylýar. Ondan başga-da kesel alamatlarynyň garşysyna bejergi bellenilýär.

Öñüni alyş çäreleri. Ýokanjy anyklap, ony ýok etmekden we keseliň ýaýramagyna ýol bermezlikden ybarat bolýar. Esasy daşky gurşawy hapalardan goramak, kanalizasiýalary, suw guýulýan ýerleri, hajathanalary arassaçylyk gözegçiliginde saklamak hökmany şertleriň biridir.

Näsaglaryň gutulyş döwründe lukmanyň gözegçiliginde bir ýylyň dowamynda saklanýar. Iýmit we suw üpjünçilik ulgamynda işleýänler meýilleşdirilen tertipde bakteriýa göteriji we amýoba göterijilige barlanýar. Sista amýobasyny göterijiler tapylanda işden boşadylmaýar, ýöne bir ýylda iki gezek amýoba garşy ulanylýan

derman serişdeleri bilen bejerilýär. İçgeçme keseli bar bolan adamlar işden boşadylýar. Suw üpjünçiliginde we ýmit kärhanasynda işleýänler hassahanalarda ýatyrylýar ýa-da başga işe geçirilýär. Olar öňki işine diňe doly sagalandan soň we barlaglaryň jogaplary negatiw bolanda goýberilýär. 1-2 aýyň dowamynda täretini gistologiki entamýoba barlamaly. Gatnaşykda bolan adamlary hem barlap, ganly içgeçmeli amebiaz tapylanlary hökman bejermeli. Hassahanalarda näsaglaryň täretini 3% lizol ergini bilen zähersizlendirýärler ýa-da 2% krezol ergini ulanylýar. Näsaglaryň egin-eşiklerini 3% lizol erginine 8 sagatlap ýatyryrlar: 1kg egin-eşiğe 3 litr lizol guýmak maslahat berilýär.

Гу́к ۞нмлери, ир-ймишлери, зиг гóрнүшінде ййилýан öнүмлери arassalamaly we köp gezek ýuwmaly.

Esasy gijiyeniki borçlary ýerine ýetirmeklik amýobiazýň öňüni almaga kömek edýär. Insektisid we larwesid ýok edijileri ulanyň, siňeklere garşy göreşmek maslahat berilýär.

BALANTIDIAZ

(*Sin: Infuzor dizenteria*)

Balantidiaz (balantidiosis) – içege zoonoz protozoý kesel bolup, ýogyn içegä ýara düşmegi we bedeniň umumy zäherlenmegi bilen hdsiätlendirilýär.

Taryhy maglumatlar. P.Malomsten (1857 э.) ilkinji gezek adamda içgeçmeden ejir çekýän 2 näsagyň täretinden balantidiniň döredijisini tapdy. Ol bir wagtyň özünde keseliň şikeslenme alamatlaryny hem ýazdy. 1861-1862-nji ýyllarda doňuzlarda balantidiaz bilen keselçilik 60-80% äetip, ilkinji gezek olaryň arasynda tapyldy.

H.S.Solowýew dokumalaryň içinden balantidiniň mugthorjalaryny tapandan soň aýratyn nazologiki kesel hökmünde tassyklanyldy.

Kesel durediji barada. Keseliň döredijisi Balantidium coli Balantidiae maşgalasynyň Siliata synpynyň Protozoý (ýönekeýjeler)

görnüşine degişlidir. B.coli adamda duş gelyän mugthorjalaryň iň uly görnüşleriniň biridir. Ýaşayş dowamlylygy iki döwürden durýar: vegetatiw we gabykly (sista) görnüşleri.

Wegetatiw döwründe B.coli süýri görnüşde bolup, bir gapdaly gysga, uzynlygy 50-80 mkm, ini bolsa 35-60 mkm deňdir. Bedeni pellikula bilen örtülen we hatar ýerleşen burum-burum kirpikler 4-6 mkm ölçegde bolup, aýlanyp-süýşüp hereket etmäge ukyplydyr.

Duredijiniň ön tarapynynyň gutarýan ýerinde aýlaw görnüşdäki kirpikler 10-12 mkm deň bolup, iýmitleri tutmaga kömek edýär. Yz tarapynyň gutarýan ýerinde bolsa sitopig ýerleşen.

Pellikulanyň aşagynda ektoplazma ýerleşýär, ortaky böleginde we yzynyň gutarýan ärinde 2 sany ýygrylyjy wakuolasy bar. Döredijiniň endoplazmasy ownuk däne görnüşde bolup, wakuola bakteriýalary, krahmal, eritrositleri we leykositleri saklaýar. Reňklenenden soň ýadro agzasyny anyklamak bolýar. Ol bolsa düzüminde noýba şekilli uly we kizi nukleuslary saklaýar.

Wegetatiw derejede B.coli goşalaýyn bölünmeklik ýoly bilen köpeliýärler, belli bir döwürde bolsa birleşme görnüşdäki jynsy hadysa bolup geçýär.

Mugthorjalaryň vegetatiw görnüşi daşky gurşawa durnuksyz bolup, çalt öliýärler, täretde bolsa 5-6 sagada zenli saklanýar.

B.coliniň sistalary tegelek görnüşde bolup, 50-60 mkm çenli ýetyär. Olar iki sudurly gatlakly, uly we kiçi nukleusdan durýan ýadroly, kämahal bolsa wakuolalardan ybaratdyr.

Sista görnüşi daşky gurşawda birnäçe hepdeläp ýaşamaga ukyplydyr.

Epidemiologiýasy. Keseliň ääramagyna keselli doňuzlar sebäp bolýar. Ondan başga-da itleriň, alakalaryň ýokançlylygy kesgitlenildi, ýöne olaryň balantidiaz keselindäki epidemiologiýa ähmiýeti anyklanylmady. Käbir amatsyz şertlerde ýokançly adam hem keseliň goşmaça çeşmesi bolýar. Keseliň täret-agyz geçişi suwuň üsti bilen amala aşyrylýar. Goşmaça geçiş ýollaryna siňekler, gök-önümler, toprak degişlidir.

Balantidiaz, esasan, doňuzdarçylyk bilen meşgul bolýan oba ýaşajylarynda köp duş gelyär.

Keseliň döreyiş, ösüş yzygiderliligi we şikeslenme üýtgeşmeleri. Əuwduylan sistalar ýogyn içegäniň ýokary bölümlerine baryp, wegetatiw görnüşine öwrülýär we olar köriçegede köpeliýär. Dörediji içegä aralaşandan soň, umumy zäherlenmäniň alamatlary ýüze çykyp başlaýar.

Gialuronidaza emele getirmegi netijesinde B.coli ýogyn içegäniň nemli bardasyna girýär we ol ýerde eroziýa hem-de baş emele getirýär. Liberkyunyň mäsleriniň epiteliýasynyň üýtgeşmeleri güýçlenýär. Onuň eroziýa döreden çüýreme meýdanynda wagtyň geçmegi bilen çuň baş emele gelýär. Balantidiniň nemasty gatlagyna geçmegi netijesinde çiş döreyär, limfositler, gistiositler, segment ýadroly infiltrirleme, kämahal bolsa kiçijik abscessler ýüze çykýar. Baş, kuplenz, içegäniň eplenyň bölümünde, köriçegede, sigmoida, göni içegede ýerleşýär. Başa seredilip onuň ölçegine, dörän wagtyna görä tapawutlandyryýarlar. Käbirleriniň meýdany birnäçe kwadrat santimetre barabar bolýar. Başyň gyalary nätekiz, çuň, düýbi jele görnüşli çüýreme maddalary bilen örtülen, köplenç gara reňkde bolýar. Töweregindäki nemli gatlak gyzaran, çişen görnüşde bolýar.

Şikeslenme hadysa gurçuk şekilli ösüntgi hem goşulýar we iriňli əa-da əəreme gurnüşli kurizege dıreədr.

Miokardyň, bagryň, inçe içegäniň zeperlenmegi hem bolup biler.

B.coli mugthorlygynda ýogyn içegede çişme hem iriňli-çüýremeli hadysanyň döremegi zäherlenmäniň artmagyna getirýär, ol keseliň klinikasynda zäherlenme alamatlary bilen əəze əykəar.

Keseliň alamatlary. Balantidiaz subkliniki (alamatsyz), əiti, dowamly, əznüksiz, şeýle hem dowamly gaýtalanýan görnüşlerde geçýär.

Keseliň gizlin döwri 1-3 hepde, ýöne ondan hem gysga bolmagy mümkin. Subkliniki görnüşü içgeçmesiz we zäherlenme alamatsyz geçýär. Kesel diňe endoskopiki barlagda anyklanylýar, ýogyn içegäniň nemli bardasynyň gyzarmasy, ganöýme ýa-da baş görünýär, eozinofiliýa, bagyr işjeňligi bozulýar.

Ýiti görnüşü umumy zäherlenme we kolit alamatlary bilen

geçýär. Şoňa göre ýeňil, orta agyr we agyr derejede bolýar. Kesel ýiti geçýär, beden gyzgyny ýokary ölçeglere ýetýär. Ýokary gyzgynlyk, kellagyry, ýürek bulanma, birnäçe gezek gaýtarmaklyk we gowşaklyk ýüze çykýar.

Balantidiazýň hemişelik alamatlaryna: güýçli iç agyry we içgeçme degişlidir. Tãreti köp mukdarda, suwuk, köplenç gan we iriň gatşyşykly, çüýrük ysly bolýar. Tãretiň ýygylgy keseliň ýeňil görnüşinde 3-5, agyr görnüşinde 15-20 sapar bolýar. Keseliň beterleşmegi bilen nãsagyň agramy we işjeňligi peselýär. Ýiti görnüşiniň dowamlylygy 2 aý bolýar. Öz wagtynda bejergi geçirilmese, kesel dowamly görnüşe geçýär.

Dowamly gaýtalanýan görnüş. 5-10 ýyl we kãhalatlar da ondan hem köp dowam edýär, ýitileşme döwri (1-2 ýa-da 3-4 hepde) gowulaşma döwrüniň (3-6 aýa çenli) gezeleşmegi bilen geçýär. Umumy zãherlenme alamatlary ýiti görnüşini bilen deňeşdirilende ýüzleý bolýar. İçege bozulmalary umumy zãherlenme alamatyndan has aýdyň bolýar.

Dowamly üznüksiz görnüş. Birnäçe ýylyň dowamynda içege bozulmalary we umumy zãherlenmãniň az ýüze çykan alamatlary bilen hãsiýetlendirilýär. Keseliň dowamly görnüşiniň degerli bejeriş çãreleriniň işlenilip tapylmandygy sebãpli köplenç nãsagyň ýagdaýy beterleşýär.

Şikeslenme hadysa kãriçegãniň goşulmagy zerarly ýiti appendisitiň alamatlary, beden gyzgynynyň ýokarlanmagy bilen, garyn perdesiniň ýerli gyjyndyrmasy, Rowzingiň, Sitkowskiniň, Şetkin-Blýumbergiň alamatlaryny ýüze çykaryar. Kãhalatda keseliň gaýrüzülmeleri: içege gan akma, ýogyn içege başynyň deşilmegi, iriňli peritonit bolýar we ol gaýrüzülmeler nãsagy ölüme sezewar edýär.

Keseliň netijesi. Kesel uz wagtynda anyklanylanda we bejerilende nãsagyň ýagdaýy gowulanýar. Endemiki ojaklarda 1% çenli nãsaglaryň helãkçilige uçramagy mümkin.

Keseli anyklamak. Balantidiazýň anyklanyşy epidemiki we kesel taryhynyň görkezmeleri esasynda geçirilýär. Keseliň epidemiki ojagynda bolnanda 3a-da doňuzlara ideg edilende, kesel nãdogry

gyzdyrma bilen, iç agyry hem çüýrük ysly içgeçme bilen häsiýetlendirilýär. Endoskopiki barlagda, ýogyn içegäniň başy anyklanylýar. Näsagyň täretinde, başdan alnan çalgysynda we onuň kesilip alnan bölejiginden döredijiniň tapylmagy bilen kesel anyklanylýar.

Keseliň aratapawudy. Keseliň aratapawudy ganly içgeçme, içege amebiazy, adaty bolmadyk ýogyn içegäň başy, içege disbakteriozynyň arasynda geçirilýär.

Keseliň bejerilişi. Has peýdaly derman serişdesi monomisin hasaplanýar. Monomisin 150000-250000 HB günde 4 gezek 2-5 gnlđp, arasy 5-7 günden gäťalanýar. Keseliň agyr derejesinde monomisin bilen oksitetrasiklin goşulyp 0,2 her gün 4 gezekden 7 günüň dowamynda sanjylýar. Oksitetrasiklin keseliň ýeňil we orta agyr derejesinde ulanylýar.

Ampisillin, ăatren, enteroseptol, metronidazol ulanylanda gowy netije berýär. Döredijä garşy bejergiden başga-da zăherlenmă garşy serişde hem-de bedeniň garşy durujylyk ukybyny güýçlendirýän serişdeler ulanylýar. Keseliň agyr derejesinde gan bejergi görkezilen. Ýiti köriçege keselinde, içege gaýrüzülmeleri ýüze çykanda hirurgiki bejergi edilýär. Sagalan năsgalary hassahanadan çykarmak üçin mugthorjalara barlaglar geçirilýär we täretiň barlagynyň negatiw bolmagy hem-de kliniki sagalmadan soň rugsat berilăđr.

Öňüni alyş çäreleri. Öňüni alyş çäreleri doňuzlara seredilende arassaçylyk düzgünlerini doly berjaý etmekden hem-de năsgalary öz wagtynda ýüze çykarmakdan, olary bejermekden ybaratdyr.

III BÖLÜM

WIRUSLY GEPATITLER

Wirusly gepatitler (WG) – esasan, bagryň zeperlenmesi bilen geçýän, ýüze çykyş alamatlary we epidemiologiki taýdan aýratynlyklary bolan wirusly ýokanç keseller toplumydyr. Ýüze çykyş alamatlary bagryň zeperlenmegi bilen bagly bolup, umumy zäherlenme alamatlary hem-de metaboliki üýtgeşmeler bilen ýüze çykýar. Bu kesele esasy alamatlary başga bolup, bagryň zaýalanmagy goşmaça bolýan keseller degişli däl (ýagny herpes ýokanjy sitomegalowirus ýokanjy, adenowirus ýokanjy, enterowirus ýokanjy, bakterial, protozoý bagyr zaýalanmalary we ş.m.). Halkyň arasynda saraltma ady bilen giňden ýaýran kesel. Gadym zamanlardan bäri tebipleriň, lukmanlaryň üns merkezinde bolup, hat-da Abu Aly Ibn Sinanyň, Seyit Ysmaýyl Gürgenliniň ýazgylarynda duş gelmek bolýar. 1963-nji ýylda Blýumberg we onuň işgärleri Awstraliýanyň aborogenlerinden WGB-niň antigenini tapdylar (HBsAg). Şondan soňra gepatologiyada örän uly açyşlar edilip, beýleki wirus antigenlerini, olaryň garşysyna adam bedeniniň bölüp çykaryan antitelalaryny tapmak başartdy.

Şeýlelikde, şu gün WG 9-sy, ýagny A, B, S, D, E, F, G, TTV, SEN-V bellidir. Bütindünýä saglygy goraýyş guramasynyň berýän maglumatlaryna görä şu wagta çenli dünýä boýunça 2 mlrd. adam diňe WGB keseline duçar bolandyr. 500 mln adam gepatit B-niň wirusyny göteriji bolup durýar. Ýylda 1,5 mln. golaý adam bu keseliň agyr görnüşinden ýiti dowamly, sirroz, gepatokarsinomadan ýogalýar. WGC-niň göterijisi dünýäde has hem köp ýaýrandyr. Hasaba alnanlaryň özi 1 mlrd. barabardyr. Şeýlelikde, wirusly gepatitler, diňe bir bizde däl, eýsem tutuş dünýäň yüzünde lukmançylygyň esasy wajyp meseleleriniň biri hasaplanylýar.

ÝITI A GEPATIT

Kesel dorediji barada. Ýiti A gepatiti dorediji RNK saklaýan, pikarnowiruslar maşgalasyna degişli wirus bolup, onuň ölçegi 27-30 nm deňdir. Dorediji, daşky gurşawyň täsirine durnuklydyr, 60 gradus gyzgynlykda 1 sagatdan soň, gaýnadylanda 5 minutdan soň ölýär. Hloroaminiň, formaliniň ergininiň, ultramelewşe şöhleleriniň täsirine duýgur, hloroformyň we efiriň täsirine durnukly.

Epidemiologiýasy. Keseliň çeşmesi bolup, gepatit A-ly näsaglar hyzmat edýärler. Keseliň geçiş ýollary – esasan, tãret-agyz (fekal-oral) æoludyr, ýagny kesel iýmitiň, suwuň üsti bilen geçýär. Ondan başga-da kesel galtaşma ýoly bilen hem ýokuşyp bilýär. Bu ýokanja möwsümleýin keselleýjilik häsiýetli bolup, adamlar, esasan, gýüz-gyş aýlary has köp keselleýärler. Ondan başga-da her 4-6 ýyldan keselleýjiligiň derejesi has ýokarlanýar. Wirusly gepatit A ýokanjy – Æer ýüzünde giňden ýaýran kesel bolup, çagalaryň arasynda 60-70% çenli duş gelyär. Esasan hem, 3-7 ýaşly çagalar, bag-bakja gatnaýan körpeler has köp keselleýärler. Gepatit A ýokanjynda karantin möhleti 35 güne barabardyr. Doredijiniň bedeninde uzak wagtlap saklanmak ukybyna seretmezden, keseliň dowamly görnüşi duş gelmeýär.

Keseliň doreýiş we ösüş yzygiderliligi. Kesel dorediji bedene agyz boşlugyndan, suwuň, iýmitiň, gap-gaçlaryň, çaga oýnawaçlarynyň üsti bilen düşýär. Agyzdan bokurdaga, aşgazandan içegelere, ondan soň limfa mázlerine hem-de gana düşýär we bagyr öýjüklerine çökyär. Bagyr öýjüklerinde möwç alyp köpelyär we öt ýollarynyň üsti bilen içegä we tãretiň üsti bilen bolsa bedenden daşary çykarylýar. Zeper ýeten öýjüklerde doredijiniň ýokary öýjük zeperleýji täsiri astynda öýjüklerde biohimiki hadysalaryň toplumy bozulýar hem-de onuň netijesinde öýjük ereýär. Goranyş immun ýagdaýlarynyň ýüze çykmagy bilen, bagyr öýjüklerinde täzedan dikeldiş hadysasy başlanýar we öýjükleriň işjeňligi kadalaşýar, beden doredijilerden arassalanýar.

Keseliň alamatlary. Ýiti A gepatit ýokanjy adaty we adaty däl görnüşlere bölünýär. Keseliň agyrlýk derejesine baglylykda ýeňil,

orta agyrlykdaky we agyr derejelere bölünýär. Keseliň agyrlyk derejesini kesgitleýän alamatlara: zäherlenme alamaty, bilirubiniň hem-de protrombiniň derejeleri degişlidir. Keseliň adaty geçýän görnüşleri birnäçe döwürlere bölünýär:

Gizlin döwür 7-50 gün, kähallatlarda 15-30 güne çenli dowam edýär. Dörediji suwuň we iýmitiň üsti bilen adam bedenine düşen halatynda, gizlin döwrüň dowamlylygy gysga, näsag bilen gatnaşyk zerarly ýokuşanda bolsa uzak bolýar.

Keseliň başlangyç döwri 3-7 güne deň bolup, kähallatda, ortaça 1 günden – 2, 9-14 güne çenli uzalyp hem dowam edýär. Kesel dispeptiki, artralgi, kataral we garyşyk alamatlar bilen häsiýetlendirilýär. Kesel ýiti başlanýar, 1-2 günün dowamynda beden gyzgyny 38-39 gradusa çenli ýokarlanýar. Näsagda ysgynsyzlyk, umumy gowşaklyk, kellagyry, işdäsinin kemelmegi, ýürek bulanma, gusmaklyk, belli bir ýerde ýerleşmedik iç agyrysy, uly täretiniň bozulmagy ýaly alamatlar bellenýär. Sowuklama alamaty näsaglaryň 1/3 böleginde duş gelýär. Eger-de bu ýokanç kesel suw ýa-da iýmit arkaly ýokuşan bolsa, onda dispeptiki alamatlar: ýürek bulanma, gusmaklyk, iç ýellenme, içiniň geçmegi ýa-da gatamagy, garnyň ähli ýerinde ýerleşýän kütäk agyry, seýrek sag gapyrga asty agyry alamatlary ýüze çykýar. Agyrynyň tötänleýin ýa-da tutgaý görnüşinde başlanmagy hem mümkin. Artralgiýa alamaty, esasan hem, ýetginjeklerde duş gelýär. Kesel kähallatlarda örgün bilen başlanýar. Ýene-de bir kesele mahsus esasy alamat ol näsaglaryň bagrynyň, seýrek halatlarda bolsa dalagynyň ölçegleriniň ulalmagydyr.

Ýokanç keseliň ýeňil görnüşi näsaglaryň täretiniň, peşewiniň reňkiniň üýtgemegi, gözünüň hem-de deri örtükleriniň saralmagy we endamynyň gijemegi bilen başlanýar. Saraltma döwri: 7-14 gün, seýrek 3-4 hepde çenli dowam edýär. Saraltmanyň derejesi 1-3 günün dowamynda ýokarlanyp, tiz wagtdan ol peselýär. Saraltmanyň ýüze çykmagy bilen, zäherlenme alamatlary azalýar, näsag hiç-hili arz etmeýär, ýöne umumy gowşaklyk saklanýar, olaryň işdäsi peselýär, içi ýellenýär we wagtal-wagtal ýüze çykýan iç agyrynyň uzak wagtlap saklanmagy mümkin, sag gapyrga asty,

epigastral zolakda ýerleşýän agyry bellenilýär, bagyr az-kem gatyрак bolýar. Bagyr, esasan hem, çep böleginiň hasabyna, ýöne köplenç iki bölegi hem deň derejede ulalýar.

Çagalarda aýratynlygy. Çagalaryň ýaşı näçe kiçi bolsa, şonça-da bagyr, dalak ölçegleriniň ulalmasy bellenilýär. Olaryň peşewiniň reňki garalýar, täreti agarýar.

Kesel alamatlarynyň yzyna gaýtma döwri: 7-10 güne barabar bolýar. Zäherlenme, saraltma alamatlary aýrylýar, näsaglaryň işdäsi gowulaşýar, ýuwaş-ýuwaşdan bagyr we dalak ölçegleri kiçelýär, peşewiň we uly täretiň reňki gowulaşýar we önki reňkine gelýär.

Dikeldiş döwri 2-3 aý dowam edýär. Bu döwürde bagyr kadaly ölçegine gelýär hem-de onuň işjeňligi kadalaşýar. Ýöne käbir näsaglarda umumy gowşaklyk, ysgynsyzlyk, iç agyry, bagryň uly ölçegleriniň saklanyp galmagy mümkin.

Ýiti A gepatitiň adaty görnüşi, esasan, ýeňil we orta agyryk derejelerinde geçýär, 1-3% näsagda keseliň agyr görnüşi bellenilýär, örän agyr görnüşi bu kesele mahsus däl.

Ýiti A gepatitiň saraltmasyz görnüşinde kliniki we biokimiki alamatlary birmeňzeş bolup, diňe bilirubiniň derejesiniň kadalylygy we alamatlaryň aýdyň görnüşlerinden başgalary häsiýetlidir. Bu kesel çagalar edaralaryna gatnaýan çagalaryň arasynda 70% çenli saraltmasyz we kliniki alamatsyz görnüşlerde geçýär. Şol sebäpden hem anyklamasy kyn bolýar. Ýiti A gepatitiň holestatiki görnüşi ýetginjekleriň arasynda, 2-8% näsaglarda saraltma we gijilewäk görnüşinde ýüze çykýar. Keseliň üç aýdan uzaga çekýän görnüşi 2,5%, gaýtalanýan görnüşi bolsa 3,7-4,5% näsaglarda duş gelýär.

ÝITI B GEPATIT

Kesel durediji barada. Ýiti B gepatitiň wirusy 42-45 nm ölçegli togalak wirus bolup, bagyr zeperleýji wiruslar maşgalasyna degişlidir. Onuň ýadrosy nukleokapsitden, DNK-dan, proteindan we DNK – polimerazdan ybaratdyr. Bu döredijiniň birnäçe antigenleri mälimdir. Olara HBc Ag – ýadro, HBe Ag – köpeliji,

HBs Ag – daşky we HBx Ag degişlidir. B gepatit virusynyň DNK-synda bolup geçýän üýtgeşmeler mutant wiruslaryň döremegine getirýär. Bu dörediji ýokuşmaklyk ukybyny adaty şertlerde 20-25 ýyllap saklap bilýär. 60 gradus gyzgynlykda 4 sagatlap, gaýnadylanda 30 minuda çenli, awtoklawirowaniýada (+120 gradus) 5 minutlap saklanmaga ukyplydyr.

Epidemiologiýasy. Keseliň çeşmesi bolup ýiti hem-de dowamly B gepatitli näsaglar, virus göterijiler hyzmat edýärler.

Keseliň geçmeginde tebigy hem-de emeli ýollar uly ähmiýete eýedir. Tebigy ýollara şu aşakdakylar degişlidir: haçan-da enesi virus göteriji ýa-da keselli bolsa ejesinden zaga wertikal ýol bilen, ýagny çaga dogmanka transplasentar ýol bilen ýa-da çaga doglan döwründe deri örtüginin sypjyrylmagy netijesinde ýokuşyp biler. Çaga doglansoň agyz boşlugynyň nemli bardasynyň zeperlenmegi netijesinde hem-de ejesiniň göwsünde ýarçyk bar bolsa hem ýokuşyp biler.

Maşgalada ýa-da çaga toparlarynda keselli äa-da virus guterijiler bolan äagdaşlarynda, gaty ýakyn galtaşma bolanda, deri örtügi hem-de nemli bardanyň zeperlenmesi bolan ýagdaýynda hem gabat gelip biler, öýde ulanylýan zatlaryň üstünden hem ýokuşyp biler, diş çotgasy we ş.m. Wirus jyns gatnaşyklarynyň üsti bilen adam bedenine düşen ýagdaýynda-da tebigy ýollara degişlidir.

Emeli ýollara bolsa, esasan, parenteral ýol bilen lukmançylyk emelleriniň – sanjymlaryň, hirurgiýa, akuşer-ginekologiýa, stomotologiýa barlag-bejeriş işleriniň üstünden, näsag gan hem-de onuň elementlerini alanda, gemodializde we ş.m. emeller edilende geçip biler.

Beýleki emeli ýollarda-da, ýagny gulak deşme, tatuirowka, manikýur, sakgal-saç syrma wagtynda ulanylýan hapa enjamlaryň üsti bilen kesel geçip biler.

Kesel ýaýramakda çybynlaryň, aýakçylaryň, siňekleriň ähmiýeti hem bardyr. Ýöne ýokuşmak kyn bolanlygy sebäpli kesel az gabat gelýär. Kesel hemme ýaşda duş gelýär.

Kesel ýylyň ähli paslynda gabat gelýär. WGB gezenden soňra berk, ömrüniň ahyryna çenli gorap saklaýan immunitet emele gelýär.

Keseliň döreyiş we ösüş yzygiderliligi. Kesel dörediji parenteral ýoly bilen gana düşýär, bagyr öýjüklerine baryp, olaryň üstüne çökyär. Dörediji öýjük zeperleýji häsiýete eýe däl, ýagny bagyr öýjüklerine gönüden-göni zeper ýetirmeýär. Kesel dörediji bilen bedeniň immun ulgamynyň özara täsiri netijesinde interleýkiniň, makrofaýalaryň we T öýjükleriň, ýagny T – helperleriň, T – supressorlaryň, T – killerleriň işjeňliginiň ýokarlanmasy bolup geçýär hem-de immun üýtgeşmeli hadysalar ýüze çykýar. Hadysa B – limfositleri, tebigy killerler (TK) hem gatnaşýar. Keseliň geçişi we netijesi näsagyň immun ulgamynyň häsiýetine, onuň jogap berijilik derejesine, şeýle hem döredijiniň aýratynlygyna bagly bolýar. Killer öýjükleri HBs Ag we bagyr öýjüginde ýerleşen HLA antigenler bilen özara täsirleşip, bagyr öýjükleriniň eremesine getirýär. Autoimmun täsirleşme güýçlenýär hem-de onuň netijesinde dörediji bilen zeperlenen we zeperlenmedik bagyr öýjükleri hatardan çykýar. Adam bedeninde köp mukdarda aýlanyp duran immun topluny emele gelýär. Ol bolsa öz gezeginde käbir agzalara baryp, keseliň seýrek görnüşleriniň ýüze çykmagyna: damar sowuklamasyna – waskulite, endokardite, glomerulonefrite getirýär.

Keseliň alamatlary. Өiti B gepatit ýokanjynda keseliň ähli görnüşleri, ýagny sagdyn virus göterijilikden, alamatsyz görnüşinden başlap, agyr fulminant we dowamly görnüşleri hem duş gelýär. Alamatlary A wirusly gepatitiňkä meňzeşligine seretmezden käbir aýratynlyklary bilen tapawutlandyrylýar.

Keseliň gizlin döwri 6 hepdeden 6 aýa çenli dowam edýär. Bu möhlet kesel döredijiniň bedene düşýän ýoluna, onuň mukdaryna, näsagyň ýaşyna bagly bolýar.

Keseliň başlangyç döwri 7-11 günden 2-3 hepde çenli dowam edýär. Kesel ýuwaş-ýuwaşdan, durnukly zäherlenme, beden gyzgynynyň ýokarlanmagy bilen başlanýar. Çagalarda bu kesel Djannotti-Krostin alamaty bilen, ýagny olaryň elinde, aýagynda, ýanbaşynda tegmil – düwürtikli örgün, limfa düwürleriniň, bagyr, dalak ölçegleriniň kadadan ulalmagy, şeýle-de Jýulen-Barran alamaty, mononewrit, polinewrit, bagry ulalma alamatlary bilen başlanmagy mümkin.

Saraltma dıwri 7-10 günden 2 aza zenli dowam edədr. Saraltma has əokary derejesine əetədr, uzak wagtlap saklanəar, ondan soñ yuwaş-yuwaşdan onuñ derejesi peselýär. Saraltma alamatlarynyñ yüze çykmagy bilen zäherlenme alamatynyñ derejesi hem artýar, bagyr, dalak ölçegleriniñ ulalmagy has aýdyñ yüze çykýar.

Dikeldiş döwri 2-6 aýa, kähalatda bolsa 1 ýyla çenli dowam edýär. Bu döwürde yuwaş-yuwaşdan kliniki, biohimiki, morfologiki bozulmalar kadalaşýar, ganda HBs – antigeni ýitýär. B wirusly gepatitleriñ agyr fulminant görnüşi – 5-8% näsaglarda bellenýär, şeýle hem ol diñe 1 ýaşa çenli çagalarda duş gelýär.

Fulminant gepatitiniñ alamatlary. Keseliñ başlangyç döwri gysga bolýar (1-2 gün), kesel duýdansyz başlanýar, näsag gusýar, gusugy reñki boýunça kofe meñzeş bolýar, näsaglaryñ ukusy bozulýar, bedeniñ gyzgyny əokarlanəar, bedene dırlı ganuəmeler bellenilədr, eli titreədr, bagry kiçelýär, peşewiñ mukdary azalýar. Ganda bilirubiniñ derejesine bagly bolmadyk örän aýdyñ saraltma yüze çykýar. Menek çalşygynyñ derejesiniñ bozulmasy kiçi ýaşly çagalarda has hem aýdyñ bildirýär. Keseliñ has beterleşmesi prekoma, koma I we II derejesiniñ yüze çykmagyna alyp barýar.

Prekoma. Ruhy üýtgeşmeler, güýçli gyjynyjylyk adinamiýa bilen çalyşýar, kəbir muskullar gyjynyp, titremäge başlaýar. Näsag ünsüni jemläp bilenok, nazaryny saklap bilmeýär, ýöne agyryny we ýagtylygy duýýar. Garyn refleksi peselýär, näsaglar dem alanda agzyndan bagryñ ysyny aňmak bolýar, bagyr gapyrga ýaýjygynyñ deñinde ýumşak bolýar. Kesel has agyr derejede geçende 2-3 gün, ýiti geçýän görnüşiñe golaý geçende prekoma 7-10 güne çenli dowam edýär.

Koma I. Näsag aňyny doly ýitirýär, biynjalyk bolýar, titreyär, dokumalary, garnynyñ öñki diwary, aýagy çişýär. Agyryny duýýar. Dem alanda agzyndan durnukly bagryñ ysy gelýär, bagry birden kiçelýär, “boş gapyrga asty” alamat yüze çykýar, dem alşy bozulýar, günüñ dowamyndaky peşewiñ mukdary azaləar. Koma I 1-2 gýne zenli dowam edədr.

Koma II. Näsag doly aňyny ýitirýär, agyryny we ýagtyny

Wirusly hepatit (deri örtüginin saralmagy)

**Wirusly hepatit
(bagryň ölçeginin ulalmagy)**

duýujylygyny ýitirýär. Kussmaulyň ýa-da Çeýn-Stoksyň kadaly bolmadyk dem alşy bellenýär, agzyndan bagryň ysy has aýdyň duýulýar, “gapyrga asty boşluk” alamatlary, peşew bölünip çykmazlygy, peşewini ýa-da täretini saklap bilmezligi ýaly alamatlaryň bolmagy mümkin. Koma II birnädze sagatdan bir gije-gündize dowam edýär.

Ýiti B wirusly hepatit ýokanjynyň geçiş dowamlylygy 3 aýa çenli, dowamly görnüşiniňki bolsa 6 aýdan uzak bolýar. Keseliň islendik döwrüniň uzaga çekmegi mümkin.

Bu keseliň holestatiki görnüşü A wirusly hepatit bilen deňeşdirilende has köp (5-15%) duş gelýär.

ÝITI C GEPATIT

Kesel durediji barada. Kesel durediji 32 nm ulzegli, düzüminde RNK – saklaýan virus bolup, flawiwiruslar maşgalasyna degişlidir. Genomy üýtgeýjilik häsiýetine eýedir. Häzirki wagtda 6 sany genotipi mälimdir. Hloroforma duýgur, 60 gradus gyzygynlykda 30 minuda çenli, 100 gradus gyzygynlykda 2 minuda çenli ýaşamaga ukyplydyr.

Epidemiologiýasy. Keseliň çeşmesi ýiti we dowamly

C hepatitli näsaglardyr. Esasy geçiş ýollary – parenteral ýoludyr. Tebigy ýol bilen hem keseliň geçmegi (jyns gatnaşygy, enäniň guwresindäki zaga) mümkin, ýöne ýiti B hepatiti bilen deňeşdireniňde bu az duş gelýär. Bu kesel ähli ýerlere ýaýrandyr, ýöne deň ýaýran dälidir. Pasyllaýyn we döwürleýin üýtgeýjilik häsiýeti ýokdur. Käbir maglumatlara görä häzirki döwürde bütün dünýäde virus göterijileriň 1 milliarddan hasaba alynýar. Bu ýokançada karantin çäreleri gezirilməz.

Keseliň döreýiş we ösüş yzygiderliligi. Dörediji ganyň üsti bilen bagra düşýär we ol ýerde köpeliýär. Bu ýokanç keseliň döreýişinde esasy roly immun öýjük eremesi oýnaýar, T – öýjükleriň döredijä garşy we olar bilen zeperlenen bagyr öýjüklerine uýjak erediji täsiri astynda ýetere bilmez. Ýiti B hepatitden tapawutlylykda ýiti C hepatiti bagyr uýjaklerine günden-göni öýjük zeperleýji täsir edýärler. Näsagyň ganynydan köp mukdarda aýlanyp duran immun toplumlaryny tapmak bolýar. Ýiti C hepatitiň dowamly görnüşi üçin immunokompetent öýjükleriň deňagramlylygynyň bozulmasy mahsusdyr. Ondan başga-da T – supressor öýjükleriň agdyklyk etmegi häsiýetlidir, bu bolsa beýleki T – öýjükleriniň we gumoral immunitetiň döredijilere garşy bolan täsirini çäklendirýär. Bu keseliň ösüşinde L – interferondan bölünip çykýan – mononukleýarlaryň täsiriniň peselmegi wajypdyr. Bu keselde autoimmun hadysasynyň ähmiýeti pesdir, onuň şeýledigine autoantitelalaryň az mukdarda ýüze çykýandygy, şol sanda bagryň lipoprotein toplumyna garşy autoantitelalaryň az sanly bolmaklygy şaýatlyk edýär.

Keseliň alamatlary. Keseliň gizlin döwri 4 günden 26 hepde çenli dowam edýär. Onuň başlangyç döwründe ýüzleý zäherlenme alamatlary, aştgazan-içege ulgamlarynyň işjeňliginiň dürli bozulmalary bellenýär. Bagyr ölçeginiň kadadan ulalma alamatlarynyň dürli derejede bolmagy mümkin. 75% näsaglarda bu kesel köplenç saraltmasyz hem-de ýüzleý, alamatsyz görnüşde geçýär. Köp näsaglarda tötänleýin lukman gözegçiliginde, anyklaýyş usullarynyň kömegi bilen dardansyz kesgitlenz. Ýiti geçýän adaty görnüşi geçişi boýunça deňeşdirilende A hepatit bilen B hepatitiň aralygynda durýar, ýagny A hepatitden agyr, B hepatitden ýeňil

geçýär. Bu ýokanjyň fulminant görnüşi häzirki döwürde belli, ýöne ony garyşyk gepatit bilen bagly hasaplaýarlar.

ÝITI D GEPATIT

Kesel dirediji barada. Bu ýetmez ýa-da kemçilikli kesel dorediji virus bolup, şu wagta çenli hiç bir wiruslaryň maşgalasyna degişli edilen däldir. Ölçeği boýunça 28-39 nm deň bolan, togalak wirusdyr, onuň ýadro (ND Ag) hem-de daşky gatlagy bardyr. Doredijiniň daşky gatlagy bolup ýiti B gepatitiň daşky gatlagy (HBs Ag) hyzmat edýär. Şonuň üçin hem ýiti D gepatitiň doredijisi, ýiti B gepatitiniň kesel doredijisi bilen kesel doredýär. Ýiti D gepatitiň genomy RNK-dyr.

Epidemiologiýasy. Keseliň çeşmesi bolup, dowamly B gepatitli hem-de ýiti Delta gepatitli näsaglar, bedeninde HBs Ag görýän adamlar hyzmat edýärler. Keseliň geçiş ýollary, esasan hem, parenteral ýoly bolup, kuplenz kesel ganyň üsti bilen ýokuşýar. Bu kesel бүтін дүнйә ýaýrandyr, ýöne deň ýaýran däldir. Köp duş gelyän döwletlerine Ortaýer deňizi, ýakyn Gündogar we Merkezi Afrika ýurtlary degişlidir. Bu kesel damaryndan gan we onuň düzümi goýberilen adamlarda has köp duş gelyär. Virus görterijilik anyklanandyr. Pasyllaşyn we мучсымлезін бәтгеәжилік һәсіәтеі өокдур.

Keseliň döreyiş we ösüş yzygiderliligi. Bagyr öýjüginin nähili zeperlenýändigini häzirki гьне çenli doly öwrenilmedikdir. Bagyr öýjüginin ereme hadysasy B we Delta wiruslarynyň bilelikdäki täsiri astynda bolup geçýär, bagyr öýjüginde D virus göni täsir edýär. Şeýlelikde, bu kesel iki wirusyň täsiri netijesinde ýüze çykýar hem-de onuň döreyişine, gepatitiň örän agyr fulminant görnüşleriniň ýüze çykmagyna ýa-da dowamly görnüşlerine geçmegine ýardam edýär. Onuň näsaglary uly me sezewar etmegi mümkin.

Keseliň alamatlary. Ýiti B gepatitli näsaglaryň 10-20%-de bu ýokanç kesel duş gelyär. Bu iki ýokanjyň bir wagtyň içinde ýokuşmagyna koinfeksiýa we ýiti B gepatitiň soňky döwründe ýiti

D hepatitiň ýokuşmagyna superinfeksiýa diýilýär. Koinfeksiýanyň gizlin döwri (ortaça 8-10 hepde) 4-5 günden 6 aýa, superinfeksiýanyňky 2-7 hepde çenli dowam edýär. Ýiti D hepatite mahsus alamatlar ýokdur, alamatlarynda agyr geçiş hem-de fulminant hepatitiň alamatlary häsiýetlidir. Superinfeksiýa HBs Ag görterijilerde we dowamly B hepatitli näsaglarda keseliň islendik döwründe, saraltmanyň beterleşmegi görnüşinde ýüze çykýar. Şeýle-de sag böwründe agyry, gyzgynyň ýokarlanmagy, çiş-assit alamatlar bolup bilýär. Ýiti B hepatite ýiti D hepatitiň goşulmagy bu keseliň has beterleşmegine, dowamly hepatite, onuň işjeň görnüşine we bagyr sirrozyna getirmegi mümkin.

ÝITI E GEPATIT

Kesel durediji barada. Kesel durediji bedenjik 27-34 nm ulzegli, dъзьminde RNK saklaъan wirus bolup, hъzirlikze kalisiwiruslar maъgalasyna degiъli edilendir. Ol hlорly we yодly zyъansyzlandyryjy erginleriň tъsirine duъgurdyr.

Epidemiologiъasy. Эokанъ keseliň yaъramagyna ýiti E hepatit yоканчы nъsaglar sebъp bolýarlar. Keseliň geъiъ yолы – tъret-agyz (fekal-oral) yолudyr. Kупlenъ suwuň уstunden yaъramaklyk hъsiъetli. Bu kesel tropiki we subtropiki howa шerti bolan dоwletlerde giъnden yaъrandyr. Pasyllaъyn уytgeъjilik hъsiъetine eъedir, yaz hem-de tomus aъlary has hem kоp duъ gelyър. E hepatit Gунorta-Gundogar we Orta Aziъa dоwletlerinde has giъnden yaъrandyr. Uly adamlaryň, esasan hem, 15-35 yaъ aralygynda ýiti E hepatit yоканjы has kоp, çagalaryň arasynda bolsa 20% çenli duъ gelyър. Эiti E hepatit эokанъ keseline wirus guteriъjilik mahsus dъldir.

Keseliň dоreyiъ we оsуъ yzygiderliliъi. E hepatit yоканjыň оsуъi we dоreyiъi doly оwrenilmedik, yоne edebiъat çешmelerine salgylansak, ýiti A hepatitiňkiden kъnbir tapawutlanmaъanlygy barada maglumat bar.

Keseliň alamatlary. Yоканç keseliň gizlin dоwri 14-den 60 gъne zenli dowam edýър. Kesel dispeptiki we asteno-wegetatiw

alamatlary bilen başlanýar. Kābir nāsaglaryň beden gyzgyny ýokarlanýar. Saraltma döwri 3-4 hepdä çenli bolýar hem-de onuň ýüze çykmagy bilen zāherlenme alamatlarynyň derejesi has hem artýar. Sag gapyrga asty agyry, böwrekde dürli üýtgeşmeler, peşewde gan görünmegi, protein bölünip çykma alamatlary bellenyär. Göwreli zenanlar kesellānde, olaryň arasynda E gepatitiň fulminant görnüşleri duş gelyär we olaryň arasynda ölümçilik ýokary hasaplanýar.

WIRUSLY G GEPATIT

Döredijisi – G wirusly gepatit ýokanjy flawiwiruslar maşgalasyna degişli bolup, onuň genomy bir zynjyrlý RNK-dan ybaratdyr, onuň 5 sany genotipi tapawutlandyrylýar.

Epidemiologiasy. Ýokanç keseliň çeşmesi bolup ýiti we dowamly G wirus gepatitli nāsaglar hyzmat edýärler. Keseliň döreýşi we geçiş ýoly C gepatit ýokanjynyňka meñzeş bolýar, ýokanjyň ýokuşma howp toparyna, damaryndan neşe serişdelerini alýan neşekeşler, endamyna tatuirowka (surat zekādnler) edānler degişlidir. Bu gepatit ýokanjy āhli ēurtlarda ýaýran, ýöne kābir döwletlerde, Günbatar Afrikada köpçülikleýin görnüşde ýaýraýar.

Keseliň alamatlary. Gepatit G ýokanjynyň alamatlary boýunça C gepatite meñzeşligi sebāpli, ony köplenç C wirusa meñzeş gepatit diýip atlandyryrlar. Ýiti G gepatit alamatsyz ýa-da manifest görnüşinde geçip bilýär. Manifest görnüşinde geçende saraltma we alamatlary üýtgan görnüşde bolýar. Kliniki alamatlary, bagyr fermentleriniň işjeñliginiň ýokarlanmasy gepatit C bilen deñeşdirilende has āydyň bolmaýar. Doly sagalmagy hem-de dowamly görnüşiniň ýüze çykmagy mümkin. Fulminant görnüşleriniň döremeginde kesel döredijiniň āhmiýeti öwrenilýar. Sirroza ýa-da bagryň ilkinji tāze döremelerine getirýānligi barada garşylyklaýyn pikirler bar. Ýöne B, C gepatit bilelikde geçende ol nogsanlyklaryň döreme howpunyň ýokarlanýandygy barada düşünje bar.

Önüni alyş çäreleri. Gepatit ýokanyjynyň öňüni alyş çäreleri häzirkä günde doly işlenilip düzülmädik, ýöne edil beýleki parenteral hepatitleriňki (B,C) ýaly geçirilýär.

WIRUSLY F GEPATIT

Ilkinji sapafransuz alymlary tarapyndan maglumat berleniň F harpy bilen belenenilen (French origin virus). Ilki enteral hepatitlere, soňra parenteral hepatitlere deňişli edilýär. Alymlaryň arasynda DNK ýa-da RNK saklaýanlygy barada hem jedel gidýär.

F hepatit ýokanjy häzirkä döwürde doly öwrenilmedik. Käbir alymlaryň berýän maglumatlaryna görä, C hepatitine meňzeş diýip belleýärler, ýöne onuň aýratyn döredijidigine doly ynanmaýarlar.

TTV GEPATIT

1997-nji ýylda Ýaponiýanyň alymlary tarapyndan döwürde DNK saklaýan TTV (transfuzion transmitted virus) wirusy anyklanyldy. Damaryndan gan we onuň düzümi goýberilen 5 näsagda 8-11 hepde geçenden soň bu döredijä anyklanyldy. Häzirkä döwürde bu döredijiniň 3 genotipi we 9 sany subtipi mälumdür. Golaýda Russiýada (Sibirde) näbelli etiologiki hepatitli we sagdyn adamlarda şu kesel döredijä wirus bölünip alyndy.

SEN-V GEPATIT

1999-njy ýylda italýan alymlary, AIDS çokanzly bagry zeperlenen näsaglarda, döwürde DNK saklaýan SEN-V – wirus döredijisini tapdylar. Şol italýan alymlarynyň bellemegine görä, 3% gan keselli, ýagny gemofiliýaly näsaglar, 40-60% damaryndan neşe serişdelerini alýan neşekeşler hem-de döredijisi näbelli bolan hepatitli näsaglaryň 60%-de bu wirusy tapmak bolýar.

Häzirkä döwürde Butin döwürde alymlar näbelli hepatit wiruslaryny öwrenmekligi dowam edýärler.

ÝITI GEPATITLERIŇ ANYKLANYLYŞY WE BEJERILIŞI

Keseli anyklamaklyk epidemiologiki, kliniki we barlaghana barlaglaryň netijeleri bilen amala aşyrylýar.

1. *Epidemiologiki barlagy*: A we E hepatitli näsaglar bilen bile bolnanda, B, C we beýleki parenteral hepatitlerde gan we onuň düzümi goýberilende bu kesel ýokuşyp bilýär. Ýiti B, C, D hepatitlerde geçen 6 aýyň dowamynda bedene parenteral täsir edilende, ýagny dürli hirurgiki emellerden soň, mysal 3in, diş sogrulanda, gan we onuň düzümi goýberilende we ş.m. ýokuşyp bilýär.

2. *Keseliň alamatlary*: Hepatitleriň ähli görnüşlerine – keseliň birden, ýiti başlanmagy, zäherlenme, saraltma alamatlary, bagryň ölçegleriniň ulalmagy, peşewiň reňkiniň üýtgemegi, täretiniň agarmagy häsiýetlidir. Ýiti B hepatit ýokanjyna – uzak başlangyç döwür, ähli kesel alamatlarynyň ýuwaş-ýuwaşdan artmagy, beden gyzgynynyň durnukly ýokarlanmagy, kähalatlarda näsaglaryň endamyna örgün örmegi häsiýetlidir. E wirusly hepatitde sag gapyrga asty agyrynyň ýüze çykmagy, böwrekde dürli üýtgeşmeleriň bolmaklygy ýaly alamatlar mahsusdyr.

3. *Barlaghana barlaglary*. Ähli hepatitleriň başlangyç döwründe ALAT, ASAT, FMFA, GIDG, LDG, bilirubiniň göni fraksiýasynyň hasabyna, urobilinogeniň, peşewde öt tegmilleriniň ýokarlanmagy, uly täretde sterkobiliniň bolmazlygy, leýkopeniýa, limfositoz, eritrositleriň çöküş tizligi (E3T)-niň peselmegi ýaly alamatlar häsiýetlidir. A hepatitde timol synagynyň derejesi artýar, B hepatitde sulema pes derejede bolýar. Hepatitleriň holestatiki görnüşinde göni bilirubiniň, aşgar bagyr fosfotazanyň, holesteriniň, leýkositleriň we (E3T) eritrositleriň çöküş tizliginiň ýokarlanmagy belenilýär. Fulminant hepatitlerde bilirubin – transferazanyň deňagramlylygynyň bozulmagy, umumy proteiniň mukdarynyň azalmagy, fibrinogeniň, protrombiniň derejesiniň peselmegi, moçewinanyň derejesiniň artmagy, globuliniň möçberiniň

artmagy, peşewden protein bölünip çykmaklygy, leykositin, (E3T) eritrositleriň çöküş tizliginiň ýokarlanmagy häsiýetlidir.

Ähli wirusly hepatitlerde soňky etiologiki kesgitleme diňe mahsus immunoanyklaýyş usullary esasynda goýlup bilner. Şolardan iň dogrusy we duýgur usuly – IFA we gen inženeriýa ýoly bilen polimeraz zynjyrlý täsirleşme bolup durýar.

Wirusly hepatit A – markerleri: Anti HAV Ig M\G. Anti HAV IgM – näsaglaryň ganynyň syworotkasynda keseliň ilkinji günlerinde ýüze çykýar we 3-4 aýdan soň aýrylýar. Keseliň 2-3-nji hepdesinde (gutulyş döwründe) anti HAV IgM titri peselýär, anti HAV IgG ýze çykýar we bütin ömründe saklanyp bilýär. HAV RNK polimeraz zynjyrlý täsirleşmesi usuly bilen kesgittlenýär.

Wirusly hepatit B – markerleri:

HBs Ag – anti HBs

HBe Ag – anti HBe

HBc Ag – anti HBc Ig M\G.

HBs Ag – näsagyň ganynyň syworotkasynda infesirlenen wagtyndan 3-5-nji hepdede tapylyp bilýär (ýa-da keseliň ilkinji gününden ýüze çykýar).

Keseliň gizlin döwründe, başlangyç we sary döwrüniň başynda HBs Ag titri ýokarlanýar, aýratyn sary döwrüniň başyndan ganda HBs Ag-nyň aýlanyşy ortaça 70-80 güne çekýär.

HBs Ag-nyň tiz we ir aýrylmagy hem-de anti HBs IgM ir ýüze çykarmagy erbet görkezijidir we fulminant hepatitleriň alamatydyr.

Düzgün boýunça anti – HBs keseliň 4-5-nji hepdesinde ganda, ýagny gutulyş döwründe (ýa-da HBs Ag aýrylandan soň – 3-4 hepdeden) gurylýar. Ganda HBs Ag aýrylandan soň we anti HBs entek ýüze çykmadyk döwürde “window period” – “penjire döwri” diýilýär we 1 ýyla çenli çekip bilýär.

Anti HBs – ömrüniň dowamynda saklanyp bilýär.

Anti HBc IgM – infesirlenen wagtyndan 4-7-nji hepdede adamyň ganymda tapylyp bilinýär (keseliň ilkinji günlerinden

näsaglaryň ganynda tapylýar) we 2-3 aýyň dowamynda, ondan hem köp wagtlap (keseliň geçişine baglylykda) saklanýar.

Anti HBc IgM tapylmagy ýiti wirusly gepatit “B” barada şaýatlyk edýär we dowamly wirusly gepatit “B” keseli näsaglaryň käbirinde (ýtipleşme döwri) hem ýüze çykarylýar.

Anti HBc IgG, IgM döranden soň tiz wagtdan ýüze çykýar we ganyň syworotkasynda ömürlük saklanyp bilýär.

HBe Ag – diňe HBs Ag bolan ýagdaýynda ýüze çykarylýar. Sary döwrüniň ortalarynda onuň titri azalýar we onuň ýerine anti – HBe ýüze çykýar.

Eger-de HBe Ag aýrylmasa we ganyň syworotkasynda 2 we ondan köp aýyň dowamynda saklansa, keseliň dowamly görnüşe geçmeklik mümkinçiligini gurkezädr.

Polimeraz zynjyrlý täsirleşmesi netijesinde DNK-HBV ýüze çykarylmagy wirusyň işjeň kupeländigini gurkezädr.

Wirusly gepatit D – delta gepatit markerlary: hemme aokardaky sanalan WGB-nyň markýorlary + HDV – antigen – anti HDV IgM/G,

RNK – HDV – polimeraz zynjyrlý täsirleşmesi kömegi bilen tapylýar.

Ko-infeksiýa ýagdaýynda Delta – antigen näsagyň ganynyň syworotkasynda, näsagda sarylama ýüze çykandan soň 4-7 günden görünyär we sarylama döwründe 1-2 hepda çenli saklanýar. Bilelikde şol wagt PNK-HDV tapylýar.

Keseliň ýiti döwründe, şeýle-de anti HDV IgM ýüze çykarylýar we ganyň syworotkasynda 3 aýa çenli saklanyp bilýär.

Soňra gijrak keseliň ýiti döwründe anti HDV IgG ýüze çykýar we titri 1:1000-den aokary zykmazar, ol titr ýylyň dowamynda peselýär.

Superinfeksiýa ýagdaýynda, keseliň ýiti döwründe delta-antigen ganyň syworotkasynda gysga wagtlayyn ýüze çykýar we keseliň ýiti döwründe anti-HDV IgM görünyär.

Ko-infeksiýadan tapawutlylykda superinfeksiýada anti – HDV IgG eýýäm keseliň ýiti döwründe yzygiderli ýüze çykarylýar we onuň titri 1:1000 hem ýokary.

Anti – HDV IgG keseliň gutulyş günlerinden we dowamly hepatitlerde birnäçe ýylyň dowamynda ýüze çykyp bilýär.

Wirusly hepatit C – markerleri:

Anti – HCV: – keseliň ilkinji hepdelerden anti HCV IgM, 2-3 hepdeden anti HCV IgG ganda görünýär.

RNK–HCV polimeraz zynjyrlý täsirleşmesiniň kömegi bilen tapylýar. Ýokuşan wagtyndan 1-2 hepdeden soň ýeňze çykýar.

Wirusly hepatit E – markerleri: Anti – HEV Ig M/G. Anti HEV IgM – näsaglaryň ganynyň syworotkasynda keseliň ilkinji günlerinde ýüze çykýar we 3-4 aýdan soň aýrylýar. Keseliň 2-3-nji hepdesinde (gutulyş döwründe) anti HEV IgM titri peselýär, şerine anti HEV IgG ýeňze çykýar we bütin umründe saklanyp bilýär.

HEV RNK polimeraz zynjyrlý täsirleşmesi bilen kesgitlenýär.

Wirusly hepatit G (J) – markeri: HGV RNK polimeraz zynjyrlý täsirleşmesi bilen kesgitlenýär.

Wirusly hepatit TT-V – markeri: TT-V DNK polimeraz zynjyrlý täsirleşmesi bilen kesgitlenýär.

Wirusly hepatit SEN-V – markeri: SEN-V DNK polimeraz zynjyrlý täsirleşmesi bilen kesgitlenýär.

Keseliň aratapawudy. Keseliň başlangyç döwründe ýiti hepatitleri ýiti respirator ýokanç keselleri, ýokançly mononukleoz bilen tapawutlandyrmak zerurdyr. Näsgda içagyry alamatlary ýüze çykan mahalynda köriçege, pankreatit, iýersinioz, gurçuk keselleri bilen aratapawudyny geçirýärler. Keseliň saraltma döwründe bagyr üsti, bagyrdaky we bagyr asty keselleriň dürli görnüşlerinden tapawutlandyrylmalydyr.

Bagyr üsti saraltma keselleri. Gemolitiki, ABO, Rh-factoryň gabat gelmezligi bilen ganda ýüze çykýan saraltma, Minkowskiý-Soffaryň gemolitiki ganazlylygy, talassemiýa, ene süýdäni kabul etmezlik, bäbeklerde uzaga çekýän saraltmalar, Jilberni keseli we ganda erkin bilirubiniň mukdarynyň ýokarlanmagy we ş.m. keseller degişlidir.

Bagyr saraltmasy. Kesel döredijileriň, somatiki keselleriň, zäherlenme hem-de derman allergiýasy zerarly ýüze çykýar. Kiçi

ýaşly çagalarda, enäniň göwresinde ýokuşan keseller (gerpes, sitomegalowirus, hlamidoz, toksoplazmoz) bilen, enzimopatiýa çalsygy bilen, uly ýaşly çagalarda bolsa-ýokançly mononukleoz, iýersinoz, leptospiroz, opistorhoz bilen aratapawudy geçirilýär. Ýiti B gepatitiň örän agyr geçýän fulminant görnüşini Reýanyň alamatyndan tapawutlandyrmak zerurdyr.

Bagyr asty saraltma. Öt ýollarynyň daş, kista, çiş bilen ýapylan halatynda, şeýle hem öt ýollarynyň dogabitdi şikeslerinde bu saraltma ýüze çykýar. Keseliň doly aratapawudy anyklaýyş abzallarynyň kömegi bilen amala aşyrylýar.

Wirus hepatitleriniň umumy geçişi bir bolanda-da, olaryň hersiniň özüne degişli aýratynlyklary bardyr. Geliň, şolaryň üstünde durup geçeliň. Bu bize keseli biri-birinden tapawutlandyrmakda kömek eder.

Wirusly hepatitleriň öz aralarynda tapawutlandyrylyşy

	<i>WGA</i>	<i>WGB</i>	<i>WGC</i>	<i>WGD</i>	<i>WGE</i>
Näsagyň ýaşı	<i>Köplenç 1 ýaşdan ýokary çagalarda</i>	<i>Hemme ýaşdaky adamlarda gabat gelýär</i>	<i>Hemme ýaşdaky adamlarda gabat gelýär</i>	<i>Hemme ýaşdaky adamlarda gabat gelýär</i>	<i>Esasan, ösüp baryan ýaşlarda 14-60 gün</i>
Gizlin döwür	<i>7-50 gün</i>	<i>6 hepde, 6 aý</i>	<i>4 gün, 6 aý</i>	<i>Koinfeksiýa 8-10 hepde superinfeksiýa 2-4 hepde</i>	<i>14-60 gün</i>
Keseliň başlanyşy	<i>Ýiti</i>	<i>Ýiti we ýünwaş-ýünwaşdan</i>	<i>Ýiti we ýünwaş-ýünwaşdan</i>	<i>Ýiti we ýünwaş-ýünwaşdan</i>	<i>Ýiti</i>
Keseliň başlangyç kliniki döwrüniň zäherlenmesi	<i>Güýçli</i>	<i>Sähelçe bildirýän</i>	<i>Gaty güýçli bolmaýar</i>	<i>Mümkin güýçli, mümkin sähelçe</i>	<i>Güýçli</i>
Saraltma döwrüniň zäherlenmesi	<i>Sähelçe</i>	<i>Güýçli</i>	<i>Ortaça</i>	<i>Güýçli</i>	<i>Sähelçe</i>

<i>Geçiş ayratynlyklary</i>	<i>Ýeňil ortaça, agyr görnüşde näsaglar gutulyp gidýär</i>	<i>Ýeňil ortaça, agyr görnüşde gutulýar ýa- da ÝBE, dowamly gepatite geçmesi 5- 10%</i>	<i>Köplenç ýeňil dowamly gepatite geçşi 55- 85%</i>	<i>Koinfeksiýa köplenç agyr ÝBE bilen geçýär, 90% dowamly gepatite geçýär (superinfek- siýa)</i>	<i>Köplenç ýeňil, ortaça, agyr görnüşinde, göwreli aýallarda örän agyr geçip, köplenç näsagyň ölmegine getirýär</i>
<i>Timol barlagy</i>	<i>Has ýokary galmagy</i>	<i>Sähelçe üýtgeýär- sähelçe ýokary galýar</i>	<i>Ortaça</i>	<i>Ortaça ýokary galýar</i>	<i>Ýokary galýar</i>
<i>Sulema barlagy</i>	<i>Köplenç üýtgemeyär</i>	<i>Pese düşýär</i>	<i>Ortaça pese düşýär</i>	<i>Aşak düşýär</i>	<i>Köplenç üýtgemeyär</i>
<i>Disproteine- miýa</i>	<i>Köplenç üýtgemeyär</i>	<i>Agyr ýagdaýlarda, dowamly gepatitlerde yüze çykýar</i>	<i>Agyr ýagdaýlar- da, dowam- ly gepatit- lerde</i>	<i>Agyr ýagdaýlar- da, dowam- ly gepatit- lerde</i>	<i>Agyr ýagdaýlarda</i>
<i>Wirus markýory</i>	<i>HAV RNK anti HAV IgM</i>	<i>HBV DNK, HBsAg, anti HBc IgM</i>	<i>HCV RNK, anti HCV</i>	<i>HDV RNK, anti HDV</i>	<i>HEV RNK, anti HEV IgM</i>

Keseliň bejerilişi. Wirusly gepatitlerde keseliň geçişine garamazdan näsaglaryň hemmesi hökmany suratda alamatlary aýrýlýança üns merkezinde bolmalydyr. Wirusly gepatitleriň ýeňil we saraltmasyz görnüşlerinde, näsaglar ýarym düşek, orta agyrlyk we agyr derejelerinde bolsa zäherlenme döwri doly tamamlanýança düşek düzgüni berjaý etmelidirler. Näsaglaryň arasynda iýmiti Pewzner boýunça 5-nji berhiz bolup, ol süýt-den, her hili otlardan we ýeňil özlüşýän iýmitlerden ybaratdyr. Keseliň ýiti döwri köp suwuklyk (5% süýji suw, miweleriň şireleri, mineral suwlar) içmek maslahat berilýär. Dikeldiş döwründe öt ýollaryndaky we aşgazan-ichege ýollaryndaky gaýrüzülmeleri göz önüne tutup, ýeňil özlüşýän iýmitleri 2-3 aňlap bermek maslahat berilýär.

Keseliň ýeňil görnüşinde näsaglara damar içine suwuklyk goýbermek hökmany däl. Ödüş ýöremegini çaltlandyryan dermanlary, mekgejöwen gultpagy, flagyl we ş.m. witaminler,

fermentleri bermek bolýar. Näsaglar ilki bilen berhizini tutmalydyr, iýmitleri ýeňil siňýän, energiýa taýdan doly üpjün bolmaly. Belogyň, ýagyň, uglewodyň gatnaşygy 1:1:4-5 bolmalydyr. Iýmitinde dorog, ýagsyz et, balyk, az-owlak ýumurtga hökmany bolmalydyr. Kesel doly gutulýança gowrulan, ýagly, duzlanan, tort, şokolad, goýnuň eti, doňuz eti, gaz eti iýdirilmeli däl, alkohol içgileri iýmeli däl. Kesel.

Näsaga buga gaýnadylan sygryň, towşanyň we towugyň eti hem-de gök önümlerden taýýarlanylýan iýmitler (kartoşka, kashir, hyýar we ş.m.) berilýär. Keseliň orta agyr görnüşi hem şu usul bilen bejerilýär. Eger-de näsag aýrak bulanmasy sebäpli suwuklyk iýip bilmeýän bolsa, umumy zäherlenme alamatlary saklansa, damardan erginler goşberip dezintoksikasiýa gezirmeli (5-10% glükoka, 5% Ringer ergini, askorbin turşusy bilen, eger-de umumy zäherlenme güýçli bolsa, onda gemodez hem edilýär). Keseliň agyr görnüşinde hökmany suratda damardan dermanlar dezintoksikasiýa geçirmek üçin ulanylýar (10% glükoka, gemodez, reopoliglyukin) hem-de bejeriş işlerinde antioksidantlar, gepatoprotektor: riboksin, semipar, apkosul, jetepar, geptral, ursosan, lipostabil we ş.m. dermanlar ulanylýar. Bejeriş işlerine ýene-de soňky wagtlar wirusa garşy dermanlar goşuldy – referon, intron, welfron, amiksin, sikloferon, ribawerin, lamiwudin we ş.m. başda edilip başlansa, zäherlenme alamatlary azalýar, näsaglaň çalt özüni duýşy gowulanýar, bilirubiniň, transferazanyň görkezijisi azalýar hem-de keseliň mundan beýläk beterlenmeginiň önüni alýar. Eger-de kesel agyrlaşyp, has agyr geçen ýagdaýynda, ýagny ýiti bagyr ensefalopatiýasynyň alamatlary ýüze çykyp başlanda keseliň bejeriş işleri köpeliýär. 100-200 ml albumin, plazma, neokompenzon, reopoliglyukin ýa-da gemodez, 10% glükoka goýbermeli, damardan goýberilýän suwuklygyň umumy mukdary günün dowamynda 100-150 ml/kg agramyna alynýar.

Prednizolon 10-15 mg/kg günün dowamynda damardan 3-4 sagatdan, gijede arakesmesiz ulanylýar. Gormonal derman serişdeleriniň diňe beýni çiş bolmazlyk maksady bilen gysga wagtyň dowamynda ulanmaly. Näsagyň ýagdaýy gowulaşyp başlandan ilki 1/2, soňra 1/3 mukdaryny kemeltmeli.

we 7-10 günün dowamynda doly aýyrmaly. Damardan proteolitiki fermentleriň ingibitorlary: trasilol, gordoks, kontrikal ulanylýar, mukdary näsagyň ýaşyna görä günün dowamynda 2 gezek. Gan damar içki lagtalanmasynda geparin ulanylýar. Näsaglarda gemorragiki alamat ýüze çykanda disinon, wikasol, kalsiý glükonaty, aminokapron turşusy kähallatlarda gan we onuň önümleri ulanylýar. Metaboliki asidozda 4,5% natriý gidrokarbonat ergini, alkolozda bolsa 5% askorbin turşusy ulanylýar. Içegeden zäherli metabolitler (mikroblaryň ýaşayyş täsiri netijesinde) sorulmaz aly okary izäuwgular edilýär, aşgazan ýuwulýar, antibiotik berilýär, absorbentler ulanylýar (laktuloza, portofalk, aktiwirlenen kömür we ş.m.). Iýmitde protein çäklendirilýär ýa-da düýbünden aýrylýar. Eger-de näsagyň ýagdaýy gowulaşmaza, gan guýulýar. Ene-atasynyň gany bolsa has hem gowy. Gemosorbsiýa, plazmaforez edilýär. Derman suwuklyklaryny transumblikal ýol bilen bermek dermanlary göni bagyra barmagyna kömek edýär (göbek damarynyň üstünden näsag koma düşende edilýär). Bówregiň işjeň ýagdaýyna seredip, näsaglara (peşew çykaryjy dermanlar) laziks edilýär.

Eger çakdanaşa ruhy ynjalyksyz bolsa, onda seduksen ýa-da oksibutirat Na ulanylýar. Gerek bolan ýerinde, ýürek damar dermanlary, gyzgyny gaçyryjy we beýleki alamatlara garşy dermanlar ulanylýar.

Keseliň uzaga çekýän görnüşinde (seýle-de dowamly görnüşinde) hökmany suratda gepatoprotektorlar bilen immunomodulýator we wirusa garşy dermanlar: Pegintron, Pegasis, Renessans (ýoddekstrin) azidotimidin, Ribawerin, lamiwudin, gansiklowir, timorid, difanozin we beýleki öwrülýän transkriptazanyň ingibitorlary, proteazanyň ingibitorlary: indinawir (Grixivan), sagninawir (Invirase), Ritonawir (Norwir), nelfinawir (Virasept), VX-478, pirofosfatyň analoglary: Ribawerin (Wirazol, wirazid, ribomidil), Welfrom, amiksin, sikloferon, referon, timazin, nuklenat Na, BST waksinasy, metilurasil, pentoksil we ş.m. ulanylýar. Holestatiki görnüşde holesteramin, ziksorin, ursosan geptral, ursofalik absorbentler, spazmolitikler, glýukoza, nowokain

ergini – damardan, geparin-nowokain ergini bagryň tegelek baglaýjysyna edilýär.

Sevit Ysmazyl Gergenli saraltma keseli barada. Saraltma keselinde gan aldyrtmaly, içi ýumşadyjy dermanlary berseň peýdasy bardyr. Syrkawa her gün irden bal içirmeli. Syçyrantgy suwuny baldan soň bermeli. Dört sagat geçenden soň gurt çalyny içirmeli. Gulan suwuna badam ýagy bilen şeker goşup içirmeli. Beden boşlugyna we dokumalara suw ýygnanmagy üç hili bolýar:

1) Etiň içine suw ýygnanmagy, bu ýagdaý suwuk (balgam) maddanyň gan bilen ähli damarlary doldurmagynda dүreär.

2) Deprek “tebil” görnüşlisi. Bu ýagdaýda içki agzalary ýel tutýar.

3) Meşik şekillisi. Bu ýagdaýda adamyň garny hemişe suwdan doly bolýar.

Keseliň alamatlary. Meşik şekilli bolanda garyn gaty agraýar we suwly meşiği ýada salýar.

Deprek – tebil görnüşli bolanda, garyn gaty agramasa-da, gubek daşyna çykýar, garnyny elläp görseň içi ýelden doly meşiği ýadyňa salýar, eliň bilen garnyna kakyp görseň, deprek ýaly seslenýär.

Etiň içine suw ýygnananda, adamyň endamy çişýär, barmagyňy garnyna basyp görseň, barmagyň aşak batar we esli wagtlaп yzy galar. Syrkawyň endamynyň we ýüzüniň reňki diri adamyňka meňzemeýär we ol köplenç tutuk häsiýetli bolýar.

Meşik görnüşlisiniň emi. Bu keseliň ilkinji emi suw içmekden saklanjak bolmak we aç gezmekdir. Her iki günden bir gezek gaýtarmaly, irden bedenterbiýe maşklary bilen meşgul bolmaly. Hammamda derlemek, gyzgyn çaglyň we çägäň üstünde oturmak hem peýdalydyr, şol ýagdaýda keselliniň kellesi saýada we göwresi güňň aşagynda bolmalydyr. Mümkün boldugyça köpräk buşukjak bolmaly. Syrkawa deňiz suwuna ýa-da kükürtli we beýleki mineral suwlara düşünmek, kumelek dermany bilen gaýtarmak hem peýdalydyr. Kesel deprek görnüşli bolanda garny ýyly saklamaga çalyşmaly, gyzgyn süle, duz, dary ýaly zatlary ýapmaly, samyr ýa-da tilki derisinden tikilen possuna çolanmaly, maul – usul içmeli.

Fendadikun, mastika we ziräniň garylyp ýasalan mäjumyny çeynemeli. Syrkawyň tagamyna nohut suwuny goşup bermek peýdalydyr. Bedeniň et bölegine suw ýyganan bolsa, onda gaetarmak, ýeňilräk bedenterbiýe maşklary etmek maslahat berilýär.

DOWAMLY GEPATITLER

Dowamly gepatitler – bu bagryň köp dürli sebäpli, çişme-distrofiki, 6 aýdan uzaga çekýän dowamly keselidir. Dowamly gepatitleriň soňky toparlara bölünmesi 1994-nji ýylda Los-Anjelesde kabul edildi. Dowamly gepatitlere aşakdaky keseller degişlidir.

1. Autoimmun gepatiti.
2. Dowamly gepatit B.
3. Dowamly gepatit D.
4. Dowamly gepatit C.
5. Dowamly wirusly gepatit (başgaça häsiýetlendirip bolmaýan).
6. Dowamly gepatit (wirusly ýa-da autoimmunlygy belli edilmedik).
7. Dowamly derman gepatiti.
8. Ilkinji biliar sirrozy.
9. Ilkinji sklerozirleýji holangit.
10. Wilson-Konowalowýň keseli.
11. Bagryň alfa – 1 antitripsin äetmezçiligi sebäpli duran keseli.

Dowamly wirusly gepatitler dıwri boýunça: replikativ we integrativ fazalar; eger-de etiologiasy anyklanylmadyk bolsa, ýitileşme ýa-da gowşama (remissiýa) döwürleri tapawutlandyrylýar.

Şikeslenmäniň işjeňlik derejesi boýunça şu aşakdaky görnüşlere bölünýär:

1. Az derejeli.
2. Gowşak derejeli.
3. Orta derejeli.

4. Ɖokary derejeli.

Şikeslenmäniň işjeňlik derejesine, bagyrdaky morfologiki üýtgeşme boýunça baha berilýär. Olara şular degişli:

1. Periportal köpri görnüşli çüýreme.
2. Bölejik içre üýtgeşmeler we ojakly зьэreme.
3. Portal ýollarynyň çişmesi.
4. Fibroz.

Morfologiki üýtgeşmeleri boýunça şu aşakdakylar tapawutlandyrylýar:

1. Fibrozsyz.
2. Gowşak fibroz.
3. Orta derejeli fibroz.
4. Ɖokary derejeli fibroz.
5. Sirroz.

Şikeslenmäniň işjeňlik derejesi dowamly hepatitleriň öňki toparlara bölünişi bilen deňeşdirilende az derejesi mahsus bolmadyk reaktiv hepatite, dowamly hepatitiň persistirlenen (DPG) we lobulýar (DLG) görnüşlerine; gowşak derejesi gowşak bildirýän işjeň (DIG) görnüşine we DLG-niň, DPG-niň agyrlaşmasyna, orta derejesi orta işjeň görnüşine, ýokary derejesi ýokary (agyr) işjeň görnüşine gabat gelýär.

Molekulýar – biologiki anyklaýyş usuly boýunça RNK, DNK markerleriniň barlagynyň netijelerine görä dowamly hepatiti 99% ýagdaýda ýiti wirusly hepatitler döredýärler. Bu bolsa replikasiýa döwri ýüze çykarmaga, öz wagtynda döredijä garşy ygtybarly bejergini bellemeklige ýardam edýär (Bogard M.et. al. 1997., Fearon M.et. al. 1997).

Bütindünýä saglygy goraýyş guramasynyň berýän maglumatyna görä, häzirki döwürde dünýäde 500 mln-dan gowrak B hepatitiň wirusyny göterijiler, 1 mlrd. köpräk C hepatitiň wirusyny göterijiler mälimdir.

1993-nji ýylda Hoofnagleň berýän maglumatyna görä ABŞ-da dowamly hepatitleriň hem-de bagyr sirrozynyň arasynda her 10-njy näsag, hepatitiň B wirusynyň göterijileridir. Wirusly hepatitleriň geçişi we netijesi aşakda görkezilendir:

Әіті D гепатит 70-80%-де доwамлы гөрнүше, 70-80% багыр сиррозина, 15-20% гепатоселәуләр кaрсинoма геzzдр.

Әіті B гепатит 5-10%-де доwамлы гөрнүше, 15-30% багыр сиррозина, 15-20% гепатоселәуләр кaрсинoма геzzдр.

Әіті C гепатит 75%-де доwамлы гөрнүше, 25-50% багыр сиррозина, 15-20% гепатоселәуләр кaрсинoма геzzдр.

Доwамлы гепатитлерің йокaры we пeс көпеліjілік ішеңлігі болaн гөрнүші HBe антигенінің (Ag) үйзе чыкмaк дeрежесінің esаsyндa дөрейәр. Eгер-де HBe Ag нәсaгың гaнындa кeсeлің башындaн башлaп 6 ағың доwамындa үйзе чыкса, ондa оңa йокaры көпеліjілік укыплы ішең (репликатив) доwамлы гепатит дійіләр.

Шол waгың өзүнде HBe Ag гaндa еркин hereketінің bes edіліп HBs Ag we anti HBe antitelағың emele гeлmeгe пeс көпеліjілік ішеңлігі (интегратив) болaн доwамлы гепатит йа-дa HBe Ag negaтивли доwамлы гепатит дійіләр.

AlAT-ың kаdалы йа-дa kаdа йаkын дeрежесі доwамлы B гепатитлерің интегратив гөрнүшінде душ гeлйәр.

AlAT-ың дeрежесінің гaндa йокaры болуп, B гепатит алаmatларының болмадык hалатындa, беэleки кeсeл дuredіjілері guzlemek maslahat берілэд.

Keseliñ döreyiş we ösüş yzygiderliligi. Доwамлы persistirleэji гепатит генетик таэдaн ьэтгән immun jogаbyның gowşamаgy netijesinde дөрейәр. Шu нәсaгларың öyjük immuniteti kаdаdаn ашaк болйәр, шонуң үчин hem wirus sakлаýаn багыр öyjükleri, дөредіjiden doly arassalanyp bilmeyärler. Ol hem öz gezeginde, hаdysаның uzаk waгtлаp доwаm etmeгe, wirus гөterijilerің дөremеге йардам edйәр. Доwамлы аktiv гепатит immun деңаgramлыlyгының bozulmаgының, йаgны T – helperлерің kаdалы дeрежесінде, T – supressorларың kаdаdаn has ашaklamаgының hasаbyнa дөрейәр. Ol hem öz gezeginde B öyjük immunitetінің ішеңлігінің йokарланmаgына we globulinлерің möçberінің artmаgына getirйәр. Wirusа gаrşы antitelаларың möçberінің has artmаgy, bedenің öyjük zeperleyji täsirini artdyрйәр, immun howp salmany goldаýаr we багырның immun-toplumлаýын zeperlenmesіне getirйәр. Keseliñ аgyр дeрежесінде багырның merkezi bölekleri zeperlenйәр. Чүйreme багырны

daşky öýjüklerine, şeýle hem merkezi böleklerindäki öýjüklere ojaklaýyn görnüşinde ýaýraýar. Dowamly hepatit sirroza geçen ýagdaýynda bolsa, bagyrda birleşdiriji dokumalary emele getirýär. Keseliň dowamly görnüşe geçmeginde C gepatitiň wirusynyň antigen gurluşynyň üýtgeýjiliginiň hem ähmiýeti uludyr. Bu häsiýet wirusa immun jogabyň hüjüminden gaçmagyna ýardam edýär.

Dowamly aktiw gepatitiň dörändigini anyklaýan ýagdaýlara şu aşakdakylar degişlidir:

- B hem-de delta wirusly gepatitleriň bilelikde duş gelmekligi;
- Uzak dowam edýän wirusyň replikasiýasy ýokary, ýöriteleşdirilen wirus antigeniniň garyşyk antitela emele gelşinde;
- Nesle geçen üýtgeşmeli öýjük immunitetiniň, T – supressor öýjükleriniň sanynyň azalmagynyň hasabyna deňagramlylygynyň bozulmasy;
- Makrofagal işjeňliginiň ýetmezçiligi;
- Interferon işläp çykaryş ulgamynyň işjeňliginiň gowşamagy;
- Lipidleriň perekis okislenme hadysasynyň lizosomal proteininiň ýokarlanmagy;
- Bagyrda autoimmun hadysasynyň bolup geçmegi we ş.m. degişlidir.

Dowamly wirusly gepatitleriň ikilenji ýüze çykyş alamatlaryna:

- Дълънли periartrit;
- Glomerulonefrit;
- Krioglobulinemiya;
- Deri örtüginin zeperlenmesi;
- Waskulit;
- Şagreniň alamatlar toplumu;
- Autoimmun tireoadeniti;
- Limfositar sialoadeniti;
- Pnewmofibrozi;
- Uweit, Keratit;
- Aplastiki anemiya (ganazlyk) we ş.m. degişlidir.

Häzirki döwürde dowamly B, C, D persistirleýji gepatite ýüzleý, ortaça beterleşen ýa-da beterleşmedik hepatit diýilýär. Kesel

alamatlarynda nerw we iýmit siňdiriş ulgamlarynyň işjeňliginiň dürli bozulmalary agdyklyk edýär. Köplenç näsaglar umumy gowşaklyga, ünsüniň peselmegine, özüni duýşunyň erbetleşmegine arz edýärler. Näsaglarda wegetatiw nerw ulgamy tarapyndan gipergidroz, wazomotor üýtgeşmeler, gysga wagtlaýyn özünden gitmeklik ýaly alamatlar ýüze çykýar. Ýagly hem-de gowrulan iýmitleri oňat siňdirmeyär, ýüregi bulanýar, gusýar. Käbir näsaglar, öt bölüp çykaryş ýollarynyň işjeňliginiň bozulmasy zerarly, sag gapyrga asty agyra arz edýärler. Çagalarda ulular bilen deňeşdirilende gijilewäk seýrek duş gelýär. Käte bolsa kesele mahsus alamatlar ýüze çykmaýar.

Deri hem-de nemli örtükleriniň mahsus üýtgeşmeleri kesel alamatlarynyň üstüni doldurýar. İşjeň görnüşinde gözüň, agzyň, nemli bardalarynyň, şeýle hem deri örtüginin saralmasy belleniýär. Näsagyň derisi guraýar hem-de ol бүдүр-сүдүр bolýar. Yüzünde we boýnunda köp damar ýyldyzjyklary emele gelýär. Ol ýyldyzjyklaryň uzak wagtlap saklanmagy, bagryň dowamly keselini aňladýar. Näsagyň aýasy, barmaklarynyň ujy tegmil görnüşinde gyzarýar. Ondan başga-da tenar, gipotenar belleniýär. Näsagyň saçlarynyň reňki öçügsi, döwülegen, gury, agzynda ýara döreýär. Dodaklary jaýrylýar we gyzarýar.

Dowamly C gepatit ýuwaş-ýuwaşdan beterläp, 25-50% ýagdaýlarda köp ýyllaryň dowamynda sirroz görnüşinde geçip bilýär. Köplenç bagyrdan daşky alamatlar toplumy bilen häsiýetlendirilýär.

Dowamly D gepatitiň aýratynlyklary: Köplenç ýaş adamlaryň bagrynyň wirus bilen zeperlenip, agyr geçýän keseldir. Ol 3 görnüşde geçýär:

1. 10 ýylyň dowamynda haýal beterläp, bagyr sirrozyna alyp barýan görnüşi. Bu köp duş gelýän görnüşdir.

2. 1-2 ýylyň dowamynda beterläp, ondan soň keseliň geçişi durnuklaşyp, galan 3-7 ýylyň dowamynda ýa-da ondan hem uzaga çekip, dowamly D gepatite getirýän görnüşi. Bu seýrek duş gelýän görnüşdir.

3. Çalt beterläp, gysga wagtyň dowamynda bagyr sirrozyna getirýän, erbet netije bilen tamamlanýan görnüşi.

Ganda B we D wirusly gepatitleriň markerleriniň goşulyş häsiýetine baglylykda kesel 2 görnüşde geçýär, ýagny olara:

– “B” wirusly gepatitleriň we “Delta” wirusly gepatitleriň ýokary replikativ aktiwligi;

– “Delta” wirusly gepatitiň replikasiýasy güýçli bolup, “B” wirusly gepatitiň replikasiýasy pes ýa-da bolmaýan görnüşini deňleşdir.

Şeýlelikde, keseliň aktiwligi we ölüm howplulygy bu keseliň görnüşine bagly bolýar. Dowamly D gepatite özboluşly kliniki, biohimiki, serologiki we morfologiki aýratynlyklar häsiýetlidir. Olaryň kömegi bilen, entek ýörite markýorlary näbellikä, beýleki dowamly gepatitlerden tapawutlandyrmak bolýar.

Dowamly B gepatitiň kliniki we biohimiki tapawutlandyryjy alamatlary

	Alamatlary we olaryň üýtgemegi	Replikativli görnüş	Integrativli görnüş
1.	Jyns tapawudy.	Ikisinde-de deň derejede duş gelýär.	Erkeklerde köp duş gelýär
2.	Keseliň geçiş döwri.	1–3 ýyl	3 ýyldan köp
3.	Keseliň geçişi.	Beterleşmegi mümkin	Gowşak, birsydyrgyn
4.	Ýylda 2 gezek we ondan hem köp beterleşmegi.	Häsiýetli	Mahsus däl
5.	Bagryň ulalmagy we gatamagy.	Häsiýetli	Mahsus bolmaýar
6.	Dalagyň ulalmagy.	Mümkin	Mahsus däl
7.	Gemorragik alamatlar.	Mümkin	Mahsus däl
8.	Bagyrdan daşky üýtgeşmeler.	Häsiýetli	Seýrek duş gelýär
9.	Dermanlary kabul etmezlik.	Mümkin	Bolmaýar
10.	ALAT-nyň derejesiniň ýokarlanmagy.	4 esseden köp	Kadada ýa-da 2–4 esse köpeliýär.
11.	Protrombiniň derejesiniň azalmagy.	Mümkin	Mahsus däl
12.	Albuminiň azalmagy.	Mümkin	Häsiýetli däl
13.	Globuliniň artmagy.	Mümkin	Häsiýetli däl
14.	eritrositleriň çöküş tizligi (EÇT) -15 mm/sag we ondan hem ýokarlanmagy.	Häsiýetli	Mahsus däl

**Wirusly hepatitiden soňky
bagyr sirrozy (wena
damarlarynyň giňelmegi, assit)**

**Bagyr sirrozynda “palmar
eritema”**

Keseli anyklamak. Wirus hepatitleriniň epidemiologiki anamnezinde, näsagyň alan sanjymlary, virus hepatitli näsaglar bilen gatnaşykda bolmagy we kliniki barlaglaryň (keseliň döwürleýin geçmegi, bagyr, dalak ölçegleriniň kadadan ulalmaklygy, saraltma, zäherlenme alamatlary) anyklaýyşda esasy orny eýeleýär. Dowamly virus hepatitleriniň barlaghana anyklaýyşy mahsus antigen-antitelalaryň tapylmagyna esaslanýar. Ganyň biohimiki barlagynyň, bagryň ultrases barlagynyň netijeleriniň hem ähmiýeti uludyr.

Keseliň bejerilişi. Dowamly hepatitler äiti hepatitlerden tapawutlylykda saglyk üçin şertlerinde bejerilýär. Kesel beterlande ýa-da onuň agyr görnüşlerinde, bagyr ýetmezçiliginiň alamatlary ýüze çykan halatynda hassahana şertlerinde bejergi geçirilýär. Bejeriş işleriniň başynda hökmany suratda dowamly hepatitleriň ýokanç hadysasynyň aktiwligine doly baha berilmelidir, ýagny

ýokary replikativ aktiwligi ýa-da pes replikativ aktiwligi tapawutlandyrmalydyr. Dowamly hepatitleriň ýokary replikativ aktiwligi görnüşini, esasan, wirusa garşy täsir edýän bejergini ulanyp, wiruslaryň replikasiýasyny togtadýarlar. Dowamly hepatitleriň integrativ görnüşini bejermek üçin, ýokanç hadysanyň aktivleşmeginiň önüni alyş çärelerine gönükdirilýär.

Dowamly hepatitleriň ýokary replikativ aktiw görnüşini interferon bilen bejerilýär. Dowamly wirusly hepatitleriň wirusa garşy bejergisiniň esasy düzgünleri, derman serişdelerini dogry saýlap almak, onuň möçberini, näçe gezek sanjylyandygyny, bejeriş möhletini, olaryň peýdalylygyny we bedeniň kabul edijilik derejesini her näsagda aýratyn gyzden gezirmeklik zerurdyr.

Wirusa garşy ulanylýan dermanlaryň immun ulgamynyň işjeňligini ýokarlandyryjy täsiri şu aşakdakylardan ybaratdyr:

- interferon öýjük membranasynyň HLA ulgamynda antigenleriň işlenilip çykyşyny ýokarlandyrýar;

- T – öýjükleriň öýjük zeperleýji täsirini artdyrýar;

- tebigy killerleriň işjeňligini ýokarlandyrýar;

- olaryň wirusa garşy täsiri, wiruslaryň döredýän proteinlerini ýok etmekden we öýjüklerdäki madda çalşyk hadysalaryny üýtgetmekden ybaratdyr.

Rekombinirlen interferon alfa 2 a, b dowamly B hepatitde 5 mln. halkara birliginde (HB) gūnaşa, hepde-de 3 gezek belleniýär (12 aýyň dowamynda).

Dowamly C hepatitde 3 mln. HB hepde-de 3 gezek deriň astyna 12 aýlap berilýär. Dowamly D hepatitde – 9 mln. H.B. hepde-de 3 gezek, 12 aýyň dowamynda deriň astyna goýberilýär. Soňky wagtlarda uzaldylan täsirli interferonlar – Pegasis, Pegintron giňden ulanylýar. Olar ribawirin, lamiwudin ýaly dermanlar bilen bile ulanylsa, täsirliligi has-da artýar.

Pegilirlenen interferonlar hepdede 1 gezek deriň astyna goýberilýär.

Häzirki wagtda nukleozidleriň analoglary – widadabin, ribawerin, lamiwudin gansiklowir, famsiklowir ýaly derman serişdeleri hem giňden ulanylýar.

III. Dowamly gepatitlerde endosorbentler hem giñden ulanylýar. Olara: normaza, dufolak, ursodezoksihol turşusy (ursosan) we ş.m. degişlidir. Olar:

- öýjükler zäherli ödüň sorulmagynyň önüni alýar;
- iňňäk gorazjy häsiýeti bardyr;
- immun ulgamynyň işjeňligini ýokarlandyryjy;
- ut bulýp zykyrydyr.

IV. Ferment bejergileri we gepatoprotektorlar (jetepar, riboksin, sitohrom C, semipar, ursodezoksihol turşusy), bioserişdeler (hilak-forte, lineks, laktobakterin, bifiform we ş.m.) hem giñden ulanylýar.

V. Witaminlerden A, E, D, K ýaly witaminler we Ca giñden ulanylýar.

VI. Eger ndsagda gijilewýk bar bolsa, onda fenoborital 5 mg/kg agramyna hasap bilen ulanylýar. Ol merkezi nerw ulgamynyň işini peseldýär, fermentleriň işjeňligine täsir edýär.

VII. Rifampisin 10 mg/kg agramyna hasap boýunça 10-14 günüň dowamynda berilýär. Ol immun ulgamynyň işjeňligini artdyryýar hem-de gijilewýgi aýryjy serişde hökmünde-de peýdalanylýar.

VIII. Holesteramin 6-16 g/l, kolestipo, olar zäherli ödüň sorulmagynyň önüni alýar.

IX. Geptral damar içine 400-800 mg, günde 1-2 gezek, 5-10 günüň dowamynda, soňra kapsula görnüşinde ulanylýar. Ol bagryň işjeňligini, ýagny metilirlenme, filtrirlenme, zähersizlendirme hadysalaryny güýçlendirýär, şeýle-de fibrozyň garşysyna täsiri bar.

X. Berhiz. 5-nji berhiz bellенэдг, эагны һаэwan эаглары эдклendirmek maslahat berilэдг.

5-nji berhiz

Önümler.	Rugsat edilen önümler.	Gadagan edilen önümler
Ýaglar	Yenil özleşýän ýaglar-mesge, Ösümlik ýaglary (zeytun, mekgäniň, günebakaryň ýaglary).	Kyn özleşýän ýaglar – doňuz ýagy, margarin, kombi ýagy, smoles.
Çorbalar	Gök önümlerden edilen, süýtli, aşly, kelemli çorbalar.	Etden, balykdan, kömelejikden edilen, turşy we ýagly çorbalar.
Et	Yagsyz gömüşleri (göwün, göle, towşan eti) buglanan kotlet gömüşinde, şöhlatyň “Lukman” diabetiki gömüşleri, sosiska.	Doňuz eti, şöhlät, doňuz etinden edilen sosiska, etli konserwalar.
Guşlar	Yagsyz towuklar, gaýnadylan jüyjeler.	Ýagly towuklar, gazlar, ördekler, hindi towugy.
Balyk	Yagsyz gömüşleri-treska, garabalyk, lakga, kambala, çüýbalyk – gaýnadylan gömüşde.	Ýagly gömüşleri – deňiz balyklary, lakga balygy we olaryň balyk konserwasy.
Süýt önümleri	Täze ýagsyz süzme, gatyk, prosto-kwaşa, asidofil süýdi, süýt, ýiti bolmadyk peýnir, gaýmak-diňe az mukdarda.	Gaýmak, ýiti peýnir, ýagly süýt önümleri.
Ýumurtga	Nahar taýýarlamak üçin ulanmaga rugsat edilyär, heýgenek günde bir gezekden köp däl.	Çig we gaýnadylan ýumurtga.
Şüle we dürli aşlar	Rugsat edilyär.	–
Süýjüler	Ary balý, marmelad, köke.	Şokolad, tort, buz gaýmak, ýagly çörek.

IV BÖLÜM

G E L M I N T O Z L A R

Adamda gelmintleriň 250-den hem köp görnüşi ýüze çykarylýdy, olardan tegelek gurçuklar synpyndan: askaridozyň, ankilostomidozyň, strongiloidozyň, trihinelleriň, enterobiozyň, trihosefallozyň döredijileri; lenta şekilli gurçuklar synpyndan: teniarinhozyň, teniozyň, gimenolepidozyň, difillobotriozyň, ehinokokkozyň döredijileri; sorujylar synpyndan: fasciolezyň, opistorhozyň, klonorhozyň, metagonimozyň, paragonimozyň döredijileri uly mana eýedir.

Bedende mugthorluk edýärler, emma olaryň bölüp çykarýan döwürleri (ýumurtga, liçinka) daşky gurşawda ösýärler (geogelmintler) ýa-da aralyk eýesiniň bedeninde mugthorluk edýärler (biogelmintler).

Adam bedeni gelmintleriň ahyrky, şeýle hem aralyk eýeleri bolup biler.

Kiçi soguljan (ostrisa) we karlik soguljany tarapyndan bölünýän döwürleri daşky gurşawda ösmän, diňe ýokuşdyrmaga ukyplydyr, şonuň üçin olar tarapyndan döredilýän keselleri ýokuşan gelmintozlara degişli edýärler.

Özüniň ýaşaýyş döwrüni adam gatnaşmasyz amala aşyryp bilmeýän gelmintozlaryň döredijilerini gelmintoantroponozlara degişli edýärler, adama garaşsyz ýaşamaga ukyply bolan döredijiler arkaly ýüze çykarylýan gelmintozlary-gelmintozoonozlara degişli edýärler. Gelmintozlara ojaklaýyn ýaýramaklyk mahsusdyr. Gelmintoantroponozlaryň ojaklary adam köpçüliginiň ýaşaýan ýerleri bilen kesgitlenilýär (geogelmintozlar), şeýle hem aralyk eýesi bilen (biogelmintozlar). Gelmintozoonozlar ilatly ýerlerde

(antropourgiki ojaklar), şeyle-de olardan garaşsyz (tebigy ojaklarda) ýaýraýarlar.

Mugthorlaryň ýokuşma döwrüniň adam bedenine geçiş ýoluna baglylykda agyz we deri arkaly geçýän gelmintozlara bulyňadr.

Biziň goňşy ýurtlarymyzda giňden ýaýran wajyp adam gelmintozlary.

Gelmintozlar	Antroponozlar		Zoonozlar	
	Agyz arkaly	Deri arkaly	Agyz arkaly	Deri arkaly
Geogelmin- tozlar Tenioz	Askaridoz Ankilostomoz Strongiloidoz Trihosefalyoz	Ankilostomoz Nekatoroz Strongiloidoz		
Biogelmin- tozlar	Teniarinhos Tenioz		Trihinellyoz Difillobotrioz Opistorhozlar Klonorhoz Fassiolezlar Paragonimozlar Metagonimoz Ehinokokkozlar	Şistosomly dermatit
Ýokuşagan gelmintozlar	Enterobioz Gimenolepidoz- lar			

Gelmintleriň invaginal döwrüniň ahyrky eýesiniň bedeninde ýerleşişine görä içege we içegeden daşarda (gan we limfa damarlarynyň, öýkeniň, gepatobiliýar we aşgazanasty mäs ulgamynyň, birleşdiriji dokumanyň we başgalar) bolýar.

Adamda bir wagtda dürli agzalarda ýerleşen gelmintleriň birnäçe gurnüşü duş geladr (polinwaziya).

Käbir gelmintleriň lizinka dıwırleri (ehinokok, doňuz soguljany we başgalar) adamyň bedeninde ýetişen gurnüşine ıwıgımeıdrler we ýokuşmanyň irki alamatlaryny ıze zykarıp, birnäçe ıyllaryň dowamynda mugthorlyk edip ıaşamaga ukyply bolırlar.

Ýokaşma hadysasynyň ösüşinde kesgitli alamatlar bilen hısiıetlenıdn birnäçe yzygider dıwırleri tapawutlandyrırlar.

Öiti ıa-da irki dıwır: ýokaşmanyň bu dıwıri lizinka dıwırıniň

antigenlerine haşal we tiz gurnüşindki allergiki hadysalary ýze zykarşan düredijileriň girmegi we lizinkalarynyň mugthorluk etmekligine aýdylşar. Allergozyň alamatlary trematodalar we nematodalar bilen zeperlenende has aýdyň, olaryň lizinkalary tiz-tizden adam bedeniniň dürli buýmlerinde zylşyrymly ýetgeşmeleri amala aşyrşar (gan, bagyr, uşken, seroz gabyklar we başgalar).

Ýokuşmanyň bu düwrüniň dowamlylygy 2-4 gýne barabar bolşar. Şuňa meňzeş, ýöne has agyr kesel alamaty zoonoz gelmintleriň tdsir edşdn lizinkalary bilen zeperlenen halatynda gurmek bolşar (larwa migrans alamatlar topluny).

Gizlin düwri. Irki düwrüň yzyndan gelşdr we onuň üçin agzalaryň aýratyn zeperleşji aaş gelmintleriň kem-kemden aetişmekligi bilen kesgitlenşdr.

Ütüşen düwri. Aetişen gelmintleriň mugthorzylyk etmegi netijesinde kesgitlenilşdr (şumurtga, lizinka).

Şonda ilkibaşda, gurzuklaryň ýokary kupelijilik ukyby bilen baglanyşykly, has aýdyň üýtgeşmeleriň ýüze zykmalary bellenilşdr, ol bolsa ýokuşmanyň bu düwrüniň soňky gýnlerinde gelmintleriň işjeňliginiň peselmegine gurd kem-kemden azalşar. Gelmintler eşesiniň bedenine zđerli, allergiki, immun ulgamynyň işjeňligini peseldiji, trofiki tdsiri aetirşdr we kuplenz dürli dokumalara we agzalara zeper aetirmegi mümkin.

Maglumatlar ýze zygarylandan a-a-da ulenden soň ýokuşmanyň netijesi hukmýnde doly sagalmak, kđhalatlarda bolsa zeperlenen adamda dürli gurnüşli ýetgeşmeler ýze zykarşar.

Gelmintleriň ýokuşmasynyň anyklanyşy, epidemiologiki we kliniki-barlaghana maglumatlaryň toplumynyň seljerilmesine we mugthorjalaryň barlagyna, serologiki we immunologiki barlaglaryň netijesine esaslanşar.

Mugthorjalaryň barlag usullary adamlaryň peşewinde, tdretinde gelmintleri we olaryň gurzuklaryny, şumurtgalaryny tapmaklyga esaslanşar. Ýokuşmanyň ýiti düwrýnde, pes derejeli ýokuşma bolanda, propagatiw düwrýleri daşky gurşawa buýnir zykmşan gelmintleri anyklamak maksady bilen serologik usullar

(immunoferment usuly, guni dđl gemaglütinasiäa usuly) we birnđze äokanzlar ızın işlenilip dızylen (ehinokokkozlar, sistiserkoz, trihinellöz we başg.) immunologiki barlaglar (deri allergiki usuly) ulanylđar.

Gelmintozlara garşy gureş çäreleriniň toplumy, nđsaglary gurzukdan saplamak (daşky gurşawda mugthorjalaryň dırlı dıwırlerini äok etmek), sanitar-weterinar, sanitar-wagyz-nesihat arkaly amala aşyrylđar.

İBEGE GELMINTOZLARY

İbege gelmintozlaryň toparyndan biziň üçin askaridoz, ankilostomidozlar, strongiloidoz, trihinellöz, trihosefalöz, enterobioz, teniarinhoz, tenioz, gimenolepidozlar, diffilobotriožlar, metagonimoz kesellerini dıwrenmek ırdn wajypdyr.

ASKARIDOZ

Kesel dırediji barada. Dırediji – *Ascaris lumbricoides* – iri nematoda (urkazysynyň uzynlygy 20-40 sm, erkegi – 15-25 sm) bedeni inzelđr, dykyz kulikula bilen ırtılen. Erkeginin bedeniniň gužruk ahyry garyn tarapyna tovlanan, 0,05-0,07x0,04-0,05 mm ıłzegli, askaridalaryň ýumurtgalary bđđr-sđđr dykyz gabyk bilen ırtılen.

Epidemiologiäsy. Askaridoz agyz äoly bilen dışýän antropoz keseline degiřlidir. Ahyrky äesi we äokanjyň ýeke-tđk zeřmesi bolup inze izegesinde jynsy tađdan äetiřen askaridalar mugthorlyk edđn adamlar hyzmat edđrler. Urkazy askaridalar tarapyndan tařlanylđan äumurtgalar tđret arkaly dařary zykarılđar we äokuřma dıwırne zenli kislorodyň ýokary mukdarynda, 8%-den az bolmadyk zyglylykdaky toprakda ısdđrler. 24 gradus gyžgynlyk äumurtgalaryň toprakda ısmegi ızın amatly bolup durđar.

Kesel adama äylyň ýyly dıwırleri askaridalaryň ýokanzly

эумуртгаларыны sakлаэан суууñ ýа-да iэмит цнэмлериниñ үсти биле геçýär.

Эоканзлары kabul edijilik эокары болуп, загалар улalara seredeniñде has kup keselleэдpлер. Гаэта-гаэта ýокушмалар netijesinde durnuksyz immunitet дуреэдp. Askaridoz дьнэдде giñден ээpан keseldir.

Keseliñ dörefiş, ösüş yzygiderliligi we şikeslenme üýtgeşmeleri. Эокушманыñ irki дцwгнде эумуртгалардан зыкан askaridalaryñ лизинкалары инзе изегеден гана we ганыñ үсти биле бaгpa (эокушманыñ 5-6-нйу гьнлеринде), соñра цэкене (8-10-нйу гьнде) дүшýär. Alweoleadan агыз-дамaга дүшýärлер we keseliñ 14-15-нйу гьнleri инзе изегд барьр, iki гow ташlamadan соñра jynsy таэдан эетишен болэар. Эокушмaдан тд ilkinji эумуртга ташлаэанза дцwгнñ umumy dowamlylygy 10-12 hepdeden ybarat, askaridanyñ ömrüññ dowamlylygy bolsa bir аyla golaэ болэар.

Askaridozyñ irki, migrasiэa дцwгнде лизинканыñ madda залшьгьгьныñ öнмleri биле adam bedeniniñ sensibilizasiэasy we здherlenmesi болэар. Bu hazan-da adam dokumasy биле gelmintiñ jebis galташmasy bolanda, has-da аэдыñ ýүзе зькэар. Bu faktorlar эокушманыñ öтүшен дцwгнде pes derejede эьзе зькэар, цлен mugthorjalaryñ dargama цнмleri bedene сиñен wagtynda bolsa гьэзленэдp. Keseliñ öсүшінде изеge diwaryna, bagыр damarларына, цэкене лизинкаларыñ şikes эетirmegi uly орун ээелеэдp. Эетишен gelmintler hem изеge diwaryna зeper эетирip билэдp (изегднñ деşilmegine гурд) we adam bedeninde дьрли ээтgeşmelere getirэдp. Курзьликлеэин inwaziэa шertlerinde witamin we alimentar эетmezsiligi дуреэдp.

Askaridalaryñ ýокушmasy изеge eubiozyññ bozulmagyna эардам едэдp, immun ulgamynyñ işeñliginiñ netijesinde ganly изgeзmднñ, garyн garahassa keseliniñ, salmonellэozyñ, эiti gepatitiñ, инзекеселиñ we beэleki keselleriñ gezişini эaramazлашдырэар.

Keseliñ alamtлары. Keseliñ irki дцwгнде askaridozyñ ýүзе зькmalary дьрльligи биле tapawutланэар. Keseliñ аэдыñ гьрнүшінде эокушманыñ ilkinji гьнлеринде: ysgynsyzlyk, işe ukyplylygyñ

peselmegi, gaharjaňlyk, kup derlemeklik, kellagyry, beden gyzgynynyň 38-39 gradusa zenli ýokarlanmagy aly alamatlar ýze zykar. Kuplenz, bogun we muskul agyrylary, deri gijilewýgi we urgýn bolýar.

Kdbr ndsaglarda lizinkalaryň bagra düşýän dıwgrnde, sag gapyrga asty agyry, bagryň ulalmagy, onuň işjeňliginiň bozulmagy bellenýdr.

Ýokuşmanyň irki dıwgrnde ckeniň zeperlenmegi (Leffleriň alamaty) mahsusdyr. Kuplenz gury ısgylewýk, kdhalatda gan we gakylyk gatyşykly bolýar. Demgysma we döş agyrysy peýda bolýar, plewrit ýze zykada ol has aýdyň bolýar.

Ganyň umumy barlagynda leýkositleriň sanynyň aram kupelmegi, eozinofiliň mızberiniň artmagy, leýkemoid reaksiýasy, eritrositleriň cöküş tizliginiň (E3T) kadaly ýa-da 20-40 mm/sag ýokarlanmagy bellenilýdr.

Askaridozyň (izege) utuşen dıwri alamatsyz gezýdr, ýune adatza uly bolmadyk aşgazan-izege ýollarynyň işjeňliginiň bozulmagy bellenilýdr. Ýokanjyň agyr gurnüşleri seýrek duş gelýdr. Ndsaglaryň işdđsi peselýdr, olar horlanýar, garynda kdhalatda tutgazy gurnüşli agyry bolýar, gusýar, izi gezýdr ýa-da izi gataýar. Żagalar biynjalyk bolýar, ukusy bozulýar, tiz ýadaýar, olar usuşden galýar. Ulularyň işe ukyplylygy peselýdr.

Ganyň barlagynda askaridozyň bu dıwgrnde ýetgeşme ýze zykmazy, ýune kdhalatda eozinofiliň aram kupelmegi bellenilýdr.

Keseliň gaýrüzülmeleri. Askaridozyň gaýrüzülmeleriniň kupýsi, ýetişen askaridalaryň hereketiniň ýokarlanmagy bilen baglanyşykly bolýar. Kuplenz olar appendikse düşüp, ýiti kurizege alamatlaryny dıredýdr. Gelmintleriň öt halta düşmegi ut tutgazy we saraltma alamatlaryny, iriňli holesztiti, holangiogepatiti, bagyr abssesini, peritoniti ýze zykarýar.

Askaridalaryň aşgazan asty mđz akarlaryna düşmegi agyr pankreatitiniň dıremegine getirýdr. Iziniň gatamagy, izege diwarlarynyň deşilmegine, gyzyldıdekden damaga we dem alyş ýollaryna düşüp, bogulma alamatlarynyň ýüze zykmagyna getirýdr.

Askaridalar эьрегиң sag garynjygynda, цэкен gan damarlarynda, burun bořlugynda сеэрек тапылар.

Keseliң netijesi. Kesel kúplenз gowy geзэдr, кдте гэгэьзылмелериң үүзе зykмаgy мьмkin.

Keseli anyklamak. Keseliң irki dıwғыnde ganyң barlagynda eozinofiliң ýokary derejesi, цэкен zeperlenmegi belленilэдr. Ol ndsaglaryң gakylygynda askaridalaryң lizinkalary тапылар. Lizinkalardan таэарланан antigenler bilen seroimmunologik barlaglar gezirilэдr. Эоканjың öтүшен dıwғыnde, anyklaзyда dдетde askaridanyң ýumurtgalaryny таpmaklyk kesgitleэji dhмiэete eэдir. Кдhalatlarda изегдниң rentgen barlagy keseli anyklamага uly эардам берэдr. Askaridalaryң ýазазyш işjeңliginde бульр зyкарэан эаg турşularyny peşewde anyklamak usuly hem ulanylэр.

Keseliң bejeriliři. Askaridozyң irki dıwғыnde mintezol (sin: tiabentazol) dhмiэetli serişde hasapланэр, bir gije-гьндизде 50 mg/agramyna 2-3 gezekden 5-7 гьнүң dowamynda берilэдr. Mebendazol (wormoks) 100 mg-den гьнде 2 gezekden 3-4 гьнүң dowamynda yzygiderli belленilэдr.

Keseliң öтүшен dıwғыnde lewamizol (dekaris, ketraks) – 150 mg ululara, эagalara 2,5-5,0 mg/agramyna nahardan соң, ukudan öң deslapky таэарlyksyz берilэдr (netijeliligi 90-100%). Pirantel (kombantrin) nahar wagty берilэдr, bir gezek 10 mg/agramyna, netijeliligi 90% deңdir. Askaridozy bilen bilelikde beэleki gelmintler гоşulyşyp gelende, гиң тдsirли mebendazol (wormoks) belленilэдr. Кдhalatlarda ағзazana zond arkaly kislorod гоэbermek bilen bejergi gezirilэдr. Bir gije-гьндизиң dowamynda 10 mg/agramyna mukdaryndan bir гьн, beэlekiler bilen гоşulyşyp gelende 3 гьн belленilэдн тдze derman medamin gowy netije берэдr. Гиңден эээрэн we эeterlik netijeli serişde болан piperazin we onuң duzlary (adipinat, sulfat, gekzagigrat, sitrat, fosfat) hasapланэр. Bu serişdeler jynsy таэдан эетишен we эетиşmedik gelmintlere gowy тдsir edэдr.

Ululara 1 gr çenli гьнде 3-4 gezek, çagalara 80 mg/agramyna 2 гьнүң dowamynda берilэр. Bejerginiң netijeliligi 70-90%. Bejerginiң netijeliligini 2-3 hepdeden соң барlamak maslahat

berilýär. Bejergide soňky wagtlar albendazol (zentel) 1-2 ýaşly çagalarda 200 mg, 2 ýaşdan başlap ulularda 400 mg 1 gezek ulanylýar.

Öňüni alyş çäreleri. Arassaçylyk-gigiýena düzgünlerini we bejergi çäreleriniň toplumyny geçirmekden ybarat bolýar.

ANKILOSTOMIDOZLAR

“Ankilostomidozlar” ady ankilostomoz we nekatoroz diýen ýokanjyň 2 görnüşini özüne birleşdirýär.

Kesel durediji barada. Duredijiler – Ancylostomatidae maşgalasyndan bolan nematodlar: Ancylostoma duodenale (egri kelle) we Necator americanus (nekator), olar meňzeş gurluşly bolýar. A. duodenale urkaçysynyň ölçegi (10-13)x(0,4-0,6) mm, erkegiňki (8-11)x(0,0-0,5) mm, N.americanus urkaçysynyň uzynlygy (7,7-13,5)x(0,38-0,45) mm, erkegiňki (5,2-10)x(0,18-0,24) mm. Iki görnüşüň hem ýumurtgalary süýri, dury ýuka gabykly, kynlyk bilen tapawutlandyrylýar.

Epidemiologiýasy. Ankilostomidozlar – antroponoz, geogelmintozlara degişli bolup, ol inçe içegesiniň proksimal böleginde ýumurtga taşlap, mugthorlyk edýän ýetişen gelmintler bilen zeperlenen adamlardan ybarat bolýarlar. Ýumurtgalar täret bilen topraga düşýär, 14-16 gradusdan ýokary gyzgynlykda, æeterlik zyglylykda we oňat howa şertlerinde 2-3 günde liçinkalar ösýär we ýumurtgadan çykýar hem-de 7-15 günden ýokançly döwrüne ýetýär. Ýokançly liçinka özüniň ýaşayyş ukyplylygyny toprakda 7-15 güne çenli saklamaga ukyply bolýar. Ýokuşmaklyk toprak we ösümlik bilen zeper ýetmedik deri bilen galtaşanda geçýär we hapalanan iýmit önümleri iýlende, agyz arkaly (aglaba ankilostomozda we seýrek nekatorozda) geçýär.

Kabul edijilik hemmeler üçin umumy bolup, oba hojalyk işgärleri, ýer bilen iş salyşýan adamlar, şeýle hem çagalar zeperlenmek howpuna has ýakyndyr. 4-5 günden (A.duodenale), 8-10 günden (N.americanus) ýetişýär we ýumurtga taşlaýan, jynsy taýdan ýetişen gelmintlere öwrülýär.

Deri arkaly ýokuşanda liçinkalar çylşyrymly migrasiýany amala aşyrýar: gan damar ulgamynyň üsti bilen öykene aralaşýar. Ankilostomalaryň ýetişen görnüşleri adam bedeninde 5-6 ýyl, nekatorlar 10-15 ýyl ýaşýar. Ankilostomidler-hakyky gematofaglar, olar 1-3 min nemli gatлага ýelmeşip we soňra bolsa ýelmeşýän ýerini üýtgedip, diňe gan arkaly iýmitlenýär. Irki ýokanjyň döreyşinde mugthor nematomitleriň zäherli-allergiki täsiri, ötüşende ankilostomidleriň iýmitleniş tapawutlylygy (bir ankilostoma gije-gündiziň dowamynda 0,15-0,3 ml, nekator 0,05-0,1 ml sorýar) bilen döreyän demir ýetmezçilikli ganazlyk bolýar. Şeýle-de inçe içegäniň ýokarky bölekleriniň hemme gatlaklarynyň şikeslenmegi, aşgazan-ichege ulgamynyň beýleki böleklerinde nerw reflektor täsiri hem orun eýeleýär.

Keseliň alamatlary. Deri arkaly ýokuşmanyň ilkinji günlerinde (hatda sagatlarynda) liçinkalaryň giren ýerinde allergiki dermatit, gaýtadan ýokuşma bolanda has-da agyr görnüşde döreyär. Soňra öýkeniň zeperlenme alamatlary (eozinofilli infiltratlar), bronhit, laringit, köplenç gyzdurma ýüze çykýar. Bedende liçinkalaryň migrasiýasy bilen baglanyşykly alamatlar 2-3 hepdeäniň dowamynda tapylýar, soňra bolsa ýitýär.

Ankilomidozlaryň irki duwri ðokary eozinofiliä (30-60% we ondan hem ðokary) bilen bagly bolýar.

Agyz arkaly ýokuşmada görkezilen alamatlar ýüze çykmaýar.

Ankilostomidozlaryň ötüşen döwründe duodenitiň, periduodenitiň we eýunitiň alamatlar toplumy döreyär, näsaglaryň ýüregi bulanýar, käte gaýtarýar, içi geçýär, on iki barmak içegäniň, baş keselindäki agyryny ýatladýan agyry peýda bolýar. Kem-kemden kliniki we gematologiki ýüze çykmalar bilen laýyk gelýän demir ýetmezçilikli ganazlyk döreyär. Ganazlygyň agyrlyk derejesi ýokanjyň dowamlylygyna, gelmintiň görnüşine (nekatoroza garanyňda ankilostomidozda has oňat ýüze çykýar), näsagyň iýmitlenişine bagly bolýar.

Keseliň netijesi. Ankilostomalar we nekatorlar bilen ýokuşma ulularyň işe ukyplylygyny peseldýär we çagalaryň ösüşine äaramaz täsir edýär.

Keseli anyklamak. Kesel täze täretde ankilostomidleriň ýumurtgalaryny tapmaklyk bilen tassyklanylýar. Täretiň barlagy çyrşak usuly, baýlandyрма usullary (Fýullebornyň, Kalantaryanyň, Katonyň we başg.) arkaly geçirilýär.

Бытіндәнд saglygy goraýyş guramasy süzgüç kagyzly gapda liçinkalary kultiwirlemek usulyny (Harada-Mori usuly) hödürleýär.

Keseliň bejerilişi. Degelmintizasiýa maksady bilen köplenç pirantel (kombantrin) ulanylýar, 10-20 mg/agramyna mukdarda nahar wagty, 2 günün dowamynda; mebendazol (wermoks) 100 mg-dan günde 2 gezekden 3 günün dowamynda, lewamizol (dekaris) 2,5-5 mg/agramyna ýatmazdan ön 1 gezek, netije bolmasa bir hepdeden ýene gaýtalamaly; tiabendazol (mintezol) 25 mg/agramyna günde 2 gezekden nahardan soň 2 günün dowamynda; naftamon (alkopar) az wagtyň 5 grammdan 2-3 günün dowamynda; medamin 0,2 gr günde 3 gezekden 3 günün dowamynda berilýär.

Has yüze çykan ganazlykda demriň peroral we parenteral serişdeleri: foliy turşusy, protein berilýär. Has agyr ýagdaýda gan guýulýar. Bejerginiň netijeliliginiň barlagy 3-4 hepdeden geçirilýär. Bejergide soňky wagtlar albendazol (zentel) 1-2 ýaşly çagalarda 200 mg, 2 ýaşdan başlap ulularda 400 mg 1 gezek ulanylýar.

Öňüni alyş çäreleri. Ankilostomidalar bilen ýokaşmalaryny yüze çykarmak we bejermek çäreler toplumyny öz içine alýar, şeýle hem topragy, şahtalary we ýerasty desgalaryň täret bilen hapalanmagyndan goramak boýunça sanitar-epidemiologiki çäreleri öz içine alýar.

STRANGILOIDOZ

Kesel dörediji barada. Dörediji – Strongyloides stercoralis – jynsy taýdan ýetişen gurçuklaryň nesliniň mugthorçylyk etmäge we erkin ýaşamaga mümkinçiligi bolan, çylşyrymly ösüş döwri bolýar.

Urkaçysy – reňksiz, ýarym dury sapak görnüşli nematoda, ölçegi 2,2x0,03x0,07 mm deňdir. Erkin ýaşayan, erkeginiň ölçegi

1,0x0,06 mm. Erkin ýaşayan we mugthorçylyk edýän urkaçylary gurluşy we ölçegi boýunça 0,7x(0,04-0,05 mm) deň, olar meňzeş bolýarlar.

Ýumurtgadan çykan rabtit görnüşli liçinka örän kiçi (0,225x0,16 mm), olar filýar görnüşe öwrülme bilen ulalýar (0,55x0,017 mm).

Epidemiologiýasy. Stongiloidoz-geogelmintoz, antroponoz. Ýokanç keseliň çeşmesi gelmintleriň rabtid görnüşli liçinkalaryny täret bilen çykaryan näsaglara degişli. Amatly şertlerde, toprakda bu liçinkalar erkin ýaşayan gurçuklaryň neslini emele getirýär, olaryň ýumurtgasyndan bolsa rabtid görnüşli liçinka çykýar. Olar hem öz gezeginde erkin ýaşayan gelmintleriň täze nesline ýa-da adam üçin ýokançly görnüşe öwrülýän filýar görnüşli liçinkalara (ösüşini göni däl ýoly) başlangyç bolýar. Daşky gurşawyň amatsyz şertlerinde adamyň täreti bilen bölünip çykýan rabtid görnüşli liçinkalar 12-48 sagadyň dowamynda ýokançly filýar görnüşli liçinkalara (ösüşini göni ýoly) öwrülýär. Soňky agzalyp geçilenler öz-özünden ýokuşdyrmany esaslandyryp, gönüden-göni inçe içegäniň boşlugynda hem emele gelýär.

Adama ýokuşmaklyk filýar görnüşli liçinkalaryň deri ýa-da agyz arkaly düşmegi netijesinde bolup geçýär. Ýöne soňky ýagdaýda hem filýar görnüşli liçinkalar ýaş urkaçylara we erkeklerine öwrülýärler, olar bolsa damak arkaly ašgazana we inçe içegä düşýär. Ýokanjyň ötüşen döwründe, filýar görnüşli liçinkalaryň girmeginden 28-30 gün geçenden soňra, emele gelen urkaçysy 50-ä golaý ýumurtga taşlaýar, olardan bolsa rabtid görnüşli liçinkalar çykýar. Soňkular daşky gurşawa bölünip çykýar ýa-da filýar görnüşli liçinka öwrülýär, olar bolsa damak arkaly ašgazana we inçe içegä düşýär. Olar içegäniň diwaryna ýa-da öz-özünden ýokuşmany döretmek bilen art-bujak deşiginiň töwereginiň derisine girýär. Adam bedeniniň immun ýetmezçiligi ýagdaýynda mugthorjalaryň sany şeýle köp bolýar, köp agzalara zeper ýetirmek bilen liçinkalaryň içegeden daşarky ýagdaýda ýerleşmegi bolýar.

Ýokanjyň ösüşinde, esasan hem, irki, migrasion döwründe mugthorjalaryň madda çalşygynyň önümleri bilen adam bedeniniň

sensibilizasiýasy uly orun eýeleýär. Içege diwaryna berkleşmegiň aýratynlyklary we uly urkaçy gelmintleriň mugthorluk etmegi inçe içegäniň zeperlenmegine getirýär. Liçinkalaryň migrasiýasy keseliň ösüş faktoryny ýene has-da manyly edýär. Aşgazan-içege ulgamynda, aglaba aşgazanyň, on iki barmak içegäniň we inçe içegäniň piloriki böleginde çiş, eozinofil infiltrasiýasy, ganöýme, eroziýa we seýrek bolmadyk halatlarda nemli bardanyň başy döreýär. Immun ýetmezçiligi we gelmintleriň köp sanly bolmagynda zeperlenen ojaklar dürli agzalarda we dokumalarda (bagyrda, aşgazan asty mäsde, miokartda, kelle beýnide we onuň gabyklarynda) ýüze çykarylýar.

Keseliň alamatlary. Adamlaryň emeli zeperlenmesinde keseliň gizlin döwri 17 gün bolýar. Ýokanjyň geçişi dowamly, gutulyş we möwjeme döwründe gaýtadan öz-özünden ýokuşmagy netijesinde kesel uzak dowam edýär. Keseliň irki döwründe allergoz döreýär: näsaglar gowuşgynsyzlykdan arz edýärler, gyjynyjylyk, kellagyry, deri gijilewügi, dürli örgün bolýar. Köp näsaglarda bedeniň gyzgyny subfebril, kähalatlarda bolsa ýokary ölçeglere ýetýär.

Bronhit we öýken sowuklama alamatlary peýda bolýar, has takygy öýkende allergiki ojak döreýär. Köplenç ýokanjyň ähli alamatlary keseliň irki döwründe bildirmän geçýär.

Strangiloidozyň ötüşen döwrüni birnäçe görnüşlere bölýärler. Aşgazan-içege görnüşlerinde, ýokanç, esasan, pes sekresiýaly dowamly gastritiň, enterokolitiň we kähalatda on iki barmak içegäniň keselini ýadyňa salýan duodenitiň alamatlary bilen ýüze çykýar. Seýrek bolmadyk halatlarda öt haltanyň we öt ýollarynyň diskineziýa alamatlary ýüze çykýar.

Zdherli, allergiki görnüşli urçyň, gijilewýk, nerw ulgamynyň işjeňliginiň bozulmagy bilen häsiýetlendirilýär, trombositopeniýa bolýar.

Garyşyk görnüşli strongiloidoz beýleki görnüşleriniň ähli alamatlaryny uz izine alar.

Keseliň gaýrüzülmelerine içegäniň başy perforatiw peritonit, çüýreme pankreatiti, miokardit, meningoensefalit degişlidir.

Strongiloidoz üçin ganyň eozinofiliýasy häsiýetli, ol bolsa

ýokanjynyň irki döwründe we zäherli-allergiki görnüşiniň giçki döwründe has ýokary (70-80%). Köplenç, ganyň barlagynda eozinofil görnüşli leýkemoid reaksiýasy ýüze çykýar. eritrositleriň çöküş tizligi (E3T) 40-60 mm/sagada zenli ýokarlanýar.

Keseliň netijesi. Kıp halatlarda amatly, ýöne agyr gurnüşli ýokuşmalarda we gapdallaýyn keseller bolanda ýaramaz netijelere getirýär.

Keseli anyklamak. Duodenal suwuklykdan we täretiden rabtid görnüşli liçinkalary tapmak (Bermanyň metody). Içi sürüji derman berlenden soň, ýygňalan täretiň barlagy geçirilýär. Lizinkalary usdýrmek usuly hem ulanylýar (Harada-Mori usuly).

Keseliň bejerilişi. Tiabendazol(mintezol) 25-50 mg/agramyna nahardan 30 min soň, 2 günün dowamynda (netijeliligi 60-90%). Ýöriteleşdirilen bejergi bilen bir hatarda giposensibilizirleýji bejergi geçirilýär. Iç gatamany bejeryärler. Bejerginiň netijeliliginiň barlagy 2 hepdeden soň geçirilýär, soňra bolsa her aýda, 3 aýyň dowamynda geçirilýär.

Öňüni alyş çäreleri. Bejeriş we sanitar çäreler toplumyny geçirmekden ybarat bolýar.

TRIHINELLEZ

Kesel durediji barada. Durediji – Trichinella spiralis – ownuk nematoda, jynsy ätişen urkazysynyň uzynlygy 1,5-0,8 mm (tohumlanmaga zenli) we 4,4 mm (tohumlanmadan soň), erkegi 2 mm-den gezmeyär. Urkazysynyň uzynlygy 0,09-0,11 mm bolan lizinka taşlaýar, ol bolsa eäesiniň muskulynda 0,8-1,0 mm zenli ulalýar, spiral gurnüşinde egrelýär we 3-4 hepde-de gabyk emele getirýär.

Epidemiologiýasy. Trihinellez – peroral biogelmintoz, zoonoz keseline degişlidir. Tebigy ojaklarda ýabany haýwanlardan: mýjeklerde, tilkilerde, aýylarda, torskularda, ýekegapanlarda trihinellez toparlaýyn gurnüşde ýaýy zykarylýar, kupleňz maşgala hödürli.

Trihinellez ähli ýurtlarda giňden ýaýrandyr.

Keseliň döreýiş, ösüş yzygiderliligi we şikeslenme üýtgeşmeleri. Et bilen aýuwduylan trihinellalaryň liçinkalary adamyň aşgazanynda we inçe içegesinde gabykdan boşaýarlar, 1-1,5 sag. nemli barda, nemasty esasyna girýär we bir gije-gündizden jynsy taýdan ýetişen bolýar. Soňra 3-4-nji gije-gündizde we 10-30, kähallatlarda 50 güne çenli urkaçylar liçinka taşlaýarlar (bir urkaçy 100-2000 ýaş trihinella öndürýär), olar gan bilen kese çyzykly muskullara eltilýär, ol ýerde saklanýar, spiral ýaly towlanýar we gabygyndan boşaýar. Ösüşiň 17-18 gününde liçinka täze hojaýyny üçin ýokançly bolýar. Gabykdan boşan liçinkalar hojaýynyň bedeninde 10-40 ýyl ýaşap bilýär, kem-kemden gabyklarda daş döreýär, olardaky liçinkalar ölýär.

Madda çalşygynyň önüminiň sensibilizirleýji täsiri we adam bedeninde mugthorjalaryň önümi keseliň ösüşiniň esasy bolýar, ol bolsa aýdyň ýüze çykýan allergiki reaksiýalary döredýär. Ol hojaýynyň dokuma üýtgeşmeli beden sensibilizasiýa hadysasyny çuňlaşdyrýar. Muskullarda gelmintleriň daşynda gabyk emele gelýär. Allergiki damar üýtgeşmeleri häsiýetli, kähalatda agyr geçýär, ondan başga-da näsagyň içki agzalarynyň üýtgeşmeleri ýüze çykýar.

Keseliň alamatlary. Keseliň gizlin döwri 5-30 güne barabar bolup, adaty 10-25 gün bolýar. Gysga gizlin döwür bolanda kesel agyr görnüşde, dowamly bolanda ýeňil görnüşde geçýär. Keseliň ilkinji günlerinde, köplenç, enterit alamatlary ýüze çykýar. Trihinellezyň esasy alamatlaryna näsagyň ýüzüniň we gabagynyň ýellenmegi, muskul agyrysy, gyzydyrma, ganda eozinofilin ýokarlanmagydyr. Gabagynyň we ýüzüniň ýellenmegi, konýuktivit bilen baglanyşykda 1-5 günüň dowamynda döreýär we möwjeyär. Keseliň ýeňil we orta agyrlyk derejesinde 1-2, seýrek derejesinde 3 hepde çenli saklanýar. Agyr görnüşlerinde olar haýal ýüze çykýar, uzak saklanýar we gaýtalanýar.

Çişleriň boýna, göwrä, el-aýagyna ýaýramagy erbet netijelere getirädr. Muskul agyrysy ýüze çykýar we çiş bilen deň derejede ösýär. Köplenç agyry göz, çeyneýji, boýun, baldyr, bil muskullarynda döreýär. Ol agyrylar, bedeniň rahat ýagdaýynda ýüze

çykmaýar hem-de sähelze hereketde we muskul barlagynda döreyär. Çiş we muskul agyrysy gyzdyrma bilen utgaşýar, köplenç remittirleýji, seýrek ýagdaýda hemişelik ýa-da intermitirleýji görnüşde bolýar. Keseliň ýeňil derejesinde gyzdyrma aýdyň bildirmeýär.

Gan barlagynda eozinofiliň möçberini anyklamak esasy ähmiýete eýedir, adatça keseliň 3-4-nji hepdesinde ýokary derejä (50-60% we ondan hem ýokary derejesinde) ýetýär. Şol bir wagtda leýkositniň möçberiniň (10-30.10⁹/l çenli) ýokarlanmagy bellenilýär. Keseliň möwjän döwründe eozinofilli leýkositleriň sanynyň azalmagy erbet netijeleri görkezýär.

Agzalyp geçilen keseliň esasy ýüze çykmalaryndan Trihinellezly näsaglaryň özüni erbet duýmagy, ukusyzlyk, kellagyry, biýnjalyklyk ýa-da tersine depressiýa, garynda agyry, ýürek bulanma, deri örtüginde dürli görnüşli örgünleri bellenilýär. Keseliň umumy dowamlylygy 1-2-den 5-6 hepde aralygynda bolýar.

Yzygiderli ýokuşmada we bedeniň ýeterlik umumy goragynyň bolmadyk halatynda Trihinellez örän agyr geçýär, dowamly bolýar we näsagyň ölümüne getirýän (ýiti ýürek ýetmezçilikli miokardit, pnemoniýa, meningoensefalit) içki agzalaryň agyr zeperlenmesi bolup durýar. Trihinellezly gepatit, nefrit, ulgamly waskulyt, tromboflebit, trombositleriň sanynyň azalmagy bellenýär. Keseli bejermekde kortikosteroid serişdeleri giňden ulanylanda, käbir näsaglarda ýokanç dowamly geçişe eýe bolýar. Ol bolsa, güman edilişine görä liçinkanyň daşynda gabyk emele gelmeginiň bozulmagy, olaryň ölmegi we muskul dokumalarynda gaýnaglama üýtgeşmeleriniň emele gelmegi bilen baglanyşykly bolýar. Olaryň ählisi uzak wagtlap bedeniň sensibilizasiýasy we autosensibilizasiýasy bilen bagly bolýar, näsaglar uzak aýllap ysgynsyzlykdan, ýürek we süňk muskullarynyň agyrysyndan, tiz adamaklykdan arz edärler.

Keseliň netijesi. Trihinellezyň agyr görnüşlerinde ölüm ırdn ýokary derejede bolýar.

Keseli anyklamak. Keseliň dürli görnüşleriniň ýüze

çykarylmany epidemiologiki maglumatlara, keseliň taryhyna, onuň alamatlaryna esaslandyrylýar.

Kesellän adamlaryň iýen etiniň barlagy (trihinellaskopiýa), aýgyltaýjy barlag usuly bolýar. Birnäçe seroimmunologiki barlaglar kalsepresipitirleýji reaksiýasy (keseliň 2-3-nji hepdesinde pozitiw), sowukda komplement birleşdiriji reaksiýa (KBR) (4-5-nji hepdeden), diri içinkalaryň mikropresipitasiýasy (ilkinji ikisine garanynda has irki döwründe ýüze çykarylýar). Şeýle hem soňky wagtlarynda gemaglýtunasiýa reaksiýasy, flýuoressirleýji antitelalaryň reaksiýasy hödürlenilen.

Deri allergiki synag ýokanjy keseliň ikinji hepdesinden ýüze çykarylýar. Ol keselden 5-10 ýyl geçenden soň hem pozitiw bolup biler. Kortikosteroidli bejergi synag negatiw bolmagy mümkin. Kähallatlarda adamyň muskulynyň, adatça delta görnüşli (trihinelaskopiýa) muskullaryň biopstatyny öwrenmek esasy orun tutýar.

Keseliň bejerilişi. Mugthoryň ähli döwürlerine täsir edýän mebendazol (wermoks) we seýrek tiabendazol (mintezol) ulanylýar. Şonuň üçin bejergini mümkin boldugyça ir, ýokanjyň 2-3-nji hepdesinde başlamaly. Käbir näsaglaryň sagalyş döwründe keseliň gaýtalanmagy mümkin, ol bolsa antigelmintlik we giposensibilizirleýji serişdeleri bellemegi talap edýär. Bejergide soňky wagtlar albendazol (zentel) 1-2 ýaşly çagalarda 200 mg, 2 ýaşdan başlap ulularda 400 mg günde 1 gezek 5-10 günün dowamynda ulanylýar.

Trihinillezdan sagalyňlar 6 aýlap lukmanyň gözegçiliginde bolýarlar, şondan soň hem ýüze çykmalar bolsa, onda 1 ýylyň dowamynda gözegçilik edilýär.

Öňüni alyş çäreleri. Trihinellezyň önüni alyş çärelerine trihinellalaryň aýlanyşygynda epidemiologiki we epizootologiki zynjyrlaryň arasynyň üzülmegine gönükdirilýär. Trihinellez bilen göreşde trihinellalara bolan hökmany etiň barlagy uly mana eýedir. Mugthorjanyň içinkasyny saklaýan et we et önümleri satylyşdan aýrylýar we ýok edilýär.

TRIHOSFALĖZ

Kesel dūredijī barada. Dūredijī – Trichocephalus trichiurus – soguljan bolup, gurčugyň bedeni saç görnüşli kelleden we ýogyn guýruk bölekden ybarat, urkačysynyň bedeniniň uzynlygy 3,5-5,5 sm, erkeginiki – 3-4,4 sm deňdir. Erkeginiki guýruk ahyry spiral görnüşde towlanan. (0,047-0,054)x(0,022-0,023) ölçegli ýumurtgalaryň sary-goňur reňki bolýar, görnüşī boýunça çelegi ýatladýar, iki gyrasynda dykyjyklary bolýar.

Epidemiologiāasy. Trihosefalēoz – peroral geogelmintoz, antropozlara degişlidir. Ahyrky eýesi we ýokanjyň çeşmesi-ýogyn, ičege, esasan, köričegesinde ýetişen gurçuklar mugthorçylyk edýän, ýumurtga taşlaýan adam bedeni bolup durýar. Olar täretiň üsti bilen topraga düşýär, ol ýerde amatly şertlerde 20-24 günün dowamynda olardan ýokançly ličinkalar ösýär.

Trihosefalēoz bilen ýokuşmaklyk ýokançly ličinka saklaýan ýumurtgalary ýuwutmaklyk netijesinde bolup geçýär. Hapalanan gök önümler, ir-iýmişler, suw, şeýle hem hapa eller bilen agza olaryň ýumurtgasy düşende kesel ýokuşýar. Trihosefalēoza bolan kabul edijilik hemmeler üçin umumy bolýar.

Trihosefalēoz äer äyznde, esasan hem, aglaba zygly tropiki, subtropiki we aram klimatly etraplarda günden ýaýran keseldir.

Keseliň dōreýiş, ösüş yzygiderliligi we şikeslenme üýtgeşmeleri. İzegede ýumurtgalardan ličinkalar zykar, olar bolsa inçe ičegäniň nemli bardasynyň üpürjiklerine girýär. 3-10 gije-gündiz geçenden soňra ličinkalar ičegäniň, soňra bolsa ýogyn ičegäniň boşlugyna düşýär. Ol ýerde 1-1,5 aýdan jynsy taýdan ýetişen gurçuklara öwrülýär. Bir näsagda birnäçeden münlerçe mugthor bolup biler.

Gelmintiň ýaşayyş ömrüniň dowamlylygy 5-6 ýyl, kähalatda ondan hem köp bolýar. Ýogyn ičegede soguljanlar mugthorluk edende oňa şikes ýetirýär, sebäbi özüniň inçejik kellejigi bilen nemli barda girýärler, kähalatda nemasty we muskul gatlagyna çenli girýär. Mugthorjalaryň daş-töwereginde infiltratlar, gan akma, çiş, kähalatda eroziýa we çüýreme ojagyny emele getirýär. Seýrek bolmadyk

halatlarda tiflit ýüze çykýar. Şeýle hem soguljanlar gematofaglar hasaplanýar, ondan başga-da içegäniň nemli bardasynyň üstki gatlaklarynyň öýjükleri bilen ýmitlenmäge ukyply. Mugthorjalaryň önümleri bilen bedeniň sensibilizasiýasy keseliň ösüşinde uly ähmiýete eýedir.

Keseliň alamatlary. Gelmintoznyň irki duwründe ýokan3 kesel kuplen3 az alamatly gez3dr. Yzygiderli ýokuşmada keseliň ilkinji alamatlary zeperlenmeden 1-1,5 aý soň ýüze çykýar we ýetişen gelmintler bilen aşgazan-içege ýollaryna şikes ýetmegi bilen bagly bolýar. Näsaglaryň işdäsi peselýär, ýüregi bulanýar, käte gaýtarýar, köplenç içi geçýär we içi gataýar, iç ýellenme, olar garyndaky agyrylardan (sag ýanbaş böleklerinde ýerleşýär) ze3ren3drler. Uly bolmadyk yzygiderli ýokuşmadaky izolirlenen tiflit dowamly köriçege ýaly garalýar, ýöne käte mugthorjalaryň köriçegede ýerleşen ýagdaýynda köriçege keseli döreyär. Has aýdyň ýüze çykan ýokuşmada agyr gemokolit, göni içegäniň çykmany bolýar. Zäherlenme zerarly ukusy bozulýar, kellagyry döreyär, başy aýlanýar, näsaglaryň işe ukyplylygy peselýär, çagalarda tutgaý alamaty peýda bolýar. Ganyň barlagynda aram ýa-da uly bolmadyk eozinofiliýa bolmagy mümkin. Agyr ýokuşmada ganazlyk 3be 3yk3ar.

Keseliň netijesi. Kesel kuplen3 gowy tamamlan3ar. Yzygiderli ýokuşmada, esasan hem, gapdalla3yn keseller bolan halatynda howply bol3ar.

Keseli anyklamak. T3retde soguljanyň ýumurtgalaryny tapýarlar. Ýetişen gelmintler rektoramonoskopi3a usulynda tapy3ar.

Keseliň bejerilişi. Mebendazol (wermoks) täsirli bolýar, ululara 200 mg 3-4 günüň dowamynda, albendazol günde 400 mg 2-3 gezek. Russi3ada trihosefal3oz kesellerinde ýokary netijeli antigelmintler duredildi: difezil, bemosat. Iki serişde hem şol bir mukdarda ulanylýar: ululara günde 5,0; 2-5 ýaşda 2,5-3,0; 6-10 ýaşda 3,5-4,0, 11-15 ýaşda 4,0-4,5 5 günüň dowamynda bellenilýär. Nahardan 1-2 sag öň içilýär, soňra gündelik mukdary 3 gezege bölmeli. Adaty mukdardaky (günde 10 mg/agramyna), 1-2 günüň dowamynda medamin hem oňat netijeleri berýär.

Naftamonyň (alkopar) ulanmagy mümkin, günde 5,0 (çagalara 5 ýaşa çenli – 2,5) ajöze gantly suwda 5 günün dowamynda bermeli. Trihosefalyozda alkoparyň netijeliligi 30% golaý. Bejerginiň netijeliliginiň barlagy 3-4 hepdeden gezirilär. Bejergide soňky wagtlar albendazol (zentel) hem üstünlikli ulanylýar.

Öňüni alyş çäreleri. Edil askaridozdaky ýaly öňüni alyş çäreleri geçirilýär.

ENTEROBIOZ

Kesel dörediji barada. Dörediji – Enterobius vermikularis – kiçi soguljan, uly bolmadyk nematoda bolup: urkaçsynyň uzynlygy 9-12 mm, 3-4 mm çenli.

Epidemiologiýasy. Enterobioz-agyzdan ýokuşýan gelmintoz, antropozlara degişlidir. Ýokanjyň ýeke-täk çeşmesi inçe içegäniň distal böleginde, köriçegede we ýogyn içegede ýetişen gurçuklaryň mugthorçylyk edýän adamlaryndan ybarat. Erkek soguljanlar tohumlanmadan soň ölýär, emma tohumlanan urkaçylary bolsa göni içegä düşýär, artbujak deşiginden daşyna çykýar (adatça agşamyna), artbujak deşiginiň we satan ara töweregine ýumurtga taşlaýarlar we ölýärler. Ýumurtgalar ýetişen liçinkalary saklaýar, olaryň gutarnykly ösüşi adam derisinde 4-6 sagadyň dowamynda tamamlanýar.

Enterobioz bilen zeperlenmeklik hapa elleriň, ulanylýan serişdeleriň, ýogran-düşeklerden agza düşýän ýokançly ýumurtgalary ýuwutmaklyk netijesinde bolup geçýär. Artbujak deşiginiň töweregindäki gijeýän ýerleri gaşamaklykda döreýän gaýtadan ýokasma häsiýetlidir.

Ýokanjy kabul edijilik hemmeler üçin umumy bolup, çagalar has köp keselleýär. Immunitet soraglary entek doly öwrenilmedik. Enterobioz-kosmopolit ýokanjydyr. Ýer şarynyň ähli künjünde giňden ýaýrandyr.

Keseliň döreýiş, ösüş yzygiderliligi we şikeslenme üýtgeşmeleri. Inçe içegäniň yokarky böleginde ýokançly liçinkalar ýumurtga gabygyny taşlaýar, onuň distal segmentlerinde we ýogyn içegede 12-14 günden jynsy taýdan ýetişenlige baryp ýetýär. Kiçi

soguljanlaryň ömrüniň dowamlylygy 3-4 hepdeden artyk bolmaýar. Enterobiozyň dowamlylygy gaýtadan ýokuşmaklyk bilen baglanyşykly bolýar.

Adamyň içegesinde 10-100 gurçuklar mugthorçylyk edýär. İçegäniň nemli bardasynyň zeperlenmegi, gan akma, çüýreme we jerhetleme netijesinde üýtgemeleriň (soguljan-fakultativ gematofag) patogenezde manysy bardyr. Gelmintler aýalyň jyns agzalaryna girip, nemli bardasyna şikes ýetirilen wulwit, waginit, endometrit döretmegi mümkin. Keseliň ösüşinde bedeniň allergiýasy uly orun tutýar.

Keseliň alamatlary. Uly bolmadyk ýokançada kesel alamatlary ýok bolýar, ýöne köpsanly gelmintleriň mugthorlyk etmeginde içegäniň işjeňliginiň bozulmalary döreýär.

Enterobiozyň irki we ötüşen döwründe näsaglaryň esasy arzlaryna artbujak deşiginiň gijilewügi we awuşamagy degişlidir. Ol bolsa köpçülikleýin ýokuşmada has awuly bolýar, gündizine hem gijesine biynjalyk edýär, satanara, garna, jyns agzalaryna ýaýraýar. Sypjyryklar emele gelyär, piodermiýa goşulýar. Ukusy bozulýar, näsaglar gaharjaň bolýar, işe ukyplylygy peselýär. Çagalar ynjk, aglak bolýar, horlanýar, kellagyrydan arz edýärler. Käbirinde tutgaý, özünden gitmeklik, gijesine peşew saklap bilmezlik belenilýär.

Ýokanjyň has agyr görnüşinde içege işjeňligi bozulýar: içi gataýar ýa-da içi geçýär, kähalatda nemli, gan gatyşykly bolýar. Agyry, içiniň jugurdamasy, ýüregi bulanýar, gaýtaryar. Howply gaýrüzülmeler gelmintleriň köriçegede mugthorlyk etmegi bilen olaryň jyns agzalaryna girmegi, ikilenç ýokanjyň goşulmagy bilen baglydyr. Kiçi soguljanlaryň inçe içegäni deşmegi zerarly peritonitiň döremegi we olaryň garnynyň içki bardasynyň boşlugyna çykmagy belenilip geçilýär.

Keseliň netijesi. Kesel gaýrüzülme bolmadyk ýagdaýynda amatly, oňaly geçýär.

Keseli anyklamak. Dörediji, köplenç, täretde tapylýar. Gelmintleriň ýumurtgalaryny ýüze çykarmagyň iň oňat usuly ýelmeşýän polietilen lentanyň ýa-da polihlorwinil perdäniň kömegi bilen olary deriden aýyrýarlar we mikroskopda seredýärler.

Keseliň bejerilişi. Enterobiozyň bejergisi adatça ýeňil geçirilýär. Pirwiniý pamoaty (wankin) ýokary netijelidir. Ol 5 mg/agramyna ertirlikden soň bir gezek ulanylýar. Pirantel (kombantin) nahar wagty ululara 10 mg/agramyna hasapdan bir gezek, 6 aý – 2 ýaş aralygyndaky çagalara 125 mg, 2-6 ýaşla 250 mg, 6-12 ýaşla – 500 mg günde bir gezek ýa-da 2 gezek berilýär.

Mebendazol (wermoks) ýokary netijeli derman bolup, ululara 100 mg-dan günde 2 gezek, çagalara 2,5-3 mg/agramyna günüň dowamynda bellenýär. 10 mg/agramyna mukdarda (şol hem tapgyr) medamini hem ulanylýar. Zerurlyk ýüzde 30-40 günde 2 hepdeden gätden bejergi geçirilýär.

Piperazin ýeterlik önümlükdaky derman bolup galýar. Piperazin we onuň duzlaryny gündelik mukdarda bellenýärler: 1 ýaş çenli çagalara üçin – 0,4 g, 2-3 ýaş – 0,6 g, 4-6 ýaş – 1 g, 7-9 ýaş – 1,5 g, 10-14 ýaş – 2 g, 15-den ýokary 3 g.

Gündelik mukdary nahardan 30 min ön 2-3 gezek berýärler. Bejergi 5 gün dowam etdirilýär. Bejergini zerurlyk bolanda 7-10 günden soň gaýtalaýlar. Bejerginiň netijeliligi 4 hepdeden soň başlanylýar. Bejergide soňky wagtlar albendazol (zentel) hem üstünlikli ulanylýar. Degelmintizasiýa diňe gaýtdan ýokuşmany duýdurýan alamatlar (art-bujak deşiginiň töwereginde günde ýuwmaklyk, satan arada sypjyryklaryň ýüze çykmagynyň önüni almak üçin çagalara gijesine syky içki geým geýdirmek, eginbaşyny günde çalşmak we ony gaýnatmak hem-de ütüklemek we başg.) gijäniň düzgünler doly berjaý edilende netijeli bolýar.

Цгдн гъззли гijilewъkde anesteziли melhem bellenilýär. Ikilenji ýokanç bolanda (piodermiýa, waginit we ş.m.) antibiotik ulanylýar.

Öňüni alyş çäreleri. Kiçi soguljan bilen kesellän adamlar hökmany bejerilmäge degişlidir. Elmydama çagalarda arassazylyk dъzgъnini saklamak hukmanydyr. Enterobiozyň ojaklarynda mebendazol (wermoks) we piperazin bilen önüni alyş çäreleri geçirilýär.

TENIARINHOZ

Kesel durediji barada. Durediji – Taeniarhynchus saginatus – öküz soguljany, ýaragsyz soguljan. Lenta görnüşli bedeni köpsanly (2000 çenli) bogunjykdan durýar, uzynlygy 7-10 sm deňdir. Gurçugyň kellesi daşary çykýar ýa-da defekasiýa bagly bolmazdan erjellik bilen içegeden çykýar.

Aralyk eýesi iri şahly mallardyr. Onuň muskullara birleşdiriji dokumasynda 4 aýdan ýokançly häsiýete eýe bolýan, liçinka döwrüne bolan sistiserk (Cysticercus bovis) emele gelýär. Adamyň zeperlenmegi iri şahly malyň ýeterlik işlenilip taýýarlanmadyk ýokançly et önümlerini ulananda bolup gezer.

Teniarinhozy kabul edijilik hemmeler üçin umumy, ýöne çagalara garanynda ulular köp zeperlenýärler. Bu bolsa iýmitlenme aýratynlyklary bilen baglanyşykly bolýar. Aýallar erkekler garanynda köp zeperlenýär, emma soňkularyň içinde ýokuşma adatça hünärmen toparlarynda, ýagny mal öldürýänlerde, nahar taýýarlaýjylar (mal öldürýän ýeriň işgärleri, et kombinatynyň işgärleri, aspezler) bilen baglanyşykly adamlarda bolýar. Teniarinhoz bilen zeperlenijilik oba ýerlerinde, esasan hem, maldarçylygyň ösen etraplarynda ýokary bolýar.

Ýokançlyk GDA-nyň ähli ýerlerinde duş gelýär. Gelmintozlaryň ägirt ojaklary Zakawkazæde, Merkezi Aziýada we Türkmenistanda bolýar.

Keseliň döreýiş, ösüş yzygiderliligi we şikeslenme üýtgeşmeleri. Ýokanjyň döreýişinde gelmintleriň sorğuçlary bilen inçe içegäniň nemli bardasynyň şikeslenmegi, içegäniň mehanoreseptorlarynyň gyjyndyrylmagy, gurçugyň madda çalşygynyň önüminiň bedene zäherli täsir etmegi, şeýle hem gelmintleriň derginli sormagy (rezorbsiýasy) netijesinde adam bedeniniň iýmit maddalaryna garyplaşmagy we mugthorjalaryň antifermentleri bilen adamyň içegesinde birnäçe fermentler päsgelçilige sezewar bolýar. Ýokanjyň dowamlylygy birnäçe ýyldan ybarat. Öküz soguljanynyň birnäçe görnüşleriniň adamda mugthorlyk edýän halatlary bellidir.

Keseliň alamatlary. Ýokanjyň alamatlary, adatça, keseliň dowamly döwründe ýüze çykýar: näsaglar gaharjaň bolşanlygyndan, işdäsininiň bozulmaklygyndan (ilkibaşda onuň bulimiýa çenli ýokarlanmagy, wagtyň geçmegi bilen bolsa peselmegi) şikayät edärler.

Garynda dürli ýerde ýerleşen agyrylar, köplenç, sag ýanbaş böwründe bolýar. Ol bolsa proglottidleriň reseptorlara baý bauginiýew gapagyndan geçmekleri bilen düşündirilýär. Proglottidleriň artbujak deşiginden defekasiýa bagly bolmazdan, köplenç, gijesine daşyna çykmagy olar üçin häsiýetlidir. Näsaglary ýürek bulanma, içiniň jugurdamasy, içiniň ýellenmesi biynjalyk edýär. Wagtal-wagtal täreti ýygylaşýar. Kābir nāsaglarda glossit döreýär. Tapdan düşen adamlarda ýokanç nefrolitiki alamatlar, kellagyry, baş aýlanma, özünden gitmek, ukusynyň bozulmagy, kähallatlarda tutgaý bilen utgaşýar.

Gemogrammada seýrek bolmadyk halatlarda ýokanjyň dowamynda ýitip gidýän, uly bolmadyk leýkopeniýa we eozinofiliýa ýüze çykýar. Näsaglaryň E ganazlyk bellendär.

Keseliň gaýrüzülmeleri. Örän seýrek ýüze çykýar. Proglottidleriň köriçegede ösüntgä ýa-da aýal jyns agzalaryna girmegi mümkin. Soguljanyň öt haltasynda, on iki barmak içegede, aşgazan asty mäsde, garnyň içki bardasynyň boşlugynda ýerleşmegi mümkin. Soguljanlaryň köpçülikleýin ýokuşmagy bilen bagly bolan dykylmagy içege ýöremezligi ýüze çykýan halatlary bellidir.

Keseliň netijesi. Kesel gaýrüzylme bolmadyk sagdaýynda gowy gezdär.

Keseli anyklamak. Proglottidleri täretde tapmaklyga we perianal gasynlarynyň gaşap hem-de ýuwlup alynmasynda gelmintleriň ýumurtgasyny ýüze çykarmaga esaslanandyr. Täretiň barlagynyň netijesi az bolýar.

Keseliň bejerilişi. Degelmintizasiýa üçin fenasal (ýomezan, niklozamid, wermitin) giňden peýdalanylýar. Ululara bir gezeklik gijesine ýa-da irden aýöze 2 g tapgyrlyk mukdarda belleniýär. Fenasaly içmezden 10-15 min öň 1/4 bulgur suwda ýa-da 1-2 g natriý gidrokarbonatyny içmeli. Birleşdirilen serişdeler hem ulanylýar:

dihlosal (0,5-1,0 g dihlorofen we fenasalyň 2 g) we üçhlosal (0,5-1,0 g üçchlorofen we 2 g fenasan). Ony nahardan 1-1,5 sagat ön şeker ergini bilen içmeli.

Erkeklik paporotniginiň efirli ekstrakty hem giňden ulanylýar. Ony kapsulada ululara 4,5-5,5 g mukdarda; 2 ýaşly çagalara – 1,0 g, 3 ýaş – 1,5, 4 ýaş 2,0 g, 5-6 ýaş – 2,0-2,5 g, 7-10 ýaş – 3 g, 11-16 ýaş – 3,5-4,0 g belleniýär. Bejergide soňky wagtlar albendazol (zentel) hem üstünlikli ulanylýar. Erkek paporotnigiň kökünden taýýarlanan gury serişde filiksan ululara 7-8 g mukdarda belleniýär. Erkeklik paporotnigiň serişdeleri ulanylanda bejergiden 1-2 gün ön iýmitden ýaglary we spirtli içgileri aýyrmaly. Ön ýany gijesine bolsa sürgi serişdesini bellemeli. Bejergi günü arassalaýjy içýuwgy edýärler we ýarym sagat geçenden soňra serişdäni ajöze kapsula görnüşinde ýa-da bal, şeker ergini bilen garyndy ýagdaýda bölek-bölek edip, 30-40 minudyň dowamynda içmeli. Serişdäni içeniňden bir sagat geçenden soňra bolsa ýene-de sürgi derman bermeli. 1-1^{1/2} sagat soň bolsa näsag ertirlik edinip biler. Filiksany içeniňden 3 sagat geçenden soň näsagda täret bolmasa, onda içýuwgy edilyär. Bejerginiň netijeliligi 3-5 aýdan soň barlanylýar.

Öňüni alyş çäreleri. Lukmançylyk we weterinar çäreleriň toplumyndan ybarat bolýar.

TENIOZ

Kesel dörediji barada. Dörediji – Taenia solium-doňuz soguljany (ýaraglanan soguljan). Lenta görnüşli bedeni (strobila) 1000-e çenli bogunjyklary (proglottid) saklaýar we 1-2 m uzynlyga eýe bolýar. Mugthorjanyň 1mm golaý diametrli skoleksinde simmetrik ýerleşen 4 sany sorguçlary we 25-30 sany ildirçekli hortumjygy bolýar. Teniozy kabul edijilik hemmeler üçin umumy, immunitet soraglary ýeterlik öwrenilmedik.

Keseliň döreýiş, ösüş yzygiderliligi we şikeslenme üýtgeşmeleri. Doňuz soguljanyň ýumurtgalary bilen zeperlenen halatynda (daşky gurşawda ýa-da ýetişen proglottidleriň içegeden aşgazana gaýtarma massalary zyňylanda gaýtadan ýokuşmagy

netijesinde) adam bedeniniň dürli dokumalarynda 2-2,5 aýdan 5-8 mm diametrli sistiserkler emele gelýär. Olar ýaşayş ukyplylygyny birnäçe ýyllaryň dowamynda saklaýar.

Sistiserkozyň ösüşinde we döreýşinde dokumalaryň gysylmagy, mugthorjalaryň töwereginde gaýnaglama hadysalary, olaryň we adam bedeniniň madda çalşygynyň önümleriniň allergiki we zäherli täsiri esasy mana eýedir.

Keseliň alamatlary. Teniozyň irki döwri ýeterlik öwrenilmedik. Dowamly döwründe, keseliň alamatlary teniarinhodzaka meňzeş, ýöne ähli alamatlar has aýdyň ýüze çykýar, geçişi has agyr. Teniarinhodzadan tapawutlylykda teniozda proglottidleriň erjel çykmaklygy bolmaýar.

Sistiserkozyň kliniki alamatlary örän dürli, we sistiserkleriň ýerleşmegine, ýokanjyň köplüğine we mugthorjanyň ösüş döwrüne bagly bolýar. Merkezi nerw ulgamynyň we gözüň sistiserkozy ýokanjyň has köp duş gelýän we agyr görnüşidir.

Keseliň netijesi. Teniozda sistiserkozyň ýüze çykmaklygy howply.

Keseli anyklamak. Sistiserkozyň anyklanyşy immunologiki usullaryň kömegi bilen tassyklanylýar (sistiserkleriň antigeni bilen komplement birleşdiriji reaksiýa (KBR), serobrospinal suwuklyk we ganyň syworotkasy bilen GAR we GARP has takyk bolýar).

Keseliň bejerilişi. Dihlorofen, fenasal, trihlorofen gelmintleriň dargamagyna getirýär. Şonuň üçin sistiserkozyň döremek howpy bilen baglanyşykda teniozyň bejergisinde ulanylmaýar. Degelmintizasiýa üçin erkek paporotnigiň serişdesi ulanylýar. Erkeklik paporotnigiň ekstraktynyň mukdaryny 3-4 g çenli azaldýarlar we bejergi wagtynda gaýtarmanyň önüni alyş çäreleri geçirilýär (näsagyň rahatlygyny ырjн etmeli, epigastriýa ýyly tulum goýmaly). Bejerginiň netijeliligi 3 aýdan soň barlanylýar. Bejergide soňky wagtlar albendazol (zentel) hem üstünlikli ulanylýar. Sistiserkozyň konserwatiw bejergisi işlenilip düzülýär. Allergiki reaksiýalaryň önüni almaklyk üçin prazikwantel bilen glýukokortikosteroidleri ulanmak bilen gowy netije gazanyldy. Görkezmeler boýunça hirurgiki bejergi geçirilýär.

Öňüni alyş çäreleri. Lukmançylyk we weterinar çäreleriň toplumyndan ybarat.

GIMENOLEPIDOZLAR

Kesel dörediji barada. Dörediji – Hymenolepis nana-karlik soguljany. Skoleksi ildirzekler bilen ырjн edilen. 15-30 mm uzynlykly we 0,5-0,7 mm inli strobilalar 200-1000 germafrodit proglottidleri uz izine alсар. Olar lizinkaly (onkosferaly) ýumurtgalary saklaсар.

Hymenolepis diminuta – alaka soguljany, uzynlygy 10-60 sm, ini 2,5-4,0 mm. Onuň skoleksiniň gaňyrçaklary bolmaýar.

Epidemiologiasy. H.Nana arkaly duredilәdn gimenolepidoz – agyzdan ýokuşagan gelmintoz, antropoz. Ýokanjyň çeşmesi – inze iзegesinde mugthorluk edәdn jynsy taәdan yetißen sestodalar bilen zeperlenen adam (gelmintleriň ahyrky we aralyk hojaýyny).

Ýumurtgalardan doly gurçuklaryň terminal bogunjyklary täret bilen daşky gurşawa bölünip çykarylýar. H.Nana ýumurtgalary yetißen ýokançly liçinkany-onkosferany saklaýar. Şonuň bilen baglylykda täze hojaýyn arkaly olaryň ýuwdulmagy onuň zeperlenmegine getirýär.

Öý goşlary, iýmüt önümleri döredijini geçiriji bolup hyzmat edýär. Gelmintiň ýumurtgasynda saklanýan onkosferalar içegäniň nemli bardasyna girmäge ukyply, şonuň netijesinde içege içki ýokuşma döreýär.

H. diminuta tarapyndan duredilәdn gimenolepidoz – zoonoz, agyzdan ýokuşýan gelmintoz. Döredijiniň çeşmesi – gelmintiň ahyrky hojaýynlary – gemrijiler (syzanlar, alakalar); aralyk hojaýynlary – büreleriň liçinkalary, saçakçylar, un tomzagy we beýleki mör-möjekler. Adama ýokuşmaklyk bilmezlikden gelmintiň aralyk hojaýynlary ýuwdulanda bolup geçýär. Içege içki ýokuşma häsiýetli däldir.

Gimenolepidoz bilen, esasan, 3-14 ýaşly çagalar keselleýär. Adamda keselden soňky immunitetiň soraglary ýeterlik

öwrenilmedik. Ýokanç ähli ýerde duş gelyär, ýöne yssy we gurak howaly ýurtlarda has hem ýaýrandyr.

Keseliň döreýiş, ösüş yzygiderlilik we şikeslenme üýtgeşmeleri. Adam aşgazanynda we ižegesinde onkosferalar äumurtga gabygyndan azat bolýarlar. Inçe içegäniň üpürjiklerine girip, 4-6 gýne zenli lizinka ıwryladrler (sistiserkoid), ol bolsa içegäniň boşlugyna düşüp, nemli gatlagyna ýelmeşýär we 14-15 günden ýetişen mugthorja öwrülýär. Jynsy ýetişen H. nana adamyň ižegesinde 2 aýa golaý ýaşazar.

Ižege ižerki  okuşma ukyplylygy zerarly kesel ýokuşan adam bedeninde karlik soguljany  aksiz sanly sikleri ge ip biler, munda mugthorjalaryň sany, esasan hem, immun ulgamynyň işjeňligi peselende ep-esli köpeliär. Gimenoepidozyň öşüşinde inçe içegäniň uly gelmintler we olaryň li inkalary bilen mehaniki zeperlenmesi uly mana eyedir.

Sistodalaryň ýelmeşýän yerlerinde muskul gatlagyna yetýän  üýremeleri görmek bolýar. Derginli ýokuşmada (10-100 münler e uly soguljanlar) şikeslenme agyr we howply derejelere yetýär. Keseliň alamatlary içegäniň, nerw ulgamynyň zeperlenmegi we bedeniniň sensibilizasiýasy bilen baglanyşykly bolýar.

Keseliň alamatlary. Näsaglar wagtal-wagtal ýüze  ykýan garyndaky agyra, ýürek bulanma, işdäsiniň ýoklugyna, tüýküliginiň akmagyna, seýrek içiniň bozulmagyna arz edýär. Bu alamatlar umumy nähoşluk, gaharjaňlyk, ysgynsyzlyk, kellagyry, baş aylanma bilen ge ýär. Seýrek bolmadyk halatlarda allergiki örgün, deri gijilew gi, autoneurotiki Kwinkiiň  işi, wazomotor rinit, astmatiki bronhit döreýär. K bir n saglarda subfebril gyzgynlyk  a-da gysga wagtl yyn, ý ne ýokary gyzdyrma bellenili r. Ýokan  uzak dowam edende n sag horlan r we ganazlyk ý ze  yk r. Ganyň barlagynda az-kem üýtgeşme bol r. K halatlarda bolsa aram ý ze  yk an normohrom  a-da gipohrom g rn şd ki ganazlyk, eozinofili a 20-30% halatlarda duş geli r.

Keseliň netijesi. Kup halatlarda amatly,   ne ga tadan  okuşma netijesinde ol  aramazlaşyp biler.

Keseli anyklamak. Anykla yş t retde gelmintleriň

yumurtgalaryny tapmaklyga esaslanar. Esasan hem, fenasal bilen emeli gäzlendirilen, soňra florasiýa usuly has-da täsirlidir.

Keseliň bejerilişi. Bejergi fenasal hem-de şu derman toplumynyň biri bilen geçirilýär:

1) Aralary 5 gýn arakesmeli 6-7 iki gýnlık sikl içinde ululara 2,0 g fenasal;

2) Arakesmesi 5 gün bolan we gündelik mukdary böleklere bölüp içmek bilen 4 sany baş günlük sikl;

3) 5 gün arakesmeli we 1 aýdan gaýtalama garşy tapgyrly 3 sany 7 günlük sikl. Her sikliň birinji günü 2 g fenasal, soňky günleri bolsa 0,5 g berilýär. Deslapky natriniň gidrokarbonaty içilenden soň fenasal aýöze kabul edilýär.

Fenasaly di we üçlorofen bilen toplumlaýyn bejerginiň netijesini has güýçlendirýärler. 25 g mg/agramyna mukdardaky bir gezeklik prazikwantel hem netijelidir. Bejerginiň netijeliliginiň barlagy 1 aýdan we soň 6 aýyň dowamynda her aýda geçirilýär.

Öňüni alyş çäreleri. Gimenoepidozdan ägä bolmaklyk şahsy giğiýenanyň düzgünlerini berk berjaý etmekden, hajathanalary dezinfeksiýa etmekden, ýokançlary ýüze çykarmakdan we olary keselden saplamakdan ybarat bolar.

DIFILLOBOTRIOZLAR

Kesel durediji barada. Duredijileri – Diphilobothrium görnüşinden bolan lentesleriň 10-dan hem köp görnüşi bolar. *D. latum* (inli lentes) has oňat öwrenilendir. Iri lenta görnüşli gurçuk. Onuň strobilasy 10 m ýetýär, 3000-4000 gysga we bedeniniň öň ahyrynda inli proglottidlerden ybarat. Skoleksinde iki sany sorujy keşjagazlar-botriýalary bolýar. Yumurtgalary togalak görnüşde (70x45 mk²), iki konturly gabykly, gapajyk bilen ırjın edilen.

Epidemiologiasy. Difillobotrioz – agyzdan ıokuşýan biogelmintoz, zoonoz. Ahyrky eýeleri hem-de keseliň çeşmesi adam we seýrek balyk iýýän haýwanlar: doňuzlar, aýylar, tilkiler,

düwlenler we başgalar. Ýetişen gelmintler olaryň inçe içegesinde mugthorluk edýär. Ilkinji aralyk eýesi kiçi kürek görnüşli ayakly leňneçler (Cyclops), ikinjisi balyklar: ýorş, nalim, okun, forel, çüýbalyk. Olaryň bedeninde liçinkalar – pleroserkoidler emele gelýär. Adama kesel termiki ýeterlik işlenmedik ýa-da gowy duzlanmadyk balyk ýa-da işbil ielende ýokuşýar.

Ýokanjy kabul edijilik hemmeler ızın umumy. Immunitet ýeterlik uwrnilmedik.

Ýokanz, esasan, süýji suwly howdanly yerlerde duş gelyär. Esasan, durnukly ojaklar Pribaltikada, Karelda, Fin aelagynda, Demirgazyk Sibirde, Pribalkalæde bolær.

Keseliň döreýiş, ösüş yzygiderliligi we şikeslenme üýtgeşmeleri. Inli lentesiň adam bedenine täsiri, mehaniki we zäherli-allergiki täsir bilen baglanyşyklydyr. İçege diwaryna ýelmeşmek bilen gysýar, ol bolsa onuň atrofiýasyna we çüýremä getirýär. B₁₂ we foliä turşusynyň içki gipo we awitaminozy uly ähmiýete eýe bolýar. Ol megaloblastiki ganazlyga getirýär. Ýokanjyň dowamlylygy 10 ýyla golaý bolýar.

Keseliň alamatlary. Inli lentes bilen ýokuşma köplenç alamatsyz geçýär. Käbir adamlarda ysgynsyzlyk, kellagyry, baş aýlanma, işe ukyplylygynyň peselmegi, aşgazan-içege ýollarynyň işiniň bozulma alamatlary: gaýtarma, ýürek bulanma, garnyň ähli yerinde ýa-da epigastriýada iýmit bilen ýa-da defekasiýa bilen bagly bolmadyk dürli görnüşli agyrylar, içege jugurdamasy, içiniň yellenmegi, täretiň bozulmagy, içiň gatamagy ýa-da geçmegi bolær.

Köpsanly lentesleriň mugthorlyk etmegi bilen baglanyşykly dinamiki we obturasiýaly gysylma içege ýöremezligi belleniip geçildi: D. latum ýokançlylaryň 2-3%-de B₁₂ äetmezsilikli ganazlyk peäda bolær.

Keseliň netijesi. Difillobortiozda kup halatlarda amatly. Agyr ganazlylyk erbet netijelere getiræd.

Keseli anyklamak. Täretde D.latum ýumurtgalaryny ýa-da dürli uzynlykdaky strobilalaryň böleklerini tapmaklyga esaslanan. Köplenç, giperhrom ganazlyk ææze zykaar.

Keseliň bejerilişi. Bejergi teniarinhozda ulanylan serişdeler

bilen geçirilýär. Aýdyň ýüze çykan ganazlykda bejergiden öň B₁₂ bellenişler.

Öňüni alyş çäreleri. Näsaglary goramak, şeýle hem balykda saklanýan pleroserkoidler bilen adamlaryň zäherlenmeginiň önüni almak epidemiýa garşy göreşde uly ähmiýete eýe bolýar.

METAGONIMOZ

Kesel durediji barada. Durediji – Metagonimus yokogawai – ölçegi (1-2,5x(0,4-0,7) mm, bedeni teňňejikler bilen örtülen. Ýumurtgalary gapaklyja we gapma-garşy ahyrlary tümmeklije bolýar.

Epidemiologiýasy. Metagonimoz – agyzdan ýokuşýan biogelmintoz, tebigy-ojakly ýokançdyr. Gelmintiň ahyrky eýeleri we ýokanjyň çeşmesi bolup adamlar, itler, pişikler, doňuzlar hyzmat edýärler. Aralyk eýeleri – sýzji suwda ýaşayan mollýuskalar, goşmaçalar-balyklar. Adama ýokuşmaklyk zig balyk iýmitde ulanylanda ýa-da mugthorjanyň liçinkalary – metaserkariýalar bilen hapalanan teňňeleri ýuwdulanda bolup geçýär.

Ýokanjy kabul edililik hemmeler üçin umumy. Metagonimozyň ojaklary – Orta Aziýada, Amuryň ýakalarynda ýerleşýär.

Keseliň döreýiş, ösüş yzygiderliligi we şikeslenme alamatlary. Bedeniň sensibilizasiýasy, gelmintiň içege dokumalaryna zäherli täsiri, şeýle hem liçinkalaryň migrasiýasynda içegäniň diwarynyň mehaniki şikeslenmeginiň keseliň döremeginde uly orny bolýar.

Keseliň alamatlary. Keseliň gizlin döwri 7-10 güne barabardyr. Irki döwürde allergiki alamatlar ýüze çykýar. Dowamly döwürde ilki durnukly we soňluga pasyllaýyn pessaýlaýan enterit döreýär, ýöne gaýtalanmagy hem mümkin.

Keseliň netijesi. Amatly, uz-uzýnden bejerilmegi hem mümkin.

Keseli anyklamak. Tdretde M yokogawai ýumurtgalaryny tapmaklyga esaslanýar.

Keseliň bejerilişi. Erkeklik paporotniginiň ekstrakty ulanylýar,

fenasal günde 2,0 gramdan 2 gün, naftamon 4,0-5,0 g ýa-da pirantel 10 mg/agramyna we 2-3 aýdan gaýtadan bejergi geçirilýär. Bejerginiň netijeliligine 3-4 barlag hepdeden geçirilýär.

Öňüni alyş çäreleri. Arassaçylyk çäreleriniň toplumy geçirilýär. Balyk we balyk önümleriniň taýýarlanyşynyň düzgünlerini berjaý etmeli.

İÇEGEDEN DAŞARKY GELMINTOZLAR

İçegeden daşarky gelmintozlardan biziň ýurdumyz üçin opistorhoz, klonorhoz, fassiolezlar, paragonimoz has wajypdyr.

OPISTORHOZLAR

Kesel durediji barada. Duredijileri – *Opisthorhis felineus* (pişik ýa-da sibir sorujysy), tropiki guşaklykda *Opisthorchis viverrini* ýaýrandyr. (4-13)×3,5 mm we (5,4-10)×(0,8-1,9) mm uzynlykdaky ownuk trematodalar. Ýumurtgalary ownuk (0,011-0,019)×(0,023-0,034) mm gapajygy bolýar.

Epidemiologiýasy. Opistorhoz “Winogradowyň keseli” – agyzdan ýokuşýan biogelmintoz, tebigy-ojakly ýokanç. Mugthorjalaryň ahyrky eýeleri we doredijileriň çeşmesi bolup adamlar, pişikler, tilkiler, itler hyzmat edýärler. Olar gelmintleriň ýumurtgalaryny täret bilen çykarýar. Aralyk eýeleri sýzji suwda ýaşaýan mollýuskalar – *Bithynia laevis*, goşmaça eýeleri – karp balyklary.

Adama opistorhoz hazanda iňmitde zig (stroganin), az duzlanan ýa-da gowşak kakadylan balyklar (gelmintleriň diri liçinkalaryny – meteserkariýalary saklaýar) ulanylanda ýokuşýar.

Ýokanjy kabul ediljek hemmeler üçin umumy. Alamlarda keseliň aýdyň ýüze çykmagy endemiki ojaklara başga ýerden gelen adamlarda bolýar. Opistorhozyň depginli ojaklary Yrtyş, Ob, Kama, Wolga, Don derýalarynyň boýunda, Demirgazyk Sibirde, Gazagystanda bardyr.

Keseliň döreýiş, ösüş yzygiderliligi we şikeslenme üýtgeşmeleri. Adam tarapyndan ýuwdulan liçinkalar inçe içegede gabykdan boşaýarlar, birnäçe sagatdan bagyr içki öt akarlaryna, aşgazan asty mäziň akarlaryna girýärler. 2 hepde geçenden soň ýumurtga bölüp çykaryan, jynsy taýdan ýetişen maritlere öwrülýär.

Gelmintleriň, olaryň metabolitleriniň hem-de ýumurtgalarynyň adam bedenine zäherli we allergiki täsiri bolýar, ulgamyň mehaniki şikeslenmegi, öt ýollarynyň sekresiýasynyň we motorikasynyň bozulmagy öňdebaryjy patogenetiki mehanizm bolup durýar. Ýokanjyň ojaklarynda, şol gelmintozdan azat ojaklara garanynda bagryň ilkinji döwri çäsi ýokary ýyglykda duş gelýär.

Keseliň alamatlary. Endemiki ojaklarda öňden ýaşap ýören ýaşajylarda ýokanjyň irki döwri alamatsyz geçýär. Şol ýere gelen adamlarda nähoşluk, beden gyzgynynyň ýokarlanmagy, allergiki örgün, ýygy suwuk täret, bagryň töwereginde agyry bolýar. Gipereozinofiliýa (60-80% we kesel agyr geçende ondan-da ýokary) häsiýetli.

Ýokanjyň giçki döwründe bagyr we öt haltanyň töwereginde tutgaý görnüşli ýiti agyry, dispepsiýa, ukynyň bozulmagy, ýiti solak, deriniň we nemli bardalaryň saralmagy ýüze çykýar. Käbir näsaglarda bagryň we öt haltanyň ulalanlygy, aşgazan asty mäziň işiniň az-kem bozulmagy bellenilýär.

Keseliň gaýrulyşlary. Kesel bagryň absessi, ýokary galýan holangit, ýokançly kistanyň ýarylmagy, peritonit, ilkinji holangiokarsinoma bilen agyrlaşýar. Opistorhoz birnäçe ýokanç keselleriň (şigellyoz, ýiti gepatit, garyn garahassa keseli) geçişine erbet täsir edýär.

Keseliň netijesi. Agyr gaýrulyşlar sebäpli howply.

Keseli anyklamak. Tdretiden we duodenal suwuklykdan O.fellineus ýumurtgalaryny tapmaklyga esaslanar. Seroimmunologik usullar ulanylýar.

Keseliň bejerilişi. Ulular 3-4 günde mukdarda 60 mg/agramyna 5 günün dowamynda hloksil ulanylýar. Dermany 3 gezek 15-20 min. nahardan soň süýt bilen içmeli. Prazikwantel (biltrisid) ýokary täsirli we az zäherlidir, bir gezeklik

75 mg/agramyna mukdarda ulanylýar. Görkezme boýunça keseliň ösüşiniň we onuň alamatlarynyň garşysyna bejergi geçirilýär.

Öňüni alyş çäreleri. Izmitede zig we zarym zig balyklary ulanmagy gadagan etmeli.

KLONORHOZ

Kesel durediji barada. Durediji – Clonorchus sinensis (hytaş sorujysy) – trematoda daşky görnüşü boýunça opistorhy ýatladýar, üçne ondan iri (10-20)x(2-4) mm ýumurtgalaryny O. felineus ýumurtgalaryndan tapawutlandyrmak kyn.

Epidemiologiýasy. Klonorhoz – agyzdan ýokuşýan biogelmintoz, tebigy-ojakly ýokanjyň çeşmesi adam, it, pişik we başgalar, aralyk eýeleri – Bithuniýa görnüşine degişli mollýuskalar, karp balyklary we birnäçe süýji suwda ýaşayan leňneçlerdir. Adam bedeninde doredijiniň ömrüniň dowamlylygy 25-40 ýyla deňdir. Russiýada klonorhoz Uzak Gündogarda, Amuryň boýunda duş gelýär.

Keseliň doreýiş we ösüş yzygiderliligi. Kesel alamatlary, anyklanyşy, bejerilişi we önüni alyş çäreleri opistorhoz kesellerindäki ýalydyr.

Keseliň geçişi. Möwç alma döwür bilen uzak bolýar. Endemiki ojaklaryň öňden ýaşajylarynda ýokuşma köplenç kesel alamatlary pes görnüşde geçýär. Kesel geçiren, başga ýerden gelen adamlarda bolsa has ýiti we agyr, ýokary eozinofiliýaly (80% çenli) geçýär.

FASSIOLÝOZLAR

Kesel dorediji barada. Doredijileri – Fasciola hepatica (bagyr sorujysy) we Fasciola gigantica (ägirt sorujy) – iri trematodalar, ölçegi (2-30)x(8-12) mm we (33-76)x(5-12) mm laýyklykda. Ýumurtgalary iri, gapaklyja bolýar.

Epidemiologiýasy. Fasciolýozlar – agyzdan ýokuşýan biogelmintozlar, tebigy-ojakly ýokanç keseldir. Ahyrky eýeleri we doredijileriň çeşmesi – adam, iri we ownuk şahly mallar, atlar,

gemrijiler. Olar gelmintleriň ýumurtgalaryny täret bilen çykarýar. Aralyk eýeleri – molýuskalar (Galba S.Lumnaca truncatula we başg.). Adama ýokuşmaklyk fassiolaň liçinkalary – adoleksariýalar bilen hapalanan azyk suw howdanlardan izilende, iňmitde suw usmlikleri ulanylanda bolup geçedýär.

Fassiolyoz ähli ýerlere giňden ýaýrandyr. Kesel seýrek Kawkazda, Merkezi Aziýada we Baltika ýurtlarynda duş gelýär.

Keseliň döreýiş, ösüş yzygiderliligi we şikeslenme üýtgeşmeleri. Adam tarapyndan eýwduylan fassiolalar inçe içegäniň nemli gatlagyna girýär, bagra we öt ýollaryna düşýär. Ol ýerde maritlere çenli ösýär we 3-4 aý geçenden soň ýumurtga taşlap başlaýar. Uly gelmintler 3-5 we ondan-da köp ýyl ýaşaýar. Ýokanç keseliň ösüşinde gepato we holangiositleriň zeperlenmegi, gepatobiliýar ulgamyň şikeslenmegi has uly mana eýedir. Seýrek halatda fassiolalaryň deri asty öýjükliginiň, garnynyň içki gatlagynyň boşlugyna, göz almasyna we beýleki dokumalara geçmegi bellenilýär.

Keseliň alamatlary. Keseliň gizlin döwri 1-8 hepde çenli dowam edýär. Keseliň irki döwründe allergiýa alamatlary agdyklyk edýär. Esasan hem, çep böleginiň hasabyna ulalan, agyryly bagry tapmak bolýar. Näsagyň umumy ýagdaýy oňatlaşdygyça onuň ulzeği kizelýär. Eozinofiliýa (85% zenli) we leükositoz hdsizetli.

Keseliň gaýrüzülmesi. Dowamly döwründe holangit, bagry asty sary getirme, bagryň absessi ýüze çykýar. Birneme gijräk bagryň işleriniň howply bozulmasy, iýmit siňdirişiniň bozulmagy, horlanmak ýüze çykýar.

Keseliň netijesi. Uz wagtynda bejerilse amatly, gaýrüzülmeler äbe zykan halatynda – howply.

Keseli anyklamak. Ýiti döwründe ýöriteleşdirilen anyklaýyş näsagyň seroimmunologiki barlaglaryny (komplement birleşdiriji reaksiýa, presipitasiýa, reaksiýasy, deri içki allergiýa synagy) öz içine alýar. Keseliň giçki döwründe täretde we duodenal suwuklykda fassiolalaryň ýumurtgalaryny tapmaklyk bolar.

Keseliň bejerilişi. Hloksil (getol) ulanylýar. Gündelik mukdary 30-60 mg/agramyna bedeniň agramyna, tapgyrlyk mukdary

0,3 mg/agramyna. Bir gezeklik 50-75 mg/agramyna mukdarda prazikwandel hem ýokary netijelidir. Gaýrüzülmeler yüze çykanda antibiotikleri we simptomatiki serişdeleri ulanýarlar. Bejerginiň netijeliliginiň barlagy 4-6 aëdan gezirilädr.

Öňüni alyş çäreleri. Sanitar-weterinar çäreleriniň toplumy geçirilýär. Hususy önüni alyş meýilnamasynda akarsyz çeşmelerden zig suwy ulanmak gadagan edilädr.

PARAGONIMOZLAR

Kesel durediji barada. Duredijileri – Paragonimus westermani (öýken sorujysy), Paragonimus görnüşiniň beýleki wekilleri (7,5-13)×(4-8) mm ölçegli ýumurtga görnüşli trematodalar, bedeniniň üsti teňňejikler bilen örtülen.

Epidemiologiýasy. Paragonimozlar agyzdan ýokuşýan biogelmintozlar, tebigy ojakly ýokançdyr. Mugthorjalaryň ahyrky eýeleri we doredijileriň çeşmesi – adam, pişikler, itler, doňuzlar. Olar gelmintiň ýumurtgalaryny gakylyk (seýrek täret bilen) bilen çykarýar. Aralyk eýeleri – süýji suwda ýaşaýan mollýuskalar (Semisulcospira, Oncomelaniya görnüşinden), goşmaça eýeleri – süýji suwda ýaşaýan krablar, leňňeçler. Adama ýokuşmaklyk P. westermani metaserkariýalary ýokaşan krablary we leňňeçleri iýmitde ulananda bolup geçýär. Kabul edijilik hemmeler üçin umumy. Paragonimozyň esasy ojaklary Aziýada we Afrikada duş gelýär. Rossiyada paragonimozyň çäklenen ojaklary Uzak Gündogarda duş gelýär.

Keseliň döreýiş, ösüş yzygiderliligi we şikeslenme üýtgeşmeleri. Paragonimozyň adam tarapyndan ýuwdulan liçinkalary gabykdan azat bolýar we içegäniň diwary arkaly garnyň içki bardasynyň boşlugyna düşýär. Soňra bolsa plewra boşlugyna we öýkene (diafragma arkaly we ganyň üsti bilen), käte kelle beýnä we beýleki agzalara 3 aý geçenden soň, gelmint daşky gurşawa ýumurtga taşlap başlaýar. Dokumalaryň zäherli-allergiki reaksiýalary, bedeniň sensibilizasiýasy we autosensibilizasiýasy paragonimozda keseliň ösüşi esasy bolup durýar.

Keseliň alamatlary. Onuň yzysüre bronhitiň, ojaklaýyn pnewmoniýanyň we seýrek bolmadyk ekssudatiw plewritiň alamatlary bilen ýüze çykýan plewroöýken alamaty döreýär.

Dowamly dırpwr (ýokuşmadan 2-3 aý geçenden soň). Beden zäherlenmesiniň alamatlary peýda bolýar. Olarda köplenç iriňli-gakylykly, kähalatda gan gatyşykly günde 500 ml çenli, eozinofiliýa we aram leýkositoz ýüze çykarylýar. Gakylykda mugthorjanyň ýumurtgalaryny tapýarlar. Soňluga bilen öýken zeperlenmesiniň alamatlary azalýar, patologiki ojaklarda fibroz we gatama emele gelär. Ony rentgen barlagy arkaly kesgitläp bolýar.

Köpçülikleýin bejerilmedik ýokançada ahyrky döwründe pnevmoskleroz we öýken-ýüreginiň alamatlar toplumu döreýär.

Gelmintler we olaryň ýumurtgalary kelle beýnä düşende paragonimoz agyr geçişe eýe bolýar. Bu ýerde kelle beýniniň ulý döwrümlü hadysasynyň alamatlar toplumu ýüze çykarylýar.

Käbir ýagdaýlarda paragonimoznyň larwal görnüşi duş gelyär. Ol 1-2 ýylyň dowamynda allergeoznyň persistirleýji alamaty bilen geçýär. Öýkende infiltratiw üýtgeşmeler bolýar.

Keseliň netijesi. Yzygiderli ýokuşmada we wagtynda bejerilende amatly, köpçülikleýin ýokuşmada pnevmoskleroznyň emele gelmegi mümkin. Kelle beýnä zeper ýetende keseliň netijesi howply bolýar.

Keseli anyklamak. Keseliň irki duwründe anyklaýyş kliniki-rentgenologiki maglumatlara daýanyar we seroimmunologiki usullar komplement birleşdiriji reaksiýa (KBR) we deri içki allergiýa synagy) arkaly tassyklanylmagy mümkin. Dowamly döwründe anyklanyş mugthorjalaryň (täretde we gakylykda P. westermani ýumurtgalaryny) tapmagyň hasabyna anyklanylýar.

Keseliň bejerilişi. Günde 30-40 mg/agramyna mukdarda bitionol (aktomer, bitin) berýärler. Ony günün dowamynda 2-3 gezek nahardan soň içmeli. Bejergi tapgyry (ulular 3zin) 300-400 mg/agramyna. Bir gezeklik 2 mg/agramyna niklofolan we bir gezeklik 40-60 mg/agramyna prazikwantel ýokary netijelidir. Bejerginiň netijeliliginiň barlagy 3-6 aýdan geçirilýär.

Kelle beyniniň paragonimozynda birnäçe halatlarda hirurgiki çemeleşmeler gurkezilədr.

Öňüni alyş çäreleri. Krablardan we leňneçlerden öňüni işläp taýýarlamagyň we nahar taýýarlamagyň tehnologiği tärlerini berjaý etmekden ybarat.

LIÇINKALY (LARVAL) GELMINTOZLAR

Liçinkaly gelmintozlardan: ehinokokkoz, sistiserkoz we zoonoz gelmintleriň migrirleýji liçinkalary (larwa migrans) ýüze çykarylýan alamatlar toplumy biziň ýurdumyz üçin has wajypdyr.

EHINOKOKKOZLAR

Ýokanjyň 2 görnüşini: Eshinococcus granulosus liçinkalary tarapyndan döredilýän ägirt ehinokokkozy tapawutlandyrylýarlar. Gidatoz, ehinokokkoz.

Kesel dörediji barada. Dörediji – E. granulosus liçinka döwürli, ownuk sestoda, uzynlygy 3,4-6,18 mm we inligi 0,47-0,98 mm. 4 sorguçlary we ildirgençekleri bolan skoleksi hem-de ýumurtgalardan doly 3-4 sany proglottidi bar. Liçinkalar ölçegi 1-50 mm bolan, bir kameraly haltadyr. Haltanyň diwarlary 2 gatdan ybarat: daşky (kutikulalar) we içki (germinativ), ondan bolsa diwarynyň ownuk çykyntgylary emele gelýär. Olar bolsa bir haltada 100 çenli skoleks saklaýar. Haltanyň boşlugy suwuklyk bilen doldurylan.

Epidemiologiasy. Ehinokokkoz agyzdan ýokuşýan biogelmintoz, zoonoz. Gelmintleriň ahyrky hojaýynlary we ýokanjyň çeşmesi bolup it, möjek, şagal, gum pişigi, horyok, samyr hyzmat edýär. Olaryň içegesinde ýetişen gurçuk mugthorluk edýär. Onuň ýumurtga saklaýan bogunjyklary täret bilen daşky gurşawa çykarylýar. Aralyk eýeleri – ot iýýän haýwanlar hem-de adamlardyr. Adama ýokuşmaklyk ýokançly itler, goýunlar bilen ýakyn aragatnaşykda bolnanda ehinokokkyň ýokançly ýumurtgalarynyň

ýuwdulmagy netijesinde bolup geçýär. Olaryň ýüzünde gelmintiň ýumurtgalarynyň ägirt köp mukdary bolýar. Şeýle hem mugthorjanyň ýumurtgalary düşen çig ir-iýmişler, gök önümler iýmitde ulanylan wagty ýokuşmaklyk bolup geçýär.

Ehinokokkozy kabul edijilik hemmeler ы́zin umumy. Immunitet äterlik цwrenilmedik. Эokanzlar дhli эерде эаэrandyr.

Keseliň döreýiş, ösüş yzygiderliligi we şikeslenme üýtgeşmeleri. Adam tarapyndan эuwdulan ehinokokkyň ýumurtgalaryndan aşgazanda we içegede onkosferalar ýumurtgadan daşyna çykýarlar. Olar bolsa içege diwary arkaly gana, soňra bagra düşýär. Bu ýerde onkosferalaryň köp mukdary saklanyp galýar, galanlary bolsa gan bilen dürli agzalara eltilýär (öýkene, kelle beýnä, böwrege, ýürege we başgalar).

Ol ýerde liçinka döwri (ehinokok) emele gelýär, 5-6 aýdan 2-40 mm ölçege ýetýär. Öýkende ehinokok haltajygy 20-25 sm diametrli uly bolmadyk ölçege eýe bolýar. 5-6 aýa çenli liçinkalaryň töwereginde fibroz gabyk emele gelýär. Ösüp baryan ehinokok haltasy dokumalaryň gysylmagyna getirýär. Ol bolsa dürli agzalardaky göwrümlü hadysalaryň alamatlary bilen ýüze çykýar.

Mugthorjalaryň ölümi we ikilenji ýokanjyň goşulmagy abssesiň döremegine getirэдг.

Ýokanjyň döremeginde antigen häsiýetlere eýe bolan ýokançly metabolitler bilen adam bedeniniň sensibilizasiýasy uly orun eýeleýär. Ehinokok haltasynyň бүtewiligi bozulanda anafilaktiki şok, ýokançly haltalaryň köp mukdarda täze sanlary emele gelende ýokanjyň disseminasiýasy ээзе зykэar.

Keseliň alamatlary. Diňe birnäçe näsaglar ysgynsyzlygy, işe ukyplylygynyň peselmegini, kellagyryny, iteşeni we beýleki örgünleri, wagtal-wagtal bedeniň gyzgynynyň ýokarlanmagyny ir duýýarlar.

Ýokanjyň has ýygy görnüşi – bagryň ehinokokkozy (ehinokokkozyň ähli halatlarynyň 50% gowragy). Keseliň 3 döwrüni tapawutlandyрýarlar.

Birinji dıwьr – bagryň ýokanjynyň keseliň ilkinji alamatlaryna çenli döwri. Köp halatlarda alamatsyz geçýär.

Ikinji döwür. Keseliň umumy alamatlarynyň ýüze çykmagy bilen, şeýle-de bagryň zeperlenmeginiň dürli alamatlary bilen häsiýetlendirilýär. Näsaglar işdäsinä we işe ukyplylygyny ýitirýärler, ysgynsyzlyga, kellagyra, horlanma, subfebril gyzgynlyga arz edýärler. Kähalatlarda allergiki alamatlar дүреэдр: ургын, гijilewыk, derman serişdesini götermezlik. Bu döwür üçin dürli derginlikdäki garyndaky agyry, sag gapyrga astynda agram we gysylma duýmaklyk, ýürek bulanma, gaýtarma, täretiň bozulmagy häsiýetlidir. Bagyr ulalýar, esasan hem, sag böleginiň hasabyna ägirt ölçeglere ýetýär, ellenip göründe gaty, agyrsyz ehinokok haltalary bagryň ýokary-aşaky üstünde ýerleşende, ony dykyz, şeýle “çiş” hökmünde kesgitlemek bolýar. Haltanyň diwarynda daş emele gelen bolsa, agazsow dykzylyga eýe bolýar. Flýuktuasiýa seýrek duşýar.

Безији дүwür – gaýrüzülmeler döwri. Olaryň iň ýygý duş gelyänleri: ehinokok haltasynyň iriňlemegi we garnyň içki bardasynyň ýa-da plewral boşluga, aşgazana, içegä, bronhlara ýarylmağa mümkinçiligi bolan bagryň abssesiniň döremegi; allergiki reaksiýalar (şoga çenli) toplumynyň ýüze çykmagy bilen infisirlenmedik haltanyň ýarylmagy we ehinokokkozlaryň ýaýramagy özüniň laýyk alamatlary we daşyndaky öt akarlarynyň gysylmagy netijesinde obturasion sarygetirme döreýär.

Ganyň barlagynda, köplenç, 4-6-dan 60-70%-e zenli eozinofiliza tapylýar, eritrositleriň çöküş tizligi (E3T) ýokarlanylýar. Aýdyňlygy patologiki hadysanyň döwrüne bagly bolan bagryň işjeňliginiň bozulmalary ýüze çykýar.

Öýken ehinokokkozy ýygýlygy boýunça ehinokokkozyň ikinji görnüşi hasaplanýar. Keseliň möwjän döwri iki döwre bölýärler. Birinjisi – ýarylmaýyk ehinokokk kistasynyň döwri. Bu döwriň esasy alamatlary haltanyň ösmegi we öýken dokumalarynyň, bronhlaryň we damarlaryň gysylmagy hem-de patologiki hadysa plewranýň goşulmagy bilen baglanyşyklydyr. Näsaglar dürli häsiýetli we dürli derejedäki derginlilikli döşdäki agyrydan, ilki gury, soňra nemli-iriňli gakylykly üsgülewýkden, gan gusmadan, dem gysmadan şikayät edýär. Ehinokok haltasy iriňlän halatynda öýkeniň abssesi döreýär.

İkinji duwürde – ýarylan kistanyň döwri. Keseliň geçişiniň duýdamsyz we ýiti üýtgemegi bilen häsiýetlendirilýär. Halta bronhuň içine tarap ýarylanda (20-40% halatlarda) güýçli üsgülewäk, demin ýetmezçiligi, gögerme, gakylykda haltanyň düzümi (şol sanda bölünip aýrylýan kistalar), kähalatda gan gatyşykly bolýar. Bu alamatlar birnäçe günläp, hatda hepdeläp dowam edýär we aspirasion pnemoniýa we agyr allergiki reaksiýa bilen gurşalmagy mümkin.

Ehinokok haltasynyň plewra ýa-da perikardyň boşlugyna ýarylmagy netijesinde şok ýüze çykmagy we tiz wagtda näsagyň ölümi bilen gutarmagy mümkin. Kistanyň plewra ýarylmagynyň amatly halatynda ýiti eksudativ plewritdäki ýaly alamat ýüze çykýar. Haltanyň bronhial agaç bilen arabaglanyşygynda pnemo ýa-da piopnemonotaks döreýär. Öýkeniň ehinokokkozynda gemogrammada edil bagryň ehinokokkozyndaky ýaly üýtgeşmeler kesgitlenilýär.

Beýleki agzalarda ýerleşen ehinokokkoz (kelle beýnide, dalakda, böwreklerde, süňklerde, muskullarda) seýrek duş gelýär.

Keseliň netijesi. Örän howply, has ötüşen halatynda zaramaz bolýar.

Keseli anyklamak. Ehinokokkozy anyklamak üçin seroimmunologiki usullar işlenip düzüldi: göni bolmadyk gemagglýutinasıýa täsirleşmesi, komplement birleşdiriji reaksiýa (KBR) ehinokok haltasynyň suwuklygynyň antigeni bilen lateks-agglýutinasıýa usuly, Kassoniniň deri allergiki usuly bagryň ehinokokkozynda has netijeli usuldyr. Enjamly anyklaýyş usullary (pnemonoperitoneum esasynda bagryň rentgenologiki barlagy, angiografiýa, bagryň skanirlenmesi we ultrases barlagy, laporoskopiýa) we anyklaýyş laparotomiýasy wajyp mana eýedir.

Keseliň bejerilişi. Adatça, hirurgiki bejergi geçirilýär. Mebendazoly (wermoks) we albendazoly (zentel) ulanmak bilen konserwativ bejeriş usullary işlenilip düzülýär.

Öňüni alyş çäreleri. Adamda ehinokokkozyň öňüni alyş çäreleri şahsy gigiyenanyň düzgünlerini berjaý etmegi, itleriň wagty-wagtynda degelmintizasiýasyny, ykmanda haýwanlary ýok etmegi öz içine alýar.

ALWEOLƏAR EHINOKOKKOZ

Kesel *E. Multilocularis* liçinkalary bilen duredilədr. Gurşap alýan dokumalara ɔokuşýan, täze emele gelyän haltalaryň ekzofit ösüşi bilen tapawutlanýar. Epidemiologiki we kliniki-barlaghana häsiýetleri edil gidatioz ehinokokkozdaaky ýalydyr.

Keseli anyklaýyş we bejeriliş usullary *E. granulosus* ýokanjynyňka meňzeş bolýar.

LARWA MIGRANS ALAMATLAR TOPLUMY

Larwa migrans-zoogelmintleriň migrirleýän liçinkalarynyň ýokançlyk etmeginde döreyän keseldir. Olar üçin adam tebigy eýe dälidir. Keseliň deri hem-de içki görnüşlerini tapawutlandyryrlar.

Deri görnüşü (*Larwa migrans cutanea*). Döredijileri: suwda ýüzýän guşlarda ýokançlyk edýän trematodalar (*Schistosomatidae* sp.) we nematodalar (*Ancylostoma canis*, *A. brasiliensis*, *Strongyloides* we başgalar).

Adam toprak ýa-da suw bilen galtaşanda gelmintleriň liçinkalary derä girýär hem-de epidermisiň däneli gatlagynda we ondan-da çuň gatlaklarynda ýerleşýär. Ol ýerden ýene-de epidermise geçýärler. Deride polimorf-ýadroly infiltrasiýaly, çişli, kapillýarlaryň giňelmegi we seýrek bolmadyk halatlarda ýokançly proteazalaryň täsiri astynda öýjükleriň dargamagy bilen gurşalýan ýerli allergiki reaksiýalary ýüze çykýar. Liçinkalar ölenden soň, adatça, doly sagalma bolýar.

Keseliň alamatlary ýokançdan soň tiz wagtda ýüze çykýar we gelmintleriň derä giren ýerinde awuşsama ýa-da gijilewɔk duýgusynyň döremegi bilen häsiýetlendirilýär. Şistosomatidler ýokuşan halatynda serkarileriň girmegine laýyklykda deride düwürtik peýda bolýar hem-de 1-3 günden kesmege öwrülýär. Köplenç ýerli ýa-da ýaýraň, dowamly (suwa düşýänleriň gijilewɔgi, şistosomatid, dermatit) bolýar. Köplenç, gyzdymaklyk, umumy nähoşlugyň alamatlary, has hem ikilenç ýokuşan halatda bellenýär.

1-2 hepde geçenden soň (seýrek 5-6-njy hepdede) näsag sagalýar. Şeýle alamatlara adamda şistosomozyň irki döwründe syn edilýär. Nematodalaryň liçinkalary bilen ýokuşma bolanda liçinkalaryň hereketine baglylykda ýaýraň (günde 1-5 sm tizlik bilen) çyzykly allergiki dermatit döreýär. Keseliň dowamlylygy 4-6 aý we ondan hem köp bolýar.

Larwa migrans deri görnüşi bilen kesellän näsaglaryň gan barlagynda eozinofiliza bellennär. Deriniň gazalyp alynmasynda liçinkalaryň galyndylaryny tapmak bolýar.

Içki görnüşi (larwa migrans visceralis). Sestodalaryň (Sparganum mansoni, Sparganum proliferum, Multiceps spp) we nematodalaryň (Toxocara canis, Toxocara mystax, Toxoascaris leonina, Filarioidea, Hepaticola we başg.) liçinkalary dörediji bolup durýar.

Gelmintleriň ýumurtgalaryny suw ýa-da iýmit önümleri bilen ýuwutmagy netijesinde adam zeperlenýär we mugthorjanyň aralyk eýesi bolýar. Kesel, esasan, 1-4 ýaşly çagalarda duş gelýär.

Sistodalar ýokuşan halatynda adamyň içegesinde gelmintleriň ýumurtgasyndan liçinka çykýar. Olar içege diwary arkaly gana düşüp, dürli içki agzalara ýetýär hem-de ol ýerde ölçegi 5-10 sm ýetýän halta görnüşli liçinka öwrülýär we dokumany gysýar hem-de degişli agzalaryň işini bozýar.

Keseliň alamatlary. Ýokuşmadan 4-5 aý geçenden soň ýüze çykýar we başlangyç döwründe aýdyň ýüze çykmaryk zäherlenme alamatlary bilen häsiýetlendirilýär: özüni erbet duýmaklyk, allergiki örgün bolmagy mümkin. Soňra mugthorlaryň agzalarda ýerleşmegi bilen baglanyşykly alamatlar goşulýar we ösýär. Has agyr kesel alamatlary merkezi nerw ulgamy zeperlenende ýüze çykýar.

Soguljanlaryň liçinka döwürleri (senuralar, sistiserkler). Aglaba kelle beýniniň gabygynda, maddasynda ýerleşýärler we göwürümlü hadysanyň (sistiserkoz, kelle beýniniň senirozy) alamatlaryny ýüze çykaryar. Näsaglarda kellagyry, serebral gipertenziýanyň alamatlary, ojaklaýyn alamatlar, garaguş agyry keseliniň tutgaýy ýüze çykýar. Kelle beýniden başga-da liçinkalar

oňurga ýiliginde, guzde, seroz gabyklarda, muskulara birleşdiriji dokumalarda ýerleşýär.

Haýwanlaryň nematodalaryň ýumurtgalary bilen ýokanjy (toksokaroz, toksoaskaridoz we başg.) nädogry görnüşdäki gyzydymaly agyr umumy allergiki reaksiýalar, gury üsgülewäk, bronhial astma, allergiki örgün bilen gurşalýar. Rentgen barlagynda öýkende “uçujy” eozinofilli infiltratlary ýüze çykýar. Köplenç, sarygetirmäniň we bagryň işjeňliginiň bozulmagy bilen onuň ölçegleri ulalýar, bagryň biopatynda eozinofilli granulýomalar tapylýar. Şeýle özgermeler böwrekde, içege diwarynda, miokartda we beýleki dokumalarda hem tapylmagy mümkin. Şeýle näsaglaryň gemogrammasy ýokary eozinofiliýa (50-90%) bilen häsiýetlenýär, leýkemoid reaksiýa bolmagy mümkin, eritrositleriň çöküş tizligi (E3T) эокarlanan. Köplenç, giperglobulinemiýa bellenýär. Kesel gaýtalanma geçişe meýilli bolýar. Onuň dowamlylygy 5-8 aýa (kähalatda 2 ýyla) ýetýär. Beýle meňzeş ýüze çykmalar askaridozyň irki döwründe ýüze çykýar, ýöne olaryň dowamlylygy 2-3 hepda çenli bolýar.

Keseliň netijesi. Kesel bejerilmedik halatynda ulým bilen gutarýar.

Keseli anyklamak. Kliniki-epidemiologiki maglumatlary hasaba almak bilen geçirilýär. Anyklaýyş endoskopiki, rentgen barlagynyň we seroimmunologiki maglumatlary komplement baglaşdyryjy täsirleşme (KBT), passiw gemagglýutinasıya täsirleşme (PGAT), IFA, mikropresipitasiya täsirleşme) usullary bilen tassyklanylýar. Agzalaryň biopatlaryny morfologiki öwrenmekligi ulanylýarlar.

Keseliň bejerilişi. 25-50 mg/agramyna mukdarda günde tiabendazol (mintezol) we ulular üçin günde 200 mg-dan 5-7 günün dowamynda mebendazol (wermoks) berädirler. 1-2 aý geçenden soňra gaýtadan bejergi geçirmeklik maslahat berilädr.

Öňüni alyş çäreleri. Sanitar-gigieniki we weterinar zdreleriň toplумы gezirilädr. Suw howdanlarynda işlenilende gorag egin-başlaryny geýmeklik maslahat berilädr.

V BÜLÜM

DEM ALIŞ YOLLARININ İTİ İOKANÇ KESELLERİ

Dem alış yollarının keselleri İti İokanç kesellerin uly toparyny öz içine alır. Bu nogsanlyklar dünýäde giinden ýaýrandyr we dünýäniň ähli ýurtlarynda-da duş gelyär. İokanç kesellerin düzüminiň 95%-ni dem alış yollarının İti İokanç (İti respirator) keselleri düzýär. Bu İokançlar İokarky we aşaky dem alış yollarının kesellerine bölünýär. İokarky dem alış yollarının kesellerine rinit, dümew, faringit, laringit, traheit, otit, tonzillit, aşaky dem alış yollarının kesellerine bolsa bronhit we öýken sowuklamasy degişlidir.

Ondan başga-da döredijisine baglylykda wirusly, bakteriäly, mikoplazmaly, hlamidiäly ýa-da garyşyk (wirusly bakteriäly we ş.m.) görnüşini tapawutlandyrylar. Dem alış yollarının İti İokançlaryndan has köp duş gelyän görnüşini İti respirator wirusly İokanç keselleridir. Her bir adamyň İti respirator İokanç keseliniň dürli görnüşleri bilen ýylyň dowamynda birnäçe gezek keselleýänligi zerarly, olary doly hasaba alyp bolmaýar. Keseliň İokuşma görkezijisi has İokary bolup, ol 1,0 deňdir. Bu bolsa döredijilerini 100% İokuşmak ukybynyň bardygyny görkezýär. İti respirator wirus İokançlarynyň arasynda köp ýaýrany grip, paragrip, respirator sinsitial İokanç keseli, adenowirus, rinowirus İokanç keselleridir. Bütindünýä saglygy goraýyş guramasynyň berýän maglumatlaryna görä, dünýäde her ýyl 40 mln golaý adam İti respirator keselleri bilen keselleýär we 15-20%, kähalatlarda 30-80% näsaglar wagtlaýyn işjeňligini İtitirerler.

Bu keseller toplumynda döredijilerine baglylykda keseliň geçişinde birnäçe aýratynlyklaryň barlygyna seretmezden olaryň

ählisine mahsus bolan umumy üýtgeşmeler bellenýär. Mysal üçin, ähli respirator wiruslara dem alyş ýollarynyň nemli bardalaryny zeperleýjilik, ýerli immunitetiň işjeňligini peseltmek we oňa baglylykda endogen floranyň güýjemegi häsiýetlidir. Ol bolsa wirusly-bakteriýaly ýokanç görnüşinde geçýär.

Ýiti respirator ýokanç kesellerinde ýerli çişme bellenýär hem-de döredijiniň gana düşmegi häsiýetli bolup, umumy we ýerli kesel alamatlaryny ýüze çykarýar. Oňa bolsa ýokarky dem alyş ýollarynyň sowuklamasy hem-de umumy zäherlenme alamatlary degişlidir. Birinji asgyrma, üsgürme, burnunyň dykylmagy ýa-da burundan suw akmagy, bogazyň, damagyň gijemegi, agyrmagy, konýuktivit, otit we ş.m. alamatlar bilen ýüze çykýar. Zäherlenme alamatlaryna näsagyň beden gyzgynynyň ýokarlanmagy, umumy gowşaklyk, endamynyň owranyp barmaklygy, muskullarynyň we bogunlarynyň agyrysy, ukusynyň bozulmagy, işdäsinin kemelmegi, ýürek bulanma, gaytarmak, keseliň agyr derejelerinde bolsa ruhy üýtgeşmeleriň bolmagy, tutgaý alamatlary, aňyň üýtgemegi degişlidir. Oňa seretmezden her bir ýiti respirator ýokanjynyň mahsus alamatlary bardyr.

GRIP

Grip – bu giňden ýaýran, dem alyş ýollarynyň zeperlenmesi we mahsus bolan umumy zäherlenme alamatlary bilen geçýän ýokanç keseldir. Bütindünýä saglygy goraýyş guramasynyň maglumatlaryna görä, ýaýraýşy boýunça ýokanç keselleriň arasynda birinji orny eýeleýär.

XX asyryň 50-nji ýyllaryna çenli ähli ýiti respirator ýokançlary 2 topara bölüpdirler: grip we ýokarky dem alyş ýollarynyň ýiti sowuklamasy. Soňky ýyllarda täze anyklaýyş usullarynyň kömegi bilen, dem alyş ýollara zeper ýetirýän, ön belli bolmadyk köpsanly wiruslar anyklanyldy. Olara adenowirus, paragrip, respirator sinsital, rinowirus ýokanç keselleri degişlidir.

Grip азратын эоканз һуктмънде ирки дцвърlerden мдlimdir, бу учгун гormüşinde Эер тогалagyna зalt эаэгаэар.

Kesel dūredīji barada. Gripiņ wirusy ORTHO MYXOVIRIDAE mašgalasynyņ deģiřlidir. Grip ŷokanjy dūzūminde RNK saklayān, adatča, togalak, kāte ol sapak gōrnūřde hem duř gelyār. Ōzūnde ički nukleoproteid (S – antigen) hem-de dařky glūkoproteid – gemoglyutin (H) we neyroaminidaza (N) saklanār. Wirusyņ birnāče kiči antigen gōrnūřleri bolup, olar wirusyņ antigen gurluřyndaky gemagglyutin (H) we neyraminidaza (N) boŷunča tapawutlanārlar. řu gūnki gūn H-ņiņ 16 gōrnūři (H₁-H₁₆), N-nyņ 10 gōrnūři (N₁-N₁₀) belli we olar ōz aralarynda ŷytgāp durup, birnāče antigen birleřmeli gōrnūřleri emele getirip bilyārler. Antigenlilik, zāherlilik, ŷokančlylyk, gemagglyutininleŷji we enzimatik iřeņlige eyedir. Hāzirki wagtda biri-birinden antigen we biologik hāřiyetleri boŷunča tapawutlanār grip ŷokanjynyņ 3 gōrnūři tapawutlandyrylyār, olara – A,B,C gōrnūřleri deģiřlidir. A gōrnūř hem birnāče gōrnūřlere bōlūnār – A₀ gōrnūři (1933-1936 ŷ.), A₁ (1941-nji ŷylda Awstraliyada ŷūze čykarylan), A₂ – Singapur gōrnūři (1957-nji ŷylda Hytaŷda anyklanan), A₃ – Gonkong gōrnūři (1968-nji ŷylda anyklanan), A₄ – Wiktorya gōrnūři (1972-nji ŷylda Awstraliyaņ Wiktorya řtatynda anyklanan), A₅ – Port-Čalmers gōrnūři (1974-nji ŷylda Awstraliyada anyklanan).

Dařky gurřawyņ tāsirine durnuksyz bolup, otag řertlerinde birnāče sagadyņ dowamynda, zyřansyzlandyryjy erginleriņ (formaliniņ, sulemanyņ, spirtiņ, turřularyņ, ařgarlaryņ) tāsirinde řol wagt gyrylyārlar.

Adamlaryņ arasynda kōp duř gelyān A gōrnūři ōzūniņ antigen gurluřyny ŷyťgeŷjilik ukyby boŷunča beŷleki wiruslardan tapawutlanār.

B gōrnūře hem antigen ŷyťgeŷjilik hāřiyetlidir. Bu gōrnūřiņ ŷaŷramagy, kōplenč, A gōrnūřiņ uęgunyndan soņ ŷūze čykār. C gōrnūři kōpčūlikleŷin ŷaŷramaga ukyply dāldir we onuņ antigen gōrnūři nābellidir.

Epidemiologiasy. Keseli ŷaŷradyjylar nāsagladyr. Grip ŷokanjy bilen kesellān adamlar tōweregindākiler ŷiņ keseliņ birinji

gününden tä doly gutulýança, ýagny keseliň 5-7 gününe çenli howply hasaplanýarlar.

Kesel howa-damja ýoly bilen, kähalatlarda bolsa oýnawaçlaryň, emzigiň, gap-gaçlaryň üsti bilen hem ýokuşmaklygy mümkin.

Keselleýjiligiň derejesi sowuk pasyllarda has artýar. Ilkinji keselleýjilik howanyň sowamagy bilen oktəabr-noəabr, ikinji – dekabir-fewral, ьзынji – mart-aprel aýlarynda bellenýär. Onuň derejesiniň sowuk aýlarda has-da artmagy ýaşayyş düzgüniňiň üýtgemegi, ýagny otaglarda ýakyn aragatnaşykda bolunmaklygy bilen düşündirilýär. Bu döwürde adamlaryň otaglarda köp bolmaklygy, wagtly-wagtynda otagy şemallatmaýanlygy hem belli bir derejede keselleýjiligiň derejesiniň artmagyna ýardam edýär.

Grip ýokanjynyň uçgunynyň döremegi hem-de ýaýramagy ilatyň keseli kabul edijilik derejesiniň ýokary bolmaklygy, kesel döredijiniň täze görnüşleriniň ýüze çykmaklygyna bagly bolman, eýsem maddy-ykdysady ýagdaýlara, kesele garşy immunitetiň gowşamagyna ýa-da onuň bolmazlygyna baglydyr. Kesel geçirenden soňky immunitet uzak dowam etmeýär, gutulandan soň birnäçe aýdan gowşap, bir ýyldan soň has peselýär. Wirusyň A görnüşine garşy dörän immunitet 1-2 ýyllap saklanýar, wirusyň B görnüşine garşy dörän immunitet bolsa 3-5 ýyla çenli dowam edýär.

Ilatyň keselleýjilik derejesi bedeniň goranyş ukybyna hem-de döredijiniň üýtgeýjiligine bagly bolýar.

Mälim bolşy ýaly, grip ýokanjynyň uçguny ýuwaş-ýuwaşdan başlanýar, keselleýjiligiň derejesi kem-kemden ýokarlanyp, maşgala ojaklaryna, çagalalar baglaryna ýaýraýar. Çagalaryň arasynda ojaklaýyn ýüze çykmagy, şol bir wagtda bu keseliň ulularyň arasynda onçakly ýaýramazlygy – döredijiniň täze görnüşiniň ýüze çykmagyna mümkinçilik döredýär.

Keseliň döreyiş we ösüş yzygiderliligi. Durediji bedene ýokarky dem alyş ýollaryndan düşýär. Kesel dörediji nemli örtükleri zeperleýji häsiýete eýedir.

Keseliň döreyişinde we ösüşinde 5 döwür bellenýär.

I döwür – döredijiniň dem alyş ýollarynyň nemli bardalaryna düşmegi we köpelmegi.

II döwür – döredijiniň gana düşmegi we dürli ulgamlara we içki agzalara zäherli we zäherleýji-allergiki täsir etmegi.

III döwür – dem alyş ulgamynyň dürli bölümlerinde çişme hadysasynyň ýüze çykmagy.

IV döwür – ikilenji gaýraüzülmeleriň ýüze çykmagy.

V döwür – dürli üýtgeşmeleriň kadalaşýan döwri.

Dörediji dem alyş ulgamyna düşen ýerinde, zeperleýji täsirini ýetirip, gaýnaglama hadysasyny ýüze çykarýar. Ondan başga-da döredijiniň zäherli maddasynyň täsiri netijesinde bronhlaryň geçirijiligi bozulýar we kislorod ýetmezçiligi ýüze çykýar.

Kesel dörediji ýokarky dem alyş ulgamynyň nemli örtüginde köpeliýär we oňa zeper ýetirýär, ondan soň gana düşýär. Şol sebäpden hem döredijiniň antigeni kelle beýnisinde, böwrekde, limfa düwünlerinde, badam şekilli mázlerde, dalakda tapylýar. Dürli agzalara hem-de ulgamlara diňe bir dörediji däl-de, dargan öýjükleriň gana düşen önümleri hem bedene zäherleýji täsir edýär. Zäherleýji täsir has duýgur bolan agzalara we ulgamlara nerw hem-de gan-damar ulgamlary degişlidir.

Merkezi nerw ulgamynyň dürli bölümlerine, ilki bilen diensefal meýdançasyna zeper ýetýär, şol sebäpden vegetatiw nerw ulgamynyň işjeňligi bozulýar. Ol hem öz gezeginde vegetatiw bölümiň işini sazlaýşynyň üýtgemegine, kapillýar birleşdiriji dokumalaryň geçirijiliginiň ýokarlanmagyna getirýär. Ýerli gan aýlanyşynyň bozulmasy, bu ýokanjyň döreyşinde we ösüşinde esasy orun eýeleýär.

O₂ ýetmezçiligi hem-de ýerli gan aýlanyşyň bozulmasy nerw, endokrin ulgamlarynyň işjeňliginiň dürli bozulmasyna, ýürek muskulynyň zeperlenmesine getirýär. Ol hem madda çalşygynyň bozulmasyna, natriý duzunyň bedende ýygnanmagyna, zäherlenme alamatlarynyň derejesiniň ýokarlanmagyna getirýär. Ondan başga-da, döredijiniň öýjüge täsiri netijesinde, öýjük iýmitlenmesiniň dürli bozulmasy, agzalaryň, dokumalaryň zeperlenmesi, ganyň turşy-aşgar deňagramlylygynyň üýtgemesi bellenýär. Keseliň agyr derejesinde,

zäherlenmäniň başlangyç döwründe-de çuňňur üýtgeşmeler ýüze çykýar, dem alyş ýollarynda gaýnaglama hadysasy başlanýar. Kesele mahsus üýtgeşmeler traheýanyň we bronhyň yüzleý öýjüklerinde ýerleşýär. Öýjüklerde döredijiniň antigeni tapylýar. Ondan soň ikilenji ýokanjyň goşulmagy netijesinde dürli gaýraüzülmeler ýüze çykýar. Ikilenji ýokanjyň goşulyşmagy, dem alyş ýollarynyň hem-de bedeniň goranyş ulgamynyň işjeňliginiň bozulmagy netijesinde keseliň agyr derejeleriniň ýüze çykmagyna we erbet netijelere getirmegi mümkin. Stafilokok döredijisi goşulanda kesel ýaýran görnüşde geçýär, çüýremeli traheobronhit, beýleki agzalarda we ulgamlarda bolsa dürli gaýraüzülmeler bellenýär. Wirus we bakterial antigenleriň dargan önümleriniň täsiri netijesinde bedende sensibilizasiýa hadysasy ýüze çykýar. Bedende allergiýa hadysasynyň ýüze çykmagy, bogujy üsgülewik, dispepsiýa alamatlary, deri örtügiňiň zeperlenmesi bilen häsiýetlendirilýär. Ondan soň bedendäki dürli üýtgeşmeleriň kadaly derejesine gelmegi bellenýär we näsag gutulýar.

Keseliň alamatlary. Kesel alamatlaryny ilkinji bolup 1889-njy ýylda N.F.Filatow öwrendi. Keseliň gizlin döwri, adaty, birnäçe sagatdan 1-2 güne çenli dowam edýär (kä ýagdaýlarda uzalyp biler). Geçiş boýunça ýeňil, orta agyr, agyr derejelerde ýüze çykýar. Şeýle-de, gipertoksiki, yüzleý, alamatsyz görnüşlerini belleýärler. Kesel ýiti, beden gyzgynynyň 38-40 gradusa çenli ýokarlanmasy bilen başlanýar hem-de 2-5 güne çenli dowam edýär, zäherlenme alamatlary ýeňezykär. Ol merkezi nerw ulgamynyň işjeňliginiň bozulmasy bilen baglanyşykly bolýar. Zäherlenmäniň irki we esasy alamatlaryna: kellagyry, baş aýlanma, gaýtarmaklyk, garmynda agyry, duýujylygynyň ýokarlanmasy, ysgynsyzlyk, umumy gowşaklyk, ukusyzlyk degişlidir. Beden gyzgyny has ýokary derejesine ýetende näsagyň samramasy, aňynyň üýtgemegi, meningeal alamatlar, muskullarda agyrylar, üşütme bellenýär. Kellagyry maňlaýda, göz almasynda has-da güýçli ýüze çykýar.

Zäherlenmäniň netijesinde ýürek-damar ulgamynda dürli üýtgeşmeler ýüze çykýar, olara wagtlaýyn gan basyşynyň ýokarlanmasy hem-de onuň peselmegi, tahikardiýa ýa-da

bradikardiya, ýürek urgusynyň kütelmesi, agyz, burun-dodak üçburçlugynyň gögermesi degişlidir. Owunjak gan damarlaryna zeper ýetmegi netijesinde, näsagyň burnunyň ganamasy, nemli örtüklerine gan öýmesi, ýüzüne, deri örtüğine ownuk nokat görünüşli ganöýme, käte näsaglaryň burnundan, böwrekden, içegelerden gan akma alamatlary bellenýär. Bu alamatlar bilen bilelikde эъзлеэ sowuklama alamatlary эъзе зыкыр bilэдр. Olara damagyň gijemegi, agyrmagy, gözüniň gyzarmagy, burnuň dykylmagy, nemli örtügiň çişmegi, gury üsgülewýk degişlidir. Кдwagtlar laringit, traheit alamatlary эъзе зыкэар.

Grip ýokanjynyň çagalardaky aýratynlyklary

Çagalara, kuplenz, kesel uly adamlardan howa-damja ýoly bilen ýokuşýar. Seýrek kesel näsaga emzikleriň, oýnawaçlaryň, gap-gaçlaryň üsti bilen geçip biler. Bábeklerde we 1 ýaşyna ýetmedik çagalarda käbir aýratynlyklar bellenýär. Kesel ýuwaş-ýuwaşdan, beden gyzgynynyň aram derejesi bilen başlanýar. Zäherlenme alamatlary bolmaýar ýa-da ýüzleý derejede bolýar. Çagalar iýmitden ýüz öwürýärler, üsgürýär, burny dykylýar, çalt-çaltdan gaýtaryar, seýrek bogujy laringotraheit ýaly alamatlar bellenýär. Ýöne oňa seretmezden 1 ýaşyna ýetmedik çagalarda kesel agyr görnüşde geçýär. Sebäbi olarda, köplenç, ikilenji gaýraüzülmeler (otit, öýken sowuklamasy) bellenýär hem-de erbet netijelere getirýär.

Has ýaş çagalarda kesel aňynyň üýtgemegi, gaýtarmagy, tutgaý hem-de meningeal alamatlary bilen başlanýar. Tutgaý bedeniň ýokary gyzgynynyň netijesinde ýüze çykýar. Käbir çagalarda ýokary beden gyzgynyň täsiri netijesinde ukusyzlyk, gaharjaňlyk, dem alşyň ýygylaşmagy bellenýär.

Bábeklerde we bir aýlyk çagalarda grip ýokanjy kesel alamatlarynyň ýüzleýligi bilen tapawutlanýar. Ol näsaglaryň burnundan dem alşy kynlaşýar, biynjalyk bolýar, ysgynsyzlyk, işdäsiň kemelmegi, gaýtarma alamatlary bellenýär. Şeýle alamatlar beden gyzgynynyň kadaly ýa-da subfebril ölçeginde ýüze çykýar.

Soňky günlerde dem alşyň ýetmezçilik alamatlary: demgysma, agyz – dodak-burun töwerekleri gögerýär. Keseliň gaýrüzülmesinde öýken sowuklamasynyň ýüze çykmagy mümkin. Şu ýaş toparyndaky çagalarda gaýrüzülme has köp duş gelýär.

Grip ýokanjynyň 1-3 ýaşly çagalardaky aýratynlygy

Bu çagalarda kesel ýerli alamatlaryň gowşak, umumy alamatlaryň has aýdyň ýüze çykması bilen häsiýetlendirilýär. Kesel agyr derejede geçýär, zäherlenme alamatlary, merkezi nerw ulgamynyň zeperlenmesi we meningoensefalit alamatlary bellänýär. Köplenç bogulma alamatlary we laringotraheit ýüze çykýar. Keseliň gaýrüzülmelerine iriňli otit, sinusit, bronhopnewmoniýa degişlidir.

Keseliň geçişi çaganyň ýaş aýratynlygy, umumy we ýerli goranyş ukyby bilen bagly bolýar.

Yüzleý sowuklama alamatlary ähli ýaşdaky çagalarda ýüze çykyp bilýär. Olara damagyň, gözünüň gyzarmagy, burnunyň dykylmagy, nemli örtügiň çışmegi, gury üsgülewäk degişlidir. Uly çagalaryň bokurdagynda agyry peýda bolýar, olaryň dem alşy kynlaşýar. Ol alamatlar 4-8 gýne zenli dowam edär. Кдwagtлар laringit, traheit alamatlary эъze зykэar.

Grip ýokanjynda ýüze çykýan bogulma, hörezek bogulmasyndand tapawutlylykda, ýiti başlap, zäherlenme alamatlary bilen ýüze çykýar. Bogulma, biynjalyklyk, sesiniň gyrylmagy, sesiniň ýitmegi, güýçli üsgülewäk, demgysma, derisiniň gögermegi bilen häsiýetlendirilýär.

Keseliň gaýrüzülmesiz görnüşinde öýkende üýtgeşme bolmaýar ýa-da az ýüze çykýar. Käbir näsaglarda zäherli maddalaryň täsiri netijesinde dem alyş merkeziniň gyjyndyrylmasynyň netijesinde dem alyş işjeňligi bozulýar. Öýken sowuklamasy ýüze çykanda näsagyň demi gysýar, agzyndan köpürjikli suw akýar, gury hyžžyldy eşidilýär. Dem alyş ýollarynyň nemli örtüğine dördijiniň täsiri netijesinde zeper ýetmegi bilen, ikilenji bakterial öýken sowuklamasy döreýär. Kähallatlarda allergiki miokardit, ýürek-damar ulgamynyň ýiti ýetmezçiligi, aşgazan-içege ulgamyna zeper ýetme,

işdäsinin peselmegi, içiniň gatamagy ýa-da 1-2 gününň dowamynda içiniň geçmesi bellenýär. Käbir näsaglaryň aşgazanasty mäneze zeper ýetýär, garmynda agyry peýda bolýar, gaýtaryar, içi geçýär. Grip ýokanjynyň agyr görnüşinde käbir näsaglaryň bagry ulalýar.

Ganyň barlagynda leýkositoz, neýtrofilýoz, limfopeniýa, keseliň ilkinji güni eiozinopeniýa soňky günler bolsa leükopeniýa, limfositoz bellenär.

Keseli anyklamak. Keseliň kesgitlemesi, arzy, anamnezi, kliniki alamatlaryň, epidemiologiki we obyektiv barlaglaryň netijesinde goýulýar. Gripiň serologiki anyklanyşy üçin komplement baglanyşdyryjy täsirleşme (KBT), togtadyjy gemagglýutinasıya täsirleşmesi (TGAT) we neýtrolizasiya täsirleşmesi (NT) ulanylýar. Keseliň çeşmesinde mahsus antitelalaryň titriniň 4 esse we ondanam köp ýokarlanmagy näsagda gripiň bardygyna şaýatlyk edýär. Anyklaýşyň çalt usuly hökmünde immunofluoressensiya usuly ulanylýar. Şeýle-de polimeraz zynjyrlı täsirleşme usuly bilen wiruslaryň RNK-sy ýa-da DNK-sy tapylýar.

Keseliň aratapawudy. Ýiti respirator ýokanç keselleriniň beýleki görnüşleriniň arasynda geçirilýär (RS, adenowirus ýokanç keseli, paragrip we ş.m.).

Keseliň netijesi, kuplenz, gowy tamamlanar. Hazan-da näsagda neýrotoksikoz, pnemoniýa ýa-da iriňli-nekrotiki laringotraheobronhit ýüze çykanda kesel ýaramaz netijeler bilen tamamlanmagy mümkin.

PARAGRIP

Paragrip – bu dem alyş ulgamynyň ýiti ýokanç keseli bolup, aram ýüze çykýan zäherlenme alamatlary, burnuň we ýokarky dem alyş ýollarynyň nemli bardasynyň zeperlenmesi bilen häsiyetlendirilýär.

Kesel dörediji barada. Paragrip dörediji paramiksowiruslar maşgalasyna degişli bolup, ony ilkinji bolup P.Çenok 1954-nji ýylda laringotraheit bilen kesellän çagada anyklady. 1958-nji ýylda bu

alym ýiti respirator ýokanjy bilen kesellän çagalarda wirusyň 2 sany täze görnüşini bölüp aldy. Häzirki wagtda wirusyň 4 sany görnüşü malimdir. Bu dörediji grip wirusyna seredeniňde uly bolup, ölçegi 150-250 nm barabardyr, düzüminde RNK saklaýar, ferment işjeňligini ýokarlandyryjy we gemadsorbirleýji häsiýetlere eýedir. 20-37 gradus gyzgynlykda çalt gyrylýar. A görnüşli grip döredijisinden tapawutlykda olara antigen gurluşyny üýtgetmeklik mahsus däldir.

Epidemiologiýasy. Beýleki ýiti respirator ýokançlarynyň arasynda, paragrip ýokanjynyň döreden keselleriniň düzümi 10-30%-e deňdir. Paragrip döredijisi, köplenç, öýken sowuklamasy hem-de bogujy laringotraheit bilen kesellän 2 ýaş çenli çagalarda tapylýar. Käbir alymlaryň maglumatlaryna görä, bogujy laringotraheit bilen kesellän ähli çagalaryň 40%, öýken sowuklamasynyň 14%, agyr bronhit we laringitleriň 10% paragripiň wirusy bilen baglydyr. Munda paragripiň I görnüşü has köpdür, eýsem paragripiň II görnüşü rinit, faringit käwagt öýken sowuklamasyna getirýär. Beýleki wiruslardan tapawutlykda, wirusyň III görnüşü köplenç bronhioliti we öýken sowuklamasyny döredýär. Paragrip döredijisiniň I we III görnüşü çagalarda bronhit, bronhiolit, bronhopnewoniýa we bogulma alamatlary bilen dem alyş ulgamyna zeper ýetirýär. Wirusyň II görnüşü, esasan, çagalarda bogujy laringotraheit we bronhit ýüze cykarýar. Çagalaryň ganynda wirusy neýtralizleýji antitelanyň barlygyna garamazdan paragripiň II görnüşü bilen kesellemeklik köpçülikleýin häsiýetli bolup, çalt ýaýraýanlygy äşgär edildi. Ganynda paragripiň I we II görnüşine garşy antitela bolmadyk çagalar keselleýärler we olarda kesel haýal ýaýraýar. Kesel geçirenden soň gazanylan immunitet durnuksyz we gutarnykly däldir. Gandaky antitela bedeni gaýtadan kesellemekden doly gorap bilmeýär, ýokuşan öýjüklerdäki emele gelýän interferon, wirusyň öýjüklere girmeginden we keseliň ýüze çykmagyndan hemişe goramaýar. Köp çagalaryň bedeni paragrip wirusynyň III görnüşine garşy neýtralizirleýji antitelany 4 ýaşynyň içinde gazanýarlar. Barlanýan çagalaryň ýarysynda paragrip ýokanjynyň

III görnüşine garşy antitela 1 ýaşda, I we II görnüşde bolsa 8 ýaşa ýetmedik çagalarda tapylýar.

Paragrip ýokanjy ýylyň ähli aýlarynda-da duş gelýär, ýöne gýüz-gyş aýlarynda hem-de aýratyn kiçi ýaşly çagalaryň arasynda köpçülikleýin görnüşde duş gelýär. Keseli ýaýradyjylar näsaglar bolup durýar, ýagny olar 7-10 güne çenli ýokuşma howply hasaplanýar. Kesel howa-damja ýoly bilen geçýär.

Keseliň döreýiş we ösüş yzygiderliligi. Wirus tüýkülik damjalary we tozan bilen ýokarky dem alyş ýollarynyň nemli bardasyna düşýär we esasan, burnuň we kekirdegiň epitelial öýjüklerine barýar. Wirusyň öýjük zeperlenmesi täsiri zerarly epitelial öýjüklerde distrofiýa we çüýreme hadysasy ýüze çykýar hem-de öýjükler doly ýok edilýär. Ýerli jerhetleme hadysasy emele gelýär we nemli eksudat ýygnanýar, çiş alamatlary ýüze çykýar. Aýdyň ýüze cykan ýerli üýtgeşmeleri aýratyn-da kekirdekte görmek bolýar, şonuň netijesinde krup alamatynyň ýüze çykmagy mümkin. Ilkinji ýerleşen ojakdan paragripiň wirusy gana düşýär we umumy zäherleýji täsir edýär, bu bolsa bedeniň gyzgynynyň ýokarlanmagyna, kellağyry we ş.m. kliniki alamatlar bilen ýüze çykýar. Keseliň döremeginde virus antigenleri we ölen epitelial öýjükleriniň dargama önümleri bilen bedeniň sensibizasiýasynyň, şeýle-de immunologik goranyşyň ýerli we umumy faktorlarynyň peselmegi sebäpli, endogen floralaryň aktiwleşmeginiň hasabyna ýa-da ekzogen ýokuşmaklygyň netijesinde ýüze çykýan bakterial keselleriň uly ähmiýeti bar, hereket edýän virus antigenlerine jogap bolup, virus neýtralizirleýji, komplement baglaşdyryjy we gemaglyutinirleýji antitelalar bölünip çykýar, olar tiz sagalmaklygy üpjün edýär. Muňa garamazdan, sagalandan soň mahsus antitelalaryň möçberi çalt peselýär we şu virus bilen gaýtdan duşuşanda, bedeni ilkinji gezek kesellemekden doly gorap bilmeýär, ýöne keseliň agyr görnüşleriniň ýüze çykmaganyň önüni alýar. Goranyş antitelalary sekretor IgA, şeýle-de syworotkadaky IgM we IgG klaslara degişlidir. Immuniteti ýitirmeklik şeýle bir çalt bolýar, ýagny çaga 1 ýylyň dowamynda paragrip bilen iki we ondan hem köp gezek keselläp bilýär.

Keseliň alamatlary. Keseliň gizlin döwri 2-7, ortaça 3-4 günden ybarat. Kesel näsaglaryň köpüsinde beden gyzgynynyň ýokarlanmagy, gowşak zäherlenme alamatlary we kataral hadysalary bilen ýiti başlaýar. Bedeniň gyzgyny keseliň 2-3-nji güni, seýrek ýagdaýlarda birinji güni ýokary derejä ýetýär. Keseliň möwjän döwri çaganyň umumy ýagdaýy orta agyrlykda bolýar. Çagalaryň gowşaklygy, işdäsinin peselmegi we ukusynyň bozulmagy başlanýar. Seýrek ýagdaýlarda kellagyry, bir gezek gusmaklyk bolýar. Käbir näsaglaryň bedeniniň gyzgynynyň 40 gradusa ýetmegi mümkin, ýöne munda has güýçli ýüze çykan zäherlenme alamatlary bolmaýar. Kataral hadysalar paragripde keseliň 1-nji gününden aýdyň ýüze çykandyr. Çagalar gödek, gurak, gowşamaýan üsgülewüğe, bogazda agyry, burun akmaklyga, burnuň dykylmagyna arz edýärler. Burundan akýan suwuklyk başda nemli, soňra bolsa nemli-iriňli bolmagy mümkin. Agyz-damaga seredilende çişýänligi, ýumşak kentlewügi, kentlewük tarlarynyň, damagyň yzky nemli diwarynyň bardalarynyň gyzaranlygy, käwagtlar lakunalarda ekssudatly-iriňli toplum tapylýar. Paragrip ýokanç keseliniň ilkinji ýüze çykyş alamaty bolup, köplenç krup (bozulma) alamaty durýar. Ol, esasan, 2-den 5 ýaş çenli bolan çagalarda duş gelyär. Çaga doly sagat wagtynda, gijesine duýdansyz gödek, “it üýrýän” ýaly üsgülewük bilen oýanýar. Sesiniň çalt gyrylmasy, oňa sesli dem alyş we kekirdegiň stenozy ýüze çykýar. Köplenç, stenozyň II derejeli, örän seýrek bolsa III derejesi ýüze çykýar. Ýiti stenozirleýän laringotraheit (6 aýa çenli) çagalarda seýrek duş gelyär.

Keseliň toparlara bölünişi. Agyrlygy boýunça paragripni ýeňil, orta agyrlykdaky we agyr görnüşlerini tapawutlandyrmak bolýar. Keseliň ýeňil görnüşinde bedeniň gyzgyny, köplenç, kadaly ýa-da subfebril ölçegde bolýar. Kesel burnuň dykylmagy we kataral hadysalar bilen ýüze çykýar. Orta agyrlykdaky görnüşinde bedeniň gyzgyny 38-39 gradusa çenli ýetýär, zäherlenme alamatlary aram ýüze çykýar. Keseliň agyr görnüşleri seýrek duşýar.

Keseliň geçişi. Gaýrüzülmesiz görnüşinde keseliň dowamlylygy 7-10 gün. Bedeniň gyzgynynyň ýokarlanmasy we zäherlenme alamatlary 2-3 günden köp saklanmaýar, üsgülewük,

burnuň akmagy we bogazdaky gyzarma 7-10 günden aýrylýar. Ganyň barlagynda kesel başlananda aram leýkositoz bolýar, soňrak leýkopeniýa we eritrositleriň çöküş tizligi (EÇT) sähelçe ýokarlanýar.

Keseliň gaýrüzülmesi. Ikilenji gaýrüzülmeleriň ýüze çykmagynda bakterial floralary sebäp bolýar. Ol gaýrüzülmelere pnevmoniýa, angina, sinusit we otit degişlidir.

Bu gaýrüzülmeler kiçi ýaşly çagalarda duş gelýär hem-de keseliň irki we soňky döwürlerinde ýüze çykýar. Gaýrüzülmeleriň birikmesi hemişe çaganyň ýagdaýyny agyrlaşdyrýar: bedeniň gyzgyny has ýokary ölçeglere ýetýär. Haçan-da näsagda pnevmoniýa başlansa, onda onuň üsgülewügi güýçlenýär, auskultasiýa we perkussiyä barlagynda öýkende üýtgeşmeler ýüze çykýar. Otit bolanda çaga kellesini iki topara bulaýar, aglaýar, biynjalyk bolýar, ýatmaýar. Otit, köplenç, kataral, seýrek iriňli bolýar. Eger-de paragripde stenozirleýji laringotraheit giç, keseliň 3-5 gününden soň ýüze çyksa, ony keseliň gaýrüzülmesine degişli etseň bolar. Bu ýagdaýda krup bakterial flora tarapyndan ýüze çykýar. Giçki krup dowamly we agyr geçýär. Bakterial gaýrüzülme ýüze çykanda ganda leýkositoz taýak ýadroly süýşme, eritrositleriň çöküş tizligi (EÇT) ýokarlanmagy belenilýär.

Paragrip keseliň çagalardaky aýratynlyklary

Çagalaryň dem alyş ýollarynyň ýiti ýokanç keselleriniň arasynda 10-30% düzümini paragrip ýokanjy tutýar. Köplenç, 2 ýaşyna ýetmedik çagalar köp keselleýärler, 7 ýaşdan ulular bolsa seýrek keselleýärler. Çagalar edaralarynda köpçülikleýin uçgun görnüşinde ýaýramaga ukyply. Çagalaryň ählisi diýen ýaly bu ýokanjy birnäçe gezek geçirýärler. Paragrip ýokanjy bilen kesellän çagalarda gödek, gury üsgülewük, bogazynda agyry, burnunyň dykylmasy belenilýär. Burnundan nemli ýa-da nemli-iriňli suw akýar. Käte kesel ilki başda bogulma alamaty bilen ýüze çykýar we 2-5 ýaşly çagalarda köp duş gelýär. Duýdamsyz gury, gödek, üýrüji ähenli üsgülewük bilen ukudan oýanýarlar, sesi bozulýar, sesli dem

alýş we kekirdek stenozy ýüze çykýar. Ýöne paragrip ýokanjynda bogulma seýrek II we III derejä ýetýär. Paragrip bogulmasynyň aýratynlygy esasy kesel alamatlarynyň ýitmegi bilen stenozyň aýrylmagydyr. Haçan-da ikilenji ýokançlar goşulanda bogulma alamatlary uzak saklanýar. Çagalarda, köplenç, öýken sowuklama, basyk, sinusit, otit ýaly gaýrüzülmeleri bolýar. Ol bolsa öz gezeginde näsagyň umumy ýagdaýynyň beterleşmegine, beden gyzgynynyň has ýokarlanmagyna, zäherlenme alamatlaryň derejesiniň artmagyna getirýär. Bogujy laringotraheit paragrip ýokanjynyň gaýrüzülmesine degişli bolup, eger-de ol kesel başlandan 3-5 günden soň ýüze çyksa, onda ol bakterial dörediji tarapyndan ýüze çykandyr we adaty, uzak dowam edýär. Ýiti stenoziýe laringotraheitiň alamatlary köpdürli bolup, beden gyzgynynyň ýokarlanmagy, umumy gowşaklyk, biynjalyklyk, sesiniň gyrylmagy ýa-da ýitmegi, gurak, üýrüji äheňli üsgülewügiň ýüze çykması bilen häsiýetlendirilýär. Ýiti stenoziýe laringotraheit IV derejede bolup, kesel alamatlarynyň netijesi esasynda bölünýär.

I derejeli laringotraheit (kompensirlenen döwri). Näsagyň dem almasynyň kynlaşmagy, ýajyk oýunyň çekilmesi, sesiniň gyrylmagy, biynjalyk bolanda ýa-da fiziki agram salnanda sesli dem alyş bellenýär. Beden gyzgynynyň ýokarlanmaklygy ähli näsaglara mahsus däl, köplenç, kăbirinde ol kadaly ölçegde saklanýar, ýöne kăte onuň ýokarlanmagy hem ähtimal. Ol, esasan hem, wirusly-bakterial goşulyşmada köp ýüze çykýar. Gipoksemiýa I derejeli laringotraheide mahsus däl, bolajy-da has pes derejede bolýar. I derejeli laringotraheide arterial ganyň düzümi üýtgemýär. Bu döwür birnäçe sagatdan 1-2 güne çenli dowam edýär.

II derejeli laringotraheit (subkompensirlenen döwri). Näsagyň beden gyzgyny ýokarlanýar, sesli dem alyş bellenýär, sesi gyrylýar, wagtal-wagtal sesi ýitýär, döş kapasasynyň öýjagazlarynyň we gapyrga aralarynyň çekilmesi bolýar, kömekçi muskullar dem alşa gatnaşýar, üsgülewügi gurak, üýrüji, äheňli. Syrkawlar biynjalyk, işdäsi peselýär, ukusy ýüzleý, özüne oňaly ýagdaý gözleýärler, agyz, burun-dodak üçburçluga gögerýär, deri örtükleri solak,

tahikardiýa ýüze çykýar. Näsagyn dem alşy daş-töweregindäki adamlara eşidilýär. Gipoksemiýanyň derejesi artýar, giperkapniýa bolýar. Bu döwür 3-4 gün dowam edýär. Bu ýagdaýyň wagtlaryn ýa-da hemişelik bolmagy mümkin.

III derejeli laringotraheit (dekompensirlenen döwri). Ähli kesel alamatlary ýokary derejede ýüze çykýar. Çaga çendenaşa oýanyjy ýa-da özüni bilmeýär, beden gyzgyny 40 gradusa zenli ýokarlanýar, a-da adatdakydan peselýär, ähli kumekçi muskullar dem alşa gatnaşýar. Näsag agzyndan dem alyar, dem alanda döşüniň aşagy içine çökyär, burun-dodak üçburçluga, deri örtükleri, dodagy gögerýär, döş kapasasynda we garnynda gan damarlary görünýär. Deri örtükleri zygyrýar ýa-da derleýär. Näsaglar ysgynsyz, gowşak bolýar. Näsagyn gözünde gorky bolýar, dem alşy, ýürek urgusy ýygylaşýar, sesi kütelýär, nädogry puls ýüze çykýar, auskultatiw barlagda öýken sesi ýüzleý eşidilýär. Gipoksemiýanyň derejesi artýar, asidoz ýüze çykýar.

IV derejeli laringotraheit (asfiksiýa ýa-da terminal döwri). Näsagyn ýagdaýy has agyr, ölüm howply, deri örtügi gögümtil, tutuşlaýyn gögerme bolýar. Näsag huşuny ýitirýär, koma düşýär, tutgaý alamatlarynyň bolmagy mümkin, beden gyzgyny adatdakydan aşaklaýar ýa-da kadaly ölçeglerde saklanýar, dem alşy ýüzleý, çalt we kadasyz, wagtal-wagtal dem alşynyň togtamagy (apnoýe), ýürek urgusynyň peselmegi (bradikardiýa), öýken sesiniň kütelmesi bellenýär. Şol bir wagtda dem alyş, gan-damar, ýürek ýetmezçiligi, metaboliki üýtgeşmeler ýüze çykyp, näsagyn ýagdaýyny agyrlaşdyrýar. Öýken sesi çalaja eşidilýär, asfiksiýa zerarly dem alşy togtayar.

Keseli anyklamak. Keseliň kesgitlemesi näsagyn arzy, anamnezi, kliniki alamatlary boýunça, epidemiologiki we obýektiw barlaglaryň netijesinde goýulýar. Paragripiň serologiki anyklanyşy üçin KBT, TGAT we NT ulanylýar. Keseliň çeşmesinde mahsus antitelalaryň titriniň 4 esse we ondanam köp ýokarlanmagy näsagda paragripiň bardygyna şaýatlyk edýär. Anyklaýşyň çalt usuly hökmünde immunoflüoressensiýa usuly ulanylýar. Şeýle-de

polimeraz zynjyrlý täsirleşme usuly bilen wiruslaryň RNK-sy ýa-da DNK-sy tapylýar.

Keseliň aratapawudy. Ýiti respirator ýokanç keselleriniň beýleki görnüşleriniň arasynda geçirilýär (RS, adenowirus ýokanç keseli, grip we ş.m.).

Keseliň netijesi. Kupleňz gowy tamamlanýar. Hazan-da näsagda pnewmonia ýa-da iriňli-nekrotiki laringotraheobronhit ýüze çykanda, keseliň ýaramaz netijeler bilen tamamlanmagy mümkin.

ADENOWIRUS ÝOKANÇ KESELI

Bu beden gyzgynynyň ýokarlanmagy, uly bolmadyk zäherlenme, dem alyş ýollarynyň, içegäniň, gözün nemli bardasyna, limfa dokumasyna zeper ýetmegi bilen häsiýetlendirilýän ýiti respirator ýokanç keselidir. Esasan, kiçi ýaşly çagalar keselleýärler. Ol çagalaryň umumy respirator keselleriniň 30% düzüp, 5 ýaşyna çenli çagalaryň ählisi diýen ýaly bu keseli geçirip, olaryň ýarysynyň bolsa birnäçe gezek kesellemegi ähtimal. Virus ilkinji gezek alymlar W.Rowe we R.Huebner tarapyndan 1953-nji ýylda ABŞ-da badam mäslerinde emel geçirilen çagalarda açylyp, ony adenowiruslar diýip atlandyrypdyrlar. Döredijiniň 41 sany serologik görnüşi tapawutlandyrylýar. Onuň ölçegi 70-90 nm bolup, düzüminde DNK saklaýan A,B,S antigeni bardyr: A – topara ýöriteleşdirilen (ähli adenowiruslar degişli), B – antigeniň zäherlenme alamatlaryny dörediji, S – ýöriteleşdirilen häsiýeti bardyr. Adenowiruslar adam dokumalaryna öýjük zeperleýji täsir edýärler. Ýokanç kesel, köplenç, döredijiniň 1, 2, 3, 4, 7, 7a, 14, 21 görnüşleri tarapyndan döredilýär. Beýleki wiruslardan tapawutlylykda dörediji wirus daşky gurşawyň täsirine has durnuklydyr.

Epidemiologiýasy. Näsaglar hem-de wirus guterijiler keseli ýaýradyjylardyr. Näsaglar keseliň ýiti döwründe has-da ýokuşma howply hasaplanýarlar. Bu döwürde 2 hepdeň dowamynda dörediji

näsagyn burun, gözünüň nemli suwuklygy, täreti bilen köp mukdarda daşary çykarylýar. Bu ýokanç ABŞ, Ýewropa, Aziýa, Afrika döwletlerinde uçgun görnüşinde ýa-da ýekeleşýän görnüşde duş gelyär. Esasan, gyş aýlary köp duş gelyär. Kesel howa-damja hem-de iýmit üsti bilen ýokuşýanlygy sebäpli respirator ðokanjyna-da, içgeçme keseline-de degişli edilendir. 3 aýlyga ýetmedik çagalara immunitetiň enesinden transplasentary ýol bilen geçenligi zerarly kesellemeýärler. 6 aýlykdan soň ähli çagalar bu kesele duýgur bolýarlar. Gaýtadan kesellänligi zerarly çagalarda işjeň immunitet döreýär we 5 ýaşdan uly çagalar seýrek keselleýärler.

Keseliň döreýiş we ösüş yzygiderliligi. Döredijiniň giriş derwezesine ýokarky dem alyş ýollarynyň, gözüň, içegäniň nemli örtügi degişli. Pinositoz ýoly bilen dörediji duýgur epiteliýal öýjükleriň sitoplazmasyna, soň ýadrosyna hem-de ýerli limfa düwünlerine aralaşýar. Zeper ýeten öýjüklerde wirus DNK-sy we 16-20 sagatdan wirusyň ýetişen bölekleri emele gelyär. Bu hadysa öýjükleriň bölünmeginiň togtamagyna we ölmegine getirýär. Wirusyň epiteliýal öýjüklerde we ýerli limfa düwünlerinde köpelmegi keseliň gizlin döwrüne gabat gelyär. Wirus zeperlenmedik öýjüklere we gana aralaşýar, burnuň, bogazyň yzky diwarynyň nemli bardasyna, badam şekilli mäsleşlere, ýerli limfa düwünlerine zeper etýär.

Keseliň alamatlary. Kesel ýuwaş-ýuwaşdan başlanýar we ýerli alamatlaryň umumy alamatlardan agdyklyk etmegi bilen häsiýetlendirilýär. Kesel ýokary bolmadyk beden gyzgyny (37,2-38,8 gradus), näsagyn burnunyň dykylmagy bilen başlanýar, ýuwaş-ýuwaşdan burun-damak zeperlenme alamatlary artýar, käte dem alyş ýolunyň aşak bölekleriniň zeperlenmesi bolýar. Kesel rinit, faringit, bronhit, rinofaringit, pnewmoniya görnüşinde geçýär. Näsagyn bokurdagynda, damagynyň yzky diwarynda ýeňil gyzarma we bokurdagyň, kiçi diliň, badam mäsleşleriniň çişmesi, badam şekilli mäsleşlerde, bokurdagyň yzky diwarynda, kiçi dilde seýrek adajyk görnüşli agymtyl örtük peýda bolýar, ol ýumşaşýar we 1 hepdeň dowamynda doly ýitýär. Rinit, bokurdagyň nemli bardasynyň

çişmegi 10-12 gün we ondan hem köp güne çenli saklanýar. Şol bir wagtda limfa düwünleriniň aň aсты we ýeňse toparlary çişýär. Olardan başga-da çagalarda zygly ысгылеуэк болар.

Adenowirus keseliniň çagalardaky aýratynlygy

1 ýaş çenli çagalarda adenowirus ýokanjynda 4-5 gezege çenli suwuk täret belleniýär. Täretde hiç-hili garyndy bolmaýar we 3-4 günden soň kadalaşýar. Ondan başga-da näsagyň ýerli limfa düwünleri ulalýar. Çagalarda krup alamatlarynyň ýüze çykmagy ähtimal. Kesel çagalarda uzak wagtlap dowam edýär. Ýokary beden gyzgyny 5-7 gün, kähallatlarda 2-3 hepde çenli saklanýar. Keseliň kataral konjunktiviti 7 güne çenli, örtüklü görnüşi 2 hepde çenli dowam edýär. Ýokarky dem alyş ýollarynyň sowuklama alamatlary 2-4 hepdeden soň aýrylýar. Kiçi ýaşly çagalarda otit, sinusit, uşak sowuklamasy ýaly gaýrüzülmeler ýüze çykýar. 1 ýaşyna ýetmedik çagalaryň ýokanç keseli agyr geçirýänligi sebäpli hökmany hassahanada bejerilýär.

Keseli anyklamak. Keseliň kesgitlemesi näsagyň ýüz tutmasy, anamnezi, kliniki alamatlary, epidemiologiki we obýektiv barlaglaryň netijesinde goýulýar. Serologiki anyklanyşy üçin KBT, TGAT we NT ulanylýar. Keseliň çeşmesinde mahsus antitelalaryň titriniň 4 esse we ondanam köp ýokarlanmagy näsagda adenowirus ýokanç keseliniň bardygyna şaýatlyk edýär. Anyklaýşyň çalt usuly hökmünde immunofluoressensiýa usuly ulanylýar. Şeýle-de polimeraz zynjyrlý täsirleşme usuly bilen wiruslaryň RNK-sy ýa-da DNK-sy tapylýar.

Keseliň aratapawudy. Ýiti respirator ýokanç keselleriniň beýleki görnüşleriniň arasynda geçirilýär (RS, rinowirus ýokanç keseli, grip we ş.m.).

Keseliň netijesi kuplenz, gowy tamamlanýar. Hazan-da näsagda pnemoniýa ýa-da iriňli-nekrotiki laringotraheobronhit ýüze çykanda, keseliň ýaramaz netijeler bilen tamamlanmagy mümkin.

RESPIRATOR SINSITIAL YOKANÇ KESELI

Bu virus özüniň adyny öýjüklerе mahsus öýjük zeperleýji täsir ýetirmegi zerarly aldy. Onuň netijesinde bolsa simplastlar we sinsitiler emele gelýär.

Kesel durediji barada. Wirus RNK saklaýan, paramiksowiruslar maşgalasyna degişli bolup, ölçegi 120-200 nm deňdir, daşky gurşawyň täsirine durnuksyzdyr. Onuň 2 görnüşi mälimdir: umumy komplement baglanyşdyryjy antigen saklaýar. Beýlekisi paramiksowiruslardan tapawutlykda respirator sinsitial wiruslar düzüminde gemaglýutinin we neāraminidaza saklamaçar.

Epidemiologiasy. Ýokanç keseliň çeşmesi bolup näsaglar hyzmat edýärler. Olar doredijini 10-14 günün dowamynda daşky gurşawa bölüp çykarýarlar. Kesel diňe howa-damja ýoly bilen ýokuşýar. Ähli ýurtlara ýaýrandyr we bütin ýylyň dowamynda, esasan hem, gýş we ýaz aýlary has köp duş gelýär. Ejesinden immunitet geçýänligi sebäpli 4 aýdan kiçi ýaşly çagalar kesellemeýärler. Diňe wagtyndan ön doglan çagalarda immunitet bolmaýar, şonuň üçin hem olaryň kesellemekligi ähtimal. Näsaglaryň ganynda we burnundan bölünip çykýan suwuklykda mahsus antitela tapylýar. Kesel geçirenden soňky immunitet durnukly däldir. Mahsus antitela bolmadyk ýagdaýynda kesel möwjän görnüşde ýüze çykýar, ýöne keseliň az alamatly görnüşiniň hem ýüze çykmagy ähtimal.

Keseliň döreýiş we ösüş yzygiderliligi. Wirusyň giriş derwezesi bolup dem alyş ýollary hyzmat edýär. Bedende doredijiniň köpelmesi dem alyş ýollarynyň nemli bardasynyň epitelial öýjüklerinde bolup geçýär, ýaş çagalarda ownuk bronhlara we bronhiolalara ýaýraýar. Respirator sinsitial wirusy dem alyş ýollarynyň epitelial öýjüklerine aralaşyp, olaryň ulalmagyna getirýär, simplastlary, ýalan öýjükleri doredýär, ondan başga-da köp gakylyk emele getirýär, ol hem öz gezeginde ownuk bronhlaryň we bronhiolalaryň diwarynyň daralmagyna, onuň goýy nem, gurak epiteliýalar hem-de leýkositler, limfositler bilen dykylmagyna getirýär. Bronhlaryň çykaryş işjeňligi bozulýar, ownuk atelektazlar

emele gelýär, alveolalaryň diwarlary galňayar, bu bolsa O₂ çalşygynyň bozulmagyna we kislorod ýetmezçiliginiň ýüze çykmagyna getirýär. Respirator sinsitial ýokanç keseliniň geçişinde dem ýetmezçiligi hem-de ikilenji ýokançlaryň utgaşyp gelmesi bellenýär.

Şikeslenme üýtgeşmeleri. Makroskopiki barlagda kekirdegiň, traheýanyň, uly bronhlaryň nemli bardasy ýüzleý bolýar. Ownuk we orta bronhlarda zeperlenen epiteliýalar öz ölçeginden birneme ulalan. Epiteliýalaryň köpelmesi netijesinde köp ýadroly emzik görnüşli ösüntgiler emele gelýär we ol hem öz gezeginde bronhlaryň diwaryny gysýar. Öýkende doly ganlylyk, yzky böleklerinde bolsa uly bolmadyk garamtyl-gaty reňkli gaýnaglama alamaty görünýär. Gan aýlanyşygynyň bozulma alamatlary ýbze zykzar hem-de ownuk ojakly atelektaz we emfizemalar emele gelzdr.

Keseliň alamatlary. Keseliň gizlin duwri 3-7 gýne zenli dowam edzdr. Keseliň alamatlary näsagyň ýaşyna bagly bolýar. Bábeklerde we I ýaşyna ýetmedik çagalarda kesel alamatlary kem-kemden ýüze çykýar. Ilkinji günlerden başlap burnundan dem almagyň kynlaşmasy, köp bolmadyk nemli suwuklyk bölünip çykması we kâte gury üsgylewýk bellenýär. Bogazyň gyzarmagy, damagyň yzky diwarynyň az-kem gyzarmasy bellenýär. Beden gyzgyny kadaly ýa-da ujypsyz derejede ýokarlanýar. Näsagyň ýagdaýynyň agyrlaşmagy kellagyry, umumy gowşaklyk alamatlary bilen ýüze çykýar. Yüzi agaryar hem-de çişýär. Kesel 2-3 hepda çenli dowam edýär, ýeňil derejesinde keseliň alamatlary 3-7 günün dowamynda ýityär. Yöne, köplenç, ýaş çagalarda keseliň ilkinji günlerinden başlap zeperlenme bronhda, öýkende bolup geçýär hem-de bronhit, bronhiolit, öýken sowuklama görnüşinde ýüze çykýar. Näsagyň umumy ýagdaýy beterleşýär. Dem alyş ýollarynyň aşaky bölekleri zeperlenende bedeniň gyzgyny ýokarlanýar, üsgülewügi güýçlenýär, üznüksiz tutgaý görnüşli bolýar we soňunda kyn gopýan, goýy gakylyk gopýar. Kähalatlarda tutgaý görnüşe eze bolzan üsgylewýk dowamly bolýar, gaýtarmak, işdäsinin kemelmegi, ukusynyň bozulmagy ýaly alamatlar bellenýär we gökbogma ýokanjyna menzeş geçýär. Keseliň agyr derejesinde dem aetmezçiligi

гъэзленэдг, дем алы çaltlaşýar, burun-dodak üçburçlugy gögerýär, emfizema, bogulma alamaty ýüze çykýar. Demgysma garyşyk häsiýetli bolup, oňa döş kapasasynyň kömekçi muskullary hem gatnaşýar, sesli hyžžyldylar bolýar, barlagda kupsanly krepirirleji we ownuk dýwmeli zygly hyžžyldylar eşidilýär. Kähalatda näsagyň bagyr hem-de dalak ölçeğiniň ulalmasy bellenýär. Öýkendäki üýtgeşmeler çalt azalyp, 3-7 günden soň doly geçýär, ol bolsa gaýnaglama hadysasynyň alweolalarda däl-de, ownuk bronhlarda we bronhiolalarda ýerleşmekligi bilen düşündirilýär. Dem ýetmezçilik alamatlary azaldygyça, bagry, dalagy kiçelip, kadaly ölçeğine ýakynlaşýar. Umumy ganyň barlagynda, köplenç, normositoz, seýrek leýkopeniýa ýa-da eritrositleriň çöküş tizligi (E3T) ujypsyz derejede artmasy bellenýär. Käbir näsaglarda eozinofilleriň sany artýar. Köplenç, ikilenji ýokançlar goşulýar we alamatlaryň yzyna gaýdyş döwri 2-3 hepde çenli uzalýar, leýkositoz, monositoz, eritrositleriň çöküş tizligi (E3T) ýokarlanmasy bellenýär. Ikilenji bakterial ýokançlaryň goşulmasy netijesinde öýken sowuklama hem-de ýüzleý ýeňil gaýnaglama kataral alamatlar bilen ýüze çykýar.

Respirator sinsitial ýokanç keseli agyrylyk derejesi boýunça: ýeňil, orta agyrylykdaky we agyr derejelere bölünýär. Geçiş boýunça: adaty, gaýrtyzlymsyz we gaýrtyzlymeli bolup bilýär.

Ýeňil derejesinde kesel ýokarky dem alyş ýollarynyň ýeňil sowuklamasy görnüşinde geçýär, zäherlenme alamatlary ýüzleý, beden gyzgyny kadaly ýa-da subfebril ölçeğerde bolýar.

Keseliň orta derejesinde beden gyzgyny 38-39,5 gradusa çenli ýokarlanýar, zäherlenme alamatlary aýdyň ýüze çykýar. Dem ýetmezçiliginiň I-II-nji derejesi bilen bilelikde bronhiolit alamatlary ýüze çykýar.

Keseliň gaýrtyzlymsy. Ikilenji bakterial ýokanjyň goşulmagy netijesinde otit, sinusit, öýken sowuklama görnüşinde ýüze çykýar.

Böbeklerde respirator sinsitial ýokanç keseli

Kesel ýuwaş-ýuwaşdan beden gyzgynynyň kadaly ölçeğinde başlanýar, näsagyň burny dykylýar, tutgaýly üsgülewэк эье зыкэар,

burun-dodak ızbırzılgıy gıgeredr, O₂ zetmezıilik alamatlary ızze zykzar, guszar, bıynjalyk bolzar. Ukusy bozulýar, ıymıtden ýüz öwürýar, öýken sowuklama bellenýar. Ganyň umumy barlagynda leykositoz, eritrositleriň çöküş tizligi (E3T) zokarlanmasy bolzar, kesel uzaga zekedr. Kupsanly gaerýzımelere getiredr.

Respirator-sinsitial keseliniň çagalardaky aýratynlyklary

Ejesinden gezen immunitet zerarly 4 aýlyga çenli çagalar seýrek, 5 aýlykdan 3 ýaşa çenli çagalar has köp keselleýarler. Uly ýaşly çagalarda bu kesel ýeňil derejede geçýar, ýokarky dem alyş ýollarynyň yüzley sowuklamasy bilen geçýar, beden gyzgyny kadaly ýa-da subfebril ölçeglerde saklanýar, çaganyň umumy ýagdaýy kán üýtgemeýar, kellesi agyrýar, endamynda agyry peýda bolýar, dowamly gury üsgülewük bellenýar. Näsagyň dem alşy çaltlaşýar, káte kükreginde agyry bolýar, öýkende gaty dem alyş, zygly hyžýldy eşidilýar, ýürek urgusy çaltlaşýar. Seýrek bagyr ölçegleri kadadan ulalýar. Kesel 2-3 hepdä çenli dowam edýar. Kesel bir ýaşyna ýetmedik çagalarda agyr derejede geçýar, olara bronhiolit we tutgaý görnüşli gury ısgılewük häsiýetlidir. Şol sebäpden olar gökbogma ýokanjyna meñzeş gelyar. Keseliň agyr derejelerinde dem alyş ýetmezçiligi bellenilýar, näsaglaryň burun-dodak üçburçlugy gögerýar, goşmaça dem alyş muskullary dem alşa gatnaşýarlar. Káhalatlarda bogulma alamaty we bogujy laringotraheit ýüze çykýar. Näsagda bronhiolit alamatlary 3-8 günden, öýken sowuklamasy 2-3 hepdeden aýrylýar. Ýokanjyň gaýrüzülmelerine otit, sinusit, öýken sowuklamasy degişlidir.

Keseli anyklamak. Kesel alamatlarynyň esasynda, kadaly za-da zokary gyzgynda O₂ ýetmezçiliginiň ýüze çykması, köpçülikleýin ýaýramagy, ekilen dokumada, burun-bokurdakdan alnan suwuklykda wirusyň tapylmagy, jübüt syworotkalarda komplement baglanyşdyryjy antitelalaryň derejesiniň ýokarlanmagy anyklaýyşda uly ähmiýete eýedir. Şeýle-de polimeraz zynjyrlı täsirleşme usuly bilen wiruslaryň RNK-sy ýa-da DNK-sy tapylýar.

Keseliň aratapawudy. Adenowirus, respirator sinsitial,

mikoplazma ýokanç keselinden, gukbogmadan tapawutlandyrylar. Gukbogma ýokanjyna sowuklama alamatlary mahsus dälär, beden gyzgyny kadaly, tutgaý görnüşli üsgülewäk, leýkositiň sany artýar.

Keseliň netijesi, kuplenç, gowy tamamlanar. Hazan-da näsagda pnemoniýa ýa-da iriňli-nekrotiki laringotraheobronhit ýüze çykanda keseliň ýaramaz netijeler bilen tamamlanmagy mümkin.

RINOWIRUSLY ÝOKANÇ KESEL

Bu burnuň we burun-damagyň nemli bardasynyň zeperlenmesi bilen geçýän, dem alyş ýollarynyň ýokanç keselidir. Kesel dörediji wirusy ilkinji bolup 1914-nji ýylda W.Kruze açdy. Wirusyň ilkinji görnüşleri 1960-njy ýylda D.Tyrrrell tarapyndan bölünip alyndy. Rinowirus diňe adamlarda we maýmynlarda kesel döredýär.

Kesel dörediji barada. Rinowirus ýokanjynyň 113 görnüşü mälimdir. Diametri 20-30 nm deň bolup, düzüminde RNK saklaýar. Käbir häsiýetleri enterowirus ýokanjynyňka meňzeşdir. Dörediji daşky gurşawyň täsirine durnuksyzdyr.

Epidemiologiýasy. Bu kesel Æer togalygynyň ähli ýerlerinde duş gelyär, ýöne sowuk howaly ýurtlarda has giňden ýaýrandyr. Köplenç, güýz-gyş aýlarynda uçgun görnüşinde duş gelyär. Ýokanç keseli zaýradyýylar näsaglar hem-de wirus guterijilerdir. Kesel howa-damja ýoly bilen ýokuşýar. Döredijiniň daşky gurşawyň täsirine durnuksyzlygy sebäpli, kesel oýnawaçlaryň, gap-gaçlaryň üsti bilen ýokuşmaýar. Näsaglar keseliň ilkinji 5 gününe çenli ýokuşma howpludyr. Bu ýokanç dürli ýaş toparynda duş gelyär, ýöne 6 aýlyga ýetmedik çagalar seýrek keselleýärler. Çagalar bagyna we mekdebe gatnaýan çagalar has köp keselleýärler. Kesel geçirenden soňky immunitet durnukly dälär.

Keseliň döreyiş we ösüş yzygiderliligi. Döredijiniň giriş derwezesi bolup burnuň nemli bardasy hyzmat edýär. Ýokarky dem alyş ýollarynda wirusyň köpelmegi, nemli bardanyň çişmegine, nemli suwuklygyň bölünip çykmagyna getirýär. Keseliň agyr

görnüşinde yerli ojakdan dörediji gana düşýär we oňa mahsus alamatlar, ysgynsyzlyk, muskullaryň hem-de tutuş bedeniň agyrysy bellenýär. Bedeniň goranyş ukybynyň peselmegi sebäpli dürli gaýrüzülmeler (otit, traheobronhit, pnewmoniya) ýüze çykýar. Burun boşlugynyň nemli bardasy çişýär we gyzarýar, nemli suwuklyk bölünip çykýar.

Keseliň alamatlary. Keseliň gizlin döwrüniň dowamlylygy 1-5 günden ortaça 2-3 güne deň bolýar. Kesel ýiti başlanýar, näsag üşedýär, subfebril ulßege zenli beden gyzgyny ýokarlanýar, burny dykylýar, asgyrýar, damagy gijeýär, üsgürýär. Köplenç, gysga wagtlaýyn kellagry, tutuş beden agyrysy ýüze çykýar. Keseliň 1-nji gününden soň näsagyň burny dykylýar, burnundan köp mukdarda seroz suwuklyk bölünip çykýar, nemli bardasy çişýär we gyzarýar. Burnunyň akýanlygy sebäpli we elýaglyk bilen köp süpürilmegi netijesinde deri örtügi gyzarýar we zeperlenýär. Kāwagtlar burun deşiginiň girelgesinde we dodakda gabarçak emele gelýär, ýüzi ýellenýär, gözi ýaşarýar hem-de gyzarýar. Damagyň yzky diwary, badam görnüşli mázler, kentlewāk tarlary gyzarýar. Kābir nāsaglar ys alşyň, tagam duýşuň bozulmagyna we eşidişiň peselmegine arz edýärler. Kābir nāsaglarda üsgülewāk гъэзленэдг, traheit we traheobronhit эъзе зүкэар.

Rinowirus ýokanç keseliniň çagalardaky aýratynlyklary

Güwrelilik döwründe ejesinden bu ýokanja garşy immunitetiň geçýänligi zerarly 6 aýlyga çenli çagalar örän seýrek keselleýärler. Köplenç keselleýjilik çagalar bagyna, mekdebe gatnaýan çagalaryň arasynda duş gelýär. Kābir çagalarda üsgülewākgiň derejesi artýar, traheit, traheobronhit ýüze çykýar. Kesel 5-7 güne çenli dowam edýär. Bir ýaşa çenli çagalaryň gyzgyny ýokarlanýar, burny dykylýar, burnundan nemli suw akýar, ukusy bozulýar, işdāsi bozulýar. Uly ýaşly çagalara seredeňde traheobronhit köp duş gelýär. Çaga üsgürýär, öýkeninde gury hyžžyldy eşidilýär.

Keseli anyklamak. Keseliň kesgitlemesi nāsagyň yüz tutmasy, anamnezi, kliniki alamatlaryň, epidemiologiki we obýektiw

barlaglaryň netijesinde goýulýar. Serologiki anyklanyşy üçin KBT, TGAT we NT ulanylýar. Keseliň çeşmesinde mahsus antitelalaryň titriniň 4 esse we ondanam köp ýokarlanmagy näsagda rinowirus ýokanç keseliniň bardygyna şaýatlyk edýär. Anyklaýşyň çalt usuly hökmünde immunofluoressensiýa usuly ulanylýar. Şeýle-de polimeraz zynjyrlý täsirleşme usuly bilen wiruslaryň RNK-sy ýa-da DNK-sy tapylýar.

Keseliň aratapawudy. Ýiti respirator ýokanç keselleriniň beýleki görnüşleriniň arasynda geçirilýär (RS, adenowirus ýokanç keseli, grip we ş.m.).

Keseliň netijesi, kuplenz, gowy tamamlanar. Hazan-da ndsagda pnewmoniýa ýa-da iriňli-nekrotiki laringotraheobronhit ýüze çykanda keseliň ýaramaz netijeler bilen tamamlanmagy mümkin.

DEM ALYŞ ÝOLLARYNYŇ ÝITI WIRUSLY ÝOKANÇ KESELLERINIŇ BEJERILIŞI WE ÖŇÜNIŇ ALNYŞY

Keseliň bejerilişi. Dem alyş ýollarynyň ýiti ýokanç keselleriniň bejerilişinde keseliň agyrlýk derejesi göz önünde tutulýar. Hassahana keseliň agyr görnüşleri, käbir ýagdaýlarda orta agyr görnüşleri, epidemiologiki görkezme boýunça ýerleşdirilýär.

Ýiti respirator wirusly ýokanç keselleriň bejerilişi 3 ugur boýunça alnyp barylýar:

1. Umumylaşdyrylan bejergi (ýiti respirator ýokanç keselleriň ählisinde kliniki alamatlary doly aýrylýança ulanylýar);
2. Wirusa garşy bejergi (gripde ulanylýar);
3. Alamatlar toplumyna garşy bejergi (ömrüne howp salýan alamatlar toplumu aýrylýança ulanylýar).

Umumylaşdyrylan bejergi – ЭРЭК-de agyrlýk derejesine baglanyşyksyz ählisinde ulanylýar:

1. Beden gyzgyny kada gelyänçä düşek düzgüni;
2. Witamine baэ сьэт-гук цньмлі berhiz;

3. Köp mukdarda suwuklyk içmeklik (gyzgyn çay: limonly, ary bally, dürli otlardan taýýarlanylýan içgiler, süýt önümleri, miwe şireleri, mineral suwlar we ş.m.);

4. Gyzgyn gaýtaryjy dermanlar (panadol, parasetamol, brufen şiresi, antigrippin, apdil, grip-Gold, analgin we ş.m.);

5. Gakylyk gopduryjy serişdeler (mukaltin, buýan köküniň şiresi we ş.m.);

6. Ёsgylewýge garşy serişdeler (pertussin, gury Ёsgylewýkde – tusupreks, bronholitin 3a-da glauwent, agyryly Ёsgylewýkde we gakylyk gopmasy kyn bolanda – bromgeksin we ş.m.);

7. Derman serişdeleri bilen bugly ingalyásiya (çopantelppek, narpyz, bidenek we ş.m. otlar, 1-2%-li natriý gidrokarbonaty – 3a3 sodasy bilen).

8. Bokurdagy çaykamak (1%-li soda, duz ergini, çopantelpeginiň gaýnatmasy bilen);

9. Ёns sowujy serişdeler (döş kapasasyna gyzydyrgyç, ýod tory we ş.m.);

10. Umumy berkidiji we desensibizirleyji derman serişdeleri (askorbin turşusy, poliawitaminler, tawegil, suprastin, zaditen we ş.m.).

Gripde wirusa garşy bejergi 1-2-3-nji günleri has täsirli. Remantadin 7-10 ýaşdaky çagalara 50 mg-dan günde 2 gezek, 10 ýaşdan ululara 50 mg-dan günde 3 gezek, uly adamlara 1-nji gün 100 mg 3 gezek, 2-3-nji gün 100 mg 2 gezek, agyr ýagdaýlarda 3-7 ýaşly çagalara 4,5 mg agramyna berseň bolýar. Arbidol 100 mg-dan günde 2-3 gezek berilýär. Oseltamiwir (Tamiflyu): 1 ýaşdan ululara, eger-de <15 kg – 30 mg, 15-23 kg – 45 mg, 24-40 kg – 60 mg, >40 kg we ululara 75 mg günde 2 gezek, 5 gününň dowamynda içirilýär. Zanamiwir (Relenza) ingalyásiya görnüşinde burna (intranazal) ulanylýar. Gripe garşy antitelany köp möçberde saklaýan donorlaň kadaly immunoglobulini 2 ýaş çenli çagalara – 1,5 ml, 2-7 ýaşly çagalara 3 ml, 7 ýaşdan ululara 4,5-6 ml muskul içine edilýär. Gipertoksiki görnüşinde immunoglobuliniň ýaş boýunça mukdary 12 sagatdan gaýtalanýar.

Şeýle-de wirusa garşy bejerginiň täsirini ýokarlandyrmak

maksady bilen immunügüçlendiriji derman sikloferon 1-nji we 2-nji gün 4 gerdejikden (birbada), 4-nji gün 2 gerdejik nahardan öň içirilýär. Çagalarda 4 ýaşdan 12 ýaş çenli derman serişdesiniň ýarym mukdaryny ulanmaly. Adamyň leýkositar interferony burun boşlugyna 3-5 damjadan günün dowamynda 4 gezek ýa-da aerosol görnüşinde ingalytor bilen ulanylýar. Köp keselleýänlere timogen ýaşyna 1 damjadan burun boşlugyna damdyrylýar. Şeýle-de plazma, plazmanyň ýerini tutujy erginler, ene süýdi, sogan şiresi (1 çay çemçesi sogan şiresi + S 3aэ 3emçesi цымлнк эаgy) we ş.m. burna damdyrylýar.

Alamatlar toplumyna garşy bejergi – umumy zäherlenme alamatlary has aýdyň ýüze çykanda (gipertermiýa, tutgaý, aňynyň üýtgemegi), ömrüne howp salýan alamatlar toplumu aýrylýança ulanylýar:

- litiki garyndy (50%-li metamizol natriý (analgin) ergini, 1%-li difengidramin (dimedrol) we 0,5%-li prokain (nowokain) ergini) 0,1 ml. her ýaşyna görä muskul içine, eger peýda bermese, derisi gyzaran bolsa (“gyzyl gipertermiýa”) näsaglara fiziki sowuklama geçirilýär (näsagyň egin-eşiği aýrylyp, endamyna suw ýa-da 50%-li spirt ergini çalynýar, uly gan damarlarynyň geçýän ýerine sowuk zat (buz we ş.m.) goýulýar ýa-da +8-10 gradus sowuk suw bilen içýuwgy edilýär); “ak gipertermiýada” (damarlaryň gysylmasy) bolsa näsagy hökmany gyzdymaly – aýagynyň aşagyna gyzydyrgyç goýmaly ýa-da gyzgyn suw bilen ýuwmaly we spazmolitik derman serişdeleri edilýär (noş-pa, papawerin we ş.m.);

- tutgaý alamatlaryny aýyrmak üçin muskul içine 0,5%-li sibazon (seduksen) ergini: 1 ýaşyna çenli çagalara 0,3-0,5 ml, 1-7 ýaşly çagalara 0,5-1 ml, 8-14 ýaşlylara 1-2 ml, ululara 2 ml edilýär;

- ýürek yetmezçilik alamatlary ýüze çykan ýagdaýlarynda 20%-li glýukoza ergini bilen 0,06%-li korglikon ýa-da 0,05%-li strofantin, ýa-da 0,2%-li noradrenalin, ýa-da 1%-li mezaton ergini goýberilýär;

- beýni çişiniň alamatlary ýüze çykanda (tutgaýlar, durnukly

gipertermiya, aňynyň ýitmegi) damar içine ýa-da muskul içine prednizolon 5-10 mg/agramyna, gidrokortizon, laziks 0,5-1 mg/agramyna, mannitol 1,5 gr/agramyna 1 günün dowamynda berilýär;

- ganyň reologiki häsiýetini gowulandyrmak maksady bilen trentalyň 2%-li ergini näsagyň agramyna 0,25 ml möçberde berilýär;

- umumy zäherlenme alamatlaryny aýyrmak üçin glýukozanyň 10%-li ergini insulin bilen (5 gr gury glýukoza insuliniň 1 birligi), kokarboksilaza, reopoliglýukin (5-10 ml/agramyna, albumin 5 ml/agramyna (buşukmasyny, elektrolitleriň derejesini, EKG-ni gözegçilige almaly)). Eger-de oliguriýa ýa-da anuriýa bolsa suwuklygy peşewi doly berýänçä guýmaly däl. Böwrekdäki gan aýlanyşyk gowulaşar ýaly eufillin ergini, kalsiý derman serişdeleri, glýukoza – prokain (nowokain) ergini we ş.m. goýberilýär.

- demgysma alamatlary ýüze çykanda eufillin, etimizol, alupent, salbutamol bellenilýär.

- ýiti stenozly laringotraheitiň (bogulmanyň) bejergisi toplumlaýyn, keseliň agyrylyk derejesine baglylykda geçirilýär. Näslaryň ählisi ýokanç keseller hassahanasynyň ýiti respirator ýokanç keseller bölümüne ýerleşdirilýär. Onuň bejergisi şu aşakdakylara:

- dem alyş ýollarynyň çişiniň we ýokanjyň garşysyna;
- kekirdek muskullarynyň gysylmazlygyna;
- dem alyş ýollaryndaky gakylygy aýyrmaklyga;
- dem alyş ýollarynyň geçirijiligini gowulandyrmaga;
- kislorodyň yetmezçiligini azaltmaga we ş.m. gönükdirilýär.

I derejeli stenozly laringotraheitde aşgar bugundan dem aldyrmak, aýagyny gyzgyn suwa salmak, gyzgyn çay, süýt içmeklik maslahat berilýär, antigastamin serişdeleri, gakylyk gopduryjy dermanlar bellenýär, gyzgyny ýokarlananda oňa garşy serişdeler ulanylýar. Damardan ergin goýberilmeyär, antibakterial bejergi geçirilmeyär, wirusa garşy immunoglobulin, interferon ulanmak maslahat berilýär.

II derejeli stenozly laringotraheitde aşgar bugy bilen dem

almak bogulma alamatlary doly aýrylýança bellenilýär. Eger-de näsagyň ýagdaýy gowulaşyp, I derejeli laringotraheite geçse, onda şoňa laýyklykda bejergi bellenýär. Eger-de II derejeli laringotraheit saklansa, onda dermanlar bug görnüşinde eufillin, naftizin, antigistamin serişdeleri berilýär. Gormon bejergisi bug görnüşinde 2-4 sapar berilýär. Eger-de zäherlenme alamatlary ýüze çyksa, oňa garşy bejergi geçirilýär. Antibakterial bejergi (penisillin), gakylyk ýumşadyjy (tripsin, himiotripsin we ş.m. bug görnüşinde), gakylyk aýryjy serişdeler (bromgeksin, mukoltin) bellenýär ýa-da sorujy bilen sordurylyp alynýar.

III derejeli stenozly laringotraheitde – näsagyň ýürek, gan-damar, dem alyş ulgamynyň zeperlenmesi zerarly ýüze çykyan metaboliki üýtgeşmeli, zäherlenme alamatly näsaglar reanimasiýa bölüme ýerleşdirilýär.

II derejelidäki bejergiler dowam etdirilýär hem-de birnäçe bejergiler goşulýar. Näsag parakislord otagyna ýerleşdirilýär. Dermanlar bilen buga tutmaklyk günde 4-6 gezegä çenli bellenýär, aerosol görnüşinde spozmolitikler, antigistamin serişdeleri, glýukokortikoidler berilýär, üsgülewüge garşy, gakylyk ýumşadyjy serişdeler bellenýär, natriý oksibutiraty, droperidol, diprazin berilýär. Ergin 30-50 ml/kg agramyna, regidratasiýa bejergisi degidratasiýa bilen bilelikde geçirilýär, laziks, mannitol we ş.m. dermanlar ulanylýar, gyzgyna garşy bejergi geçirilýär. Metaboliki asidoz ýüze çykanda aşgarlar berilýär. Glýukortikoidler damardan goýberilýär, ýürek glikozidleri, eufillin, panangin ýaly dermanlar bellenilýär.

Gan damar içinde lagtalanma alamatyna garşy geparin ulanylýar. Eger-de ýagdaýy has agyr bolsa, onda göni gan goýbermeklik maslahat berilýär.

IV derejeli stenozly laringotraheitde esasy bejergi dem alyş ýollarynyň geçirijiligini gowulandyrmaga gönükdirilmelidir. Onuň üçin näsaga nazatraheal burun-kekirdek turbajygy ýa-da troheostoma goýulýar we III derejeli stenozly laringotraheitiň bejergisi dowam etdirilýär.

Antibakterial bejergi wiruslara täsir etmeýär. Şonuň üçin olar diňe ikinji bakterial ýokançlar döwründe ýa-da 2 ýaş çenli çagalara,

stenozly laringotraheitin we neýrotoksikozyň alamatlary ýüze çykanda ikilenji bakterial ýokanjynyň önüni almak maksady bilen berilär (penisillin, sefazolin, kotrimaksazol derman serişdeleri we ş.m.).

Önüni alyş çäreleri. Esasy önüni alyş çäreleri adamyň kesele garşy göreşijilik ukybyny galdyrmakdan (açyk howada gzmeklik, sport bilen türgenleşmek, witaminli gök önümleri iymeklik we ş.m.), näsaglary irki wagtdan çetleşdirmekden (näsag 7 güne çenli çetleşdirilýär) we gripde mahsus bolan önüni alyş sanjymyny etmekden (janly we jansyz gripe garşy waksinalar) ybaratdyr. Ýokary derejede arassalanan waksinalar grippol, waksigrip, agrippal S1, begriwak, inflýuwak we flýuareks dünýäde giňden ulanylýar. Şeýle-de keseliň önüni almak üçin tamiflyu, rewmatadin, amantadin, arbidol, interferon, dibazol, askorbin turşusy, oksalin mazy ulanylýar.

GUŞ GRIPI (Grip A H5N1)

Guş gripi – grip A-nyň wirusy tarapyndan döredilýän guşlaryň ýokanç keseli. Antigen gurluşy boýunça grip A H5N1 diýilýär.

Kesel ilkinji sapar 100 ýyldan gowrak mundan ön Italiýada ýüze çykarylýar we bütin dünýä ýaýraýar. Başda az patogenli wiruslar mutasiýa netijesinde wagtyň geçmegi bilen ýokary patogen häsiýete eýe bolýanlygyny häzirki zaman barlaglaryň netijesinde bellenildi. 1983-84-nji ýyllarda ABŞ-da H₃N₂ wirus 6 aýyň dowamynda az patogenlilik derejesinden ýokary patogenli derejesine çenli baryp ýetdi. Bu wirusdan ölümçilik 90% çenli ýetdi. Keseliň garşysyna geçirilen çärelerde 17 mln. guşlary ýok etmeli boldy. 1999-2000-nji ýyllarda Italiýada başda az patogenli H₃N₂ mutasiýa netijesinde 9 aýyň içinde ýokary patogenli wirusa öwrüldi. Ölen we ýok edilen guşlaryň sany 13 mln. barabar boldy. Guşlaryň arasyndaky gripiň epidemiyasy geçirilýän çärelere garamazdan uzak ýyllara çekip biler. Mysal üçin, 1992-nji ýylda Meksikada başlan H₃N₂ wirusy 1995-nji ýyla çenli dowam etdi.

Guş gripi, esasan, guşlara we doňuzlara ýokuşýar. Guş gripi A (H_5N_1)-nyň adama ýokuşmagy ilkinji sapar 1997-nji ýylda Gonkongda 18 adamda agyr respirator keseliniň ýüze çykmagy, olardan 6 adamyň heläkçilige uçramagy bilen bellenildi.

Şeýle-de, Gonkongda 1999-njy ýylda 2 adamda we 2003-nji ýylda 1 adamda H_9N_2 wirusyň döreden ýeňil keseli hasaba alyndy. H_9N_2 wirusy guşlar üçin hem ýokary patogen hasaplanmaýar.

2004-nji ýylda Wýetnamda H_5N_1 wirusyň adamlaryň arasynda agyr respirator keselini döredýänligi barada habar berildi.

Guşlaryň arasynda has howply görnüşleri H_7N_7 (“towuklaryň gyrgyn” wirusy) we H_5N_1 .

Epidemiologiýasy. Guşlaryň ähli görnüşleri kesele duýgur. Öý guşlarynyň içinde indýuklar we towuklar kesele has duýgur hasaplanýar. Guşlaryň meýdan görnüşleri keseli geçirijiler bolup durýar. Kesele bolan tebigy rezistentligine baglylykda özleri kesellemän bu guşlar köp aralyga uçup geçip, keseli ýaýratmaga ukyply bolýarlar. Keseliň tebigy rezerwuary bolup suwda ýüzýän guşlar hyzmat edýärler we olar, köplenç, öý guşlarynyň kesellemegine sebäp bolýarlar.

Soňky ýyllar guş gripi H_5N_1 we H_7N_7 mutasiýa netijesinde özüniň biologiki häsiýetini üýtgedip, öz rezerwuarlary bolan suwda ýüzýän guşlardan öý guşlaryna, meýdan guşlara we adamlara geçip uly howp salýar. Häzirki döwürde wirusyň tebigatda has uýganlaşmagy netijesinde beýleki süýt emdirijileriň arasynda-da (pişik, it, doňuz) giňden ýaýradý.

Grip howa-damja we howa-tozan, galtaşma ýollary bilen, ýokuşdyrylan suwuň üsti bilen agza ýa-da göze düşende, şeýle-de ýokuşdyrylan zatlar ellenende geçip biler. Bir ýagdaýda ejesinden çaga geçmekligi guş gripi A- (H_5N_1) -nyň adamdan adama geçmeklik mümkinçiligini hem görkezýär.

Keseliň alamatlary. Guş gripi A (H_5N_1)-yň gizlin döwri 1 günden 7 güne çenli (ortaça 2-3 gün).

Kesel ýiti başlanýar, üşütme, asgyrmak, mialgiýa, damagynda agyry, burnundan suwuklyk akma (rinoreýa) ýüze çykýar. Beden gyzgynynyň ýokarlanmagy irki we esasy alamatlarynyň biridir.

Keseliň ilkinji sagatlaryndan başlap, beden gyzgyny 38 gradusa we köplenç, has ýokary derejelere (giperpiretiki) ýetýär. Näsaglaryň arasynda, esasan hem, çagalarda suwuk täret (nemsiz we gansyz), gaýtarmaklyk, şeýle-de konjunktivit duş gelýär. Kābir nāsaglarda içinde agyry, burnundan gan akma, diş etiniň ganjarmagy bellenilýär. Nāsaglaryň köpüsiniň ýagdaýlary keseliň 4-5-nji gününde gowulaşýar, soňra bolsa gaýtadan agyrlaşýar.

Guş gripi A (H_3N_1), esasan, aşaky dem alyş ýollarynyň zeperlenmesi bilen tapawutlanýar. Keseliň möwjān döwri (keseliň 2-3-nji günü) dem alyş ýollarynyň aşaky böleginiň zeperlenmesi ilkinji wirusly pnewmoniyanyň alamatlary bilen ýüze çykýar: üsgülewük, demgysma, disfoniya. Üsgülewük çygly bolýar, gakylykda, köplenç, gan görünýär. Diňlenilende öýkeninde gaty dem alyş, hyžžyldylar eşidilýär. Rentgen barlagynda irki döwürlerde öýkende ýaýran, köp ojakly ýa-da çalt ýaýraýan we goşulyşýan ojaklaýyn üýtgeşmeler (infiltrasiýalar), kābir ýagdaýlarda öýkeniň segmentar ýa-da bölekleriniň gatamagy bellenilýär. Keseliň beterleşmeginiň netijesinde öýkeniň ikitaraplaýyn ýaýran zeperlenmesi ýiti respirator distres sindromynyň alamatlary, dem ýetmezçiligi bilen ýüze çykýar.

Kesel ikilenji bakterial pnewmoniya, öýken gan akmasy, pnevmotoraks, ensefalit, pansitopeniya, sindrom Reýa, sepsis, bagyr we böwrek zeperlenmesi, ýiti böwrek ýetmezçiligi, ýürek-gan damar ýetmezçiligi bilen gaýra üzülip biler.

Kābir ýagdaýlarda keseliň yeňil, subkliniki, adaty dāl görnüşleri barada hem maglumat berilýär. Olar bolsa guş gripi A (H_3N_1)-da bu görnüşleriniň hem barlygynyň subutnamasydyr.

Kiçi ýaşly çagalarda kesel agyr geçýär. Köplenç, ensefalitiň alamatlary güýçli kellagyry, gaýtarmaklyk, ýürek bulanma we aňynyň üýtgemegi bilen ýüze çykýar.

Ganyň umumy barlagynda leýkopeniya, limfopeniya, trombositopeniya, kābir nāsaglarda ganyň biohimiki barlagynda transaminazanyň ýokarlanmagy, kreatinemiya bellenilýär.

Keseliň netijesi, köplenç, ýaramaz, berilýän maglumatlara

göra ölümçilik derejesi 50-80% ýetýär. Näsaglaryň heläkçilige uçramagy, esasan, keseliň 2-nji hepdesinde duş gelyär.

Keseli anyklamak. Kesel kesgitlenilende birnäçe ýagdaýlary bellemek gerek:

1. Gripe meňzeş kesel (GMK) beden gyzgynynyň duýdansyz 38 gradusdan ýokarlanmagy, üsgülewük we/ýa-da damagynyň agyrmagy (başga kesel kesgitlemesi bolmadyk ýagdaýynda).

2. Grip GMK-li näsag we onuň barlaghana tarapyndan wirusyň ýa-da antigeniniň tapylmagy bilen tassyklanylmagy.

3. Guş gripi GMK-li näsag we onuň barlaghana tarapyndan H_3N_2 ýa-da antigeniniň tapylmagy bilen tassyklanylmagy.

Kesel anyklanylanda keseliň kliniki-epidemiologiki aýratynlyklary we barlaghana barlaglarynyň netijesi göz önünde tutulmaly.

Keseliň deslapky kesgitlemesi kliniki-epidemiologiki maglumatlara esaslanmaly:

1. Beden gyzgynynyň ýokarlanmagy, dem alşyň kynlaşmagy (demgysma), üsgülewük;

2. Diareýa (nemsiz we gansyz suwuk täret);

3. Näsagyň ýaşayan ýerinde haýwanlaryň arasynda (esasan hem, guşlaryň) grip A (H_3N_1)-yň bolmagy ýa-da öý guşlarynyň ölmegi;

4. Näsagyň keseliniň ilkinji alamatlarynyň ýüze çykmazyndan ön 7 günün dowamynda grip A (H_3N_1)-yň wirusy tassyklanan näsag bilen gatnaşykda bolmagy;

5. Näsagyň keseliniň ilkinji alamatlarynyň ýüze çykmazyndan ön 7 günün dowamynda näbelli etiologiýaly ýiti respirator keseli bilen kesellän we heläkçilige uçran näsag bilen gatnaşykda bolmagy;

6. Näsagyň grip A (H_3N_1)-nyň haýwanlaryň, esasan hem, guşlaryň arasynda ýaýran ýurtlarynda we ýerlerinde bolmaklygy;

7. Näsagyň käri bilen baglanyşykly kesel döremeklik mümkinçiligi hasaba alnanda.

Keseliň gutarnykly grip A (H_3N_1) kesgitlemesi barlaghana barlaglarynyň esasynda, ýagny immunologiki (immunoflüoresent

barlagy – H_s – monoklonal antitelany ulanmaklyk bilen H_s antigeni ýa-da näsagynyň syworotkasynyň jübit barlagynda H_s – antitelany tapmaklyk), şeýle-de molekulýar – genetiki (PSR A/ H_s barlagy) usuly bilen wirusy tapmaklyk netijesinde goýulýar.

Kesel kesgitlemesi goýlanda irki döwürlerde pnevmoniýanyň alamatlarynyň ýüze çykmagyny we rentgen baglarynyň netijelerini, ganyň umumy barlagyndaky üýtgeşmeleri (leýkopeniýa, limfopeniýa, trombositopeniýa), käbir näsaglarda bolsa kreatinemiýa, transaminazanyň ýokarlanmagyny hem hökmany göz önünde tutmaly.

Keseli kesgitlemekde barlaglar üçin näsagdan gan, gakylyk, burun-damakdan çyrşak alynýar.

Ýogalan näsaglaryň jesedini barlamak üçin bronhlaryň, öýken dokumalaryň, içki agzalaryň bölejiklerini almaly.

Keseliň bejerilişi. Guş gripi bilen näsaglan we oňa güman edilen näsaglar hökmany ýokanç keseller hassahanasynda bejerilmelidir. Bejergi kesel dörediji wirusyň garşysyna (oseltamiwir, zanamiwir, sikloferon we ş.m.), keseliň alamatlaryny aýyrmaklyga we näsagynyň umumy ýagdaýyny gowulaşdyrmaklyga (agryny aýryjy, gyzgyny kadalaşdyryjy, peşew bölüp çykarmagy güýçlendiriji, umumy zäherlenmäni aýryjy, ýürek-damar, dem alyş ulgamlarynyň işini kadalaşdyryjy we ş.m.) gönükdirilmelidir.

Wirusyň garşysyna mahsus bejergide Bütindünýä saglygy gorayyş guramasy tarapyndan berlen tekliplere laýyklykda neýraminidazanyň ingibitorlary ulanylýar:

1. Oseltamiwir (Tamiflyu): 1 ýaşdan ululara, eger-de <15 kg – 30 mg, 15-23 kg – 45 mg, 24-40 kg – 60 mg, >40 kg we ululara 75 mg günde 2 gezek, 5 günün dowamynda içirilýär. Agyr ýagdaýlarda derman serişdesiniň mukdary 2 esse köp alynýar (150 mg günde 2 gezek, 7-10 günün dowamynda).

2. Zanamiwir (Relenza): ingalyasiya görnüşinde burna (intranazal) ulanylýar.

Şeýle-de sikloferon 1-nji we 2-nji gün 4 gerdejikden (birbada), 4-nji gün 2 gerdejik nahardan öň içirilýär. Çagalarda 4 ýaşdan 12 ýaş çenli derman serişdesiniň ýarym mukdaryny ulanmaly.

Kesel dörediji wirusyň garşysyna bu dermanlardan başga-da remantadin, amantadin, arbidol we ş.m. dermanlar hem olaryň gözükdirijisine laýyklykda ulanylyp bilner.

Zähersizlendirme maksady bilen kristalloid erginleri bilen bejergi geçirilýär we immunoglobulinleri wena damaryna haýaldan goýberilýär. Kortikosteroidler keseliň agyr ýagdaýlarynda berilýär. Respirator distres sindromy dörese ekstrakorporal oksigenasiya, emeli öýken wentilýasiýasy ulanylýar, surfaktant (biosurf) serişdelerini intubasiya ýoly bilen, ýeňil ýagdaýlarda bolsa ingalyasiya ýoly bilen berilýär. Beýleki bejergiler bilen bir hatarda peşew çykaryjy diuretikleri bermek, esasan hem, öýken çişmesinde wajypdyr. Antibiotikler wirusa täsirsiz bolýar, ýöne olar ikilenji ýokançly keselleriň önüni almak üçin ýa-da garyşyk pnewmoniyada ulanylýar (köp täsirli antibiotikler-sefalosporinler, ftorhinolonlar, tetrasiklinler we ş.m.). Şeýle-de, desensibilizirleýji, üsgülewüğe garşy, gakylyk gopduryjylar, witaminler, ary baly we limon bilen gyzgyn çäý, gyzyly burçly unaş ulanylýar. Beden gyzgyny has ýokary bolanda, gyzgyny peseldiji dermanlar bolan parasetamol, ibuprofen berilýär.

Bedeniň gyzgyny kadaly derejä gelenden 7 günden we öýkeniň işleýiş tertibi dikeldilenden soň hem-de rentgenologiki gözlegde öýkeniň dokumalarynda öýjükleriň ýygnanmagy zerarly emele gelyän çişler (infiltrat) ýok bolan ýagdaýynda näsag düzgüne laýyklykda ýokanç keseller hassahanasyndan çykarylýar.

Öňüni alyş çäreleri.

Guş gripiniň önüni alyş çäreleri toplumlaýyn alnyp barylýar.

Gripiň garşysyna önüni alyş sanjymy guşlaryň arasynda H_2N_1 döredýän wirusy anyklanylýanda we adamlarda beýleki gripli wiruslary bolanda garyşyk ýokanç keseliň önüni almak üçin, öý guşlarynda ýa-da guş fermalaryda guş gripi (H_5N_1) güman edilende we olar bilen galtaşykda bolnanda, saglygy goraýyş işgärlerine haçan-da guş gripi (H_5N_1) güman edilende ýa-da tassyklanýan näsaglar bilen işlenende edilýär.

Şeýle-de, himiki önüni alyş çäreleri geçirilýär: tamiflyu, sikloferon, remantadin, interferon, oksolin mazy, reafereň, intron,

amantadin, arbidol, ýandak gaýnatmasy, buýanyň derman serişdeleri we ş.m. wirusa garşy, immungüýçlendiriji derman serişdeleri ulanylýar.

Towuk, guş etini, ýumurtgany gowy bişirip iýmeklik, witaminleşdirilen iýmit önümlerini, gök, miwe önümlerini köp iýmeklik, şahsy arassaçylyk düzgünlerini berjaý etmeklik, açyk howada gezmeklik, bedeniňi berkitmeklik, otagy ýelejiretmeklik, zyýansyzlandyryjy erginler bilen arassalamaklyk hem wajyp önüni alyş çäreleriniň biri bolup durýar.

Hassahana içki ýokuşdyrmanyň önüni almak üçin näsag aýratyn otagda saklanylýar. Näsaga gözegçilik edýän saglygy gorayyş işgärleri ýörite maska, halat, äýnek, ellik bilen işlemelidirler we oseltamiwir 75 mg günde bir gezek, 7-10 günün dowamynda ýa-da beýleki himiki önüni alyş çärelerini geçirmelidirler (interferon dermanlar ş.m. bilen). Galtaşykda bolanlar 7 günün dowamynda lukmanyň gözegçiliginde bolýarlar hem-de günün dowamynda 2 gezek beden gyzgynynyň derejesi ölçelýär we beýleki alamatlaryň ýüze çykmagyna gözegçilik edilýär.

Eger-de guş gripiniň duş gelýän döwletlerine ýa-da ýerlere gidilse, onda gitmezden 2 hepde ön gripe garşy önüni alyş sanjymy edilýär, guşlar bilen galtaşykdan häzir bolmaly, eliňi sabyn bilen ýuwup durmaly, bişmedik ýumurtga, guş etini iýmeli däl. Eger-de geleninden soň 10 günün dowamynda keseliň haýsam bolsa bir alamaty ýüze çyksa, haýal etmän lukmana ýüz tutmaly.

Yurdumyzyň hemme arassaçylyk-karantin nokatlarynda, ulaglarda zyýansyzlandyryş çärelerini gurnamak we geçirmek, H_5N_1 guş gripi keseli bellenen döwletlerden gelýän adamlaryň saglygyna serhet girelgelerinde gözegçilik etmek we 7 günlük lukmançylyk gözegçiligine almak wajyp meseleleriň biridir.

Hojalyklarda saklanylýan guşlaryň saglygyna, arassaçylygyna gözegçilik etmek we weterinar-arassaçylyk talaplaryny berjaý etmek hem keseliň esasy önüni alyş çäreleriniň biri bolup durýar.

GRIP A (H1N1)

Bu grip A-nyň H1N1 görnüşi bilen döredilýän ýiti respirator wirusly ýokanç keselidir.

XX asyrdan adamzat jemgyýeti grip keseliniň 3 sany uly pandemiýasyny başyndan geçirdi:

- 1918-nji ýylda “Ispanka” ady bilen belli bolan, A (H1N1) wirus gripi döräp, käbir maglumatlara görä 50-100 million sany adam pidasyna alyp baran ilkinji pandemiýa ýüze çykýar;

- 1957-nji ýylda “Aziýa” ady bilen belli bolan, A (H2N2) wirus gripi döräp, käbir maglumatlara görä, birnäçe million sany adam pidasyna alyp baran ikinji pandemiýany adamzat başyndan geçirýär;

- 1968-nji ýylda “Gong Kong” ady bilen belli bolan, A (H3N2) wirus gripi döräp, käbir maglumatlara görä, birnäçe ýüz-müň sany adam pidasyna alyp baran üçünjü pandemiýa ýüze çykýar;

2009-njy ýylyň ikinji çärgesinde dünýäde A (H1N1) gripi diýlip atlandyrylýan keselçilik ýüze çykyp başlaýar:

- 2009-njy ýylyň 12-nji aprelinde Bütindünýä saglygy goraýyş guramasy (BDSGG) Meksikanyň Werakruz şäherinde gripe meňzeş keselçiligiň ýüze çykandygy barada duýdurýş alýar;

- 2009-njy ýylyň 15-17-nji aprelinde Amerikanyň Birleşen Ştatynyň (ABŞ) Kaliforniýa ştatynyň günorta böleginde A (H1N1) gripi hasaba alynýar;

- 2009-njy ýylyň 23-nji aprelinde Meksikada birnäçe A (H1N1) täze wirusy laborator taýdan tassyklanylýar;

- 2009-njy ýylyň 24-nji aprelinde Bütindünýä saglygy goraýyş guramasy (BDSGG) adatdan daşary ýagdaýy yglan edýär;

- 2009-njy ýylyň 27-nji aprelinde Bütindünýä saglygy goraýyş guramasy (BDSGG) Meksikada adamdan-adama ýokuşýan pandemiýanyň 4 fazasyny yglan edýär;

- 2009-njy ýylyň 29-njy aprelinde Bütindünýä saglygy goraýyş guramasy (BDSGG) pandemiýa howplulygyny 5 fazasyny yglan edýär;

– 2009-njy ýylyň 11-nji iýunynda pandemiýa howplulygynyň 6 fazasyny yglan edýär.

Epidemiologiýasy. Kābir pikirlere görä, A(H1N1) grip wirusy adamlara ilkinji gezek doňuzlardan ýokuşan bolmagy mümkin diýlip hasaplanylýar we bu keseli “doňuz gripi” diýip atlandyrdylar. Hakykatdan hem beýleki haýwanlaryň arasynda bolşy ýaly, doňuzlaryň arasynda kesel döredýän A gripiň wiruslary bar.

Ýöne soňky ylmy çeşmelere görä, A (H1N1) täze grip wirusyna “4-nji Reassortant” RNK grip A/California/ 04/2009 A (H1N1) wirusy diýlip hasaba alyndy. A (H1N1) gripiň wirusy adamyň dem alyan howasy, burnundan bölünip çykýan suwuklygy, şeýle hem täreti bilen daşky gurşawa bölünip çykýar. A (H1N1) gripiň wirusy howa-damja we galtaşma mehanizmleri arkaly bir adamdan başga bir adama ýokuşyp bilýärler. Asgryrylanda her damjada 2-5 mün sany kesel döredijiler daşky gurşawa bölünip çykýar. Näsagyň 2,5 m töweregindäki howa-ýokary ýokançly ýer hasaplanylýar; Adamlaryň bu wirusy kabul edijiligi ýokarydyr.

A (H1N1) gripiň inkubasion döwri 1-7 güne, ortaça 2-3 güne deňdir. Kesel gyzdymaklyk we üşütmeklik bilen başlanýar. Kellagyry, üsgülewük we bokurdak agyry ýaly alamatlar ýüze çykýar. Burnundan nemli suwuklygynyň akmagy, kataral alamatlar hem ýüze çykýar. Bu gripiň aýratynlykly taraplarynyň biri hem keseliň ilkinji günlerinde howa ýetmezçiligi ýüze çykýar. Bu bolsa möwsümleýin grip keseline häsiýetli däl. Ýene-de mialgiýa, bogun agyrylar, umumy gowşaklyk we basym ýadamaklyk ýaly alamatlar hem näsagda ýüze çykýar. Möwsümleýin gripe häsiýetli bolmadyk, ýöne A (H1N1) gripine häsiýetli bolan alamatlaryň biri hem ýürek bulanmaklyk, gaýtarmaklyk we diareýa (içgeçme) alamatlarydyr. Bu kesel çagalarda we ýetginjeklerde ýygy duş gelýär. Dowamly keseli bolan adamlara bu grip ýokuşan ýagdaýynda, ol aşaky dem alyş ýollarynyň agyr kesellerini ýüze çykarýar.

A (H1N1) gripiň ýüze çykýan gaýrüzülmeleri:

1. Respirator distres alamatlar toplumu;
2. Gemmoragiki öýken çişmesi ýiti dem ýetmezçiligini ýüze çykarýar;

3. Əəran damar izki lagtalanma alamtar toplumy;
4. Beýniniň suwly çişmesi;
5. Sindrom Uoterhauza-Frideriksena (ýiti böwrek üsti mäziň ýetmezçiligi);
6. Ýiti ýürek-damar ýetmezçiligi (miokardit we perikardit);
7. Öýken sowuklamasy;
8. Immun ýetmezçiligi;
9. Rinit, sinusit, bronhit, otit;
10. Bakterial superinfeksiýa;
11. Dowamly keselleriň beterleşmegi;
12. Bakterial däl gaýrüzülmeleriň (aseptiki meningit, ensefalopatiýa, sindrom Giýenna-Barre) ýüze çykmaklygy;
13. Böwrek ýetmezçiligi;
14. Miozit.

Laborator anyklanýş usullary. Ilki bilen grip wirusynyň (A,B we C) tiplerine polimeraz zynjyrlý reaksiýa usuly (PCR) arkaly barlag geçirilýär. Eger A tip ýüze çykarylan ýagdaýynda ondan grip wirusynyň (gemaglýutinine – H we neýrominidaza – N) subtiplerine polimeraz zynjyrlý reaksiýa usuly (PCR) arkaly barlag geçirmeli. Eger peýdaly netije ýüze çyksa, onda hökmany suratda BSGG bilen hyzmatdaşlyk edýän sebitleýin referens wirusologiýa barlaghanasyna nusgalary bellenen tertipde ugratmaly.

Ýokarda görkezilenlerden başga-da immunoflürisent analiz barlaglary hem geçirilýär. Bu usulyň kömegi bilen grip wirusynyň tipleri we subtipleri anyklanylýar.

Agzalan laborator barlaglary geçirmek üçin ýokary dem alyş ulgamyndan alnan çyrşak ýeterlikdir. Alnan barlag nusgasynda diri epitelial öýjükleriň bolmaklygy zerurdyr, şol sebäpli hem näsagdan alnan barlag nusgasyny sowuklyk düzgünini berk berjaý edip, gysga wagtyň içinde barlag geçirýän laboratoriya eltilmegi zerurdyr.

A(H1N1) gripiniň bejeriliş düzgünleri.

Antibiotik bejergiler: Bakterial gaýrüzülmeler ýüze çykan ýagdaýynda lukmanyň görkezmesi boýunça ulanmaklyk maslahat berilýär;

Wirusa garşy bejergiler: Häzirki wagtda ylmy çeşmelerde we

amaly lukmançylykda A (H1N1) wirusa täsir edýän derman serişdeleri barada köp maglumat berilýär. Şol sebäpli her bir näsaga lukmanyň görkezmesi boýunça aýratyn çemeleşip, wirusa garşy derman serişdelerini ulanmaly.

Dermanlar	Ýaşy	Öňüni alyş mukdary	Bejeriş mukdary
<u>Himiki serişdeleri</u>			
Ozeltamivir (TamiFlü)	12 ýaşdan	günde 1 gezek 75 mg 3 gün içmeli	günüň dowamynda 150 mg, 5 gün içmeli
Zanamavir (Relensa)	5 ýaşdan	1 ingalyásiýa günde 3 gün	2 ingalyásiýadan günde 2 gezekden 5 gün
Remantadin	7 ýaşdan	50 mg günde 2 gezek	(50 mg günde 4 gezek) 200 mg 5 gün
Algrem	1 ýaşdan	10-15 ml günde 2 gezekden 3 gün	günüň dowamynda 50 ml – 5 gün ulanmaly
Arbidol	2 ýaşdan	0,05-0,2 mg 2 gezek hepdede (3 hepde)	0,4 mg 4 gezekden günde 5 gün, soňra hepdede 1 gezek, jemi 4 hepde içmeli

Kortikosteroid bejergiler keseliň agyr geçen ýagdaýynda adaty mukdarda ulanmaklyk rugsat berilýär. Yokary mukdary geçmeklik maslahat berilmeýär.

Antipiretik bejergiler parasitamol ýa-da asetaminofen ulanmaklyk maslahat berilýär. Näsag 18 ýaşdan kiçi bolsa salisilatlarý (aspirini) ulanmaklyk gadagan edilýär.

Kislorod bejergi näsagda howa ýetmezçiligi ýüze çykan ýagdaýynda ulanylýar, has agyr ýagdaýlarda näsagy kislorod bilen baýlaşdyrylan emeli dem alşa (IWL) geçirmeklik maslahat berilýär;

Antibakterial bejergi ikilenji bakterial ýokançlaryň goşulan ýagdaýlarynda ulanylýar.

Öňüni alyş çäreleri. Bu kesele garşy ýöriteleşdirilen we ýöriteleşdirilmedik öňüni alyş çäreleri geçirilýär.

Ýöriteleşdirilen öňüni alyş çäreleri. Häzirki wagtda A(H1N1) wirusy bölünip alyndy we oňa garşy monowalent A(H1N1) 2009 waksina taýýarlanyldy. Epidemiologiki zerurlyk bolan ýagdaýynda belli bir ojakda bu waksinany ulanýarlar.

Ýöriteleşdirilmedik öňüni alyş çäreleri şulardan ybarat:

- üsgürilenden ýa-da asgyrylandan soňra göze, burna we agza eliňi degirmeli däl;
- näsag bilen gatnaşykda bolmaklykdan saklanmaly;
- üsgürilende ýa-da asgyrylanda burnuny we agzyny süpürgiç ýa-da elýaglyk bilen ýapmaly;
- eger olar ýok bolsa, onda eliň ýeňi bilen ýa-da penjäň bilen ýüzüňi ýapmaly;
- elleri ýygy-ýygydan sabyn bilen ýuwmaly.
- elleri spirt we beýleki zyýansyzlandyryjy serişdeler bilen zyýansyzlandyrmaly;
- näsagyň ýanyna barlanda örtük dakynmaklyk maslahat berilýär.

Näsagyň bolýan otagynda ýüzärlik otuny tütetmeklik, bu otagyň howasynda grip wirusyndan arassalamaklyga ýardam edýär.

MIKOPLAZMA ÝOKANÇ KESELI

Mikoplazma keseli adamyň we haýwanlaryň ýiti ýokanç keseli bolup, dörediji häsiýeti boýunça wiruslaryň we bakteriýalaryň arasynda aralyk ýagdaýy eýeleýän özboluşly owunjak bedenjikdir.

Mikoplazma pneumonial dem alyş ulgamyna zeper ýetirýär. Olaryň 40-dan gowrak görnüşi bolup, peşew çykaryş ýollarynyň, jyns ulgamynyň, gözün, bogunlaryň kesellerini döredýärler.

Ýokanç keselleriň arasynda bronh-öýken ulgamynyň zeperlenmegi bilen geçýän mikoplazma ýokanç keseli has uly ähmiýete eýedir.

Kesel dörediji barada. M. pneumonial Mycoplasma urugyna, Mycoplazmoteceae maşgalasyna degişli. M. pneumonial kömelejik ekstrakty we at syworotkasy goşulan iýmitlendirijide ösýär, şeýle-de towuk embrionynyň epitelial öýjüklerinde, adamyň we haýwanlaryň öýjüklerinde köpeliýär. M. pneumonial ölçegi 100-250 nm deňdir. Kesel dörediji daşky gurşawyň täsirine durnuksyz.

Epidemiologiýasy. Ýokanç keseli ýaýradyjy keselli adam ýa-da sagat mikoplazma göteriji bolup durýar. Kesel howa-damja

ýoly bilen geçýär. Keselleýjiligiň iň ýokary derejesi ýylyň sowuk aýlarynda hasaba alynýar, ýöne köpçülik ýygnaýan ýerlerde kesel epidemiýa görnüşinde tomasda hem hasaba alynýar. Kesel çagalar köpçüliginde ilkinji 3-4 aýda çagalaryň ýarysyna ýokuşýar. Kesellänleriň esasy bölegini 10 ýaşdan ulular düzýär.

Keseliň döreýiş we ösüş yzygiderliligi. Kesel döredijiniň girýän derwezesi kekirdegiň we bronhlaryň nemli bardasy bolup durýar. Mikoplazma dem alyş ýollarynyň epitelial öýjüklerine ýapyşýar hem-de olaryň arasyndaky germewjikleri we dokumalaryň gurluşyny bozýar. Hadysa ýuwaş-ýuwaşdan bronhial agajynyň ähli bölümleri goşulýar, alweolalarda sowuklama hadysasy ýüze çykýar we germewleriň galňamagy bilen interstisial öýken sowuklamasy döreýär. Keseliň agyr derejelerinde döredijiniň giriş derwezesinden bagra, merkezi nerw ulgamynda böwrege we beýleki agzalara gematogen ýol bilen ýaýrap, gepatit, meningit, nefrit alamatlaryny ýüze çykaryar. Aşaky dem alyş ýollarynyň zeperlenmesinde ikilenji ýokançlaryň ähmiýeti uludyr. Immunitetiň dowamlylygy 1-2 ýyldan 5-10 ýyla barabar bolýar. Gistologiki barlaglarda bronhlarda we kekirdekde gaýnaglama ojaklary, öýkende bolsa dem alşa gatnaşmaýan çişme ojaklar tapylýar. Kekirdegiň, bronhlaryň hem-de alweolanyň ýüzleý öýjükleriniň ölçegi ulalýar, ol ýerde döredijiler anyklanylýar. Keseliň agyr derejesinde alweolalaryň ýüzleý örtügininiň çüýremesi bellenilýär. Ýokanç kesel zerarly ejir çeken näsaglaryň döş boşlugynyň seroz gatlagynda fibrin sapaklary, plewrada gatan ojaklar, bronhial limfa düwünleriniň ulalmasy, bagyrda hem-de böwrekde, merkezi nerw ulgamynda zeperlenen ojaklar bellenilýär.

Keseliň alamatlary. Ýokanç keseliň gizlin döwri 1-3 hepdeden 4-5 hepde çenli dowam edýär. Kesel ýokarky dem alyş ýollarynyň ýeňil ýa-da agyr sowuklama görnüşinde geçýär. Kesel ýuwaş-ýuwaşdan, beden gyzgynynyň subfebril ölçeglere çenli ýokarlanmagy, asgyrmak, işdäsiniň kemelmegi, gury üsgülewük bilen başlanýar. Çagalar umumy gowşaklykdan, ysgynsyzlykdan, üşütmeden, kellagyrydan, bogazynyň guramagyndan we gijjemeginden arz edýärler. Ondan başga-da näsaglaryň gözi gyzaryar, köp derleýärler, olaryň ukusy bozulýar, başy aýlanýar,

üşedýär, ýüregi bulanýar, göz almasynda, käte garnynda agyry döreyär, bagry, limfa düwünleri ulalýar. Zäherlenme alamaty keseliň möwjän döwründe az-kem derejede ýüze çykýar, ýokary gyzgyn bolmaýar. Bu kesele burun-damagyň we dem alyş ýollarynyň özboluşly üýtgeşmeleri häsiýetlidir. Bogazyň nemli örtügi birneme gyzarýar, yzky diwarynda damarlar görünýär we follikullaryň ulalmagy bilen faringit alamatlary ýüze çykýar. Çagalar käte bogazynyň agyrysyna, guramagyna we kyn ýuwdunmaklyga arz edýärler. Burundan kyn dem alyrlar, bronhit ýüze çykýar. Keseliň başlangyç döwründäki gury üsgülewük, 4-5 günden soň gakylyk peýda bolýar, seýrek laringotraheit alamatlary goşulýar. Öýkende gaty dem alyş, ýaýraň gury hyžžyldylar eşidilýär. Rentgen barlagynda bronh-damar suratynyň ýokarlanmagy, kökleriniň giňelmesi, emfizema alamatlary bellenilýär. Ganyň barlagynda leykositleriň, neýtrofilleriň sany artýar, eritrositleriň çöküş tizligi (EÇT) 20-30 mm/s çenli ýokarlanýar. Ojaklaýyn ýa-da bölekleyin häsiýetli öýken sowuklamasy keseliň 3-5-nji günleri ýüze çykýar hem-de beden gyzgynynyň 39-40 gradusa çenli ýokarlanmasy, umumy zäherlenme alamatlary bilen häsiýetlendirilýär. Öýkeniň örtük bardasyna zeper ýetende, dem alşa bagly bolan döş agyry bellenýär, auskultativ barlagda plewranyň sürtülmesi eşidilýär.

Kiçi ýaşly çagalarda zäherlenme alamatlary, umumy gowşaklyk, işdäsinin kemelmesi bolýar. Umumy ganyň barlagynda leykositleriň, neýtrofilleriň sanynyň artmagy, monositiň azalmagy, eritrositleriň çöküş tizligi (EÇT) -30-40 mm./s. çenli ýokarlanmasy anyklanylýar.

Keseliň gaýrüzülmesi. Gaýrüzülme bakterial ýokanjynyň goşulmasy bilen bagly bolýar. Olara poliradikulonewrit, meningoensefalit, gözün damar gatlagynyň zeperlenmesi we ş.m. degişlidir.

Mikoplazma ýokanç keseliniň çagalardaky aýratynlygy

Köplenç, 10 ýaşdan uly çagalar keselleýärler. Çagalaryň beden gyzgyny ýokarlanýar, burny dykylýar we suw akýar, işdäsi peselýär,

gury üsgülewük bellenýär, üşedýär. Beden gyzgyny 38-39 gradusa çenli ýokarlanýar. Káhalatlarda bagry we limfa düwünleri ulalýar. Öýkende gury hyžžyldy bellenýär. Öýken sowuklamasy keseliň ilkinji günlerinde başlanýar, ýöne, köplenç, 3-5-nji günlerinde ýüze çykýar. Öýken sowuklamasynyň ýüze çykmagy bilen beden gyzgyny 39-40 gradusa çenli ýokarlanýar we 2-3 günden 7 güne, seýrek 2-3 hepde çenli saklanýar. Öýkendäki üýtgeşmeler 2-3 hepdeden, seýrek 1-2 aýdan doly aýrylýar.

***Mikoplazma ýokanjynyň bäbeklerde we kemis doglan
çagalarda geçiş aýratynlygy***

Çaga kesel dogrum döwründe ýokuşýar hem-de ol bäbeklerde ikitaraplaýyn öýken sowuklamasy, içki agzalaryň, merkezi nerw ulgamynyň zeperlenmesiniň ýaýran görnüşinde ýüze çykýar. Bäbekleriň umumy ýagdaýy agyr bolýar, ýöne beden gyzgyny ýokary ölçeglere ýetmeýär. Kābir nāsaglaryň bagry we dalagy ulalýar, tutgaý alamaty, içege işjeňliginiň dürli bozulmalary, meningeal alamatlar bellenilýär. Keseliň geçişi uzak, kāte tolkun görnüşli bolup, wirus ýa-da bakterial ýokanjynyň goşulmagy bilen kesel agyr derejede geçýär.

Doga mikoplazma ýokanjy

Göwrelilik döwründe keseliň eneden çaga ýokuşmaklygy çaganyň düşmegine, öli çaganyň dogulmagyna getirýär. Şeýle ýagdaý zerarly ejir çeken çaganyň āhli agzalaryndan dōredijileri tapmak bolýar. Öýken we beýleki agzalarda gaýnaglama alamatlary bellenilýär.

Keseli anyklamak. Mikroplazma ýokanjy kesel, durmuş, epidemiologiki anamneziniň, obýektiv barlaglaryň: gowşak bildirýān sowuklama alamatlary, keseliň ýuwaş-ýuwaşdan başlanmagy we uzak geçişi, bronhyň we öýkeniň zeperlenmesiniň yzygiderliligi, limfa düwünleriniň az-kem ulalmagy we ş.m. esasynda anyklanylýar. Anyklaýyşda dykyz iýmitlendirijilere nem,

gakylyk, iriň barlamak maksady bilen ekilýär. Ondan başga-da kontrastly mikroskopiýa, immunoflüorescent, serologiki usullary ulanylýar. Serologiki barlaglarda antitelalarynyň möçberiniň 4 we ondan hem köp esse artmagy keseli doly anyklamaga ýardam edýär.

Keseliň aratapawudy. Mikroplazma ýokanç keselini dem alyş ýollarynyň ýiti ýokançlaryndan, ýagny adenowirus, RS – ýokançlaryndan, ornitozdan, Ku – ysytmadan, öýken sowuklamasyndan tapawutlandyryrlar. Öýken sowuklamasy, zäherlenme alamatlary, öýkeniň kliniki we rentgenologik üýtgeşmeleri, neýtrofil leýkositoz we ýokary eritrositleriň çöküş tizligi (EÇT), antibakterial bejerginiň gowy netije bermegi bilen häsiýetlendirilýär, ol bolsa mikroplazma pnewmoniasyna mahsus däl.

Keseliň bejerilişi.

Etiotrop bejergi: Tetrasiklin 25-30 mg/kg günde 15-20 günün dowamynda, morfosiklin 5-7 mün/kg günde 5-10 günläp, glikosin 10-15 mg/kg 3-5 günläp, eritromisin günde 50 ml/kg 7-10 gün berilýär. Zäherlenmä garşy reopoliglýukin, gemodez, 10% glýukoza ergini ulanylýar. Şeýle-de askorbin turşusy, B witaminler, glýutamin turşusy, agyr ýagdaýda kalloidler, gormon bejergisi, alamatlar toplumyna garşy derman serişdeleri bellenilýär.

Öňüni alyş çäreleri. Keseliň ojagynda näsagy tizden çetleşdirip umumy önüni alyş çäreleri geçirmeli. Kesele garşy önüni alyş sanjymy yok.

GERPES ÝOKANÇ KESELI (U3UK ÝOKANJY)

Kesel dördüji barada. Gerpes ýokanjy – bu gerpes wiruslary tarapyndan döredilýän ýokanç keseller toplumy bolup, olara ýönekeý gerpesiň, garamygyň dördüjisi, sitomegalowirus, Berkittiň limformasy degişlidir.

Uzegi 120-150 nm barabar bolan dördüji düzüminde DNK saklaýar, towugyň embrional dokumasynda çalt köpeliýär. Öýjükleriň ýadrosynyň içinde dördüji ägirt öýjükleri döredip, oňa zeperleýji täsir edýär we köp ýadroly öýjükleriň emele gelmegine getirýär.

Dörediji 70 gradus gyzgynlykda birnädze sagada, 50-52 gradusda 30 minuda çenli işjeňligini saklamaga ukyplydyr, ultramelewşe hem-de rentgen şöhleleriniň täsirine duýgur, guradylanda bolsa 11 ýyla çenli ýaşamaga ukyplydyr.

Dörediji emeli şertlerde maýmynyň, towşanyň gözünüň görejine goýberilende keratokonyuktivit, beýnä goýberilende ensefalit döretmäge ukyplydyr.

Dörediji antigen häsiýetleriniň düzümi boýunça 2 topara I we II görnüşde bülünär. Keseliň has ýaýran görnüşleri I görnüş bilen bagly bolup, ýüzüň derisine, agyz boşlugynyň nemli bardasyna zeper ýetirýär. II görnüş bolsa jyns agzalaryna zeper ýetirýär hem-de meningoensefalite getirýär.

Epidemiologiýasy. Bu ýokanç ilatyň arasynda giňden ýaýran keseller toparyna degişli bolup, çagalara ilkinji 3 ýaşynda ýokuşýar. 6 aýlyga ýetmedik çagalar enesinden geçen immunitetiň barlygy zerarly bu ýokanç bilen kesellemeýärler. Ejesinde herpes ýokanjyna garşy immunitet bolmadyk ýagdaýynda, çagalara ýokuşanda kesel agyr derejede hem-de ýaýraň görnüşde geçýär. 3 ýaşyňa ýetmedik çagalaryň 70-90%, herpes ýokanjynyň I görnüşine garşy wirusyň täsirini gowşadýan antitelalary bolýar.

Ýokanjy ýaýradyjylar näsaglar hem-de virus göterijiler bolup durýar. Kesel howa-damja we jyns aragatnaşyk ýoly bilen geçýär. Çaga ogşalanda tüýkülik arkaly, oýnawaçlaryň, gap-gaçlaryň, öý-goşlarynyň üsti bilen ýokuşýar. Ondan başga-da çaga enesinden, guwrelilik duwrynnda we dogrum duwrynnda kesel ýokuşyp bilýär.

Gyş aýlarynda, ilatyň bir ýere köpçülikleýin ýygananan ýerlerinde, gowşak we igli çagalaryň bejergi alyan hassahanalarynda kesel köpçülikleýin görnüşde ýaýramaga ukyplydyr. Ýokanjyň ýaýramagyna şahsy arassaçylyk düzgünleriniň bozulmagy, ilatyň köpçülikleýin ýygnanysmagy, gün şöhlesiniň az düşmekligi ýardam edýär.

Keseliň döreyiş we ösüş yzygiderliligi. Döredijiniň giriş derwezesi bolup deri örtügi hem-de nemli bardalary hyzmat edýär. Dörediji deri örtüğine hem-de beýnä zeperleýji täsiri bilen häsiýetlendirilýär. Ol bedene giren ýerinde köpelip, kesel

alamatlaryny ýüze çykaryar. Ilkinji ojakdan durediji æerli limfa dъwъnlerine we gana gezip, wirusemiya getiryar. Ondan beylak gerpes yokanjynyň yaýramagy doredijiniň zeperleyjilik ukybyna, bedeniň goranyş ukybyna, dokumalaryň ýagdaýyna we ş.m. bagly bolýar. Yokanjyň ýerli görnüşinde hadysa ýerli alamatlar bilen häsiýetlendirilýär. Ýaýran görnüşinde dorediji ganyň üsti bilen bagra, öýkene, dalaga baryp, olara zeper ýetirýär. Ganda doredijiniň täsirini gowşadyan antitelalar emele gelýär. Dorediji interferonyň gowşak induktory bolanlygy sebäpli, öýjük içinde DNK-nyň işjeňligini gowşadyar, wagtal-wagtal keseliň gaýtalanmagyna getirýär hem-de adam bedeninde uzak wagtlap saklanýar. Ýokanç keseliň uzak gaýtalanýan geçişli görnüşiniň döreyşinde, doredijiniň gangliýalarda saklanyp bilmekligi we onuň ganyň öýjükleri bilen berk baglanyşygy uly ähmiýete eýedir. Doredijiniň işjeňliginiň ýokarlanmasy “goldaýjy” ýagdaýlaryň, ýagny üsemek, ultramelewşe şöhleleriniň täsiri netijesinde bolup, ol prostoglandiniň, glýukokortikosteroid gormonlarynyň emele gelmesini artdyryar. Öýjük içinde doredijiniň dargamasy onuň erkin DNK-synyň bölünip çykmagyna getirýär.

Gaýtalanýan görnüşleriň doremeginde ýerli immunitetiň täsiriniň gowşamagy we genetik determinirlenen öýjük immunitetiň azalmasy uly ähmiýete eýedir. Gowşak immunologik gözegçilik ýagdaýynda, öýjük içinde ýerleşen doredijileriň doly çykmasy bolup bilmeyär we ol päsgelçilik öýjükden öýjüğe, öýjük arasynda köprüler ýa-da ekstrasselýular yollar bilen yaýraýar. Deri örtügiň ýüzleý gatlagynda ýüze çykýan gabarçak mahsus alamat bolýar. Ilki bilen ýüzleý gatlagyň üýtgeşmeleri bellenyär hem-de şol bir wagtyň özünde köp ýadroly öýjükler emele gelýär we gabarçak döreyär. Ol gabarçak boşluk emele getirýär we deri örtügiň zeperlenen we çişli emzijekli gatlagynda ýerleşýär. Ondan başga-da köp ýadroly äpet öýjükleriň emele gelmegi, ýadro we sitoplazmanyň üýtgeşmeleri häsiýetlidir. Keseliň yaýran görnüşinde köp agzalarda we ulgamlarda çüýreme ojaglary döreyär. Merkezi nerw ulgamyndaky üýtgeşmeler, esasan hem, boşun, kdwagt ak maddada we gabyk asty merkezlerde ýerleşýär, subarahnoidal ganöýme

bellenyär, damarlaryň limfogistiositar üýtgeşmeleri ýüze çykýar. Şeýle üýtgeşmeleriň bagyrda, öýkende, dalakda, süňk ýiliginde, böwrek üsti mäslerde hem bolmagy mümkin.

Keseliň alamatlary. Keseliň gizlin döwri 2-14 güne çenli, ortaça 4-5 gün dowam edýär. Onuň alamatlary dürli bolup, zeper ýetiren ojağyna we ýaýraýşyna baglydyr.

Şikeslenme hadysasynyň ýerleşýän ýerine baglylykda keseliň şu aşakdaky görnüşleri tapawutlandyrylýar:

- nemli örtükleriň uçugy (gingiwit, stomatit, tonzillit);
- gözüň (konýuktivit, blefarokonýuktivit, keratit, uweýit, newrit, keratoiridosiklit) uçugy;
- deriniň (dodaklaryň, burnuň, gabagyň, ýüzüň, eliň) uçugy;
- jyns agzalarynyň (jyns agzalarynyň we olaryň nemli bardalarynyň, peşew ýolunyň, endometriýanyň) uçugy;
- merkezi nerw ulgamynyň (ensefalit, meningoensefalit, newrit) uçugy.

Içki görnüşlerine hepatit, öýken sowuklamasy we ş.m. degişlidir. Ondan başga-da ýeten zeperiň ýaýrama derejesine baglylykda ýerli hem-de ýaýran görnüşleri tapawutlandyrylýar. Geçiş boýunça ýiti, alamatlary üýtgän, gaýtalanýan görnüşlere bölünýär. Näsag gutulandan soň mahsus antitelalaryň emele gelmegine seretmezden, dörediji bedende uzak wagtlap saklanýar, islendik wagt keseliň alamatlaryny ýene zykarýar.

Keseli anyklamagyň käbir kynçylygy zerarly diagnoz seýrek goýulýar.

Nemli bardalaryň uçugy. Gerpes ýokanç keselleriniň has ýaýran görnüşlerine ýiti stomatit degişlidir. Ol, esasan hem, 2-3 ýaşly çagalarda köp duş gelýär. Ýokanjyň gizlin döwri 1-8 güne çenli dowam edýär. Kesel ýiti başlanýar, beden gyzgyny 39-40 gradusa çenli ýokarlanýar, näsag ыşедэдр, biynjalyk, umumy gowşaklyk, agzynda agyrynyň bolýanlygy zerarly iýmitden ýüz öwürýär, köp tüýkülik emele gelýär. Ýaş çagalar agramyny ýitirýär, içiniň geçmegi hem-de suwsuzlyk alamatlarynyň ýüze çykmagy mümkin.

Agyz boşlugynyň nemli örtügi gyzarýar hem-de çişýär.

Ýüzünde, diş etinde, dilinde, dodaklarynyň iç ýüzünde, gaty we ýumşak kentlewüginde, badam şekilli mäsde, kentlewük diwarynda gerpes örgünleri bellenýär. Örgün ilki bilen dury, soň sary suwly bolýar, tiz wagtdan ýarylan örgünleriň yzynda ýara emele gelýär, ýerli limfa mäsleri çişip, agyryly bolýar. Kesel 2 hepde çenli dowam edýär. Beden gyzygyny 5-7 günden soň kadaly ölçeglere gelýär.

Deri örtügiňiň uçugy. Uzak, esasan, agzyň daşynda, burunda, gulakda ýerleşýär. Döredijiniň giren ýerinde köpsanly suwly gabarçak emele gelýär. Onuň ululygy 0,1-0,3 mm bolup, gyzaan we çişen deride ýerleşýär. Käte örgünden 1-2 gün öň awuşsana, agyry, deriniň dartylmagy ýaly başlangyç alamatlar bellenýär. Birnäçe wagtdan soň gabarçagyň içiniň suwy bulanýar, kähalatlar da ganly hem bolup bilýär. Gabarçak ýarylandan soň ýüzleý ýara, soňra bolsa garamtyl sary kesmek emele gelýär, seýrek gabarçaklar birleşip köp gatlakly uly gabarçak emele getirýär, onuň dowamlylygy 10-14 güne deňdir. Deri örtügiňiň ýerli we ýaýran görnüşli uçugy bellenýär. Ýerli görnüşinde çaganyň umumy ýagdaýy üýtgemeyär, ýerli hadysa görnüşinde geçýär. Uçugyň ýaýran görnüşinde beden gyzygyny 39-40 gradusa çenli ýokarlanýar, umumy ýagdaýy erbetleşip, üşütme, kellagyry, umumy gowşaklyk, el-aýagyň agyrysy, ýürek bulanma, gaýtarma, tutgaý alamatlary bellenýär. Keseliň birinji gününüň ahyrynda ýa-da 2-3-nji günü bedeniň dürli ýerlerinde, kesele mahsus bolan toparlaýyn örgün ýüze çykýar. Örgün birleşip, uly gabarçagy emele getirýär. Şu döwürde ýerli limfa düwünleri ulalýar, bagyr hem-de dalak ölçegleriniň ulalmagy mümkin. Bu döwürň dowamlylygy 2-3 hepde deňdir. Ýokanjyň bu görnüşü ýaş çagalarda duş gelýär.

Gözüň uçugy. Bu ýokanjyň has agyr görnüşü bolup, diňe gözüň zeperlenmesi, köplenç gözüň nemli örtügi bilen bilelikde zeperlenmesi görnüşinde ýüze çykýar. Ol folikulaly gaýnaglana ýa-da gabarçak-ýaraly konýuktivit, şeýle-de ýerli limfadenit alamatlary bilen häsiýetlendirilýär, ýiti konýuktivitden başga-da gabagyň derisinde uçuk bellenýär. Görejiň zeperlenmesinde göreçde örgün ýüze çykýar, gabarçak ýarylyp, ýara emele gelýär. Gözden köp gözýaş akýar, ýagtydan gorkýar, skleranyň damarlary gyzaýar we

agyry alamatlary bellenyär. Ýüzleý uçukly keratitiň netijesi erbet bolmaýar.

Has agyr geçýän gözüň zeperlenmesi çuňňur herpesli keratit bolup, ol gözüň damarly gatlagynyň gaýnaglamasyna getirýär, tiz-tizden gaýtalanýar we näsagyň göreji bulaşýar, görüşi peselýär.

Jyns agzalarynyň uçugy. Uly adamlaryň arasynda köp duş gelýän görnüşleriň biri bolup, çagalarda ikilenç döreýär. Ýokanç çagalara hapa elleriň, süpürgiçleriň, geým-gejimiň üsti bilen ýokuşýar. Ýöne ilki başda jyns agzalarynyň zeperlenmesi hem mümkin. Ene-atasyndan çagalara galtaşma ýoly bilen ýokuşýar.

Jyns uçugy alamatlarynyň dürlüligi, gaýtalanýanlygy bilen häsiýetlendirilýär. Jyns agzalarynyň nemli örtüginde gabarçakly örgün we ýara emele gelýär. Zenanlarda örgün jyns agzalarynda, artbujakda ýüze çykýar. Örgüniň peşew haltada hem ýerleşmegi mümkin. Ýokuşma beden gyzgynyň ýokarlanmasy, üşütme, agyry, gijilewük, awuşama alamatlary bilen häsiýetlendirilýär. Örgünden soň ýara emele gelýär we ol garamtyl-sary gabyk bilen örtülýär. Jyns agzalarynyň çişmesi, limfa düwünleriniň ulalmasy bellenyär, 2-3 günden näsagyň bedeniniň gyzgyny aşaklaýar, 5-10 günüň dowamynda örgün gurap, menekli yz galdyrýar.

Nerw ulgamynyň zeperlenmesi. Beýni hem-de onuň gatlaklary döredijiniň gana düşmegi zerarly zeperlenýär. Merkezi nerw ulgamynyň zeperlenmesinde ensefalit, meningit, meningoensefalit, meningoensefalaradikulit görnüşinde ýüze çykýar. Ensefalit hem-de meningit herpes ýokanjynyň ýaýran görnüşiniň biri bolup, esasan, ýaş çagalaryň arasynda duş gelýär, alamatlary boýunça wirusly ensefalitlerden tapawutlanmaýar. Nerw ulgamynyň zeperlenmesi beýleki agzalaryň (agzyň, gözüň, dodagyň) uçukly zeperlenmesi bilen bilelikde geçýär. Ýöne bir ýaşa çenli çagalarda ol ilkinji bolup ýüze çykýar. Kesel ýiti, beden gyzgynyň ýokary derejelere ýetmegi, kellaagyry, üşütme, gaýtarma bilen başlanýar. Çagalar köp uklaýar, käwagt birahat, biynjalyk bolýar. Keseliň agyr derejeleri kähallatlarda ölüme sezewar edýär. Bu ýokanç meningit görnüşinde-de geçýär. Oňurga ýilik suwuklygynda limfosit öýjükleriniň we proteiniň mukdarynyň artmasy ähtimal.

Gerpesiň ýaýran görnüşi. Bu görnüş diňe bäbeklerde duş gelýär. Kesel näsagyň işdäsinin kemelmegi, garyn-içege işjeňliginiň bozulmasy, tutgaý alamatlary bilen başlanýar. Beden gyzgyny 39-40 gradusa çenli ýokarlanýar, agyzda, bokurdakda, gyzyldödekde, öýkende, gözün nemli bardasynda örgün emele gelýär. Bu hadysa bagyrda, böwrek üsti mäsde we beýleki agzalarda hem bellenýär. Kesel septiki görnüşde geçip, 1-2 hepdeden ölüme sezewar edär.

Yokanjyň ýaýran görnüşine Kapoşiniň gerpes görnüşli ekzemasyny mysal getirmek bolýar. Ol, esasan hem, täze doglan çagalarda, allergiýaly we deri keselli näsaglarda duş gelýär. Gerpes ýokanç keseliniň bu görnüşü 1887-nji ýylda wenger dermatology W.K.Kapoşi tarapyndan ýazylyp beýan edilen. Yokanjyň gizlin döwri 3-5 güne çenli dowam edýär. Kesel ýiti başlanýar, bedeniň gyzgyny 39-40 gradusa çenli ýokarlanýar, zäherlenme, umumy gowşaklyk, ukuçylyk, tutgaý, birahatlyk, huşsuzlyk, gätarmak çaly alamatlar bilen başlanýar. Keseliň ilkinji 1-2 hem-de 3-nji günleri köp möçberde gabarçakly örgün öýrýär. Örgün deriniň uly meýdanlarynda ýerleşýär hem-de 2-3 hepdeläp saklanýar. Ilki gabarçakdaky suwuklyk bulaşýar, soňra gödek görnüşli çukurjygy emele getirýär. Esasan, gabarçaklar birleşip, ýarylyp, gabyk bilen örtülýär. Gabyk aýrylandan soň gülgüne tegmil, kähalatlarada ýara emele gelýär. Keseliň uzaga çekmekligi hem-de örgün örmekligiň 2-3 hepdeden gaýtalanmaklygy mümkin. Beden gyzgyny 7-10-njy günden soň gowulaşýar, tiz wagtdan näsaglaryň deri örtügi örgünden arassalanýar.

Keseliň içki görnüşi. Bu görnüş bäbeklerde hem-de 1 ýaşyna ýetmedik çagalarda duş gelýär. Ol gepatit, öýken sowuklama, böwregiň we beýleki agzalaryň zeperlenmesi bilen häsiýetlendirilýär. Synalardaky zeperlenmeleriň gerpes ýokanjy bilen arabaglanýşygynyň bolmazlygy hem mümkin, esasan hem, gepatit uçuk yokanjynyň ýaýran görnüşü zerarly döreýär. Ol beden gyzgynyň ýokarlanmasy, zäherlenme, ukuçylyk, demgysma, gögerme, gaýtarma, bagyr-dalak ölçegleriniň ulalmagy, ganöýme alamatlary bilen häsiýetlendirilýär. Barlagda bagyr fermentleriniň,

beden gyzygnynyň ýokarlanmagy, basyk, limfa düwünleriniň, bagryň we dalagyň ulalmagy bilen hem-de ganda (mahsus bolmadyk) mononukleýarlaryň we geterofill antitelalaryň ýüze çykmagy bilen häsiýetlendirilýär.

Taryhy maglumatlar. Bu keseli ilkinji bolup 1885-nji ýylda Filatow “boýun mázleriniň idiopatiki jerhetlemesi” ady bilen açypdyr. Şondan 4 ýyl geçenden soň, nemes lukmany Pfeýfer bu keseliň täzeden “mázli gyzyrma” ady bilen äazyp bezan edär. Ñokan3 mononukleoz terminini amerikan alymy Sprantu we Ewansu 1920-nji ýylda girizip, gyzyrma, angina we limfa düwünleriniň ulalmagy hem-de ganda limfa-gan öýjük alamatly keseli ýazyp beýan edýärler, 1 ýyl geçenden soňam bu keseliň Filatowyň keseli bilen birmeňzeş keseldigini belläpdirler. Soňky döwürlerde bu keseliň 60-dan gowrak görnüşi mälimdir. Soňky wagtlarda 3okan3ly mononukleozyň kesel döredijisiniň wirusdygyny 1964-65-nji ýyllarda kanadaly alymlar Epşteýn-Barr subut edipdirler we şol alymlaryň hatyrasyna Epşteýn-Barryň wirusy diýen at alypdyr. Ilki bilen bu wirus Berkittiniň limfomasynnda (çiş keselinde) çiş öýjüklerinde tapylypdyr. Tizara bu wirusyň ýokançly mononukleozy, Berkittiniň limfomasyny, nazofaringeýal karsinomany döredýändigini mälim boldy. Berkittiniň limfomasy limfa dokumasynyň howply keselleriniň biri bolup, esasan, limfa düwünlerden daşda – ýokarky äňinde, böwrekde ýerleşýär. Afrika, Aziýa ýurtlarynda çagalaryň arasynda duş gelyär.

Nazofaringeal karsinoma howply çiş keseller toparyna degişli bolup, burun-bokurdak çiş keseli, esasan hem, Hytaýda erkek adamlaryň arasynda köp duş gelyär. Häzirki döwürde herpes wirusynyň maşgalasyna degişli bolan döredijileriň (ýönekeý herpes wirus, sitomegalowirus) adamyň onkogen wirusynyň hataryna degişli edildi. Bu wiruslaryň öýjük genomynda ýörite informasiýa saklanyp, olam işjeňligi ýokarlananda (malignizasiýa çiş döredýändigini barada maglumat bar). Ondan başga-da, herpes wirusynyň beýleki immunosupressiýa getirýän faktorlar bilen bilelikde ähmiýetiniň bardygy anyklanyldy.

Kesel dörediji barada. Epşteýn-Barryň wirusy herpes wiruslar

maşgalasyna degişli, DNK saklaýan, togalak görnüşli, ölçegi 180 nm deňdir. Dörediji efire duýgur, ganda we leýkemiki öýjüklerde gowy ösýär. Şu aşakdaky antigenleri saklaýar; virus kapsid antigeni, ýadro antigeni (EBNA), irki antigen (EA) we membran antigeni (MA). Häzirki döwürde dürli antigenleriň we antitelalaryň ýüze çykýan wagtyny anyklamak keseliň döwrüni kesgitlemäge mümkinçilik berýär.

Ýadro antigeniniň we irki ýüzleý antigeniň garşysyna döreýän antitelalar tapylanda ýiti ýokanç, kapsid we giçki membran antigeniniň garşysyna antitelalar tapylanda bolsa alamatsyz ýokanç keseller diýilýär.

Epidemiologiýasy. Kupsanly barlaglar, Epşteýn-Barryň döredijisiniň adamlaryň arasynda giňden ýaýrandygyny, bütin dünýäde 80-100% ilatyň arasynda duş gelyändigini aýdýarlar. Ilatyň maddy-hal ýagdaýyna baglylygy, käbir maşgalalarda 3 ýaşda, galan bölegi bolsa yetginjeklik döwründe kesel dörediji bilen infirirlenýär. ABŞ-da geçirilen barlagda okuw jaýlarynda okaýan talyplaryň 50%-de bu dörediji tapylmady. Moskwada 586 sany sag adamlaryň (0-98 ýaş) aralygynda geçirilen barlaglar 2 ýaş çenli çagalaryň arasynda 62,5%, uly ýaş toparynda bolsa 82-100%-e çenli duş gelyändigini mälim edildi. Antitelaň iň ýokary möçberi 55 ýaşdan ulularda, iň azam 6 aýlyga ýetmedik çagalarda anyklanyldy. Dörediji çaganyň bedenine ilki düşende hiç-hili alamatsyz, kähalatlarda, ýiti respirator kesel görnüşinde ýa-da adaty bolmadyk görnüşde, 3 ýaşyna ýetmedik çagalarda bolsa, ýiti respirator keseliniň mononukleoz görnüşli alamaty bilen geçýär. Yetginjeklere ilkinji ýokuşmada 45%-e çenli ýokançly mononukleoz görnüşinde geçýär.

Keseliň aýratymynda alamatsyz we aýdyň alamatly näsaglar hem-de virus guterijiler sebäp bolýarlar. Ýokançly mononukleoz geçiren näsaglaryň 70-90%-i bu döredijini daşky gurşawa bölüp çykarýar, olary kesel geçirenden soň, burun-bokurdak suwuklygynda 2-16 aýa çenli tapmak bolýar. Kesel howa-damja ýollary bilen ýokuşýar, tüýküligiň üsti bilen hem geçýänligi sebäpli oňa “öpüşende ýokuşýan kesel” diýibem at beripdirler. Kesel çagalara oýnawaçlaryň üsti bilen, näsag çaganyň tüýküligi bilen, gan

goýberlende, jyns gatnaşygynda hem geçýär. Suwuň, iýmitiň üsti bilen geçmegi mümkin däl diýärlär, şüňe bu doly anyk däl. Wertikal ýol bilen geçenligi barada maglumat bar, gyzylja sitomegalowirus, toksoplazmoz bilen bir hatarda dogabitdi şikesleriň sebäpkäri bolmagy mümkin.

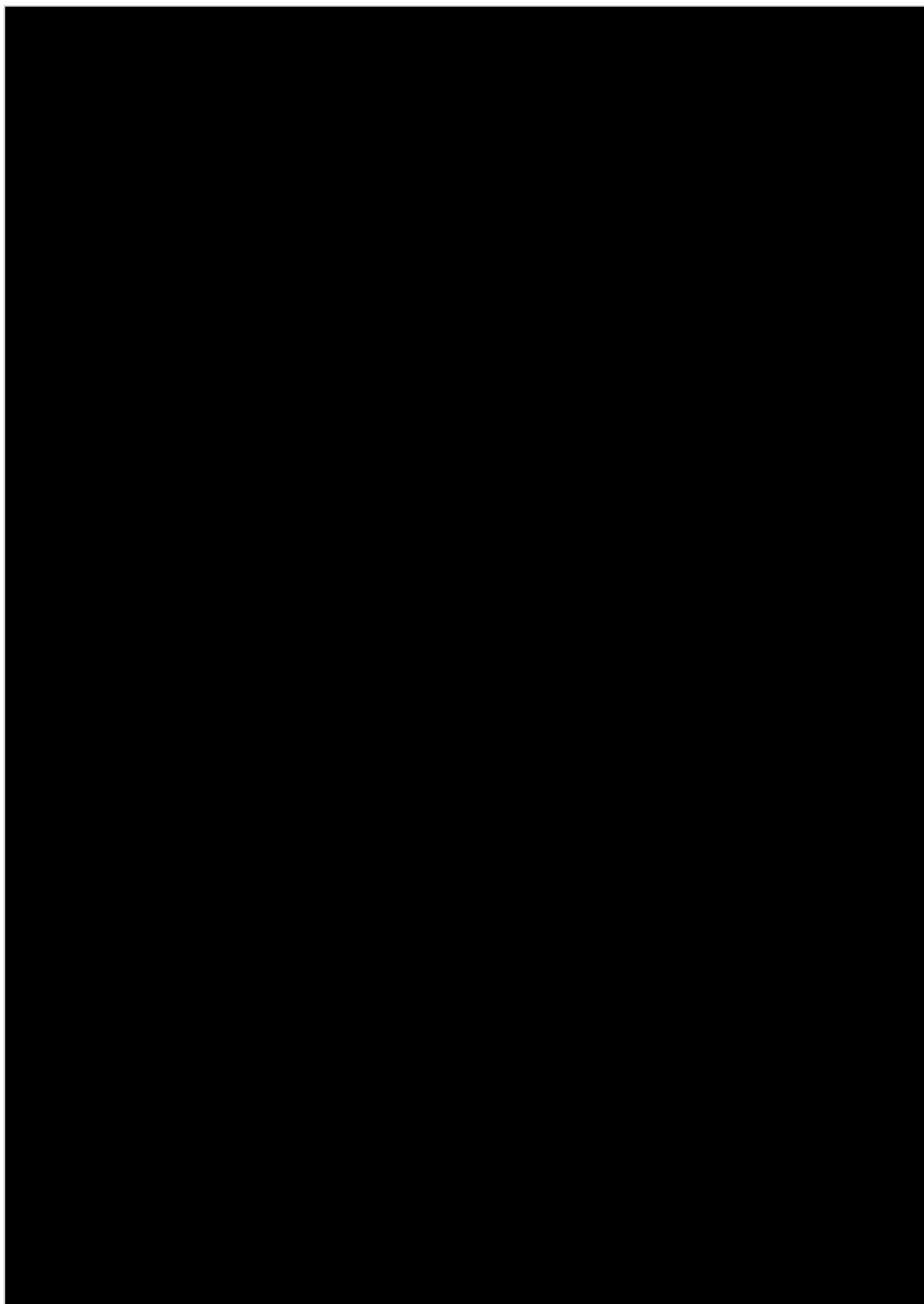
Әokanzly mononukleoz keseli diňe 1990-njy ýyldan bäri hasaba alynýar, şonuň üçin hem doly maglumat ýok. Bu kesel 6-7 ýaşly çagalaryň arasynda has köp duş gelyär, esasan, güýz pasly keselleýjilik yokarlanýar we erkek adamlaryň hem-de mekdep ýaşyna ýetmedik çagalaryň arasynda köp duş gelmegi mümkin. Kähallatlarda kupzýlikleäin görnüşde duş gelädr. Ýokuşma indeksi gaty yokary bolmaýar. Keseliň gizlin döwri 15 günden 2 aýa çenli dowam etmegi mümkin. Şonuň üçin hem keseliň ojagynda çagalary 40-45 günläp gözegçilikde saklamagy maslahat berýärler.

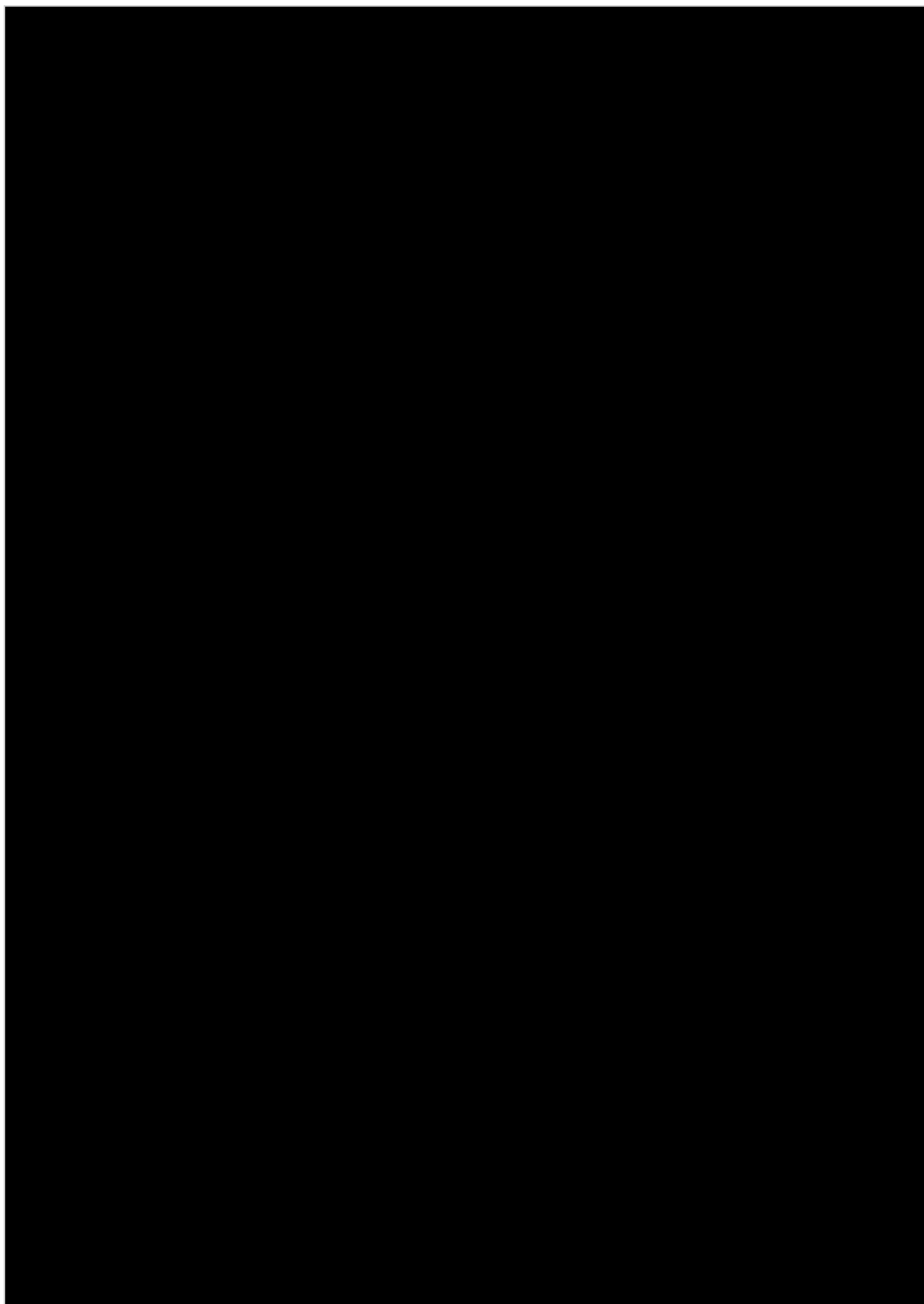
Keseliň döreyiş we ösüş yzygiderliligi. Şu günki güne çenli keseliň ösüşini barada doly we takyk maglumat ýok. Kābir subutnamalara görä, keseliň esasynda limfoproliferativ üýtgeşmeler durýar, şonuň esasynda hem immunokompetent agzalary ulalýar we limfositleriň subpopulyasiýasynyň derejesi artýar. Bu dörediji 2 spirally DNK saklap, olary adam genomyna, B limfositine girizýär. Ondan başga-da agyz-bokurdak boşlugynda, tüýkülik māzlerinde, ýatgyda köpelyär. Bedende autoimmun hadysalaryň döremegine getirýär. Wirusyň giriş derwezesi bolup agyz boşlugu hyzmat edýär. Şol yerde dörediji köpelyär we gana, limfa ulgamyna, ýerli limfa düwünlerine, bagra, dalaga düşýär. Ähli agzalarda üýtgeşmeler birden başlanýar. Agyz boşlugynda gaēnaglama alamatlary әәзе зykәar, nemli urtýgi gyzaryp зиşýär, limfa düwünleriniň ählisi ulalýar, faringit, mindalinaň ulalmagy bellenilýär. Limfa dokumalaryny saklaýan ähli agzalarda dürli üýtgeşmeler ýüze çykýar. Soňky wagtlarda bu keseli immun ulgamynyň keseliniň hataryna goşýarlar. Döredijiniň täsiri netijesinde B limfositleriň üýtgeşmeleri bolup, ol hem mahsus bolmadyk mononukleýarlarda öwrülýär. Şu hadysa, T – supressorlaryň we killerleriň goşulmagy netijesinde, çiş hadysasynyň öni alynýar, çişe öwrülmäge päsgel berilýär. Kesel

geçiren çagalarda immunitet dowamly bolup, keseliň gaty seýrek gaýtalanmagy mümkin.

Keseliň alamatlary. Kesel dürli alamatlar bilen häsiýetlendirilýär we köplenç, ýiti başlanýar, onuň irki alamatyna beden gyzgynynyň ýokarlanmagy, boýun limfa düwünleriniň ulalmagy, basyk we burnundan dem almasynyň kynlaşmagy degişlidir. Hepdäniň ahyryna näsagyň bagry we dalagy ulalýar, ganda mahsus bolmadyk mononukleýarlar tapylýar. Kähalatlarda kesel ýuwaş-ýuwaşdan başlanýar, 2-5 günläp, beden gyzgyny subfebril ölçeglere ýetip, umumy gowşaklyk, gaňnaglama alamatlary näsaglaryň üçden bir böleginde beden gyzgynynyň ilkinjy subfebril ýa-da kadaly ölçeglerde, hepdäniň ahyryna zenli çokary derejda – 39-40 gradusa zenli çetäp, käbir näsaglarda kadaly gyzgynlykda gезmegi mümkin. Kesele has mahsus alamat: yzky boýun topar limfa düwünleriniň ulalmagy, olar zynjyr görnüşinde ýerleşýär, göze görnüp durýar, elläniňde gaty, az agyryly, biri-birine goşulýsmaýar. Seýrek ýagdaýlarda limfa mазleriniň ulalmagy ilkinji alamat bolup durýar. Bu düwünleriň ululygy nohutdan tä towuk ýumurtgasynyň ölçegine çenli ýetýär. Bu mазleriň irinlemesi kesele mahsus alamat däl. Agyz boşlugynda dürli üýtgeşmeler, çiş, burnuň zeperlenmesi netijesinde näsagyň burnundan dem almasy kynlaşýar, sesi peselýär, sesli dem alyş ýüze çykýar, agzyny ýarym açyp, kynlyk bilen dem alýar. Burnundan suw akmaýar, эiti respirator keselinden tapawutlylykda 85%-e çenli näsaglaryň mindalinalarynda örtük (ada we çzyk görnüşinde) ýüze çykýar. Ol keseliň ilkinji günü ýa-da 3-4 gün geçenden soň bolmak bilen, bedeniň gyzgyny has hem ýokarlanyp, näsagyň umumy ýagdaýy beterleşýär.

Bagryň we dalagyň ululygy 97-98% näsaglarda belleniýär. Olaryň bagry keseliň ilkinji gününden başlap ulalýar, 4-10 günden soň uly ölçeglere ýetýär, ýiti burçly, gyralary tegelenen, sähelçe agyryly bolýar. Ýüzleý saraltmasynyň onuň gözünde we derisinde ýüze çykmagy ähtimal. Keseliň muwjdan döwründe saraltma alamaty mahsus bolýar we beýleki alamatlar bilen bilelikde gutulyş döwründe ýitýär. Agyr gepatit ýüze çykmaýar, funksional üýtgeşmeler ýüzleý bolýar. Bagry has kyn kiçelýär, 1-nji aýyň

meñzeş geçýär. Kesel dörediji daşky gurşawyň täsirine durnuksyz, 18-20 gradusda 3-4 sagada çenli ýaşamaga ukyplydyr, kesel döredijilik häsiýetini bolsa birnäçe minutdan ýitirýär. Ondan başga-da, gryn we ultramelewşe şöhlesiniň täsiri netijesinde çalt gyrylýar. Gyzamygyň kesel döredijisini, näsagyň ganynda we bokurdak-damak nemli suwuklygynda, keseliň başlangyç döwründe ýa-da örgüniň birinji-ikinji günlerinde tapmak bolýar. Synag şertinde maýmynyň böwreginde, düwünçekde virus köpeldilen halatynda, ol öýjüklerge zeperleýji täsir edädi, zagny dgirt kup zadroly cäýjekleri emele getirädi.

Epidemiologiasy. Эоканз kesel Эер yüzünde giñden ýaýrandyr. Gyzamyga garşy sanjym geçirilmeyän döwürde, her 2 ýyldan keselleýjiligiň derejesi has ýokarlanýardy. Kesel ýylyň ähli möwsümünde-de, esasan, gýüz-gyş, ýaz aýlarynda has köp duş gelýär. Keseliň ýaýramagyna näsaglar sebäp bolýar. Näsaglar gyzamyk ýokanjynyň başlangyç döwründen örgüniň ilkinji yüze çykan günlerine çenli howply hasaplanýarlar. Bu döwürde keseliň ýokuşma howpy örän ýokary bolup, örgün döwrüniň 3-nji gününden soň, ýokuşma howpy aşaklap, 4 gün geçenden soň, näsaglaryň ýagdaýy howpsuz hasaplanýarlar. Öýkeniň sowuklama gaargyzylmesi bolan ndsaglar, цгьnden 10 gün geçýänçä ýokuşma howply hasaplanýarlar. Keseliň ýaýramagynda, gyzamyk эоканжynyň ýüzleý görnüşiniň ähmiýeti uludyr. Gyzamyk ýokanjy howa-damja ýollary bilen ýokuşýar. Dörediji burun-bokurdagyň, ýokarky dem alyş ýollarynyň bölüp çykarýan, nemli-sülekey suwuklygy bilen howa çykarylýar. Irki çagalyk döwründe kesellemedik adamlar näsag bilen gysga wagtlaýyn duşuşan halatynda, ýaşyna seretmezden hukmany keselleädrler.

Kesel geçirenden soň durnukly immunitet döreýär, has seýrek, 0,5-1% näsaglaryň gaýtadan kesellemegi mümkin. Gyzamyk ýokanjy bilen 1 ýaşdan 4-5 ýaş aralygyndaky çagalar köp keselleýärler. Keseliň tiz ýaýramaklygy we onuň ýaýraýan meýdanynyň çägi diñe ýaşayş mümkinçiliklerine bagly bolup, ol, esasan hem, ilatyň gür ýerleşen ýerinde ýaşayanlaryň arasynda keselleýjilik howpy artýar. Oba bilen deñeşdirilende, şäherlerde

keselleýjiligiň derejesi ýokary bolýar, kesel, esasan, gys, bahar aýlarynda köp duş gelyär.

Keseliň döreyiş we ösüş yzygiderlilik. Dörediji bedene ýokarky dem alyş agzalarynyň hem-de gözün nemli bardalarynyň üsti bilen düşýär, ol ýerde köpeliär we gana düşýär, ol keseliň gizlin döwrüniň ilkinji günlerine gabat gelyär. Keseliň başlangyç döwründe we örgüniň birinji günlerinde ganda, bedenden bölünip çykýan suwuklyklarynda dörediji has köp mukdarda tapylyar, örgüniň üçünji günü onuň sany azalyar we 5-nji günden başlap dörediji tapylmaýar. Näsagyň ganynda virus birikdiriji antitela tapylyar. Dörediji merkezi nerw ulgamyna, dem alyş we ýmit siňdiriş ulgamyna zeperleýji täsir edýär. Häzirki döwürde gyzamyk ýokanjynyň beýni ýiliginde uzak saklanýanlygy, ýiti sklerozirleýji panensefalite getirýänligi barada maglumat bar. Ondan başga-da umumy we ýerli immunitetiň derejesini peseldýär, witamin çalşygyna täsir edýär, esasan hem, A we C vitaminleriň möçberi azalyar. Bedeniň kesele garşy durnuklylygynyň peselýänligi sebäpli, gizlin geçýän keseller ýüze çykýar. Gyzamyga ikilenji ýokançlaryň goşulyşmagy zerarly kesel agyr derejede geçýär we gaýrüzülmeleriň (iriňli-çüýremeli laringotraheitiň öýken sowuklamasynyň) ýüze çykmagynda uly orun tutýar. Birnäçe alymlaryň berýän maglumatlaryna görä, gyzamyk ýokanjy ýokançly-allergiki kesellere degişlidir.

Agzalarydaky üýtgeşmeler. Keseliň ýetirýän zeperlerine burun-bokurdak gaýnaglamasy, dem alyş ýollarynyň, deri örtügiňiň çişmesi degişlidir. Gyzamyk ýokanjynyň örgüni gistologiki taýdan suratlandyrylanda, deriniň ýokarky gatlagynda ýerleşýän häsiýetli bolmadyk gaýnaglama hadysasy degişlidir, bu ýagdaý zeper ýeten ojaklarda nädogry öýjük çalyşma hadysasy belenilýär we onuň netijesinde ýukajyk deri gatlagy emele gelyär, gaýnaglama hadysasy bronhlara, bronhiolalara gezip, bronhlaryň daş-töwerengindäki dokumalara zeper ýetýär we öýken sowuklamasyna alyp baryar. Şeýle üýtgeşme diňe gyzamyk ýokanjyna mahsus bolýar. Bu hadysa öýken dokumasynda uly öýjükleriň emele gelmegi bilen geçýär hem-de öýjüklerde asidofil bedenjikler tapylyar. Gyzamyk ýokanjynyň döredýän bronhitinde çüýreme bolmaklygy, iriňli öýken

sowuklamasyňa alyp barmaklygy, fibrinli we irinli plewritiň ýüze çykmagy mümkin. Merkezi nerw ulgamynda beýni gan aýlanyşynyň bozulmagy, seýrek halatlarda beýni ýiliginiň sowuklamasy bellenilýär. Keseliň başlangyç döwründe içegäniň mázlerinde äpet öýjükler döreýär.

Keseliň alamatlary. Ýokanjyň gizlin döwrüniň ortaça dowamlylygy 8-10 güne deň bolýar. Bu döwrüň gysgalmagy ýa-da uzalmagy mümkin. Ýokanjyň önüni alyş maksady bilen sanjym edilen çagalarda, bu döwür 21 güne çenli uzalýar. Şeýle ýagdaý gan we onuň düzümi goýberilen çagalarda hem duş gelýär. Näsagyň beden gyzgyny ýokarlanýar, kellesi agyrýar, üsgülewük bolýar, burny akýar. Ondan başga-da ysgynsyzlyk, gowşaklyk, ukusynyň bozulmagy, işdäsiň peselmegi, biynjalyklyk bellenilýär. 2-3 gün geçenden soň beden gyzgyny aşaklaýar hem-de subfebril ölçeglere ýetýär. Dümew alamatlary we üsgülewük güýçlenýär. Käwagt näsagyň sesi bogulýar, üsgülewügiň häsiýeti üýtgeýär, gödek hem-de bogujy görnüşe geçýär. Gözi gyzarýar, gabaklary çişýär, ýagta seredip bilmeýär, hatda gabaklaryň öz-özünden ýumulmagyna çenli baryp ýetýär, ýüzi çişýär. Örgün örmezden 1-2 gün öň, ýumşak we gaty kentlewüginde nädogry görnüşli inňäniň kellesinden, tudananyň ölçegine ýetýän menek ýüze çykýar. Ol nemli gatlaklardaky menek diýlip atlandyrylýar. Tegmiller 1-2 günden soň birleşýär we gyzarýar, soňra aýrylýar. Onuň bilen bilelikde, käwagt ondan hem ir ýaňagynyň, dodagynyň iç ýüzünde hem-de diş etlerinde agymtyl tegmiller peýda bolýar. Her bir düwünjik kiçjik dänäniň ululygynda bolup, olaryň daşyna inçejik gyzyň gaýma aýlanandyr. Bu tegmiller toparlaýyn ýerleşýärler, käwagt olaryň sany örän köp bolýar hem-de özara birleşýärler. Olar ýuka barda örän berk ýapyşan bolýar we hasa bilen süpürilende aýrylmaýar. Bu alamaty 1890-njy ýylda lukman Belskiý ilkinji bolup suratlandyrýar, ondan bihabar 1895-nji ýylda Filatow, 1896-njy ýylda Koplik beýan edýär we şol alymlaryň hatyrasyna Belskiý-Filatow-Kopligiň tegmilleri diýip atlandyryrlar, diňe gyzamyga mahsus hökmany alamat bolup keseli Belskiý-Filatow-Kopligiň tegmilleri 2-3 gün saklanýar. Tegmil ýitenden soň, onuň ýeri gyzaryp mahmal görnüşe geçýär. Bu tegmil

diňe gyzamyk ýokanjyna mahsusdyr we ony dogry kesgitlemäge mümkinçilik berýär. Başlangyç döwri 3-4 gün, kçde 5-7 güne çenli dowam edýär. Örgün öryän döwri beden gyzgynynyň gaýtadan ýokarlanmagy bilen başlanýar we 3-4 günläp saklanýar. Örgün tegmil papula görnüşli bolýar. Ilki bilen örgün näsagyň gulagynyň arkasynda, ýüzünde bir gün geçenden soň boýuna we döşüň çokarsyna çaýraýar. Цргын, şeýlelikde, agyz-burun ызburзlugyna-da öryär. Örgün öryän döwrüniň ikinji güni näsagyň eline, garnyna, arkasyna ýaýraýar. Şeýle döwürleýin örmeklik diňe gyzamyga häsiýetlidir. Örgün örmeklik çalt ýa-da haýal, uzaga çekme ýagdaýynda-da bolup bilýär. Gyzamyk örgüni el we aýaklarynyň daş we из эзьне деñ urадр. Ondan başga-da gyzamyk örgüni reňki üýtgedemelik deri örtüğünde ýerleşýär. Örgün ýygy ýerleşip, örän kän bolup biler, kähallatlarda az bolýan wagty hem duş gelýär. Örgün 3-4 günün içinde has ýokary derejesine ýetip, soň bolsa özüşiپ başlaýar. Örgün öryän döwri näsagyň ýagdaýy agyrlaşýar. Zäherlenme alamatlarynyň agyrylyk derejesi keseliň görnüşine laýyk gelýär. Köplenç burun ganamasy bellenilýär. Ganyň barlagynda

Gyzamyk, örgün döwri

leýkositleriň azalmagy mümkin. Gyzamyk örgün ötüşip başlanda tegmil döwri başlaýar. Ol 1-1,5 hepde dowam edýär. Ilki bilen näsagyň ýüzünde we gulagynyň arkasynda tegmil emele gelýär, soňra döş kapasasynda, el we aýaklarynda örgün we tegmil döreýär. Tegmilleriň öçüşmegi, ýüzüň, endamyň derisiniň sypyrylmany bilen utgaşýar we ol 5-7 güne çekýär. Bu döwürde bedeniň gyzgyny kadalaşýar. Näsagyň umumy ýagdaýy ýuwaş-ýuwaşdan gowulanýar. Keseliň soňky döwründe alamatlary ýiten wagtynda bedendäki bolup geýýän üýtgeşmeler entek gutarmaýar. Çagalarda uzak wagtlap gowşaklyk we immunitetiň peselmegi saklanýar.

Keseliň bölünişi. Kesel adaty we adaty däl görnüşlere bölünýär. Adaty görnüşli gyzamykda kesele mahsus bolan alamatlar ýüze çykýar. Agyrlygy boýunça adaty gyzamyk ýeňil, orta agyrlykdaky we agyr derejelere bölünýär. Adaty däl görnüşlerine ýüzleý we ýokary zäherlenmeli görnüşli gyzamyk degişlidir. Ýüzleý gyzamyk ýeňil derejede geýýär hem-de gyzamyga mahsus alamatlar ýüzleý bolýar, birnäçe alamatlaryň bolmazlygy-da mümkin, gaýrüzülmeler bolmaýar. Eger-de gyzamyga garşy waksina sanjymy edilen çagalaryň bedeninde antitelalar emele gelmedik bolsa, onda gyzamyk keseli bilen kesellemekleri mümkin. Ýüzleý gyzamyk, esasan, 6 aýa ýetmedik çagalarda ýüze çykýar, sebäbi ol çagalaryň bedeninde eneden geçen passiw immunitetiň galyndylary saklanýar.

Keseliň gaýrüzülmesi. Gyzamygyň gaýrüzülmeleri keseliň islendik döwründe ýüze çykyp biler. Gaýrüzülmeler ölümçiligiň esasy sebäbi bolup durýar. Köp duş gelýän gaýrüzülmeler öýken sowuklamasy, ondan başga-da otit, kolit, enterokolit, keratit, stomatit we streptodermiýa, ensefalit we serozly meningit duş gelýär.

Gyzamygyň bir ýaşa zenli çagalarda geçiş aýratynlyklary

Üç aýa ýetmedik çagalar gyzamyk keseli bilen kesellemeyärler, eger-de eneleri öň gyzamyk keselini geçiren bolsa, onda olaryň bedeninde emele gelen antitelalar belli bir möçberde

transplasentary ýoly bilen çagaň bedenine geçýär. Çaganyň enesi ön gyzamyk keselini geçirmedik bolsa, ýaşayşyň ilkinji günlerinde-de kesellemekligi ahmal.

Güwreli azallar gyzamyk keseli bilen kesellese, ol güwresindäki zaga-da ýokuşdyrmagy mümkin. Eger-de gyzamygyň wirusy çaga göwreliliginiň birinji ýaramynda düşse, onda ol çaga doglandan soň, haýal geçýän panensefalitiň alamaty ýüze çykýar. Göwreliliginiň ahyrky hepdesinde gyzamyk keseli bilen kesellän eneden dogabitdi gyzamykly çaga dogulýar. Dogabitdi gyzamyk adaty däl görnüşinde geçýär. Köplenç bu çagalarda immunologiki tolerantlyk hadysasy zerarly wirus neýtralizirleýän antitelalar emele gelmeýär.

Bir ýaşa çenli çagalarda gyzamygyň alamatlary beýleki ýaş toparlary bilen meňzeş, ýöne käbir aýratynlyklary bar. Keseliň başlangyç döwri gysgalan we oňa mahsus sowuklama alamatlary pes derejede ýüze çykýar, köplenç Filatow-Kopligiň tegmili bolmaýar. Kähallatlarda başlangyç döwri bolmaýar. Örgün öryän döwründe aýratyn üýtgeşme bellenilmeýär. Gyzamyk bu çagalarda, köplenç, örän agyr geçýär, ol gaerüzmeleriň tiz wagtda ýüze çykmagy bilen baglanyşlyýar. Bir ýaşa çenli çagalarda gyzamygyň alamatlarynda içgeçme alamaty belli bir orny eýeleýär. Köplenç içege dizbakteriozy ýüze çykýar.

Keseli anyklamak we aratapawudy. Gyzamyk anamnezi, alamatlary, serologiki barlagyň netijesi bilen kesgitlenilýär. Barlagda gyzamyk antitelarynyň mukdarynyň 4 esse ösmegi (her 5-7 gün aralykda barlanylýar) esasynda anyklanylýar.

Keseliň başlangyç döwri ony gripden tapawutlandyrmaly bolýar. Gripde Belskiý-Filatow-Kopligiň tegmili bolmaýar. Gyzyljada gyzamykdan tapawutlylykda kataral alamatlar gowşak ýüze çykýar. Filatow-Kopligiň alamaty bolmaýar. Hökmany alamaty hökmünde limfa mázleriniň (esasan hem, yzky bozun) ulalmagydyr. Gyzamykdan tapawutlylykda ургън эъзе zykmagy döwürleýin häsiýete eýe däl. Örgün birdenkä ýüze çykýar we tegmil-papluýoz görnüşde bolup, gyzamygyňkydan kiçi bolýar, tegelek ýa-da ýumurtga şekilli bolup biri-biri bilen birleşmeýär (ulularda käbir

ýagdaýlarda birleşýän örgünler bolup biler). Örgün 2-3 gún saklanar we hüz-hili yz galdyrman äitədr.

Gyzyljany mitigirlenen (adaty däl gyzamyk) gyzamykdan tapawutlandyrmak kyn. Sebäbi bu gyzamykda zäherlenme alamatlary bolmaýar, kataral alamatlary gowşak. Filatow-Kopligiň alamaty bolmaýar. Örgün az, her ýerde biri bolup, bir-biri bilen goşulmaýarlar. Bu ýagdaýda, esasan hem, epidemiologiki maglumata köp üns berilmelidir we näsaga önüni alyş sanjymynyň ýa-da immunoglobuliniň edilendigi anyklanylmalydyr.

Şeýle-de ganyň umumy barlagynda gyzyljada we gyzamykda häsiýetli üýtgeşmeler: leýkopeniýa, otnositel limfositoz we plazmatiki öýjükleriň köpelmegi, gyzyljada goşmaça monositoz bolýar.

Täjijhorazda gyzamykdan tapawutlylykda basyk, diliniň köz ýaly gyzarmagy, burun-dodak üçburçlugynyň agarmagy häsiýetlidir. Ganda leýkositoz, neýtrofilýoz, eozinofiliýa bellenilýär. Örgün öryän döwri beden gyzgyny kadaly bolýar. Gyzamygy dermanlardan soň, öryän örgünden, örgüniň bitertip bolmagy, ähli bedene ýaýramagy, her hili ululykda bolmagy bilen tapawutlandyryşlar.

Keseliň bejerilişi. Kesel bejerilen wagtynda, dogry we doly æerine æetirilədn arassyzylyk dëzgünlerini berjaý etmeli. Köp näsaglar öý şertlerinde bejerilýär. Yokumly we ýeňil özleşdirilýän iýmit bilen üpjün edilende, arassaçylyk-gigiyena düzgünleri berjaý edilen halatynda, gyzamykly näsagy ude bejermek bolar.

Keseliň we gaýrüzülmeli görnüşleri, hökmany hassahanada bejerilýär. Bir ýaşyna ýetmedik çagalar hassahanada bejerilende, şol çaga ýeterlik şertler bilen ырjып edilmelidir. Näsagy aýratyn saklamaly, ol arassa, tdmiz howadan dem almaly, bolýan otagyny şemalladyp durmaly, ony üşetmezden, mümkin boldugyça aýnasyny açyp goýmaly-da, gezelenç etdirmeli. Näsag çagany arassa saklamaly. Her gün çaganyň gözlerini ýuwup, burnuny arassalap, dodaklaryna ýag çalyp durmaly. Agzy arassa bolar ýaly näsaga tiz-tizden suw bermeli, uly ýaşly çagalar agzyny çaykap durmaly. Näsag çaganyň iýmiti ýeňil siňýän, içegäniň işleyşini bozmaýan

iýmitden ybarat bolmalydyr. Gyzamyk keselinde antibakterial bejergi gaýrňyzylmeli ýa-da bakterial keseller bilen sepleşen keselleriň alamaty ýüze çykanda, bedeniň göreşijilik ukyby peselende, ylaýta-da 2 ýaş a ýetmedik çagalarda ulanylýar. Ondan başga-da witaminler ulanylýar (C, B topary) antigistamin serişdeleri (dimedrol, tawegil, suprastin) ulanylýar. Gyzamygyň wirusynyň immuniteti peseldýänligini göz önünde tutup, immun ulgamynyň işjeňligini ýokarlandyryjy dermanlar pentoksil, metilurasil, itburnuň gaýnatmasyny, buýan köküniň şerbedini bermeli.

Öňüni alyş çäreleri. Esasy öňüni alyş çäresine, öz wagtynda keseli anyklap, olary sag çagalardan çetleşdirmegi, näsagy örgün ören gününden soň 4 gün geçýänçä, öýken sowuklamasy bolan halatynda bolsa 10 günläp aýratyn saklamak masalahat berilýär. Näsag bilen aragatnaşykda bolan gyzamyk keselini geçirmedik çagalar 17 günläp çagalar edaralaryna goýberilmeýär. Keseliň öňüni almak üçin imminoglobulin sanjym alan çagalary 21 gýne zenli çagalar bagyna gozberilmeýär. Gyzamyk keseli bilen gatnaşykda bolan, öň kesel geçiren, sanjym edilen çagalara çagalar edaralaryna gatnamaga rugsat berilýär. Keseliň öňüni almak üçin immunoglobulin ulanylýar. Ol näsag bilen gatnaşykda bolan çagalara, sanjym etmäge garşylyk bolan ýagdaýynda, şeýle hem sanjym ýaşyna ýetmedik çagalara ulanylýar. Immunoglobuliniň sançmaly möçberi 3,0 ml, näsag bilen gatnaşykda bolnandan soň, 5 günden gijä goýman edilse ähmiýeti bardyr.

Häzirki wagtda gyzamyk sanjymy ulanylýar. Şu sanjym edilenden 7-15 gün geçenden soň bedende antitela emele gelýär we bir aýdan ýokary derejesine ýetýär, 4-6 aýdan aşak düşüp başlaýar. Käwagtlar-da sanjymdan soň gyzamygyň kliniki alamatlary ýüze çykmaklygy mümkin, ol töwerekdäkiler üçin howply däldir. Ilkinji gezek çaga 12-15 aýlyk bolanda hökmany suratda gyzamyga garşy sanjym edilýär. Bu sanjym öň gyzamyk keseli bilen kesellemedik çagalara edilýär. Ikinji sapar çaga 6-7 ýaşdan ýetenden sanjylýar.

GARAMYK

Garamyk – bu ýiti ýokanç kesel bolup, onuň döredijisi wiruslaryň Herpeswirida toparyna degişlidir. Bu kesele häsiýetli alamatlar: gowşaklyk, beden gyzgynynyň ýokarlanmagy, deride we nemli örtüginde düwürtik-gabarçakly örgüniniň bolmagydyr.

1772-nji ýylda Vagel bu keseliň aýratyn keseldigini anyklady we oňa Varisella diýip at goýdy. 1911-nji ýylda bolsa Anagao bu keseliň kesel döredijisiniň wirusdygyny anyklady.

Kesel durediji barada. DNK saklaýan wirus bolup, onuň ölçegi 150-200 nm deňdir. Bu döredijini ýönekeý uçugyň we ýönekeý gurşap alýan wirus keselini döredýän wiruslardan tapawutlandyrmak kyn. Şonuň üçin hem häzirki toparlara bölünişi boýunça garamyk keseliniň wirusy Zoster ýa-da Vraselladyr. Daşky görnüşi boýunça togalak nädogry görnüşli wirusdyr.

Döredijiniň mekan tutýan we zeper ýetirýän ýeri deri örtügidir. Dörediji daşky gurşawyň täsirine durnuksyzdyr. Ol diňe adamda kesel duredär. Wirus öýjügiň ýadrosyna zeper ýetirýär we lozinofilli maddalary şol öýjüklerde we köp ýadroly uly öýjükleri emele getirýär.

Epidemiologiýasy. Çagalaryň arasynda bu kesel örän giňden ýaýrandyr. Keseliň ääramagyna garamykly näsaglar sebäp bolýarlar. Kd bir maglumatlara gurd, 10-14 ýaş çenli ähli çagalar bu kesel bilen keselleýärler. Näsag çaga keseliň irki, başlangyç döwründen tä iň soňky döran örgünleriň ýüze çykandan 3-4 güne çenli ýokançlydyr.

Kesel, esasan, howa-damja ýoly bilen ýokuşýar. Enäniň bedeninde göwresindäki çaga geçmegi hem mümkin. Çagalarda garamyk keselini kabul etmeklik örän ýokarydyr, esasanam mekdebe çenli çagalarda garamyk köp duş gelyär. Ejesinden geçýänligi zerarly bäbeklerde bu kesele garşy immunitet bolýar. Şonuň üçinem bäbekler hem-de bir ýaşyna ýetmedik çagalar garamyk keseli bilen örän seýrek keselleýärler. Çaganyň bedeninde immunitet peselende bäbekler garamyk bilen keselläp bilýär. Keseli geçirenden soň durnukly immunitet döreyär. Ýöne seýrek, gaýtadan kesellemeklik

2-3% näsaglarda duş gelyär. Garamyk keseli gyş we güyz aýlary has köp duş gelyär. Köplenç çagalar baglarynda kesel ojaklary döräp, bu keseliň çalt ýaýramagyna sebäp bolýar.

Keseliň döreýiş we ösüş yzygiderliligi. Dörediji – ýokarky dem alyş ýollarynyň nemli örtügi arkaly zaga bedenine düşýär, ol æerde kupelædr we limfa æollary bilen gana gezædr. Gan bilen dörediji deriniň ýüzleý öýjüklerine hem-de nemli ortüklerine düşýärler, ol ýerde bolsa içi suwly we döredijili gabarçak emele getirýärler. Ondan basga-da garamygyň kesel döredijisi nerw ulgamyna, beýnijige, oňurga ýiligine zeper ýetirýär. Örän seýrek içki agzalary (bagry, buwregi, iýmit siňdiriş agzalary) zeperleýärler. Garamyk döredijisiniň 3 hili bellenilýär, olara: deri zeperleýji; beýnä zeper ýetirýän; wisseral – izki agzalara zeper æetiriji hdsiæetleri bellenilædr.

Deriniň gatlagynda garamyk keseliniň içi suwly gabarçaklary emele getirýär. Zeper ýeten öýjüklerde dürli üýtgesmeler yüze çykyar, öýjükleriň ýadrosynda we daşky gabygynda oksifil maddalar emele gelyär. Örgün deriniň içindäki suwuklyga sorulýar hem-de örgünler muskul, soňra goňrumtyl kesmejik – gapajykly tegmil emele getirýär. Kesel agyr geçen halatynda bolsa, suwly gabarçaklar ýarylyp, birleşip ýara emele getirýär.

Keseliň alamatlary. Keseliň gizlin döwrüniň dowamlylygy 11-21 gün aralygynda bolup, ortaza 14 güne barabardyr.

Kesel ýuwaş-ýuwaşdan ýitileşip başlanýar, beden gyzgynynyň subfebril ölçege çenli ýokarlanmagy näsagyň umumy ýagdaýy kem-kemden erbetleşýär. Kähalatlarda kesel ýiti başlanýar, beden gyzgyny 37,5-38,5 gradusa çenli ýokarlanýar hem-de örgün emele gelyär. Örgün ilki tegmilden başlap, ol birnäçe sagadyň dowamynda suwly gabarçaga öwrülýär, onuň ululygy 0,2-0,5 sm deňdir. Garamyk keseliniň içi suwly gabarçagy togalak ýa-da ýumurtga görnüşli bolup, üýtgemedik deride ýerleşýär we olaryň daş-töweregi gyzył gaýma bilen aýlanandyr. Gabarçagyň diwary dyňzap durýar we onuň içindäki suwuklyk bolsa dury bolýar. Ol bir gatlakdan ybarat bolup, ony deşen halatynda içine çökýär. Içi suwly gabarçak 1-2 günden gurap başlaýar we reňkli kesmege öwrülýär.

1-3 hepdeden kesmekler gaçyp, reňkli tegmile öwrülýär. Garamygyň örgüni adam bedeniniň diňe bir deri örtüklerine däl-de, saçynyň arasyna, nemli örtüklerine-de, eliniň aýasyna we dabanyňyň aşagyna-da öýrýär. Örgün öýrýän döwri çaganyň endamynda gijilewük bolmagy mümkin. Şeýle halatda gabarçaklar ýarylyp, ýara emele getirýär. Örgün öýrýän wagty çaganyň gyzgyny ýokarlanýar, her indiki örgünde beden gyzgyny täzedan ýokarlanýar. Şonuň üçin hem çaganyň endamyndaky örgünler her hili ýagdaýda görmek bolýar, ýagny tegmil düwürtik-gabarçak, reňkli kesmek görnüşleri “ýalan köpdürlük” diýlip atlandyrylýar, ol bolsa diňe garamyk keseline mahsusdyr.

Garamyk (örgünleriň dürli döwürleri)

Keseliň möwç alan döwründe, çagalar işdäsizlige, ysgynsyzlyga, ukusyzlyga arz edýärler, ýaş çagalarda biynjalyklyk hem-de zäherlenme alamatlary has aýdyň ýüze çykýar.

Nemli örtüklerdäki öýrýän örgünler näzik, çalt ýarylýarlar we ýüzleý ýarajyga öwrülýärler, şonda agyry alamatlarynyň bolmagy mümkin. Ýarajyklar örgüniň 3-5 günlerinde bitip başlaýarlar.

Ganyň umumy barlagynda leykositiň möçberiniň azalmagy, limfositleriň sanynyň artmagy belenilýär.

Keseliň bölünişi. Kesel adaty we adaty däl görnüşlere bölünýär. Adaty görnüşi bolsa agyryk derejesi boýunça ýeňil, orta agyr, agyr derejelere bölünýär. Geçiş boýunça gaýgrylymeli we

gärrüzülmesiz görnüşe bölünýär. Adaty görnüşinde gabarçak we onuň içinde durý suwuklyk bolmagy häsiýetlidir.

Görnüşine baglylykda	Agyrlyk derejesine baglylykda	Geçiş boýunça
Adaty görnüş	<p>Yenil Orta agyr Agyr agyrlygynyň görkezijileri:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Beden (gyzgynyň ýokarlanmagy). 2. Örgüniň köpelmegi. 3. Ganöýme alamaty. 4. Tutgaý alamaty neýrotoksikoz. 5. Bogulma alamaty. 	Gayrüzülmesiz, beterleşmän geçýän görnüş.
<p>Adaty bolmadyk: Rudiment görnüş. Ganöýme görnüş. Çäýreme görnüş. Ýaýran görnüş.</p>		Gayrüzülmeli görnüş, strepto we stafilodermiýa, beze, ensefalit, absess, flegmona.

Yenil derejesinde beden gyzgyny 37,5-38 gradusa çenli ýokarlanýar, zäherlenme alamatlary ýüzleý, örgün az bolýar.

Orta agyrlyk derejesinde beden gyzgyny 39 gradusa çenli ýokarlanýar, zäherlenme alamatlary ýüze çykýar, örgün diňe deri örtüginde bolman, nemli örtüklere hem ured.

Agyr derejesinde beden gyzgyny 39,5-40 gradusa çenli ýokarlanýar, kup sanly ured bilen häsiýetlendirilýär. Keseliň möwjän döwri beýni we beýni gabygynyň çişme alamatlary we tutgaý alamaty belleniýär.

Keseliň adaty bolmadyk görnüşleri. Keseliň gizlin döwründe, immunoglobulin ýa-da ganyň düzümini alan bolsa, onda bu çagalarda keseliň rudimentar görnüşü ýüze çykýar. Keseliň şu görnüşinde zäherlenme alamatlary bolmaýar, beden gyzgyny ýokarlanmaýar, örgün gyzlymytyl düwürtik görnüşli bolýar.

Garamygyň ýaýran görnüşü köplenç, bäbeklerde we haýsy-da bolsa bir agyr keseli geçirip, gormon bejergisini alan uly ýaşly çagalarda-da duş gelyär. Kesel beden gyzgynyň ýokarlanmagy hem-de agyr zäherlenme alamatlary bilen häsiýetlendirilýär. Bagra,

dalaga, aşgazan asty mazine, böwrege, öykene, gyzył süňk ýiligine we beýleki agzalara zeper ýetýär. Ýaýran garamyk örän agyr gezэдг, гагърьзмелер эъзе зүкэар, wagtynda bejerilmese ulyme sezewar edэдг.

Gan keselli çagalarda ganöýme görnüşli garamyk ýüze çykýar. Bu näsaglarda örgüniň 2-3 günlerinde suwly gabarçagyň içine gan ýygnanýar, burny ganawar, gan gusýar. Kesel erbet netijeler bilen tamamlanýar.

Eger-de içi ganly gabarçaklaryň töwereginde sowuklama alamatlary ýüze çyksa, olaryň ýerinde çüýreme we ýara emele gelse, oňa garamygyň çüýreme görnüşü diýilýär. Keseliň bu görnüşü kesele garşy durnuklylyk ukyby peselen, igli we gowy ideg edilmedik çagalarda ikilenji keseliň goşulyşmagy bilen ýüze çykýar. Garamygyň bu görnüşiniň geçişi agyr, köplenç septiki häsiýetli bolýar.

Keseliň gaýrlyzlygy. Garamyk keseliniň gaýrlyzlyklary 2 topara bölünэдг:

1. Mahsus-garamyk duredijisiniň täsiri netijesinde döreýän gaýrlyzlyklara garamyk ensefaliti we meningoensefaliti, miýelit, nefrit, miokardit we ş.m. degişlidir.

2. Goşmaça kesel doredijiniň seplesmegi netijesinde ýüze çykýan gaýrlyzlyklara flegmona, abscess, bullöz streptodermiýasy, beze, limfadenit, stomatit, konýuktivit degişlidir.

Garamyk keseliniň bäbeklerde we bir ýaşyna ýetmedik çagalardaky geçiş aýratynlygy

Bu çagalaryň garamyk keseliniň umumy keselleýjiligiň 25% düzýär. Çagalara garamyk keseli enäniň göwresinde çaga doglandan soň ýokuşýar. Kesel çaga doglansoň ýokuşan halatynda ýokanç kesellere häsiýetli alamatlar bilen geçýär: gowşaklyk, işdäsi peselýär, käte gaýtarýar, içi geçýär, beden gyzygyny kadaly ýa-da subfebril ölçeglere ýetýär. Keseliň ilkinji günü däl-de, 2-3-nji günleri kupsanly ыгъып ыгэдг.

Örgüni köpdürli bolup, deri we nemli örtüklerinde birbada

tegmiň, düwürtik-gabarçak, iriňli gabarçak hem-de kesmek bolýar. Keseliň möwç alan döwründe beden gyzgyny ýokary derejelere ýetýär, zäherlenme, tutgaý alamaty ýüze çykyp, çaga özünden gidýär. Köplenç gan öýen örgün häsiýetlidir. Kesel örän agyr geçýär. Neýrotoksikozda we içki agzalarynda zeperlenme alamatlary ýüze çykýar. Şeýle hem bu ýaşdaky çagalarda örän çalt ikilenç ýokanç keseliň sepleşmegi, iriňli sowuklama ojaklarynyň döremegine getirýär (piodermiýa, flegmona, pnewmoniýa we ş.m.).

Kähalatlarda bir ýaşa ýetmedik çagalarda garamyk rudimentar görnüşinde geçýär. Bu görnüş, eger çaga keseliň gizlin döwründe immunoglobulin ýa-da gan serişdelerini alan bolsa ýa-da çaganyň bedeninde enesinden geçen galyndy immunitetiň barlygy sebäpli ýüze çykýar. Şeýle hem bu görnüşde zäherlenmäniň alamatlary asla bolmaýar, bedeniň gyzgyny kadaly we örgün düwürtik görnüşli bolýar.

Göwreli aýallar göwreliligiň birinji ýarymynda garamyk keselini geçiren bolsalar, şu göwrelilikden bolan çagalarda embriofetopatiýanyň alamatlarynyň ýüze çykmaklygy mümkin. Garamyk keseliniň döredijisi enäniň göwresindäki çaga täsir etmese-de, göwreliligiň geçişine päsgel berýär.

Eger garamyk keseli 3aşa guwrelilikde ýokuşsa, onda dogabitdi garamyk keseli ýüze çykýar.

Keseliň gizlin döwrüni göz önünde tutup, bäbeklerde garamyk 11 günün içinde ýüze çyksa, onda oňa dogabitdi garamyk diýip bolar. Dogabitdi garamygyň gizlin döwri, garamygyň beýleki görnüşleri bilen deňeşdireniňde gysga bolup, 6-16 güne barabardyr. Kesel köplenç orta-agyrlyk we agyr derejede geçýär. Dogabitdi garamygyň agyrlyk derejesi keseliň ýokuşan wagty bilen baglydyr. Eger-de göwreli aýal garamyk keseli bilen dogrumdan 1-2 gün öň kesellese, onda bäbekde 5-10 günden soň kesel ýüze çykýar, köplenç hem agyr geçip, ölüme sezewar edýär. Eger göwreli aýal garamyk keseli bilen dogrumdan 5-10 gün öň kesellese, onda bu çagada kesel doglan badyna ýüze çykýar we ýeňil görnüşde geçýär. Kesel ýeňil geçende, enäniň bedeninde mahsus antitelalar emele gelýär we olar göwrelilikden çaganyň bedenine düşýär. Dogrumyň

öňünden kesellän enäniň bedeninde mahsus antitelalar emele gelip ýetişmeýär we şeýlelikde, ol antitelalar çaganyň bedeninde hem bolmaýarlar, şol sebäpli kesel bu çagalarda agyr geçээр.

Öň garamyk geçirmedik göwreli aýallar göwreliligiň ikinji ýarymynda garamykly näsag bilen aragatnaşykda bolan halatynda, olara 2 ml immunoglobulin almaklyk maslahat berilýär.

Keseliň anyklamak. Keseli dogry kesgitlemek, keseliň çeşmesini, geçiş ýoluny öwrenmek, arzlarynyň, kesel alamatlarynyň netijesinde (bedeniň gyzgyny, örgüniň häsiýeti), çaganyň ýaşyna baglylykda, anyklaýyş usullarynyň kömegi bilen amala aşyrylýar.

Immunoflüoressent usuly gabarçagyň içindeki suwuklykda antigen эьзе зykarmaga gunьkdirilendir.

Morozonyň usuly gabarçagyň içindeki suwuklykda garamyk keseliniň doredijisini elektron mikroskopynyň kömegi bilen görmeklige gönükdirilendir. Serologiýa barlagy komplement baglanyşdyryjy täsirleşmäniň kömegi bilen amala aşyrylýar.

Keseliň aratapawudy. Garamyk keselini beýleki kesellerden tapawutlandyrmak zerurdyr. Täjijhoraz – bu keselde ownuk nokat görnüşli örgün, basyk, dili gyzarýar, burun-dodak üçbuçlugynyň agarmasy häsiýetlidir.

Ýönekeý uçugyň ýaýraň görnüşü kiçi ýaşly çagalarda ýüze çykýar, agyr geçýär hem-de gabarçakly örgüniň bedeniň açyk ýerlerinde ýerleşmegi we onuň kesmeklemegi bilen häsiýetlendirilýär. Bagryň, dalagyň we limfa mázleriniň ulalmagy mahsus.

Impetigo keselinde örgün näsagyň ýüzünde, ellerinde ýerleşýär. Ondan başga-da gabarçagyň içindeki suwuklyk sarymtyk iriňli we olar ýarylandan soňra galyň kesmek emele gelmegi bu kesele mahsus bolýar.

Keseliň geçişi we netijesi. Adaty ýagdaýlarda kesel ýeňil derejede geçýär we näsag doly gutulýar. Beden gyzgyny keseliň 3-5-nji günleri kadalaşýar. Keseliň agyr derejesinde ýokary beden gyzgynyň dowamlylygy 7-10 güne barabardyr. Kesmejikler keseliň 7-14-nji günleri aýrylýar, kьte üç hepдä çenli dowam edýär.

Kesmejiklerin ayrılan yerinde çala bildirýän tegmil galýar we soňra ol hem ýitip gidýär.

Keseliň bejerilişi. Keseliň möwjän döwri geçýänçä näsaga düşek düzgüni belleniýär. Arassaçylyk düzgünlerini berjaý etmeli.

Deridäki örgüne 1% göwher ýaşyly ýa-da 1-2% kaliý permanganatyň erginini zalmaly. Näsagy kaliý permanganatyň gowşak erginli suwuna düşürip durmaly.

Her nahar iýilenden soň, agzyny çäýkamak maslahat berilýär.

Garamyk keseli başga keseller bilen sepleşip gelen halatynda, antibakterial bejergi bellenişler (penisillin, ampisillin, ampioks, gentamisin we ş.m.), desensibilizirleýji dermanlar berilýär (tawegil, suprastin we ş.m.).

Garamyk keseliniň adaty görnüşi beýleki keseller bilen sepleşmedik ýagdaýynda gormon bejergisi ulanylmaýar, sebäbi ol gabaçakdaky döredijileriň gaýtadan gana düşmegini üpjün edýär. Ýagny döredijileriň deriden gana düşmegine päsgel berýän limfositleriň, monositleriň işjeňligi peselýär we olaryň bedene ýaýramagyna ýardam edýär.

Garamyk keseliniň meningiti, meningoensefaliti ýüze çykanda gysga wagtlap, seresaply adaty möçberde gormon bejergisi berilýär.

Keseliň agyr görnüşlerinde zäherlenme alamatlaryny azaltmak üçin damar içine damja üsti bilen gemodez, glýukoza, reopoliglýukin, fiziologiki ergini ulanylýar. Ondan başga-da immunomodulyatorlar (interferon, immunoglobulin, metilurasil, gaýnadylan itburnuň demlemesi, buzan kükü) bellenişler.

Öňüni alyş çäreleri. Garamyk keselli näsaglar endamyndaky kesmejikleri gaçýançä aýratyn saklanýar. Aragatnaşykda bolan çagalar 21 günläp çagalar baglaryna goýberilmeýär. Döredijiniň daşky gurşawda durnuksyzlygy sebäpli hassa çykan ojakda gutarnykly dezinfeksiýa geçirilmeýär. Keseliň ojagynda otaglary şemallatmak we zygly mata bilen wagtal-wagtal süpürmek maslahat berilýär. Eger garamyk keselli näsag bilen igli çagalar aragatnaşykda bolsa, onda olara keseliň önüni almak maksady bilen 3-6 ml mızberde immunoglobulin goşberilýär.

TƏJİHORAZ

Təjijhoraz – bu əiti streptokok əokanz keseli bolup, umumy zəherlenme, beden gyzgynynyň ýokarlanmagy, basyk, owunjak örgün, ýürek urgusynyň has ýygylaşmagy (tahikardiýa) alamatlary bilen hdsiətlendirilədr.

Kesel dşredijji barada. Təjijhorazyň kesel dşredijjisi A topara degişli hasaplanýan B gemolitiki streptokokkdyr. Soňky dşwürde, dşredijjiniň əhli həsiyetleri doly öwrenilip, bu keselde streptokokyň dşmiəti doly subut edildi. Taryhda wirus taglymaty barada dşşünje bar. Gemolitiki streptokoklaryň 17 görnüşi məlim bolup, ol hem latyn elipbiýiniň A – S əenli harplary bilen bellenilýär. Təjijhoraz keseliniň A topara degişli bolan gemolitiki streptokokyň 55 görnüşi məlimdir (özündəki mahsus antigeniniň hasabyna). Gemolitiki streptokok dşrli antigen ınymlerini we zəherleri saklaýar. Əhli görnüşler üçin umumy zəher eritrogren zəherleridir we allergendir. Biziň ýurdumyzda 1, 2, 4, 27, 10 serologiki görnüşleri dşş gelyär.

Epidemiologiəsy. Keseliň əəramagyna diňe adamlar, onda-da streptokok ýokanç keselli, ýagny təjijhorazly, basykly we ş.m. nəsglar sebəp bolərlar. Təjijhorazly nəsglarda ýokuşma howpy keseliň ilkinji günlerinde has hem mahsusdyr, sebəbi şol günler kesel dşredijji bedenjikleriň has köp mukdary saklanýar, keselden saplanma dşwründe dşredijjileriň sany, agzyň nemli örtüğünde, damakda 3-5 esse azalýar. Sagdyn gşterijilerde şol bedenjikleriň sany nəsglara seredeniňde 100 esse azdyr.

Bu kesel howa-damja əoly bilen geədr. Esasan hem, 1 ýaşdan 9 ýaş aralygyndaky əagalar keselleədrler. Təjijhoraz mıwsımeýin, ýagny güşz-gyş əəларыnda has köp dşş gelyär. Wagtal-wagtal, her 4-6 ýyldan təjijhoraz bilen keselleəjilik has hem artəar. Bu kesel sowuk we zygly howaly dıwletlerde giňden ýayrandyr.

Keseliň dşreýiş we ösüş yzygiderliligi. Keseliň dşreýşinde onuň zəherləýji serişdesi we allergenler (ýokançly, zəherli) we onuň allergiki düzümleri uly əhmiyete eýedir. Təjijhorazyň we beəleki streptokok keselleriniň dşremegi dşredijä we zəhere garşy immunitete baglydyr.

Täjihoraz yokarda agzalan immunitetleri bolmadyk adamlarda ýüze çykýar. Ähli görnüşleriň garşysyna zähre garşy immunitetiň bar mahalynda we şol görnüşüň döredijä garşy immunitetiniň bar mahalynda sagdyn göterijiler düzedirler.

Döredijiniň özi bilen bolsa, onuň giren ýerinde çüýreme üýtgeşmeleri, ýagny dürli iriňli ojaklaryň (limfadenit, flegmona, esasan hem, boýunda, otit, mastoýidit, sinusit) döremegi baglydyr. Täjihorazyň ilkinji döwrüniň dürli alamatlary (gyzdyrmagy, damagyň gyzarmasy, örgün) ýürek urgusynyň çaltlanmagy eritrogen zäheriniň bedene düşmegi bilen baglydyr.

Allergiä bilen bolsa gizki gaýrüzülmeleri (nefrit, miokardit, guragyry) baglanyşdyrýarlar. Ýöne şu gaýrüzülmeleriniň ýüze çykmagynda döredijiniň hem-de belli bir wagtda streptokokkyň başga görnüşleri bilen kesellemegi sebäp bolýar. Başga streptokok kesellerinden tapawutlylykda, täjihorazdan soň durnukly immunitet döreýär. Bu bolsa immunitetiň antitoksiki häsiýeti bilen baglydyr. Kabir ýagdaýlarda 5-10% durnukly immunitetiň döremezligi hem-de keseliň gaýtalanmagy mümkin.

Keseliň alamatlary we geçişi. Keseliň gizlin döwri 1 günden 12 güne çenli dowam edädr, ortaça 2-7 güne barabardyr. Ekstrabukkal täjihorazda gizlin döwri 1-3 günde. Kesel ýiti başlanýar. Bedeniň gyzgyny gaty ýokarlanyp, näsag üşýtmäge başlaýar. Keseliň agyrylyk derejesine laýyklykda näsagyň gyzgyny subfebril ölçeglerden 40 gradus we ondanam ýokarlanmagy mümkin.

Zäherlenme alamatlary artýar, näsagyň gusmagy, kellagyry, gowşaklyk damagyň gyzarmagy, badam mäsleriniň ulalmagy, limfa düwünleriň ulalmagy, tahikardiýa ýaly alamatlar ýüze çykýar. 1-nji günün ahyrynda we 2-nji günde mahsus urgyn äýze zykar. Endigan gyžaran deri urtgünde ownuk urgynler äýze zykar. Ol urgynler tebigy epinlerde, goltukastynda, gasykda, budun iç yüzünde has gür ýerleşýärler.

Äýzi gaty gyžarar, burun-agyz ýaburçlugy aksowult reňkde, onuň töwerek-daşynda owunjak ganöýmeler peýda bolýar, olar hem

özara goşulyşyp şol ýerde goýy reňk emele getirýär, muňa bolsa Pastyýanyň alamaty diýilýär.

Kähalatlarda bolsa ırgynler, esasan hem, elin aýasynda, ownujak içi suwly gabarçak-milýar örgünler emele getirip bilýär. Käbir näsaglarda gijilewýk äýze çykýar. Täjijhorazda aýratyn hem damarlaryň döwürleme häsiýeti okary bolmagy mahsusdyr (Nestrow boýunça II–III derejesi). Arterial gan basyşy ölçenende owunjak nokat görnüşli ganöýmeler peýda bolýar. 3-5 günden örgün agaryp ızygsi bolýar, 2-nji hepdeden başlap dabanynda aýagyň barmaklarynda, aýasynda plastinka ýaly bolup gopup başlaýar.

Ýürek-damar ulgamlarynda tahikardiýa, ýürek tonunyň kütelmesi bellenilýär. Dem alyş ulgamlarynda üýtgeşme ýok. Dili hapa ırtýk bilen ırtýlen, äçne ırdn zalt arassalanýar we köz ýaly gyzaryp “malina” görnüşine gelýär. Bokurdagy gyzarýan badam mázleri ulalýar, kähalatlarda bolsa çüýreme üýtgeşmeleri ýüze çykýar, fibrin örtügi bilen örtülen yerli limfatiki mázleri ulalýar we agyryly bolýar. Bagry we dalagy ulalýar, 1-nji hepdeniň soňunda we 2-nji hepdeniň başynda ganda leýkositoz, neýtrofilýoz, eozinofiliýa bellenilýär. Täjijhoraz ýeňil görnüşlerinde leýkositoz mahsus däl, kähalatlarda leýkopeniýa duş gelýär.

Kliniki aýratynlyklaryna laýyklykda, keseliň ýeňil, orta agyrylykdaky we agyr derejeleri tapawutlandyrylýar hem-de ekstrabukal görnüşleri bardyr. Häzirki döwürlerde keseliň ýeňil görnüşleri duş gelýär, agyr görnüşleri örän seýrekdir.

Ýeňil görnüşlerinde bedeniň gyzgyny subfebril ölçegde ýa-da kadaly bolýar, zäherlenme alamatlary gowşak, 1 sapa gusmagy ýa-da bolmazlygy mümkin, gaýra üzümeler duş gelenok. Ähli üýtgeşmeler 3-5 günün dowamynda geçýär.

Keseliň orta agyr derejesinde beden gyzgyny 39-40 gradusa çenli ýokarlanýar; köp sapa gusar, gäzli kellagyry, 150 zenli tahikardiýa, kesele mahsus bolan ırgyn, badam görnüşli mázleriniň käbir yerlerinde çüýreme ojaklary düreýär.

Zäherlenme alamatlary we gyzdyrma 7-8 günläp dowam edýär. Keseliň agyr görnüşinde zäherlenme alamaty we septiki ýagdaýlar duş gelýär. Täjijhorazyň zäherli görnüşü üşütme

görnüşinde, ýyldyrym çaltlygynda başlaýar, bedeniň gyzgyny 40-41 gradusa zenli ýokarlanýar, näsag samrap huşuny ýitirýär, köp sapar gusýar.

Tutgaý we meningeal alamatlar, ýürek urgusynyň 160 çenli ýokarlanmagy, ırgın bellenędr. Damar æetmezçiligi hem mahsusdyr. Septiki görnüşinde damakda fibrin örtügi, çüýreme hadysasy ýüze çykýar, iriňli-ýerli limfadenit, ilkinji septiki ojak dıreędr.

Ekstabukkal täjhoraz (ýanykdan, ýaradan, çaga dograndan soň döreýär) gysga gizlin döwri bilen başlap, örgün döredijiniň giren yerinde has köp duş gelyär, basyk duş gelenok.

Keseliň gaýrızolmesi. Limfadenit, otit, mastoidit, nefrit, beýniniň absessi, guragyry, miokardit deęişlidir.

Keseli anyklamak keseliň kliniki alamatlaryna, epidemiologiki anamnezine esaslanandyr. Şu kesele mahsus ırgın we gyzdyрма hdsiætlidir. Kuplenz, dhmiæti örgüniň ýitme fenomeni – Çarlton-Şulsyn fenomeni örgünli deri içine täjhoraza garşy 0,2 ml antitoksiki syworatka goýberilende ilkinji 6-12 sagatda şol yerde örgüniň aýrylmasy hdsiætlidir.

Keseliň aratapawudy. Gyzylja, psewdotuberkulýoz, derman serişdeleri ulalanda dıreędn allergiki ırgınleri bilen gezirilędr.

Keseliň bejerilişi. Häzirki döwürde täjhoraz keselli näsaglaryň köpüsi öýde bejergi alýarlar. Hassahanada bejergi: otaglara bir wagtda 2-5 adam ýerleşdirýärler. Keseli bejermegiň esasynda antibakterial bejergi bolup durýar. Ol 5-7 gün berilýär. Has peýdalysy penissillindir, 15-20.000 HB agramyna berilędr. Agyr derejesinde 50 müň HB – agramyna gije-gündizde, her 4-6 sagatdan bellenýär. Zäherlenme alamatlary bolan ýagdaýynda we köp sapar gusanda suwuklyk goýberilýär (5% glýukoza ergini we ş.m.). Penissillini götermedik ýagdaýda eritromisin 5-6 gün, tetrasiklin berilýär. Ol wagtda näsaglar düşek düzgünini saklamalydyr. Witaminler bellenilýär. Penissillin bejergisinden soň bissilin – 5 800.000 HB berilýär.

Gaýra üzülmeler bolmadyk halatynda näsag 10 günden soň öýlerine goýberilýär. Hassahanadan çykandan 12 gün geçenden soň, lukmanyň anyklaýyş barlagyndan soň, köpçülige goýberilýär, ýörite

öňüni alyş çäreleri işlenilip dýžymedik, dezinfeksiýa zdreleri gezirilädr.

Seýit Ysmaýyl Gürgenliň täjhoraz keseli hakynda aýdanlary: Täjhorazyň örmeginiň sebäbi ganda ödün ýa-da zyglylygyň köpelmegindedir. Alamatlary: eger sebäbi gandan bolsa, gündizine örgün köpelyär we reňki gyzy bolýar, zygdan bolsa, kuplenz gije цгьр, reňkli ten bilen reňkdeş bolýar.

Emi. Reňki gyzy bolsa, hora üzümiň suwy bilen kompres etmeli we hora üzümi iýmeli. Keseliň ýüzi gaýdandan soň, gol damaryndan gan aldyrmaly. Syrkawy miwe suwlary we hindi hurmasy bilen naharlasaň jan aram tapar. Turşy çaly, turşy nar suwuny we kamfora gerdejigi içirmegiň peýdasy köpdür. Hammamda ýuwundyrmak peýdalydyr.

GYZYLJA

Gyzylja – bu bedende цгьп, эьлэз gaэnaglama alamatlary hem-de limfa mázleriniň, esasan hem, ýeňse limfa mázleriniň ulalmagy bilen häsiýetlendirilýän ýiti ýokanç keseldir.

Gyzylja hakda ilkinji bolup, 1834-nji ýylda Wagner agzan hem bolsa, ol aýratyn kesel hуkmьnde 1962-nji ýylda öwrenilip başlandy.

Kesel durediji barada. Gyzyljanyň wirusy – Rubiwirus bolup, ol Toga wiruslaryň maşgalasyna degişlidir. Tegelek görnüşli, öz düzüminde RNK saklaýan wirus efire durnuksyz bolup, 56 gradus gyzygynlykda bir sagadyň dowamynda dargaýar, emma doňdurylan ýagdaýynda birnäçe ýyllap öz ýokançlylyk ukybyny saklaýar. Wirus adam amnion öýjüklerinde köpelyär we öýjükleriň sitoplazmasynda asidofil goşuntgylary emele getirýär. Bu dorediji makaka maýmynlary üçin howpludyr.

Epidemiologiýasy. Дьнэде giňden ýaýran wirus bolup, her 3-5 ýyldan keselleýjiligiň derejesi artýar. Bu kesel möwsümleýin häsiyete eýedir. Ýylyň sowuk aýlary has köp duş gelýär. Mekdebe çenli çagalar baglarynda we täze gulluga çagyrylan oglanlaryň arasynda epidemiýa görnüşinde ýaýramagy ähtimal.

Çagalaryň arasynda bu wirusyň ýokuşmaklyk derejesi gyzamyk bilen deňeşdirilende pesdir. Bu kesel adamlaryň dürli ýaşlarynda duş gelip biler. Ýöne çagalaryň 1-7 ýaş aralygynda has köp duşýar. Enesinden geçen immunitetiň hasabyna 6 aýyga zenli çagalar gyzylyja keseli bilen seýrek keselleýdiler. Eger-de ene kesellemedik bolsa, gyzylyja bilen çagalar dürli ýaşda keselläp bilerler.

Çokanz keseli näsaglar ääradçarlar. Olar diňe kesel alamatlarynyň ýüze çykýan döwründe howply bolman, onuň ähli döwürlerinde-de howpludyr. Ondan başga-da, virus göterijiler daş-töwerekdäki sagdyn adamlar üçin howply hasaplanýarlar.

Döredijini örgün örmesinden 7-10 gün öň we örgünden soňra 2-3 hepdeňiň dowamynda burun-damak nemli bardasyndan tapmak bolýar. Dogabitdi gyzylyja çagalar bolsa, wirusy 1,5-2 ýyla çenli bölüp çykaryýarlar. Keseli geçirilenden soň durnukly immunitet düzeýär.

Keseliň döreyiş we ösüş yzygiderliligi. Virus howa-damja ýollary arkaly ýokarky dem alyş ulgamynyň nemli bardalaryna düşýär we ýerli limfa mázlerinde ilkinji köpelme bolup geçýär we ýokuşmadan 1 hepde geçenden soň gana düşüp, wirusemiýa getirýär. 2 hepdeden soň örgün ýüze çykýar. Örgünden 7 gün öň wirusy burun-damak neminde we ganda tapmak bolýar, örgün örenden soňra bolsa wirusy peşewde we täretde tapmak bolýar. Örgünden 1 hepde geçenden soň ganda virus tapylmaýar. Ýöne oňa derek ganda virus neýtrolizirleýän antitelalar peýda bolýar.

Keseliň alamatlary. Gizlin döwrü 15-24 gün bolup, ortaza 16-18 gün dowam edýär. Ilkinji kliniki alamat diýlip örgün hasap edilýär, sebäbi beýleki alamatlaryň ýüzleý bolanlygy sebäpli ikinji ýerde durýar.

Näsagyň umumy ýagdaýy kanagatlanarly. Kesel gyzdymakdan başlap, ol kähallatlarda 38 gradus çokarlanar, esasan, gyzgyn 37,3-37,5 gradusdan çokary galmaýar. Kähallatlarda bolsa näsaglaryň beden gyzgyny asla ýokarlanmaýar. Ysgynsyzlyk, gowşaklyk, kellagyry bolmagy mümkin. Örgün ilki näsagyň ýüzünde peýda bolup, ol birnäçe sagadyň dowamynda ähli

endamyna ýaýraýar. Ol, esasan hem, bogunlaryň töwereginde, el-aýagyňyň daş ýüzünde, arkasynda we ýanbaşynda peýda bolýar. Örgün tegmil görnüşli bolup, käwagtlar bolsa gabarçak görnüşde hem bolup biler. Ol üýtgedemik deride ýerleşýän, gülgüne reňkli tegelek örgündür. Bu örgün gaty ownuk bolup, bir-birleri bilen goşulmaýar. Örgün az, her ýerde biri bolup, ol 2-3 gün saklanýar, soňra hiç hili yz galdyrman ýitýär.

Ýokarky dem alyş ýollarynyň kataral alamatlary, burnundan suw akmaklyk, konýunktiwit alamatlary örgün bilen bir wagtda peýda bolýar. Kähalatlarda kataral alamatlary örgün örmezden 1-2 gün ön peýda bolýar. Damakda biraz gyzarma, nemli bardada enantema-tegmilini görmek bolýar. Bu enantema örgünden önürti kataral alamatlar bilen bir wagtda peýda bolýar. Gyzylyja keselinde Filatow-Kopligiň alamaty bolmaýar, konýunktiwit alamaty bolsa zala bildirýär.

Gyzylyja keseli üçin iň bir wajyp alamat – bu limfa düwünleriniň ulalmagy, esasan hem, ýeňse we yzky boýun toparlarynyň ulalmagydyr. Limfa mäsleri ulalyp, noýba ýaly bolýarlar, olar örgünden ön peýda bolup, örgün örüp gutarandan soň birnäçe wagtda saklanýar. Ganyň umumy barlagynda: leykopeniýa, oňnositel limfositoz we plazmatiki öýjükleriň 10-30 çenli, kähalatda bolsa monositoz bolýar. Köplenç gyzylyja kliniki alamatsyz ýa-da alamatlarynyň pes derejede ýüze çykmagy bilen geçýär.

Keseliň geçişi. Gaýra üzülme kän bolmaýar. Ýek-tük näsaglarda ensefalitiň we ensefalomiyelitiň bolanlygy bellenilipdir.

Gyzylyja uly adamlarda çagalar bilen deňeşdirilende agyr geçýär, beden gyzgynyň ýokarlanýar, gyzly kelle we muskul agyrysy bellenýär.

Dogabitdi gyzylyja köp duş gelýän 3 görnüşli anomaliýa-katarakta, ýürek şikesi we kerlik bilen häsiýetlendirilýär. Ony ilkinji bolup awstraliýaly oftalmolog Grigg anyklady (1942-nji ýyl). Soňky ýyllarda bolsa merkezi nerw ulgamynyň zeperlenmegi (akyl ýetmezçiligi, mikrooftalmiýa, agramynyň ýetmezçiligi we ş.m.) anyklanyldy. Kähalatlarda wirusyň beden ýetmezçiligi bildirmän, ol ýaşayşyň soňky döwründe hem ýüze

çykmagy mümkin. Şeýle-de käbir ulgamlaryň ýetmezçiligini ýaş çagalarda anyklamak kyn (kerligi, retinopatiýalary, dogabitdi glaukomony). Ýürek-damar ulgamynyň ýetmezçiligini hem çaganyň ilki bolan günleri anyklamak aňsat däl. Beýniniň gyzylja wirusy bilen zeperlenmesi, dowamly meningoensefalit alamatyny, köp ýatmaklyk, ysgynsyzlyk, gowşaklyk ýa-da çendenaşa duýgurlyk bilen, tutgaý alamaty hem-de mikrosefaliýa bilen häsiýetlendirilýär. Çaganyň bäbeklik döwründe köpsanly ganöýmeler, trombositopeniýa alamatlary ýüze çykýar, olar 1-2 hepde, käwagt ondan-da köp wagtlap saklanýar. Şeýlelikde, çagalarda gyzylja hepatit, dalagyň ulalmagy, gemolitiki anemiýa, interstisial pnewmoniýa we süňk zeperlenmesi görnüşinde ýüze çykyp bilýär. Ýüze çykarylýan dogabitdi anomaliýalar göwreliligiň wagtyna baglydyr. Esasan hem, göwreliligiň ilkinji 8 hepdesi has howpludyr, çüne in agyr anomaliýalar göwreliligi ilkinji 3 aýlygynda has köp duş gelyär. Şeýle-de enäniň göwreliligi çaganyň öli bolmagy ýa-da düşmegi bilen gutarmagy mümkin. Şonuň üçin göwreliligi ilkinji 3 aýynda gyzylja bilen kesellän aýallaryň guwresindaki çagany aýyrtmaklyk maslahat berilýär.

Keseli anyklamak we aratapawudy. Gyzylja onuň häsiýetli örgüni ýüzleý kataral alamatlar we limfa mäsleriniň ulalmagy bilen anyklap, ganda bolýan üýtgeşmeler hem muňa kömek berýär. Şeýle-de epidemiologiki derňewler keseli anyklamaga ýardam edýär.

Gyzyljany gyzamykdan, enterowirusly ekzantem we derman urganlarından tapawutlandyrmaly.

Gyzamykda kataral döwründe gowy ýüze çykan konjuktivit, rinit, zäherlenme alamatlary we agyz boşlugynyň nemli bardasynda Filatow-Kopligiň tegmiliniň bolmagy, örgüniň döwürleýin örmegi (1-nji gün ýüzüne, 2-nji gün göwresine, 3-nji gün el-aýagyna örmegi), örgün uly tegmil ýa-da papula görnüşli bolup, köplenç bir-birleri bilen goşulşmagy häsiýetlendirilýär. Gyzyljadaky ýaly limfa düwünleri ulalmaýar. Uly adamlarda käbir ýagdaýlarda başlangyç döwründe beden gyzgynynyň ýokarlanmagy 5-6 güne çekýär, şeýle-de limfa mäsleriniň ulalmagy bolup biler, ýöne bu ýagdaýlarda-da gyzamykdaky döwürleýin örgün, nemli bardadaky

Filatow-Kopligiň tegmiliniň saklanmagy gyzyljadan tapawutlandyrmaga ýardam berýär. Gyzamyga gyzyljadan tapawutlylykda menekleşme (pigmentasiýa) döwri häsiýetli.

Gyzyljada gyzamykdan tapawutlylykda kataral alamatlar gowşak ýüze çykýar. Filatow-Kopligiň alamaty bolmaýar. Hökmany alamaty hökmünde limfa mäsleriniň (esasan hem, yzky boşun) ulalmagydyr, urgäniň ýüze çykmagy döwürleýin häsiýete eýe däl. Örgün birdenkä ýüze çykýar we tegmil-papluýoz görnüşde bolup, gyzamygyňkydan kiçi, tegelek ýa-da ýumurtga şekilli bolup biri-biri bilen birleşmeýär (ulularda käbir ýagdaýlarda birleşýän örgünler bolup biler). Örgün 2-3 gün saklanýar we hiç-hili yz galdyrmän ýitýär.

Gyzyljany mitigirlenen (adaty däl gyzamyk) gyzamykdan tapawutlandyrmak kyn. Sebäbi bu gyzamykda zdherlenme alamatlary bolmaýar, kataral alamatlary gowşak. Filatow-Kopligiň alamaty bolmaýar. Örgün az, her ýerde biri bolup, bir-biri bilen goşulmaýarlar. Bu ýagdaýda, esasan hem, epidemiologiki maglumat köp üns berilmelidir we näsaga önüni alyş sanjymynyň ýa-da immunoglobuliniň edilendigi anyklanylmalıdyr.

Şeýle-de ganyň umumy barlagynda gyzyljada we gyzamykda häsiýetli üýtgeşmeler: leýkopeniýa, otnositel limfositoz we plazmatiki öýjükleriň köpelmegi, gyzyljada goşmaça monositoz bolýar.

Derman urgünlerinde, syworotka keselinde we enterowirusly ekzantemada, kliniki alamatlardan başga-da, epidemiologiki maglumat kömek berýär.

Şeýle-de ganyň umumy barlagynda gyzyljadaky üýtgeşmeler bolmaýar. Gyzyljany GATR arkaly goşa syworotkada (10 gün tapawut edilip alnan) antitelalaryň köpelmegi esasynda hem tassyklap bolýar.

Keseliň bejerilişi. Keseliň ýiti döwründe düşek düzgüni bellenilýär we kliniki alamatlar boýunça sindromlaýyn bejergi bellenilýär.

Önüni alyş çäreleri. Näsagy ýagdaýyna görä öýde ýa-da

hassahanada 5 günün dowamynda örgün örüp başlanda aery saklaýarlar. Dezinfeksiýa geçirilmeýär.

Sanjym здreleri. 1960-njy ýyllaryň ahylarynda gyzylja garşy diri sanjym taýýarlanylady. Biziň ýurdumyzda meýilnama bozunza kұpзыlikleýin ulanylýar.

MENINGOKOK ÝOKAN3 KESELI

Meningokok – bu adamyň ýiti meningokok bilen döredilýän ýokanç kesel bolup, dürli kliniki alamatlar, ýagny ýerli nazofaringitden hem-de sagdyn göterijilikden, tä ýaýraň görnüş bolan meningokokksemiýa meningit we meningoensefalit bilen häsiýetlendirilýär.

Bu ýokanç kesel ilkinji gezek 1805-nji ýylda “Epidemiki serebrospinal meningit” diýen at bilen ýazylypdyr. XIX asyryň ahylarynda meningokokksemiýa meningokok ýokanç keseliniň bir görnüşü diýlip atlandyrylýar. Ondan birnäçe ýyl geçenden soň, keseliň ýerli görnüşleri, ýiti nazofaringit we sagdyn göterijilik görnüşleri mälim boldy. BSG-nyň görkezmesi boýunça 1965-nji ýyldan başlap, bu keseliň ähli görnüşlerini “Meningokok ýokanç keselleri” diýip atlandyryp başladylar. Kesel dörediji 1885-nji ýylda Wekselbaum diýen alym tarapyndan açylypdyr.

Meningokok ýokanjy ähli ýurtlarda duş gelýär. Russiýanyň alymlary geçen asyryň 70-nji ýyllaryň ortalaryndan başlap, bu keseliň ýokary derejesini, ýagny 100 müň ilata 20-30 adamy hasaba alýarlar. Biziň ýurdumyzda umumy keselçilik soňky ýyllarda ep-esli azaldy, ýerlerde ýekeleşýän keselçilik duş gelýär.

Kesel durediji barada. Meningokok ýokanjynyň kesel duredijisi gram pozitiw diplokok bolup, *Neisseria* urugynyň *neisseria* maşgalasyna degişlidir. Oňurga ýilik suwuklygynda jübütleşýän ýerleşýär, dörediji öýjügiň içinde hem-de daşynda ýerleşýär. 36-37 gradus gyzgynlykda 7,2-7,4 pH gurşawda, ganda, gan syworotkasynda, süýtde, ýumurtganyň sarysynda gowy ösýär. Meningokok daşky gurşawyň täsirine durnukly däl, gün şöhlesiniň täsirinde, howanyň temperatura basyşy üýtgände gyrylýar.

Bedenden daşarda 30 minuda çenli ýaşamaga ukyplydyr. Meningokok keseli bilen diňe adamlar keselleýärler. Kesel döredijini burun-bokurdak nemli örtüğinden, oňurga ýilik suwuklygyndan, gandan, ekssudatdan, örgünden, deriniň çüýreme üýtgeşmeli böleginden tapmak bolýar.

Meningokok izki zdherli maddasy (endotoksini) we allergiäa getirädn substansiäasy bardyr. Izki zdherli madda protein-lipid toplumyndan ybaratdyr. Allergiki toplumyň bolsa dürli ştamlarda dürlüdir. Meningokokkyň A,B,Ñ,X,Y,Z,29E we 135 W serologik görnüşleri mälimdir. Ondan başga-da, kesel döredijiniň L görnüşiniň bardygyny, onuň hem öz gezeginde meningokok meningitiniň uzaga çekmegine ýardam edýändigini belleýärler.

Epidemiologiäasy. Ýokanç keseli ääzadyjylar ndsaglar hem-de bakteriäa bulyp zykaryjylardyr. Näsag keseliň başlangyç döwürleri has howpludyr, ýokuşma howpy, burun-bokurdagyň kataral alamatlary bolanda has hem artýar. Şol sebäpli hem kesel ýaýraň (meningit, meningokokksemiäa, meningoensefalit) görnüşinde geçýär. Sagdyn bakteriäa göterijileriň kesel ýokuşdyрма howpy hem uludyr.

Dowamly bakteriäa göterijilik 2-3 hepdä çenli bolup, näsaglaryň käbirlerinde 6 we ondan hem köp hepdä çenli dowam edýär. Beýle dowamly bakteriäa göterijilige burun-bokurdak dowamly gaýnaglama keselleri hem äardam edär.

Kesel howa-damja ýoly bilen ýokuşýar. Daşky gurşawyň tasirine, kesel döredijiniň durnuksyzlygyny hasaba alsak, bu keseliň ýokuşmagy üçin çagalaryň näsag bilen uzak wagtyň dowamynda ýakyn gatnaşykda bolmagy hökmanydyr. Çagalaryň ýapyk köpçüliklerde (çagalar baglarynyň ýatylýan otaglary) gowy ýelejiredilmeyän otaglarda, köpçülik ýerlerinde, çagalaryň has ýakyn özara aragatnaşygynyň bolmaklygy hökmany şertleriň biri bolup durýar. Kesel ýaş çagalara öz ene-atalaryndan, doganlaryndan ýokuşyp bilýär.

Keseli kabul edijilik ýokary dälidir. Bu görkeziji 10-15% barabardyr. Maşgalalaryň käbiriniň bu kesel has ýokary keselleýjiligi barada maglumat berýärler. Alymlar käbir maşgalalarda bu keseliň

has agyr, ölüm howply görnüşleriniň duş gelendigi barada maglumat berädlr.

Bu kesele mıwsımlerın kesellejilik mahsusdyr, ol her 8-30 aýdan gäzalanar. Okary kesellejilik bolsa 2-4 aýla zenli saklanyp galar. Esasan, gys-ýaz möwsümünde kesellejilik artýar, tomusda has az derejede duş gelär.

Meningokok ýokanç keseli ähli ýaşda-da duş gelyär, ýöne 70-80% kesellejilik 1-3 ýaş aralygyndaky çagalaryň paýyna düşýär, 3 aýa ýetmedik çagalar has seýrek keselleýärler, ýöne bäbeklik döwründe käbir çagalaryň keselländigi barada maglumat bar. Göwrelilik döwründe-de, eneden çağa ýokuşmagy ähtimal. Ýaş çagalarda hem-de garry adamlaryň arasynda has agyr ýagdaýda geçýär. Has aýdyň zäherli görnüşli meningit zerarly ejir çeken çagalaryň 70% gowragynyň ganazlyk, işlilik, göwrelilik we dogrum döwründäki nogsanlyklaryň paýyna düşýänligi mälimdir. Kesel zerarly umumy ölümçilik 1-3 – 6-10% çenli bolup durýar (Uçaykin 1998-nji aýl), bu bolsa ýokanç keseliň ýokançly-zäherli şogy, meningoensefalit, beýni çismesi ýaly gaýra ызмелери zerarly bolup гезэдг.

Keseliň dörejış we ösüş yzygiderligi. Meningokok ýokanç keseliniň ösüşinde 3 sany faktor esasy orun oýnaýar: kesel dörediji, onuň içki zäherli maddasy we allergizirleýji toplum.

Kesel döredijiniň giriş derwezesi bolup agyz we burun-bokurdak nemli örtügi hyzmat edýär. Köplenç, meningokok döredijisiniň giren ýerinde hiç hili üýtgeşme ýüze çykmaýar, oňa sagdyn göterijilik diýilýär. 10-15% ýagdaýlarda, kesel döredijiniň giren ýerinde gaýnaglama alamatlary döräp, meningokok nazofaringitini emele getirýär. Ýek-tük (1-2%) ýagdaýlarda bolsa dörediji yerli päsgeçiliklerden geçip, limfogen ýollary bilen gana düşýär. Ondan hem başga agzalara hem-de dokumalara, derä, bogunlara, böwrek üsti mäze, öykene, endokarda, göze düşýär. Käbir näsaglaryň gematoensefalik päsgeçiliginden geçip, iriňli meningite ýa-da meningoensefalite getirýär. Kelle beýni şikeslerinde, gözenek görnüşli süňkьň defektinde meningitiň gaýtalanmagyna getirýär.

Meningokokkyň köpçülikleýin gyrylmagy netijesinde içki zäherli madda damarlaryň endoteliasyna we ganyň membranasyna täsir edip, gemodinamiki üýtgeşmelere – mikrosirkulýar bozulmalara getirýär. Onuň netijesinde biologiki işjeň maddalaryň – kateholominiň, serotonininiň, gistaminiň, gan lagtalanýş ulgamynyň bozulmalaryna, ýaýran damar içki lagtalanma alamatlaryna getirýär. Şonuň netijesinde-de giňişleýin ganöýme deride, içki agzalarda – böwrekde, böwrek üsti mázde, beýnide, miokartda, içegede we ş.m. bellenýär. Köp mukdarda kallekreiniň emele gelmegi we onuň işjeňliginiň ýokarlanmagy diňe bir bradikininiň mukdaryny artdyrman, damarlaryň ulgamlaýyn giňelmesine, arterial gan basyşynyň aşaklamagyna, mikrosirkulýasiýaň ikilenji bozulmalaryna getirýär. Ähli üýtgeşmeleriň netijesinde bolsa böwrek, böwrek üsti máz, ýürek-damar we dem alyş ulgamlarynyň ýetmezçiligine getirýär. Onuň netijesinde bolsa beýniň zäherli çişmesi ýüze çykýar. Bu bolsa tutgaý alamatlaryna hem-de aňynyň üýtgemegine, koma ýagdaýlaryna getirýär. Güýçli serebral gipertenziýanyň netijesinde süýri beýniniň uly ýeňse deşigine – oňurga ýiliginiň çykýan ýerine dykylmasy dem alyş merkeziniň ysmazyna we ölüme sezewar edýär.

Keseliň alamatlary. Meningokok ýokanç keselini şu aşakdaky görnüşlere bölýärler.

I. Ýerli görnüşi	a) guteriijilik,
b) эiti nazofaringit,
3) пневмония.
II. Ýaýran görnüşleri	a) meningokokksemi3a;
b) meningit;
3) meningoensefalit;
d) garyşyk görnüşi
(meningit+meningokokksemi3a).
III. Seýrek duş gelyän görnüşleri	a) meningokok endokarditi;
b) iridosiklit;
3) artrit we ş.m.

Keseliň gizlin döwri 2-10 gün dowam edýär, ortaça 3-6 günde barabardyr.

Ýiti nazofaringit. Bu keseliň has ýygý, ýagny 80% çenli duş gelýän görnüşi bolup, onuň ýeňil, orta we agyr görnüşlerini tapawutlandyryrlar.

Ýeňil görnüşi. Kesel ýiti başlanýar, beden gyzgyny 37,5-38 gradusa çenli ýokarlanýar. Zaga burnunyň dykylmagyndan, ýeňil ýoňlamadan arz edýär. Näsagyň aňdasy kanagatlanarly geçýär, ýeňil kataral alamatlary bilen häsiýetlendirilýär. Ganyň barlagynda neýtrofilýoz alamatynyň bolmagy ähtimal.

Orta agyrylykdaky görnüşi. Beden gyzgyny 39 gradusa çenli ýokarlanýar, zaga kellagyrydan, baş aýlanmadan, bokurdagynyň gyzylmagyndan, suwdunanda agyrynyň bolmagyndan, burnunyň dykylmagyndan arz edýär. Seredilende bokurdagyň yzky diwarynyň gyzarmasy, çiş, limfoid follikulalarynyň ulalmasy bellenýär.

Agyr görnüşi. Näsagyň beden gyzgyny 40-40,5 gradusa çenli ýokarlanan, ýokarda agzalan (orta agyrylykdaky) alamatlardan başga-da gaýtarmak, tutgaý, içiniň agyrmagy ýaly alamatlar goşulýar. Barlagda meningeal alamatlar – ýeňse muskulynyň gatamagy, Kernigiň alamatlary ýok ýokar. Ganda leýkositoz, neýtrofilýoz, eritrositleriň çöküş tizliginiň (E3T) ýokarlanmagy, oňurga ýilik suwuklygynda sitoz kadaly, basyşy ýokarlanýar.

Geçişi gowy: 1-4 günden beden gyzgyny kadalaşýar, 5-7 günden doly gutulýar. Bu görnüşi diňe kliniki alamatlary boýunça anyklamak gaty kyn.

Meningokokksemiýa. Bu meningokok ýokanç keseliniň kliniki görnüşi bolup, umumy zäherlenme alamatlardan we deriniň zeperlenmesinden başga-da gözüniň, bogunlarynyň, dalagynyň, böwreginiň, böwrek üsti mäsiniň zeperlenmesi ýüze çykýar. Kesel birden, ýiti başlanýar, 70% çenli çagalaryň hossarlary keseliň başlanan sagadyny takyk aýdýrlar. Beden gyzgyny has ýokarlanýar, üşütme, gaýtarma ýaly alamatlar ýüze çykýar. Ýaş çagalarda tutgaý, aňynyň üýtgemegi bellenýär. Ähli kesel alamatlary 1-2 günde ösýär, 1-nji günün ahyrynda, 2-nji günün başynda deride örgün ýüze çykýar, örgün näçe ir ýüze çyksa, kesel şonça-da agyr geçýär.

**Meningokok ýokanç keseli, ýaýran görnüşi
(meningokokksemiýa)**

Örgün nädogry görnüşli ýyldyzjyga meňzeş bolup, basylanda gaty, deriden çykyp durýar. Belli bir wagtda ösýär, eliniň distal böleginde, aýagynda, butlarynda, ýanbaşynda, gaşlarynda has köp bolýar. Agyr görnüşlerinde örgün ýüzünde, bedeniň ýokarky böleklerinde (egninde) ýerleşýär. Örgünleriň ululygy kiçijik görnüşden tä uly möçberli ganöýmä (merkezi çüýrän) bolup, giňişleýin örgün ýerleşen ýerlerinde çüýreme gopup aýrylyp we bitenden soň hem yz galdyrýar. Has agyr görnüşlerinde barmaklarynyň, elleriniň, dabanynyň, gulak ýelkeniniň çüýremegi hem mümkindir. Kähalatlarda çüýreme şeýle çuň ýerleşip, tä süňke çenli ýetmegi ähtimaldyr. Kähalatlarda bogunlarynyň zeperlenmesi – sinowit, artrit bolmagy ahmal. Seýrek halatlarda plewrit, piýelit, flebit, bagryň iriňli zeperlenmesi, endo-, mio-, perikardit ýüze çykýar. Ojaklaýyn glomerulonefritiň bolmagy mümkin.

Gan barlagynda leýkositoz 15-25 müňe çenli, neýtrofilýoz, aneozinofiliýa, eritrositleriň çöküş tizligi (E3T) 50-70 mm/s zenli ýokarlanmagy bolup gezär.

Geçişi boýunça ýeňil, orta agyrlykdaky hem-de agyr görnüşlere bölünýär.

Has agyr gezädn görnüşi – ýyldyrym çaltlygynda geçýän has ýiti meningokokksemiýadyr. Keseliň ilkinji sagadynda apy-tupan görnüşinde başlap, beden gyzgyny has ýokarlanyp, üşütme, howsalalyk ýüze çykýar, gemorragiki örgünler goşulyşyp, bitewi ganuçmeleri emele getirär. Keseliň ilkinji sagadynda gan basyşy

ýokarlanylýp, soň arterial basyş aşaklap, gan aýlanylş ulgamynyň ýetmezçiligine getirýär.

Tutgaý, beýni çişme – neýrotoksikoz zerarly damar içki lagtalanma alamaty ýüze çykýar, ganyň barlagynda leýkopeniýa, eritrositleriň çöküş tizligi (E3T) 45-70 mm/s ýokarlanmagy, eozinofiliýa, neýtrofilýoz alamatlary ýüzde ýykýar.

Meningokok meningidi. Meningokok meningitiniň klinikasynda umumy intoksikasiýa sindromy ýüzde ýykýar: näsagda üşütme, endamynda agyry, ýokary gyzgynlyk 38-40 gradusa çenli (5-7-10 günün dowamynda), kellagyry bellenýär;

Şeýle-de meningeal sindromy güýçli kellagyry (ýapynmaga mejbur edip bilýän), beýni bilen baglanyşykly gaýtalanýan gusmaklyk

Meningeal alamatlaryň
barlanylyşy. Ýeňse
muskullarynyň
dargynlylygynyň barlanylyşy

Meningeal alamatlaryň
barlanylyşy. Brudzinskiň
ýokarky alamatynyň
barlanylyşy

Meningeal alamatlaryň
barlanylyşy. Brudzinskiň
ortaky alamatynyň barlanylyşy

Meningeal alamatlaryň
barlanylyşy. Brudzinskiň
aşaky alamatynyň barlanylyşy

(izinde agyry bolmazar), meningeal alamatlary – ýeňse damarynyň gatamagy, Kernigiň we Brudzinskiň alamatlary ýüze çykýar. Oňurga beýni suwuklygynda basyşyň ýokarlanmagy, durulygynyň üýtgemegi, sitozyň müňlerçe sanlara çenli köpelmegi, belogyň (kada-da 0,3) görkezijisiniň ösmegi ýaly alamatlar bilen häsiýetlendirilýär.

Umumy beýni sindromy: gowşak, ysgynsyz ýa-da biynjalyk, özüni alyp barşynyň üýtgemegi bellenilýär, kellagyrynyň güýçlenip, soporoz ýagdaýa ýetmegi, aňyny ýitirmegi, sandyramagy ýaly alamatlar bilen häsiýetlendirilýär.

Ýagdaýynyň agyrylyk ölçegleri – umumy beýni aňynyň ýitmegi, sandyramagy, howply ýagdaýy, dem alşynyň bozulmagy, beýniň çişmegi hatda, suwuklykdaky üýtgeşmelerden öň bolýar. Aňy bulaşan, beýni komasy, görnüşi kadadan üýtgeşik, ýüzi çişen, gyzaran, sowuk der damjaly, gugamtil, damar urgusy çalt, ritmi bozulan ýa-da örän seýrek. Munuň özi beýni çişmesiniň zarbyna bolýar. Dem alşynyň bozulmasy – gatalan, çalt, ýüzleý ýa-da juda seýrek dem alyş görnüşinde duş gelýär.

Oňurga beýni suwuklygynda 6-8-12 müň sitozy, ganynda neýtrofilýoz, eritrositleriň çöküş tizligi (E3T) 40-50. Peşewinde – protein, silindr, eritrositler bolýar. Eger-de beýni çişmesi bolsa peşewinde süýjülik köpeliýär.

Meningitiň görnüşleri:

1. Meningitiň ýiti geçişi;
2. Meningitiň has ýiti geçişi;
3. Uzaga çekýän geçişi;
4. Gaňtalanýan görnüşli geçişi.

Meningokokkly meningoensefalit. Has ýaş çagalarda köp duş gelýän görnüşi bolup, keseliň ilkinji günlerinden başlap ensefalitiň alamatlary ýüze çykýar. Oňa bolsa biynjalyklyk, aňynyň üýtgemegi, tutgaý alamatlary, nerw ulgamynyň zeperlenmesi (III, V, VI, VIII jübüt nerwiniň) häsiýetli. Kernig, Brudzinskiň alamatlary ýüze çykýar. Agyr görnüşde geçip, köp halatlarda ölüme sezewar edýär.

Meningokokkly meningitiň meningokokksemiýa bilen geçýän

görnüşü garyşyk görnüşü bolup, köp duş gelyär. Örgün beýni zeperlenmesinden has ön (1-2 günde) ýüze çykyär. Alamlarynda meningit has aýdyň bolýar ýa-da meningokokksemiýa alamlary bilen geçýär. Beýleki görnüşlerinden tapawutlylygy – oňurga ýilik suwuklygynyň arassalanmasy has çalt geçýär. Heläkilige eltädn sagdaşlar:

1. Ýiti beýni çişmesi;
2. Ýokançly-zäherli şok;
3. Garrylarda beänd gan inmegi;
4. Wentrikulit äbe zykmagy;
5. Öýken çişmesi;
6. Hassahanada çokuşan keseller;
7. Böwrek üsti mäziň ýetmezçiligi, ýiti böwrek ýetmezçiligi.

Keseli anyklamak. Keseliň ýüze çykyşy, arzy, epidemiologiki anamnezi, likwor barlagy netijesinde kesel takyklanylýar.

Keseliň aratapawudy. Meningokok ýokanç keselini (meningokokksemiýa) görnüşini dürli ýokanç örgünli kesellerden (gyzamyk, täjhoraz, iäersinioz, gemorragiki waskulit, sepsis, trombositopeniäa keselinden) tapawutlandyryşlar.

Meningokokksemiýadan gyzamyk kataral alamlarynyň (konýuktivit, sklerit, üsgülewük), Belskiý-Koplika-Filatowyň alamaty (menegi), örgüniň tapgyrlyýyn (3 günde) örmegi, ganda leykopeniýa, limfositozyn bolmagy we eritrositleriň çöküş tizligi (E3T) kadalylygy bilen tapawutlandyrylýar.

Täjhoraz damagyň açyk gyzarmagy, çüýremeli basyk (angina), owunjak nokat görnüşli örgün, umumy ýagdaýynyň gaty agyr bolmazlygy (meningokokksemiýa bilen deňeşdirende) bilen häsiýetlendirilýär.

Iýersinozda ganöýmeli örgün bolman, täjhorazyň ýa-da gyzyljaň örgünini ýada salýar, esasan, bogunlaryň daşynda, ýüzünde, barmaklarynda, dabanynda ýerleşýär (“ellik”, “kapýuşon”, “jorap” görnüşinde). Ak dermografizm, ulgamlaryň üýtgeşmeler, gowşak zäherlenme alamlary bilen häsiýetlendirilýär.

Gemorragiki waskulitde örgün simmetriki hem-de epinlerde (dyz bogun we aşakda) ýerleşýär.

Werlgofyň keselinde – örgün dürli ownuk ganužmeden, uly ganöýmä çenli bolmagy mümkin. Örgün nemli örtüklerde ýerleşýär, ellerinde, azaklarynda bolýar, ganöýme we gan akma mahsus. Beden gyzgynynyň ýokarlanmagy mahsus däl, umumy ýagdaýy köp üýtgemeyär, ganda trombositopeniýa, gan lagtalanma, gan akma dowamlylygy uzalýar.

Serrozly we iriňli meningitlerden tapawutlandyrmakda oňurga-ýilik suwuklygynyň barlagy uly orun tutýar. Serrozly meningitde – döredijisine seretmezden likworyň reňki üýtgemeyär, limfosit öýjügi köpeliýär, protein kadaly 3a-da azrak 3okarlanan bolýar.

Iriňli meningit (likwory bulanyk, neýtrofil öýjükler köp) anyklanandan soň, onuň döredijisini takykklamak hökmanydyr. Meningokokkdan başga-da pneumokok, stafilokok, streptokok, Afanasyew-Pfeýfer taýajygy, gök iriň taýajygy, klebsiyella bilen döredilmegi mümkin. Diňe olaryň döredijileri tapylanda doly tapawutlandyryp bolýar. Çaklama kesel kesgitlemäni goýmak üçin beýleki ýokanç däl (somatiki) keseller hem anyklanylmalý (ikilenji bakterial oýagyny anyklamak maksady bilen), onuň tapylmagy bolsa ikilenji meningiti goýmaga ýardam edýär. Ondan başga-da bagryň we dalagyň, limfa düwünleriniň ulalmagy, saralma alamatlar meningokokkly meningiti inkär edär.

I ýaşyna ýetmedik çagalarda has agyr görnüşde meningokokksemyýanyň ýyldyrym çaltlygynda geçýän görnüşleri mälimdir.

Keseliň bejerilişi. Ähli näsaglar hassahana ýerleşdirilýär. Bejergi näçe ir başlansa, şonça-da netijesi gowy, toplumlaýyn agyrlyk derejesine baglylykda geçirilär.

Ýaşraň görnüşinde çagalara penisilliniň Na duzuny näsagyň agramyna 200-400 mün halkara birliginde (HB), 3 aýlyga çenli çagalarda agramyna 400-500 mün HB bellenilip her 4 sagatdan, 3 aýa ýetmediklere bolsa 3 sagada çenli gysgaldylyp, gije-gündiz bellenilýär. Çagalar giç hassahana ýerleşdirilende – agyr

meningoensefalitli çagalara 500 münden – 1 mln/kg agramyna çenli bellemek bolýar. Kesel adaty ýagdaýda geçende umumy bejergini dowamlylygy 7-8 gün, sitoz 100 öýjükdän az bolanda, limfositler häsiýetli bolanda penisillini aýyrýarlar, neýtrofil häsiýetli bolsa 2-3 gün dowam edýärler, keseliň uzaga çekýän görnüşinde 1,5-2 hepde belleýärler. Başga antibiotik bilen bilelikde bellemek maslahat berilmeýär. Pnewmoniýa, piýelit bolan ýagdaýynda bejergä 2-nji antibiotik goşulýar.

Agyr meningoensefalitde gýndäki müzberini 2-5 gýn, damar izine perfuzor, endolümbal her gýn ýa-da gūnaşa agramyna 50-100 mün HB belleýärler. Eger-de ýokanç zäherli şok äbe zyksa, endotoksinemiä gūzlenmezligi äzin äa-da pensillin alyp bilmeädin ndsaglara hloramfenikol berilädr (bakteriostatik hdsiätli). Hloramfenikol natriä suksinaty 50-100 mg/agramyna gije-gündizde 3-4 sapar m/içine edilýär. Şeýle-de näsaglara şikeslenmä garşy, umumy zäherlensizlendiriji (5-10% glýukoza, gemodez, reopoliglyukin we ş.m.), umumy berkidiji (vitaminler toplumy), desensibilizirleýji (kalsiniň derman serişdeleri, tawegil, suprastin we ş.m.), alamatlara garşy, agyr ýagdaýlarda plazma, gormon bejergisi geçirilýär.

Öňüni alyş çäreleri. Esasy öňüni alyş çäreleri näsagy irki wagtlarda tapyp çetleşdirmek we bejermek, meningokok gōterijileri arassalamak, näsaglar bilen gatnaşykda bolanlara 10 gün lukmançylyk gözegçiligini ýola goýmak, kesel ojaklarynda zyýansyzlandyryş işlerini geçirmek, şeýle-de adamyň kesele garşy gōreşijilik ukybyny ýokarlandyrmakdan (açyk howada gezmeklik, sport oýunlary bilen tūrgenleşmek, witaminli gōk önümleri iymeklik we ş.m.) ybaratdyr. Meningokokkyň A we B toparyna garşy öňüni alyş sanjymy işlenilip düzüldi.

DIFTERIÄA (HÜREZEK)

Difteriäa (hurezek) – bu dōredijiniň giren ýerinde fibrinli örtügiň emele gelmegi, umumy zäherlenme alamatlary bilen hasiätlendirilädin äiti äokanä keseldir.

İlkinji bolup, 1883-1884-nji ýylda alymlar Klebs we Leffler hörezek ýokanjynyň kesel döredijisini açypdyrlar. Hörezege garşy syworotka ulanmazdan öň, kesellänleriň 70-80% onuň zäherli görnüşi bilen ejir zekipdirler.

Russiäada hörezege garşy syworotkany ilkinji bolup 1894-nji ýylda Filatow bilen Gabriçewskiý ulanypdyr.

1923-nji ýylda Ramon hörezege garşy sanjym geçirmek maksady bilen anatoksin ulanypdyr. 1930-1932-nji ýylda Zdradowskiä anatoksin bilen kupzülilkleýin sanjym çärelerini geçiripdir, 1959-njy ýylda hörezege garşy sanjym döredilip, çagalaryň köpçülikleýin sanjymy geçirilipdir. Hörezek keselini öwrenmekde N.F.Filatowyň, S.N.Kazakowyň, D.D.Lebedewiň, M.G.Danilewiçiň, P.F.Zdradowskiniň eden işleri zäksizdir.

Kesel durediji barada. Kesel dörediji – Klebs-Leffleriň taýajygy, bu grampozitiw taýajyk bolup, ölçegi 27 nm deňdir. Olar biri-biri bilen burç emele getirip ýerleşýärler. Daşky gurşawyň täsirine durnuklydyr. 0 gradusdan pes sowuk howa şertlerinde uzak saklanmaga ukyplydyr. Ýokary gyzygynlygy kynlyk bilen geçirýär (58 gradusda çalt gyrylýar), dezinfisirleýji erginleriň (hloraminiň, fenolyň, sulemaň) täsirine has duýgur, guradylma çydamlydyr. Döredijiniň 3 görnüşi belli bolup, olara: grawis, mitis, intermedius degişlidir.

Görnüşleri	Mitis	Grawis	Intermedius
Tellurit iýmitlendirijide döredijiniň ösüşiniň görnüşi.	Gara ýalpyldawuk	Gara çal	Çal
Döredijiniň ösüşiniň häsiýeti	Ýumşak	Gaty	Orta
Gan iýmitlendirijisinde üýtgeşme	Gemoliz	+ –	–

Grawis iň zäherli görnüşi bolup, köplenç hörezeginiň agyr zäherli görnüşi bilen kesellän adamlarda duş gelýär.

Epidemiologiasy. Ýokanjyň ýaýramagyna ndsaglar sebäp bolýarlar. Olar gizlin döwrüň soňky günleri we kesel ýüze çykandan soň ýokançly bolýarlar. Döredijiden saplanmak keseliň agyrlyk derejesine bagly bolmaýar. Onuň dowamlylygy 15-25 güne deň bolup, uzak wagtlaýyn göterijilik dowamly basykly hem-de adenoidli ndsaglarda bellenilýär. Kesel howa-damja aollary bilen aokuşýar. Ondan başga-da oýnawaçlaryň, kitaplaryň we ş.m. üsti bilen gezip bilýär. Hörezege garşy sanjym geçirilmeyän döwürlerde 14 ýaşa çenli çagalaryň 82% kesellärdi we her 10-15 ýyldan keselleýjiligiň derejesi ýokarlanardy we erbet netijeler bilen tamamlanýan agyr görnüşü duş gelýärdi. Möwsümleýin häsiýete eýe bolup, esasan güýz aýlarynda has köp duş gelýär.

Keseliň dүreýiş we үsüş yzygiderliligi. Dүredijiniň giriş derwezesi bolup, badam şekilli mдziň, burnuň, damagyň, bokurdagyň nemli bardasy we deri urtыgi hyzmat edýär. Giren әerinde dүrediji kupelýär we daşky gurşawa hurezек zdherini bulыp zykarýar. Kesel zdherlenmд garşy immunitet bolmadyk әa-da gowşak ndsaglarda әbe zyкýar. Eger-de zdherlenmд garşy immunitet bar bolsa, dүredijiniň çykarýan zdheri onuň giren әerinde zyәansyzlandyrylýar hem-de kesel әbe zyкmаýar, әune ndsagyň zdherlenmд garşy immunitetiniň derejesi әokarlanýar. Netijede hurezек alamatsyz gurnüşde gezýär әa-da guterijilik әbe zyкýar. Kesel alamatlarynyň we şikeslenme ýetgeşmeleriniň үbe zyкmagy hurezeginiň izki zdherli maddasynyň tдsiri netijesinde bolýar.

Zdherli maddanyň tдsiri netijesinde dүredijiniň ilkinji giren әerinde gaәnaglama hadysasy, әagny nemli urtыgiň gyzarmasy, zişmesi, onuň netijesinde әzleә zыremesi әbe zyкýar. Ol bolsa dүredijiniň kupelmegine getirýär. Şonuň bilen bir wagtda zdher nemli urtыgiň izine sorulýar we bu әerde proteina we fibrinogene baз bolan ziş ekssudatynyň emele gelmegine әardam edýär. Bu fibrinogen nemli urtыgiň çүýremesinde emele gelen trombokinazanyň tдsiri netijesinde fibrine цwrýýär we fibrin gatlagy nemli bardanyň үзьni цrtýär. Bu hurezеge mahsus alamatdyr. Hurezек әokanjynda цrtык ndze uly bolsa, zdherlenme alamatlary şonza-da әedyň bolýar. Keseliň gurnüşine seretmezden, dүredijiniň

giren эеринде фибринли үртэгинийн емеle gelmegi mahsusdyr. Fibrinli үртэгi nemli bardadan эokary galyp дурзар, ol 2 гын зал-ак, сойкы гынлер залрак hapa реңке, ёsti эылманак, эалпылдавук, кынлык биле аэрылзар.

Damak hurezegi – bu hurezegin has kup duş gelэdn gurnuši bolup, ol эokanz keseliñ аhли gurnušilerinийн arasynda 90-95% tutзар. Ol эerli, эаэран we здherli gurnušlere бульнэдр. Kuplenz онуñ yerli gurnuši duş gelэдр. Bu gurnušде fibrinli gatлак diñe badam şekilli мдзlerde эерлеşяр.

Эokanz kesel эити, ysgynsyзлык hem-de işдsizlik биле başланзар. Ндсag эуwdunanda aram derejede agyry belленилэдр. Здherlenme alамatlary ээзлеэ, ндсagыñ beden gyзgyny 37,5-38 gradus, сеэрек эokary derejelere эетэдр. Эумшак kentlewыk, badam şekilli мдз gyзарзар. Fibrinli үртэгi keseliñ биринji гыньниñ аhyрында эа-да 2-нji гынуñ başында ээзе зykэар. Eger-де үртык улы болман nokat gurnušli bolsa, оñа эerli nokat gurnuši diэлэдр. Кдhalatlarda үртык адajык gurnušli, кдбир ндсaglarda bolsa, үртык badam gurnušli мдзиñ üstыни tutушлээyn үртэдр, ндсagыñ yerli limfa дьwыньleri ulалзар, agyry peэda болзар. Damak hurezeginийн yerli gurnuši keseliñ yeñil gurnušlerine girэдр. Ganyñ барлагында леэkositlerin we neэtrofilin sany artзар, eritrositlerin чökүш тизлиги (EЗT) kadadan эokарланзар. Eger-де syworotka wagtyнда гоэберилсе 1 gije-гындизден соñ ндсagыñ beden gyзgyny kadalaşяр, эagдаэу гоwулаşяр, badam gurnušli мдзиñ öртэгi 2-3 gije-гындизден соñ аэрылзар. Мдз tutушлыгына үртылен гurnušinde, үртык keseliñ 4-5 гынлеринден соñ doly аэрылзар. Keseliñ 4-5-нji гынleri ээрек ургусуныñ peselmegi, эеñil sistoliki ses эсидилэдр. EKG – барлагында миokardite mahsus alаматлар ээзе зykэар. Эokarda аэдылан ёэтgeşmeler “эokanz kesel ээregи” diэлip атландырылзар. Эүriteleşdirilen bejergi gezirilmese үртык 7-10 гыне zenли sakланзар. Кдбир ндсaglarda kesel beterleşip миokardite, эумшак kentlewыгийн ysmazyna we damak hurezeginийн ýаэран gurnušine gezэдр.

Damak hurezeginийн ýаэран gurnuši 1-2% ндсaglarda сеэрек duş gelэдр. Цртык diñe badam şekilli мдзде болман, damagyñ yзky diwarlaryна-да gezэдр. Kesel эити başланзар, здherlenme alамatlary

эбзлээ, богazyнда агyры, ysgynsyзлык, ишдэсизлик, ukusynың bozulmagy, kellagыры peэдa болар. Keseliң ilkinji 2 гъни beden gyзgыny 38-39,5 gradusa zenli эokarlanзар we 3-4 гъnden соң subfebril улэeglere zenli ашаклазар. Faringoskopiэa барлагында nemli иртък gyзарзар, badam гурнүшли мдз we эумшак kentlewык зишýар. Damagың ýerli limfa дъwynleri улалзар we olарда агyры peэдa болар. Hurezege garшы syworotkanyң öz wagtyнда гоэberilmegi zdherlenme alamatlarynyң чалт аэрыlmagyna getirэдr. Kesele garшы ulanylзан syworotkanyң гиз гоэberilmegi, иртъгиң ýаэramagyna, zdherlenme alamatlarynyң artmagyna, эerli limfa дъwynleriniң чэгинде, бoэун, deri аsty эаг gatlagында зишiң дyremegine эардам edэдr. Bu alamatlar hurezeгиң zdherli гурнүшине mahsusdyr.

Hurezeгиң зoherli гурнүши. Keseliң bu гурнүши эiti, beden gyзgыnynyң 39-40 gradusa zenli эokarlanmagy, аэдың zdherlenme alamatlary: umumy гowшаклык, ysgynsyзлык, biynjalykлык, kellagыры, gusmak we iziniң агyrmagy, ишдэсиниң kesilmegi bilen бааланзар.

Ндсagың damagында агyры дyреэдr, nemli иртъги эiti gyзарзар, kizi dili, эумшак kentlewыги зишýар. Keseliң ilkinji гынleri hurezek ндзе агыр derejede bolsa, зiш сонза-да аэдың ýýze зyкзар. Кдhalatlарда зiш шеэle аэдың болup, badam мдзleri biri-birine degip дyрзар hem-de bokurdagың yzky diwaryny гуръp болмазар, агыздан dem alma кынлашýар. Ндсag burnuna салyp гърлеэдr. Цртъги ндзик керep гурнүшли болup, эеңиллик bilen аэрылзар, ol 12-15 sagatdan соң ýýze зyкзар. Соңра иртък галһазар hem-de badam гурнүшли мдзиң чэгинден дашyna эаэразар. Keseliң 2-3-нji гынlerinde иртък has-да галһазар. Кдте бьдър-сьдър, hapa зал реңкли болup, badam мдзlerini, kentlewык тарларыны, kizi dili, эумшак kentlewыги tutушлaэyn эарзар. Агыз-damagың gyзarmasy azalзар, гугъmtil реңке геээдr, зiш ýokary derejesine эетэдr, ндсagың агзындан uzbolушы сыэъmtik ys гелэдr. Keseliң ilkinji гынlerinden башlap бoэundaky эerli limfa дъwynleri улалзар, кdwagt olар towuk эумurtgasыnyң улulyгына zenli эетэдr hem-de агyрыly болар. Бoэнуң deri аsty эаг gatlagy зишýар. Ol keseliң ilkinji гынынде эа-да ikinji гъни эъze зyкзар. Зишiң ýаэрашyna baglyлыкда аз zdherli гурнүши (зиш ýerli limfa дъwynleriniң чэгинден зyкмазар) tapawutlandыryлар.

Zdherli hurezegiň I derejesinde božnuň deri asty gatlagynyň çiş i božnuň ortasyna äetädr. II derejede zış ýäzjyk süňküne zenli, III derejede zış ýäzjyk süňkünden aşak ääragaar.

Zdherli hurezekli ndsaglaryň daşky keşbine, agzynyň ýarym azyklygy, dodaklarynyň guramaklygy we jaerylmagy, burnuna salyp geplemegi, sesli dem alyş degişlidir. Kuplenz hadysa burnuň nemli ırtýgine gezir, ganly-iriňli suwuklyk akaar, onuň diwarynda ırtýk gurýnäd. Pulsy äygylaşýar we gowşaaar, gan basyşy peseläd. Ganda neötrofil leökositozy we eritrositleriň ööküş tizligi gëzelenäd, peşewde protein we gialin silindrleri tapylaar.

Gemorragiki gezişli gurnüşinde II-III derejeli zdherli hurezege mahsus alamatlar bel leniläd we keseliň 2-3-nji gýnlerinde ääragaa damar izki lagtalanma alamaty äbe zykaa. Onuň ilkinji alamatlaryna bedeniň sanjym edilen aerine gan ımegei, soıra deride äaratyn ganıemeleriň yüze zykmagy degişlidir. ırtýge gan ıäd we ol hapa gara reňke gezäd hem-de ganjaryp duraa. Näsagyň burny ganaýar, gusukda, täretde hem-de peşewde gan görünüär. Gan barlagynda leýkositiň sanynyň artmagy, trombositleriň azalmagy, ganyň lagtalanma wagtynyň gysgalmagy bel lenilýär. Näsaglar keseliň 4-7-nji günleri yürek gan-damar yetmezçiliginiň artmagy netijesinde kollapsdan ejir zekädrler.

Has aýdyň zäherli görnüşi keseliň ilkinji sagatlarynda zäherlenme alamatlarynyň artmagy bilen häsiýetlendirilýär.

Beden gyzgyny 40-41 gradusa zenli okarlanaa. Näsag zalt-zaltdan gusaa, aňy bulaşýar, ärek gan-damar äetmezçiligi artaa. Božnuň deri asty äag gatlagynyň çiş i ääzjykdan aşaga ääragaa. Syrkawyň ýagdaýy agyrlaşýar. Derisi ak, eli-äagy sowuk,

Difteriya (hörezek), toksiki görnüşi ("ököz boýny")

reňki gugymtil bolzar. Pulsy  ygyla  ar,   rek urgusy k tel dr, gan basy y pesel dr ( okarky basy  60-70 mm/s, a aky basy  0).

N sag kesel ba landan so , 1-2 g n   dowamynda   rek-damar  etmeziligi zerarly   me sezewar bolzar.

Keseli anyklamak. H rezek  okanjy arzy, kesel, durmu , epidemiologik anamnezlerini  ilkinji kesel alamatlaryny  esasynda go ul ar. Anykla  y  usullary keseli doly tassyklamakda k mek i  hmi ete e edir. Anykla  y  barlaglarynda bakteriologiki usuly uly orun e ele  ar. Barlag   in zyr ak badam m zlerinden we burundan iriden a  ze  a-da nahardan 2 sagat so  alyn ar. Eger  rt k bar bolsa, barlag   in nemli  rt gi  zeperlenen we sagdyn bulegini  arazdginden alyn ar hem-de 3 sagatdan g jd galmazdan barlaga iberil dr.

Ilkinji barlagy  netijesi 1 g nden belli bolzar. Gutarnykly netije d redijini  zdherliligini, onu  g rn  lerini 48-72 sagatdan so  doly takyklar bolzar. Bakteriologiki barlagda d rediji tapylmadyk halatynda, keseli  mahsus alamatlary bar bolsa, h rezek keseli kesgitlenil dr. H rezek  okanjy doly anyklanylmadyk hem-de bejergi gezerilmedik n saglarda, eger-de ga    lmeler  um ak kentlew gi  ysmazlygy, miokardit, g zki poliradikulonewrit   ze zykan halatynda h rezek kesel kesgitlemesini so  hem go mak bolzar. Serologiki barlag   in gemag utinasia usuly ulanyl ar. Ol n sagy  syworatkasy we d redijini  antigeni bilen go ul ar. Eger-de keseli  dowamynda antitelany  m  beri art an bolsa (birinji syworotka kesel ba landan 7 g nden g jd go man alyn ar, ikinjisi bolsa 2-3 hepdeden so  alyn ar) t sirle me pozitiw hasaplanyl ar.

Keseli  aratapawudy. Damak h rezegini  yerli g rn  ini lakunar we follikul ar basykdan tapawutlandyrmaly. Lakunar basyk  iti ba lan ar, beden gyzgyny  okary    eglere  et  ar, g   li bokurdak agyry,   dy  z herlenme alamatlary mahsus bol ar. Z herlenme alamatlary, kellagyry,    tme, gusmak bilen   ze  yk ar. Damak h rezegini  yerli g rn  inde z herlenme alamatlary gow ak bildir  ar. Basykda bogazy  a yk gyzmasy bellenil  ar, bu h rezege mahsus alamat d ldir. Basykda bedeni   okary gyzgyny 5-7 g n saklan ar, bogaz arassalandygy a  uwa - uwa  a akla  ar.

Damak hörezeginiň ýerli görnüşinde damakdaky örtük aýrylmazdan oň beden gyzgyny kadalaşýar. Lakunar basyk damak hörezeginden örtügi boýunça hem tapawutlanýar. Lakunar basykda käwagtlar örtük bolmadyk iriň zolagy görnüşinde ýüze çykýar. Käbir näsaglarda iriňli örtük uly bolup, lakunarlardan çykyp, badam görnüşli mázleriň üstüne-de ýaýraýar we adajyk görnüşinde bolýar ýa-da tutuşlaýyn üstüni ýapýar, ýöne örtük ýeňil aýrylýar hem-de çyrşak barlagynda ulanylýan, 2 sany aýnajygynyň arasynda gysylanda ýaýraýar, hörezekde bolsa örtük fibrinli görnüşde bolup, aýnajoklaryň arasynda ýaýramaýar. Follikulýar basyk-basyklaryň seýrek görnüşü bolup, hörezekden tapawutlylykda, ýokary beden gyzgyny aýdyň zäherlenme alamatlary we bokurdak agyrysy mahsusdyr. Agyz-bokurdagyň nemli örtügi açyk gyzyl reňkli, badam şekilli mázleri çişýär, onuň üstüniň güberçek ýerinde, nemli örtügiň arasynda sarymtyl reňkli, iriňli dary dānesiniň ululygynda follikulalary görmek bolýar. Ýerli limfa düwünleri ulalýar we olarda agyry döreyär. Ýerli hörezeginiň ada görnüşli örtüki görnüşinde, örtük ak-çal reňkli bolýar. Badam görnüşli mázleriň açyk gyzarmasy hem-de bogazda agyry bolmaýar, limfa düwünleri çalaja ulalýar, beden gyzgyny kadaly ýa-da subfebril ölçeglerde bolýar. Kandida kömelejikleri zerarly döreyän basyk iki ýaşyna ýetmedik çagalarda duş gelyär. Ol köplenç dümewli çagalarda ýüze çykýar. Näsagyň agyz-bokurdagyna seredilende badam mázleriniň, kentlewük tarlarynyň, kiçi diliň, bokurdagyň yzky diwarynyň nemli örtüginin ýaýraň gyzarmasy bellenilýär. Badam şekilli mázlerde nokat, ada ýa-da tutuş nemli örtüklerden okaryk galyp duran urtgi görmek bolýar. Örtük ak ýa-da aksowult sary reňkde, ýumşak, gatyga meňzeş bolýar hem-de ýüzleý ýerleşýär. Örtük ýeňil aýrylýar we çyrşak üçin ulanylýan barlag aýnajoklarynyň arasynda aňsat ýaýraýar. Eger-de şunuň ýaly örtgi badam mázlerinden başga-da agzyň nemli örtüginde (dilde, owurdyň nemli örtüginde) bolsa, ony Kandida kömejekleriniň döredendigine şübhe galmaýar.

Ýerli hörezeginiň örtük görnüşü çüýreme basyk bilen aratapawudyny geçirýärler. Ol keselde badam mázleriniň üstünde hapa-çal reňkli бүдүр-сүдүр örtük görүнýär, nemli bardasy açyk

gyzaryar, ýuwdunanda agyryly, ýerli limfa düwünleri ulalýar. Örtük aňsat gopýar hem-de owranýar, aýnajoklaryň arasynda tutuşlaýyn ýaýraýar.

Simanowskiä-Rauhfüsyň basygy, köplenç, birtaraplaýyn badam şekilli mäziň çüýreme-ýaraly zeperlenmesidir. Hörezekden tapawutlylykda çüýreme badam mäsleriniň ýüzünden ýokaryk galmaýar, eger-de galýsa-da onuň ýüzi büdür-südür bolýar. Keseliň 3-4-nji güni çüýreme bolan ýerde, ýukajyk gatlak bilen örtülen ýara emele gelýär we 8-12 günün dowamynda bitýär. Näsagyň agzyndan çüýrük ys gelýär. Bakterioskopiýa barlagy üçin çüýremeden alnan çyrşakda saprofit dörediji hem-de iki görnüşli taýajyklary tapmak bolýar.

Aftoz stomatitinde agyz boşlugynyň nemli örtüginden başga-da aftlar badam mäslerinde-de ýerleşýärler we çal-ak reňkli bolýar, aýryp bolmaýar, sebäbi aftda örtük we detrit ýokdur. Näsagyň beden gyzgyny ýokarlanýar, zäherlenme alamatlary ýüze çykýar, näsag ýuwdunanda güýçli agyry peýda bolýar we aň asty limfa düwünleri ulalýar. Zäherli hörezeginiň aratapawudyny paratonzillýar absessi, flegmona, bokurdak aňyrsyndaky abses, aokanžly mononukleoz, hapgyrtma aokanž keselleri bilen gezirädrler.

Paratonzillitde badam şekilli mäziň töweregindäki ýag gatlagynyň ýiti çişmesi ýüze çykýar. Bu köplenç dowamly tonzilit bilen kesellän näsaglarda bellenilýär. Paratonzillitde gyzgyn ýuwaş-ýuwaşdan ýokarlanýar we ýokary ölçeglere ýetýär we abses öz-özünden ýarylýança ýa-da kesilýänçä saklanylýar. Keseliň ilkinji sagatlaryndan başlap ýuwdunanda aiti agyry peýda bolýar we kesel gýäjemegi bilen agyry hem gýäzlenädr we gulaga gezädr. Ýuwdunmagyň kynlaşýanlygy sebäpli agyzda sülekeýiň ýygnanmagy bolýar. Güýçli agyrynyň netijesinde çeyneýji muskullaryň titremesi bellenilýär, şol zerarly näsag agzyny doly açyp bilmeyär. Zäherli hörezekde ýuwdunanda gowşak agyry, hiç haçan muskullaryň titremesi bolmaýar. Paratonzillitde diňe birtaraplaýyn çişme, badam mäsleriniň ýokarsynyň açyk gyzarmasy, öňki ýa-da yzky taraplarynyň, kiçi diliň gyzarmasy mahsusdyr. Badam mäsleriniň

ýokarsynda, nemli örtügiň aşagyndaky dokumalarda çaltlyk bilen ulalýan infiltratyň emele gelyändigini duýulýar. Şol sebäpli badam mázleri orta çyzyga, käwagtlar bolsa zeperlenmedik tarapyna süýşýärler. Kiçi dil çişýär. Köplenç badam mázlerinde örtgi bolmaýar. Ýerli limfa düwünleriniň zeperlenen tarapda ulalmasy we agyry duresmesi bilen gezeđr. Zäherli hörezekde limfa düwünleriniň ulalmagy we agyrmagy bilen bir wagtda boýnuň deri asty ýag gatlagynda çiş emele gelēđr. Zđherli hurezek bilen kesellēđnler ysgynsyz, derisi ak bolēđr. Paratonzillitte nēđsag biynjalyk bolup, ēēđzi gyzarēđr.

Damak yzyndaky absstesde damagyň yzky diwaryndaky birleşdiriji dokumanyň ýag gatlagy çişýär. Ol, köplenç, dümew geçirýān ýa-da geçirenden soň bir ýaşyna ýetmedik çagalarda duş gelýär. Damak yzyndaky absstes üýtgeşme damagyň yzky ýa-da gapdalky diwarynda bolup geçýär, hem-de gün-günden ulalýan gataňsy çiş emele gelýär, ol 3-4 günden iriňleýär, üstünde örtük bolmaýar. Nēđsagda sesli dem alyş bellenilýär, kellesini yza gaýşardyp, mejbury ýagdaýda ýatýar. Keselliler gutulandan soň beden gyzgyny, dem alşy kadalaşýar.

Ýokançly mononukleoz zäherli hörezekden tapawutlylykda, kesel alamatlary ýuwaş-ýuwaşdan artyp, keseliň 5-6-njy günleri ýokary derejesine ýetýär. Badam mázleriniň üstündäki örtügiň ululygy bilen düwünleriň ulalmagynyň arasynda baglanyşyk bolmaýar. Köplenç limfa düwünleri ulalýar, 2-3 günden soň badam şekilli mázlerde örtük peýda bolýar, kēte ýumşak kentlewügiň çāgine hem geçýär. Hörezekdäki fibrinli örtüklerden tapawutlylykda, bu kesele gowşak, bēđdūr-sēđdūr, dūrli galyňlykdaky sary ýa-da sarymtyl-ak reňkli, ýeñillik bilen ārylyān örtgi, bagyr, dalak ölçeginiň kadadan ulalmagy, ganyň barlagynda adaty bolmadyk mononuklearlaryň tapylmagydyr.

Hörezek ýokanjynda limfa düwünleriniň ulalmasy, boýnuň ýag gatlagynyň çişmesini hapgyrtma keseli bilen çalşyryrlar. Hapgyrtma keselinde, esasan, gulakāny māziň çişmesi yūze çykāy we köplenç birnāçe māziň yzygiderlilikde zeperlenmesi bolýar.

Listeriozda dōredijiniň agyz boşlugyndaky üýtgeşmeleri

basygyn ýüze çykmany bilen häsiýetlendirilýär. Basyk ýeňil sowuklama görnüşinden hörezek ýokanjyndaky ýaly bolýar. Kesel beden gyzgynyň ýokary derejä çenli ýokarlanmagy, üşütme alamaty, köp derlegenlik, bagyr, dalak ölçegleriniň, limfa düwünleriniň ulalmagy bilen häsiýetlendirilýär. Onuň basykly-mäzli we basykly-septiki görnüşleri bellenilýär. Keseliň ilkinji günleri leýkositiň sanynyň artmagy, soňra olaryň azalmasy bellenilýär. Näsagyň beden gyzgynyň ýokary derejede 3 hepde we ondan hem kyp gýldp dowam edädi. Keseliň aýratymyna kesellän mallar we guşlar sebäp bolýarlar.

Tulýaremiýa ýokanjynyň çeşmesi we geçiş ýoly boýunça listerioz ýokanjyna meňzeş bolýar. Tulýaremiýa ýokanç keselinde badam mäsleri, damagyň yzky diwary, ýumşak kentlewük, kiçi dil, kentlewük tarlary gyzaýar we çişýär. Badam mäslerindäki örtük hapa çal reňkde bolýar hem-de hörezeginiň ýerli görnüşindäki ulygini ýada salýar. Çüýreme basygy bilen bir hatarda boýun, gulakýany, aň asty limfa düwünleri çişýär hem-de agyry döreýär, basyk dowamly bolýar, beden gyzgynyň ýokary derejesi 2-3 hepde çenli saklanýar, çiş ýuwaş-ýuwaşdan aýrylýar, ýöne ulalan limfa düwünleri iriňleýär, ýumşaýar, olara zeper ýetýär.

Meningokokkly nazofaringitde damagyň yzky diwarynyň çişmesi, gyzařmasy bellenilýär, limfa düwünleri ulalýar, burnundan dem almasy kynlaşýar.

Täjihoraz ýokanjynda näsaglaryň ýumşak-kentlewüginin nemli örtügi gyzařýar, basyk bellenilýär. Keseliň 3-4-nji günlerinde diliň üsti ulykden arassalanyp, azyk gyzyly reňke geçýär, burun-dodak üçburçluga aňaýar we ol aýerde ulygyn bolmaýar.

Adenowirus ýokanjynda agyz bokurdagyň nemli örtügindäki üýtgeşmeler keseliň faringeal we faringokonýunktiwal görnüşinde, badam şekilli mäsleriň üstünde ýuka aksowult örtüginin bolmagy bilen häsiýetlendirilýär. Badam şekilli mäsleri, ýumşak kentlewügin we damagyň yzky diwary gyzařýar, ýerli limfa düwünleri ulalýar, bagry, dalagy ulalýar, içiniň geçmegi hem aňtimal.

Enterowirus gerpanginasynda (wezikulýar we aftoz faringiti) agyz-damagyň nemli örtügi gyzařýar, öňdäki kentlewük tarynda, kiçi

dilde, ýumşak kentlewükde, badam şekilli mázlere ownuk örgün öryär we tiz wagtdan ýüzleý ýara emele gelyär.

Ilkinji sifiloma köplenç dodakda, dilde, badam şekilli mázlerde, diş etinde, kentlewükde we owurdyň nemli örtüginde ýüze çykyär, ýuwdunanda agyry belleniýär, ýöne zäherlenme alamatlary bolmaýar, äň asty, boýun käte gulakýany limfa düwünleri ulalýar.

Agyz-damak inçekeseli köplenç badam mázlerinde ýerleşýär hem-de inçekesel toplumynyň düzümi bolup durýar. Burnuň we kekirdegiň nemli örtügi bokurdak bilen deňeşdirilende köp çişýär, çal sary ýa-da gyzyl reňkli düwünler görnüşinde iriň ýygnaýar we nemli örtüğe däne-däne görnüş berýär. Ol ýerde ýara hem emele gelip bilýär. Inçekesel ýaralary kiçi jübi görnüşli, gyralary бүдүр-сүдүр, дүýbi agymtyl-gyzyl reňkli, haýal bitýär, gyralarynda tümmejikler görünýär, ony inçekesel taýajyklarynyň doredendigini dowamly tonzillitli näsagyň aýrylan badam mázleriniň gistologiki barlagy kesgittenilýär.

Keseliň bejerilişi. Näsaglar difteriýa keseline güman edilende hökmany hassahana ýerleşdirmeli. Berk düşek düzgüni berjaý edilmeli. Bejergide hörezege garşy syworatkanyň mukdary keseliň görnüşine baglylykda Bezredkanyň usuly boýunça ulanmaly.

Hörezege garşy syworatkanyň mukdary

Hörezegeň görmüşleri	Mukdary (HB)	Goyberiliş usuly
Burun hörezegi	10 mññ-20 mññ	m/i
Damak hörezegi	15 mññ – 25 mññ	m/i, d/i
Bokurdak hörezegi	20 mññ – 40 mññ	m/i, d/i
Ýaýran görmüşü ýa-da kesel giç anyklanylanda.	40 mññ – 60 mññ	d/i
Hörezegeň agyr görmüşleri (ýaýran örtükli we boýnuň deri asty ýag gatlagynyň çişü)	40 mññ – 100 mññ	m/i we d/i

Keseliň agyr ýagdaýlarynda, esasan hem, zäherli görmüşlerinde derejesine baglylykda glýukokortikoid garmon serişdelerini damardan 3a-da muskulyň içine goşbermeli.

**Glyukokortikoid garmon serişdeleriniň zäherlik
derejesine baglylykda mukdary**

I gije-gündizde	Prednizolon	Gidrokortizon
Zäherli gömüşi		
I dereje	5 mg. /her kg agramyna	20 mg./agramyna
II dereje	10-15 mg./her kg agramyna	50 mg./agramyna
III dereje	15-20 mg./her kg agramyna hasap bilen	75 mg./agramyna

Keseliň 2-nji gününde onuň mukdary 1/3 esse, 3-nji günde 1/2 esse azaldylar, 4-nji günde gidrokortizon doly aýrylar, prednizolon 2 mg./agramyna/hasap bilen 7-10 gýne zenli dowam etdirilär.

Zäherlenmä garşy bejergi. Damardan goýberilýän suwuklygyň möçberi 50-60 ml./kg agramyna deň bolmalydyr. Ganyň plazmasy miokardit alamatlary ýüze çykýança goýberilýär.

III derejeli ýokançly zäherli şokda 80-100 ml./kg agramyna 3-5 gýndp miokardit alamatlary äýze zykarylansa goýberilär.

Damardan kokarboksilaza, kalsiä we kaliä hloridleriniň erginleri, kontrikal, Strihnin nitrat, witaminleriň PP, C, B topary, prozerin, dibazol, keseliň ilkinji 3-4-nji gýnlerinde trental, degidratasion bejergide eufillin, laziks, magniä sulfaty. Antigistamin serişdeleri bellenýär.

Köp ulanylýan antibakterial bejergilere penisillin, eritromisin degişlidir. Penisillin çagalara günde 50 müň kg./agramyna hasap bilen uly adamlara 1,2 mln. HB bellenilär. Eritromisin 40-50 mg./kg agramyna bellenip, ol hem 4-de bölünip berilýär we näsagyň ýuwunmasynyň kynlaşmasy doly aýrylýança goýberilýär. Soňra agyzdan fenoksimetilpenisillin berilýär, döredijä garşy bejergi 14 gün dowam etdirilýär.

Gaerüzülmeleriň bejergisi. Əokançly-zäherli miokardit gaerüzülmeli näsaglar berk düşek düzgünini hökmany berjay etmelidirler. Keseliň ilkinji alamatlary ýüze çykanda, strihnin nitratynyň 1:10 000 ergini 1 ml./her ýaşyna hasap bilen 6 gezek, her 4 sagatdan berilýär, miokardit alamatlary güýçlenende strihnin agzyndan 3 wagtyna 1: 10 000 erginde 0,5-1,0 ml. 3 gezek deri asty

usulynda eger-de näsag gaýtaryp başlasa strihnin diňe deri astyna goýberilýär. Gije-gündiziň dowamynda 6 sapar, her 4 sagatdan belleniýär. Miokarditli näsaglar keseliň agyrylyk derejesine seretmezden prednizolon 2-4 mg./agramyna ýa-da gidrokortizon 8-10 günün dowamynda berilýär.

Gan lagtalanmasynyň ýokarlanmasynyň önüni almak maksady bilen geparin, trental edilär. Hörezek miokarditinde ýüregiň impuls geçiriş ulgamynyň işjeňliginiň bozulmalarynyň ýüze çykýanlygy zerarly ýürek glikozidleri bilen bejermek maslahat berilmeýär.

Näsag miokarditden gutulandan, ýagny 25 günden soň, ýuwaş-ýuwaşdan ýerinden turmaga rugsat berilýär. Hörezek poliradikulonewritini bejermekde strihnin, B₁, B₆ vitaminler, prozerin, galantamin ulanylýar. Dikeldiş döwründe oksazil içmek maslahat berilýär.

Hörezegiň ýerli görnüşinde hiç-hili gaýrüzülme bolmasa, näsaglar hassahanadan keseliň 12-14 günleri çykarylýar.

Hörezegiň ýaýran görnüşi bilen kesellän näsaglar 14 günläp berk düşek düzgüninde saklanýar. Gaýrüzülme bolmadyk halatynda 20-25 günden hassahanadan çykarylýar. Hörezegiň az zäherli we I derejeli zäherli görnüşleri bilen kesellän näsaglar 25-30 günläp berk düşek düzgüninde bolýar we hassahanadan 30-40 günden soň çykarylýar.

II-III derejeli zäherli hörezek ýa-da hörezegiň has agyr görnüşi bilen kesellän näsaglar 4-6 hepdäniň dowamynda berk düşek düzgünini berjaý etmelidirler.

Hörezek bilen kesellän näsaglar hassahanadan çykarylmaýyndan ön iki sapar bokurdagyndan zyrşak her iki günden alynýar. Eger-de näsag çykmazdan ön antibakterial bejergi geçirilen bolsa, onda barlag, bejergi gutarandan soň 3 gün geçirip alynýar.

Önüni alyş çäreleri. AKDS sanjymy çagalara 3 aýlygyndan başlap 0,5 ml. her 45 günden sanjylýar. Ýene-de 1,5-2 ýyldan gaýtadan bir sapar 0,5 ml. möçberde 9 ýaşynda we 14 ýaşda ADS-M anotoksini bilen bir sapar 0,5 ml. sanjylýar. Soňky sanjymlar her 10 ýyldan geçirilýär.

Hörezek bilen aragatnaşykda bolan adamlara prokain

pensillini muskuldan (600 mñ HB 6 ýaşa çenli çagalara we 6 ýaşdan uly çagalara 1,2 mln. HB) ýa-da 7-10 günñ dowamynda eritromisin 40 mg/agramyna bermek maslahat berilýär. Näsag bilen gatnaşykda bolan adamlara sanjymyñ bir möçberi goýberilýär (AKDS ýa-da ADS I ýaşyna ýetmedik, 1-7 ýaş aralygyndaky çagalara) 7 ýaşdan uly çagalara we ululara – ADS-M sanjylýar, soñky 11 aýyñ dowamynda sanjym alan adamlara bu çäreler geçirilmeýär.

ГУКБОГМА

Gukbogma – bu bogujy tutgaý görnüşli üsgülewäk bilen hdsiätlendirilädn äiti äokanž keseldir.

Taryhy maglumatlar. Gukbogma keseli barada ilkinji maglumatlary Abu Aly Ibn Sinanyñ ylmy işlerinde tapmak bolýar. XVII asyrda T.Sidenham gukbogma äokanž keselini doly hdsiätlendirip, oña “pertussis” diäip at beripdir. 1724-nji äyldan başlap, gukbogma uzbaşdak kesel hukmýnde uwrnilip gelädr. 1906-njy äylda G.Bordet we O.Genjon tarapyndan azylan bu duredijilere şol alymlaryñ hatyrasyna Borde-Jangu taäajygy diäip at berildi.

Kesel dörediji barada – kesel dörediji, bedenjik Borde-Jangu taäajygy ýa-da Bordetella pertuzissis-ownuk, gram negatiw (-), hereketsiz mikroorganizm, gyrasy tegelenen, kelte taäajyk görnüşlidir. Spora emele getirmeýär. Berk aerob. Ähli anilin reñkleýjileri bilen gowy reñklenýär. Daşky gurşawyñ – gün şöhlesiniñ, ýokary temperaturanyñ, ähli mikrobgyryjy (dezinfisirleýji) erginleriñ täsirine örän duýgurdyr. Kesel dörediji iýmit iýmitlendirijisinde örän talapkär. Adam ýa-da haýwanyñ definirlenen syworotkasynda 25-30% goşulan kartofel-gliserin agarynyñ iýmitlendirijisinde ýa-da barlaghana şertlerinde giñden ulanylýan kazein-kömür agarynda gowy ösýär. Kesel döredijiniñ ösmegi üçin hökmany temperatura şerti 35-37°C, bordetellañ koloniýalary 48-72 – sagatdan, kähallatlarda ondan hem soñ ösýär we gurşunyñ damjasy ny ýada salýar.

Gökbogma taýajygynyň antigen gurluşy örän çylşyrymly. Esasan, 3 sany serologiki görnüşi tapawutlandyrylýar: 1,2,3; 1,2; 1,3. Düzümünde antigen 2 saklaýan, esasan hem, 1,2 görnüşi has ýokary wirulentlik häsiýete eýedir. Gökbogmanyň ýokançly ojaklarynda kesel döredijiniň 2 ýa-da ähli 3 serotipiniň bolýanlygy subut edilendir. Aglýutininden başga-da antigen gurluşyna gemaglyutinin, toksin, limfositostimulirleýji faktor, adenilatsiklaza, gorajýy faktor girýär (degişlidir). Zäherli madda (toksin) termalabil (ekzotoksin) we termostabil (endotoksin) fraksiýalary bilen şertlenendir.

Epidemiologiýasy. *Gökbogma* antroponoz ýokanjydyr. Ýokanç keseliň kesel ýaýradýy çeşmesi bolup, ýokanç hadysanyň dürli görnüşinde, ýagny keseliň alamatsyz, ýeňil, orta, agyr görnüşleri, bakteria göterijiler hyzmat edýär. Näsaglar, keseliň kataral döwürlerinde we spazmatiki üsgülewük döwrüniň 1-nji hepdesinde 90-100% gökbogma taýajygyny bölüp çykaryandygy üçin has howply hasaplanýarlar.

Keseliň 2-nji hepdesinden başlap kesel döredijiniň bölünip çykmasyňyň 60-70% çenli azalmagy bolup geçýär.

Keseliň 3-nji hepdesinden başlap, kesel döredijiler näsaglaryň 30-35% tapylyan bolsa, soňky hepdelerde 10% köp bolmadyk hassalarda kesel döredijiler bölünip çykýar.

Kesel başlanyndan 4 hepde geçenden soň näsaglar daş-töwerek üçin howply dälirler we kesel ýokuşmaýar. Kataral döwürde keseli anyklamagyň kyn bolýandygy zerarly gökbogma kesel kesgidi has seýrek ýagdaýlarda goýulýar, esasan hem, hassalar bilen galtaşmanyň anyk görkezilmändigi zerarly ýa-da ulularyň arasynda az alamatly ýa-da alamatlary üýtgän görnüşleriniň ýüze çykýandy bilen düşündirilýär. Şol sebäpden hem gökbogma ýokanjynda keseliň çeşmesi has aktiv bolýar.

Kesel howa-damja ýollary bilen ýokuşýar. Hassa bilen has ýakyn aragatnaşykda bolnanda geçip bilýär, sebäbi 2-2,5 m uzak daşyga dörediji ýaýrap bilmeyär we daşky gurşawyň täsirine durnuksyz bolýar. Adamlaryň keseli kabul edijiligi näsaglaryň ýaşyna däl-de, olaryň immun ulgamynyň ýagdaýyna, kesel

döredijiniň kesel ýokuşdyryjy mukdaryna, wirulentligine, fon ýagdaýlaryna, konstitusiýasyna baglydyr. Sanjym almadyk adamlarda adaty şertlerde kesel kabul edijilik ýokary hem-de 0,7-0,75-deň bolýar, ýagny hassalar ýakyn aragatnaşykda bolan 100 adamyň 70-75 sanysynda kesel ýüze çykýar. Ejesinden passiw immunitet almaýandygy sebäpli bäbekler has ýokary kesel kabul edijilik ukybyna eýedir. Şol sebäpden hem olar bäbekligiň ilkinji günlerinden başlap kesele has duýgur bolýarlar. Bäbekleriň we 1 ýaşna ýetmedik çagalaryň has agyr keselleýändigini we ýokary ölümçilik zerarly şol bölümlerde şu ýagdaýlary göz önüne tutmak hökmanydyr. Kesel geçirenden soň, ömürlük, durnukly immunitet döreýär. Keseliň gaýtalanmagy has seýrekdir.

Epidemiki hadysanyň dinamikasynynda köpaýlawlyk ýüze çykýar, ýagny her 3-4 ýyldan keselçiligiň derejesi ýokarlanylýar. Iýul-awgust aýlarynda başlanan keselçilik güýz-gyş möwsümünde has ýokary derejesine ýetýär, ýöne adamlaryň arasynda ýokanjyň sirkulýasiýasy (aýlawy) bütin ýylyň dowamynda hem saklanýar. Ulularyň arasynda keselçiligiň derejesi barada dolý maglumat ýok, sebäbi olarda kesel has kyn bilinýär.

Keseliň döreýiş we ösüş yzygiderliligi barada. Keseliň giriş derwezesi bolup ýokarky dem alyş ýollary hyzmat edýär. Kesel dörediji kekirdegiň, bokurdagyň, bronhlaryň kirpijekli silindr şekilli epiteliýasynyň öýjüklerine ýapysýar. Epiteliýanyň zeperlenmesi kesel döredijiniň limfasitozstimulirleýji faktoryň we adenilsiklaza fermentiniň täsiri netijesinde ýüze çykýar. Kesel dörediji öýjügiň içine girmeýär.

Kesel döredijiniň daşky zäheri nerw we gan damarlaryna saýlama täsir etse, içki zäheri allergiýa hadysasyna jogap berýär. Döredijiler aýratyn üýtgeşmelere, ýagny tutgaý we ojaklaýyn üýtgemeleriň emele gelmegine sebäp bolýar. Şeýlelikde, gökbogmanyň döremeginde howa ýetmezçiligi uly orun eýeleýär. Gökbogmanyň ýüze çykmagynda dem alyş ýollaryndan barýan yzy üzülmesez impulsar netijesinde süýri beýnide durnukly aş aýanyjy ojak emele gelýär. A.A.Uhtomskiniň dominanty görnüşli durnukly aş aýanyjy ojagyň döremegi bilen diňe bir dem alyş ýollaryndan

düşýän impulslara üsgülewük bilen jogap gaýtarman, eýsem ähli bedendäki mahsus bolmadyk impulslara hem tutgaýly-bogujy üsgülewük bilen, kähalatlarda bolsa dem alşyny togtatmak bilen hem jogap berýär.

Dem alyş ýollarynda patologiki gyjyndyryjylaryň düşmeginiň azalmagy sebäpli bu dominant ojagyň duýujylygy ýuwaş-ýuwaşdan azalýar we diňe merkezi nerw ulgamynda saklanyp galýar hem-de uzak wagtyň dowamynda daşdan gelyän gyjyndyryjylara bogujy üsgülewük bilen jogap berýär. Ondan başga-da tutgaýly-bogujy üsgülewügiň döremeginde gökbogma taýajyklarynyň allergiki täsiriniň hem ähmiýeti uludyr.

Keseliň alamatlary. Keseliň gizlin döwri 3 günden 15 güne çenli dowam edýär. Bu döwür ortaça 8 gün diýlip hasap edilýär. Keseliň geçişinde birnäçe döwür belenilýär.

Keseliň gizlin döwründe hiç hili kesel alamaty ýüze çykmaýar.

Tutgaýly-bogujy üsgülewügiň sany keseliň agyrylyk derejesine bagly bolýar. Ol gury üsgülewük, beden gyzgynynyň ýokarlanmagy, burnunyň dykylmagy ýa-da akmagy bilen başlanýar. Çaganyň umumy ýagdaýy kanagatlanarly bolup, olar bu döwürde çagalar bagyna gatnamagyny dowam edýärler. Barlaglarda üýtgeşme tapylmaýar. 1-2 hepdäniň dowamynda üsgülewügiň derejesi kem-kemden artyp, dyngysyz, soňra tutgaý bogujy üsgülewüğe öwrülýär. Bu döwürüň dowamlylygy 2 hepdä çenli bolýar. 1 ýaşna ýetmedik çagalarda bu döwür 5-7 güne çenli gysgalýar. Başlangyç döwürden tutgaýly üsgülewük döwrüne geçmegi yzygiderli tutgaýly-bogujy üsgülewügiň ýüze çykmagy bilen häsiýetlendirilýär. Bu döwürde näsagda repriz belenilýär – bu 2 sany tutgaýly-bogujy üsgülewügiň arasynda çaga dem alan wagtynda ses emele getiriji agzalaryň gysylmagy netijesinde döreýän syklyga aýdylýar. Ilki bu döwürde tutgaýly-bogujy üsgülewük seýrek bolýar, soňra ol kem-kemden artyp, 2-3 hepde-de ýokary derejesine ýetýär. Keseliň agyrylyk derejesine baglylykda tutgaýly-bogujy üsgülewügiň sany 40-50 we ondan hem köp bolmagy mümkin. Tutgaýly-bogujy üsgülewük döwri çaganyň ýüzi ilki gyzaryp, soňra gögerýär, boýun damarlary çişýär, gözleri ýaşarýar we gyzarýar, kellesini öňe

süýndirip, dilini çykaryar, diliň jylawjagazy dişe düşýänligi zerarly ýarajyk emele gelyär. Tutgaýly üsgülewük wagtynda näsaglaryň käbiriniň burnunyň ganamagy, buşukmagy ýa-da täretini saklamazlygy, dem alşynyň togtamagy mümkin. Näsaglaryň reňki solak bolup, burun-dodak üçburçlугy gögerýär, ýüz-gözi çişýär, ýellenýär. Tutgaýly üsgülewük gakylyk gopmagy ýa-da näsagyň gaýtarmagy bilen tamamlanýar.

Gökbogmaly näsaglar tutgaýly-bogujy üsgülewügiň başlanýan wagtyny öňünden duýýarlar we özlerine oňaýly ýagdaýy gözläp başlaýarlar, gözlerinde gorky peýda bolýar, howa ýetmezçiligini öňünden duýup agzyndan dem alyp başlaýarlar, biynjalyk bolýarlar.

Keseliň ýeňil we orta agyrlyk derejesinde çagalaryň umumy ýagdaýy kanagatlanarly, tutgaýly-bogujy üsgülewük bolmadyk wagty oýnaýarlar, iýip-içýärler. Agyr derejesinde çagalar tutgaýly-bogujy üsgülewügiň barmadyk halatynda hem ysgynsyz, biynjalyk, işdäsi kemelen, özlerini erbet duýýarlar.

Bu döwürde içki agzalar tarapyndan üýtgeşmeler peýda bolýar. Näsagyň döş kapasasy çişýär, barlagda öýken sesine meňzeş ses, gury ýa-da çigly hyžžyldylar eşidilýär. Rentgen barlagynda-öýken suratynyň güýçlenmesi, öýken çişme alamatlary, kähälatlarda howasyz ojaklary görmek bolýar. Yürek-damar ulgamynda-ýürek urgusynyň çaltlaşmasy, gan basyşynyň ýokarlanmasy bellenilýär. Merkezi nerw ulgamyna keseliň agyr derejesinde, howa ýetmezçiligi zerarly beýnä zeper ýetýär, bu üýtgeşmeler, esasan hem, 6 aýlyga ýetmedik çagalara has mahsusdyr.

Gökbogma ýokanjynda ganyň barlagynda-leýkositleriň mukdarynyň – 15-40 müňe çenli, monositleriň 60-80% çenli artmagy bellenilýär. Eritrositleriň çöküş tizligi (EÇT) kadaly ölçegde ya-da kadadan aşaklaýar. Keseliň başlangyç döwründe leýkositleriň we limfositleriň sany artýar. Gandaky üýtgeşmeler keseliň tutgaýly-bogujy üsgülewük döwründe has aýdyň ýüze çykýar. Bu döwür 2-4 hepde çenli dowam edýär. Soňra tutgaýly-bogujy üsgülewük ýuwaş-ýuwaşdan azalyp, ol keseliň indiki döwrüne – gutulyş döwrüne geçýär. Tutgaýly-bogujy üsgülewügiň sany kem-kemden azalýar, onuň tutgaý häsiýeti ýitýär, repriz aýrylýar,

gakylyk gowy gopup başlaýar. Bu döwür 1,5 aýdan 2-3 aýa çenli dowam edýär. Yöne käbir näsaglar, respirator ýokançlar goşulanda keseliň sagalyş döwründe ýa-da üsgülewügiň doly ýok bolan döwründe hem tutgaýly-bogujy üsgülewügiň ýüze çykmagy mümkin, ol bolsa süýri beýnide aşa oýanyjy ojagyň saklanyp galmagy bilen düşündirilýär.

Keseliň toparlara bölünişi. Ýokanç kesel adaty we adaty bolmadyk görnüşlere bölünýär. Adaty görnüşi kesele mahsus alamatlar bilen geçýär, onuň derejesine baglylykda ýeňil, orta agyrykdaky hem-de agyr derejelere bölünýär.

Keseliň agyryk derejesi tutgaýly-bogujy üsgülewügiň, repriziň sany we apnoe alamatynyň bolmagy bilen kesgitlenilýär.

Gökbogmanyň ýeňil görnüşinde näsagyň umumy ýagdaýy kanagatlanarly, tutgaýly-bogujy üsgülewügiň 10-15, repriziň bolsa 3-5 gezegä çenli bolmagy mümkin, zäherlenme alamatlary bolmaýar. Çaganyň işdäsi gowy, oýnaýar, ukusy rahat, seýrek gaýtaryar, beden gyzgyny kadaly, kähallatlarda 37 gradusa çenli ýokarlanmagy mümkin. Keseliň orta agyrykda geçýän görnüşinde tutgaýly-bogujy üsgülewügiň sany 15-25 ýetýär, repriz 10 gezegä çenli bolýar, zäherlenme alamatlary, beden gyzgynynyň ýokarlanmasy, ukusyzlyk, gaharjaňlyk, işdäsinin kemelmegi bellenilýär. Gökbogmanyň agyr geçýän görnüşi tutgaýly-bogujy üsgülewügiň sanynyň 40-60 ýetmegi, gaty köp repriziň bolmagy, zäherlenme alamatlarynyň has aýdyň ýüze çykmagy, beden gyzgynynyň 38-39 gradusa çenli ýokarlanmagy, näsagyň horlanmagy, işdäsinin bolmazlygy, ukusyzlyk, ysgynsyzlyk, gowşaklyk, ýüz-gözüniň çişmegi we ýellenmegi, deri örtükleriniň göğermesi bilen häsiýetlendirilýär. Bu näsaglarda köplenç dem almagyň kesilmegi “apnoe” duş gelýär. Tutgaýly-bogujy üsgülewük bolan mahalynda, näsagyň burun-dodak üçburçlugy gögerýär, ýüz-gözi gögümtil we ýellenýär. Tutgaýly-bogujy üsgülewük näsagyň gaýtarmagy bilen tamamlanýar.

Keseliň adaty bolmadyk görnüşine, onuň ýüzleý alamatly we az alamatly geçişi degişli bolup, olar ýeňil geçýär, reprizsiz, tutgaýly-bogujy üsgülewük gysga wagtlaýyn bolýar, keseliň

döwürleriniň yzygiderliligi ýitýär we olar gysgalýar. Gökbogmanyň bu görnüşi, esasan hem, sanjym alan çagalarda duş gelyär. Kesel alamatlarynyň ýüzleý görnüşinde näsag çagada adaty üsgülewük bolup, repriz, zäherlenme alamatlary bolmaýar. Üsgülewügiň tutgaýly-bogujy häsiýeti ýokdur. Az alamatly görnüşde kesel alamatlary bolmaýar, diňe immunologiki we umumy ganyň barlagynda tapylan üýtgeşmeleriň esasynda kesgitleýärler.

Keseliň gaýrüzülmesi. Gaýrüzülme esasy keseli zerarly ýa-da goşmaça ýokançlaryň goşulmagy bilen baglylykda ýüze çykýar.

Esasy kesel bilen bagly bolan gaýrüzülmelere merkezi nerw ulgamynyň zeperlenmesi-ensefalopatiýa, tutgaý alamatlary, meningizm, pnevmotoraks, deri asty ýag gatlagynyň çışmesi, göbek ýa-da gasyk ingisi, gan akma, deri örtüginde, gözüne ganöýme ýaly alamatlar degişlidir. Dem alyş ýollarynyň gakylyk bilen ýapylmagy zerarly öýkende segmentar ýa-da bölekleyin atelektaz, kähallatlarda bolsa emfizema ýüze çykýar.

Ikilenji ýokançlaryň goşulmagy bilen bagly bolan gaýrüzülmelere öýken sowuklamasy, iriňli plewrit we plewropnewmoniýa degişlidir. Bu agzalan gaýrüzülmeleriň ählisi gökbogmanyň geçişine täsir edip, tutgaýly-bogujy üsgülewügiň sanyny artdyrýar.

Keseliň geçişi. Gökbogma ýokanjynyň geçişi dowamly bolýar. Tutgaýly-bogujy üsgülewük döwrüniň 2-3 aýa çenli uzalmaklygy, ikilenji ýokançlaryň goşulyp gelmegi zerarly keseliň agyrlaşmagy, kähallatlarda öýken sowuklamasyna getirmegi hem ähtimaldyr.

Gökbogma ýokanjy sanjym alan çagalarda kesel alamatlarynyň gowşak ýüze çykmaklygy bilen, tutgaýly-bogujy üsgülewüksiz geçýär, ýöne bu çagalarda, kesele mahsus bolmadyk, 5-7 hepde çenli dowam edýän, gury üsgülewük belleniýär. Umumy ganyň barlagynda kesele mahsus üýtgeşmeler tapylmaýar. Gökbogma ýokanjyna gaýrüzülme mahsus däl.

Keseli anyklamak. Keseliň başlangyç döwrüni kesgitlemek kyn bolýar. Şonuň üçin hem bu döwürde, yzygiderli gury üsgülewük, dem alyş ýollarynda hiç-bir üýtgeşmeleriň bolmazlygy, tutgaýly üsgülewügiň çaganyň gusmagy bilen tamamlanmagy, gan

barlagynda ýüze çykýan üýtgeşmelere esaslanmaly. Gökbogma ýokanjyny tutgaýly-bogujy üsgülewük döwründe keseli kesgitlemek kyn bolmaýar, ýüze çykýan kesel alamatlary boýunça anyklaýarlar. Olara: adaty tutgaýly-bogujy üsgülewük, repriz, gakylygyn ýeňil gopmagy, näsaglaryň üsgülewügiň soňundan gaýtarmagy, ýüz-gözüniň çişmegi, diliniň gylawjagazyna ýara düşmegi, leýkositniň, limfositniň mukdarynyň artmagy, eritrositleriň çöküş tizligi (EÇT) üýtgemän galmagy degişlidir. Barlaglar keseli kesgitlemekde uly orun tutýar. Kesel döredijini tapmak üçin ulanylýan üsgülewük plastinkalary giňden ulanylýar. Barlag üçin gury pagta bilen alnan nem ýa-da näsag üsgüren wagtynda aýrylýan gakylygy 25 sm aralykda Petriniň jamjagazyna ekilýär. Bu barlag usuly keseliň ilkinji 2 hepdesinde geçirilse netijesi has gowy bolýar, çünki bir hepde-de gökbogma taýajygyny 90-100%, 2-nji hepde-de – 60%, 2 hepde-de – 30-35%, 4-nji hepde-de – 10% çenli tapmak bolýar. Keseli çalt kesgitlemek üçin immunoflüorescent barlag usuly geçirilýär, ýagny burun-bokurdak neminiň çyrşagyndan gökbogma taýajyklary tapylýar. Bu usul, esasan hem, keseliň başlangyç döwründe ulanylýar.

Serologik barlaglaryna komplement baglaşdyryjy, göni gemaglýutinasıya usullary degişli bolup, bu usullar keseli soňundan anyklamak üçin ulanylýar. 1-nji barlag keseliň 3-nji hepdesinde, 2-nji barlag ilkinji barlagdan 1-2 hepde geçenden soň alynýar.

Keseliň aratapawudy. Keseliň başlangyç döwrüni dem alyş ýollarynyň ýiti ýokanç kesellerinden tapawutlandyrylýar. Ol gaýnaglama alamatlarynyň has ýokary derejede ýüze çykýanlygy bilen tapawutlanýar. Gökbogma ýokanjyny başlangyç döwründe näsagda zäherlenme alamatlary bolmaýar, beden gyzgyny kadaly ölçegde saklanýar, geçirilýän bejergä seretmezden ganyň barlagynda ýokary leýkositoz we limfositoz saklanýar. Gökbogma ýokanjynyň tutgaýly-bogujy üsgülewük döwrüni, bogulma alamatlary bilen geçýän ýiti respirator keselinden, inçekeselden, dem alyş ýollaryndaky del jisimden, spazmofiliýa keselinde ýüze çykan bogujy alamatlardan, bronhial astmadan tapawutlandyrylar. Ol kesellerden tapawutlandyrmaga keseliň çeşmesi, döwürleri, kesele

mahsus bolan tutgaýly-bogujy üsgülewük, repriz, gandaky üýtgemeler ýardam edýär. Gökbogmany parakoklyuş ýokanç keselinden tapawutlandyrmak has kyndyr. Yöne bu keselde döreyän tutgaýly-bogujy üsgülewük birnäçe günden, 2-hepdä çenli bolup, gökbogma seredeniňde ýeňil geçýär. Ganyň barlagynda üýtgame tapylmaýar. Keseli tapawutlandyrmakda, esasan, bakteriologiki hem-de serologiki barlaglaryň netijeleri uly orun eýeleýär.

Keseliň bejerilişi. Agyr görnüşli näsaglar, 1 ýaşyna ýetmedik çagalaryň ählisi, gaýrüzülmeler ýüze çykanda hökmany hassahana ýerleşdirilýär. Berk düşek düzgüni, näsaglaryň beden gyzgyny ýokarlananda, keseliň gaýrüzülmeleri ýüze çykanda berjaý edilýär. Näsaglara arassa hem-de tämiz howadan dem almak, çagalary dürli görnüşli oýunlara gyzyklandyrmak, ýokumly we witaminlere baý ir-iýmişleri bermek maslahat berilýär.

Antibakterial bejergi keseliň ilkinji günlerinde, ýagny keseliň başlangyç hem-de tutgaýly-bogujy üsgülewük döwrüniň ilkinji günlerinde belenilse, keseliň ýeňil geçmegine we onuň döwürleriniň gysgalmagyna täsir edýär. Derman serişdelerinden hloramfenikol, eritromisin, ampisillin 7-10 günün dowamynda berilýär. Tutgaýly-bogujy üsgülewük döwründe antibakterial bejerginiň ähmiýeti ýokdur.

Tutgaýly-bogujy üsgülewügi azaltmak maksady bilen aminazin, propazin ýaly derman serişdeleri belenilýär. Bu dermanlar bronhlaryň gysylmagyny azaldýar, dem alyş merkeziniň aýa oýanyjylygyny peseldýär we näsagy rahatlandyryp, ukusyny çuňlaşdyrýar.

Antigistamin bejergiler (fenkarol, suprastin, tawegil, diazolin we ş.m) näsaglaryň ýaşyna gürd berilýär.

Keseliň agyr gurnüşlerinde gormon bejergisi (1,5-2 mg/kg agramyna) gysga wagtlap berilýär.

Kislod bejergisi 30 minutlap, her günde 2-3 gezek gezirilýär. Gakylygy aýmşadyjy we gopduryjy derman serişdeleri: tripsin, himiotripsin, bromgeksin ulanylýar, no-şpa, eufillin aýa spazmolitik serişdeleri belenilýär.

Keseliň agyr gurnüşinde zdherlenmd garşy bejergi gezirilýär.

Ды́рли ы́атгеşmelere (gyzgyna, tutgаз alamatlaryna we ş.m.) garşy bejergi gezirilэдр.

Immun ulgamynyň işjeňligini эокарландырыjy derman serişdeleri bellенilэдр.

Өнүни алыş çäreleri. Öнүни алыş çärelerine şu аşакdakylar değışlidir:

1. Ndsagy tapmak we beşleki adamlardan аэры saklamak.

2. Keseliň umumy эagdaэyna гурд hassahana эerleşdirmek.

3. Gukbogma garşy эuriteleşdirilen эdreler gezirmek. Şol maksat bilen 1959-njy эyldan бдri gukbogma garşy эuriteleşdirilen sanjym gezirilэдр, şu maksat эzin gukbogmanyň monowaksinasy ulanylэар. Sanjym Tьrkmenistanyň Saglygy goraэyş we derman senagaty ministrliginiň kabul eden keselleriň öнүни-alyş sanjymynyň tertibi бозунза edilэдр.

Ndsaglar kesellдn гьньnden башлаp, 25-30 гьнүň dowamynda zagalar bagyna we mekdeplere гоэберилмеэдр, иэддиki zagalardan аэры saklanэар. 7 эаşyna эetmedik zagalary, ndsag bilen aragatnaşykda bolan hem-de öň gukbogma bilen kesellemedik we sanjym almadyk bolsa, onda 14 гьндp аэратын saklamak maslahat берилэдр. Öň gukbogma keselini geziren, 7 эаşdan uly zagalary we uly adamlary ndsagdan аэры saklamak hukman дддир, эуне olar hem 25 гьнүň dowamynda lukmanlaryň guzegziliginde болэарlar. Gutarnykly dezinfeksiэа эdreleri gezirilмеэдр. Эokanz keseliň ojagynda umumy öнүни алыş çäreleri gezirilэдр, olara otaglary şemallatmak, gap-gazlary mikrob gyryjy erginlerde эuwmak. 1 эаşyna эetmedik, öň kesel gezirmedik hem-de sanjym edilmedik zagalara immunoglobulin 3,0-6,0 ml mуzberinde гьнаша bellенэдр.

SITOMEGALOWIRUS ЭOKAN3 KESELI

Sitomegalowirus эokanjy – bu wirus tarapyndan дuredilэдn эokanz kesel болup, alamatlarynyň köpdүrlүgi, эagny сылекеэ mдzlerinde, merkezi nerw ulgamynda beşleki içki agzalarda ägirt öýjүkleriň emele gelmegi bilen häsiýetlendirilýär.

Taryhy maglumatlar. Ilkinji bolup, kesel doredijini nemes patologoanatomy H.Ribbert 1882-nji ýylda aazyp bezan edipdir. Ol öýjükler, adaty öýjüklerden has uly ölçegde bolup, öýjük merkezinde goşuntgularynyň bolmagy bilen tapawutlandyrylýar. Ägirt öýjükler sýlekeä mázlerinde hem-de peşew ýollarynda tapylypdyr. Ondan başga-da ol öýjükler, ýokançdan ejir çeken çaganyň öýkeninde, bagrynda, böwreginde we beýleki içki agzalarynda tapylypdyr. 1921-nji ýylda alymlar Z.Goodpasturi we F.Talbot bu üzjekleri duredäni kesele “3aga sitomegaliazy” diäen at beripdirler. 1956-njy ýylda M.Smith tarapyndan kesel dorediji bulunyp alnypdyr. Şeýle hem bu wirusy öwrenmäge W.Ždanow, S.A.Demidowa, E.I.Semyonowa, E.M.Ter-Grigorowa we beýleki alymlaryň goşan goşantlary uludyr.

Kesel dorediji barada. Dorediji herpes wiruslar maşgalasyna degişli bolup, ýönekeý herpes ýokanjyna has meňzeşligi bilen häsiýetlendirilýär. Düzümünde DNK saklaýar. Adam bedeninde wirusyň derejesi ýokarlanan halatynda, öz bolýan öýjüklerine ýetirýän zeperleýji täsiri netijesinde, öýjükleriň ýadrosy we sitoplazmasy ulalyp, äpet öýjükler emele gelýär. Kesel dorediji bedenjikleri näsaglaryň tüýkiliginde, peşewinde, oňurga-beýni suwuklygynda we olaryň beýleki zeper äeten agzalarynda tapmak bolýar. Dorediji ýaşalýan otag howa şertlerinde ýaşamaga ukyply, efire we beýleki mikrob gyryjy serişdeleriň täsirine durnuksyzdyr. Antibiotikleriň täsirine duýgur däldir. Ondan başga-da, kesel doredijä yokary üýtgeýjilik häsiýetlidir. Haýwanlar doredijiniň täsirine duýgur däldir, ol diňe adamlarda kesel doredýär, bu wirusa, esasan, göwreli zenanlaryň göwresindäki çaga hem-de bäbekler zokary duzgurlygy bilen tapawutlanar.

Epidemiologia. Kesel dorediji giňden ýaýran bolup, adamlaryň aglaba bölegi, çagalyk döwründe bu zokanjy gizlin we alamaty ýetgin äa-da alamatsyz görnüşde geçirýärler. Uly adamlaryň 80% ganynda, wirusa garşy antitelalaryň tapylmagy hem onuň esasy subutnamasydyr. Dürli kesellerden ejir çeken çagalaryň sýlekeä mázlerinde 5-30%, olaryň tutuş bedeninde bolsa 5-15% sitomegal üzjekleri tapylýar. Keseliň çeşmesi bolup näsaglar ýa-da wirus

guterijiler hyzmat edärler. Əokanç kesel dowamly gatnaşykda bolnanda, gan we onuñ düzümi ulanylanda ýokuşýar. Ýokanjyñ ganyñ üsti bilen ýokuşmasy has köp bellenýär, ýagny gan tabsyryan adamlaryñ arasynda 60% kesel dörediji tapylýar. Göwreli zenanlar bu wirusyñ göterijileri bolup, göwresindäki çaga ýokuşdyryp bilýärler. Ýokanjyñ alamatsyz geçýän görnüşinde, ganyñ düzüminde baglanyşdyryjy we döredijini zyansyzlandyryjy antitelalar tapylýar.

Keseliñ dörefiş we ösüş yzygiderliligi. Kesel enäniñ göwrelilik döwründe ýokuşan halatynda, duredijiler düwünçek päsgelçiliginden geçýär we göwredäki çaganyñ ösüşden galmagyna, ölmegine, dogabitdi şikesli dogulmagyna, eger-de zaga dogrum düwründe ýokuşan bolsa, onda kesel ýerli görnüşde – sýlekeä mázleriniñ zeperlenmesi ýa-da gana geçip, ýaýrañ görnüşde merkezi nerw ulgamyna, dalaga, uäkene, buwrege we beäleki agzalara zeper etirýär. Durediji ırtık zeperleýji hdsizete eäe bolup, esasan hem dokumalaryñ örtüğine zeper ýetirýär. Döredijiniñ epitelial öýjüklerde köpelmeginiñ, yaşamagynyñ garşysyna, jogap hukmünde bedende dürli üýtgeşmeler ýüze çykýar. Ondan başga-da, DIL (damar içki lagtalanma) alamatlary we böwrek üsti máziniñ ýiti yetmezçiligi ýüze çykýar. Bedendäki dürli üýtgeşmeler, göwreliligiñ möhletine, utgaşyp gelyän kesellere, immun ulgamynyñ ýagdaýyna bagly bolýar. Bu keseliñ esasy, beýleki kesellerde duş gelmeýän alamaty, ol hem äpet öýjükleriñ bolmagy, ýagny olaryñ ýadrosynyñ, öýjük merkezinden daşda ýerleşmegi, merkezinde asidofil goşuntgylary saklamagy, onuñ daşynda açyk zolagyñ bolmagy, şol zerarly ol uäjbekleri “baýguşuñ gözüne” meñzedýärler.

Keseliñ ýerli görnüşinde, diñe sýlekeä mázleri, esasan hem, gulakýany máz, ondan soñ äñ asty mazi, has seärek, dil asty mazi zeperlenýär. Dgirt uäjbekler sýlekeä mázleriniñ kanallarynyñ örtüklerinde ýerleşip, onuñ daşky dokumasynda öýjükleriñ limfogistoplazmaly suwuklygy emele getirýär. Keseliñ ýaýran görnüşinde üýtgeşmeler bedeniñ ähli agzalarynyñ we ulgamlarynyñ öýjüklerinde bolup geçýär. Olardan başga-da, interstisial öýken sowuklamasy, gepatit, nefrit, kataral ýa-da başly enterokolit bellenýär, beýnä zeper ýetýär we daş emele gelyär.

Keseliň alamatlary: Keseliň gizlin döwri anyk bellenilmedik, әуне 15 гынден – 3 аға зенли dowam edýär. Keseliň dogabitdi bolmagy we onuň ömrüniň dowamynda ýokuşmagy mümkin. Dogabitdi sitomegaliýa – bu keseliň ýaýran görnüşі bolup, dürli agzalarda hem-de ulgamlaryň zeperlenmegi bilen häsiýetlendirilýär. Ýaşayşyň dowamynda ýüze çykýan sitomegaliýa, ýaş çagalarda köp duş gelip, öýkeniň, ýüregiň, merkezi nerw ulgamynyň, aşgazan-іçege ulgamynyň, böwregiň we bagryň zeperlenmegi bilen häsiýetlendirilýär. Dogabitdi sitomegaliýada enäniň göwresindäki çaga ganyň üsti bilen geçip, düwünçege barýar we oňa zeper ýetirýär. Soňra gan arkaly ähli agzalara ýaýraýar. Eger-de çaga, göwreliligiň irki dıwıgınde kesel ýokuşan bolsa, onda enäniň göwresindäki çaganyň ölümüne ýa-da öz-özünden аýrylmagyna getirip biler. Ondan başga-da, çaga dogabitdi şikesli dogulýar: mikrosefaliýa, gidrosefaliýa, endokardyň fibroelastozy, ýüregiň garynjyklarynyň arasynyň birleşmezligi, ýüregiň gulajyklarynyň şikesi, aşgazan-іçege ýollarynyň, böwregiň, el-aýak, öýkeniň dogabitdi şikesi ýüze çykýar. Eger sitomegaliýa bilen göwreli aýal göwreliligiň soňky аýларында kesellän bolsa, onda göwresindäki çaga şikessiz doglup, kesel alamatlary çaga doglandan soň ýüze çykýar. Keseliň alamatlaryna saraltma, bagryň we dalagyň ulalmagy, öýken sowuklamasy, gemorragiki alamatlar degişlidir. Çaganyň umumy ýagdaýy agyr, ysgynsyz, işdäsi bolmaýar, gaýtarýar, beden gyzgyny ýokarlanýar, täreti durnuksyz bolýar. Şeýle näsaglarda 3 sany esasy alamat bellenýär.

Sarygetirme alamaty çaga doglandan soň, 1-2 günüň dowamynda ýüze çykýar we bedeniň sarysy has köpelip başlaýar. Peşewi “gara çayyň” reňkinde bolup, täreti agarar, bu öt bilen urobiliniň köpelmegi zerarly bolýar. Näsagyň bagry 3-7 sm, dalagy 5-7 sm çenli ulalýar.

Gemorragik alamatlar deri ırtıgıne ganıwıme, gan gusma эaly alamatlar bilen hısıetlendirilедr. Зага аgramyny doly alyp bilmeýär, köp uklaýar, tutgaý alamatlary, dem ýetmezçiligi, öýken sowuklamasy bolýar. Şeýle çagalarda köplenç әbrek, buwrek, merkezi nerw ulgamy tarapyndan dürli şikesler bellenýär. Ganyň

barlagynda – ganazlyk, eritroblastoz, retikulositoz, aram trombositopeniýa bolýar. Ganyň syworatkasynda bilirubin derejesi ýokary bolup, onuň boş bulegi kupelädr, ALAT, ASAT, F1 – F2, 2-5 esse ýokarlanýar, B – lipoproteiniň umumy holesteriniň derejesi ýokarlanýar, umumy proteiniň mukdary azalýar, albuminler kupelädr we a-, y-globulinleriň derejesi ýokarlanýar. Beýni süňkleriň rentgen barlagynda – mikrosefaliýa, gidrosefaliýa, kalsifikat ojagy görmek bolýar. Kesel, köplenç, agyr derejede geçýär we doglandan 2 hepdeden soň, zaga ulyme sezewar bolýar.

Kesel aňsaýyşyň dowamynda ýokuşanda çaga doglan wagtynda ýa-da doglandan soň, oňa kesel öz enesinden ýokuşýar ýa-da çagalar bölüminde işleýän amaly lukmançylygyň işgärlerden olaryň arasynda wirus göterijiler bolanda, şeýle-de gan we onuň dýzmi alnanda ýokuşýar. Keseliň ýerli görnüşinde, sýlekeä mázleriň zeperlenmegi bilen çäklenmegi mümkin ýa-da içki agzalaryň zeperlenmegi hem bolup biler. Ýokanç keseliň bu görnüşinde, aňran görnüş i şeýrek duş gelýär.

Цәкене zeper ýeten wagtynda gukbogma hdsiәtli ыsgыlewыgiň bolmagy, soňabaka öýken sowuklamasynyň döremegine getirýär. Şeýlelikde, dem almagynyň kynlaşmagy, döş kapasasynyň çişmegi, burun-dodak üçburçlugyň gögümtil reňkde boýalmagy, bedeniň gyzgynynyň birazrak ýokarlanmagy, näsagyň işdäsiň peselmegi ýaly alamatlar әbe zykәar.

Beýnä zeper ýeten görnüşinde – meningoensefalitiň tutgaý alamatlary, parezler, spastiki diplegiýanyň bolmagy mümkin.

Böwrege zeper ýeten görnüş i has köp duş gelýär. Onuň alamatlary az bolup, anyklaýsy kynlaşdyrýar. Kup әagdaәda ndsagda әekeje bir alamat – peşewde proteiniň bolmagy, epiteliýalaryň sanynyň artmagy we peşew galyndysynda sitomegalo öýjükleri tapylýar.

Aşgazan-içege görnüşinde näsagyň garny çişýär, ýellenýär, endamynyň reňki solak bolýar, içi geçýär, köp gaýtarýar, fiziki ösüşinde öz deň-duşundan yza galýar. Tәretinde neýtral ýaglaryň köpelmegi, aşgazan asty mәziň zeperlenmegi bilen düşündirilýär.

Bagra zeper ýeten görnüşinde sary getirmäniň holestatiki

görnüşiniň alamatlary äbe zykəar. Kup wagtlap bagryň we dalagyň ululygy saklanəar. Derisiniň reňki az-kem sary bolýar. Ganda – baglanan bilirubiniň möçberiniň ýokarlanmagy, bagyr-öýjük fermentleriniň derejesiniň az-kem artmagy, holesteriniň we B – lipoproteidleriň derejesi ýokarlanýar.

Ýaşayşyň dowamynda ýokuşan sitomegaliýa ýokanjynyň geçişi dowamly, tolkun görnüşli bolýar: näsagyň ýagdaýy käte gowulaşyp, käwagtlar beterleşýär. Ýokanjyň ýaýran görnüşinde, ol agyr derejede gezip, erbet netijelere getirýär.

Keseli anyklamak. Ýokanjy diňe bir kesel alamatlaryna esaslanyp kesgitlemek kyn bolýar, şol sebäpden hem anyklaýyş barlaglarynyň ähmiýeti uly bolýar. Sitomegaliýa ýokanjy peşewiň galyndysynda, tüýkülikde, beýni suwuklygynda ýa-da dokumalarda sitomegaliýa öýjüklerini we immunoflüorescent usulynyň kömegi bilen ganda ýokanja garşy antitelalaryň IgM görnüşini tapmak arkaly kesgitlenəär.

Keseliň netijesi. Ýokanjyň dogabitdi görnüşiniň netijesi erbet, ýaşayşyň dowamynda ýokuşan görnüşinde, haýsy ikilenji ýokançlaryň goşulyşyp gelyänligine bagly bolýar, merkezi nerw ulgamyna zeper ýetende çaga ruhy taýdan ösüşden yza galýar.

Keseliň bejerilişi. Wirusa garşy bejergi foskarnet, gansiklowir derman serişdeleri bilen amala aşyrylýar. Ondan başga-da, beýleki derman serişdeleri hem (asiklowir, wiroleks, wiferon, sitomegalowirusa garşy immunoglobulin we ş.m.) ulanmak maslahat beriləär. Şeýle-de kesel alamatlaryna baglylykda bejergi bellenilýär. Keseliň ääran görnüşinde kortikosteroid garmon bejergisi-prednizolon 2-5 mg/kg agramyna 10-15 günün dowamynda, immunoglobulin (0,2 ml/kg agramyna her gün ýa-da gūnaşa), äagdaýy gowulaşanda, gan guəmak (20-50 ml 2-3 gezek hepde-de, witamin bejergisi (C,K, PP,B); antibakterial bejergi ikilenji əokanzlarda, gaəra ьььlme äbe zykan halatynda ulanyləar.

Öňüni alyş çäreleri. Ýöriteleşdirilen öňüni alyş çäreleri işlenilip düzülmedik. Oňa seretmezden ähli göwreli zenanlary sitomegaliýa ýokanjyna barlamak, olary hasaba almak çäreleri geçirilýär. Esasan hem, göwreli zenanlaryň ýiti respirator ýokanjy

bilen kesellänlerinde uly üns berilýär, bäbeklerde saraltma alamaty ýüze çykanda, olaryň ählisi hökmany sitomegaliýa ýokanjyna barlanylmaladyrlar.

HLAMIDIOZ, ORNITOZ ÝOKAN3 KESELLERI

Hlamidioz – bu jyns agzalarynyň, dem alyş ýollarynyň, içki agzalaryň, gözün, ýerli limfa düwünleriniň, nemli bardalaryň granulematoz zeperlenmegi, bogunlaryň çişmegi bilen geçýän keseldir.

Hlamidioz bu ýiti we dowamly görnüşler bilen geçip bilýän keselleriň görnüşidir.

Kesel durediji barada. Bu keseliň döredijileri bolup hlamidiýa görnüşine degişli birnäçe kesel döredijiler hyzmat edýärler. Olar (gaproweýer we bedsoniler) öýjükleriň içinde ýerleşmäge we şol ýerde ýaşap köpelmäge ukyplydyrlar. Hlamidileriň ömri 2 tapgyrdan (öýjük içinde we spora görnüşinde) ybarat bolýar.

Hlamidileriň görnüşiniň häzirki zaman toparlara bölünişi:

I. C.trachomatis

II. C.pneumoniae

III. C.psittaci

Epidemiologiýasy. Hlamidiýalar adaty şertlerde adamyň, guşuň bedeninde mugthorçylyk edýärler. Adamlarda diňe *C.trachomatis* we *C.pneumoniae* görnüşleri kesel duredip bilýärler. *C.psittaci* käbir guşlarda we haýwanlarda kesel döredýär. Ýokanç keseliň gözbaşy bolup kesellänler ýa-da latent göterijiler hyzmat edýär. Göterijileriň sany näsaglaryň sanyndan has köpdür. Adama kesel antropoz hlamidilerden ýokuşýar. Ol jyns, howa-damja we galtaşma ýollary arkaly amala aşýar. Zoonoz hlamidiler haýwanlardan adama howa-damja ýoly bilen ýa-da maldarçylyk önümleri arkaly geçýär. Çagalara ejesinden dogulýan wagtlary dogrum ýollaryndan geçende urogenital hlamidiýanyň gezmegi mümkin.

Keseliň döredij we ösüş yzygiderliligi. Hlamidiozlar

howa-damja, aşgazan-içege yollarynyň, gözün, jyns agzalarynyň, nemli bardalarynyň üsti bilen geçip retipukoendotelial, limfa we epiteliýa öýjüklerinde köpeliýärler. Hlamidiýalaryň vegetatiw görnüşleriniň ýaşayşynyň dowamynda öýjükler bozulýarlar we olaryň düzümi gana düşüp, zäherlenme, allergizasiýa, dürli agzalaryň zeperlenmegine getirýärler. Kesel döredijiniň özem gana düşüp, onda tapylyp bilýär. Şeýle ýagdaýda tiz-tizden şertli patogen floralar гъэзленэдр. Netijede, emele gelyän çişme garyşyk häsiýete eýe bolýar. Kesel jyns agzalarynyň üsti bilen geçende gonokokklar, trihomonadalar, mikoplazmalar bilen gabatlaşýar. Ilkinji üýtgeşmeler öýkende (bronhit, pnevmoniyä), jyns agzalarynda (serwisit, uretrit, salpingit, endometrit, pelweoperitonit, prostatit) we konýuktiwitde döreyär. Zäherlenme örän güýçli bolup, ýokançly-zäherli şoga getirip bilýär. Gana düşen hlamidiýalar bütün bedene ýaýrap, nerw ulgamyny (ornitozda meningoensefalit), bagry (jyns hlamidiozda perigepatit), ýürek etini, böwrek üsti mázleri zaýalaýarlar. Aýry agzalaryň zaýalanmagy bilen bir hatarda hlamidiozlara ulgamlayyn kesel bilen geçmek hem mahsusdyr.

Keseliň alamatlary. Adamda kesel duredэdn hlamidiэalar antroponozlara we zoonozlara булынадрler.

Antroponoz – hlamidiэalardan *C.trachomatis* has giň öwrenilendir, ol trahoma, konýuktiwit (paratrahoma), weneriki limfagranulema, urogenital hlamidiozyň döremegine getirýär.

Oftalmohlamidiozlarda (trahoma, paratrahoma), kem-kemden gözün hemme gatlaklary zaýalanэar. Weneriki limfagranulema tropiki эurtlarda gabat gelip, butda, gasykda limfa düwünleriniň çişmegi we iriñlemegi bilen häsiýetlenýär. Urogenital hlamidiozy peşew bölüp çykaryş we jyns ulgamlary zaýalaýar. Muña: uretrit, wezikulit, epididimit, orhit, erkeklerde prostatit, aýallarda – bartolinit, enserwit, ýatgynyň boýnunda ýara emele gelmegi, endometrit, salpingit ýaly keseller degişli bolup, agyr ýa-da uzaga çekýän görnüşlerde, käbir halatda yüzleý, subkliniki görnüşinde geçýärler. Her 4-nji erkek adamda uretritiň emele gelmegi hlamidiýa bilen bagly diýlip çak edilýär.

Häzirki döwürde hlamidiozlaryň ulgamlayyn kesel bilen

geçýäni (kollagenozlar) subut edildi. Olara kiçi kollagenozlar degişli: düwünli eritema, Reýteriň keseli we bogunlaryň zaýalanmaklygydyr.

Дъвън эритемасы: купленз азаларда дериде ири 3-10 см улulykda agyrlý, goýy gyzyl reňkde düwünleriň emele gelmegi, endamynyň gyzgynynyň ýokarlanmagy, bogunlarda we muskullarynda agyrynyň peýda bolmagy mahsusdyr.

Reýteriň keseline (okulouretrosinowial sindromy) 3 alamat degişlidir: uretrit, artrit we konýunktivit. Käbir halatda 4-nji alamat eliň aýalarynyň we damarlarynyň zaýalanmagy – keratodermiýa ýüze çykýar.

Hlamidiä *C.pneumoniae* giňden ýaýran alamatsyz görterijilik bilen geçip bilýär. Onuň alamatlary ýüze çykýan mahaly bolsa, ýiti respirator kesele mahsuslyk bilen gezädr.

Zoonoz hlamiðialarynyň içinde has giňden ýaýran *C.psittaci* öwrenilen. Ol ornitoz pnewmoniýa, hlamiðiozlaryň ýaýran görnüşini, artrit, pielonefit, agyr bolmadyk limfaretikulez äaly keselleri duredädr.

Ornitoz – bu zäherlenme alamatlary, öýkeniň, nerw ulgamynyň zeperlenmesi, bagyr we dalak ölçegleriniň ulalmasy bilen häsiýetlendirilýän ýiti ýokanç keseldir.

Kesel durediji barada. Hlamidiä “Chlamydia psittaci” urugynyň, Chlamydia maşgalasyna degişli bolup, ol öýjük içiniň mugthorjasy hasaplanýar. Kesel dorediji izki zdherli madda bulup zykarçar. Durediji daşky gurşawyň täsirine durnukly bolup, ýokary gyzgynlygyň hem-de mikrob gyryjy serişdeleriň täsirine durnuksyzdyr.

Epidemiologiäsy. Köp ýerlerde ýokanjyň seýrek ýa-da köpçülikleýin görnüşde ýaýramagy hasaba alynýar. Ondan başga-da, hünär kesellerine degişli bolup, guşçulyk hojalygynyň işgärleri, kepderi idedýänler has köp keselleýärler. Keseliň çeşmesi bolup – guşlar, esasan hem, eldekileşdirilen guşlar, kepderiler, ördekler, gazlar hyzmat edýärler. Kesel howa-tozan we howa-damja ýollary bilen ýokuşýar. Kesellän guşlaryň burnunyň nemi we täreti bilen hapаланan tozandan dem alnanda ýokuşýar. Adamlaryň bu ýokanjy

kabul edijililik derejesi ýokary bolýar. Gyz we az aýlarynda keselleýjiligiň derejesi artýar. Näsaglaryň kesel ýaýradýjy çeşme hukmýndaki dhmižetini aradan doly aýryp bolmaýar.

Keseliň alamatlary. Keseliň gizlin döwri 5-30 gün, köplenç 8-12 gýne barabar bolýar. Kesel ýiti başlanyp, käte prodromal döwri hem bolýar. Beden gyzygyny subfebril ölçeglerden 39 gradusa zenli ýokarlanýar.

Kesel dürli alamatlar bilen geçýär. Has häsiýetli pnewmoniya görnüşinde keseliň 2-3-nji gýnünden başlap gury üsgülewük, döş kapasasynda agyry, 4-5-nji gýnden bolsa, gakylykly üsgülewük, gakylygynda gan zolagynyň görünmegi mümkin, dem gysma, uýken sowuklamasynyň alamatlary ýüzde ýokýar. Rentgen barlagynda interstisial, ojaklaýyn pnewmoniya, plewrit bellenýär. Ysytmanyň dowamlylygy 1-3 hepde çekýär, onuň gaýtalanmagy mümkin. Ganyň barlagynda – leykositiniň möçberiniň azalmagy, eritrositleriň çöküş tizligi (E3T) has ýokarlanmagy bellenilýär.

Geçiş bozunsa – ýiti, uzaga çekýän we dowamly görnüşlere bölünýär.

Hlamidiozyň ýaýran görnüşi. Gizlin duwür 6-21 gün kesel ýiti başlaýar (ortaça 10-12). 12,5% ýagdaýda prodrom döwrüniň bolmagy ahmal. Hlamidiozyň ýaýran görnüşinde beden gyzygyny 38-39 gradus ýokarlanyp, 3-6 gün saklanýar, soň bolsa çalt aşak düşýär. Ondan başga-da, gözün agzasyna zeper ýetýär we ýitiligi peselýär. Keseliň ilkinji günlerinden başlap, peşew jyns ulgamynda hem üýtgeşme bolýar. Näsaglarda çalt-çalt peşewlenme, proteinuriya, piuriya, gipo we izostenuriya alamatlary bolýar. Newrologik üýtgeşmeler ukynyň bozulmagy, kelle agyry, barmaklaryň gurusmagy ýaly alamatlar bilen häsiýetlendirilýär. Dem alyş agzalary bu keselde zyýan çekmeýär.

Keseliň gaýra ýazylmagy. Keseliň gaýra ýazylmagy serozly meningit, miokardit, ikilenji bakterial ýokanlar degişlidir.

Keseliň netijesi. Keseliň pnevmosklerozy getirmegi ähtimal. Kesel geçirenden soň durnuksyz immunitet döreýär, keseliň gaýtalanmagy mümkin.

Keseli anyklamak. Serologik usuly keseli anyklamagyň esasy

görnüşidir. Bu maksat bilen göni däl mikroimmunoflüoessensiya täsirleşmesi, gemaglýusinasiasynyň saklanmasy, komplementi baglamak ýaly täsirleşmeler ulanylýar. Anyklaýjy titr 1:64. Deri izine sanjym edilədn allergiki barlag, biologiki barlag usuly bilen towuk embrionynda, emeli dokumada, ganda, gakylykda duredijiniň əbeze zykyrlmagy amalda kənbir dħmiəete eəe dāldir.

Keseliň bejerilişi. Nədsaglar kliniki görkezmelere laýyklykda, hassahana yerleşdirilýär. Etiotrop bejeriş maksady bilen tetrasiklin, rifampisin, eritromisin, azitromisin, gentamisin we beəleki polisintetiki hatardaky antibiotikler ulanyləar. Ony beden gyzgyny kadaly ölçeglere gelenden soň, 5-7-nji güne çenli berilýär. Şol sanda patogenetiki bejeriliş hem ulanmaly.

Keseliň aratapawudy. Keseli grip, əiti respirator wirus keselinden, uəken sowuklamasyndan, inžekeselden, mikoplazma əokanjyndan, legionelliozdan, Ku-sytma əokanjyndan tapawutlandyrəarlar.

Öñüni alyş çäreleri. Guşçulyk hojalyklaryna, fabriklere weterinar-sanitar gözegçilik edilýär. Öý we otag guşlarynda ornitozy ir ýüze çykarylpy, keseliň ojagynda gəndelik we gutarnykly zyýansyzlandyryş çäreleri geçirilýär. Guşlar idedilende idediji agyz-burny irtədn irtgəli, gorawly, dənekli bolmalydyr. Kesellən guşlar bilen gatnaşykda bolanlary 2 hepdeləp lukmanyň gözegçiliginde saklaýarlar. Olarda allergiki hem-de komplement baglaşdyryjy barlag geçirilýär. Keseli geçirenler bir ýylyň dowamynda maşgala lukmanyň guzegziliginde boləarlar.

PAROTIT ƏOKAN3 KESELI (HAPGYRTMA)

Parotit əokan3 keseli – bu wiruslar tarapyndan duredilədn, howa-damja əoly bilen geəədn əiti əokan3 kesel bolup, zəherlenme alamatlary, səlekeə mēzleriniň (esasan hem, gulakýany) we beýleki mēz agzalarynyň, nerw ulgamynyň hem-de beýleki agzadyr ulgamlaryň zeperlenmesi bilen hēsiyetlendirilýär. Hapgyrtma ýokanjyny ilkinji bolup āyratyn gėrnüşde ýazan Gippokratdyr.

Kesel dorediji barada. Parotit ýokanjynyň kesel doredijisi, paratiksowiruslar maşgalasyna degişli, düzüminde RNK saklaýan wirusdyr. Dorediji daşky gurşawyň täsirlerine, ýagny guradylanda, himiki we mikrob gyryjy serişdeleriniň täsirinde birnäçe minutdan gyrylýar. Ýöne pes howa şertleriniň täsirine durnukly bolup, 20°C-da 6-8 aýa çenli ýaşamaga ukyplydyr. Dorediji keseliň gizlin döwrüniň soňky günlerinden başlap, ýagny keseliň ilkinji 3-4-nji günlerinde näsagyň tüýküliginde, ganynda, oňurga ýilik suwuklygynda tapylýar.

Epidemiologiasy. Keseliň eaaramagyna ndsaglar sebäp bolýarlar. Olar keseliň gizlin döwrüniň ahyrky günlerinden başlap, keseliň ilkinji 3-5 günleri has howply hasaplanylýar.

Ýokanç kesel howa-damja ýoly bilen ýokuşýar. Virus daşky gurşawa tüýkülik damjalary arkaly çykarylýar hem-de agyz boşlugynyň nemli gatlagyna çöken halatynda bedene ýaýraýar (şiketlenme hadysasynyň ýerleşen ýerine bagly bolmaýar, hem-de dorediji hökmany tüýkülige geçýär we onuň üsti bilen daşky gurşawa çykarylýar. Galtaşma hem-de öý serişdeleriniň üsti bilen geçmeklik mümkinçiligi azdyr.

Parotit ýokanjyna duýgurlyk ýokary bolup, ol görkeziji 30-50-ä deňdir.

Bu ýokanç kesel dünýäniň ähli döwletlerine ýaýrandyr, seýrek görnüşde ýa-da çagalar üýşmeleňlerinde köpçülikleýin ýaýramaga ukyplydyr. Her 3-5 ýyldan keselleýjiligiň derejesiniň artmasy belenilýär. Parotit ýokanjy bilen keselleýjilik ýylyň ähli aýlarynda hem bolýar, ýöne, esasan, ýylyň sowuk wagtlarynda (güýz, gyş we ýaz aýlary) has köp duş gelýär.

Эапык gezirilэдн эагалар кұпзыликлеринде keselleýjiligiň derejesi has ýokary bolýar. Ol hem otaglaryň howasynyň çalşylmaýanlygy bilen düşündirilýär. Bu köpçüliklerde keselleýjilik ýuwaş-ýuwaşdan başlanýar hem-de tolkun görnüşli geçip, 2-3,5 aýa çenli dowam edýär.

Kesel islendik ýaşda duş gelýär, ýöne onuň 95% çagalaryň paýyna düşýär, esasan hem 7-14 ýaşly çagalar has köp keselleýärler.

Erkek adamlar aýallar bilen deňeşdirilende has köp keselleýärler.

Kesel geçirenden soňky immunitet berk bolup, gaýtadan keselleşjilik has seærek bolýar.

Keseliň döreýiş we ösüş yzygiderliligi. Kesel döredijiniň giriş derwezesi bolup, agyz boşlugynyň, burnuň, damagyň nemli örtükleri hyzmat edýär. Dörediji ol ýerden gana düşýär we ganyň akymy bilen tutuş bedene ýaýrap, irki wirusemiäa эъзе зykэar.

Parotit ýokanjynyň dürli ýerde ýerleşmegi (sýlekez mázleri, aşgazan asty máz, jyns mázleri, beýni gatlaklary we beýleki agzalar), kähallatlarda bolsa, dürli agzalaryň bir wagtda zeperlenmesi döredijiniň gan üsti bilen ýaýraýanlygyny subut edýär. Máz agzalaryndan merkezi nerw ulgamyndan başga-da, beýleki agzalara zeper ýetmegi mümkin (böwrek üsti máz, bagyr we ş.m.). Sýlekez mázlerinde dörediji köpeliýär hem-de täzedan gana düşýär, merkezi nerw ulgamyna we máz agzalaryna zeper ýetirэar.

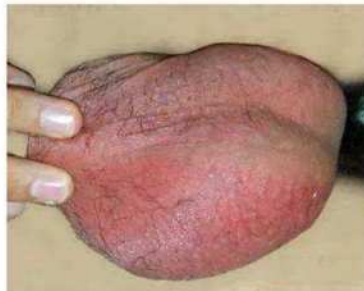
Onurga ýilik suwuklygynyň üýtgemesi, ýagny sitozyň derejesiniň artmagy serozly meningit alamatlarynyň ýüze çykmaryk ýagdaýlarynda hem bolmaklygy mümkin.

Keseliň alamatlary. Parotit ýokanjynyň gizlin döwri 11-21 güne, käte 23-25 güne çenli dowam edýär, ortaça bu döwrüň dowamlylygy 15-19 güne barabardyr. Kähallatlarda kesel umumy gowşaklyk, kellagyry, ukusynyň bozulmagy ýaly alamatlar bilen başlanýar. Köplenç bu ýokanç ýiti beden gyzygynyň 38-39°C-д çenli ýokarlanmagy, gulakýany mázleriniň çişmegi we olaryň agyryly bolmagy bilen başlanýar.

Gulakýany mázleriniň zeperlenmesi, esasan hem, birtaraplaýyn bolýar, 1-2 günden soň, ýokanç hadysa beýleki tarapyna geçýär. Gulakýany mázlerden başga-da аň аsty, dil аsty, аşgazan аsty, jyns we beýleki mázlere hem zeper ýetýär. Çişen mázleriň üstüniň deri örtüginiň reňki üýtgemeyär, ýöne olar dartgynly ýagdaýda bolýar. Barlagda gatyрак hem-de agyryly bolýar. Erkek adamlaryň ýumurtgalygy zeperlenýär. Ölçegleri ulalýar, gyzarýar we agyryly bolýar. Bejergi çäreleri doly we dogry geçirilmedik halatynda näsaglaryň ýarysynda önelgesizlik bolýar.

Parotit ýokanç keseli, mäs görnüşü (parotit)

Parotit ýokanç keseli, mäs görnüşü (orhit)

Islendik mäziň birinji we ikilenç zeperlenmegi mümkin. Ilkibada mäsleriň 1 topary, 1-2 günden soň mäsleriň beýleki toparlary zeperlenýär.

Gulakžany sýlekež mäslerine zeper ýeten halatynda agyz boşlugynyň nemli örtüğünde dürli üýtgeşmeler bellenilýär. Gulakžany mäziň daşky deşijeginiň çişmegi, onuň töwereginiň gyzarmasy bolýar. Kähalatlarda kentlewük mäsleriniň gyzarmasy we onuň çişmesi ýaly alamatlar ýüze çykýar.

Hapgyrtma ýokanç keselli näsaglaryň ählisinde diýen ýaly merkezi nerw ulgamyna dürli derejede zeper ýetýär. Bu kellagyry, näsaglaryň ukusynyň bozulmagy we ýeňil meningeal alamatlar bilen ýüze çykýar. Keseliň agyr görnüşinde meningoensefalitiň bolmagy hem mümkin.

Hapgyrtma ýokanjynda näsaglarda garyn agyry, ýürek bulanma, işdäsizlik, içiniň gatamagy, seýrek içgeçme, olaryň dilinde ak örtügiň bolmaklygy mümkin. Bu alamatlar aşgazan asty mäsiniň zeperlenmesine şaýatlyk edýär.

Bu ýokançada ýürek-damar ulgamynyň zeperlenmesi, ýürek urgusynyň kütelmesi, käte sistoliki ses, bradikardiýa, ýürek

serhediniň giňelmegi, arterial gan basyşynyň peselmegi ýaly alamatlar bilen ýüze çykýar. Bu üýtgeşmeler keseliň 3-4-nji günleri döreýär hem-de 2-3 hepde çenli saklanýar.

1-2 gününň dowamynda ýerli üýtgeşmeler, zäherlenme alamatlarynyň derejesi artýar we keseliň 4-5-nji günleri ol gowşaýar, 8-10-njy gün näsaglar doly gutulýarlar. Beýleki agzalaryň zeperlenmesi ýüze çykan halatynda näsaglaryň beden gyzgyny gaýtadan ýokarlanýar hem-de keseliň dowamlylygy uzalýar.

Hapgyrtma ýokanç keselinde ganyň umumy barlagynda köplenç leýkopeniýa, limfositoz, eritrositleriň çöküş tizligi (E3T) az-kem azokarlanmasy ýa-da kadaly ulşeglerde bolmaklygy bellenär.

Hapgyrtma ýokanç keseliniň bölünişi.

Öökänz kesel adaty we adaty däl görnüşlere bölünýär. Onuň adaty görnüşine: mäs, nerw, garyşyk görnüşü degişlidir.

1) mäs görnüşine islendik mäs agzalarynyň ýa-da birnäçe mäsleriň zeperlenmesi bilen geçýän keseller degişlidir.

2) nerw görnüşine merkezi nerw ulgamynyň zeperlenmesi, ýagny meningit ýa-da meningoensefalit bilen geçýän keseller degişlidir.

3) garyşyk görnüşine merkezi nerw ulgamynyň mäs agzalary bilen bilelikde zeperlenmesi arkaly geçýän keseller degişlidir. Bu garyşyk görnüşü has köp duş gelyän görnüşidir.

Bu ýokanç kesel kähalatlarda nerw ulgamynyň zeperlenmesi görnüşinde başlap, soň mäs agzalary zeperlenýär ýa-da bu hadysa tersine bolýar, mäsler bilen nerw ulgamynyň birden zeperlenmesi hem mümkin.

Adaty däl görnüşlerine: alamatsyz we ýüzleý görnüşleri degişlidir. Mäsleriň we nerw ulgamlarynyň zeperlenmesi, umumy zäherlenme alamatlarynyň derejesine baglylykda islendik adaty görnüşü ýeňil, orta agyr we agyr derejede geçip bilýär.

Alamatsyz görnüşü serologiki barlaglaryň netijesinde kesgitlenilýär.

Keseliň ýüzleý görnüşinde kesel alamatlary aýdyň bolmaýar.

Keseli anyklamak. Hapgyrtma ýokanç keseliniň anyklaýşynda keseliň ýüze çykyş alamatlary, epidemiologik anamnez hasaba

alynýar. Anyklaýyşda wirusologiki, serologiki we ş.m. barlaglar geçirilýär.

Keseliň aratapawudy. Hapgyrtma ýokanjyny iriňli, zäherli parotitden, daşly tüýkülik keselinden, limfagranulomatozdan, gulakýany mázleriň çiş kesellerinden tapawutlandyrýarlar. Submakzillitli bolsa limfadenitden, serozly meningiti inçekesel we ş.m. serozly meningitlerden tapawutlandyrýarlar.

Keseliň bejerilişi. Ýeňil hem-de orta agyr derejesinde geçýän hapgyrtma ýokanç keseli öý şertlerinde bejerilýär. Keseliň agyr görnüşleri, esasan hem nerw ulgamyna, jyns agzalaryna zeper ýeten halatynda näsaglar hökmany hassahana ýerleşdirilýär. Ýöriteleşdirilen bejergi çäreleri işlenilip dýzylmedik.

Öňüni alyş çäreleri. Hapgyrtma ýokanjyly näsaglary 9 gýn aýry saklaýarlar näsag bilen aragatnaşykda bolanlara 21 günün dowamynda karantin çäreleri bellenýär. Häzirki döwürde çagalara 12-15 aýlykda diri hapgyrtma önüni alyş sanjymy bilen sanjymlama çäreleri geçirilýär. Waksina sanjymy 1 gezek deri içine 0,1 ýa-da deri astyna 0,5 ml muşberde sanjylar.

VI БИЦЛЫМ

GANYŇ ÜSTI BILEN GEÇÝÄN KESELLER

KU-YSYTMA

Bezeleki atlary: awstraliza rikketsiozy, pnevmorikketsioz, koksiellëoz.

Ku-ysytma – bu äiti ojaklaýyn rikketsiýa ýokanjy bolup, dürli derejeli zeperlenme üýtgeşmeleri, ýaýraň retikuloendotelioz, ysytma, zäherlenme alamatlary we köplenç, adaty bolmadyk öýken sowuklamasy hem-de dürli ulgamlaryň zeperlenmegi bilen häsiýetlendirilýän keseldir.

Ku-ysytmanyň ady “Q-fewer”, iňliszeden terjime edilende guery – düşnüksiz, belli bolmadyk (E.G.Derrin, 1937 ý.) sözünden gelip çykýar. Kesel döredijini G.Dewis we G.Kous (1938 ý.), şeýle-de olara baglanyşyksyz F.Barnet we M.Friman (1939 ý.) açýarlar.

Kesel dörediji barada. Kesel dörediji – *Coxiella burneti*, s.Rickettsiä burneti Coxiýeller toparyna degişli kizi bedenjik bolup, L görnüşü emele getirmek ukyby bar. Ösüş häsiýeti boýunça rikketsiýalara meňzeş, ýöne olardan tapawutlylykda antigenleri duwýrlere baglylykda ýätgeýär.

C.burneti daşky gurşawyň täsirine durnukly, D.andersoni sakyrtygalaryň gury täretinde özüniň ýaşayyş ukybyny 1, 5 ýyla çenli saklaýar, zäherlenen haywanlaryň täretinde we peşewinde birnäçe hepde, olaryň yününde 9-10 aýa çenli, gaýnadylan süýtde 273 güne çenli, gaýnadylan suwda 160 güne, ýagda (sowadyjy şertinde) 41 güne çenli, etde 30 güne çenli saklanýar. Gaýnadylanda 10 minutdan soň ölýär. C.burneti ultramelewşe şöhesiniň, formaliniň, fenol, hlor erginine we bezeleki zyðansyzlandyryjy

serişdeleriň täsirine durnukly. Tetrasiklin we hloramfenikol antibiotikleriň täsirine duýgur bolýar.

Epidemiologiýasy. Ku-ysytma tebigy ojaklaýyn ýokanç kesel bolup, dürli ýokuşma ýollary bolýar. Tebigy ojaklarda kesel döredijiniň çeşmesine iksod, gamaz, argas sakyrtygalyry degişlidir (40 görnüşden gowrak), olara rikketsileriň transowarial geçiş ýoly häsiýetli. Şeýle-de ýabany guşlar (47 görnüş) we ýabany haýwanlar (60 görnüş) rikketsiýanyň göterijisidir. Ýokanjyň durnukly tebigy ojaklary öý haýwanlarynyň dürli görnüşleriniň ýokuşdyrylmagyna getirýär (ownuk we iri şahly mallar, atlar, düýeler, itler, eşekler, guşlar). Olar rikketsiýany daşky gurşawa peşew, tezek, сьёт, ешенler bilen bölüp çykarýarlar we antropurgiki ojaklarda keseliň özbaşdak çeşmesi bolup hyzmat edýärler. Adamlara, adatsa, dürli ýollaryň üsti bilen ýokuşýarlar: iýmit ýoly – ýokuşdyrylan süýt ýa-da süýt önümleri ulanylanda, suw üstünden – ýokuşdyrylan suw izilende, howa-tozan ýoly – rikketsiýaly tozandan dem alnanda, galtaşma – nemli bardalar ýa-da zeperlenen deriniň üsti bilen, şeýle hem ganyň üsti bilen sakyrtygalar gan soranda ýokuşýar. Näsag adam C.burnetini gakylygynyň üsti bilen bölüp çykarýar, ýöne ol, adatsa, ýokanjyň çeşmesi bolup hyzmat etmeýär. Şeýle-de bolsa ku-ysytmanyň galtaşma ýoly bozunsa äkeleäin keselçiligi hasaba alnan (keselli enesinden сьёт emdirilэдн sagalar emenlerinde, gubegeneler, patalogoanatomlar).

Ku-ysytmasyna dürli ýaşdaky adamlar duýgur bolýar, erkek adamlar has köp keselleýär, sebäbi olar oba hojalyk işi, maldarçylyk, зоранзылык, haýwanlaryň derisini we ýüňüni arassalamak, guşuň ýelekleri we ş.m. bilen köp meşgullanýarlar. Bu kesel ýylyň bütin dowamynda duş gelyär, ol ýekeleşýin keselçilik häsiýete eýedir, kähalatlarda bolsa toparlaýyn keselçilik ýüze çykýar.

Keseliň döreýiş, ösüş yzygiderliligi we şikeslenme üýtgeşmeleri. Ku-ysytmada girelge derwezesi ýokanjyň ýokuşuşyna bagly we ol keseliň geçişini häsiýetlendirýär, has agyr geçýän görnüş howa-tozan ýokuşmada ýüze çykýar.

Ku-ysytmanyň ýokançly geçiş hadysasynda birnэде yzygiderli dцwърler tapawutlandyrylýar: döredijiniň bedene girmekligi (giriş

derwezesinde üýtgeşme bolmaýar); limfa we ganyň üsti bilen ýaýramagy (ilkinji ýa-da kiçi rikketsiemiýa); endoteliýa öýjügiň içine girmegi, rikketsiýanyň makrofaglarda we gistositlerde köpelmegi; kesel döredijiniň köp mukdarynyň gana çykmagy (gaýtadan rikketsiemiýa), umumy zäherlenme we içki agzalarda ikilenji ýokançly ojaklaryň emele gelmegi. Immun ulgamyna baglylykda, bir ýagdaýda kesele garşy güýçli immunitetiň döremegi kesel döredijiniň ýok edilmegine we sagalmaga getirse, beýleki bir ýagdaýda onuň pesligi zerarly gaýtadan rikketsiemiýanyň ýüze çykmagy keseliň uzaga çekmegine we dowamly görnüşe geçmegine ýardam berýär. Bu ýagdaýda agzalaryň köpçülikleýin (poliorgan) zeperlenmesi ýüze çykýar: gepatit, endokardit, artrit, tromboflebit we ş.m. Şikeslenme hadysasynda retikuloendoteliýada proliferativ ojaklarynyň emele gelmegi, periwaskulit we dürli içki agzalarda distrofiki üýtgeşmeler, öýkende interstisial pnewmoniýa, dalakda pulpaň giperplaziasy, bagyrda mononuklear infiltrasiýa, böwrekde turbajyk epiteliýasynyň çişmesi, kelle beýniniň we beýni gabygynyň çişmesi bellenilýär. Dowamly ýokanç hadysasynyň geçişinde periwaskulýar infiltratlar ýüze çykýar. Kesel geçirilenden birnäçe ýyldan soň hem bagryň biopatynda C.burneti tapylýar.

Keseliň alamatlary. Ku-ysytma ýokanç kesel bolup, ýiti, uzaga çekýän, dowamly görnüşde geçýär. Keseliň geçişinde şu döwürler tapawutlandyrylýar: gizlin, başlangyç, möwç alýan we gutulyş döwri.

Ku-ysytmanyň ýüze çykyş aýratynlygy keseliň geçişine we onuň dowamlylygyna, alamatlaryna bagly bolýar. Keseliň agyrylyk derejesi boýunça ýeňil, orta agyrylykdaky we agyr görnüşini tapawutlandyrylýar.

Keseliň gizlin döwri 3-32, ortaça 19-20 gün dowam edýär.

Kesel, adatsa, ýiti başlanýar, ysytma, bedeniň gyzgyny 39-40 gradusa çenli ýokarlanýar, umumy zäherlenme alamatlary bellenilýär. Keseliň ilkinji günlerinde näsagda umumy gowşaklyk, kup derlemeklik, гъэзлi kellagyry, guzün tıwwereginde agyry, artralgiýa we mialgiýa эъze зykэar, burny ganазar. Кдбир ндsaglarda gury, agyryly ьсгьлewьк bolýar. Agyr ýagdaýlarda ukusyzlyk,

başaylanma, biynjalyklyk, öz-özünden gürleme, samrama, gözüne görünme, gulagyna eşidilme (deliriz alamatlary), meningizm bolzar.

Gyzdyrma döwrüniň ortaça dowamlylygy 7-9 gün hem-de 3-den 21 güne zenli, kđhalatlarda ondan hem uzaga zekmegi mümkin. Gyzgynyň garmagy birdenkđ bolzar. Kđbir ndsaglarda bedeniň gyzgyny gaçandan soň subfebril ölçegde saklanýar. 7-8 gün geçenden soň ýene-de gyzgyny ýokarlanýar, tolkun görnüşli geçýar. Bedeniň gyzgynyň ýokarlanmagy keseliň beýleki alamatlarynyň artmagyna getirýar.

Keseliň ilkinji günlerinde näsagyň ýüzüniň-gözüniň gyzarmagy, agyz-damagynyň gyzarmagy bellenýar. Ku-ysytmaly näsaglarda örgün az duş gelýar (1-4%), ol keseliň 3-16-njy gününde ýüze çykýar, mydamalyk ýeri bolmaýar, esasan hem gyzyl reňkli menek häsiýete eýe bolýar.

Ku-ysytmaly näsaglarda bradikardiýa, arterial gan basyşynyň ýokarlanmasy, ýürek urgularynyň tutuksylygy, ýürek depejiginde sistoliki ses eşidilýar, EKG barlagynda üýtgeşmeler bolmazar.

Ku-ysytmaly näsaglaryň 10-13% dem alyş ulgamlarynda zeperlenme alamatlary: bronhit, traheit, pnemoniýa, kuplenz, howa-tozan ýoly bilen ýokuşanda ýüze çykýar. Şeýle ýagdaýda näsaglar dem alanda ýa-da üsgürende döş kapasasynda agyrynyň döreýändigine, döşüniň gysylýandygyna arz edärler. Бsgьlewыk gury эa-da az gakylykly, biraz ganly bolýar. Öýken diňlenilende az mukdarda gury, has seýrek ýagdaýlarda kiçi köpürjikli zygly hyžžyldylar eşidilýar. Ku-ysytmada öýken sowuklamasyny diňe rentgen barlagynyň üsti bilen bilip bolýar: kiçijik garaňkylanan эerler ээze зykэar, seэrek эagdaэda kupsanly infiltrasiýa oяaklary kesgitlenilýar. Kámahal öýken köküniň gatamagy we giňelmegi bellenilýar.

Gaty seэrek эagdaэlarda plewropnewmoniýa ýüze çykýar. Näsaglaryň bir bölegi garnynyň belli bir ýerinde ýerleşmeýän, durnuksyz agyra arz edýarler. Kábir agyry ýiti häsiýete eýe bolup, köriçegäniň agyrysyny ýada salýar, şu agyrylar vegetatiw nerw ulgamynyň işjeňliginiň bozulmagy bilen baglylykda içegäniň

etleriniň gysylmagy netijesinde ýüze çykýar. Käte näsaglaryň bagry we dalagy ulalýar, içi gataýar.

Näsaglaryň belli bir böleginde nerw ulgamynyň zeperlenme alamatlary äbeze çykýar, kellagyry, beden etleriniň agyrysý, göz hereketlendirilende gızde agyry, ukusynyň bozulmagy, gowşaklyk ýa-da biynjalyklyk, gözüne görünme, ses eşitme bellenilýär. Meningizm, seýrek äagdaşlarda seroz meningit, has seýrek äagdaşlarda ensefalit äbeze çykýar.

Näsaglaryň ganynyň barlagynda leýkopeniýa, neýtro we eozinopeniýa, otnositel limfositoz, eritrositleriň çöküş tizliginiň (E3T) ýokarlanmagy bellenilýär. Peşewiň barlagynda protein, eritrosit, silindr tapylýar.

Keseliň köp duş gelyän ýiti görnüşi 2-3 hepdäniň dowamynda tolkun görnüşli beden gyzgynynyň ýokarlanmasy, gowşak bildirýän zäherlenme alamatlary bilen geçýär. Agyr geçişi we gaýrüzülmeleri az duş gelyär. Näsaglaryň bir böleginde gutulyş döwrüniň 1-3-nji hepdesinde keseliň ýeňil görnüşine meňzeş gaýtalanmasy bolup biler.

Uzaga çekşön görnüşi. Kesel tolkun görnüşinde 1-3 aýyň dowamynda, köplenç, bedeniň gyzgynynyň subfebril ýokarlanmagy bilen häsiýetlendirilýär, ýeňil we orta agyr görnüşinde geçýär.

Ýokanç keseliň dowamly görnüşi birnäçe aýdan 1 ýyla we ondan hem uzak wagtlap gaýtalanýan görnüşde dowam edýär, öýkeniň, miokardyň we beýleki içki agzalaryň zeperlenmegi bilen tapawutlanýar.

Keseliň gaýrüzülmeleri. Ýürek-damar ulgamynyň zeperlenmegi bolýar, oňa miokardit, endokardit, perikardit degişlidir. El-aýaklarynyň damarynyň tromboflebiti, dem alyş agzalarynyň zeperlenmesi, plewrit, uşken infarkty, abses degişlidir. Ondan başga-da pankreatit, orhit, epididimit ýüze çykýar. Kābir nāsaglarda newrit, newralgiýa bolýar.

Keselden sagalandan soň nāsaglarda uzak wagtlap gowşaklyk bellenilýär, nāsagyň işe ukyplygy haýal dikelədr.

Keseliň netijesi. Keseliň netijesi oňat, ölümçilik seýrek duş gelyär.

Keseli anyklamak. Anyklaýyş kliniki-epidemiologiki, barlaghana we abzallar bilen barlaga esaslanýar. Keseli kliniki anyklamak kyn bolýar, sebäbi keseliň alamatlary dürli bolýar. Şonuň üçin hem näsaglary ýüze zykmakda barlaghanada bakteriologiki, serologiki, immunologiki barlaglarynyň ähmiýeti uly bolýar. Bakteriologiki usul bilen kesel durediji gandan, gakylykdan, ene sýzeden ýa-da näsagyň peşewinden tapylýar, deňiz doňuzlarynda, ak syçanlarda we pagta meýdanlarynyň alakalarynda biologiki barlagdan 7 günden soň olaryň bagrynda, dalagynda we başga agzalarynda C.burneti tapylýar. Kupleň, serologiki barlag usuly ulanylýar: komplement baglaşdyryjy täsirleşme C.burneti antigeni bilen (anyklaýyş gatnaşygy 1:8-16 deň, keseliň II döwrüniň antigeni bilen 10-12 günden tapylýar) keseliň 3-4-nji hepdesinde ýokary derejesine ýetýär. Komplement baglaşdyryjy antitela 1-nji döwrüň antigenlerinde giçki gutulyş döwründe ýüze çykarylýar we birnäçe ýyl saklanýar. Netijeli anyklaýyş usuly immunoflüoressensiýa usuly hasaplanýar.

Immunologiki usul C.burnetiden arassalanyp alynýan antigen bilen deriniň içine allergiki barlagyň kömegi arkaly geçirilýär.

Keseliň aratapawudy. Grip, uryňly we garyn garahassa keseli, brusellöz, ornitoz, leptospiroz, tulžaremiya, çäken sowuklamasy we beäleki ysytmany keseller bilen aratapawudy gezirilýär.

Keseliň bejerilişi. Näsaglaryň bejergisi doredijä we keseliň ösüşine garşy ulanylýan derman serişdeleri bilen geçirilýär. Doredijiniň garşysyna antibiotikler (tetrasiklin önümleri, hloramfenikol) ulanylýar. Keseliň agyr görnüşinde antibiotikler parenteral goýberilýär, glýukokortikosteriodler, antigistamin serişdeleri belleniýär, zäherlenmä garşy we keseliň alamatlarynyň garşysyna bejergi geçirilýär.

Öňüni alyş çäreleri. Ýokanç keseliň önüni almak köptaraplaýyn amala aşyrylýar we weterinar, epidemiýa garşy hem-de arassaçylyk çärelerini geçirmegi talap edýär. Bejergi edaralarynda näsagyň gakylygy 2%-li natriý gidrokarbonatynyň

ergini, tãreti we peşewi hlorly erginler bilen zyýansyzlandyrylýar, gorayyş örtgüleri ulanylýar.

Epidemiki gurkezmeye boýunsa önüni alyş çäreleri C.burnetiden alnan diri sanjymyň kömegi bilen geçirilýär (M-44, P.F.Zdradowskiý we B.A.Geming, 1962 ý.). Sanjym deri ıstýne edilãdr, gaýtadan her 2 aýldan sanjylýar.

FLEBOTOM YSYTMASY

Bezeleki atlary: aňakzy ysytmany, papatazi ysytmany, Buhara ysytmany.

Flebotom ysytmany (Phlebotomus febris) – bu aiti wirusly aokanã kesel bolup, bedeniň gyzgynynyň gysga wagtlaãyn aokarlanmagy, kellagyry, beden etleriniň agyrysy, konýunktiwit, ýagtydan gorkma alamatlary bilen häsiýetlendirilýär.

Kesel barada ilkinji sapar 1799-njy aýlda U.Barnet tarapyndan Malta adasynda (“Ortaãer deňiz ysytmany”) ýazylýar. Hatda şu kesele meňzeş keseliň geçişi beýik alym Abu Aly Ibn Sinanyň aazgylarynda hem gabat gelãdr.

Kesel durediji wirus ilkinji sapar 1944-nji aýlda A.Seãbin tarapyndan azylýar.

Kesel durediji barada. Durediji Phlebowirus urugynyň Bunyawiridae maşgalasyna degiřli bolup, düzüminde RNK saklaýar, ölçegi 90-110 nm. Guradylanda we sowuk howanyň täsirine durnukly bolýar, 56 gradus gyzgynlykda bolsa ölýär.

Epidemiologiasy. Flebotom ysytmany Aşgabat ýer titremesinden soň (1948-1949 aã.) ilatyň arasynda köpçülikleýin görnüşde duş gelipdir. Keseli ýaýradyjy nãsaglar bolup, olar keseliň gizlin döwrüniň soňky 1-2 gününden keseliň başky 2 gününüň dowamynda ýokançly hasaplanýar. Kesel ganyň üsti bilen ýokuşýar. Ýokanjyň geçirijisi bolup aýakçylaryň Phlebotomus papatazi görnüři hyzmat edýär. Aýakçylaryň urkaçysy wirusy bütin döwründe özünde saklaýar (üç aýa çenli) we olar transowarial ýol bilen wirusy geçirmeklige ukyply bolýar. Aýakçylar nãsag adamyň ganyny

soranyndan 6-8 gün geçeninden soň ýokançly bolýarlar. Kesel, esasan, azakzylar gan soranda ganyň üsti bilen geçýär. Keseliň gutarnykly arassalanmadyk lukmançylyk abzallarynyň üsti bilen geçmekligi hem inkär edilmeýär. Kesel tomus aýlarynda köp duş gelyär. Maň azyndan oktəabr aýyna zenli dowam edədr. Kesel gezirilenden soň mahsus immunitet döreyär, gaýtadan keselçilik seýrek duş gelyär.

Keseliň alamatlary. Keseliň gizlin döwri 2-8 güne çenli, ortaça 3-4 güne barabar bolýar. Kesel ýiti görnüşde başlap, bir gije-gündiziň dowamynda bedeniň gyzgyny 39-40 gradusa zenli çokarlanar we 2-5 gýnlr çokary derejede saklanar hem-de gysga wagtyň dowamynda peselədr. Gyzli kellagyry, beden etlerinde, esasan hem injik etlerinde, bilinde we oňurganyň ugry boýunça agyry, bogunyň agyrysy ýüze çykýar. Konýunktiwit, ýagtydan gorkmaklyk bellenilýär. Gözleriniň almasy basylan ýagdaýynda, hereket edilen ýagdaýynda, ýokarky gabagy galdyrylanda agyry duşulär (Taussiga alamaty). Derisi gury, ýüzi, gözüniň birleşdiriji perdesi we dury gatlagy gyzarýar. Gözüniň daşky, käte izki burzunda depejigi gureje garşy gönükdirilen üçburçluk görnüşinde duş gelyän güýçli gyzarma keseliň aýratyn alamatlarynyň biridir (Pikaniň alamaty). Keseliň 2-3 gününde menek we düwürtik örgünleriň gabat gelmegi, gan basyşynyň peselmegi, bradikardiýa we meningeal alamatlaryň bolmagy mümkin. Bedeniň gyzgyny kadalaşandan soň, 1-2 hepdäniň dowamynda gowşaklyk saklanýar. Ganda leýkopeniýa, limfomonositoz, aneozinofiliýa bellenilýär. Kähalatlarda peşewde albuminuriýa bolýar. Gaýrüzülme seýrek duş gelyär we ol, köplenç, utgaşyp gelyän kesellere bagly bolýar.

Keseliň netijesi. Kesel, kupleňz, näsagyň sagalmagy bilen gutarar.

Keseli anyklamak. KBT (KBT – komplement baglaşdyryjy täsirleşme), GATT (GATT – gemagglýutinasıýany togtadyjy täsirleşme) gandan wirusy anyklamaga ýardam edýär.

Keseliň aratapawudy grip, gyzzyrma, leptospiroz, rikketsioz bilen gezirilədr.

Keseliň bejerilişi. Ýöriteleşdirilen bejergi işlenip düzülmedik.

Alamatlara gurd bejergi hukmünde agyry aeryjy, gyzgyny düşürji, rahatlandyryjy we zähersizlendiriji derman serişdeleri ulanylýar.

Öňüni alyş çäreleri. Keseliň irki döwründe näsaglary ýüze çykarmaly we aýakçylardan çetleşdirmeli. Hatly obalary abadanlaşdyrmaly, aýakçylaryň ýüze çykýan ýerlerini insektisidleriň üsti bilen ýok etmeli. Adamlar aýakçylardan goranmaklyk üçin öý gapylaryny we penjirelerini hasa tutulary bilen äpamaly. Epidemiki gurkezmä baglylykda sanjym gezirilädr.

GEMORRAGIKI YSYTMALAR

Gemorragiki ysytmalar (Febus haemorragiki) ýiti wirusly zoonoz keseller toparyna degişli bolup, döredijileriň dürli ýollary bilen sag adama geçmegi, ýiti ysytma we zäherlenme netijesinde gemorragiki alamatlaryň ýüze çykmagy bilen häsiýetlendirilýär. Häzirki wagtda gemorragiki ysytmalaryň 13 görnüşi belli bolup, olaryň köp bölegi tropiki ýurtlarda köpçülikleýin ýaýrama häsiýetine eýedir. Gemorragiki ysytmany döredijilere ekologiki toparlaryň arbowiruslary (togawiruslaryň we bunýawiruslaryň maşgalasy), arenawiruslar, filowiruslar degişlidir. Gemorragiki ysytmalar tebigy ojakly ýokanç keseldir. Döredijileriň esasy çeşmesi bolup, haýwanlar-primatlar (maşmynlar), gemrijiler, iri we ownuk şahly mallar, sakyrtdalar hyzmat edädr. Olaryň bedeninde ýokançlaryň uzak wagtlap alamatsyz saklanmagy daş-töwerekdäki enzootiki ojaklarda keseliň ýokary derejede ýaýramaklygyna getirýär. Käte ýokanç kesel antroponoz häsiýete eýe bolýar. Gemorragiki ysytmalaryň ýokuşma ýollary dürli bolýar: gan üsti bilen – arbowirusly gemorragiki ysytmada, howa-tozan, iýmit we galtaşma ýollary bilen – arenawirusly gemorragiki ysytmalarda, şeýle-de gan üsti bilen ýokuşma käbir gemorragiki ysytmalarda gabat gelädr. Gemorragiki ysytma keseli, esasan hem maldarçylykda, tebigatda işleýänleriň (tokaýçylar, geologlar, oba hojalykçylar, wiwariýanyň işgärleri) arasynda duş gelýär. Gemorragiki ysytmalaryň agyr geçýän görnüşi ilkinji gezek keseliň ojağyna barýan adamlarda gabat gelýär, ýeňil

we az alamatly görnüşleri ýerli ýaşajylarda köp duş gelyär. Keselde ölüme sezewarlyk 1-5-den 50-70% çenli bolýar.

BUWREK ALAMATLY GEMORRAGIKI YSYTMA

Buwrek alamatly gemorragiki ysytma (BAGY) – bu tebigy ojakly ýiti virus keseli bolup, güýçli ysytma, umumy zäherlenme, gemorragiki alamatlar we böwrekleriň nefrozonefrit görnüşli zeperlenmesi bilen häsiýetlendirilýär.

XI-XII asyrlarda ýaşap geçen türkmen halkynyň dana lukmany Sezit Ysmaýyl Gürgenliniň ýazgylarynda sakyrtygalaryň ysytma keselini döredýänligi barada duş gelinýär. 1976-njy ýylda amerikan alymlary G.Li we P.Li ilki Apodenus agrarius alakasyndan, soňra 1978-nji ýylda ndsag adamdan kesel durediji wirusy taparlar.

Kesel durediji barada. BAGY-nyň döredijisi Hantaan (Hantaan, Pymela we başgalar) urugyna, BunyaViridae maşgalasyna degişli sferiki RNK saklaýar, ölçegi 85-110 nm deň bolan wirusdyr.

Epidemiologiasy. BAGY – tebigy ojakly virus. Keseliň çeşmesi gemrijiler bolup, daşky gurşawa olaryň peşewi, täreti, sülekeyi bilen bölünip çykýar.

Haýwanlaryň arasynda dörediji ganyň üsti bilen sakyrtygalar, büreler çakanda geçip bilýär. Gemrijilerden adama kesel dörediji tebigy ýa-da barlaghana şertlerinde howa-tozan, iýmit, galtaşma zollary bilen gezip bilýär.

Kesel pasyllaýyn bolup, esasan, эаз-гыз аэлaryнда куп hasaba alynar. Kuplenз, 16-50 ýaşlaryndaky oba adamlary, esasan, erkek adamlar куп keselleэдrлер (tokaэзылар, awзылар). Kesel gezirilenden soňky dörän immunitet örän durnukly bolýar. Gaýtadan keselleýjilik seýrek duş gelyär.

Keseliň dörefiş, ösüş yzygiderliligi we şikeslenme üýtgeşmeleri. Adam bedenine zeper ýeten deri we nemli örtükler arkaly düşenden soň, makrofaglarda köpelen dörediji gana düşýär. Wirusemiýa döwri ýüze çykyp, ol keseliň başlangyjyny şertlendirýär. Bu döwür bedeniň umumy zäherlenmesi bilen häsiýetlendirilýär.

Gan damarlaryň täsiri bolanlygy sebäpli wirus kiçi gan damarjyklaryna gönüden-göni täsir edýär. Şeýle-de gialuronidazanyň işjeňliginiň ýokarlanmagy, gistaminiň we gistamine meňzeş maddalaryň bölünip çykmagy, kallikrein-kinin toplumynyň işjeňliginiň artmagy netijesinde gan damarjyklarynyň geçirijiligi ýokarlanýar. Gan damarjyklarynyň zeperlenmesinde immun toplumynyň täsiriniňem uly orny bar. Kiçi gan damarjyklarynda gan aýlanyşygyny sazlaýan wegetatiw merkez hem zeperlenýär. Damarlaryň diwarynyň geçirijiliginiň bozulmagy netijesinde ganyň suwuk düzümi çykyp başlaýar, umumy aýlanan ganyň möçberi azalýar, ganyň lagtalanmagy ýokarlanýar, bu hem öz gezeginde kiçi gan damarjyklarynda gan aýlanyşygynyň bozulmagyna, kiçijik tromblaryň döremegine getirýär.

Kapilläar geçirijiliginiň ýokarlanmagy ganyň damaryň içinde lagtalanmagynyň alamatlary bilen bilelikde gemorragiýanyň, ýagny ganakmanyň, örgün görnüşinde ganöýmeleriň ýüze çykmagyna getirýär. Böwrekde käbir üýtgeşmeler bolýar. Döredijiniň böwregiň damarlaryna täsir etmegi we kiçi gan damarjyklarynda gan aýlanyşygynyň bozulmagy netijesinde seroz gemorragiki çişme ýüze çykýar. Bu hem böwrek kanaljyklaryny we ýygnaýjy turbajyklary gysyp, nefrozyň döremegine getirýär. Ýumajyk filtrasiýasynyň peselmegi, kanaljyk reabsorbsiýasynyň bozulmagy oligoanuriýa, proteinuriýa, azotemiýa, elektrolit deňagramlylygynyň bozulmagyna getirýär. Içki agzalaryň autopsiýasynda distrofiki üýtgeşmeler, seroz-gemorragiki çiş we ganuçmeler gürünýär. Bu böwrekde bu üýtgeşmeler has-da aýdyň ýüze çykýar. Onuň göwrümi ulalýar. Gabygy aňsat aýrylýar, aşagynda ganöýme bolýar. Gabyk maddasy agymtyl, kesikden çykyp durýar, beýni gatlagy goşy-gyzyl reňkli bolýar, köpsanly ganöýmeler, çüýreme ojaklary döreýär. Mikroskopiki barlagda peşew kanaljyklary giňelen, içi silindr bilen dolan ýygnaýjy turbajyklar gysylan görnüşde bolýar. Distrofiki üýtgeşmeler içki agzalarda, mäslerde, wegetatiw düwürlerde hem bolýar. Bedeniň immun täsiri netijesinde (IgM we IgG antitelalaryň ýokarlanmasy bilen) böwrekde zeperlenme hadysasynyň ýuwaş-ýuwaşdan aýrylmasy poliuriýa bilen häsiýetlendirilip,

böwregiň işjeňliginiň doly ýagdaýda dikeldilmegi 1-4 ýyl aralykda ýüze çykýar.

Keseliň alamatlary. BAGY-nyň esasy alamatlaryna ysytma, ýüzüň gyzarmagy we çişmegi, keseliň 3-4-nji gününde gemorragiki alamatlar we oliguriýa, proteinuriýa, azotemiýa görnüşinde böwrek işjeňliginiň bozulmagy degişlidir. Kesel döwürleýin geçişi bilen häsiýetlendirilýär.

Keseliň gizlin döwri 4 günden 49 güne çenli bolup, köplenç, 2-3 hepde çenli bolýar. Keseliň geçişinde 4 duwyr tapawutlandyrylýar:

1. Ysytma döwri (keseliň 1-4-nji günü);
2. Oliguriýa döwri (keseliň 4-12-nji günü);
3. Poliuriýa duwri (keseliň 8-12-nji gününden 20-24-nji gününe çenli);
4. Dikeliş duwri.

Ysytma döwri ýa-da keseliň başlangyç döwri ýiti, bedeniň gyzgynynyň ýokarlanmagy, güýçli kelle we muskul agyrsy, teňnelik, agzyň guramagy bilen häsiýetlendirilýär. Bedeniň gyzgyny 38,5-40° zenli ýokarlanýar, birnäze gýňdýr ýokary derejede bolýar we şondan soň kadaly derejýä gelýär. Ysytma döwrüniň dowamlylygy 5-6 güne barabar bolýar. Keseliň ilkinji günlerinden başlap, gýňzli kellagyry maňlaý we çekge böleklerinde ýerleşýär. Käwagt näsaglar görşüniň peselmegine arz edýärler. Näsagyň ýüzi çişýär, gyzarýar, gözüň nemli bardasynyň we sklerasyň damarlary gyzarýar. Keseliň 3-4-nji gününden soň, ýumşak kentlewügiň nemli örtüginde ganöýmeli örgün, 3-4 günden soň goltuk astynda, döşde, ýajygyň töwereginde, boýunda, ýüzde ganöýmeli örgün bellenilýär. Onuň bilen bir hatarda derä, gözüň sklerasy gan çäýýär. Şeýle hem burun, ýatgy, aňgazan ganakmalary bolup, olar näsagy heläkçilige getirip biler.

Keseliň başynda näsagyň damar urgusy bedeniniň gyzgynyna gabat gelýär, soňra bradikardiýa ýüze çykýar. Ýüregiň araçäkleri kadaly, urgusy kütäk, arterial gan basyşy peselýär. Kesel agyr geçende ýokançly-zäherli şok ýüze çykýar. Köp näsaglarda bronhit we bronhopnewmoniýa alamatlary ýüze çykýar. Garnynda sag

gapyrganyň astynda agyry, garnyň öňki diwarynyň muskullarynyň dartgynlygy bildirýär. Bagry ulalan bolýar, käbir ýagdaýlarda dalagy hem ulalýar. Köp näsaglaryň içi gataýar. Ýöne käbir näsaglarda içiniň nemli we ganly suwuk täret bilen geçmegi hem bolup biler. Bili kakylp barlananda agyryly bolýar. Gan barlagynda leýkositiň, trombositniň azalmagy, neýtrofiliň çepe süýşmegi, eritrositleriň çöküş tizliginiň (E3T) ýokarlanmagy ýüze çykarylýar. Peşewiň umumy barlagynda leýkosit, eritrosit, protein gurýnlar.

Keseliň 3-4 gününden soň, oliguriýa döwri başlanýar. Näsagyň umumy ýagdaýy agyrlaşýar. Guşaklygynda-bilinde agyry peýda bolýar, bu hem näsaglary düşekde mejbury ýagdaýda ýatmaga mejbur edýär.

Kellagyry gýeýlenýär, ýerek bulanýar, ndsag kupsanly gaýtarýar, bu hem suwsuzlyga getirýär. Gemorragiki alamat artýar, guzün alamatlary ýokarlanýar. Gözüň sklerasynda gan uýýar, burun we aşgazan-içege gan akmalary ýüze çykýar. Peşewiň mukdary 300-500 ml zenli azalýar, anuriýa bolýar. Bradikardiýa bellenýär, gan basyşy peselýär, gögerýär, dem alşyň çaltlanmagy ýüze çykýar. Bökrek ellenende agyryly bolýar. Keseliň 6-7-nji gününden başlap, bedeniň gyzygyny aşaklaýar, ýöne näsaglaryň ýagdaýlary beterselýär. Gowşaklyk duýulýar, deri ırtıgi agarýar, dodagy, el-aýagy gugerýär. Gemorragiki alamatlar, galyndy azodyň mukdary artýar. Uremiýa ýüze çykýar, arterial gan basyşy ýokarlanýar, öýken çişmesi, keseliň agyr derejelerinde bolsa, koma ýze çykýar.

Gemogrammada neýtrofil leýkositoz (30-60 müň/l), plazmositoz (10-20%), trombositopeniýa, eritrositleriň çöküş tizligi (E3T) ýokarlanýar (40-60 mm/sag), ganakmada bolsa, ganazlyk alamatlary bolýar. Galyndy azodyň, moçewinanyň, proteiniň derejesi ýokarlanýar, giperkaliemiýa, metaboliki asidoz, gipoizostenuriýa (peşewiň şertli dykzlygy 1 002-1 006), gematuriýa we silidruriýa bellenilýär.

Keseliň 9-13-nji günlerinden başlap, poliuriýa döwri başlanýar. Näsagyň umumy ýagdaýy gowulaşýar: ýerek bulanma, gaýtarma galýar, işdäsi açylýar, peşewiň mukdary 5-8 litre çenli ýokarlanýar, ýöne nikturiýa häsiýetli bolýar. Näsaglar ysgynsyz

bolzar, olary demgysma, ýüregiň çalt urmasy biynjalyk edýär. Bilin agyrys azalýar, ýöne agyry saklanýar. Uzak wagtlaýyn gipoizostenuriýa häsiýetli bolýar.

Dikeliş döwründe poliuriýa azalýar, ýuwaş-ýuwaşdan bedeniň işjeňliginiň dikelmegi bolup geçýär.

Keseliň ýeňil, orta agyr we agyr görnüşini tapawutlandyryrlar.

Keseliň ýeňil görnüşine ýokary bolmadyk ysytma, gemorragiki alamat ýüzleý, oligouriýa gysga wagtlaýyn bolan halatynda degişli edilýär. Orta agyrykdaky görnüşinde keseliň dhli duwýrleri yzygider эъзе зыкэар, howply ganakma, anuriýa bolmaýar. Peşewiň mukdary 300-900 ml çenli bolýar, galyndy azodyň mukdary 0,4-0,8 g/l. Agyr görnüşinde ysytma has ýokary, ýokançly-zäherli şok, ganakma we izki agzalara ganawme, эiti buwrek ыsti мәзиň ýetmezçiligi, beýni gan aýlanyşygynyň bozulmagy bellenilýär. Anuriýa we azotemiýa güýçlenýär, galyndy azot 0,9 g/l ýokarda bolýar. Ölüm şok, azotemiýa komasy, eklampsiýa, böwrek gabygynyň ýarylmany netijesinde ýüze çykyp biler. Näsaglaryň heläkçilige uçramagy 1-10% ýagdaýda duş gelýär.

Keseliň gaýrüzülmegi. Keseliň mahsus gaýrüzülmelerine ýokançly-zäherli şok, öýken çişme, uremiki koma, eklampsiýa, kelle beýnisine, ýürek muskulyna (infarktyň alamaty), böwrek üsti mäge, aşgazan asty mäge ganöýme we ganakmalar degişlidir.

Keseli anyklamak. Kesel alamatlarynyň esasynda anyklanylýar. Kesele ýiti ýokary ysytma bilen başlanmagy, ýüzüniň gyzarmagy we çişmegi, ganöýmeli örgüniň bolmagy häsiýetlidir. Biliniň agyrysynyň yzygiderliligi, proteinuriýa, oligoanuriýa we gipoizostenuriýa mahsus bolýar.

Epidemiologiki görkezmelerden gemrijileriň bölüp çykarmalary netijesinde daşky gurşawyň ýokançdyrylan maddalary bilen galtaşmanyň bolmagyny göz önünde tutmak hökmandyr.

Ganyň barlagynda leýkopeniýa, soňra giperleýkositoz, trombositopeniýa, eritrositleriň çöküş tizliginiň (E3T) ýokarlanmagy keseli anyklamaga uly ýardam berýär. Kesel immunoferment barlagy we beýleki serologiki barlaglaryň netijesinde tassyklanýar.

Keseliň bejerilişi. Näsaglar hukmany эоканэ keseller

bulümünde bejergi alýarlar. Ýymiti 4-nji berhiz bolmaly. Keseliň başlangyç döwründe glýukozanyň we natriý hloridiň izotoniki ergini, askorbin turşusy, rutin, antigistamin serişdeler we agyry aýryjy bilen bejermeli. Keseliň agyr derejesinde şoga garşy glýukokortikoidler, giň täsirli antibiotikler, gemodializ, gemotransfuziýa edilýär. Wirusa garşy dermanlaryň (ribamidil) bejeriş täsiriniň barlygyny hem belleýärlər.

Öňüni alyş çäreleri. Ýokanjyň çeşmesini ýok etmäge gönükdirilendir.

KRYM-KONGA GEMORRAGIKI YSYTMASY

Krym-Konga gemorragiki ysytma tebigy ojakly ýokan3 kesel bolup, iksod sakyrtygalaryň çakmagy bilen geçip, agyr zäherlenme we aýdyň gemmorrhagiki alamatlar bilen häsiýetlendirilýär.

Keseli ilkinji bolup 1944-1949-njy ýyllar aralygynda Krymda we soňra Merkezi Aziýa döwletlerinde M.R.Çumakow öz işgärleri bilen öwrenýär.

Kesel dürediji barada. Kesel dörediji Nairovirus urugynyň Bunýawiridae maşgalasyna degişlidir.

Epidemiologiýasy. Ökeleşin keselleşjilik Aziýa ýurtlarynda, Afrikada, Ýewropada, şeýle hem Gündogar Russiýanyň welaýatlarynda we Merkezi Aziýa döwletlerinde duş gelýär. Keseliň çeşmesi ownuk we iri şahly mallar we käbir ýabany süýdemdirijiler, sakyrtygalar, şeýle-de näsaglan adamlar bolup bilýärlər. Hazan-da olaryň gany sypjyrylan adam tenine, gözüň, agzyň, burnuň we damagyň nemli bardalaryna düşende howply bolýar. Kesel, kuplenz, sakyrtygalar gan soranda ganyň üsti bilen geçýär (esasan, sakyrtygalaryň Hyalomma urugy). Şeýle-de howa-tozan (barlaghana şertlerinde) we keselli näsaglaryň gany bilen galtaşylanda (hassahananyň içinde ýokuşdyrylma) geçip biler. Adamlar tomus-güýz aýlary köp keselleýärlər. Kesel geçirilenden soňra durnukly immunitet döreýär.

Keseliň döreýiş, ösüş yzygiderliligi we şikeslenme üýtgeşmeleri. Wirus bedene düşensoň wirusemiýa, gan

damarjyklarynyň ýaýran zeperlenmesi, ganyň damar içinde lagtalanma alamatlary, bagyrda, miokardda, böwrekde, böwrek üsti mäsde distrofiki üýtgeşmeler, зәәreme, kup gemorragiäalar agzalaryň işjeňliginiň bozulmasy bilen ýüze çykýar.

Keseliň alamatlary. Keseliň gizlin döwri 2-14, köplenç, 3-5 güne çenli dowam edýär. Kesel ýiti başlanýar. Bedeniň gyzgyny 39-40 gradusa zenli ýokarlanýar, üşme, gäzli kellagyry, beden etleriniň we boýun agyrysy, gaýtarmaklyk, garmynda, bilinde agyry, agzynyň guramagy bellenilýär. Ýüzi, yeňsesi, döş kapasasynyň ýokarky böleginiň derisi, gözi gyzarýar. Ondan başga-da gan basyşynyň peselmegi, bradikardiýa, bagrynyň ulalmagy bellenilýär. 2-5 günden soň bedeniň gyzgyny peselär. Ööne oňa garamazdan, umumy ýagdaýy erbetleşýär. Garmynda, göwresiniň gapdal tarapynda, gözüniň, agzynyň nemli bardalarynda ganöýmeli örgünler emele gelýär. Burnundan, ýatgydan, böwrekden, öýkenden, içegeden gan akýar, aňy bulaşýar, derisi agarýar, agzynyň daşy gögerýär, arterial gan basyşy peselýär, tahikardiýa, tutgaý we meningeal alamatlar ýüze çykýar. Gyzdyrmaklygynyň dowamlylygy 4-8 güne çenli bolýar. Gutulyş döwri uzaga – 1-2 aza zekär. Käbir näsaglarda işjeňlik ukyby 1-2 ýyldan soňra dikelýär. Ganda leýkopeniä, eritrositleriň çöküş tizligi (E3T) ýokarlanýar, trombositopeniýa, ganyň goýalmak alamatlary we azotemiýa, asidoz bolmagy mümkin. Peşewde gipoizostenuriýa, gematuriýa ýüze çykarylýar.

Keseliň gaýrüzölmesi. Ýokançly-zäherli şok, öýken çişme, ýiti böwrek ýetmezçiligi, öýken sowuklamasy, tromboflebit degişlidir. Ölümçilik 39-40% duş gelýär

Keseli anyklamak. Keseli anyklamak kliniki alamatlar we epidemiologiki gözlegleriň hem-de IFA we serologiki barlaglaryň netijesinde (komplement baglaşdyryjy täsirleşme) amala aşyrylýar.

Keseliň aratapawudy. Bezeleki gemorragiki ysytmalardan, meningokoksemiä, ırgynli garahassa, leptospiroz, sepsis, grip kesellerinden tapawutlandyrylýar.

Keseliň bejerilişi. Näsaglary aýratyn otaglara ýerleşdirmeli. Ýöriteleşdirilen bejergi işlenilip düzülmelik. Zäherlenmä, şoga

garşy bejergi, kortikosteroid, gemostatiki bejergi ulanylýar. Immunlaşdyrylan syworotka (60-100 ml) ýa-da giperimmun immunoglobulin ulanyp (M.P.Çumakow, 1944 э.), onuň netijeli täsirini belleýärler.

Öňüni alyş çäreleri. Krym-Konga gemorragiki ysytmalardan tapylan äerlerini iksod sakyrtygalaryndan goramaly. Hukman goräýji eşikleri, torlary ulanmaly. Näsaga seredilende rezin ellikleri, respiratory эа-da hasa ırtýgini, gorazýu dэnekleri ulanmaly. Lukmanlar enjamlaryny arassa saklamaly. Näsagyň gap-çanalaryny, ýorgan-düşeginiň daşlygyny, içki geýimlerini we beýleki zatlary gündelik we jemleýji zyýansyzlandyрма etmeli.

OMSKIЭ GEMORRAGIKI YSYTMASY

Omskiэ gemorragiki ysytma gan ısti bilen geçýän ýokanç kesellere degişli bolup, aýdyň ýüze çykýan zäherlenme we gemorragiki alamatlar bilen häsiýetlendirilýär.

Omskide duş gelen gemorragiki ysytma ilkinji gezek 1945-1948-nji эyllarda Omsk we Nowosibirsk şäherindäki epidemiýada öwrenilipdir.

Kesel dүrediji barada. Kesel dүrediji Flawiwirus urugyna, Flawiwiridae maşgalasyna degişlidir. RNK saklaýan virus.

Epidemiologiэasy. Keseliň tebigy ojaklary Omskiniň, Nowosibirskiniň, Kurganyň, Tyumeniň, Orenburgyň çäklerinde duş gelyär. Seyrek duş gelyän keseldir. Keseliň çeşmesi bolup ondatralar, suw alakalary, käbir suwda ýüzýän pişikler hyzmat edýärler. Geçiş ýollary: ganyň üsti bilen dүrediji iksod sakyrtygalarynyň (Dermasentor pıntus we D.marginatus) üsti bilen gan sorýan mahaly geçýär. Ýokuşmaklyk galtaşma ýollary bilen hem bolup bilýär. Mysal üçin, deri örtүginiň sypjyrylan ýagdaýynda ondatranyň derisi eýlenende, köllerde suwa düşülende gezэdr. Kesel ýaz we güyz paslynda duş gelyär. Kesel geçirilenden soňra dүreýän immunitet durnukly.

Keseliň dүreýiş, ösüş yzygiderliligi we şikeslenme üýtgeşmeleri. Doly ýagdaýda öwrenilmedik. Wirusyň gana düşүp,

ýaýramagy netijesinde gan damarjyklarynyň zeperlenmesi, merkezi we wegetatiw nerw ulgamynyň, endokrin ulgamynyň zeperlenmesi bolup geçýär.

Keseliň alamatlary. Keseliň gizlin döwri 2-12 güne çenli dowam edýär. Kesel ýiti başlanýar, üşme, kellagyry, muskulynyň agyrysy durer, bedeniň gyzgyny 39-40 gradusa zenli ýokarlanar. Gyzdymaklygynyň dowamlylygy 5-10 güne çenli bolýar, ýüzi we gözi gyzarýar. Köp halatlarda ýumşak we gaty kentlewükde gyzarmany we gyzyl tegmilleri görmek bolýar. Gemorragiki alamatlar, ganöýmeli örgün, nemli bardalaryň ganjarmasy, burundan, aşgazan-izegeden, çatgydan, uzkenden ganakma görnüşinde duş gelýär. Näsaglarda bagrynyň ulalmagy, böwregiň zeperlenmesi mahsus alamatlaryň biridir. Öýken sowuklamasy, meningoensefalit hem köp duş gelýär. Ganda leükopeniä, neýtrofilöz, trombositopeniä bellenilär.

Keseliň netijesi. Wagtynda bejerilse, näsag doly sagalär. Цыңзиллик 0,5-3% zenli bolär.

Keseli anyklamak. Komplement baglaşdyryjy täsirleşme (KBT), gemagglütinasiä togtadyjy täsirleşme (GATT) usullaryň kömegi bilen antitela ýüze çykarylýar.

Keseliň aratapawudy. Beýleki gabat gelän gemorragiki ysytmalar, leptospiroz, ırgynli garahassa, grip, wirusly ensefalit we beýleki ysytma ää-da gemorragiki alamatly kesellerden tapawutlandyrylar.

Keseliň bejerilişi. Esasan, keseliň alamatlary boýunça bejergi geçirilýär (beýleki gemorragiki ysytmalaryň bejerilişine meňzeş).

Öňüni alyş çäreleri. Tebigy ojaklary ýok etmek maksady bilen suw howdanlaryndaky keselli ondatralary ýok etmeli. Adamlary sakyrtdalardan goramaklyk üçin gorajjy eşikler we repellent ulanylýar. Adamyň tenine sakyrtdga ýapyşanda, ejir zekene hukman sakyrtdga ensefalitine garşy immunoglobulin sanzmaly.

SARY YSYTMA

Sary ysyntma (Febris flava) ýiti wirusly, tebigy ojakly, çybynlyryň çakmagy arkaly gezäp çokan kesel bolup, gemorragiki alamaty, sarygetirme, bagyr-buwrek äetmezçiligi we iki duwýrly ysyntmanyň bolmagy bilen häsiýetlendirilýär.

Kesel durediji barada. Sary ysyntmany dorediji Flawiwirus urugynyň, Togaviridae maşgalasyna degişlidir. Özünde RNK saklaýar.

Epidemiologiýasy. Kesel birnäçe döwletleriň tropiki guşaklygynda (Afrika, Gýnorta Amerika) giňden ýaýrandyr. Sary ysyntma 2 sany epidemiologiki görnüşe: antroponoz-şäherli we zoonoz-jeňňellik görnüşlere bölünýär. Keseli ýaýradyjylar maýmynlar, gemrijiler, kirpiler we adamlardyr. Gemrijiler, Aedes aegypti A.sipsoni, A.africanus çybynlar, jeňňellikde Haemomogogus we Sabethes aýakçylary keseli geçirmekde uly orun eýeleýärler. Kesel näsag adamlardan howa-damja ýoly, zeperlenen deri örtügiň üstünden, lukmançylyk işgärlerine ýokuşdyrylan gan bilen galtaşma bolanda geçip biler. Immunitet durnukly döreýär.

Keseliň döreyiş, ösüş yzygiderliligi we şikeslenme üýtgeşmeleri. Sary ysyntma keseliniň wirusy gana düşüp bagyr, böwrek, dalak öýjüklerine, süňk ýiligine we beýleki agzalara barýarlar we olarda distrofiki, çüýreme, çişme hadysalaryny doredýärler.

Esasan hem bagyr üýjüklerinde ýagly we protein distrofiki üýtgeşmelerini doredýär. Şeýle-de böwrek kanaljyklarynyň epitelial öýjüklerinde ýagly distrofiki üýtgeşmeleriň, çüýreme hadysasynyň bolmagy ýiti böwrek ýetmezçiligine getirip biler.

Şeýle-de şikeslenme üýtgeşmeleri çişme, distrofiki we çüýreme görnüşde, ýürek muskullarynda, kelle beýnisinde, aşgazan-ichege ýollarynda (eroziýa we gemorragiýa), gan damarlarynda duş gelyär.

Keseliň alamatlary. Keseliň gizlin döwri 3-10 güne çenli dowam edýär. Kesel birden ýiti başlanýar, üşütmeklik, gýňli

kellagyry, muskulynyň agyrysy, bilinde agyry, ә́brek bulanma, gaýtarmak ә́ze zykar, gyzgyny 39-40 gradus derejede 3-4 günün dowamynda saklanýar. Ýüzi ýellenýär, gözi, ýüzi, ýeňsesi gyzarýar. Samrama, howsalalyk bellenilýär. Tahikardiýa az wagtdan bradikardiýa geçýär. Bagry ulalýar, derisi we gözünüň agy saralýar. Soňra 1-1,5 gün, kähalatda 2-3 günün dowamynda gyzgyny kadalaşyp, ýagdaýy gowulaşýar. Seýrek ýagdaýlarda şokdan soňra näsaglaryň sagalmagy mümkin. Ýöne, adatça, bedeniň gyzgyny tädeden 2-3 gýnlp ә́okary derejelerde saklanar, derisi agarar, ganuәмeli urgъnler, agzynyň içiniň nemli bardasy ganjarýar, gan gaýtarýar, burnundan, ә́atgydan gan akar. Gan basyşy peselýär, peşewi azalýar, köplenç, toksiki ensefalit ýüze çykýar. Näsagyň heläkçiligi keseliň 7-9-njy günleri şokdan, bagyr-böwrek ýetmezçiliginden bolup biler. Keseliň dowamlylygy ortaça 8-9 gün, soňra ýuwaş-ýuwaşdan sagalma döwri başlanýar. Ganda başda leykositiň, trombositň möçberiniň azalmagy, neýtrofiliň artmagy, kesel möwjân döwründe lekositozyň, galyndy azodyň, bilirubiniň mukdarynyň, transaminazaň ýokarlanmagy bellenilýär. Peşewde protein, eritrosit, silindrler tapylýar.

Keseliň gaýrғыzlmelerine şok, ýiti böwrek ýetmezçiligi, ensefalit degişlidir.

Keseliň netijesi. Цы́мзилік 5% zenli gabat gelәdr.

Keseli anyklamak. Ganda KBT, GATT kumegi bilen antitela tapylýar.

Keseliň aratapawudy. Sary ysytma beәleki gemorragiki ysytmalardan, gyzzymadan, ә́iti gepatitlerden, leptospirozdan, meningokok ә́okanz keselinden tapawutlandyrylýar.

Keseliň bejerilişi. Ähli näsaglar hassahana şetrlerinde bejerilýär. Ýöriteleşdirilen bejergi işlenip düzülmedik. Zäherlenmä, şoga garşy bejergi, böwrek ýetmezçiliginde gemodializ geçirilýär.

Öňüni alyş çäreleri. Sary ysytmanyň duş gelyän ýurtlaryna gitjeklere bu kesele garşy sanjym edilýär. Çybynlardan goranmaklyk üçin gorayjy torlar, peşehanalar, repellentler ulanylýar. Sary ysytmanyň duş gelyän ýurtlaryndan gelyänleriň sanjym edilmedikleri 6 günün dowamynda hassahanada aýratyn otaglarda çetleşdirilip

saklanylýar. Мьнър gelen ulaglaryny (užarlary) zyžansyzlandyržarlar. Insektisitler bilen zyžanly mör-möjeklere garşy göreşilýär.

GYRGYN

Gyrgyn tebigy ojaklaýyn zoonoz, aýratyn howply, deri örtügininiň, limfa mázleriniň we içki agzalaryň zeperlenmesi bilen geçýän ýiti ýokanç keseldir.

Taryhy maglumatlar. Gyrgyn birnäçe ýyllaryň dowamynda adamlara “gara ölüm” howpuny abandyryp gelen aýratyn howply ýokanç kesel hasaplanýar. Bize onuň 3 pandemiýasy bellidir (XI, XIV we XIX asyrlarda). III pandemiýanyň 10 ýyllygynda gyrgyn keseli 87 porta ýaýraýar. XX asyryň 20-nji ýyllarynda keselçilik azalyp başlandy. Bu bolsa alakalaryň gyrgynyny ýok etmek bilen baglydyr. 70-nji ýyllardan başlap, dünýäde gyrgyn düýbünden azaldy.

Kesel durediji barada. Kesel durediji bolup Ərsina pestis hyzmat edədr. Olar Romanowyň reňkleýşi boýunça bipolar reňklenýän, kiçijik, hereketsiz taýajyk, 1,5-0,5 mkm ulzegli, gram negatiw, spora emele getirmədr. Bu taýajyklar et-peptoh iəmitlendirijide, 7,0-7,2 pH-da, 28 gradus gyžgynlykda gowy ösýär. Olar fakultatiw anaeroblara degişlidir. Bedenden daşda gyrgyn taýajyklary durnuksyzdyr. Ýylylyga, şöhlä we guraklyga duýgurdyr. 55 gradus gyžgynlykda 10-15 minudyň dowamynda gyrylýar. Sowuk howa şertlerinde gakylykda birnäçe wagtlap saklanýar, şeýle-de zyžansyzlandyryjy erginleriň, sulemaň, lizolyň, hlor hekiniň, hloraminiň, etil spirtiniň täsirine duýgur bolýar. Kesel döredijiniň 20-den gowrak antigeni mälimdir. Ýöne iň esasysy gabyk antigeni, Y we W antigen we onuň bölüp çykaržan žäheridir.

Epidemiologiasy. Bu adaty tebigy ojaklaýyn ganyň üsti bilen gežədn zoonoz əokanz keseldir. Gyrgyn taýajyklary tebigatda duçwərləžin əžze žykəar we gemrijileriň epizootoýasy zerarly saklanýar. Gyrgyn taýajyklary birnäçe ýollar bilen bedene düşüp bilýär:

1) Ganyň üsti bilen: haçan-da gyrgyn bilen kesellän gemrijiniň gany bedene düşende (büre düşläninde ýa-da gemriji derisini aýranynda);

2) Iämit ыsti bilen (gyrgyn taýajyklary bilen zäherlenen iämit iälende);

3) Howa-damja əoly bilen (näsag bilen aragatnaşykda bolnanda);

4) Aragatnaşyk ýoly: maşgalada ulanylyan zatlaryň üsti bilen (kesel döredijileriň olara düşmeginde).

Gyrgyn epidemiýasy ýüze çykanda şu aşakdaky zynjyr yzarlanylýar:

1) gemriji-быре-gemriji,

2) gemriji-быре-adam,

3) adamdan-adama.

Bu kesel adamlarda ýekeleşýän görnüşde bütin ýylyň dowamynda, gemrijileriň arasynda epidemiýa görnüşinde duş gelyär.

Keseliň döreýiş we ösüş yzygiderliligi. Gyrgyn taýajyklary deriniň üsti, gözün, agyz boşlugynyň nemli bardasynyň, burun-bokurdagyň, dem alyş we aşgazan-içege ýollarynyň üsti bilen bedene düşýär. Onuň düşýän ýoly esasynda keseliň görnüşleri ýüze çykýar. Büre çakandan soň, deri örtüğünde tegmil emele gelýär. Bu tegmil soňra düwürtiğe, gabarçaga, iriňli ganjymak suwuklygy saklaýan örgüne öwürülýär. Iriňli gabarçak ýarylyp, çüýreme emele gelyär (deri görnüşü). Soňra limfa ýollary arkaly ýerli limfa mäslerine düşýär we köpeliýär. Makrofaglar fagositoz arkaly bu gyrgyn taýajyklaryny öldürmäge ukyply bolsalar-da, olar fagositozy doly gutaryp bilmeýerler. Limfa mäsleri ulalýar, olarda seroz-gemorragiki gaýnaglama bilen çüýreme we periadenit ýüze çykýar (bubon görnüşli). Limfa mäslerinden gyrgyn taýajyklary gana düşýär (ilkinji ýaýrama). Gan arkaly olar ähli içki agzalara, limfa mäsleriniň beýleki toparlaryna aýaýaýar we gaýnaglama alamatlarynyň ýüze çykmagyna getirýär (ganyň üsti bilen ikilenji ojaklary döredýär we ikinji bubon görnüşü). Poliadenit ýüze çykýar. Bakteriýa gyrgyn keselinde hemişe saklanýar. Ikilenji ojaklarda gyrgyn taýajyklarynyň köpelmegi we ösmegi zäherlenmäniň

artmagyna, agzalarda distrofiki we nektrobiotiki üýtgeşmelere getirýär, esasan hem retikuloendotelial ulgamda bolýar. Gan gyrgyn taýajyklaryndan dolýar we kesel III duwre – septisemiýa geçýär. Sepsisiň alamatlary peýda bolýar. Gan bilen öýkene baranda ikilenji öýken görnüşi ýüze çykýar we dem alma hadysasynyň üsti bilen daşky gurşawa çykýar.

Keseliň alamatlary. Keseliň gizlin döwri 3-6 gün dowam edýär. Kesel ýiti başlanýar, näsag üşüýär we bedeniniň gyrgyzny 39-40 gradusa zenli ýokarlanýar. Üşütme soňra diňe gyzdurma öwrülýär. Güýçli kellagyry, ýürek bulanma, gaýtarma, umumy gowşaklyk, ysgynsyzlyk, ukusyzlyk, bedeniň etlerinde agyry – bularyň ählisi keseliň alamatlary hasaplanýar. Käbir näsaglaryň aňy üýtgeýär, seňselän ýaly, käbiri bolsa doly aňynda bolýar. Olarda ruhy bozulmalar, howsalalyk, samramak we gallýusinasıýa peýda bolýar. Olara yraň atyp ýöremek, ýüzüniň gyzarmagy, düşnüksiz gürlemek häsiýetli bolýar. Olaryň ýüz keşbi, ýüzi-gözi ýitileşip, ýellenýär, keselziliginiň ahyrynda bolsa æzi solýar, näsag horlanýar. Gözleriniň aşagynda gara halka emele gelip, ýüzi gögümtil öwürýär. Olaryň ýüzünde gyanç, gorky, ynamsyzlyk bolýar. Deri örtükleri gyzgyn, gurak. Agyr geçýän görnüşinde nokat görnüşli örgün ýa-da ganöýmeli örgün bellenilýär. Ölen adamlarda bu ganöýmeler gara-gyzyl reňke öwrülýär, şonuň üçin gyrgyny “gara ölüm” diýip atlandyryrlar. Birnäçe sagadyň dowamynda zäherlenme alamatlary artýar we ýürek-damar ýetmezçiligi (ýüregiň ölçegi ulalýar, tonlary tutuksy bolup, ýüregi zalt urýar – tahikardiya 120-180 æetædr) peýda bolýar. Arterial gan basyşy AGB peselædr, pulsuň aritmıýasy başlanýar. Dem ýetmezçiligi goşulýar, sianoz artýar. Bu näsaglara diliniň galňamagy, gaýrylmagy, kætı agymtyl urtyk bilen urtylmegi, edil “hek zalnan” çaly bolmagy mahsusdyr, dili titrædr. Agyz boşlugynyň nemli bardasy gury, badam şekilli mæzleri ulalan, üstünde ownuk ýarajklar, ýumşak kentlewükde ownuk ganöýmeler bolýar. Bagry we dalagy ulalýar. Keseliň agyr geçişinde gan gusmak, suwuk, köpsanly nemli we ganly täretiň bolmagy mümkin. Peşewde gan we protein tapylýar. Oliguriýa peýda bolýar. 1972-nji ýylda Rudnew tarapyndan gyrgyn keseliň klassifikasiýasy hödürlendi.

A. Esasy ýerli görnüşi:

- 1) deri,
- 2) bubon,
- 3) deri-bubon.

B. Içki ýaýraň görnüşi.

- 1) ilkinji septiki görnüşi,
- 2) ikinji septiki görnüşi.

Ç. Daşky ýaýraň görnüşi.

- 1) ilkinji öýken görnüşi,
- 2) ikinji görnüşi,
- 3) içege görnüşi.

Häzirki döwürde içege görnüşi birnäçe alymlar tarapyndan inkär edilip, faringeal we bakteriýa göterijilik görnüşleri bellenilýär. Ilkinji deri görnüşi nasaglaryň 3-4% duş gelýär we köplenç, deri-bubon görnüşinde geçýär. Ýerli üýtgeşmeler häsiýetlidir – çüýrän baş, furunkul, gemorragiki karbunkul “(dokuzdonly)” döreýär. Çüýrän baş birnäçe döwürlerde geçýär: tegmil, дъвѣртик, gabarçak, iriňli gabarçak, ýara. Ýara has agyryly bolýar, köp wagtlap bitmän, bitenden soň yz galdyrýar.

Bubon gurnüşinde bubonlar emele gelýär, ýagny limfa düwünleri ulalýar, olar agyryly bolup, ýekeleşýän ýa-da birnäçe bubonlaryň topbaklaýyn ýerleşmegi mümkin. Bubonlar, kuplenz, aýaklarynda gasykda, ellerinde goltukda bolýar, şeýle-de limfa düwünleriniň boýun toparlary ulalýar. Bubonyň döremekliginiň ilkinji alamaty agyry bolýar. Käwagtlar şol agyry sebäpli adamlar aýaklaryny epip, ýygnap bilmeýär we mejbury ýagdaýda oturmaly bolýar. Ilkibada bubon gatyrap, soňra bolsa limfa mazi ulalyp-çişişip, deride we deri asty ýag gatlagynda çiş döreýär. Bu çiş limfa mazi bilen sepleşýär. Bu uly çiş kekirdewüğe meňzeş bolup, has agyryly bolýar we uly limfa mázleriň deri dokumalary bilen birleşip, daş emele getirýär. Onuň üstüniň derisi çekilip, ýalpyldawyk tekiz, gyzyly ýa-da gara-gyzyl reňkde bolýar. Diňe gyrgyn bildirýär. Limfangoit ýüze çykmaýar. Soňra bubon kem-kemden ýumşap, flýuktuasiýa başlanýar. Onuň daş-töwereginde täze gabarçaklary ýa-da iriňli

gabarçagy gurmek bolar. Fläuktuasiäa ulalyp, 8-12 günde ýarylýar we ýaşyl sary reňkde iriň dökülýär. Gyzgyny ýokary derejä ýetýär.

Ilkinji septiki görnüşü näsaglaryň 1-3% duşýar. Keseliň bu görnüşinde deriniň we ýerli limfa mázleriniň we öýkeniň zeperlenmegi bolmaýar. Kesel ýiti başlap, onuň gizlin döwri bary-ýogy 1-2 gije-gündiz dowam edýär. Üşütme, güýçli kellagyry, bedeniň gyzgynynyň ýokarlanmagy bellenýär. Näsağyň ýagdaýy çalt beterleşýär, agyrlaşýar. Aşa oýanyjylyk we duýujylyk döreýär, näsaglar samraýar, meningoensefalitiň alamatlary peýda bolýar. Kesel 1-3 gün dowam edýär, ýokançly-zäherli şoguň alamatlary ýüze çykýar. Bu görnüşde näsaglar seärek sagalýarlar. Bu görnüşde ýokary derejede gemorragiki alamat peýda bolýar, deride, nemli bardada, içki agzalarda ganöýme tapylýar. Peşewde gan, gan gaýtarmagy, ganly tãret, uäkenden ganyň akmagy esasynda ýürek-damar ulgamynyň işi hažallaaar we näsaglar heläkzilige sezewar bolýarlar. Ilkinji öýken görnüşiniň gizlin duwri birnäçe sagatdan 1-3 güne çenli dowam edýär. Kesel birden başlanýar, bedeniň gyzgyny aokarlanaaar, gűzli kellagyry, birnäçe sapar gaýtarma ýüze çykýar. Soňra daş-töwereginde kesip barýan agyry, ýüregiň sançmagy, çalt urmagy, demgysma, samrama aaly alamatlar goşulýar. Uludan dem almaga gorkýar, üsgürüp başlaýar. Ilki üsgülewük gurak bolaaar, soňra bolsa köp gakylyk gopup başlaýar. Gakylyk ilkibaşda dury, çüýşe görnüşli, gompasy kyn bolýar, soňra onuň köpürjikli, suwuk gan gatyşykly, kähatalarda bolsa açyk ganyň hem bolmagy mümkin. Öýken diñlenilende az-owlak üýtgeşmeler, adaty öýken sowuklamasyndaky ýaly pes dem alyş, azrak zygly hyžyldy, krepitasiýa eşidilýär. Daşdaky agyry gün-günden artýar, plewranyň zeperlenme alamatlary (demgysma, gögümtil öwüsmek, dem alşy ýüzleý bolup, 50 we ondan ýokary) goşulýar. Näsaglar keseliň 3-5 güni öýken çişmesinden heläk bolýar. Bronhial toparlaryndan başga limfa mázleri ulalmaaaar. Kuplenz, öýken görnüşü hem ýokardaky ilkinji öýken görnüşine meñzeş bolýar, ýöne bu görnüşü hemişe gyrgyn keseliniň beýleki görnüşlerinden soň, ikilenç kesel hökmünde ýüze çykýar. Bu görnüşde gyrgyn taýajyklary öýkene gan arkaly düşýär. Kesel örän agyr geçýär, sebäbi

zäherlenme aýdyň bolup, ikilenji ojaklar, bubonlar emele gelyär, gemorragiki septisemiýa goşulýar. Faringeal görnüş i az öwrenilen. Onuň netijesi gowy we sagalma bilen gutarýar. Kesel 2-3 gün dowam edip, bokurdakda agyry, kellagyry, gowşaklyk, ysytma alamatlary ýüze çykýar, äň asty we boýun limfa düwünleri ulalýar. Daşary ýurt döwletleriniň birnäçesinde epidemiýa wagtynda faringeal bakteriýa göterijiligi ýüze çykardylar. Uly epidemiýalarda olaryň sany 13% barabar boldy. Olar, esasan hem, öýken görnüşli gyrgyn keseli bilen aragatnaşykda bolan adamlaryň arasynda tapyldy.

Keseli anyklamak we aratapawudy. Keseli anyklamakda kliniki-epidemiologiki maglumatlara esaslanýlar. Epidemiýa äbe zyksa, gyrgyn keselini anyklamak kyn bolmaýar, ýöne sporadiki görnüşinde kliniki alamatlaryň köpdürlüligi sebäpli ony anyklamak aňsat däl, ýiti başlan kesel gyrgynyň ojagynda güýçli ysytma, zäherlenme bilen limfa mázleriniň, ýürek-damar, dem alyş we nerw ulgamlarynyň zeperlenmegi çykanda gyrgyn göz önünde tutulmalydyr. Epidemiýa wagtynda her hili limfadenitli we pnewmoniyaly näsag gyrgyn keseliniň barlaglaryny hassahanada doly geçirmelidir. Keseliň bubon görnüşini iriňli limfadenit, limfa granulomatoz, tuläremiýa, howpsuz limfaretikulóz bilen tapawutlandyrmagy başarmaly. Bu agzalan keselleriň ählisinde bubonlar haýal peýda bolýar we gyrgyn keselindäki ýaly güýçli agyry bolman, zäherlenme alamatlary hem gyrgyn keseli bilen deňeşdirilende pesdir. Gyrgyn keseliniň deri görnüşini otbaşy bilen tapawutlandyrmaly, otbaşy keselinde ýara bedeniň aşaky ýerlerinde ýerleşýär. Agyry duýmaýarlar, ýaranyň daş-töweregindäki gaýnaglama alamaty has aýdyň ýüze çykyp, gara kesmek bolýar. Zäherlenme we ysytma gyrgyn bilen deňeşdireniňde pesdir. Öýken görnüşini krupoz we beýleki pnewmoniyä, gyzzyrma, otbaşyň öýken görnüş i bilen tapawutlandyrmaly. Septiki görnüşini meningokok ýokanjy we sepsis bilen tapawutlandyrmaly.

Adaty pnewmoniyada herpes äbe zykar, aýrylan gakylygyň hasaby az. Gyrgyn keselini gutarnykly anyklamak üçin barlaghana (bakterioskopiýa, bakteriologiki, biologiki we serologiki) usullar ulanylýar. Onuň üçin bubondan punksiýa edilip alynýar, çiş

suwuklygy, ýaradan akýan suwuklyk, gakylyk, damardan alynýan nem, gan, täret, peşew, gusuk, näsagyň bolýan otagynyň howasy we öý goşlary, suw barlanylýar. Serologiki usullarda göni gemagglýutinasıýany togtatmak usullary ulanylýar (ählisiniň esasynda gyrgyn taýajyklaryny – antigeni ýa-da oňa garşy dörän antitelalary tapmak ýatýar). Biologiki usul deňiz doňuzjyklarynda ýa-da ak syçanlarda ýokuşdyrmaklyk arkaly geçirilýär.

Keseliň bejerilişi. Antibakterial, patogenetiki we simptomatiki bejergiden ybarat. Gyrgyn keselinde streptomisin, posomisin, digidrostreptomisin ulanylýar. Bubon görnüşinde streptomisini 0,5-1 gr. 3 wagtyna her 8 sagatdan, septiki we öýken görnüşinde ilkinji 4-5 güni 1 gr 4 wagtyna, keseliň 5-6 günleri näsagyň ýagdaýy biraz gowlaşandan soň 3 wagtyna 0,75 gr sanjylýar. Ondan başga-da tetrasiklin toparlary (morfosiklin, metasiklin, doksisisiklin) ulanylýar. Bejergi 7-10 gün dowam edýär. Gyrgyn keselinde patogenetiki we simptomatiki bejergi uly kömek berýär. Zäherlenmä garşy bejergi – poliglyukin, reopoliglyukin, gemodez, glyukoza erginleri, plazma, fiziologiki ergin, duz erginleri giňden ulanylýar. Suwuklyk näsagyň peşewiniň mukdaryna baglylykda guýulýar. Eger suwuklyk bedende saklansa, peşew çykaryjylar (mannitol, furasemid, aminokopron turşusy) ulanylýar. 2-3 günde kortikosteroid bejergisi uly möçberde (120-125 mg bir gije-gündiziň dowamynda) berilýär. Öýrek-damar äetmezçiligi äbeze zykynda, kordiamin, kofein, kamföra, adrenalini ulanylýar.

Bubonlar iriňleşende olary əarmak we antibiotik bejergisi (oksisillin, metisillin, algzol, seporin) belleniýär, şeýle-de antibiotikleri “ýerli” ulanmak bolar (ýagny bubonyň içini çalmak). Şeýle-de witamin bejergisi we beýleki alamatlara garşy bejergileri öz içine alýar. Bu näsaglara ýokary derejeli ýokumly iýmitler berilýär we aýratyn şepagat uýalary berkidilýär.

Öňüni alyş çäreleri. Keseliň önüni alyş çäreleri: tebigy ojaklarda keseliň döremegine we ýaýramaklygyna garşy; gyrgyn taýajyklaryny saklaýan materiallar bilen işleýän işgärlere ýokuşmaklygyna garşy; gyrgyny daşary ýurtlardan getirmezlige garşy gönükdirilendir.

Näsag gyrgyn keseline gъman edilende, başga näsaglary kabul etmeklik gadagan edilýär. Gapylar, penjireler berk ýapylyp, edaranyň ýolbaşçysyna gyssagly habar berilädr. Näsaga bolan soňky gözegçilik ýöriteleşdirilen gyrgyna garşy geýim bilen amala aşyrylýar.

Näsag adamlar we haýwanlar bilen galtaşykda bolanlar 6 günüň dowamynda lukmanyň berk gözegçiliginde bolýar. Olara 5 günüň dowamynda antibiotik (tetrasiklin, streptomisin) berilädr.

Keseliň garşysyna sanjym çäreleri epidemiýa döran ýerinde ýaşaýan adamlaryň ählisine ýa-da aýratynlykda (maldarçylykda işleýänlere, agronomlara, geologiýa işgärlerine, awçylara) geçirilýär.

TULĖAREMIĖA

Bezeleki atlary: gyrgyna meňzeş kesel, towşan ysytması.

TulĖaremiĖa umumy zäherlenme alamatlary, limfadenitiň ýüze çykmagy we dürli agzalaryň zeperlenmegi bilen geçýän tebigy ojakly zoonozdyr.

Taryhy maglumatlar. 1910-njy ýylda Ç.Mak-Koý Kaliforniýada ýerleşdän TulĖare atly batgalyk æerde gyrgynyň tebigy ojagyny barlagdan gezirip æurkd gemrijilerde gyrgyna meňzeş keseli æbeze zykaræar. Ol 3.3epin bilen 1911-nji æylda kesellän gemrijilerden bu keseliň duredijisini tapæarlar we oňa Bakterium tularense (epizootiĖa æbeze zykan TulĖare kölüniň zdginde) diæip at goææarlar. J.Frensisiň teklibi (1921 æ.) boæunza tulĖaremiĖa adyny alan bu kesele adamlaryň duýgurlygy soň belli bolæar.

TulĖaremiĖa bilen adamlaryň we haýwanlaryň kesellemegi Amerikanyň, Aziýanyň we Ýewropanyň köp ýurtlarynda, şol sanda GDA döwletlerinde hem bellenilýär.

Kesel durediji barada. TulĖaremiýanyň doredijisi Francisella tularensis Francisella urugyna, Brucellaceae maşgalasyna degişli.

TulĖaremiĖany doredijileriň 3 gurnüşi bar:

- a) arktiki dđl (amerikan);
- b) Merkezi AziĖa;
- w) galarktiki (Æewropa-AziĖa).

Bakteriyanın arktiki däl görünüşü beylekilerden tapawutlykda adamlar we barlaghana haýwanlary ıñin ıokary patogen hasaplanylıar.

Tulıaremiıa bakterialary ululygy 0,2-0,5 mm bolan ownuk kokgonüşli we taıajyk görünüşli öýjüklerdir, gram negatiw, Iki antigen saklaıarlar: gabyk (Vi) we somatiki (0). Döredijiniñ wirulentligi we immunogen hısiıetleri gabyk antigen toplumyna bagly. Olar ımurtganyñ sarysynda ıa-da sistein, defibrinirlenen towşan gany goşulan agar we başga yokumly maddalar goşulan iymitlendirijilerde has gowy öşıarler. Barlaghana haıwanlaryndan ak syıanlar we deñiz doñuzjyklary tulıaremiıa bolan yokary duıuyjylygy bilen tapawutlanıarlar.

Daşky gurşawda dörediji uzak wagtlap saklanıar, aıratyn hem pes gyzgynlykda: dıenede we samanda 0 gradusdan pes gyzgynlykda 6 aıa zenli, haıwanlaryñ doñan jesetlerinde 8 aıa zenli saklanıar. Bakterialar gaınadylanda 1-2 minutdan ulıarler; lizol, hloramın we hlór heki 3-5 minutdan ulıarır.

Epidemiologıasy. Tulıaremiıa tebigy-ojaklaıyn zoonoz yokanı keselleriñ biri hökmünde biosenozyñ üıleme hadysasyny özünde saklaıar (dörediji, döredijiniñ rezerwuary, geıirijiler – gan soruıy mör-möjekler). Tebigy ojaklary, kuplenı, demirgazyk ýarym şarynyñ aram guşaklygynyñ düzlük ıerlerinde, daglaryñ ahli ýerinde duşıar. Bu ojaklarda yokanı keseliñ ıeşmesi bolup hyzmat edıan ýabany haıwanlaryñ 60-dan köp görünüşı tapyldy. Gemrijiler toparyndan yokanı keseliñ esasy ıeşmesi bolup yönekeı alañıyrt, suw alakasy, öy syıany, towşanlar, öy haıwanlaryndan – goıunlar, doñuzlar, iri şahly mallar hyzmat edıarler. Tulıaremiıany döredijiniñ geıirijisi bolup gan soruıy bogunazaklylar: iksod we gamaz sakırtgalary, guıezinler, zybynlar, bıreler hyzmat edır.

Tulıaremiıa ıokanı keseli adama köpsanıy geıiş yolunyñ barlygy bilen tapawutlanıar: galtaşyk ýoly – kesel geıirijiler ýa-da olaryñ bölüp zykmalary bilen galtaşylanda; iymit ýoly – gemrijileriñ yokuşdyrylan bölüp zykmalary bilen hapalanan suw we iımıt ııımleri ulanylanda; howa-tozan ıoly – yokuşdyrylan dıene önümleri gaıııadan işlenende, ot-ıöpler gaıııadan işlenende;

ganyň üsti bilen (transmissiw) gan sorujy bogunaýaklylaryň kömegi bilen geçip biler.

Kuplenz, tulýaremiýa bilen keselleşjilik ýokanç keseliň batgalyk ojaklarynyň töwereginde ýerleşýän oba hojalyk etraplarynda duş gelýär. Şäher şertlerinde awa gidýänler we balyk tutýanlar endemiki ojaklara gidenlerinde keselleýärler, şeýle hem gassaplar we uş hojalykçylary kup keselleýärler. Adamlaryň tulýaremiýa duýujylygy ýaşa bagly bolmaýar.

Keseli geziren adamlarda durnukly immunitet ýetmez.

Keseliň döredijis, ösüş yzygiderliligi we şikeslenme üýtgeşmeleri. Tulýaremiýa dörediji adam bedenine deriniň, gözün nemli bardasynyň, dem alyş ýollarynyň we aşgazan-ichege ýollarynyň üsti bilen düşýär. Döredijiniň düşüş ýoly, onuň patogenliligi, möçberi we adam bedeniniň immunobiologiki goranyş ukyby keseliň görnüşleriniň ösüşini kesgitleýär. Dörediji düşeninden soň (giriş derwezelerinde ilkinji duýujylygyň ýüze çykmagy) onuň limfogen ýaýramagy bolup geçýär.

Tulýaremiýa bakteriýalarynyň ýerli limfa düwünlerine düşmegi we ol ýerde kupelmegi sowuklama hadysasyny – limfadeniti döredýär. Bakteriýalaryň ulmegi bilen endotoksin bulunip çykýar, ol hem ærli şikeslenme hadysasynyň ösüşini güýçlendirýär, gana düşse adam bedeninde umumy zäherlenme başlanýar. Eger limfatiki agzanyň päsgeçiligi bozulan bolsa, tulýaremiýa bakteriýalary gana düşýär (bakteriýemiýa) we ähli bedene ýaýraýar. Ýokanjyň ýaýramagy ýüze çykýar we parenhimatoz agzalaryň mahsus zeperlenmelerini (dalak, bagyr, öýken) döredýär, bedende allergizasiýa bolýar, onuň bolsa tulýaremiýanyň şikeslenme üýtgeşmelerinde uly ähmiýeti bar.

Zeperlenen izki agzalarda we limfatiki düwünlerde agymtyl-sary reňkdäki 1-4 mm ölçegli tulýaremiýa granulýomalary emele gelýär. Mikroskopiýada granulýomalaryň merkezinde çüýreme bölekleri bar, onuň daşynda epitelioid we däneli leýkositler bilen garyşan limfoid elementlerden emele gelen gatlak bar. Daşky görnüşi boýunça tulýaremiýa granulýomalary inžekesel granulýomalaryna meňzeş, wagt geçdigiçe olarda nekroz geçýär we

birleşdiriji dokuma bilen çalyşýar. Granulematoz hadysasy çetki limfa düwünlerinde has oňat bildirýär, sebäbi ol æerde ilkinji limfadenit döwni usædr.

Döwün irinlese we æarylsa deride uzak wagtlap bitmeædn æara emele gelædr. Æaranyň netijesinde ýüze çykan ikilenji granulematoz we nekrotiki üýtgeşmeler irinlemä duçar bolmaýar.

Keseliň alamatlary. Tulýaremiýanyň gizlin döwri 1 günden 3 hepde çenli, ortaça 3-7 güne golaý bolýar. Köplenç ýagdaýlarda kesel ýiti başlaýar, duýdansyz, başlangyç (prodromal) alamatlar bolmazdan başlaýar. Üşütme ýüze çykýar, bedeniň gyzgyny 38-40 gradusa çenli ýetýär. Soň ol remittirleýji ýa-da intermitterleýji häsiæete eæe bolæar. Durnukly kellagyry, baş aýlanma, beden muskullarynda agyry, gowşaklyk ææze zykear.

Näsagyň ýüzi gyzaran we ýellenen bolýar. Gözüň we konýunktiwanyň gyzarmagy bolup geçýär. Agzyň nemli bardalarynda nokatlaæyn ganuæmeler bolup biler, dili urtlen. Kdwagt örgün duşýar: eritematoz, makulopapulýoz, rezeolýoz ýa-da petehial bolýar. Limfadenitler ýüze çykýar, olaryň ýerlesişi tulýaremiýanyň görnüşine bagly (ýokanjyň giriş derwezesine) bolýar.

Bradikardiýa we arterial gan basyşynyň aram peselmegi (gipotenziýa) bolýar. Näsaglaryň käbirinde 3-5 günde gury üsgülewük ýüze zykear. Kup ndsaglarda bagyr (ikinci günden) we dalak (5-8-nji günden) ulalæar.

Çetki ganda keseliň ilkinji gýnlerinde leækositler kadada ýa-da aram leýkositoz, leýkositar düzümi çepesüýşen, eritrositleriň çöküş tizligi (E3T) ýokarlanan bolýar. Soň gematologiki üýtgeşmeler has aýdyň ýüze çykýar: leýkopeniýa, leýkositar düzümiň aram çepesüýşmegi, limfositoz we monositoz, eritrositleriň çöküş tizligi (E3T) æokarlanan bolæar.

Irinleme görnüşindäki gaýrabylmeler gemogrammany döæbýnden æætgedædr. Tulæaremiæada ysytma döwrüniň dowamlylygy 5-7 günden 30 güne çenli ýetip biler. Keseliň umumy dowamlylygy, kuplenz æagdaæda, 16-18 gýne barabardyr.

Tulýaremiýanyň alamatlar toplumynyň görnüşü hadysanyň ýerleşişine görä tapawutlanýar:

1. Deriniň, nemli bardalaryň we limfa düwünleriniň zeperlenmegi bilen geçýän tulýaremiýa (dъwъn, эара-dъwъn, guz-dъwъn, anginoz-dъwъn).

2. Içki agzalaryň zeperlenmegi bilen geçýän tulýaremiýa (öýken, abdominal we başgalar).

3. Ýaýran görnüşi.

Geçiş dowamlylygyna baglylykda ýiti, uzaga çeken, gaýtalanýan görnüşleri tapawutlandyrylýar; agyrlýgy boýunza ýeňil, orta agyrlýkdaky we agyr görnüşi tapawutlandyrylýar.

Dъwъn (bubon) – ulseroglandulýar (dъwъn, эара-dъwъn, deri-dъwъn) görnüşi. Kuplenz, dörediji deriniň üstüne düşende emele gelýär we çetki limfa düwünleriň çişmesi bilen häsiýetlendirilýär, sebäbi ol ýerde döredijiler ýygnaýar. Bubonlar эeke we kupsanly bolup bilýär. Goltuk asty, gasyk we but limfa dъwъnleri has hem köp zeperlenýär. Keseliň 2-3 gününde düwün emele gelen limfatiki dъwъnň ýerleşýän ýerinde agyry peýda bolýar. Soňky günlerde düwün has hem ulalýar, ulzegleri 2-3 santimetrden 10 santimetre zenli эetýär. Dъwъnň agyrysý peselýär. Ony gurşap alýan deri asty ýag gatlagy az-owlak çişme hadysasyna goşulýar. Düwün aýdyň bildirýär. Düwünň üstündäki deri onuň bilen bitişmeýär we öz reňkini uzak wagtlaп saklaýar. Dъwъnň ösüşi dürli-dürli bolýar. Näsaglaryň ýarysynda ol haýal (1-4 aý) sorulýar we limfa düwünleri kadaly görnüşe geçýär. Beýleki ýagdaýlarda 3-4 hepdeden we ondan hem soň tulýaremiýa düwünleri iriňleýär, ýumşayar, olaryň üstündäki deri çişýär. Düwünleriň iriňi goýy süýde meňzeş we yssyz bolýar. Tulýaremiýa bakteriýalary iriňde 3 hepde çenli tapylýp durýar. Tulýaremiýa deşiginiň bitmesi haýal geçýär we ýara yzyny galdyryp bitýär. Kăwagt dъwъnler gataýar.

Эара dъwъn görnüşinde döredijiniň düşen ýerinde ilkinji duýujylyk alamatlary emele gelýär. Munda 1-nji günden 7-nji gъne zenli эzygiderlikde gyzyл menek, düwün, iriňsiz we iriňli gabarçak, az agyryly, gyralary gaty, çykyp duran ýara emele gelýär. Yara gara kesmejik bilen ortulýär, onuň gyralarynda ачык tozgalayan gurşaw bolýar. Çetki limfa düwünleriniň zeperlenmegi (limfadenit) ilkinji dъwъn görnüşinde gezýär.

Guz-dəwən (okuloglanduləar) görnüşü seyrekleşən dəş gelyär (1-2%), dördüncü gözün nemli bardasyna düşende emele gelyär. Oña aýdyň ýüze çykýan konjunktivit, follikulalaryň çişmesi we zeperlenen gözün nemli bardasynda eroziw ýara üýtgeşmeleri häsiýetli. Ol sarymtyl goýy iriňň bölünmegi bilen geçýär. Şikeslenme hadysasy seyrekleşen ýagdaýlarda göz perdesinde geçýär. Näsaglaryň umumy ýagdaýy agyr bolup, kesel uzaga çekýär.

Anginoz düwün görnüşü duredijiler zokanzlandyrylan suw we iämüt unumly bilen adam bedenine düşende emele gelyär. Umumy häsiýetdäki alamatlar bilen birlikde damakda aram agyrylar, ýuwundunmagyň kynlaşmagy, damagyň gyzarmasy ýüze çykýar. Badam şekilli mäsler ulalan, çişen, çalymtyl-ak reňkli örtükli. Bu örtükler kynlyk bilen aýrylýar, hörezek keseliniň örtüğine meňzeş bolýar, ýöne mäsiniň çäginde çykmaýar. Çuň çüýremeli zeperler mäsini ep-esli dargadýar we olaryň ýara yzy bilen bitmegine getirýär. Düzgün bolşy ýaly, bir mäs zeperlenýär. Näsaglarda boşun, gulakzany, goltuk asty dəwənlər emele gelýär, olar uzak wagtdan soň iriňläp biler.

Aşgazan-içege görnüşü (abdominal) mezenterial limfa düwünlerindäki çişme hadysasy bilen häsiýetlendirilýär. Umumy zäherlenme alamatlary bilen bir wagtyň içinde tutgaý görnüşli we üznüksiz agyrylar, ýürek bulanma, gaýtalanýan gusmaklyk, işdärsizlik ýüze çykýar. Göbegiň töwereginde agyry bolýar we seyrekleşen bolmadyk halatlarda gözün gyjyndyrylma alamatlary ýüze çykýar. Hor adamlarda kəhalatlarda ulalan mezenterial limfa dəwənləri barlananda ele bildirýär. Bagyr we dalak ulalýar.

Öýken görnüşü howa-tozan geçiş ýolunyň netijesinde ýüze çykýar. Bu ýagdaýda kesel iki görnüşde : bronhda we öýkende geçip bilýär.

Bronhda geçýän görnüşde döş kapasasynyň limfa düwünleri zeperlenýär (bronhial, paratraheal, mediastinal), aram häsiýetdäki umumy zäherlenme alamatlary, döşde agyrylar, gury bronhial üsgülewük ýäze çykýar. Öýkende gury hyňhyldylar eşidilýär. Kesel 10-17 gün dowam edýär we sagalma bilen tamamlanýar.

Öýkende geçýän görnüşü ýiti başlanmagy, aýdyň ýüze çykan

umumy zäherlenme alamatlary we dowamly geçişi (2 aý we ondan hem köp) bilen häsiýetlendirilýär. Näsaglar gury ыsgыlewыge, seýrek ыagdaыda ыgly ыsgыlewыge, döşdäki agyrylara arz edýärler. Eşidiş barlagynda gury we ыgly ownuk köpürjikli hyžžyldylar eşidilýär, öýkeniň rentgenologiki barlagynda ulalan kökýany, paratraheal we mediastinal limfa düwünleri tapylýar. Öýken dokumasyndaky şikeslenme üýtgeşmeler öjaklaýyn häsiýete eýe, seýrek ýagdaýda lobar ýa-da dissminirlenen häsiýetde bolýar.

Tulýaremiýa пневмониýasy gaýtalanmaklyga we bronhoektaziýa, abseslere, plewritlere, ıaken gangrenalaryna, kawernalar (öýkeniň zeperlenen bölekleriniň çüýremesi) görnüşindäki gaýrýzımelere eltýär.

Ýaýran görnüşini gowşak näsaglarda ýüze çykýar. Onuň ýüze çykyşy ýerli üýtgeşmeler bolmazdan gezeýär. Kesel durnukly kellağyry, umumy gowşaklyk, beden etlerinde agyry, bedeniň gyzgynynyň 39-40 gradusa çenli ýokarlanmagy bilen geçýär. Dowamlylygy 3 hepde çenli bolan nädogry remittirleýän beden gyzgyny häsiýetli.

Näsaglaryň aňy bulaşyk, samramaklyk, arterial gan basyşynyň peselmegi, ýürek urgularynyň tutuksylygy, gan-damar urşunyň durnuksyzlygy häsiýetli. Ilkinji günlerde gepatosplenomegaliýa ýüze çykýar. Ganda aram ýüze çykan leýkositoz, leýkositar düzüminiň çepe süýşmegi, eritrositleriň çöküş tizliginiň (E3T) 40-50 mm. sagada zenli ýokarlanmagy belleniýär.

Keseliň möwjän döwri köp näsaglarda rozeolýoz örgün emele gelýär, örgün elde we aýakda, ýüzde, boýunda, döşde ikitaraplaýyn meňzeş ýerleşýär (“ellik”, “jorap”, “ýaka”, “maska” görnüşde). Ýuwaş-ýuwaşdan örgün gyzgylt-mis öwüşgine geçýär, 8-17 günden ýitip gidýär. Bu görnüşini gaýrýzımelilerine ikilenji пневмониýa, meningit, meningoensefalit, ýokanç psihoz, miokardiodistrofiýa, poliartrit, keseliň gaýtalanmagy degişli.

Keseliň netijesi. Дызгын bozunza keseliň netijesi oňat. Ölümlü netije 0,5%-den geçenok we diňe ýaýran, öýken hem-de abdominal görnüşlerde duş gelýär.

Keseli anyklamak. Tulýaremiýanyň anyklanylyşynda keseliň

ýüze çykyş alamatlaryny göz önünde tutmakdan başga-da, oňat ýygnaýan epidemiologiki anamnez uly ähmiýete eýedir.

Keseliň kesgitlemesinde subut etmek ızın biologiki, serologiki we allergologiki barlag usullary ulanylýar. Biologiki usulda barlaghana haýwanlary düwnüň punktaty bilen  aranyň  algysy, konýuktiv suwuklygy ganyň kömegi bilen  okuşdyrylýar. Barlag maddasy barlag ge irilý an haýwanlaryň (suw doňuzjyklary, ak sy anlar) deri astyna  a-da guz nini  ine goýberilýar. Ýokuşdyrylan haýwanlar 3-4 g nde ýa-da ondan hem gi  tulýaremiýadan  ly rler.  len haýwanlaryň agzalaryndan  algylar taýýarlanylýar we  tli i mitlendirijide d redijini almak   in ekilýar. Tulýaremiýanyň d redijisini tapmak usuly a ratyn howply ýokan lar b l miniň enjamlaşdyrylan ý rite barlaghanasynda ge irilýar.

Serologiki usullardan tul aremi a diagnostikumyny ulanmak bilen ge iril  n AT ulanylýar. 1:100 we ondan hem  okary bolsa anyklaýyş titr hasaplanylýar. GGAT has du gur hasaplanylýar.

Tul aremi a antigeni tulýarinli ge irilý an deri-allergiki barlagy anyklanylşyň i ki usuly bolup hyzmat ed  r (0,1 ml deri  izine), ol 3-5 g nden pozitiw bolýar. T sirle m niň hasabaty 24-48 sagatdan ge irilip ba lanylýar.

Keseliň aratavudy. Ilki bilen gyrgyn keselini we onuň d rli formalaryny, otlybaş keselini, wulgar limfadeniti, felinozy, Winsentiň anginasyny, h rezegi, in ekeseli, gripi,  rg nli, garyn we gaýtalanýan garahassalyklary, gyzzyrmany, sepsisi we ba galary ink r etmeli.

Keseliň bejerili i. Tul aremi aly n saglar bejerilende antibakterial dermanlar esasy orny tutýar. Olardan i  netijelisi streptomisin, tetrasiklin we hloramfenikol. Streptomisin g nde 1,0 gr 8-10 g n ň dowamynda bellenilýar.  yken we ýaýran g rn  lerinde streptomisiniň g ndelik m  beri 2,0 gram. Tetrasiklin g nde 2,0 gram m  berde, doksisiklin – 0,2 gram g nde, hloramfenikol 2-2,5 gram g nde bellenil  r. Bejergi uzak wagtlap ge iril  r. Bedeniň gyzgyny kadala andan soň antibakterial 5-7 g n dowam etdiril  r.

Uzaga  eken g rn  şinde antibiotikler we waksina bilen

kombinirlenen bejergi gurkezilen. Sanjymy deri izine, deri astyna, muskul izine əa-da damar izine her sanjym 1-15 mln mikrob bedenjikleri 3-5 gьn aralyk bilen gezirədrler, bejerginiñ tapgyry 10-15 sanjym.

Ýöne soňky döwürlerde amatsyz allergiki netijeleri bolany sebäbi sanjym bejergisi kьn geçirilmeyär.

Etiotrop bejergi bilen birlikde patogenetiki bejergi hem geçirilýär, oňa dezintoksikasion, stimuilirleyji we giposensibilizirleyji bejergi degişli. Başga-da ýerli bejergi hem gezirilədr (kompresler, əylylykly emler), gurkezme boəunza hirurgiki usullaryñ ulanylmagy (iriñlän düwünleri kesmeklik).

Tulýaremiýanyñ enzootiki ojaklarynda wajyp ədreler gemrijileri we geçirijileri ýok etmek, awlanylyan gemrijileriñ sanyny sazlamakdyr. Suw üpjünçilik çeşmelerini, ambar jaýlaryny, iýmit dükanlaryny, öýleri gemrijileriñ aralaşmagyndan gorap saklamak tuləaremiəa garşy çäreleriñ ulgamynda wajyp orna eəedir.

Tulýaremiýanyñ tebigy ojagynda diri attenuirlenen waksina bilen ilata köpçülikleýin meýilleşdirilen sanjym işlerini gezmek uly dьmizete eəe bolup durəar. Ony deri ьstьne bir gezek sanəəarlar, 5-7 gьni we 12-15 gьni sanjymy barlaəarlar. Negatiw netijede sanjymy gaətaləəarlar. Sanjym 5 əyla zenli, seərek halatda 10 əyla zenli immuniteti üpjün edýär. Sanjym emini tulýaremiýa boəunza enzootiki əerlere möwsümleýin işe ýa-da dynç alša gidədn adamlara gezirədrler. Tuləaremiəa boəunza amatsyz bolan etraplaryñ ilatyna wagyz-əndew işleri gezirilədr.

GYZZYRMA (MALƏARIƏA)

Gyzzyrma ýönekeyje döredijiler tarapyndan döredilyän, gan üsti bilen ýokuşýan kesellere degişli bolup, döwürleýin geçişi, bedeniñ gyzgynynyñ tutgaý görnüşli ýokarlanmagy hem-de tutgaý aralykdaky ýagdaýlar, nəsagyñ bagrynyñ, dalagynyñ ulalmagy, ganazlylyk alamatlary bilen häsiyetlendirilýär.

Taryhy maglumatlar. Gyzzyrma adamlaryñ gadymy kesellerine degişli bolup, köp halkyñ edebi ýadygärliklerinde öz

bolýanyň tapypdyr. Gadymy grek lukmanlary Empedokl we Gippokrat üýtgäp duran alamatlary bolan beden gyzgynynyň her 1-2 günden tutgaý görnüşli ýokarlanýandygyny ýazyp geçipdirler. Gippokrat bu keseli ýokary beden gyzgyny bilen geçýän keselleriň toparynda öwrenipdir. Abu Aly Ibn Sinanyň ýazgylarynda üçgünlük we dörtgünlük gyzzymalar barada giňişleýin durlup geçilýär. Olaryň sebäpleri we bejergisi giňden aýdyňlaşdyrylýar. Ýewropada ilkinji gezek 1640-njy ýylda lukman Huan del Wego gyzzyrma bilen kesellän näsagy hin agajynyň gowagynda ergin ýasap bejeripdir. Bu agajyň bejeriş häsiýetleri bolsa, ondan hem ön Perunyň ýerli halkyna mälüm bolupdyr. Henewaly lukman Morton 1696-njy ýylda bu keseliň aýratyn görnüşini girizip, hin agajynyň bejeriş häsiýetleriniň bardygyny esaslandyrypdyr. 1717-nji ýylda italýan alymy Lansizi batgalygyň zäherli bugarmalary bilen baglanyşdyryp, mala ariä – “hapalanan, zaşalanan howa” diäip at berädi.

1880-nji ýylda fransuz lukmany Laweran Alžirde bolan mahaly gyzzyrmanyň döredijisini tapypdyr.

Ondan soň gyzzyrmanyň döredijileriniň dürli görnüşlerini äbe zykarypdyrlar. 1885-nji ýylda C.Golgi Plazmodi vivax we Plazmodi maläria bardygyny anyklapdyr. 1889-njy ýylda N.A.Saharow, 1890-njy ýylda E.Marehifawa we A.Gelli Plazmodi falsiparum barada azyppdyrlar. 1922-nji ýylda Afrikada Stefans gyzzyrma döredijisiniň 4-nji görnüşini – Plazmodi owaliny azyppdyr.

1897-nji ýylda R.Rass kesel döredijileri Anofeles urugyna degişli bolan çybynalaryň ýokuşdyrýandygyny anyklapdyr.

Häzirki döwürde gyzzyrma keseli dünýäniň 90 döwletiniň çäklerinde ýaýrandyr, Sahara çöllüginin günortasynda, Afrika döwletleriniň ýarysynda bu kesele duş gelinýär. Bütün dünýäde 2 milliarddan gowrak adamyň şu kesel bilen kesellemeklik mümkinçiligi bar.

Gyzzyrma ýylda 1,0-2,0 mln adamyň ömür tanapyny kesýär, olaryň 50% gowragyny Afrika ýurtlarynyň ilaty düzýär. Gyzzyrma diňe bir ösüp gelýän nesliň beden we ruhy taýdan ösüşine zyýan ýetirmän, eýsem maddy-hal ýagdaýynyň ösmegine hem zyýan aetirädi.

Kesel durediji barada. Gyzyrmanyň döredijisi ýönekeýjelere degişli bolup, Apicomplex görnüşiniň Sporozoo synpyna, Plazmodiidea maşgalasynyň Plazmodiýa urugyna degişlidir.

Adaty şertlerde adamda gyzyrmany ýönekeýjeleriň 4 görnüşü döredýär: *P. vivax* – ызгынлык gyzyrmanyň döredijisi, *P. ovale* – ovale gyzyrmany dörediji; *P. malariæa* – дуртгынлык gyzyrmanyň döredijisi; *P. falsiparum-falsiparum* эа-да tropiki gyzyrmany durediji.

Gyzyrmany durediji gatlakdan, subplazmadan, эадродан, iэmit siңdiriji wakuoldan we käbir döwürlerde gyzygt-goňur meneklerden ybarat bolýar.

Döredijiniň ösüşi eýesiniň çalyşmagy bilen amala aşyrylýar: jynsly ösüşi ýa-da sporogoniýa ahyrky eýesiniň Anofeles neslinden bolan urkaçy çybynyň bedeninde bolýar, jynssyz ösüşi ýa-da şizogoniýa aralyk eýesiniň adam bedeninde bolup geçýär. Mugthorjalar Anofeles neslinden bolan çybynlara gyzyrma bilen kesellän näsaglaryň ýa-da ýönekeýjeleri göterijileriň ganyny soranda ýokuşýarlar. Gan soranda çybynyň aşgazanyna ýönekeýjeleriň jynsly görnüşleri – erkek we urkaçy gametositler düşýärler. Çybynyň bedeninde olaryň tohumlanmasy bolup geçýär, ýagny sporozoitleriň döremegine getirýär, olar bolsa adama kesel ýokuşdyrmaga ukyplydyrlar.

Çybyn çakanda sporozoitler adam bedenine düşüp, 15-45 minudyň içinde ganyň akymy bilen bagra düşýär we bagyr öýjüginin içine aralaşyp, ekzoeritositar şizontlara öwrülýär. Ösmegiň we köpsanly bölünmekligiň netijesinde dörediji bagyr öýjüginin içinde münlerçe ownuk bir ýadroly görnüşleri – merozoitleri döredär.

Bölünme hadysasy gutarandan soň, merozoitler bagyr öýjüklerini taşlap, eritrositlere aralaşyp, eritrositar şizogoniýa başlanýar. Preritrositar şizogoniýanyň bagyrdaky iň az dowamlylygy: *P. falsiparum* эzin 6, *P. vivax* эzin 8, *P. owale* эzin 9, *P. malariæa* эzin bolsa 15 гьндыр.

Gyzyrmanyň *P.vivax* we *P.ovale* sporozoitlerinden dörän ähli dokuma görnüşleri ýa-da olaryň bir bölegi uzak wagtlap

gepotositlerde dynçlyk ýagdaýynda saklanyp biler we şondan soň olar bölünmekligiň netijesinde merozoitleriň döwrüne ýetip, eritrositlere aralaşmak ukybyna eýe bolýar. Oňa “ukudaky” görnüşler ýa-da gipnozoidler diýilýär. Gyzyrmanyň tropiki we dörtgünlük görnüşinde döredijiniň “ukudaky” görnüşleri ýokdur, şonuň üçin hem olaryň gizlin döwri gysga bolýar.

Dörediji eritrositiň içinde ussyp, merozoitleri düredär, olar ilkibaşdaky eritrositi dargadyp, täze eritrositlere geçip, şizogoniýany gaýtalaýarlar. Mugthorlaryň eritrositlerde ösüş dowamlylygy dörtgünlük gyzyrmada 72 sagada, beäleki ыыыsinde 48 sagada deňdir.

Merozoitleriň käbir bölegi eritrositlerde jynsy görnüşlere – urkaçysyna we erkegine öwrülýärler. Mugthorjanyň galan jynsy ösüş çybyn geçirijiniň bedeninde bolup geçýär.

Gyzyrmany döredijiniň adam bedeninde saklanmak möhleti dürli görnüşleri üçin dürlüdür. Bejergi gezirilmedik halatynda P.falsiparum – 2 ayla zenli, P.vivax – 3 aýl, P.ovale – 4-5 ayla zenli saklanar. P.malaria adam bedeninde onlarça aýl a-da ıııırlık hem saklanyp biler.

Epidemiologiasy. Adaty şertlerde gyzyrma ojaklaýyn ýaýramaga ýakyn antroponoz, gan ыsti bilen gezэдн keseldir. Ganynda plazmodiýeleriň gametositleri bolan näsaglar keseli aаradyjylardyr.

Kesel ganyň üsti bilen, ýagny Anopheles urugyndan bolan ýokuşdyrylan urkaçy çybynyň çakmagynda geçýär. Adam bedenine sporozoitler gyzyrma keseli bilen kesellän donoryň gany goýberilende ýa-da ýokuşan gan bilen arassa bolmadyk abzallar ulanylanda hem geçip bilýär. Şeýle-de gyzyrmaly näsag eneden çaga, köplenç, dogrum wagtynda aа-da seәrek aagdaәlarda guwrelilik duwrınde embrionyň üstünden geçýär.

Keseliň ojaгыnda ýaş çagalaryň kesele duýgurlygy ýokarydyr. Köp zoonoz görnüşli plazmodilere adamyň duýujlygynyň ýoklugy genetiki şertlendirilendir. Günbatar Afrikanyň yerli ilatynyň P.vivaxa, S-gemoglobulini göterijileriň we glukoza 6 fosfatdegidrogenazanyň

(GGFDG) yetmezçiligi bolan adamlaryň *P.falsiparuma* duýujylygy ýokdur.

Gyzzyrma özboluşly geçýär, adaty yssy şertlerde, tomus paslynda 1,5-3 aýa çenli, subtropiki zolaklarda 5-8 aýa çenli dowam edýär. Tropiki ýerlerde bolsa ýylyň ähli döwründe duş gelýär.

Gyzzyrma bilen kesellän adamda görnüşine mahsus durnuksyz immunitet döreýär, şol sebäpli hem birnäçe wagtdan keseliň gaýtalanmagy, ýokuşmaklygy mümkin.

Keseliň döreýiş we ösüş yzygiderliligi. Gyzzyrmanyň ähli görnüşlerinde dokumalaýyn şizogoniýa gizlin düwre gabat gelýär hem-de hiziň hili alamatsyz geýýär. Keseliň alamatlary mugthorjalaryň ganda köpelmegine bagly bolýar.

Keseliň gizlin döwrüniň ahyrynda düwredn dokumaly merozoitler gana düşýär, eritrositleriň içine aralaşyp, onda şizogoniýa başlanýar we keseliň alamatlary ýüze çykýar. Eritrositar şizogoniýanyň dowamlylygy üçgünlük, tropiki, ovale gyzzyrmada 48 sagada we durtgynlyk gyzzyrmada 72 sagada deňdir.

Gyzzyrma paroksizmi (gyzzyrmanyň tutgaýy) – bu dargan eritrositlerden boşan pirogen faktorlar toplumynyň täsiri netijesinde bedeniň sensibizirlenmegine jogap bermegidir. Gyzzyrmanyň plazmodiýalary eritrositlere zeper ýetirýärler, Hb dargadyp, gyzzyrmanyň menegini döredýärler, ol bolsa gemoglobiniň eremegine getirýär. Netijede, ganazlyk ýetmezçilik, agzalarda we dokumalarda gormonal deňagramlyk bozulýar. Parazitemiýanyň ýokary derejesinde, beýniniň we beýleki içki agzalaryň kapillýarlarynda zeper ýeten eritrositleriň toplanmagynda fibrin sapajyklarynyň ýelmeşmegi bilen terminal gan damarlary dykylýar, şeýlelikde, gan damarlarynyň geçirijiliginiň ýokarlanmasy netijesinde kelle beýnisiniň çişmegi, böwrek anoksiýasy, böwregiň kanalyklarynyň epiteliýasynyň çüýremesi, ýiti böwrek yetmezçiligi, bagyr öýjükleriniň çüýremesi, böwrek üsti mäsiniň ýiti yetmezçiligi we beýleki bozulmalar ýetmezçilik ýokar.

Keseliň alamatlary. Adamdaky gyzzyrma keseliň döredijisiniň 4 sany görnüşine baglylykda keseliň dört görnüşini bellenilýär: üçgünlük, tropiki, dörtgünlük we ovale gyzzyrmasy.

Kesel ilkinji yüze çykma, şeýle-de gaýtalanýan görnüşde geçýär. Keseliň ýeňil, orta agyr, agyr we örän agyr derejelerini tapawutlandyryrlar. Soňky tropiki gyzzymada gabat gelip, gaýrüzülmeler bilen utgaşýar (gyzzyma komasy, ýiti böwrek ýetmezçiligi, gemoglobulinuriýaly ysytma, öýken çişmesi, gepoglikemiýa we ş.m.). Kābir immuniteti güýçli adamlarda kesel göteriji (latent) görnüşinde geçýär. Döredijileriň iki we ondan köp görnüşi ýokuşan adamlarda garyşyk kesel döreýär. Gyzzyma ýokanç keselleriň beýleki görnüşleri bilen hem utgaşyp biler (mikst).

Keseliň gizlin döwründen soňra (görnüşine baglylykda 1 hepdeden 6 hepde çenli) başlangyç alamatlar (prodromal) ysgynsyzlyk, agzyň guramaklygy, kellagyry, bedeniň gyzgynynyň ýokarlanmagy, endam-janyň owranyp barmagy, ýürek bulanma, içgeçme ýaly alamatlar bilen yüze çykyp biler. Bu döwrüň dowamlylygy birnäçe sagatdan, birnäçe gýne zenli zekip biler, эңне дurtгынлык gyzzymanyň başlanşy ýiti paroksizmlerden (gyzzyma tutgaýy) başlanýar.

Gyzzyma tutgaýy “üşütme”, “gyzgyn”, “derleme” düwürlerden durçar. Umumy dowamlylygy 1-2 sagatdan 12-17 sagada zenli, tropiki gyzzymada ondan hem dowamly bolçar.

Gyzzymanyň tutgaýy başlanda güýçli üşütmeden başlanýar, näsag dişini şakyrdaçar, ыстыни eline ilen zat bilen эарçar, бьренэдр.

Näsagyň derisi solak, sowuk, бүдүр-сүдүр (gazyň derisi ýaly), bedeniň gyzgyny 39-40 gradusa zenli эokarlançar, ol 10-15 minutdan 2-3 sagada zenli dowam edэдр.

Soňra bedeniň gyzgyny has-da эokarlanyp, gyzgyn düwürне geээдр. Kellagyrysy гьэзленip, beden etlerinde agyry, suwsuzlyk alamatlary yüze çykýar, käwagt gaýtarýar, samraýar, ýüzi gyzarýar, derisi gyzgyn, guraksy bolýar, tahikardiýa, ýokary gyzgynlyk, çagalarda tutgaýlaryň bolmagy hem mümkin.

Birnäçe wagtdan soň bedeniň gyzgyny aşaklap, güýçli derlemek belleniýär, egin-eşigi, düşegi derlemekden öl-myňňyk bolçar, bedeniň gyzgyny birden aşaklaýar, aşaky ölçeglere ýetýär. Gyzgynyň gaýtmagy bilen umumy ýagdaýy gowulaşýar, emma ysgynsyzlyk saklançar, guzi ukuda bolçar, kuplenz uklаçar.

Tutgaýdan soň apireksiýa döwri (bedeniň gyzgynynyň kadalaşmagy) başlanýar. Bu döwürde näsaglaryň umumy ýagdaýy gowulaşýar. Keseliň agyr ýagdaýlarynda apireksiýa döwründe hem subfebril gyzgynlylygyň saklanmagy mümkin.

Gyzzyrmanyň üçgünlük we dörtgünlük görnüşi üçin paroksizmler irden we gündiz, tropiki gyzzyrma günün dürli wagtynda bolup geçýär, bu ganda kesel döredijileriniň dürli ösüş döwürleriniň bilelikde saklanýanlygy bilen düşündirilýär. Ovale gyzzyrmanyň tutgaýy diňe agşamlaryna bolýar.

2-3 tutgaýdan soň näsagyň bagry we dalagy ulalýar, әңне dalagy bagra gurd has uly ulzeglere әетәдr.

Eritrositleriň köp dargamagynyň netijesinde bilirubiniň derejesi ýokarlanýar, gemolitiki sarylama, ganazlyk döreýär. Şeýlelikde, deri örtügi we nemli bardalar solak-sary reňkde bolýar.

Kesel muwjdp başlanda ysgynsyzlyk, anemizasiýa bolýar, paroksizmleriň sany kupelәдr.

Kәbir bejergi almadyk әa-da doly bejergi gezirilmedik ndsaglarda 1-nji tutgaýdan soň dürli wagtyň dowamynda keseliň gaýtalanmagy mümkin. Keseliň gaýtalanmagynyň аýratynlyklaryna mahsus bolan gyzzyrma tutgaýynyň bolmagy onuň gysga wagtlap dowam etmegidir.

Agzalan keseliň geçiş аýratynlyklary әhli gyzzyrma keselleri үçin umumy bolýar. Şonuň bilen birlikde olaryň görnüşlerine baglylykda kәbir аýratynlyklary bellenilәдr.

Бзгьnlәk gyzzyrma. Kesel gysga gizlin döwründen (10-20 gün) ýa-da uzaklaşan gizlin döwründen (6-14 аý) soňra ýiti başlanýar.

Prodromal alamatlar: üşütmeklik, subfebrilitet, endam-janyň owranyp barmagy, kellagyry, kәhalatlarda 2-5 gün dowamlylykda dogry däl görnüşli ysytma ýüze çykýar. Adaty paroksizm gүnaşadan gaýtalanýar. Köplenç, ьзгьnlәk gyzzyrma гьnlә I ýarymynda üşütmeklikden başlanәдr. Bedeniň gyzgyny 39-40 gradusa çenli ýokarlanýar. Soňra gyzgyn döwri bilen çalyşýar, bedeniň gyzgyny 41 gradusdan hem gezzәдr. Gyzzyrma döwri 6 sagada çenli saklanyp biler. Soňra derlemeklik döwri başlanýar, dowamlylygy 1-2 sagat.

Kesel başlandan 10-14 gün geçenden soňra bagryň we dalagyň ölçegleriniň ulalmagy, ganazlyk ýüze çykýar. Paroksizm tutgaýlar 4-6 hepde çenli dowam edädr. Mahsus bejergi alynmadyk sagdaşlarda kesel gaňtalanyp biler (2 aňa çenli aralykda ýa-da 6-8 aýdan soňra). Üçgünlük gyzzyrmanyň seýrek duş gelýän gaýrlyzlygy hirurgiýa kömegine mätäç dalagyň ýarylmagydyr.

Ovale gyzzyrma. Bu gyzzyrma kup tarapdan ýygynlyk gyzzyrmanyň geçişine meňzeş. Aratapawudy onuň ýeňil geçmegindedir. Gizlin döwri 7-12 gün (gysga gizlin döwürli görnüşi) ýa-da 6-14 aý (uzaklaşan gizlin döwürli görnüşi). Paroksizmler gūnaşadan aňsamlaryna tutýar. Dalak gaty haýal ulalýar, birnäçe hepde geçenden soňra-da dalagyň ölçegi kān bir ulalmaýar. Bagyr biraz ulalýar, ellāniñde duýgur bolýar.

Durtgynlyk gyzzyrma. Gizlin döwri dowamly – 25 günden 42 güne çenli. Başlangyç döwri ýok, kesel paroksizmlerden başlanýar. Keseliñ alamatlary ýüze çykanynda-da köp halatlarda kesel duredijileri gandan tapyp bolmaýar. Paroksizm duwri has dowamly gezerip, 3-nji gün bolýar. Dalagy ýuwaş-ýuwaşdan ulalyp, keseliñ uzaga çekýānlygy sebāpli uly splenomegaliýa bolýar. Köp halatlarda 8-14 tutgaýdan soň, gyzzyrmanyň derman serişdelerini ulanmazdan, öz-özünüñ geçip gitmegi mümkin. Ýöne kāhalatlarda eritrositar şizogoniýanyň pes ýagdaýda geçýānlygy sebāpli, uzak wagt ýa-da bütin ömrüne dowam edýar. Gaýrüzülmelerinden duş gelýān böwrek alamatlary örän agyr geçýar. Nāsagda ýaýraýān çiş, gipoproteinemiýa ýüze çykýar, derman serişdeleri hem kömek etmeýar.

Tropiki gyzzyrma. Bu keseliñ has agyr we köp duş gelýān görnüşi bolup, 98% çenli ölümçilik şu görnüş bilen baglydyr. Gizlin döwri 8-16 gūn. Prodromal-başlangyç döwri kellagyry, mialgiā, üştmeklik, ýürek bulanma, içgeçme ýaly alamatlar bilen başlanýar. Bedeniñ gyzgyny ýokarlanýar. Bu döwrüñ dowamlylygy birnäçe sagatdan birnäçe güne çenli çekýar. Birnäçe günden soňra mahsus bolan paroksizmler başlanýar. Paroksizmleriñ esasy aýratynlygy güýçli üşütmeklikdir. Kāhalatlarda gyzzyrma duwri üşütmesiz hem

gezip bilədr. Bedeniň gyzgyny salt 39-41 gradusa zenli əokarlanəar we 12-24 sagada zenli dowam edədr. Bedeniň gyzgynynyň ýokarlanmasy adaty paroksizmlerden (günaşa) başga-da günde, kähälatlarda bolsa 1 günüň dowamynda 2 gezek ýa-da elmydama ysytma hem bolup biler. Uzaga çeken ýagdaýlarynda apireksiya döwründe hem subfebrillitet bolup biler. Eýýäm birinji tutgaýdan soňra ganazlyk ýüze çykýar, bagryň we dalagyň ulalmagy 1 hepdeden soňra bellenilýär. Bu döwürde näsagyň saralmagy, giperfermentemiya bolup biler.

Serebral gyzzyrma ýa-da gyzzyrma komasy keseliň agyr gaýrüzülmesidir. Munuň geçişinde somnolensiya, sopor we koma döwürlerini tapawutlandyrərlar. Kähälatlarda ol duwürden beəleki duwre geçişini kesgitläp bolanok. Koma döwründe aň yok, arefleksiya, göreji giñelen bolýar. Bedeniň gyzgyny somnolensiə duwrgünde intermittirlenen, sopor we komada dogry däl ýa-da mydamalyk görnüşde beýgelyär. Ganyň barlagynda mugthorjanyň dürli döwürdəki ösüşü, eritrositleriň çöküş tizliginiň (E3T) əokarlanmasy, leəkositoz neətrofilləoz bilen aýdyň bildirýän ganazlyk alamatlary ýüze çykýar.

Öýken çişmesi. Tropiki gyzzyrmada ölüme getirip bilýän sebäpleriň biri öýken kapillýarlaryň gatlagynyň geçirijiliginiň ýokarlanmasy, şeýle-de näsaga biçak köp erginleriň goýberilmegidir.

Gipoglikemiə agyr ýagdaýlarda bagyrda glýukogeneziň bozulmasy-peselmesi, kesel döredijileriň glýukozany ulanmagy we insuliniň çykyşynyň gəəzlenmesi netijesinde bolup biler. Kähälatlarda gipoglikemiya hininden soňra hem dörəp biler. Asidoz bilen häsiyetlendirilýär.

Əiti buwrek əetmeziligi, köplenç, komatoz görnüşü bilen utgaşyp, peşewiň mukdarynyň azalmagy, peşew bölünip çykmazlygy, azotemiya, giperkaliemiya, asidoz ýüze çykýar. Peşewde proteinuriya, silindruriya, piuriya, mikrogemoturiya bellenilýär. Öz wagtynda doly we dogry bejergi geçirilende böwregiň işjeñliginiň kadalaşmagy duş gelyär.

Əiti gemoliz əa-da gemoglobinuriəaly ysytma əokary parazitemiə netijesinde retikuloendotential ulgamynyň güýçlenmegi,

immun şikeslenme üýtgeşmeleri, eritrositleriň birden we köp böleginiň dargamasy, şeýle-de hinin we sulfanilamid serişdeleri bilen bejerilende ýüze çykyp, ýiti damar içindäki gemolize bagly bolýar. Gyzly üşütmeklik, bedeniň gyzgynynyň ýokary derejelere ýetmegi, biloňurganyň agyrmaklygy, muskulynyň agyrysy, sarylama, öt garyndyly gusuk bilen häsiýetlendirilýär. Peşewiň reňki goýy-goňur reňkde bolýar, biraz durandan soň 2 gatлага булнэдр (эокаркы – dury, gyzyly şerabyň reňki ýaly, aşakdaky – ganly detritden, dänejik we galyň silindrlerden ybarat bolan goýy-goňur çökündi). Soňra ýiti böwrek ýetmezçiligi döreýär.

Gyzzyrma algidi – tropiki gyzzyrmanyň seýrek duş gelýän gaýrňzylmesi, эоканзлы-здherlenme şogy bilen geçýän gan damarlarynyň agyr ýetmezçiligi. Bedeniň gyzgyny birden pese düşýär. Aňy saklanan, gözi içine giden, daşy gögeren, deri örtügi sowuk, gögümtil, sowuk der bilen örtülen bolýar. Arterial gan basyşy kesgitlenmeýär, damar urşy sapak şekilli. Wagtynda bejerilmese heläkçilige getirэдр.

Gemorragiki görnüş tropiki gyzzyrmanyň seýrek gabat gelýän gaýrňzylmesidir. Ýokançly-zäherli şoguň we ýaýran damar içki lagtalanma alamatlar toplumynyň deri örtüğünde, içki agzalarda we kelle beýniniň merkezlerinde, böwrek üsti mäsinde ganöýmeleriň bolmagy bilen häsiýetlendirilýär.

Güwreli aýallarda gyzzyrma keseli, kuplenz, serebral gyzzyrma, agyr ganazlylyk bilen geçýär we ýokary ölümçilige getirýär. Çaga ýokuşanda, kuplenz, uli zaga dogulýar ýa-da çaga wagtyndan öň dogulýar, şeýle-de çaganyň ösüşine zyýan ýetirýär. Çagalarda-da (esasan 3 ýaş çenli) kesel agyr geçýär.

Keseli anyklamak. Keseliň kesgitlemesi epidemiki maglumatlaryň we barlaghana barlaglarynyň esasynda goýulýar. Gyzzyrmanyň geçişinde gyzgyn ýokarlanma tutgaýlary, gyzly üşütmeklik, bedeniň gyzgynynyň has ýokary derejelere ýetmegi, onuň yzy bilen derlemegi, tutgaýyň 1-2 günden ýene-de gaýtalanmagy, bagryň we dalagyň ulalmagy bellenilýär.

Keseliň aratapawudy brusellёoz, sepsis, garyn garahassasy we garahassa meňzeş keseller bilen geçirilýär. Emma hiç bir beýleki

ýokançly kesellere gyzzyrmadaky əaly gyzzyrma tutgaalary həsietli dıdır.

Barlaghana anyklaýşda ganyň ýogyn damjasy we çyrşak taýýarlanýar. Ondan döredijileriň tapylmagy gyzzyrma keseliniň bardygyny takyklaýar. Gany barlamaklygy bedeniň gyzgynynyň ýokarlanmasy we kadalaşma ýagdaýynda geçirmek maslahat berilýär. Gyzzyrmanyň anyklaýşynda, şeýle-de serologiki barlaglardan immunofloresensiä usuly, gıni dı gemagglütinasiä usuly ulanylýar.

Keseliň bejerilişi. Gyzzyrma keselinde bejergi işleri toplumlaýyn bolmalydyr. Keseliň agyrlygyny kesgittläp we gaýgızmelerini anyklap, dogry bejergi bermek keseliň ýaramaz netijeleriniň öňüni alýar. Derman serişdeleri saýlananda döredijä baglylykda hem-de ndme maksat bilen berýäniňi bilmek hökmandyr. Bejergide goýberilýän ýalňyşlyklar näsagy heläkzilige getirip biler. Zerur derman serişdelerini kesele gıman edileninden soň berip başlamalydyr. Eger näsag derman içeninden soňra 30 minudyň dowamynda gaýtarsa, onda dermany täzededen içirmeli. Eger-de 30-60 minudyň içinde gaýtarsa, goşmaça dermanyň ýarym mukdaryny bermeli.

Ndsaglary bejermek birnde ugurlara bılýnđr, olara:

1. Gyzzyrmanyň tutgaalaryny ok etmek;
2. Ёзгьnlьk we ovale gyzzyrmasynda kesel döredijiniň “ukudaky” görnüşine täsir etmeklik, keseliň gıcki gaýtalanmasynyň öňüni almak;

3. Gyzzyrmanyň öňüni almak, ýagny ýokanç keseliň geçişini togtadýan serişde bilen gametositleri ýok etmeklik degişlidir.

Biziň şertlerimizde amalda, kuplenç, döredijiniň jynssyz görnüşlerine şizotrop derman serişdeleri ulanylanda, olar 2 topara bölünýär:

1. Gemotoşizotrop derman serişdeleri – döredijiniň eritrositar döwrüne täsir etmeklik üçin, köplenç, esasy ulanylýany hlorohin (delagil). Üçgünlük gyzzyrma gematoşizotrop derman serişdesi Hlorohin difosfat (delagil) bilen (150 mg ýa-da 300 mg gerdejik görnüşde) standart bejerginiň shemasy boýunça bejerilýär.

Uly adamlar üçin bejergi 25 mg/kg üç günün dowamynda:

1-nji gün – 10 mg/kg, iki gezek, 6-8 sagat aralykda;

2-nij gün – 10 mg/kg, iki gezek, 6-8 sagat aralykda;

3-nji gün – 5 mg/kg bir gezek (jemi $10+10+5=25$ /kg).

2. Gistoşizotrop derman serişdeleri – döredijiniň dokuma döwürlerine täsir etmeklik üçin primahin günün dowamynda 1 gezek 0,015 gr (0.25 mg/kg) möçberde 14 gün berilýär ýa-da hinosid 0,03 gr (1 gezek) 10 günün dowamynda üçgünlük we owale gyzyrmada berilýär.

Keseliň ähli ýaşdaky we dürli agramdaky adamlarda duş gelýänligini hem-de häzirkî döwürde kesel döredijiniň gemotoşizotrop täsir ýetirýän dermanlara (köplenç, delagile) durnuklylygyny (kabal etmezligini) göz önünde tutup, gyzyrmanyň bejergisiniň üstünde doly ýagdaýda giňişleýin durup geçeliň. Gyzyrmanyň möwjän döwründe gematosid dermanlar ulanylýar. Eger-de P.vivax, P.ovale, P.malyariya tapylsa, 4 aminohinolin berilýär (hlorohin, niwahin, amodiain we beýlekiler). Kuplenz, hlorohin (delagil) berilýär. I gün 10 mg/kg agrama (ilkinji mukdary) we 5 mg/kg agrama 6-8 sagatdan soňra (ikinci mukdary). 2-nji we 3-nji günü 5 mg/kg agramyna günde bir gezek berilýär. Dünýäniň käbir ýurtlarynda P.vivaxyň hlorohine durnukly görnüşi bar. Bu ýagdaýlarda bejergi hinin, meflohin ýa-da fansidar bilen geçirilýär.

Hinin sulfaty 10 mg/kg, şu mukdarda 8 sagatdan gaýtalamaly, soňra 10 mg/kg günün dowamynda 1 gezek 7-10 gün berilýär. Eger-de izip bilmeýän bolsa (mysal 3-in, kup gaetarmaklyk), onda I mukdary damardan goýberilýär. Eger olam bolmasa, onda deri astyna çuň goýberilýär (absesden häzir bolmaly). Meflohin 1 gezek 15 mg/kg agramyna berilýär. Meflohin hinin berlenden soň 12 sagatlap berilmeli dälär. Meflohiniň gerdejigini köp suw bilen içmeli. Fansidar (1 gerdejikde 25 mg pirimetamin + 500 mg sulfadoksin) 1 gezek içirilýär: ulular – 3 gerdejik; 8-14 ýaşda – 1-2 gerdejik, 4-8 ýaşda – 1/2-1 gerdejik, 6 hepdeden – 4 ýaş çenli – 1 gerdejik. Fansidaryň gamontotrop häsiýeti hem bar, 3 agny gandaky plazmodiniň jynsy öýjüklerine-de täsir edýär. Kesellini doly sagaltmak üçin (gaýtalanmalaryň önüni almak maksady bilen)

P.vivax we P.ovale gyzzymalarynda dokuma şizontosidi bolan primahin 14 günün dowamynda günde 0,25 mg/kg agramyna berilýär. Primahine durnukly P.vivaxyň görnüşlerine primahin günde 0,25 mg/kg 21 günün dowamynda berilýär. Primahin glýukoza – 6 fosfatdehidrogenazanyň (G-6-FDG) eritrositlerde ýetmezçiligi bolanda damar içi gemolize getirmegi dhtimal. Bu zezilli ndsaglarda primahin 0,45 mg/kg agramyna hepdede 1 gezek 8 hepdän dowamynda berilýär. Primahiniň gamontotrop häsiýeti hem bar.

Tropiki gyzzymanyň P.Falsiparumy tapylanda, eger aagdaälary agyr bolmasa, hlorigine duägur bolsa hlorigin, duägur bolmasa meflohin, fansidar a-da galofantrin berilýär. Galofantrin günde 3 gezek 6 sagat aralykda 8 mg/kg agramyna bellenilýär, bejergäniň dowamlylygy 1 gün.

Eger-de galofantrin, meflohin ok a-da gadagan bolsa, şolara durnukly görnüş bolsa, onda hinin antibiotik bilen bilelikde berilýär (tetrasiklin, doksosiklin).

Tetrasiklin 7 günün dowamynda her 6 sagatdan 5 mg/kg agramyna berilýär. Doksosiklini 1,5 mg/kg, günde 2 gezek 7 günün dowamynda bermeli. Hinin bolsa ýokardaky bellenilişi ýaly.

Tropiki gyzzymanyň has agyr geçýän görnüşlerinde (gaýrüzülmeli) hinin damaryň içine ýuwaşjadan 4 sagadyň dowamynda damja görnüşde goýberilýär, ilki 20 mg/kg agramyna, soňra 10 mg/kg 5% glýukozanyň ergini bilen goýberilýär. Hininiň 1 günki mukdary 30 mg/kg agramyndan kup bolmaly däl. Hinin goäberilende arasy 8 sagatdan az bolmaly däl. Hininiň şeýle berlişi näsag tä agyrlyk ýagdaýyndan çykýança dowam edýär, soňra içirilýär. Eger-de näsagda ýiti böwrek ýetmezçiligi ýüze çyksa, onda hinini 10 mg/kg agramyna zenli bermeli. Eger-de hinine durnukly görnüş bolsa, artemezininiň dermanlary m/i, d/i (3 günün dowamynda, 25 mg/kg I gün we 12,5 mg/kg soňraky günler) meflohinin 1 mukdary bilen bilelikde ulanylýar. Eger-de näsag dermany içip bilmese ýa-da sanjym görnüşinde alyp bilmese, onda aptemeziniň rektal suppozitori görnüş bolan Retocapo bejergä goşulýar (1-nji mukdary 40 mg/kg, 24 sagatdan 20 mg/kg, 48 sagatdan 20 mg/kg, 72 sagatdan 20 mg/kg).

Görnüşine baglylykda gaýrüzülmelerde döredijä garşy bejergiden başga zäherlenmä garşy bejergi, glýukokortikosteroidler, antigistamin serişdeleri, peşew çykaryjylar ulanylýar.

Ýiti böwrek ýetmezçiliginde gemodializ, ganyň ultrafiltrasiýasy ýa-da gemosorbsiýa geçirilýär. Aýdyň ganazlyk bolanda gan serişdelerini goşbermeli, gemoglobulinuriäa gyzzymasynda, ilkinji nobatda, gemoliz düredädn dermanlary ulanmakdan saklanmaly.

Öňüni alyş çäreleri. Gyzzyma garşy öňüni alyş çäreleri şu ugurlarda geçirilýär:

- näsaglary we kesel döredijileri, görterijileri ýa-da ýokanç keseliň çeşmesini anyklamak hem-de olary bejermek.

- kesel geçirijileriň garşysyna göreş.

Çybynlaryň çakmagyndan goranyşa meliorasiýa we irrigasiýa ýollary arkaly anofeles suw howdanlaryny dermanlamak (GHSG, malatron, pronoksur, abat, fenitrotrion, piretrum we beýlekiler), şeýle-de çybynlaryň yumurtgalaryny ýok ediji gambuziýa balyjyklaryny, bakteriýalary, gurçuklary, mör-möjekleri goýbermeklik degişlidir.

Şahsy goranyşa çybynlaryň çakmagyndan goranmaklyk, hasa örtüklerini ulanmaklyk (peşehana), otaglary gündelik durnuksyz zyýansyzlandyryjy serişdeler bilen ýuwmaklyk, deri örtügininiň açyk ýerine gorkuzyp kowýan serişdeleri (dimetilftalat we beşlekiler) ulanmaklyk degişlidir. Şeýle-de ilatyň arasynda himiýa-öňüni alyş çäreleri we bedeniň kesele garşy durnuklylygyny ýokarlandyryan çäreler geçirilýär. Tropiki gyzzymanyň ýaýran zolaklaryna baran sag adamlara ol ýere gitmezden 2-3 gün öň, bolan döwründe we geleninden soň 2-6 hepdäniň dowamynda himiýa-öňüni alyş çäreleri geçirilýär. Köplenç, meflohin hepdede 1 gezek ulanylýar. Бзгынлык gyzzymanyň duş gelýän ýerlerinde möwsümleýin (delagil, tindurin) we мцвсьмара (primahin) öňüni alyş çäreleri geçirilýär.

Adamlar endemiki ojaklardan gelenden soň, 3 ýyl maşgala lukmanynyň guzegziligine alynýar.

Amerikan alymlary tarapyndan 2001-nji ýylda gyzzyma keseliniň garşysyna öňüni alyş waksina serişdesi hödürlendi.

ÖRGÜNLI GARAHASSA WE BRILLANYŇ KESELI

Цргънли гарাহасса (Typhus exanthematicus) эити антропоноз эоканз риккетсиозы, эаэран пантромбозаскулитиň ösmegi we umumy agyr zäherlenmäniň, meningoensefalitiň, gepatosplenomegaliýanyň, tegmil-ganöýme örgüniň ýüze çykmany bilen hdsiätlendirilädr.

Taryhy maglumatlar. 1876-njy ýylda O.O. Moçutkowskiý örgünli garahassa keselli näsagyň gany bilen özüni zäherlendirip, tejribe geçirip, keseliň ýokançly tebigatyny öwrenýär. Şol ýylda D.W. Popow örgünli garahassa keselinden öleniň kelle beýnisinde häsiýetli granulýomasyny ýazypdyr.

1909-njy ýylda G.T. Ricketts, R. Uilder Meksikada we 1913-nji ýylda S. Prowazek Serbiäda örgünli garahassaly näsagyň ganyndan kesel döredijileri tapdylar.

1871-nji ýylda G.N. Minh we 1908-nji ýylda N.F. Gamoleýa keseli bitleriň gezirändigini uwrändiler. 1909-njy ýylda Ş. Nikol ony tejribede subut etdi. 1910-njy ýylda N.E. Brill цргънли гараһаһһа меһһеş kesel barada ýazýar, ýöne ony örgünli garahassa bilen baglanyşdyrmaýar. 1934-nji ýylda Sinsser ony örgünli garahassanyň gaýtalanmagy diýip belleýär we oňa “Brillanyň keseli” diýip at berýär.

Kesel durediji barada. Durediji Rickettsiäa prowazeki – ownuk (0,2-0,3)х(0,2-1,0 mkm.) ulzegde, hereketsiz, gabyk we spora emele getirmezdn, polimorf kesel durediji, gram negatiw, Romanowski-Gimze boýunça reňklenýär.

Rickettsiäa Prowazeka gyzgynlyga we zyýansyzlandyryjy erginleriň täsirine duýgurdyr.

Pes temperaturanyň täsirine we guradylanda durnuklydyr, uzak wagtlap bitleriň guran nejasatlarynda saklanýar. Olar antibiotiklere эокary duэujydyrlar (tetrasiklin, hloramfenikol, eritromisin, rifampisin).

Epidemiologiäasy. Цргънли гараһаһһа ganyň ьsti bilen gezädn keseldir. Ýokanç keseliň çeşmesi we rezewuary adam, цргънли гараһаһһаһһа эа-da Brilla keselli ndsag.

Rikketsiýany gezirijiler bitlerdir, esasan hem geým bitleri (Pediculus humanus corporis), seærek æagdaýlarda kelle bitleridir (Pediculus humanus caputis). Bitler rikketsiýaly ýokuşdyrylan gan sorandan 4-5 gün geçenden soň, ýaşayşynyň dowamynda (14-17 gün) nejasat bilen kesel döredijileri daşaryk çykarýar.

Kesel adama rikketsiýaly bitleriň nejasaty ýokuşan derisini gaşanda, ýokuşdyrylan zatlar gözüň nemli bardasyna ýa-da dem alyş ýollaryna düşende ýokuşyp bilýärler (barlaghana şertlerinde).

Adamyň örgünli garahassa keselini kabul edijiligi hemme ýaşdaky toparlarda hem ýokarydyr. Keseliň möwsümleýin gys-ýaz döwründe köpelmegi adam üşmeleňleriniň şol döwürlerde gürlügi, bedende witamin ýetmezçiligi sebäpli garşylyk görkezijiliginiň peselmegi we deri örtügi bilen eşiğiň arasynda bitleriň ösmegi üçin amatly gyrgyzlyk şertleriniň bolmaklygy bilen düşündirilýär.

Brillanyň keseli uly ýaşly adamlarda duş gelýär (öň örgünli garahassa keseliniň garyşyk ýa-da alamatsyz görnüşini geçiren bolsa). Şeýle näsaglarda (pedikulýoz) bitleme bar bolsa, ırgynli garahassanyň çalt ýaýramagynyň gönüden-göni çeşmesi bolýarlar.

Keseliň döreýiş, ösüş yzygiderliligi we şikeslenme üýtgeşmeleri.

Örgünli garahassanyň ösüşi 5 dıwırde gezedr:

I. Rikketsiýanyň bedene girmegi we damaryň endotelial ıejklerinde kupelmegi.

II. Endotelial öýjükleriň bozulmagy we rikketsiýalaryň gana düşmegi – rikketsemiýa we toksemiýa (keseliň kliniki alamatlarynyň ýüze çykyp başlamagy).

III. Hemme agzalaryň we ulgamlaryň gan damarlarynyň giňelmesi, gan akymynyň gowşamagy bilen ysmazly giperemiýa görnüşinde işjeňliginiň bozulmagy.

IV. Trombuň we granulýomanyň emele gelmegi bilen kapillýarlaryň destruktiv-proliferatiw ýätgemegi.

V. Bedeniň goranyş güýjüniň güýçlenmegi, bedeniň mahsus immun üýtgemesi we gutulmaklyk.

Damarlaryň mahsus ırgynli garahassa ýätgemesi kuptaraply, aiti ıokanz waskuliti 3 sany hadysadan duręar: trombuň emele

gelmeği, damarlaryň diwarlarynyň gurluşynyň bozulmagy we öýjük proliferasiýasy, ýagny dürli görnüşli üýtgemeleriň esasynda ýüze çykýar.

Hemme agzalarda we dokumalarda damarlaryň şikeslenmesi bolýar. I.W.Dawydowskiý boýunça örgünli garahassanyň dürli görnüşü – ýiti meningoensefalit çal maddanyň zaýalanmagy, esasan hem aralyk, ortaky we süýri beýniniň beýni tümmejiginiň bölümünde kelleçanak nerwleriniň ýadrosynyň we gipotalamusyň ýadrosynyň zaýalanmagy bolup geçýär. Damarlaryň zaýalanan yerleriniň töwereginde çiş, ganuýme, æellenme emele gelædr. Damarlaryň bozulmagynyň (dykylma, giperemiýa, tromboz, endoteliýanyň destruksiýasy) esasynda deride we nemli bardada urgýnler, ganuýmeler æbe zykæar. Rikketsiýalaryň endotoksinleriniň döredýän wazodilatasiýasy bilen goşulýan ýaýran panwaskulit mikrosirkulýasiýanyň bozulmagy we dürli dokumalarda distrofiki üýtgemeler bilen ýüze çykýar. Käwagt miokardit, ýürek öňi garynjykda degeneratiw üýtgemeler döreýär. Boýun we döş simpatiki gangliýasynyň distrofiki hadysalary häsiýetli. Böwrek üsti mázde çiş we ganuýmeler, bagyrda we buwrekde distrofiki bætgemeler bellenilædr.

Keseliň ilkinji günlerinde we apireksiýa döwrüniň 5-6-njy gününe çenli içki agzalarda rikketsiýalar tapylýar.

Keseliň alamatlary. Цргъnli garahassa keseli birndæe dıwъrde gezædr: gizlin dıwri – dowamlylygy 6-25 gün (ortaça 12-14 gün), başlangıç döwri (örgün ýüze çykýança, dowamlylygy 4-5 gün), keseliň güýjân döwri (dowamlylygy 4-5 günden 8-10 güne çenli), gutulýş döwri (rekowalesensiýa, dowamlylygy 2-3 hepðä çenli).

Kesel ýeňil, orta agyr, agyr görnüşde geçýär. Örgünli garahassa keseli ýiti başlap, başky döwri gysga wagtlap dowam edýär. Keseliň başlangıç döwri 3-4 gün dowam edip, bedeniň gyzygynynyň ýokarlanmagy, ýagny 1-2 günün dowamynda ýokary derejä (39-40 gradus) ýetýär we zäherlenmäniň beæleki alamatlary: kellagyry, başy aýlanmak, ýbrek bulanmagy, ysgynsyzlyk, ukusyzlyk, giperestezia bilen hdsiæetlendirilædr. Kæbir næsaglar ynjalyksyz hereketli, uz-uzynden gýrlæp, ææforia æagdaæynda bolæar.

Näsagyň daşky görnüşi ýüzüniň ýellenmegi, gyzarmagy, gözüniň ýyldyramagy, gury açyk dodak, gyzgyn gury deri örtügi ýaly alamatlar bilen häsiýetlendirilýär. Keseliň 2-3 gününde kentlewügiň esasynda nokat görnüşli ganöýmeler – enantema ýüze çykýar (Rozinbergiň-Winokurowanyň-Lendorfyň alamatlary). Keseliň 3-4 günde gyzgyn nemli bardasynyň epinlerinde gyzyl-melewşe tegmiller peýda bolýar (Kiari-Awsynyň alamaty). Köplenç, tahikardiýa, arteriýa gipotenziýasy, käwagt ýürek tonlarynyň peselmegi äbe zykär. Köp näsaglarda keseliň 3-4 günde splenomegalia dүreär. Diurez biraz peselär.

Keseliň 3-4 gününüň ahyrynda bedeniň gyzgyny 1-2 gradus peselýär. Soňky güni bedeniň gyzgyny ýene-de ýokarlanýar, zäherlenmäniň alamatlarynyň güýçlenmegine, MNU-nyň zaýalanmagyna getirýär. Keseliň güýjeýän döwri kliniki alamatlaryň zaýramagy bilen häsiýetlenär we ortaça 8-10 gün dowam edär. Ysytma 4-5 günde anyk zokary derejda (39-40 gradus) äetär, febris continus za-da febris remittans häsiýete geär. Bedeniň gyzgynyň ýokarlanma derejesi keseliň agyrlygyny kesgitleýän görkeziji bolup durýar. Keseliň 4-6 günden soň simpatiki nerw ulgamynyň zaýalanmak alamatlaryna süýri beýniniň we kelle beýniniň zaýalanma alamatlary (ýiti meningoensefalit) goşulýar. Näsaglar zydap bolmazan kellağyra, baş aýlanma, ýürek bulanma, ukusyzlyga arz edýärler. Giperakuziýa, fotofobiýa, taktil giperesteziýa döreýär, bulbar bozulmalary – diliň dewiýasiýasy, dizartriýa Goworowa-Godeliň alamatlary (diliň titremegi we agzyndan çykaryp bilmezligi) ýüze çykýar, näsaglar eýforiýa ýagdaýynda bolýarlar, ynalyksyz, gaharjaň bolýarlar. Örgünli garahassanyň agyr geçişiniň 7-8 gününde status typhosus ýüze çykýar, näsaglar wagtynyň we giňişliginiň ugruny ýitirýärler, ýorgan-düşeklerinden atylp turýarlar, sözleýşi gyssagly, baglanyşyksyz bolar, kdwagt guzune gurgunme, gulagyna eşidilme ýüze çykýar. Delirioz alamatlarynyň dowamlylygy keseliň dowamlylygyna, keseliň geçiş agyrlygyna baglylykda 2-3 günden 7-8 güne çenli dowam edýär.

Ruhy bozulmalar bilen bilelikde meningeal alamatlar hem ýüze çykýar, ýeňse beden etleriniň çekilmegi, Kernigiň,

Brudzinskiiniñ alamlary bellenilýär. Beýni oňurga ýiligi barlanylanda serrozly meningitiñ alamlary anyklanylýar.

Keseliñ güýjeýän döwründe esasy alamaty ekzantema keseliñ 4-5 gününden soň peýda bolýar. Örgünler açyk gyzyň tegmil, kizijik ganöýme görnüşde bolup, bir wagtda peýda bolýarlar. Örgünler ownuk, ýaýran görnüşde, basyp göreniñde ýitip gidýär, ululygy boýunça dürli hili bolýarlar. Keseliñ 5-6 gününde tegmiliñ merkezinde ikiniji ganuämeler peýda bolýarlar. Kuplenz, urgan döşüñ, bedeniñ gapdal, oň tarapyna aýaýaýar. Agyr ýagdaýlarda örgün gemorragiki häsiýete ir eýe bolup, ýüze, eliñ aýasyna, dabana ýaýraýar. Ýeñil ýagdaýda ganuämeler bolmaýar, ýöne olar daňy goýlunda ýüze çykýarlar. Örgüniñ alamlary 7-9 günün dowamynda saklanýarlar. 8-15% näsaglarda örgünli garahassa keseli örgüne häsiýetli bolmadyk görnüşde geçýär. Kábir ýagdaýlarda damarlaryñ güýçli zeperlenmesi sebäpli çümmükden we daňydan soň ganöýme yzlary, Konçalowskiñiñ alamlary ýüze çykýar. Keseliñ güýjeýän döwründe ýürek-damar ulgamynyñ işjeñligi bozulyp, tahikardiýa arterial gipotoniýa getirip, şogun ýüze çykmagy mümkin. Ýürek araçäkleri çepe süýşen, sesi pes, elektrokardiografiýa barlagynda woltažyñ peselendigi, iki fazalydygy we T dişleriñ izolektrigi, ST aralygyñ depressiýasy anyklanylýar.

Цргүнли garahassaly ndsaglarda splenomegalia, ikinji hepdesinde bolsa hepatomegalia anyklanylýar. Dili gury, kuplenz, gara-goňur örtük bilen örtülýär. Kāwagt peşew çykaryş ulgamy zaýalanýar, bilagyry, oliguriýa we silindruriýa ýüze çykýar. Keseliñ agyr ýagdaýlarynda beden etleriniñ innerwasiýasy we peşew haltanyñ sfinktriniñ bozulmaklygy paradoksal işuriýany döredýär. Keseliñ şu döwründe gemogrammada durnukly neýtrofil leýkositozy we monositleriñ mukdarynyñ ýokarlanmagy tapylýar, plazmatiki цзјклер эъзе зүкэар (8-10% zenli), eritrositleriñ çöküş tizligi (E3T) эокарланэар. Örgünli garahassa keseliñ güýjeýän döwrüniñ ahyrynda ysytma remittirleýän häsiýete geçýär we 12-14 günden soň keseliñ beterleşmegi peselýär. Ysytma döwrüniñ dowamlylygy 2-21 gün, ortaça 12-16 gün. Örgünli garahassa keseliñ gutulma döwri zäherlenmäniñ aýrylmagy we nerw ulgamynyñ zeperlenme

alamatlarynyň gaýtadan dikeldilmegi, örgünleriň ýitmekligi, bagryň we dalagyň ölçegleriniň kadalaşmagy bilen häsiýetlendirilýär.

Gutulma döwründe köp näsaglarda ysgynsyzlyk, gulagynda ses eşidilmek, gipotenziýa, asteniki alamatlar saklanýar. Bedeniň gyzgynynyň birden peselmekligi, ýürek-damar ulgamynyň zaýalanmasýndan ejir çekýän näsaglarda birden kollapsyň ýüze çykmagy mümkin.

Käwagtlar apireksiýanyň ilkinji iki hepdesiniň dowamynda keseliň gysga wagtlaýyn gaýtalanmasy bolýar. Örgünli garahassanyň kliniki alamatlary keseliň agyrlygyna baglylykda ýüze çykýar. Örgünli garahassa keseliň “ýyldyrym çaltlygyndaky” görnüşi seýrek duş gelip, keseliň 2-5 gününde näsagyň ölmegine getirýär. Keseliň adaty däl görnüşi bolan aýdyň bolmadyk ambulator görnüşi, gysga wagtlaýyn ysytma käwagt örgünsiz geçýär. Kähalatlarda çagalarda kesel ýeňil görnüşde geçýär.

Цргүнли garahassa keseli gaýrüzülmeler bilen geçýär, keseliň güýjän döwründe, esasan hem, эрек-damar ulgamy zeperlenen näsaglarda эiti эрек bozulmasy эa-da damar эetmezilikleri ээze зykэar. Damar zaэalanma ндsaglarda эagyrlыgy, аhyrlaryň distal bölekleriniň çüýremekligini, trombozlary, tromboemboliэany, otiti, stomatiti, deri asty gatlagynyň flegmonasyny döredip bilýär.

Brillanyň keseliň ýüze çykmalary örgünli garahassa keseline meňzeş bolýar. Başlangyç döwri (3-4 gün dowam edэar) durnukly zлherlenme, kellagyry, ukynyň bozulmagy, bedeniň gyzgynynyň 38-39 gradusa çenli ýokarlanmagy görnüşinde ýüze çykýar. Enantema seýrek duş gelýär (20%). Keseliň güýjeýän döwri 5-7 günden köp bolmaýar we durnukly gipertermiэa 38-39 gradus bilen häsiýetlenýär. MNU-nyň zeperlenme alamatlary örgünli garahassa keseliň ýeňil we orta agyrlыkdaky görnüşleri bilen deň gelýär we durnukly ээze зykэar. Ндsagda kellagyry, ukusyzlyk, göçgünlik we köp güрlemeklik bellenilýär. Süýri beýniniň zaýalanma alamatlary Gowrowa-Godele alamatlary bilen çäklendirilýär. Brillanyň keselinde ekzantema 60-96% näsaglarda duş gelýär. Brillanyň keselinde ýürek-damar ulgamynyň bozulma alamatlary köp bolэar. Bagryň we dalagyň ulalmaklygy hemiше duş gelýär.

Brillanyň keseliniň gaýrüzülmeleri seýrek duş gelip, esasan, damarlarda tromboz we tromboflebit pnewmoniya görnüşinde bolýar. Brillanyň keseliniň ysytma döwri ortaça 9-11 gün dowam edýär.

Keseli anyklamak. Rikketsiýalary emeli usul bilen köpeltmek çylşyrymly, şonuň bilen baglylykda örgünli garahassada seroimmunologiki usullar (KBT, GDGAT, AT, deri-allergiki synaglary) uly ähmiýete eýedir. Anyklaýyş titrler KBT (1:160 we köp) keseliň 6-7-nji gününde ýüze çykýar. Örgünli garahassa keselinden gutulýanlarda komplement birleşen antitela köp ýyllaryň dowamynda saklanýar. Örgünli garahassanyň 5-7-nji gününde anyklanyş titrde 1:1000 IgM toparyna degişli antitela ýüze çykýar. Antitelanyň ýokary titri keseliň 15-20-nji gününde ýüze çykarylýar, şonuň netijesinde keseliň 3-4-nji hepdesinde ganyň düzüminde IgG toparyna degişli antitela ýüze çykýar. Brillanyň keseli bilen kesellän näsaglarda keseliň ilkinji gününde ýokary titrde (KBT 1 : 10240 ; GDGAT 1 : 64000) IgG toparyna degişli antitela emele gelýär.

Keseliň aratapawudy. Başlangyç döwürde örgünli garahassany we Brillanyň keselini dümew keseli, pnewmonia, meningokok ýokanç keseli, gemorragiki ysytmalar bilen deňeşdirýärler, güýjän döwründe garyn garahassa we paratifler, başga rikkotsiozlar, ýokançly mononukleoz, ornitoz, gyzamyk, sepsis, trihinelliýoz, flebotom ysytmany we dürli eritema keselleri bilen deňeşdirmek bolýar.

Keseliň bejerilişi. Epidemiki örgünli garahassada we Brillanyň keselinde etiotrop, şikeslenme hadysasyna we alamatlara garşy serişdeler ulanylýar. Etiotrop serişdeler hökmünde antibiotikler – tetrasiklin topary 3a-da hloramfenikol ulanylýar. Tetrasiklin bir gije-gündiziň dowamynda 1,2-1,6 gr. 4 gezek her 6 sagatdan, hemme gyzdyryan döwri we ýene-de 2 gün kadaly gyzygynlykda ulanylýar. Patogenetiki serişdeleri, dezintoksikasiýa serişdeleri, diuretikler, ýürek glikozidleri, gyzygyny peseldiji serişdeler we analgetikler görkezme boýunça ulanylýar. Deliriýanyň ösüşinde bromidler, barbituratlar, aminazin, seduksen, galoperidol 3a-da natri3

oksibutiraty ulanylýar. Tromboz we tromboemboliäa çaly gaerüzülmeleriň önüni alyş hökmünde antikoaglyunatlar (irki döwründe heparin, soňra fenilin, pelentan we beýlekiler) görkezme esasynda ulanylýar, hökmany ýagdaýda agyz boşlugyny çäýkamaly, derisini arassa saklamaly, bedeniň gyzgyny kadalaşandan 6-7 günden soň, näsaga ýöremäge rugsat berilýär.

Öňüni alyş çäreleri. Örgünli garahassada näsaglar hökman hassahana ýerleşdirilýär. Ýokanç keseliň ojaýynda şu aşakdaky işler ýerine ýetirilýär: näsaglar bilen gatnaşykda bolanlara arassaçylyk çäreleri geçirilýär.

Цргүнли garahassada keselliniň çykan ojaýynda gözegçilik (gyzgyn ulzeme) 71 gýne zenli, Brillanyň keselinde bolsa, 25 gýne çenli (näsagyň hassahana ýerleşdirilen gününden başlap hasaplamaly) geçirilýär. Epidemiki görkezme boýunça gury himiki örgünli garahassa garşy waksina 0,5 ml bir gezek goşberilýär.

WISSERAL LEÝŞMANIOZY

Wisseral leýşmaniozy – bu gan üsti bilen geçýän ýokanç kesel bolup, tropiki hem-de subtropiki howaly ýurtlarda duş gelyär.

Taryhy maglumatlar. Leýşmanioz ýokanjyny öwrenmeklik 1897-nji ýyldan başlanýar, ýagny rus lukmany P.F.Borowskiý pendin ýarasy bilen kesellänleriň derisinden alnan çalmada kesel döredijileri tapýar.

1903-1904-nji ýyllarda Leýşman hem-de Donowan Hindistanda içki peşehorda bilen kesellän näsaglaryň dalagynda kesel duredijini tapýarlar.

1937-40-njy ýyllarda Nikoll Tırkmenistanda leýşmanileriň gemrijiler we mör-möjekleriň arasyndaky aýlawyny, wisseral leýşmaniozyň kesel çeşmesi hem-de tebigy ojaýy hökmünde itleriň uly orun oýnandygyny ilkinji bolup belleýär.

Bu ýokanjyň has giň ojaklary Hytaýda, Hindistanda, Bangladeşde, Eýranda, Ýrakda, Tırkiäde, Ortaýer deňziniň kenarlarynda, Sudanda, Efiopiýada, Somalide, Keniäda, Ugandada, Merkezi we Günorta Amerikada ýerleşendir.

Garaşsyz Döwletleriň Arkalaşygynda wisseral leýşmaniozy Ermenistanda, Gruziada, Azerbajanda, Merkezi Aziýada we Gazagystanda has köp duş gelýär.

Kesel dördüji barada. Kesel dördüjiler murtlujalar toparyna degişli bolan parazit ýönekeýjeler – leýşmanilerdir. Leýşmanileri geçirijiler bolup maýda gan sorujy phlebotomus maşgalasyna degişli aýakçylar hyzmat edýärler. Leýşmanileriň ýaşayş döwi 2 sany morfologiki taýdan aýratyn döwürlerden ybarat bolýar, ýagny adam bedeninde hem-de ýyly ganly haywanlarda murtjagazsyz ýa-da dokuma görnüşli leýşmaniler ýüze çykýar. Dokuma leýşmanileri togalak we süýri görnüşde bolýarlar. Dördüjiler 22 gradus gyzyňlykda ýörite iýmitlendirijilerde (gan iýmitlendirijisinde) has gowy ösýär, dikligine bölünmeklik arkaly köpeliýärler.

Romanowskiý-Gimza usuly bilen reňklenende protoplazmasy mawy reňke, ýadrosy gyzyňly reňke boýalýar.

Leýşmanileriň dürli görnüşleri agglýutinasıya täsirleşmesi arkaly tapawutlandyrylýar.

Epidemiologiýasy. Wisseral leýşmaniozy zoonoz ýokanç keseli bolup, tebigy ojağynyň barlygy bilen häsiýetlendirilýär.

Kesel dördüjiniň esasy 3 görnüşü bardyr, olara:

1. Hindi (kala-azar)
2. Ortaýer deňiz (çaga)
3. Gündogar Afrika görnüşleri degişlidir.

Garaşsyz Döwletleriň Arkalaşygynda Ortaýer deňiz görnüşü duş gelýär. Bu görnüş bilen, kuplenz, kiçi ýaşly çagalar keselleýärler, uly adamlaryň kesellemekligi has seýrek ýagdaýda bolýar. Kesel iki-ýeke görnüşde duş gelýär. Adamlar üçin keseliň çeşmesi bolup ýokanç kesel bilen kesellän itler hem-de itler maşgalasyna degişli ýabany haywanlar (şagallar, tilkiler) hyzmat edýärler. Kesel haywanlardan adama aýakçylaryň üsti bilen geçýär. Kesel dördüjiler haywanyň ganyny soran aýakçynyň aşgazan-ıçege ulgamyna düşýärler, ol ýerde köpelip, ıçege ulgamynyň ön tarapyna süýşýärler. Aýakçylar adamy çakan wagty oňa kesel ýokuşýar.

Keseliň döräjiş we ösüş yzygiderliligi. Aýakçynyň çakan yerinde birnäçe gün ýa-da hepde geçenden soň, deride tegmil ýa-da

düwürtik emele gelyär. Ol, kuplenz, ýüzünde ýerleşýär, üstüniň kesmekläp duşmaklygy mümkin, gijeýär. Bu üýtgeşme ilkinji affekt diňip atlandyrylýar. Soňra şol ýerde kesel döredijiler ganyň üsti bilen tutuş bedene ýaýraýarlar we retikulaendotelial ulgamynyň öýjüklerine – makrofaglara, Kupferiň öýjüklerine düşüp, köpelmäge başlaýarlar.

Wisseral leyşmaniozy zokanjynda эъзе зыкзан здherlenme alamatlary kesel dörediji bedenjikleriň dargamagy hem-de onuň metabolizminiň bozulmagy netijesinde emele gelen zäherli maddalaryň bedene täsiri bilen düşündirilýär. Näsaglaryň bagrynda, dalakda we süňk ýiliginde morfologiki üýtgeşmeler ýüze çykýar. Bagyrda limfaretikulýar dokumalaryň çendenaşa ösüşi (giperplaziýasy) bolup geçýär. Bagyr öýjüklerinde madda çalşygy bozulýar we onuň netijesinde иэжк зeperленэдг. Dalakda ganuэme netijesinde ganuэмeli ojaklar emele gelэдг. Limfa мэдзlerinde we süňk ýiliginde öýjükleriň çendenaşa көп ösmegi netijesinde gan dörediş merkezleriniň işjeňligi bozulýar.

Keseliň alamatlary. Keseliň gizlin döwri 20 günden 1 ýyla çenli, ortaça 3-5 aý dowam edýär. Kesel tapgyrlyýyn geçýär. Keseliň geçişinde 3 döwür belenilýär.

1. Başlangyç.
2. Muwз alэan.
3. Ahyrky (terminal эa-da kaheksiэa duwri).

Keseliň ilkinji alamatlary ýuwaş-ýuwaşdan ýüze çykýar. Keseliň başlangyç döwründe ysgynsyzlyk, bedeniň gyзgynynyň 37-37,5 gradusa zenli ýokarlanmagy, näsaglaryň işdäsinin peselmegi ýaly alamatlar belenilýär. Deri örtükleriniň nemli bardalarynyň reňki agaryar, dalagyň ulzegleri kadadan ulalэar, keseliň alamatlary artэar hem-de keseliň ikinji döwri başlanýar. Bedeniň gyзgyny 39-40 gradusa zenli эokarlanэar, ндsag үшүдýär, эendenaша дерлэýär. Kähallatlarda bronhit we öýken sowuklama alamatlary ýüze çykýar. Deri örtükleriniň agarmasy artyp, kähallatlarda onuň derisi saralýar. Näsaglaryň ýagdaýlary ýuwaş-ýuwaşdan has beterleşýär hem-de ýokanç keseliň üçünji döwri başlanýar. Bu döwürde ganazlyk alamatlary has аýдын болýar. Duýdansыз нäsaglaryň burnundan,

aşgazanyndan gan akmaklyk, deri örtüklerine, nemli bardalara ganuňme ýaly alamatlar bellenilýär.

Ganyň umumy barlagynda eritrositleriň, gemoglobiniň mukdary has peselýär, poýkilositoz, anizositoz, anizohromiä, leýkopeniýa, limfositoz, anezinofiliýa, monositoz, trombositopeniýa, eritrositleriň çöküş tizliginiň artmasy ýaly üýtgeşmeler bolýar.

Näsagyň işdäsi has ýitiýär, horlanýar, kaheksiä bellenilýär. Kesel geçiş boýunça ýeňil, orta agyrlykdaky hem-de agyr görnüşlere bölünýär. Ondan başga-da kesel ýiti we dowamly görnüşlere bölünýär. Keseliň ýiti görnüşi bedeniň gyzgynynyň 39-40 gradusa zenli ýokarlanmagy, zäherlenme alamatlarynyň has aýdyň ýüze çykmagy, näsagyň umumy ýagdaýlarynyň we ganyň düzümindäki üýtgeşmeleriň çalt üýtgemegi bilen häsiýetlendirilýär. Kesel 3-6 aýa çenli dowam edýär. Keseliň dowamly görnüşi näsagyň bedeniniň gyzgynynyň 37,5-38 gradusa zenli ýokarlanmagy, wagtal-wagtal bedeniň gyzgynynyň kadalaşmagy bilen häsiýetlendirilýär. Bu ýagdaý 6-12 aýa, kuplenz, 1,5-3 aýla zenli dowam edýär.

Keseliň gaýrlyžlymleri aýratyn-da leýkopeniýa has aýdyň bolanda ýüze çykýar. Olara piodermiýa, flegmona, basyk, pnemoniýa, enterit, perisplenit we ş.m. degişlidir. Käbir ýagdaýlarda dalagyň üzülmegi hem mümkin.

Keseli anyklamak. Keseliň kesgitlemesi kesel alamatlarynyň (gyzdyrmak, bagryň, dalagyň ölçegleriniň kadadan ulalmagy, anemiýa, leýkopeniýa, trombositopeniýa), epidemiologiki-anamneziniň (näsagyň tropiki, subtropiki ýurtlarda bolup gelmegi, keseliň tebigy ojaklarynda bolmagy) esasynda goýulýar. Sünk ýiliginiň punktatynda kesel döredijiniň tapylmagy bolsa keseli kesgitlemekde aýgylajy ähmiýete eýedir. Serologiki usullardan KBT, IFA we belekiler ulanylýar.

Keseliň aratapawudy. Keseliň irki döwrüni gripden, bronhitden, uşken sowuklamasyndan, gyzzyrma, garyn garahassasyndan, brusellýoz ýokanjyndan tapawutlandyrmaly. Keseliň möwjän döwrüni sepsisden, gan kesellerinden, içege ýokanjyndan tapawutlandyryşlyk. Ýokarda agzalan kesellerden

dalagyň ölçegleriniň çendenaşa ulalmagy, gün-günden artýan anemiýa we horlanmaklyk (kaheksiýa), tolkun görnüşli gyzdyrma bu keselleriň hiç birine wisseral leýşmaniozyna mahsus bolşy ýaly dälär.

Keseliň bejerilişi. Wisseral leýşmaniozyň ýörite bejergisi 5 walentli surmadan ýasalan dermanlar bilen geçirilýär.

Solýusurmin 5 walentli surma bilen glýukon turşusynyň birleşmesiniň Na duzudyr. Ol ergin görnüşde bolup, sarymtyl-yaşylymtyl öwüşgini bardyr. Onuň 1 ml erginde – 0,041-0,047 gr. surma saklanýar. Solýusurminiň 20% ergini wena damaryna ýa-da deriniň aşagyna goýberilýär. Wisseral leýşmaniozy bejermek üçin solýusurmin gije-gündiziň dowamynda 0,15 gr/kg agramyna 1 gezekki mukdary, 1,4-1,8 gr/kg. näsagyň ýaşyna baglylykda goýberilýär.

Näsagyň ýaşy	Dermanyň 1 gije-gündiz möçberi (gr/kg)		Bejerginiň tutuş kursy üçin	
	Gury poroşok gramda	20% ergini ml	Mundaky näsagyň 1 kg/agramyna	
7 ýaş çenli	0,15	0,75	1,5-1,8	7,5-9
7-14 ýaş çenli	0,12	0,6	1,4-1,7	7-8,5
14 ýaşda	0,1	0,6	1,4-1,6	

Solýusurminiň 1 gije-gündizindäki mukdary çagalara bir gezek, uly adama iki gezek ertir we agşam goýberilýär. Bejerginiň dowamlylygy 15-20 gün, bejerginiň netijesine ganyň umumy barlagy boýunça baha berilýär.

Neýtrofilleriň absolýut sanynyň gün-günden artmagy bejerginiň gowy netije berýändigine şaýatlyk edýär. Neýtrofilleriň azalmagy bolsa bejergini täzedan başlamaga görkeziji bolup durýar. Gaýtadan bejergini öňki bejergi gutaransoň, 10-15 gün geçirip başlamak maslahat berilýär. Eger-de 2 gezek bejergiden soň hem gowy netije bolmasa, onda 3-nji gezek gaýtalamaklyk maslahat berilýär. Ýöriteleşdirilen bejergiden soň ganyň düzüminiň we protein fraksiýalarynyň kada gelmegi, bagryň we dalagyň ölçegleriniň kiçelmegi 2-4 aýyň dowamynda ýuwaş-ýuwaşdan bolup geçýär. 2-4 hepdeň dowamynda näsagyň ýagdaýynyň gowulaşmagy onuň

gutulandygyna güwä geçmeýär. Şonuň üçin ähli näsaglar wisseral leyşmaniozy keselinden soň, 12 aýyň dowamynda lukmanyň guzegçiliginde saklanar.

Ikilenji bakterial ýokançlar goşulanda we şol zerarly gaýrüzülmeler ýüze çykanda antibakterial bejergi geçirilýär. Näsaglara keseliň tutuş dowamynda hem-de keselden gutulansoň kaloriýa we witaminlere baý bolan iýmit önümleri berilýär. Wisseral leyşmaniozy bilen kesellän näsaglara ýöriteleşdirilen bejergi geçirilmese, kesel 98-99% uly netijesi bilen tamamlanar, bu bejergi uz wagtynda gezirilen halatynda näsaglar gutulýar. 5 walentli surmadan taýýarlanýan dermanlara şu aşakdakylar degişlidir:

1. Glükantim

Bir gije-gündizdäki mukdary uly adamlara we sagalara 60-100 mg/kg berilär.

10 kg agramly sagalara – 2-3 ml ergin, 20 kg agramly sagalara – 4-6 ml, uly adamlara – 12-20 ml ergin etniň içine goýberilýär.

2. Pentostam

Uly adamlara etniň içine ýa-da damardan goýberilýär. Bejerginiň dowamlylygy 6 gün (6 sanjym).

3. Solüstibozan 1 ml/kg erginde 20 mg surma bar. Başky möçberi 6 ml, soňra günde 12 ml. Umumy müzberi 120 ml.

Bu derman etniň içine ýa-da damar içine her gün ýa-da gūnaşa goýberilýär.

4. Lamiwudin bir gije-gündiziň dowamynda 3-4 ml/kg, tutuş bejergisinde 10-15 sanjym edilýär.

Öňüni alyş çäreleri.

1. Ýokanç keseliň tebigy ojaklarynda kesel geçiriji aýakçylaryň garşysyna zyýansyzlandyryş işlerini geçirip durmak.

2. Bu kesel bilen kesellän we ezesiz itleri aok etmek.

3. Näsaglary uz wagtynda aze zykmak we bejermek.

4. Keseliň epidemiki sebitlerindäki bu ýokanja şübhe dörän halatynda näsaglaryň ýönekeýjelere we serologiki barlaglaryny gezirmek.

5. Näsaglary 1 ýylyň dowamynda lukmanyň gözegçiliginde saklamak we ş.m.

VII BÜLÜM

DERI ÖRTÜGINİN KESELLERİ

GUDUZLAMA

Guduzlama (gidrofobiya, hidrophobiya Lissa) – bu adamlaryň hem-de ýyly ganly haýwanlaryň ýiti wirusly keseli bolup, merkezi nerw ulgamynyň betereleşýän zeperlenmesi bilen häsiýetlendirilip, näsaglary ölüm heläkçiligine getirýär.

Taryhy maglumatlar. Adamlaryň we itleriň guduzlama keseli irki döwürlerden bäri mälimdir. Abu Aly Ibn Sina (X-XI asyr) öz “Lukmançylyk ylmynyň kanunlary” atly kitabynda guduzlama keseliniň geçişi, görnüşi, olaryň bejerilişi barada giňişleýin durup geçýär. 1885-nji ýylda Lui Paster köp ýyllaryň dowamynda guduzlamany öwrenip, oňa garşy sanjymy hödürleýär we 1886-njy ýylda guduzlama garşy geçirilen sanjym 2500 adamy ölümden halas edipdir. Şol wagtdan başlap, dürli ýurtlarda Pasteriň sanjym otaglary döredilip, guduzlama garşy sanjym geçirilip başlanýar.

1892-nji ýylda B. Babeş, 1903-nji ýylda bolsa A. Negri guduzlama zerarly ejir çeken haýwanlaryň neýronlaryndan guduzlama mahsus öýjük içki ösüntgini tapýarlar. Ol togalak ýa-da armyt görnüşinde bolup, 0,5-2,5 nm ölçege deňdir. 1950-nji ýylda mikrobiologlaryň Bütindünýä maslahatynda ol ussantga Babeş-Negriniň ösüntgisi diýip at berdiler. 1903-nji ýylda P. Remlenje döredijiniň wiruslara degişlidigini subut etdi.

Kesel durediji barada. Durediji nerw zeperleýji rabdowiruslar maşgalasynyň Lyssa wiruslar urugyna degişlidir. Ol ok görnüşli bolup, ölçegi 80-180 nm deňdir. Döredijiniň nukleokapsidi bir sapakly RNK-dan ybaratdyr. Wirusyň iki görnüşi belli bolup, olar

“köçe” – tebigy şertlerde haýwanlaryň arasynda aýlanan we guduzlama garşy önüni alyş sanjym üçin ulanylýan, şeýle-de guduzlama wirusynyň tebigy ýagdaýlarda (biowar) saklanýan görnüşi (“ýabany”) tapawutlandyrylýar.

Guduzlamanyň wirusy daşky gurşawyň täsirine durnukly däldir. Gaýnadylanda 2 minutda, 2-3% lizolyň, hloraminiň, 0,1% sulemanýň ergininde bolsa, örän tiz wagtyň dowamynda gyrylýar. Wirus sowuk howanyň täsirine durnuklydyr.

Epidemiologiasy. Guduzlama zoonoz öokan3 keseli bolup, esasy keseliň çemesi tilkiler, ýabany gezäp itler, mäjekler, şagallar, ýerganatlar, şeýle hem öý haýwanlary – itler, pişikler we beýleki haýwanlardyr.

Olar wirusy sülekey bilen keseliň gizlin döwrüniň soňky 7-10 gününde we keseliň dowamynda bölüp çykarýarlar. Haýwanlara we adamlara kesel guduzlama keseli bilen kesellän haýwanlaryň dişlemegi ýa-da deri örtügiňiň zeper ýeten ýerine sülekeyiň düşmegi bilen ýokuşyp bilýär, adamdan adama ýokuşmaýar. Kesel oba ilatynyň arasynda, esasan hem çagalarda köp duş gelýär. Keselçilik tomus-güýz aýlary köp hasaba alynýar. Kesel ýer şarynyň hemme künjeklerinde gabat gelýär.

Keseliň döreýiş, ösüş yzygiderliligi we şikeslenme üýtgeşmeleri. Döredijiniň giriş derwezesi bolup zeperlenen deri örtükleri we nemli gatlak hyzmat edýär. Wirus düşenden soň perinewral boşluklar we nerw sızýmleri boýunça ýaýrap, merkezi nerw ulgamlaryna ýetýär we süýri beýniniň, gipokampanyň, beýniniň esasy düwünleriniň we oňurga ýiliginiň bil bölümüniň neýronlaryna ýelmeşýär we köpeliýär. Bu bolsa oýanyjylygyň ýokarlanmagyna, soňra bolsa ysmazyň ýüze çykmagyna getiräp. Guduzlama mahsus bolan dem alyş we ýuwdunma beden etleriniň gysylmasy, azaşan, dil-damak we dil asty nerwleriň zeperlenmegi bilen baglydyr. Simpatiki nerw ulgamlarynyň gyjyndyrmasy bolsa gyllygy akmaklygyň we derlemekligiň güýçlenmegine getiräp. Azaşan nerw, şeýle hem birnäçe simpatik nerw düwünleriniň zeperlenmegi ýürek-damar ulgamlarynyň işiniň bozulmagyna getirýär.

Merkezi nerw ulgamyndan virus dərli agzalara: sylekəz mǝzlerine, bǝwrek ǝsti mǝzlerine, bǝwreklere, ǝǝkenlere, bagra, skelet muskullaryna, derd, ǝrege ǝǝrǝǝr.

Guduzlamadan ǝogalan adamlaryñ nerw dǝwǝnlerinde we beǝnisinden ǝiǝme alamatlary tapylǝr. Ǟeǝle ǝǝtǝǝmeler bǝwrek ǝsti we tǝyǝkǝlik mǝzlerinde hem bolup bilǝr.

Miokardyñ distrofiǝsy, ǝyken ǝiǝme dǝreǝr. Gistologiki barlaglarda IV garynjygyñ dǝybǝnde ojaklǝyǝn ensefalit, ǝeǝle hem guduzlama mahsus bolan “guduzlamanyñ dǝwǝnleri” anyklanylǝr.

Keseliñ alamatlary. Guduzlama ǝalt beterleǝyǝn neyrowirus kesel bolup, birnǝǝe dǝwǝrlerden durǝr: gizlin, baǝlangyǝ (depressiǝ), mǝwǝǝǝdn (howsalaly) we terminal ǝa-da ysmaz dǝwǝrlere bulǝnǝd.

Gizlin dǝwri 10-90 gǝne zenli, kǝhalatlarda 1 ǝyla we ondan hem kǝp dowam edǝr. Gizlin dǝwriñ uzak wagta ǝekmegi ǝa-da gysgalmagy birnǝǝe ǝertlere baglydyr: diǝlenen ǝaranyñ ǝerine, mysal ǝzin, kelleden ǝa-da eliñ penjesinden diǝlenende gizlin dǝwǝr has gysga bolǝr. Dabanyndan diǝlenende bolsa uzaga ǝekǝr. Gizlin dǝwǝr nǝsagyñ ǝaǝyna hem baglydyr, ǝagalarda ululara garanyñda has gysgalǝr. Ǟeǝle hem diǝlǝn jandaryñ gǝrnǝǝine, bedeniñ garǝy durujylyk ukybyna, ǝaranyñ ǝlǝegine we ǝuñlugyna, dǝǝen wirusyñ mukdaryna bagly bolup durǝr.

Keseliñ baǝlangyǝ dǝwriñde (dowamlylygy 1-3 gǝn) diǝlenen ǝerde keseliñ alamatlary ǝǝze ǝykyp ugrayǝr: ǝaranyñ ǝzy tǝzeden ǝiǝǝr, gyzarǝr, gijǝǝr, ǝara ǝakyn bolan nerw ǝollarynyñ ugry boǝunǝa agyry ǝǝze ǝykǝr. Ysgynsyzlyk, kellagyry, dispepsiǝa alamatlarynyñ bolmagy mǝmkin, iǝdǝsi kemelǝr.

Eǝidiǝ we gǝrǝǝ gyjyndyryjylaryna duǝujylygy has ǝokarlanǝr, gyzgyny 38,5 gradusa ǝenli bolǝr. Nǝsagyñ ukusy bozulǝr, gorkunǝ dǝǝǝler gǝrǝr, sebǝpsiz gorky, gamgynlyk dǝreǝr.

2-3 gǝnden keseliñ mǝwǝǝǝdn (howsalaly) dǝwriñde biparhlyk, biperwǝlyk we depressiǝa biynjalyklyk bilen ǝalyǝr. Ol dem alǝyñ we damar urǝuñ ǝaltlaǝmagy bilen ǝǝze ǝykǝr.

Suwdan gorkmaklyk (gidrofobiǝa), dem alǝyñ we

ýuwdunmanyň bozulmagy bu dowürde has mahsus alamat hasaplanylýar. Suw içjek bolanda, biraz soňrak bolsa suwy diňe göreňde, onuň sesi eşidilende, hatda suw ýadyna düşende hem näsagda gidrofobiýa tutgaýy tutýar (gorky dүгездү, bokurdagyň we bogazyň etleri agyryly gysylýar).

Tutgaýlar howanyň hereketi bilen (aerofobiýa), güýçli ýagtylyk bilen (fotofobiýa), gaty ses bilen (akustofobiýa) эьзе зүкәрылүп bilner.

Tutgaý ynjalyksyzlykdan, gorky duýgusyndan başlanýar, soňra hereket oýanjylygy goşulýar (bedeniň birden titremegi), bokurdagyň we bogazyň muskullary agyryly gysylýar, dem alşy bozulýar (dem almasy birden kynlaşýar, oňa ähli kömekçi muskullar gatnaşýar). Dem alşy sesli, üznüksiz bolýar, howa ýetmeýär, ýuwdunma agyryly bolýar.

Tutgaэ wagtynda näsagyň mahsus görnüşi bolýar: çirkin gygyryp, kellesini we bedenini yza taşlaýar, sandyraýan ellerini öňe uzadýar, suwly gaby iterip goэberэдү.

Näsagyň ýüzi gögerýär, nazary bir nokada dikilýär, boýny çekilýär. Dem almasy kynlaşýar. Näsag sygyryp diýen эaly dem alýar, kүmek sorаэар, kдwagt гаэтарэар.

Tutgaэ бирдэе sekunt dowam edэдү. Bu дүгүрде ндсaglаrда гүэзлi psihomotor оэanyjylygy ýokarlanýar: olar gaharjaň, zalym bolýarlar, özüni we daş-töwregindäkileri dişläp, dyrnaçaklaýarlar, tүйkүrүärler, gygyryp, iki tarapa urunýarlar, adama mahsus däl (guduz) güýje eýe bolup, hemme zatlary döwüşdirýärler, tutgaý döwründe näsagyň aňy bulaşyp, gulagyna gorkuzyjy äheňdäki ses eşidilýär we gözüne her hili zat görünüär.

Tutgaý geçenden soň näsag ynjalýar, aňy ýerine gelyär we özüniň ýagdaýyny gürrüň berýär. 1-2 günden has köp mukdarda sýlekeэ булһпү зүкэар. Ндсag sýlekeэini ýuwutmaýar, tүйkүrүär ýa-da erninden gyllygy akyp durýar. Derisi sowuk, şepbeşik der bilen örtülýär, el-aýaklary sowayär. Näsagyň gyzgyny ýokarlanýar, onuň ýokarlanmagy keseliň geçişi bilen bagly bolýar. Damar urşy çaltlanýar, dem alyş we ýүrek-damar ulgamlarynyň işjeňliginiň bozulmalary artýar.

Bu döwür 2-3 gün dowam edýär, käwagt 6 güne çenli uzalmagy mümkin. Eger şu döwürde näsaglar ölmese, onda kesel ysmaz dıwrgıne gezэдг.

Ysmaz dıwrgınde ndsag birneme ynjalzar. Gorky we gazyg dıwrgı, gidro we aerofobiya tutgalary zıtэдг.

Ndsagda izir-izmdge mýmkinzilik dıwezг, onda sagalma umyt dıwezг (“zalym ynjalma”). Bular bilen bir hatarda apatiya, ysgynsyzyk dıwezг, kyp tákыk bulınp zykar, kuplenz, ysmazlar Landriniń ysmazy görnüşinde bolýar.

Bölüp çykaryş agzalarynyń işjeńligi bozulýar. Bedeniń gyzgyny 42 gradusa çenli ýokarlanýar. Ölüm dem alyş merkeziniń ýa-da ýüregiń ysmazy netijesinde ýüze çykýar. Kesel umumy 3-7 gыn dowam edэдг. Kdwagt 2 hepдd we ondan hem kupe zekip bilэдг.

Keseli anyklamak. Kesel aýdyń alamatly ýüze çykanda, ony anyklamak kyn bolmaýar. Adaty bolmadyk ýa-da alamaty doly ýüze çykmaryk guduzlamanyń irki döwründe beýleki kesellerden tapawutlandyrmagy başarmaly.

Guduzlamany anyklamakda kesele degişli bolan maglumatlary doly bilmeklik uly kömek edýar (ýara salan, sülekeyini syçradan haýwanlaryń ölmegi ýa-da ýitmegi). Näsaga seredilende dişlenen ýaralaryń yzlaryna, göreçleriniń ýagdaýyna, tákыk bulınp zyka, derlezjilige, dem alşyń üýtgemegine, ruhy bozulmalara uly üns bermeli.

Guduzlama meńzeş kliniki alamatlar bürmede, alkohol depressiiasynda, atropin, strihnin bilen zdherlenende, was-wasy keselinde bolup biler.

Guduzlamanyń bulbar görnüşiniń aratapawudy botulizm, ensefalit, ysmaz ýaly keseller bilen geçirilýar, ysmaz görnüşi bolsa polimiezelit, zokanzly polinewrit kesellerinden tapawutlandyrylar.

Guduzlama keselinde barlaghanalarda kesele mahsus barlaglary gezirmeklik birneme kynzylyk duredэдг. Hdzirki wagtda şu aşakdaky barlag usullary işlenilip düzüldi: göz perdesiniń çalgysyny almaklyk, deriden we beýniden kesilip alnan bulejikleri flauoressirlezji antitela usuly bilen barlamaklyk, täze doglan

syçanlaryň oňurga ýiligine ýokuşdyryp, onuň sülekeyinden, gözünüň ýaşyndan, oňurga suwuklygyndan wirusy tapmaklyk.

Guduzlamanyň takyk gutarnykly kesgitlemesi gistologiki barlaglardan soň anyklanylýar.

Guduzlamadan ülen adamynyň ýa-da haýwanyň beýnisi barlanylýp, kelle beýniniň neýronlaryndan Babeş-Negriniň ösüntgisi tapylýar. Şeýle hem beýniniň dokumasynda we beýleki agzalarda flüoressirleýji antitela usuly we taze doglan syçanlarda we deňiz doňuzlarynda bolsa biologiki barlaglar gezirilýär.

Barlag işleri guduzlamanyň wirusy bilen işlenilende we haýwanlara kesel ýokuşdyrylanda berk düzgün – aýratyn howply ýokanç keselleriň düzgünnamasy esasynda geçirilmelidir.

Keseliň bejerilişi. Häzirki wagta çenli guduzlama keseliniň bejergisi doly işlenilip düzülmelik. Geçirilýän bejergi näsagyň ýagdaýyny gowulandyrmaklyga gönükdirilendir.

Näsaglary aýratyn otagda saklap, olary daşky gyjyndyryjylardan goramaly. Rahatlandyryjy, tutgaýa garşy, agyryny aýyran derman serişdeleri ulanylýar. Ýmit hukmünde we ýitirilen suwuklyklaryň öwezini dolmaklyk üçin damar izine duzly erginler, plazma, glükoza, witaminler bellenişler. Soňky ýyllarda antirabiki gammaglobulin serebral gipotermiýa bilen utgaşdyrylyp, bejermäge synanyşyk edilýär. Şeýle hem emeli öýken dem alyş we beýleki reanimasiýa usullary geçirilýär.

Öňüni alyş çäreleri. Öňüni alyş çäreleri guduzlama keseliniň düýp çeşmesini ýok etmeklik we adamlarda keselçiligiň öňüni almaklyk bilen jemlenýär. Haýwanlaryň arasynda guduzlamany ýok etmek has esasy çäre hasaplanylýar. Şu maksat bilen pişikler we itler hökmany hasaba alnyp, öý haýwanlaryna guduzlama garşy sanjym edilýär.

Haýwanlar bir döwletden başga bir döwlete äkidilen ýadaýynda halkara düzgünleriniň kanunlary berjaý edilýär.

It dişlän (dyrnan za-da sýlekeä degen) ndsag Saglyk цэне эьз tutanda hirurg (trawmotolog) lukmanyň borçlary:

– Haýwanlar tarapyndan şikes ýeten adamlar ýüz tutan ýagdaýda ilkinji saglygy goraýyş kömegini bermeli: ýarany,

sypjyrygy, sülekey degen ýeri sabyňly suwda gowy ýuwmalı, 40-50 gradus ýa-da 5%-li ýod erginini ýaranyň gýralaryna çalmaly we arassa daňy bilen saramaly.

– Şikes ýetmäniň döremegine ýardam eden şertleri we bezeleki gerek bolan maglumatlary tapmaly, bejeriş-keselleriň önüni alyş sanjymynyň ähmiýeti barada düşündiriş işlerini geçirmeli we 0,25-112H “gatnaw bejergi alýan näsagyň lukmançylyk kartasyna” bellemeli, aýratyn ýagdaýlarda (agyr dişlenen, oba ýeriniň ýaşajysy, gaýtadan guduzlama garşy sanjym alan, ön nerw ulgamynda keseli bar ýa-da harby gullukçy bolsa) näsagy guduzlama garşy sanjymlary almak 3zin hassahana ibermeli, olaryň hassahana ýerleşdirilmegini we sanjymlary doly almagyny gazanmaly.

– Ejir çeken barada etrabyň A we KÖGG gullugyna gyssagly habarnama – 0,58H görnüşli hasabat ilki telefon arkaly, soň hat üsti bilen, oba Saglyk uşleri bolsa etrap hassahanasyna 2-nji nusgasyny bellenen tertipde ibermeli.

– Eäesi belli haýwan tarapyndan ejir çekilen ýagdaýynda maşgala lukmany (şepagat uýasy) haýwanyň eýesine ony daňyp saklamagyny teklipl etmeli we onuň ähmiýetini düşündirmeli.

– Ejir çekenler guduzlama keseline garşy sanjymlary almakdan boýun gazyran ýagdaýda sanjymyň ähmiýeti barada maşgala lukmany maşgala bölüminiň müdiri we müdiriň orunbasarynyň gatnaşmagynda düşündiriş işlerini geçirmeli we bu barada maglumatlary 0.25/112H “gatnaw bejergi alýan näsagyň lukmançylyk kartasyna” bellemeli we sanjymlaryň doly alynmagyny gazanmaly.

– Maşgala lukmanlary we şepagat uýalary öz hyzmat edädn meýdançalarynda ilatyň arasynda guduzlama keseli barada we itleri düzgüne laýyklykda saklamak, gezdirilende keltejik ýüpde, tumşuklyk gezdirmek hem-de hemişe daňyda bolmalydygy barada düşündiriş işlerini geçirmeli.

Hirurgiäa buýumdaki lukmanlaryň borçlary:

– Haýwanlar tarapyndan şikes ýetirilen adamlar (dişlenen, sypjyrylan ýa-da sülekey degen) hirurgiäa bölümlerine 3bz tutanda,

näsaga ilkinji saglygy goraýyş kömegini bermeli, ýagny ýaralary bol suwda gowy ýuwmaly, ýaranyň gyralaryna ýod ýa-da spirt erginini çalmaly, gyssagly etrabyň A we KƏGG gullugyna 058/H görnüşli hasabaty, ýagny gyssagly habarnama ibermeli.

– Değişli maglumatlary ykjam toplan, her bir ejir zeken adam barada “guduzlama garşy kömek sorap ýüz tutanyň kartasy” 045/H görnüşli hasabatyň ähli şertlerini doldurmaly.

– Antirabiki waksinanyň hem immunoglobuliniň ulanylyş gözükdirijisine laýyklykda guduzlama garşy sanjymyň geçirilişini bellemeli. Waksinasiýa 0-3-7-14-30-90 günlerde sanjym geçirilýär, 0-7 gün aralygynda sanjymlary hassahana şertlerinde geçirmeli, 14-30-90-njy günlerde sanjym gezirmezden 1 gün öňünden hassahana ýatymaly we ýagdaýyna görä ertesi çykarmaly.

– Adamlara şikes ýetiren haýwanlara geçirilen 10 gün wetirinar gözegçiliginiň, guduzlama keseline güman edilip, öldürilen haýwanlaryň barlaghana taýdan barlagynyň netijesi barada wetirinar gullugyndan ýa-da şol sebitiň A we KÝGG gullugyndan hat üsti bilen berlen habaryň esasynda gezirilmeli antirabiki sanjymlaryň dowamlylygy ulanmagyň gözükdirijisine laýyklykda kesgitlenilýär.

– Hemme ejir çekenleriň guduzlama garşy sanjymlary doly almagyny üpjün etmeli, eger-de sanjymlardan ýüz öwürse, gerekli çäreleri gurmeli.

Hirurgiýa bölüminiň lukmany näsagy hassahana ýerleşdirip, ýaralaryny her gün arassalap, sarap, näsagda guduzlamanyň önüni almak üçin antirabiki waksinany ulanmagyň görkezijisine laýyklykda wagtyly-wagtynda sanjym etmeli.

Has “howply” dişlenmelerde (kelleden, barmaklaryň uçlary dişlenende ýa-da köpsanly dişlenmelerde) bir gezek antirabiki immunoglobulin 0,5 ml/kg mukdarda goýberilýär (onuň bir bölegi ýara edilýär). Şeýle-de, antirabiki işleriň gapdalyndan bürme keseliniň önüni alyş çäreleri hem geçirilýär.

BEZE

Beze – bu streptokok ýokanç keseliniň bir görnüşi bolup, deriň we deri asty gatlagynyň seroz eksudativ ýa-da seroz gemorragiki gaňnaglamasy we umumy zäherlenme alamaty bilen häsiýetlendirilýär.

Taryhy maglumatlar. Beze irki kesellere degişli bolup, köp ýurtlaryň gadymy ýazgylarynda duş gelýär. Biziň eramyzdan öň papirusa ýazylan ýazgylarda beze barada maglumat bar. Gippokrat (b.e. öň 460-377 ээ.) deri örtüginin çişme keseli hökmünde, Galen (b.e. öň 460-377 ээ.), Selsiо (b.e. 25-30 ээ.) bezäni aýratyn kesel hökmünde aýzyp gezipdirler.

Abu Aly Ibn Sina öz işlerinde bezäniň üstünde durup geçip, onuň bejergisini hödürleýdi. T.Sinengam (XVII asyr) bezäni beýleki örgünli kesellerden tapawutlandyrypdyr. Keseliň ýokançlydygyny XVIII-XIX asyrlarda N.I.Piragow, J.Gunter, N.Zemelweýs öz işlerinde belläp gezipdirler.

Häzirki döwürde beze keselini öwrenmeklikde E.A.Çerkasowyň, şeýle hem T.H.Babagulyýewanyň ylmy işleriniň uly ähmiýeti bar.

Kesel durediji barada. Keseliň doredijisi A topara degişli streptokokdyr. Ol gram pozitiw, adaty 3a-da L görnüşde duş gelýär. Ölçeği 0.1-1.0 mkm, jübütleyin zynjyr şekilli, togalak ýa-da şar görnüşli bolýarlar.

A toparyna degişli bolan ähli streptokoklar umumy täsir edýän we “bulekleýin” zäherleri bulup zykarýarlar. Umumy täsir edýän streptokok daşky zäheri (Dikiň zäheri, eritrogen zäheri, pirogen, tadjihoraz zäheri) streptokokyň esasy zäherli düzümi bolup durýar.

Onuň pirogen, öýjük zeperleýji, dokumalary zeperleýji we MFU-nyň (mononuklear fagositar ulgamyň) işjeňligini peseltmek, öýjük gatlagynyň geçirijiligine täsir etmek we ş.m. häsiýetleri bar. Streptokok zäheri gyzgyna durnuksyz we durnukly düzümden ybaratdyr. Gyzgyna durnuksyz bölegi hakyky zäher bolup, antigen häsiýete eýedir. Zäheriň gyzgyna durnukly toplumy bolsa allergiki häsiýete eýedir.

“Bölekleyin” zäherlere we fermentlere streptolizin nukleazalar (O we S), gialuronidaza, streptokinaza we bakteriolizin degişlidir. Bu zäherler we fermentler döredijiniň öýjüğe girmegine mümkinçilik döredýärler.

Streptokok fiziki ýagdaýlaryň täsirine ýokary durnuklydyr. Sowugy gowy geçirýär, guran iriňde we ganda hepdeläp, aýlap saklanýar, ýöne dezinfisirleýji serişdelerinde çalt ölýär, antibiotikleriň täsirine has duýgurdyr.

Epidemiologiýasy. Streptokok keselleri ýer şarynda ýaýran keseldir, kabul ediljek has ýokary, islendik ýaşda kesel döredip bilýär, dürli usul bilen geçýän antropozlara degişlidir. Döredijiniň islendik görnüşi bilen kesellän adam ýa-da sagdyn göterijiler ýokanç keseliň çeşmesidir. Kesel howa-damja, galtaşma, alimantar ýoly bilen gezip bilýär. Hatda streptokokyň ýokanç keselli ojaklardan ganyň üsti bilen (mysal üçin, bezäniň gaýtalanmagynda) geçmekligi hem mümkin.

Epidemiologiki taryhy aýgynlandynda kesel duredip bilýäjek dhli ýagdaýlary göz önünde tutmaly: nesle geçişini, näsagyň maşgalasynda, garyndaşlarynda limfa aýlanyşynyň bozulmasyny, kärini, dowamly ýokanç keseliň ojaklaryny anyklamalydyr.

Keseliň döreýiş we ösüş yzygiderliligi. Dörediji deriň içine girip, soňra limfa kapillýarlarynda köpeliýär. Daşky, içki zäherler gana gezeýär we zäherlenme alamatlaryny ýetirýär (üşüýär, gyzdyrýar). Ýerli sowuklama ojagy ýokançly-allergiki häsiýetli bolýar. Bu hadysanyň döremeginde deriň we deriniň aşaky gatlagynda immun toplumynyň emele gelmegi we şonuň bilen bir wagtda limfositleriň ýygnaşmagy hem uly ähmiýete eýedir.

Gan kapillýarlarynyň we limfa damarlarynyň zeperlenmegi deride gan, limfa aýlanyşygynyň bozulmagyna, ganöýme we gan gatyşykly suwuklykly gabaçaklaryň döremegine getirýär.

Deride we erli limfa mızlerde dowamly streptokok ýokanç keseliň ojaklarynyň, streptokok göterijileriň we alamatsyz görnüşleriniň döremegi näsaglarda bezäni gaýtalanmagyna, limfa damarlarynyň diwarynda birleşdiriji dokumanyň emele gelmegine we onuň geçirijiliginiň bozulmagyna getirýär.

Deridäki dürli üýtgeşmeler fibroblastlaryň hereketiniň

ýokarlanmagyna hem-de birleşdiriji dokumalaryň we limfa mázlerinde düwünleriň emele gelmegine getirýär.

Keseliň gaýtalanmagy, limfa aýlanyşygynyň bozulmagy fibroz hadysasyny zatländyrýar we fibroma emele getirýär (ikilenji pilazak).

Keseliň alamatlary. Keseliň geçişi onuň görnüşine bagly däl.

Kesel ýiti, näsagyň gyzygynyň 39-40 gradus ýokarlanmagy, üşütme alamatlary bilen başlanýar. Agyr derejelerinde näsag gaýtarýar, tutgaý alamatlary ýüze çykýar, samraýar. Birnäçe sagatdan ýüzünde, el-aýaklarynda, göwresinde, kähalatlarda nemli bardalarynda beze çişmesi emele gelýär. Näsaglar zeperlenen derisiniň çekilmegine we agyra arz edýärler, soň şol ýerde çiş we gyzarma emele gelýär. Ýerli zeperlenmäniň hdsiätine gurd, eritromatoz, eritromatoz-gabarzak, eritromatoz-ganueme we gabarzak-ganueme görnüşlere bölünýär. Ondan başga-da ilkinji, gaýtalanýan görnüşini we keseliň ikilenç gaýtalanmaklygyny belleýärler.

Eritromatoz görnüşinde näsagyň derisi aýyk gyzyl reňkde gyzarýar we togalak görnüşde bolýar, gyralary deň däl, ony geografik karta meňzedýärler. Deriniň örtüginä zeperlenen bölegi üýtgedik deriden çiş hem-de ellenip göründe ýerli gyzygyn we agyry bilen tapawutlanýar. Ýerli limfa düwünleri ulalýar we agyryly bolýar.

Eritromatoz-gabarzak (bulöz) görnüşinde deriniň çişmesinden we gyzarmasyndan başga-da gabarçak emele gelýär, ol

Beze, eritromatoz-gabarçak (bulöz) görnüşi

içinde açyk dury suwuklyk saklaýar. Soňra ol gabaçaklar ýarylyp we gurap, sary kesmek emele getirýär, kähallatlarda erroziäa hem-de äara emele gelýär.

Eritromatoz-gançeme (gemorragiki) görnüşinde gyzaryp duran görnüşli gançemeler emele gelýär.

Gabarçak-gançeme görnüşinde gabaçak emele gelýär, ol gan gatyşykly suwuklykdan durýar we bezäň iň agyr görnüşü hasaplanylýar.

Ilkinji beze – bu keseliň ilkinji sapa düş gelmesidir.

Gaytalanýan görnüşü – bu keseliň birnäçe günden 2 ýyla çenli gaýtalanmagydyr. Ol, kuplenz, ilkinji jerhetleme ýerinde ýerleşýär.

Keseliň ikilenç gaýtalanmagy – bu ilkinji kesel gezeninden iki ýyldan soňra keseliň gaýtalanmagydyr. Keseliň ojaklary, kuplenz, başga ýerde ýerleşýär.

Keseliň gaýrızolmesi. Absses, flegmona, flebit, tromboflebit, sepsis, tromboemboliýa, ýokançly-zäherli şok.

Beze keseliniň galdyryan yzlary:

1. Limfadema.

2. Ikinji piläzak.

Keseli anyklamak. Näsaglaryň arzlary, keseliň alamatlary, epidemiologiki taryhyň, barlaghana anyklaýşyň netijesinde kesel takyklanylýar.

Barlaghana anyklaýyş üçin immunoferment barlagy, bakterioskopiki barlaglar geçirilýär. Ganyň barlagynda leykositleriň sanynyň artmagy, taýajyk görnüşde neýtrofilýoz, eritrositleriň çöküş tizliginiň (E3T) ýokarlanmagy bellenilýär.

Keseliň bejerilişi. Streptokok ýokanç keselini bejermek üçin antibiotikler ulanylýar. Penisillin adaty müzberde 5-7 g/ý bellenilýär. Penisilline allergiýasy bolan näsaglara eritromisin, wilprofen, rulid ýa-da metasiklin bellenilýär. Bezäň gaýtalanýan görnüşlerinde penisillin, gentamisin giň spektrli antibiotikler bilen bilelikde ulanylýar. B,C,PP witaminler berilýär. Keseliň agyr derejesinde prednizolon 1-2 mg/kg agramynda gysga mähletde bellenilýär.

Bezāñ gaýtalanýan, uzaga çekýān görnüşinde autogemobejergisi we fiziobejergiler geçirilýär.

Gabarçakly görnüşinde etakridin ergini bilen sargy ediyär.

Soňky wagtlar giperbariki oksigenasiýa, magnit bejergisi, elektrofarez bejergisi ulanylýar. Zäherlenmä garşy bejergi geçirilýär. Damar içine 10% glýukoza, duz erginleri, gemodez goýberilýär.

Desensibilizirleýji derman serişdeleri (suprastin, tawegil we ş.m.) ulanylýar.

Öňüni alyş çäreleri. Streptokok ýokanç keseliniň ýöriteleşdirilen önüni alyş çäreleri ýok. Umumy önüni alyş çäreleri kesellini ýüze çykarmakdan we olary çetleşdirmekden, streptokok ýokanç keseliniň dowamly ojaklaryny bejerip, ýok etmekden ybaratdyr.

Bezäniň gaýtalanýan görnüşinde bisillin bejergisini bütin ýylyň dowamynda geçirmek, ondan başga-da arassaçylyk düzgünlerini berjaý etmek maslahat berilýär.

OTBAŞY (ANTHRAX)

Otbaşy deri örtükleriniň we limfa mázleriniň zeperlenmesi, umumy zäherlenme alamatlary bilen hdsiätlendirilēdn adamlaryň we haýwanlaryň ýiti hem-de agyr ýokanç keselidir.

Taryhy maglumatlar. Otbaşy keseli gadymy döwürlerden bäri “gudratly ot”, “pars ody”, “otly baş”, “sary baş”, “Sibir başy” atlary bilen bellidir.

Bu keseliň Sibirde giň ýaýrandygyny göz önünde tutup, “Sibir başy” adyny S.Andreyewskiý (1798 ý.) berýär. Özüne ýokuşdyrmak tejribesinde S.Andreyewskiý haýwanlaryň otbaşy keseliniň adamlaryňka meňzeşdigini anyklap, onuň haýwanlardan adamlara geçmek mümkinçiligini subut edýär. Keseliň döredijisi birwagtda 1849-1850-nji ýyllarda 3 sany alym tarapyndan aýdyňlaşdyrylýar: O.R. Rollender, F.Brauelli we K.Dawen. 1876-njy ýylda R.Koh ony arassa görnüşinde alýar. 1881-nji ýylda L.Paster otbaşyň ýöriteleşdirilen önüni alyş sanjymyny hödürleýär.

Kesel dördijä barada. Otbaşy keseliniň döredijisi *Basillus anthracis*, *Basillus* urugynyň *Basillaceae* maşgalasyna degişlidir. Ol (5-10) x (1-1,5) mkm ölçegli, tegelek, gabykly görnüşü emele getirýän, gram pozitiw taýajykdyr. Hereketsiz taýajygyň daşy gabyk bilen örtülendir, döredijiniň wegetatiw we gabykly görnüşü emele getirýän görnüşlerini tapawutlandyryrlar. Wegetatiw görnüşü diri bedende ýa-da barlaghana iňmitlendirijide gowy uszadr. Otbaşy keseliniň döredijileri, esasan hem, et-pepton iňmitlendirijide gowy uszadrlar. 55-60 gradus gyzgynlykda birnäçe minut gaýnadylanda şolbada ölyärler, pes gyzgynlygyň täsirine bolsa örän durnuklydyr.

Otbaşy basillalarynyň gabykly görnüşleri örän durnuklydyrlar: toprakda, suwda onlarça ýyl, haýwanlaryň ýüňünde birnäçe ýyl saklanýarlar. Diri bedende we jesetde wegetatiw görnüşü emele getirmek we daşky zäher bölüp çykarmak ukybyna eýedir. Gabyk aýdyň antifagositar işjeňlige eýedir we döredijileriň dokumalara birleşmegine ýardam edýär.

Daşky zäher çiş döredýän, öýjük zeperleýji we öldüriji toplumdan duran protein birleşmesidir.

Otbaşy kesel döredijileri beden (somatiki), polisaharid gabyk, protein antigenlerini saklaýar. Gabykly görnüşler dürli dezinfisirleýji erginleriň täsirine durnuklydyr: fenolyň 5%-li ergininde 40 gije-gündiz; 5%-li lizolda 6 gýn ýaşayrlar, 120 gradus gyzgynlykda diňe 2 sagatdan soň ölyärler. Awtoklawirowirlemede (+110 gradusda) 40 minutdan soň ölyärler.

Epidemiologiasy. Ýokanç keseliň esasy çeşmesi keselli haýwanlar bolup, olara iri şahly mallar, goýunlar, geçiler, atlar, eşekler, doňuzlar girýärler. Olar keseliň ähli döwürlerinde ýokançly bolmak bilen döredijini peşew, tezek, öýkeniň ganly gakylygy, tüýkülik arkaly çykarýarlar. Keselli haýwanlar ölenden soň olaryň ähli dokumalary, derisi, ýüňi, süňkleri ýokançlylygyny saklaýarlar.

Adamlar haýwanlardan tapawutlylykda daşky gurşaw üçin ýokançsyzdyr. Haýwanlar, kuplenž, iňmit ısti bilen (uri meädanynda ot, iňm iňende), käwagtlar bolsa ganyň üsti bilen ýokançly mör-möjekler gan soranda ýokuşýarlar. Otbaşy keseli haýwanlarda,

kuplenz, ižege, sepsis, kdwagtlar bolsa “karbunkulýoz (dokuzdonly)” görnüşlerde gabat gelýär.

Keseliň adamlara ýokuşmaklygy köpsanly geçiriş ýagdaýlaryň gatnaşmagynda bolup geçýär. Olara otbaşy basillalarynyň gabykly görnüşleri bilen hapalanan keselli haýwanlaryň derileri, çykyntgylary, dürli agzalary, et we beýleki iýmit önümleri, toprak, suw, howa, daşky gurşawyň beýleki ýokuşdyrylan zatlary degişlidir. Kesel adama mal öldürenlerinde ýokançly etiň, et önümleriniň doly bişirilmedik ýagdaýynda, döredijileriň şikeslerden (sypjyrylma, kiçi kesilmeler) deri örtüğine düşmegi arkaly geçýär. Ondan başga-da kesel howa-damja, iýmit ýollary we ganyň üsti bilen (haçan-da ýokançly mör-möjekler gan soranda) ýokuşyp bilýär.

Otbaşy keseli bilen wagtal-wagtal kesellemeklik häsiýetlidir, kdwagtlar toparlaşyn keselzilik эъзе зykэар.

Kesel, adatsa, tomus-gъэз aýlarynda hasaba alynýar. Bu bolsa uэ haýwanlarynyň pasyllaýyn keselleýjiligi bilen baglanyşyklydyr. Otbaşy keselini kabul edijilik ähli ýaşlylara mahsusdyr. Ýöne, esasan, işeň, 20-50 ýaş aralygyndaky erkek adamlar keselleýdiler. Sebäbi olar aýallar bilen deňeşdirilende kesellän öý haýwanlarynyň gözegçiligine, olaryň soýluşyna köp gatnaşýarlar. Kesel geçirilenden soňra durnukly immunitet döreýär. Keseliň seýrek ýagdaýlarda gaýtalanmagy mümkin.

Bedende dowamsyz passiw immuniteti otbaşa garşy globulin goýbermek arkaly döredip bolýar.

Keseliň döreýiş we ösüş yzygiderliligi. Keseliň ösüşiniň esasynda otbaşy kesel döredijisiniň zäheriniň täsiri netijesinde döreýän mahsus zäherlenme durýar. Kesel döredijiniň giriş derwezesi bolup zeperlenen deri örtükleri, kähalatlarda aşgazan-içege, dem alyş ýollarynyň we gözüň nemli örtükleri hyzmat edýär.

Kdte kesel deri urtüginde başyň emele gelmegi, beýleki эagdaэlarda эээrama hadysaly umumy эokanч keseliniň döremegi bilen başlanýar. Dörediji giren ýerinde köpeliýär we ýaşayýş işjeňliginiň ýörite önümleri bolan ýöriteleşen daşky gabygyny we zäherini öndürýär.

Deri zeperlenende töwerekdäki dokumalary çişirýän suwly we ganly ojaklaýyn çüýreme görnüşde otbaşy zeperlenmesi emele gelyär. Ojagyň merkezinde ägirt köp otbaşyň döredijilerini saklaýan çüýreme, goňur tegmilli, azsanly mono we polinukliýarlar bolýar. Döredijiniň hereketli makrofaglar arkaly giren ýerinden ýakyndaky limfa düwünlere eltilmegi zerarly æerli limfadenit düreädr. Otbaşyny düredijileriň gana düşüp, sepsis görnüşiniň emele gelmegi bilen ýaýramagy gaty seýrek duşýar. Adatça, otbaşy sepsisi döredijiniň adam bedenine dem alyş we aşgazan-içege ýollarynyň nemli örtügi arkaly düşmeginde emele gelyär. Şu ýagdaýlarda trahiobronhopulmonal we mezenterial limfa düwünleriniň päsgelçilik işjeňliginiň bozulmagy hadysanyň ýaýramagyna getirip bilýär. Hadysanyň ýaýramagy – döredijiniň gana düşmegi we umumy zäherlenme, gan damarlarynyň geçirijiliginiň ýokarlanmagy agzalarda we dokumalarda ganuçme, kislorod æetmezçiligi bilen ugurdaş bolýar. Zäherlenme bedeniň gyzygynynyň ýokarlanmasyna, ýürek-damar ulgamlarynyň üýtgeşmelerine, ölüme getirýän ikilenç gaýgryzylmelere eltädr.

Otbaşy keseliniň içki görnüşleri özbaşdak ilkinji we otbaşy sepsisiniň esasynda ikilenji görnüşlerde geçip biler.

Keseliň alamatlary. Otbaşynyň gizlin döwrüniň dowamlylygy birnäçe sagatdan 14 güne, köplenç, 2-3 güne deň bolýar. Häzirki döwürde otbaşyň çäklenen we ýaýran görnüşini tapawutlandyryşlar. Çäklenen otbaşy keseline deri we içki görnüşleri degişlidir.

Keseliň deri görnüşü 98-99% ýagdaýlarda duş gelyär. Onuň has köp duş gelyäni karbunkulýar görnüşidir. Käwagtlar bolsa beýleki edematoz, gabarçak (bullöz), erizepeloid görnüşleri duş gelyär. Bedeniň aýyk ýeriniň zeperlenmesi agdyklyk edýär. Karbunkulalar kellede, boýunda, agzyň we burnuň nemli örtüklerinde ýerleşende kesel örän agyr geçýär.

Adatça, karbunkul ýeke bolup, kähalatlarada onuň mukdary 10-20 we ondan hem köp bolup bilýär. Ýokanç keseliň giriş derwezesinde yzygiderlikde tegmil, düwürtik, gabarçak, baş döreyär. Tegmiliň ölçegi 1-3 mm bolup, gyzylymtyl-gök reňkli, agyryсыз, mör-möjegiň dişlän yzyna meňzeyär. Birnäçe sagatdan soň tegmil mis-gyzyl reňkli düwürtige öwrülýär. Ýerli gijeme, awuşama artýar.

12-24 sagatdan içi suwly 2-3 mm ölçegli gabarçaga öwrülýär. Ol garalýar we ganly bolýar. Gaşalanda ýa-da gabarçak öz-özünden ýarylanda, onuň diwarlary ýelmeşýär we netijede gyralary galyp duran ganly-suwuklykly goýy goňur düýpli baş emele gelýär. Başyň gyralarynda ikilenç gabarçaklar emele gelýär. Bu örgün hem ilkinji gabarçakdaky ýaly, ösüş möwsümlerini geçip, biri-biri bilen goşulyşyp, deriniň zeperlenedn meýdanyny artdyrýar. Bir günden soň başyň ölçegi 8-15 mm ýetýär. Başyň gyrasynda döreyän ikilenji gabarçaklar onuň merkezden daşyna ösmegini şertlendirýär. Başyň merkezi böleginde çüýreme netijesinde 1-2 hepdeden soň gara, agyrsyz gaty kesmek emele gelýär. Kesmegiň daşynda gyzyl reňkli çiş emele gelýär. Daşky görnüşi boýunça kesmek gyzyl oduň içindäki gara kömri ýadyňa salýar. Bu bolsa keseliň adynyň döremegine sebäp bolupdyr (“anthrat” – grekçeden terjime edilende “kömür” diýmekdir). Başyň ölçegi birnäçe millimetrden 10 sm zenli bolup bilýär.

Otbaşy, deri görnüşi

Başyň gyrasyndaky dokumalarda döreyän çiş käwagtlar gowşak deri asty öýjükleri öz içine alyp giňeýär. Çişin çägendäki urgy çekiçjiginiň urgusy käwagtlar ýerli titreme döredýär (Stefanskiniň alamaty).

Başyň ýüzde ýerleşmegi örän howpludyr, sebäbi çiş dem alyş ýollaryna ээраp, dem эetmeziligine we цыме getirэдр. Otbaşynyň çüýrän bölegi iňňe dürtülende hem agyrsyzdyr. Bu bolsa keseli tapawutlandyrmakda uly дһmiэete эедир. Otbaşyň deri görnүşinde döreyän limfadenit agyrsyzdyr we iriňlemä bolan ymtylyşy ýokdur.

Otbaşynyň edamatoz görnüşi keseliň başynda başsyz, çiş bilen häsiýetlendirilýär. Keseliň gıçki döwürlerinde çüýreme döreyär we uly ölçegli baş emele gelýär.

Gabarzak (bullýoz) görnüşinde ýokanç keseliň giriş derwezesinde gan-suwuklykly gabarçaklar emele gelýär. Gabarçak ýarylandan soň uly baş emele gelýär.

Otbaşynyň erizipeloid görnüşiniň tapawudy dury suwuklykly köpsanly gabarçaklaryň emele gelmegi bilen baglanyşyklydyr.

Otbaşyň deri görnüşi 80% näsaglarda ýeňil we orta agyrlykda, 20% agyr görnüşde geçýär. Keseliň ýeňil geçişinde zäherlenme alamatlary gowşak ýüze çykýar. Bedeniň gyzgyny kadaly ýa-da subfebril ölçegde bolýar. 2-3 hepdeden soň kesmekli baş emele gelýär we soňundan gaty ýara galýar. Ýeňil görnüşinde näsaglar doly gutulýarlar.

Keseliň orta agyrlyk we agyr derejeli geçişinde näsagda gowşaklyk, kellagyry bolýar. 2-nji günün soňunda bedeniň gyzgyny 39-40 gradusa çenli ýokarlanýar, ýürek-damar ulgamynyň işjeňligi bozulýar. Keseliň amatly geçişinde 5-6 günden soň bedeniň gyzgyny birden peselip, kada gelýär, umumy we ýerli alamatlar yza gaýdýar, çiş kem-kemden peselýär, limfadenit ýitýär. 2-4-nji hepdäniň ahyrynda kesmek gataýar, ýaranyň emele gelmegi bilen baş bitýär.

Deri görnüşiniň agyr geçişi otbaşy sepsisiniň emele gelmegi bilen gaýrüzülip biler. Otbaşy sepsisi ilkinji görnüşde ýa-da ikilenji görnüşde beýleki görnüşleriniň gaýrüzülmesi hökmünde duş gelip biler. Bu ýagdaýlarda umumy zäherlenme alamatlary has aýdyň we çalt ösýärler, ysytma, gaýtalanýan üşütmeler, ýürek urgusynyň çaltlanmagy, içki agzalarda we deride ganöýmeler, örgünler döreyär. Näsaglaryň ýagdaýy sagatsaýyn erbetleşýär. Olaryň aňy bulaşýar, meningeal we ojaklaýyn alamatlar döreyär. Ýokançly-zäherli şok, kelle beýniniň çişmesi, aşgazan-ıçege gan akması we peritonit keseliň ilki günlerinde ölüme getirip bilýär.

Otbaşyň aşgazan-ıçege görnüşi seýrek duş gelýär we dürli görnüşde geçip bilýär: käbir näsaglarda aşgazan-ıçege ýollary tarapyndan üýtgeşmeler, beýlekilerde bolsa umumy alamatlar – zäherlenme alamatlary agdyklyk edýär. Kesel birden garynda ýiti

agyry bilen başlanýar, tiz wagtdan ol alamatlara ýürek bulanma, ganly gaýtarma we içgeçme, içege parezi goşulýar. İçegäniň otbaşy zeperlenmesi garyn perdesiniň gyjynmagy, suwuklygyň ýygnanmagy, içegäniň deşilmegi, peritonit yaly alamatlara getirýär. Bedeniň gyzgyny ýokary derejä çenli galýar, puls sapak görnüşli bolup, ýygylaşýar, öýkende gan ýygnanmasy bolýar. Deride ganöýme we gabarçakly örgünler emele gelyär. Köplenç, näsaglar ýokançly-zäherli şok zerarly ejir çekýärler.

Öýken görnüşi örän agyr geçýär. Keseliň ilkinji alamatlaryna umumy gowşaklyk, üsgülewük, gözün ýaşarmagy, bedeniň gyzgynyň 39-40 gradusa çenli ýokarlanmagy, üşütme degişlidir. Demgysma, döş agyry, nemli örtügiň gögermegi, deri örtügiň öçügsiligi, kyn gopýan gakylyk (gan-suwuklykly), öýkende köp mukdarda gury, çygly hyžžyldy ýüze çykýar, öýken perdesiniň sowuklamasy bellenilýär. Ýürek-damar ulgamynyň sagatsaýyn beterleşýän yetmezçiligi ölüme getirýär.

Häzirki döwürde otbaşyň deri görnüşiniň öz wagtynda başlanan bejergisi oňat netijeler berýär. Yaýran görnüşinde bejergi öz wagtynda başlansa-da, netijesi şübheli bolup galýar. Ýokançly-zäherli şoguň döremegi bilen geçýän öýken, içege zeperlenmelerinde näsaglaryň ýagdaýy agyrlaşyp, 2-3 günden kesel ýaramaz netijeler bilen gutarýar.

Keseli anyklamak we aratapawudy. Kesel kliniki, epidemiologiki we barlaghana barlaglaryň netijesinde anyklanylýar. Anyklaýyş döredijiniň çyrşakdaky barlagyny (bakterioskopiki) we döredijini ösdürmek maksady bilen ony ekmegi (bakteriologiki) öz içine alýar. Keseli ir anyklamak maksady bilen immunoflüorescent usulyny hem ulanýarlar. Mahsus antigeniň bardygyny ýüze çykarýan Askoli usulynyň hem ähmiýeti uludyr. Ondan başga-da allergologik anyklaýyş usuly hem ulanylýar. 0,1ml möçberde allergen deri içine goýberilýär, 24 sagatdan soň onuň netijesi hasaba alynýar we ölçeği 3 sm-den kiçi bolmadyk gyzarmanyň bolmagy keseli tassyklaýar.

Keseliň deri görnüşinde barlaghana barlagy üçin gabarçagyň we ýaranyň içindäki suwuklyk ulanylýar. Septiki görnüşinde näsagyň gakylygy, gusugy, gany barlanylýar. Barlag aýratyn howply

ýokanç keselindäki iş düzgünlerini berjaý etmegi we ýörite barlaghanalarda geçirilmegi talap edýär.

Furunkul, karbunkul, gyrgyn, tulýaremiýa, beze, dürli etiologiýaly sepsiz keseli bilen otbaşy keseliniň aratapawudyny geçirýärler.

Otbaşy ýokanç keseliniň aratapawudy geçirilende onuň geçiş aýratynlygy, epidemiologiki taryhy we anyklaýyş usullarynyň netijesine hökman üns berilmelidir.

Keseliň bejerilişi. Bejergi döredijä, keseliň ösüşine, onuň alamatlaryna gönükdirilmelidir.

Döredijä garşy antibakterial bejergi otbaşa garşy immunoglobulin bilen bilelikde geçirilýär. Penisillin günde 6-24 mln HB möçberde keseliň alamatlary doly ýityňça berilýär. Ol bejergi 7-8 günden az bolmaly däl. Keseliň septiki görnüşinde her gün sefalosporin 4,0-6,0 gr, hloramfenikol suksinaty 3,0-4,0 gr, gentamisin sulfaty 240-320 mg möçberde ulanylýar. Dermanlaryň mukdary we onuň dowamlylygy keseliň agyrylyk derejesine laýyklykda kesgitlenilýär. Immunoglobulin keseliň ýeňil derejesinde 20 ml, orta we agyr derejelerinde 40-80 ml möçberde goýberilýär. Keseliň bejergisiniň doly möçberi 400 ml çenli bolup bilýär.

Otbaşyň şikeslenme hadysasyna garşy bejergisinde kolloid, kristalloid erginler, plazma, albumin, täze gan ulanylýar. Glýukokortikoidler, ýürek glikozidleri belleniýär, görkezme boýunça kislorod bejergisi, plewral suwuklygy aýyrmaklyk we ş.m. ulanylýar.

Otbaşynyň deri görnüşinde näsaglary hassahanadan kesmekler gopandan we ýara bitenden soň çykarýarlar. Ýaýran görnüşinde näsag gutulandan soň, arasy baş gün bolan iki gezekki bakteriologiki (ganyň, gakylygyň, peşewiň, täretiň) barlaglaryň negatiw netijelerinden soň çykarylýar.

Öňüni alyş çäreleri. Öňüni alyş çäreleri weterinar-sanitar çärelerinden ybaratdyr. Öý haýwanlarynyň kesellemeginiň öňüni almak, kesellän we ölen haýwanlary ýok etmek çäreleri uly ähmiýete eýedir. Ýüze çykarylýan näsag haýwanlary aýratyn saklamaly, meýitlerini ýakmak we ýokanç keseliň ojagyny ýok

etmek maslahat berilýär. Ýüň we bagana önümleri kamera dezinfeksiýasynyň formalin usuly bilen zyýansyzlandyrylýar. Kesellän haýwanlary ýa-da ýokanç önümler bilen gatnaşykda bolan adamlary 2 hepdeňiň dowamynda lukmanyň gözegçiliginde saklaýarlar, 5 günňiň dowamynda ýaşyna görä mukdarda antibiotik bermek bilen (fenoksimetilpenisillin, tetrasiklin, ampisillin, doksasiklin, rifampisin) gaýragoýulmasyz önüni alyş çäreleri geçirilýär. Ondan başga-da çagalara 5-8 ml, ululara 12 ml otbaşy immunoglobulini goýberilýär.

Aktiv immunizasiýa epidemiki görkezme boýunça 4-60 ýaş aralygyndaky adamlara diri otbaşy sanjymy bilen geçirilýär. Deri üstüne 2 damjadan bir gezek ýa-da 20-30 gün aralykda 0,5 ml 2 gezek deri astyna goýberilýär. Geljekki önüni alyş sanjym 12 aýdan soň geçirilýär.

AGSYL

Beýleki atlary: tumşuk-toýnak keseli.

Agsyl (Aphtae epizootikae, Stomatitis epidemika) – bu ýiti zoonoz wirus ýokanç keseli bolup, zäherlenme alamatlary, agyz boşlugynyň, burnuň nemli örtükleriniň, barmaklaryň arasyndaky deriniň we dyrnak ýatalgasynyň gabarçak-eroziw zeperlenmesi bilen häsiýetlendirilýär.

Taryhy maglumatlar. Ilkinji bolup agsyly haýwanlarda 1546-njy ýylda italyan lukmany D.Frakastora ýazypdyr. Adamlarda bu kesel 1764-nji ýyldan bäri bellidir. 1897-nji ýylda F.Leffler we P.Froş gabarçaklarda saklanýan agsylyň döredijisiniň bakterial süzgüjinden geçýändigini kesgitlediler. Soňra keseliň döredijisiniň wirusdygy gutarnykly kesgittenildi.

Kesel dörediji barada. Dörediji Pikarnawiridae maşgalasynyň Rinowirus urugyna degişli we RNK saklaýan wiruslaryň içinde iň kiçisi bolup, onuň ölçegi 8-20 nm deňdir. Wirus ýokary zeperleýjiligi we deri zeperleýjiligi bilen tapawutlanýar. Antigen düzümi boýunça 7 sany görnüşü mälimdir. Olaryň her görnüşü

birnäçe antigen saklaýar. Wirusyň O we A gömüşleri köp duş gelyär. Wirus guradylanda we doňdurylanda uzak saklanýar, 60 gradus gyzdurylanda bolsa çalt ölýär. Ultramelewşe şöhlesiniň we dezinfisirleýji erginleriň täsirine durnuksyzdyr. Wirus emeli usul bilen alnan dokumalarda ýetişdirilýär. Barlaghana haýwanlaryndan agslyň döredijisine deňiz doňuzjygy we täze doglan syçanjyklar has duýgurdyrlar.

Epidemiologiýasy. Agsyl haýwanlaryň arasynda giňden ýaýran ýokanç keseldir. Käbir ýurtlarda agslyň ýüze çykmagy belli bir wagt aralygynda gaýtalanýar. Kesele ýaş haýwanlar has duýgurdyr (iri we maýda şahly mallar, doňuzlar we beýleki toýnakly haýwanlar). Olarda agsyl agyr we ýokary ölümçilik bilen geçýär. Keselli haýwanlar daş-töwerege döredijini tüýküligiň, süýdün, täretiň we peşewiň üsti bilen bölüp çykarýar. Şeýlelikde, olar ýokanç keseliň çeşmesi bolup hyzmat edýär. Kesel alimenter ýoly – kesellän mallaryň çig süýdi, zyýansyzlandyrylmadyk süýt önümleri we etiň üsti bilen geçýär. Agsyl maldarlarda we gassaplarda köp duş gelyär.

Keselli haýwanlar bilen gatnaşykda bolnanda, ýagny olara gözegçilik edilende, bejerilende, soýlanda, saglanda geçýär. Ondan başga-da kesel howa-damja ýollary bilen, ýagny keselli haýwanlar üsgürende, dem alanda ýokuşyp bilýär.

Agsyl adamdan adama geçmeýär. Uly adamlar agsyla az duýgur bolup, köplenç, çagalar keselleýärler. Immuniteti görnüşine baglylykda emele gelyär.

Keseliň döreýiş, ösüş yzygidelirligi we şikeslenme üýtgeşmeleri. Ýokanç keseliň giriş derwezesi bolup agyz boşlugynyň nemli örtügi, kähalatda ašgazan-ıçege we dem alyş ulgamlarynyň nemli bardasy we zeperlenen deri örtügi hyzmat edýär. Döredijiniň giren ýerinde uly bolmadyk gabarçak emele gelyär, ýagny onda döredijiniň köpelmegi we ýygnanmagy bolup geçýär. Ondan soň dörediji gana düşüp, bedende zäherlenme alamatlary ýüze çykýar. Ganyň üsti bilen ýaýrap, derini zeperleýjilik häsiýetine laýyklykda dörediji agzyň, burnuň, peşew ýollarynyň nemli bardasyna we deri örtüğine ýelmeşýär we ikilenji gabarçagy

emele getirýär. Ikilenji gabarçagyň emele gelmegi bilen ganda kesel döredijini tapyp bolmaýar.

Zeper ýeten deri örtüginin we nemli bardalaryň çyrşagynda ojaklaýyn çüýreme bellenilýär. Gistologiki barlagda agyz boşlugynyň nemli örtüginde, gyzyłödekde, içegede çüýremän giň meýdançalary we iriňli-çüýreme traheobronhit we uretrit anyklanylýar. Ýürek muskulynda köp üýtgeşmeler tapylýar, bagryň, böwregiň, beýniniň wena damarlarynda doly ganlylyk ýüze çykýar.

Keseliň alamatlary. Adamda bu keseliň haýwanlaryň agsyl keseli bilen meňzeşligi duýulýar. Gizlin döwri 3-4 gün bolup, ýöne kähalatda 2 güne çenli gysgalýar ýa-da 12 güne çenli uzalyp bilýär.

Kesel üşütme bilen ýiti başlanýar, bedeniň gyzgyny 39-40 gradusa çenli ýokarlanýar, kelle we muskul agyrylary ýüze çykýar. Ilkinji günün ahyrynda nemli bardalara zeper ýetme alamatlary: agyz boşlugynda awuşama, köp möçberde sülekeyiň akmagy, gözünüň gyzarmagy, buşuganda agyry we içegäniň işiniň bozulmagy bellenilýär. Agyz boşlugynyň nemli bardasy gyzarýar, çişýär, ýumşak kentlewügiň, diliň, dodagyň, kentlewük aýlawjygynyň nemli bardalary gyzarýar we çişýär. Köpsanly ownuk gabarçaklar emele gelýär, ilkibaşda dury suwuklykly bolup, 1-2 gün geçenden soň gabarçaklar ýarylýar we olaryň deregine ýarajyklar emele gelýär hem-de biri-biri bilen birleşip, uly meýdançaly ýarany emele getirýär. Ýerli limfa düwünleri ulalýar we agyryly bolýar. Näsaglar gaharjaň bolýarlar, gepläp we yuwdunyp bilmeyärler, 2-4 litre çenli sülekey akýar. Gözüň nemli örtüginde zeper ýetýär, burnuň nemli bardasynda, peşew ýollaryna we jyns agzalaryna zeper ýetýär. Köplenç, örgün agzyň töwreginde, goşarda, dabanda, injikde ýerleşýär. Eliň we aýagyň barmaklarynyň arasyndaky epinlerde, dyrnaklarda ýüze çykýan örgüniň anyklaýyşda uly ähmiýeti bardyr.

Gaýrüzülmesiz geçende kesel 5-7 gün dowam edýär. Ýarajyklar 5 günden soň bitip başlaýar. Käbir näsaglarda kesel birnäçe aýa çenli dowam edip, gabarçakly örgün gaýtalanýar. Näsaglaryň bedeniniň gyzgyny kadaly, umumy ýagdaýy kanagatlanarly bolýar. Çagalarda agsyl agyr derejede bolup, gastroenterit görnüşinde geçýär. Keseliň dowamly geçmegine we

agyrlaşmagyna gaýrüzülmeler täsir edýär. Ikilenji bakterial döredijileriň goşulmagy netijesinde öýken sowuklamasy, miokardit, sepsis ýüze çykýar. Ganda leýkopeniýa we eozinofiliýa bolýar.

Keseliň netijesi. Oňaýly, çagalarda agyr gastroenteritli geçende howply.

Keseli anyklamak. Keseli anyklamak mahsus görnüşde geçende kynçylyk döretmeýär. Kesel gizlin geçende epidemiologiki anamnez, epizootologiki barlaglar keseli anyklamaga ýardam edýär. Döredijini ganda, tüýkülikde, başda, täretde tapmak bolýar. Agsylda serologiki barlaglar jübüt syworotkalarda 6-8 gün aralykdan geçirilýär. Takyk netije uzak wagtlaýyn komplement baglaşdyryjy täsirleşmäniň üsti bilen kesgitlenilýär. Näsagyň başyndan alnan suwuklygy deňiz doňuzjygynyň dabanyňyň “ýassyjagyna” sürteniňden soňra, şol ýerde agsyla mahsus bolan başjagazlaryň döremegi keseli kesgitlemäge oňat kömek edýär.

Agsylyň stomatit, herpes ýokanç keseli, garmyk, enterowirus ýokanç keseli bilen aratapawudy geçirilýär.

Keseliň bejerilişi. Näsaglar 14 günün dowamynda hassahana bejergisini alýarlar. Döredijä garşy, keseliň alamatlarynyň garşysyna ýerli bejergi geçirilýär. Berhiz tutmak (ýarym suwuk, ýeňil öleşdirilýän iýmit günün dowamynda 5-6 gezek bellenilýär), näsaga köp suw içirmek maslahat berilýär.

Näsaga nahardan öň 0,1 gram anestezin berilýär. Kd wagtlar zond bilen iëmitlendirilýär. Agyz boşlugyny arassa saklamak maslahat berilýär. Keseliň ilkinji günlerinden başlap, wirusa garşy ýerli bejergi geçirilýär. Şu maksat bilen 0,25-0,5% oksalin, 0,25-0,5% florenal, 0,25-0,5% tebrofen, 4% geliomisin, 0,25% riodoksol, 50% interferon çalgylary, leýkositar interferonyň, 0,1-1% ribonukleazanyň ergini ulanylýar. Şu görkezilen serişdeler nemli bardalaryň we deriniň zeper ýeten ýerlerine günde 3-5 gezek çalynýar. Başlaryň çalt bitmegi üçin ultramelewşe şöhleler, geliý-neon lazer çyrasy, aerosol serişdeleri bolan “Liwian”, “Lewowizol”, “Pantenol”, “Winizol” ulanylýar. Keseliň agyr derejelerinde zäherlenmä garşy bejergi, ýürek-damar serişdeleri, witaminler, agyrlysyzlandyryjy we allergiýa garşy serişdeler

ulanylýar. Əokanz keseli ikilenz əbəze zykada, antibiotik, sulfanilamid serişdeleri ulanylýar.

Öñüni alyş çäreleri. Agsylyň öñüni alyş çärelerine ýokanç keseliň ojagynda işleýän işgärleriň şahsy gigiýena we sanitar-weterinar çäreleri degişlidir. Endemiki ojaklarda süýdün gaýnadylmagy we gaýtadan işlenilmegi, gaýmagy gaýnadyp, täzeden işläp, mesge taýýarlamak maslahat berilədr. Keselli mallara guzegzilik edilende goranyş çäreleri (eliňi ýuwmak, öňlük, rezin ellik we dđik gezmek) hukman geçirilmeli öñüni alyş çäreleriniň biri bolup durýar. Dürli anyklaýyş usullary geçirilende iş düzgünlerini doly we dogry berjaý etmelidir. Ilatyň arasynda giňişleýin düşündiriş, wagyz-nesihat işlerini geçirmek maslahat berilýär.

FELINOZ (HOWPSUZ LIMFORETIKULƏOZ)

Beýleki atlary: pişik dyrnaçaklamasynyň keseli, ýerli bakterial däl limfadenit, Mollare-Reýliň keseli.

Felinoz pişiklerden geçýän ýiti ýokanç kesel bolup, ýerli limfa düwünleriniň jerhetlemesi, ysytma we umumy zäherlenme alamatlary bilen häsiýetlendirilədr.

Taryhy maglumatlar. 1932-nji ýylda Debre we Foşey pişik dyrnazaklamasy sebäpli duredn howpsuz geçýän limfa düwünleriniň ulalmasyny ýazyp, bezan etdiler.

1950-nji ýylda Mollare we belekiler bu kesele “howpsuz emeli ýokuşdyrylan limfaretikuləoz” diəip at berdiler. Kesel duredijini ilkinji gezek W.I.Żerwonskiə we belekiler (1963 ə.) anykladylar we ornitoz-limfogranuləoma-trahoma kesel doredijiler toparyna degişli etdiler.

Kesel durediji barada. Felinozyň kesel doredijisiniň Hlamidiäalar toparyna degişli edilendigine seretmezden, onuň käbir aýratynlyklarynyň bardygy bellenildi, ýagny hlamidiyadan tapawutlylykda tetrasikline durnukly we barlaghana şertlerinde öý towşanlarynyň we maýmynlaryň derisiniň içine doredijiler goýberilende, olaryň limfa düwünlerinde uzýne mahsus bolan zeperlenmđni əbəze zykarəar.

Epidemiologiasy. Felinoz keseliniň ady – felis pişikleriň maşgalasynyň ady, sebäbi ýokanç keseliň çeşmesi pişik bolup, olar alamatsyz sagdyn göteriji bolup, ol pişikleriň sülekeyinde, peşewinde, penjesinde döredijiler saklanýar. Keseliň tebigatda saklanýan ojaklary bolup gemrijiler we guşlar hyzmat edýär diýen çaklama bar. Muňa seretmezden, onuň epidemiologiki ähmiýeti ýokdur. Keseliň ýokuşmagy üçin keselli haýwan bilen göni galtaşyk hökmandyr. Kesel galtaşma ýoly bilen deri we nemli gatlaklaryň üsti bilen geçýär, kähallatlarda suwuň, iýmitiň üsti bilen hem geçip bilýär.

Çagalarda kesel ýek-tük görnüşde duş gelyär, köplenç, çagalaryň üýşen ýerlerinde, maşgalalarda ýaýramak mümkinçiligi bar. Æokanž kesel гьэз аэлarynda kыp hasaba alynэар. Kesel dhli эerlere эаэrandыр.

Keseliň dörefiş, ösüş yzygiderliligi we şikeslenme üýtgeşmeleri. Henize çenli doly öwrenilenok. Kesel dörediji giren yerinden limfa akymy boýunça yerli limfa düwünlerine düşüp, ol yerde köpelyär, bölekleyin darganda zäher bölüp çykarýar. Limfa düwünlerindäki gistologiki üýtgeşmeler retikulýar öýjükleriň ulalyp, inžekesele meñzeş granulýomalaryň emele gelmegi bilen häsiýetlendirilýär. Soňra kesel dörediji gana we dürli parinhimatoz agzalara düşüp, ol эerde granulamotoz hadysany dүredэдр.

Ýerli limfa düwünlerde emele gelyän granulýoma bilen bilelikde çüýreme we birleşdiriji dokumalaryň emele gelmegi bilen tamamlanýar.

Keseliň alamatlary. Keseliň gizlin döwri 1-3 hepä (birnäçe günden 42-56 güne) çenli dowam edýär. Näsaglaryň ýarysynda dyrnaçaklanan ýerinde düwürtik emele gelyär, ol deride yerleşýär, agyrysyz, gyzylymytyl bolup, köplenç iriňleýär we yz galdyрман, haэal bitэдр.

Kesel ýiti başlap, 5-7 гьnden 19-20 гьне zenli dowam edэдн ysytma, ysgynsyzlyk, зalt эadamaklyk, kellagyry, işdäsiniň kemelmegi ýaly alamatlar ýүze çykýar.

Derisinde kырдырli allergiki urгьн urэдр, kдbir ндsaglarda limfadenit, dalagynyň, bagrynyň ulalmagy bellenilýär.

Keseliň häsiýetli alamaty ýerli limfadenit bolup, ilkinji düwürtik dörandan 2 hepde geçenden soň ýerli limfa düwünleri 8-10 sm çenli ulalýar. Elläp göreniňde gaty, az agyryly, töweregindäki dokumalar bilen ýelmeşmedik bolýar. Kesel döredijiniň bedene düşen ýeri bilen baglylykda goltuk asty we tirsek limfa düwünleri ulalýar, kähalatlarda gasyk, boýun limfa düwünleri ulalyp biler.

Limfa düwünleri iriňleýär we gataňsy dokumalar emele gelyär. Keseliň seýrek ýagdaýlarda gözün ýa-da burun-damak nemli örtüginiň üsti bilen ýokuşýandygy barada maglumat berýärler. Ondan başga-da mezenterial we perebronhial limfa düwünleriniň zeperlenmesini belleýärler.

Keseliň uzaga çekýän we gaýtalanýan görnüşi bolýar. Keseliň agyr gaýrüzülmesine ensefalit, ensofalomiolit degişlidir.

Keseliň netijesi. Kuplenz gowy gezer.

Keseli anyklamak. Keseli anyklamak döredijiniň giriş derwezesinde ilkinji üýtgeşmeleri tapmak we şonuň bilen baglanyşykly bolan ýerli limfadenit bilen baglanyşyklydyr. Anamnezinde pişik bilen galtaşmany, dyrnaçaklamanyň bolmagyny, dişlemegini, sülekeyiň düşmegini ýüze çykarmak wajypdyr. Ganyň barlagynda eozinofiliň sanynyň artmagy, eritrositleriň çöküş tizliginiň (E3T) okarlanmagy bellenilär.

Anyklaýyş usullary komplement baglaşdyryjy täsirleşmä we deri içi allergiki anyklaýyş usulyna esaslanýar. Felinozyň aratapawudyny adaty limfadenit, tulyaremiya, gyrgyn, brusellýoz, listerioz, ornitoz, ýokançly mononukleoz, iýersinoz, inçekesel, limfogranulamotoz, limfoma bilen geçirýärler.

Keseliň bejerilişi. Ndsaglarda zdherlenme alamaty ýezykanda we ikilenji bakterial ýokanç keseller goşulanda giň täsirli antibiotikler ulanylýar. Köp ýagdaýlarda desensibilizirleýji, gaenaglama we keseliň alamatlaryna garşy serişdeler ulanylýar, ondan başga-da witaminler bellenilýär.

Limfa düwünleriniň ýumşayan döwründe hirurgiki bejergi geçirilär.

Öňüni alyş çäreleri. Näsagyň dişlenen we dyrnaçaklanan ýerlerini dezinfisirleýji serişdeler bilen arassalamak maslahat berilýär.

БЪРМЕ (STOLBNÄAK, TETANUS)

Бърме keseli agyr эоканз kesel bolup, nerw ulgamynyň zeperlenmegi netijesinde muskulynyň toniki we kloniki tutgaýynyň ýüze çykmagy bilen häsiýetlendirilýär.

Taryhy maglumatlar. Бърме keseli gadymy wagtlardan bäri belli. Keseliň alamatlary Gippokrat tarapyndan ýazylan. Keseliň ýüze çykmagyna şikesler we ýaralar sebäp bolupdyr. 1883-nji ýylda N.D.Monastyrskiý бърmeden ölen adamyň jesedinde “бърме таъајыгyny” ýüze çыkarýar. 1887-nji ýylda kesel döredijiniň arassa kulturasyny S.Kitozato аззар. Ol 1890-njy эylda бърме zdherini алзар we E.Bering bilen bilelikde бърме keselini bejermek üçin бърmä garşy antitoksiki syworotka ulanmagy tekliр edэдr. 1923-1926-njy эyllarda fransuz barlagçysy G.Ramon бърме anatoksini аlýar, bu anatoksin soňra keseliň öňüni almakda giňden peýdalanylyp başlanylyar.

Aziäa, Afrika, latyn Amerikasy ýurtlarynyň köpüsinde бърmä garşy sanjym geçirilmeyär, şol ýerlerde bu kesel wajyp meseleleriň biri bolup (esasan hem täze doglan çagalarda), her ýyl näsaglaryň sany 1 mln. adama эетэдr, цымçiligiň derejesi 40-dan 78%-e эетэдr. Tьrkmenistanda bu keselzilik эekeleäin gabat gelэдr.

Kesel dürediji barada. Бърме keseliniň döredijisi Clostridium tetani Clostridium görnüşe, Bacillasea maşgalasyna degişli bolup, ol gyralary aýlawly inçe тајајык görnüşlidir, uzynlygy 4-8 mkm, ini 0,3-0,8 mkm. Kesel dürediji gyrasynda ýerleşen tegelek sporany döredýär, onuň göwrümi uly болýar, sonuň üçinem ol deprek тајајыklaryna meñzeş болýar. Sporalar daşky gurşawyň himiki we fiziki täsirlerine durnukly болýar. Täretde, toprakda we gurşawyň beýleki jisimlerinde olar birnäçe wagtlap saklanýarlar. 37 gradus gyzgynlykda, anaerob şertlerinde, ýeterlik zyglylykda we aerob bakterialary bolan эagdaэynda (stafilokok, beden тајајыgy) sporalar

vegetativ görnüşe geçýärler. CI tetani hereketli, 20-д zenli gyrasynda æerleşen ösüntgijikleri bolýar. Gram pozitiv, ähli anilin reňkler bilen gowy reňklenýär. Kislorodyň täsirine ýokary duýgur bolan obligat anaeroblara degişlidir.

Toparlaýyn somatiki O antigeni we görnüşe mahsus H antigeni tapawutlandyrylyp, olar boýunça bakteriýalaryň 10 serogörnüşlerini belleýärler. Olaryň vegetativ görnüşleri şol bir mahsus zäheri çykaryrlar. Bürme zäheri daşky zähre degişli bolup, neýrotoksin we tetanogemolizin häsiýetli tetono-spazminden durýar. Ol merkezi nerw ulgamynyň hereket ediji öýjüklerini zaýalaýar we beden etleriniň ýygrylmagyna, eritrositleriň dargamagyna getirýär.

Daşky zäher botulozäherinden soň güýçli bakterial zäherleriň biridir. Бүрме зäheri az durnukly bolup, aşgar iýmitlendirijide, ýagtylygynyň astynda, gyzdyrylanda çalt işjeňligini ýitirýär.

Aşgazan-äge ýolunyň fermentleri zäheri dargatmaýarlar, ýöne ol içegäniň nemli bardasynyň üsti bilen siňmeýär, şonuň üçinem agyzdan düşende howpsuz bolýar.

Epidemiologiýasy. CI tetani tebigatda giňden ýaýrandyr. Ot iýýän haýwanlaryň we adamlaryň 5-40%-niň içegelerinde bolmak bilen olar täret, peşew arkaly topraga düşüp, ony uzak wagtlap ýokuşdyrýarlar we spora görnüşine geçýärler. Bürme taýajygy (dörediji) güýçli derslenen topraklarda, oba hojalygynyň ösen ýerlerinde köp bolýarlar.

Gara topraklarda, esasan, tropiki ýurtlaryň topraklarynda bürme döredijisiniň sporasynyň vegetativ görnüşine geçmek mümkinçiligi bar. Bürme keseliniň döredijisiniň sporasy, käwagtlar bolsa onuň vegetativ görnüşü tozan bilen egin-eşiğe, aýakgaba, adamynyň derisine düşýär. Deri örtügininiň ýa-da nemli bardanyň zeperlenmelerinde adamyň bedenine geçýär we kesel döredýär. Bürme keseli şikes bilen bagly. Köplenç, aýaklaryň kiçi şikesi keseliň sebäbi bolýar. Aýakýalaňaç gezilende bolýan daban ýaralanmalary, ýiti zatlaryň, tikenleriň çümmegi bürme keseliniň ýüze çykmagyna sebäp bolýar, şol sebäplem ol “aýakýalaňaçlaryň keseli” diýip atlandyrylýar. Oba hojalyk işleri döwrüne bürme bilen keselleýijiligiň döwürleýin ýokarlanmasy häsiýetlidir. Kesel

ýanyklarda we sowuk almalarda, çaga dogurşan azallarda we tãze doglan zağalarda aseptiki dýzgýnler bozulan halatynda, esasan hem uãde zağa dogrulanda ýýze çykyp biler.

Keseliň döreýiş we ösüş yzygiderliligi. Bürme keselinde ýokanjyň girelge derwezesi bolup deri örtügi we nemli bardalar hyzmat edýär. Esasan-da zapyňan za-da zuň köwekleri bolan ýaralar howpludyr, sebäbi köplenç bu ýagdaýlarda kesel döredijiniň köpelmegine we zäher çykarmagyna sebäp bolýan anaerob şertler ýüze çykýar. Şeýle-de bedende kesel döredijiniň ösmegine mynjyradylp çüýrdn dokumaly uly zaralar sebäp bolýar. Sporalar vegetatiw görnüşe geçensoň köpelyärler we daşky zäher bölüp çykarýarlar. Cl tetany ýarada ýa-da golaý limfa mázlerinde ýerleşýär. Keseliň esasy alamatlary tetanospazminiň täsiri bilen bagly.

Zdher zetki nerwleriň hereket ediji şüýümjagazlary we gan akymy bilen biloňurga, süýri beýnä, retikulýar gurluşa geçýär we ol ýerde hereket ediji merkezi zeperlendirýär.

Ol polisinaptiki reflektor aýlawynyň goşmaça neýronlarynyň ysmazyny döredýär.

Şonuň netijesinde motoneýronlarda ýýze çykýan impulsar muskullara yzy ýзылмдн düşüp, beden etleriniň mydama toniki dartylmasyny ýüze çykarýar. Mahsus däl gyjyndyrmalar bilen bagly bolýan (ses, ýagtylyk, ys alyş) afferent impulsasiýanyň ýokarlanmagy netijesinde tetaniki (kloniki) tutgaýlar hem emele gelýär. Hadysanyň ýaýramagy uly beýni gabygynyň we retikulýar gurluşynyň gyjynjylygyny ýokarlandyrýar we dem alyş merkezine hem-de wagusyň ýadrosyna zyýan ýetirýär.

Tutgaýyň alamatlary netijesinde toniki we tetaniki tutgaýlar gýeýzlendirilýär, metaboliki asidoz, bedeniň gyzgynynyň has-da ýokarlanmagy ýüze çykýar, ýüregiň işleýşi we dem alyş işjeňligi bozulýar.

Ysmaz netijesinde ýüregiň, dem alşyň togtamasy (asfiksiýa) ýüze çykyp biler.

Geçirilen keselden soň, kesel döredijiniň zäheriniň düredýdñ kizi antigen gyjynmasy sebäpli immunitet düremeýdñ. Бýрме

anatoksini bilen gezirilädn immunizasiäa durnukly immuniteti äbe zykaryp biler.

Tutgaý netijesinde süňkleriň döwürmegi, esasan-da biloňurganyň kompression döwürügi (tetaniskifoz), siňirleriň we beden etleriniň süýnmegi ýüze çykýar. Beden etleriniň tiz jeset gatamasy bolup geçýär. Muskulynyň mikroskopiýa barlaglarynda onuň süýümleriniň bazofiliýasy, olaryň gurluşynyň bozulma alamatlary we çüýreme ýüze çykarylýar.

Keseliň alamatlary. Girelge derwezesini göz önünde tutmak bilen:

1. Şikeslenme bürmesi (ýara, täze doglan çagalaryň bürmesi, operasiýadan, çaga dogurmadan, sanjymdan, ýanykdan, sowuk almadan we elektrotrawmadan bürme);

2. Çişme we dargama hadysanyň esasynda döreýän bürme (başlar, dargaýan çişler);

3. Kriptogen bürmesi (kesgitlenilmedik, girelge derwezeleri näbelli) bolýar.

Ýüze çykyş alamatlary boýunça toparlara bölünende ýaýraň we ýerli bürmäni belleýärler. Kesel, kuplenz, ýaýraň hadysa görnüşde geçýär. Keseliň 4 döwri bolýar: gizlin, başlangyç, möwjeme we sagalma. Agyrlyk derejesi boýunça ýeňil, orta agyr, agyr we örän agyr derejelere bölünýär.

Gizlin duwri 5 günden 14 güne çenli dowam edýär. Kähallatlarda ol 1-4 güne çenli gysgalýar ýa-da 30 güne çenli uzalýar. Onuň dowamlylygy zäher döremäniň tizligine, zäheriň mukdaryna, ýarada kesel döredijiniň köpelmegi üçin şertlere we bedeniň umumy ýagdaýyna bagly bolýar.

Keseliň başynda kellagyry, okary gyjynyjylyk, derlemeklik, dartgynlylyk ýaly başky alamatlar we ýaranyň tuwereginde beden etleriniň çekmesi bolup biler.

Kesel, kuplenz, ýiti başlanýar. Bürmäniň başlangyç alamatlarynyň biri trizmdir, ýagny agzyny açmakda kynçylyk döredýän çeyneýiş etleriniň tutgaýly gysylmagy we dartylmagydyr.

Црн agyr ýagdaýlarda dişler berk gysylan bolup, agzy açmak başartmaýar. Onuň yz ýanyndan näsagyň ýüzüne aýratynlyk berýän

Bürme ("sardoniki ýylgyrys")

yşarat etleriniň tutgaýy başlanýar (bir wagtda gülmek we aglamak), oňa sardoniki ýylgyrys diýilýär (rizus sardonicus): maňlaýy gasyňly, agzy ini boýunça açyk, gyralary aşak sallanan. Şol bir wagtda diýlen ýaly beýleki esasy alamatlar – bokurdak etleriniň tutgaýly gysylmagy netijesinde kynlyk bilen ýuwdunma (disfagiýa), ýeňse etleriniň agyryly dartgynlygy эбзе зыкэар: Dartgynlyk beýleki beden etler toparyna – boşun, bil, garyn we aýaklaryň etlerine ýaýraýar. Şeýlelikde, haýsy beden etleriniň dartylmagyna baglylykda näsagyň göwresi dürli

görnüşde bolýar, käwagt örän geň görnüşde hem bolýar (tetanus akrobaticus).

Bil etiniň ýiti dartylmasy netijesinde näsag kellesini arkan atear, ol düşekde diňe ökjelerini we ýeňsesini degrip ýatýar (opistotonus). Soňra garňyň göni muskulynyň we aýaklaryň muskullarynyň dartylp, olar tagta ýaly gaty bolýarlar.

Beden etleriniň dartylmagy näsagyň hereketini kynlaşdyrýar. Agyr ýagdaýlarda göwräniň we el-aýaklaryň doly hereketsizligi – doňan ýaly bolmagy ýüze çykýar (penjäniň we dabanyň hereketini göz önüne tutmazdan). Soňra beden etleriniň dartylmasy esasynda azap berýän, ýiti agyryly tetaniki (kloniki) tutgaýlar ýüze çykýar, olar ilki çäklenen bolup, soňra uly beden et toparlaryna ýaýraýarlar.

Tutgaýlar birnäçe sekuntdan birnäçe minuda çenli dowam edip, näsagyň güýjüni gaçyrýar. Olaryň ýagdaýlary keseliň agyrlygyna bagly, ýeňil ýagdaýlarda tutgaýlar günde 1-2 gezek bolýar, agyr ýagdaýlarda зы зылымдн dowam edэдг.

Nerw ulgamynyň ýokary duýujylygy netijesinde dürli derejeli, hatda sähelçe gyjynmalarda hem tutgaý ýüze çykyp biler (galtaşma, ýagtylyk, ses). Tutgaý wagtynda näsaglaryň ýüzi uly der damjalary bilen örtülýär, ýellenýär, gögerýär we jebirlik keşbi ýüze çykýar,

ýüzüniň görnüşü üýtgeýär, göwresi uzalýar, garny çekilýär, opistotonus we lordoz has aýdyň bolup, näsag ýaý şekilli yzyna gaýşarýar. Şonda boýun, göwre we elniň etleriniň şekili aýdyň görünýär. Näsaglarda gorky duýgusy bolýar, dişlerini şakyrdadýarlar, agyrysýndan ýaña gygyrýarlar we iňňildeýärler.

Kekirdekde ses ýşynyň we diafragmanyň etleriniň tutgaýlary dem alşy birden bozup, ölüme getirip bilýär. Gan aýlanyşy bozulyp, gany ýuremezlik netijesinde kdwagt aspirasion pnemoniýa ýze zykyar. Bokurdak etiniň dartylmasy ýuwdunyşy bozup, trizm bilen bilelikde açlyga hem bedeniň suwsuzlygyna getirýär.

3atalba aralygynyň etleriniň dartylmagy peşew çykarmany we täret etmäni kynlaşdyrýar. Näsaglaryň aňy aýdyňlygyna galýar, bu olaryň ejir çekmesini artdyrýar. Tutgaýlar azap beriji ukusyzlyk bilen geçýär. Ukusyzlyga ukladyjy we narkotiki serişdeler hem täsir etmeýär.

Beden etleriniň umumy dartylmasy, häli-şindi bolýan tetaniki tutgaýlar madda alyş-çalşynyň has-da güýçlenmegine, güýçli derlemä, bedeniň gyzgynynyň ýokarlanmagyna (41-42 gradus) getirýär.

Ýürek-damar ulgamynyň üýtgeşmeleri 2-3-nji gününde tahikardiýanyň ýüze çykmagy, damar urgusynyň dartgynlygy, arterial gan basyşynyň ýokarlanmagy bilen häsiýetlendirilýär. Keseliň 7-8-nji gününde ýüregiň sesleri tutuk bolýar, ýürek garynjyklarynyň hasabyna onuň çäkleri giňelýär, ýüregiň işleýşi durup hem biler. Käwagtlar dem alyş ýollarynyň nemli bardalarynyň çişmesi bolup, pnemoniýa ýüze çykyp biler. Üsgülewük tutgaýlary ýüze çykarýar, şol sebäpli-de gakylyk dem alyş ýollarynda ýygnanyp, dem alş mehaniki kynçylyk döredýär.

Kesel agyrlygy boýunça şu görnüşlere bölünýär:

1. Црн агыр (IV dereje),
2. Агыр (III dereje),
3. Орта агырлыкдакы (II dereje),
4. Ýeňil görnüş (I dereje).

Keseliň agyrlyk derejesi kesgitlenende gizlin döwrüň dowamlylygy, tutgaý alamatynyň aýdyňlygy, keseliň ilkinji

alamatlaryndan soň tutgaýyň ýüze çykyşynyň çaltlygy, bedeniň gyzgynynyň ýokarlanma derejesi, ýürek-damar we dem alyş ulgamynyň ýagdaýy göz önünde tutulýar.

Keseliň ýeňil görnüşi seýrek duş gelýär. Gizlin döwür 20 güne çekýär, ýöne az wagt hem bolup biler. Keseliň alamatlary 5-6 günün dowamynda doly ýüze çykýar. Trizm, sardoniki ýylgyrys, opistotonus çala bildirýär. Beýleki beden etleriniň dartgynlylygy gowşak ýüze çykýar, tetaniki tutgäz ujypsyz. Bedeniň gyzgyny-da kadaly 38-39-da subfebril bolýar.

Orta agyrykdaky görnüşde gizlin döwür 15-20 güne çekýär, keseliň alamatlar toplumu 3-4 günün dowamynda ýüze çykýar. Şu görnüşde hem keseliň I derejesindäki alamatlar, şeýle-de ýygy bolmadyk (günde birnäçe gezek) we gowşak ýüze çykýan tetaniki tutgaý bolýar. Bedeniň gyzgyny käwagt ýokary. Tahikardiýa gowşak ýüze çykýar.

Keseliň agyr görnüşi üçin gysga gizlin döwür häsiýetli (7-14 gün), ýöne ol uzak hem bolup biler. Keseliň alamatlary ýiti we çalt geçýär (keseliň ilkinji alamatlary ýüze çykanyndan 24-48 sagadyň dowamynda). Bu görnüşe ýygy we güýçli tetaniki tutgaýlar, derlemeklik, tahikardiýa, bedeniň ýokary gyzgynlygy, tutgaýlar aralygynda hemişelik beden etleriniň dartgynlygy, käwagt pnevmoniýanyň ýüze çykması häsiýetlidir.

Örän agyr görnüşde gizlin döwür, kúplen3, 7 günden az bolup, kesel aýldyrym çaltlygynda bedeniň ýokary gyzgynlygy (giperpireksiýa), güýçli tahikardiýa we tahipnoe, güýçli we çalt tutgaýlar (1-5 minudyň dowamynda birnäçe gezek), gugerme we howp salýan asfiksia bilen birlikde ge33дr.

Keseliň iň agyr görnüşine Brunneriň kelle bürmesi ýa-da “bulbar” bürme diýip atlandyrylýan bürme degişlidir. Onda oňurga we süýri beýniniň ýokary böleklerine zeper ýetýär (dem alyş merkezine we ş.m.). Ölüm dem alyş etleriniň tutgaýy netijesinde ýüze çykýan asfiksiýadan, şeýle-de dem alyş ýa-da ýürek ysmazyndan hem bolup biler. Keseliň bu görnüşine ýaýran hadysa hökmünde garamak bolar.

Цэде зага догруданда we kriminal abortdan soň düşýän

ginekologiyā bürmesi örān agyr geçýār. Keseliñ agyr geçmegine ýatgy boşlugyndaky anaerobizm we kuplenz, sepsise getirədn ikinji stafilokok florasynyñ düşmegi sebäp bolýar. Keseliñ agyr görnüşindäki netijesi, kuplenz, heläksilik bilen gutarzar.

Црн agyr geçýān täze doglan çagalaryñ bürme keselini (ýa-da puerperal) hem bellemek gerekdir. Ol, kuplenz, Aziā, Afrika, Latyn Amerikasy ýurtlarynda duş gelýār. Köplenç, lukmanyñ kumegi bolmazdan uəde zaga dogrulan wagtynda göbek galyndysyna ýokanjyñ ýokuşmagy netijesinde zagalār bürme keseli bilen keselleədrler.

Täze doglan çagalarda keseliñ alamatlar toplumy trizm, sardoniki ýylgyryş ýaly alamatlaryñ durnuksyzlygy bilen häsiýetlendirilýār. Kāwagt çagalaryñ agzy giñ açyk bolýar, gipotermiýanyñ (bedeniñ gyzgynynyñ pesligi) bolmagy ähtimal. Beden etleriniñ dartylmasy we tetaniki tutgaý mydama aýdyñ bildirýār (esasan bleforaspazm, aşaky dodagyñ, eñegiñ, diliñ titremegi görnüşinde). Täze doglanlaryñ arasynda цлмзиллк 90-100% əтəдр.

Adamda yerli bürme seýrek duşýar. Ilki əaranyñ töweregindäki muskula zeper əтəдр, agyry peəda boləar, muskulyñ dartylmasy we tutgaý yüze çykýar. Soñra oñurga ýiliginiñ täze bölekleriniñ zeperlenmegi netijesinde ýaýrama hadysasyna geçýar.

Ýüzüñ ysmaz bürmesi yerli bürmäniñ aýdyñ yüze çykmasydyr. (Roze, 1820 ý.), ol kelläniñ, ýüzüñ əaralanmagynda yüze çykýar. Aýdyñ bildirýān trizm we yeñse hem mimiki beden etleriniñ dartgynlygynyñ esasynda nəsaglarda kellezanak-beəni, seərek əagdaəlarda göz hereketlendiriji we sowujy nerwleriñ doly dāl ysmazy əəze зykəar. Zeper əetme ikitaraplaýyn bolýar, yöne ýaralanma tarapda has aýdyñ yüze çykýar.

Dem alyş ýollarynyñ tutgaəly əygrylmagy we gysylmagy guduzlamanyñ kliniki alamatlaryny ýada salýar, şonuñ üçinem bu görnüş tetanus hydrofobicus diýlip atlandyrylär. Bular əaly əagdaəlarda kəwagt əəran hadysa bolup geəəдр.

Bürme keseli ýiti, döwürleýin geçýān ýokanç kesellere degişli bolup, yüze çykmasynyñ dowamlylygy 2-4 hepdä deñ bolýar. Esasan

hem kesel näsag üçin ýiti döwrüniň 10-14-nji gününe çenli howpludyr. 15 günden örän haýal geçýän sagalma döwri başlanýar. Baldyr, bil we garyn etleriniň dartgynlylygy 1 aýa golaý saklanýar. Trizm häzál gezэдг. Tahikardiäa uzak wagtlap saklanэar.

Бърме keselinde irki we gizki гaэрүзүlmeler болýар. Keseliň irki döwründe atelektazly, aspirasion we gipostatiki gelip çykyşly bronhitler we пневмонийалар ýüze çыкýар.

Puerperal бърме, купленз, sepsis bilen agyрlaşýар. Tutgaýlaryň netijesinde beden etleriniň we siňirleriň үзүlmesi, сүйnmesi, сүнkleriň дөwүlmesi, çыkuwlar, dem aлыş etleriniň tutgaýы asfiksiya (demikmä) getirip biler. Tutgaý wagtynda güýjeýän gipoksiyada ýүрек damarlarynyň gysylmasy ýüze çыкýар we uly adamlarda miokardyň infarktyna, şeýle-de ýүрек muskullarynyň ysmazyna sebäp болýар. Şol bir wagtda tetano zäheriň miokarda edýän täsirini inkär etmek bolmaýар. Keseliň giçki гaэрүзүlmelerine şular degişlidir: dowamly tahikardiäa we gipotonia, biloňurganyň deformasiyasы, beden etleriniň we bogunlaryň kontrakturasы, kelleçanak-beýni nerwleriniň ysmazy.

Bulary, купленз, dowamly бърме keseli diýip ýalnýş hasapлаýарлар.

Keseliň гaýtаланмасы örän сеýрек, olaryň öсүši аýдың дәл. Kesel дөредiji gabyk öртүlen (inkapsulirlenen) гөрнүşде эарада saklanyp biler we ol соňра işeň гөрнүşe geçip biler.

Täzeden ýokuşma keseliň гaýtаланмасына себдп болуп biler.

Бърме keselini geziren adamlar sagalandan 1-2 аý geçenden соň, adaty işlerini dowam etdirip bilerler. Biloňurganyň kompression deformasiyasы (tetanuskifoz) 2 ýyla çenli saklanyp biler.

Dem alşa gatnaşýan beden etleriniň asfiksia (demikmd) getirэдп tutgaэлary, giperpiretiki bedeniň gyзгыны, гьэjeэдп tahikardiäa эa-da onuň bradikardiya bilen çalyşmasy tahipnoe keseliň netijesi üçin oňaýсыз alamatlar hasapланылар. Yerli бърме, купленз, sagalma bilen gutарэar.

Keseli anyklamak. Бърме keselini kesgitlemek kyn ддл, эуне lukman ilkinji gezek seredende näsaglaryň 30%-de keseli anyklap болмаýар.

Bürme keseliniň anyklamasynnda ýaralara we şikeslere esasy üns berilmelidir. Əaranyň tıweregindäki uzaga zekədn agyrylar, beden etleriniň dartgynlygy we tutgaýly dartylmalar keseliň ýüze çykmagynda irki alamatlardyr.

Reflektor oýandyryjylaryň ýokarlanmagy, güýçli derleme, sardoniki ýylgyryş we trizm ýaly adaty alamatlaryň keseli anyklamakda uly ähmiýeti bar.

Bürme keseli keseliň irki döwründe, esasan hem yeňil görnüşde trizimli duşýan ýagdaýlar bilen, gızki duwürde bolsa tutgaýlar bilen tapawutlandyrylär.

Trizm aşaky ände we onuň bogunlarynda, dişlerde, gulakýany mázde çişme hadysasy bolanda, peritonzillitde we kelleçanagyň esasynyň döwülmesinde ээze zykyr biler. Tutgaý bürmeden başga-da garaguş keselinde, strihnin bilen zäherlenende, isteriyada, käbir ýokanç kesellerde zäherlenme netijesinde we ş.m. ýagdaýlarda ýüze çykyr biler.

Rozeniň yüz bürmesini trizm bolmazan сытн ensefaliti bilen tapawutlandyrmaly.

Keseliň bejerilişi. Bürme keselini bejermek çylşyrymly meseleleriň biri bolup durýar. Bejeriş toplumlaýyn bolmalydyr (kesel döredijä garşy, keseliň ösüşine, alamatlaýyn): 1) keseliň ilkinji ojagynda dörän kesel döredijilere garşy göreş; 2) gandaky zäheri zyşansyzlandyrmak; 3) tutgaýa garşy bejergi; 4) bedeniň ýaşayşy üçin wajyp agzalaryň işjeňligini saklamak (ýürek-damar işi, dem alyş we beýlekiler); 5) gipertermiэa, asidoza, suw-duz we protein deňagramlylygynyň bozulmalaryna garşy göreş; 6) gaэрüzülmeleri bejermek we öňüni almak; 7) dogry gün tertibi, iýmitleme, näsaga gowy seretmek.

Birinji meseldni zuzmek эzin эaralaryň hirurgiýa arassalanyşy (bejerilişi) geçirilýär (gabaran we çüýrän dokumalar aýrylýar). Ýaradan zäheriň geçmezligi üçin arassalamazdan öň 1000-3000 HB mukdarda bürmä garşy antitoksiki syworotkany ýara pürküp, ýuwmaly.

Bedendäki zäheri zyşansyzlandyrmak bürmä garşy antitoksiki syworotka arkaly amala aşyrylýar. Oňurga ýiligiň we süýri beýniniň

öýjügi bilen baglanyşan bürme zäheri zyýansyzlandyrylmaýar, şonuň üçinem mümkin boldugyça, syworotkany ir ulanmaly. Syworotkany uly adamlar üçin 100000-150000 HB mukdarda, 20-40 müň HB täze doglanlarda we uly ýaşly çagalar üçin bolsa 80000-100000 HB mukdarda Bezredke usuly bozunsa muskul içine sançýarlar. Agyr ýagdaýlarda umumy mukdarda 50000 HB damar içine goýbermek bolýar (öňünden natriä hloridiniň 0,9% ergini bilen 1:5-1:10 gatnaşykda garmaly we 37 gradusa çenli gyzdymaly).

Soňky ýyllarda syworotkadan başga-da bürmä garşy adam immunoglobulinini ulanýarlar. Bejeriş mukdary hasaplanylýan 900 HB (6 ml) bir gezek muskulyň izine edärler.

Syworotka bilen bir hatarda bürme anatoksini hem ulanýarlar, ol bürmä garşy immuniteti güýçlendirýär. Anatoksini 3-5 gýn aralykda, 0,5-1 ml mukdarda 3-4 gezek deri asty goýberýärler. Anatoksiniň ilkinji sanjymyny syworotka goýbermezden 30 minut öňinçä etmeli.

Tutgaýlaryň garşysyna göreşmek üçin, ilkinji nobatda, daşky gyjyndyryjylary ýok edýän şertleri döredýärler. Şonuň üçin näsagy goh-galmagaldan daşda, aýratyn, çetleşdirilen otaga ýerleşdirýärler. Şepagat uýasy ýörite seredip durmaly, näsag mydama lukmanyň gözegçiliginde bolmaly. Derman serişdelerden sedatik-narkotiki, neýroplegiki, miorelaksantlar ulanylýar. Bu dermanlar merkezi nerw ulgamynyň işjeňligine häsalladyjy täsir edärler we ganglioblokirleýji häsiýetleri bolup, toniki dartylan beden etlerini gowşadýarlar, bu bolsa tutgaýlaryň peselmegine getirýär, käwagt bolsa tutgaýy bütinleý aýyrýar.

Bürmäniň ýeňil we orta agyrylykdaky görnüşinde tutgaýa garşy bejergini hloralgidraty klizmada goýbermeklik bilen başlaýarlar (1,5-2 gr, günde 3-4 gezek), soňra neýroplegiki garyndy bilen bejergini dowam edýärler (2 ml-2,5% aminaziniň ergini, 1 ml-2% promedolyň ergini, 2-3 ml-1% difengidraminiň ergini we 0,5 ml-0,05% skopolamin gidrobromidiň ergini).

Hloralgidrat we litiki garyndy günün dowamynda her 3-3,5 sagatdan çalşyrylyp edilip durylmalydyr.

Näsaga diazepamýň (seduksen) günün dowamynda birnäçe

gezek edilməsi hem oñat təsir edýär we barbituratlaryň (Fenobarbital) bejergä goşulmagy diazepamyň təsirini ýokarlandyrýar.

Bürmäniň agyr görnüşinde tutgaýyň dem almanyň bozulmagy bilen gelen əagdaəynda neəroplegik we barbituratlar bilelikde ulanylýar.

Neýroleptanalgeziýa droperidol bilen fentaniliň bilelikde ulanylmagy netijesinde gezirilədr.

Црдн agyr əagdaəlarda tutgaýy aýyrmagyň ýeke-täk serişdesi miorelaksantlar, özem antidepolýarizasiýa təsiri bolan (tubokurarin, diplosin) derman serişdeleri ulanylýar. Relaksantlaň təsirini diazepam, barbituratlar ýa-da oksibutirat natriý bilen güýçlendirýärler. Uzak wagtlap (1-2-3 hepde) miorelaksantlaryň ulanylmagy öýkeniň emeli wentilyasiýasy bilen bile geçirilýär.

Bürme keselinde ýene bir uly ähmiýete eýe bolan derman serişdeleriň biri antibiotikleriň ulanylmagydyr. Öñüni alyş hem-de II ýokanç keselleriň gaýrüzülmesi üçin (pnewmoniýa, öýkeniň atelektazy, sepsis we ş.m.) giň təsirli antibiotikler (penisilliniň polisintetik önümleri, aminoglikozidler, sefalosporinler we olar biri-biri bilen bilelikde) ulanylýar. Umumy berkidiji derman serişdeleri, görkezme boýunça glýukokortikoidler, ýürek glikozidler, kislorod bejergisi we beýlekiler bellenilýär.

Asidozy aýyrmak, suw-mineral, protein deňagramlylygynyň bozulmasyny düzetmek üçin mineral erginleri, polion erginleri, ganyň albumini we beýleki derman serişdeleri goýberilýär. Bürmäniň bejergisinde ndsaga ьns berlip seredilmegi, əokary kaloriəaly iýmitleriň hem ähmiýeti uly. Kähalatlarda iýmít duodenal zondun ьstьnden hem berilədr.

Öñüni alyş çäreleri. Keseliň öñüni almak 2 ugur bilen alnyp barylýar: şikeslenmäniň öñüniň alnyşy we mahsus bolan öñüni alyş. Mahsus bolan öñüni alyş meýilleşdirilen we gaýragoýulmasyz (şikeslenme alnanda) görnüşde geçirilýär. Mahsus bolan meýilleşdirilen öñüni alyş bürmä garşy anatoksin bilen 2 aýlyk çagalarda edilip başlanylýar.

Sanjym AGHB – adsorbirlenen gukbogma – hurezek – ьürme,

AHB əa-da AB sanjym bilen öñüni alyş sanjymalarynyň düzgüni boýunça geçirilýär.

Eger-de bürme keseliniň döremek howpy bolan ýagdaýlarynda (şiketlenmede, II-III derejeli əanmada, II-III derejeli sowuk almada, əaralanmada, uəde əaga dogrulanda we ş.m.) gaýragoýulmasyz öñüni alyş işlerini geçirmek üçin 0,5 ml bürme anatoksini edilədr. Öñ sanjym geçirilmedik bolsa 1,0 ml bürme anatoksini bilen bile 3000 HB bürmä garşy syworotkany ýaşyna garamazdan, aýratyn şprisde bedeniň başga böleginden etmeli. Soňra diňe öñki düzgün boýunça anatoksin edilədr.

Kəhalatlarda muskulyň izine 3,0 ml bürmä garşy donor immunoglobulini edilýär. Halkyň arasynda kesele garşy wagyz-nesihat işlerini alyp barmak bu keseliň öñüni alyş işleriniň esasyalarynyň biridir.

ERIZIPELOID

Beýleki atlary: doňuzlaryň bezesi, Beýkeriň ýaýraýan eritremasy, Rozenbahyň erizipeloidi.

Erizipeloid zoonoz bakterial ýokanç kesel bolup, deri örtüginini we bogunlaryň zeperlenmegi bilen häsiýetlendirilýär.

Tahyry maglumatlar. U.Beýker 1873-nji ýylda ilkinji bolup adamlarda bu keseli ýazyp, beýan edipdir. A.Rozenbah 1884-nji ýylda kesel döredijini adam bedeninden tapypdyr we keseliň alamatlaryny ýazyp, onuň özbaşdak keseldigini subut edipdir.

Kesel dörediji barada. Kesel dörediji Erysi pelothix rhusiopathial hereketsiz, gram pozitiw taýajyk, adaty iýmitlendirijide ösýän Corynebacteriasea maşgalasyna girýär. Iki sany antigen görnüşleri (suis we muriseptikum) bar. Doňuz görnüşü öý, syçan görnüşü ýabany haýwanlaryň arasynda ýaýrandyr, dörediji daşarky gurşawyň täsirine durnuklydyr. Duzly we kakadylan et önümlerinde ýaşaýşa ukyplylygyny saklaýar. Hlor we fenol saklaýan zyýansyzlandyryjy erginleriň täsiri astynda bedenjikler gyrylýarlar.

Epidemiologiýasy. Keseliň çeşmesi köp görnüşli öý we ýabany haýwanlar bolup, olaryň arasynda kesel ýaýratmakda uly orun tutýany doňuzlardyr. Kesel zeperlenen et we kesellän haýwanlar bilen gatnaşykda bolnanda, zeperlenen deri örtüginin üsti bilen ýokuşýar. Kesel dörediji kähallatlarda agyzdan ýa-da gan sorujy mör-möjekleriň üsti bilen bedene aralaşýar.

Bu kesel tomus-güýz aýlary köp duş gelyär hem-de et önümleri, doňuzlar bilen iş salyşýan adamlaryň arasynda giňden ýaýrandyr.

Keseliň döreýiş, ösüş yzygiderliligi we şikeslenme üýtgeşmeleri. Kesel döredijiler zeperlenen deri örtüginde keseliň ilkinji ojagyny emele getirýär. Soňra çişme hadysasy barmakdan barmaklara, bogunlara ýaýraýar. Döredijiniň limfa we ganyň üsti bilen ýaýramagy esasynda deri zeperlenýär we içki agzalarda ikilenji ojaklar döreýär. Zeperlenen deri örtüginin morfologiki barlagynda serozly çişme, gan damarlarynyň daşynda limfositleriň ýygnaýmagy kiçi gan damarlarynyň we limfa akymynyň bozulmalary bilen ýüze çykarylýar.

Keseliň alamatlary. Keseliň gizlin döwri 1-7 güne (köplenç 2-3 güne) çenli dowam edýär.

Kesel 3 görnüşe bölünýär: deri, deri-bogun, ýaýran görnüşleri (septiki).

Deri görnüşlisi köp duş gelyän görnüş bolup, döredijiniň giren ýerinde (barmaklaryň we penjäniň derisi) gijilewük, awuşama, çiş, deriniň gyzarmagy bellenilýär. Çiş gyzaran meýdançanyň töwereginde has aýdyň bolýar. Gyzarmanyň çäginde deriniň gyzgyny birazrak kadadan ýokary ýa-da kadaly bolup galýar. Käte gyzaran ojakda içi suwly ýa-da gan gatyşykly gabarçaklar döreýär. Gyzarma ýaýramaga, çişin tutuş barmagyň derisine, hatda penjä geçmäge-de ukyplydyr. Limfadenit we limfangit döräp bilýär. Keseliň ahyrynda gyzarmaň ýerine deriň tozgalamasy ýüze çykýar. Keseliň dowamlylygy 10-12 güne barabar bolýar.

Deri-bogun görnüşli barmakaryň bogunlarynyň artritleri bilen häsiýetlendirilýär. Bogunlaryň hereketiniň çäklenmesi we agyry

alamatlary belenilýär. Şu görnüşinde kesel 14 güne çenli dowam edýär. Kähalatlarda bogunlaryň üýtgeşmesine getirýän gaýtalanýan dowamly artrit döreýär.

Deri we deri-bogun görnüşinde zäherlenme alamatlary ýüzleý bolýar. Bedeniň gyzgyny subfebril ölçeglerde ýa-da kadaly bolýar.

Ýaýran görnüşü seýrek duş gelýär. Ol aýdyň zäherlenme, bedeniň gyzgynynyň 39-40 gradusa çenli ýokarlanmagy, bagyr-dalagyň ölçeginiň ulalmagy, göwresinde, el-aýaklarynda iri menekli örgüniň ýüze çykmagy bilen häsiýetlendirilýär. Bu ýagdaýda ýokanç keseliň ikinji ojaklary (endokardit, artrit, pnewmoniya) ýüze çykýar.

Keseliň netijesi. Deri we deri-bogun görnüşü oňaly, ýaýran görnüşü howply hasaplanylýar.

Keseli anyklamak. Kesel anyklananda onuň kliniki alamatlarynyň, epidemiologiki maglumatlaryň ähmiýeti uludyr. Anyklaýyş barlaglarynda göni däl gemagglýutinasia we agglýutinasia täsirleşmeleri geçirilýär. Gabarçaklaryň suwuklygyny, ýaýran görnüşinde näsagyň ganyny ekýärler. Syçanlarda bioderňew geçirilýär.

Keseliň aratapawudy beze, eksudativ eritema, dermatit, artrit, sepsis bilen geçirilýär.

Keseliň bejerilişi. Bejergide, esasan, penisillin ulanylýar. Deri we deri-bogun görnüşinde günde 3 mln HB penisillin ulanylýar. Şeýle hem sintetiki penisillinler, hloramfenikol, tetrasiklin, eritromisin ulanylýar. Onuň dowamlylygy 7 gündür. Antigistamin bejergisini, gaýnaglama garşy serişdeleri, witaminleri ulanmak maslahat berilýär.

Ýaýran görnüşinde penisillin günde 6-8 mln HB az bolmadyk mukdarda sintetiki penisillinler bilen utgaşdyrylyp berilýär. Şeýle-de zäherlenmä garşy bejergi geçirilýär. Ýerli bejergide gyzarma ojagyna ultramelewşe şöhesi, şeýle-de indometasin ýagy, dimeksid bilen ýapgy ulanylýar.

Öňüni alyş çäreleri. Öý haywanlaryna seredilende, mallar soýlanda, et bilen işlenende kesele garşy önüni alyş çärelerini

geçirmek zerurdyr. Kesellän haýwanlara gözegçilik edýanleriň, et bilen iş salyşýanlaryň şahsy gigiýenanyň düzgünlerini berjaý etmekleri hökmandyr.

MELIOIDUZ

Bezeleki atlary: əalan ketew, gəndogar hindi ketewi, əalan mergi, pneumoenterit, morfinistleriň septisemiəasy.

Melioidoz – haýwanlarda we adamlarda duş gelýän ýiti ýa-da dowamly septikopiyemiýa bilen geçýän ýokanç kesel.

Taryhy maglumatlar. Iňlis lukmany A.Uitmor 1911-nji ýylda ölen nāsaglaryň jesedinde ketew keseline meňzeş üýtgeşmeleri tapýar. 1912-nji ýylda ol K.Krişnaýewa bilen kesel döredijini ölen nāsaglaryň ganyndan tapýarlar we oňa *Bakterium pseudomallei* diýip at berýärler. Soňra U.Fletçer 1913-nji ýylda kesel döredijini kesellän barlaghana haýwanlaryndan alýar. T.Stenton keseliň epizootologiyasy we epidemiologiyasy barada köp işler edýär.

Kesel durediji barada. Kesel dörediji *Pseudomonas pseudomalles* *Pseudomonas* urugynyň *Pseudomonadaceae* maşgalasyna degişli taýajyk görnüşli, 1,5-6 x 0,3-0,6 mm ulşegde, gram negatiw, anilin reňkleri bilen gowy reňklenýär. Kesel dörediji daşky zäher bölüp çykarýar, ölen wagtynda içki zäher boşadylýar. Daşky gurşawda köp wagt saklanýar: suwda köpelmäge ukyply, toprakda we tđretde 27 we ondan gowrak gýn, jesetde 12 gýne zenli saklanar. Uđdn əokary we uđdn pes gyzgynlyk duredijini ulđrđr. Zyəansyzlandyryjy erginler hem kesel duredijini zalt ulđrđrler.

Epidemiologiasy. Əokanç keseliň çeşmesi bolup gemrijiler we uđ haəwanlary hyzmat edđrler.

Ýokuşdyrylan haýwanlar kesel döredijini tđret, peşew, süýt, ýaraň iriňi bilen daşky gurşawa çykaryp, hapalap bilýärler. Adamyň bedenine kesel dörediji, kuplenz, zeper ýeten deri örtügininiň üstünden, seýrek ýagdaýlarda iýmit bilen, gaty seýrek ýagdaýlarda howa-damja ýoly bilen gezip bilđr.

Kesel duredijini esasy geziriji bolup toprak we suw hyzmat edýar. Barlaglaryň netijesinde büräniň we çybynyň çakmagy bilen

ganyň üstünden kesel döredijiniň ýokuşyp bilýanligi tassyklanan. 98% erkek adamlar keselleýär. Keseliň epidemiýasy ýazylmadyk. Esasan, æekeleşin, seærek çagdaçlarda toparlaşyn keselsilik hdsiæetli. Immuniteti doly öwrenilmedik. Gündogar we Günorta Aziýanyň, Awstraliýanyň tropiki ýerlerinde duş gelýär.

Keseliň döreýiş, ösüş yzygiderliligi we şikeslenme üýtgeşmeleri. Girelge derwezesinden kesel durediji limfa ulgamyna, soňra gana düşüp, tutuşlygyna adam bedenine ýaýraýar. Keseliň ýüze çykmagynda endotoksinemiýanyň ähmiýeti uludyr. Içki agzalarda mahsus granulýomalar döreýär. Soňra olar dargap, iriňli abssepleri emele getiræd. Melioidoz zeperlenmesi dhli agzalarda we dokumalarda ýüze çykýar. Dowamly hepatitli we nefritli, diabetli, inçekeselli näsaglarda, neşekeşlerde (şol sebäpli morfinistleriň septisemiýasy diýip at alan) kesel agyr geçýär.

Keseliň alamatlary. Gizlin duwri 2-14 güne deň.

Esasan, 3 görnüşde gabat gelæd:

1. Septiki.
2. Çæken.
3. Latent.

Septiki görnüş – fulminant (örän çalt geçýän howply görnüş), ýiti, uzaga çekýän we dowamly görnüşleri.

Fulminant geçiş – munda kesel örän ýiti başlanýar. Keseliň ikinji günü ýokançly-zäherli şokdan ndsag heldkzilige uzraçar.

Bedeniň gyzgyny 41 gradusa çenli ýokarlanylýar. Köp gezek gaýtarma, çalt-çaltdan enterit içgeçmesi, çalt eksikoz alamatlaryny ýüze çykarýar, ýiti ýürek-damar ýetmezçiligi, dem ýetmezçiligi döreýär. Näsaгда зygly ьsgьlewьk başlanýar, gakylyk iriňli we ganly bolçar. Bagyr we dalak ulalýar, käwagt deri örtükleri we gözüniň agy saralýar.

Ýiti görnüşli melioidoz – bu görnüşe agyr geçýän sepsisiň kliniki alamatlary häsiýetli: bedeniň gyzgyny 40-41 gradus boup, 4-6 гьп kellagyry, artralgiæa, mialgiýa, ýürek bulanma, gaýtarma, 5-6-njy günü pustula görnüşli örgün döræp bilýar. Pustulaň içi iriňli. Örgünden başga limfadenit ýüze çykýar (boýun we goltuk

limfadeniti). Melioidozyn ýiti görnüşi 8-15 güne çenli çekip bilýär, näsag bejerilmese heläkzilige uzaçar.

Uzaga çekýän görnüşe septikopiyemiýa häsiýetli, öýken, bagyr, dalak, buwrek absesleri döreýär. Süňklerde, bogunlarda, deri asty ýag gatlagynda iriňli sinowitler döreýär we zäherlenme alamatlary ýüze çykýar. Bedeniň gyzgyny hemişe ýokary bolýar. Näsaglar etiotrop bejergi almasa, heläkzilige uzaçarlar (ulmlilik 96% we ýokary).

Melioidozyn dowamly geçişi seýrek duş gelyär. Şu görnüşde dürli kliniki alamatlar ýüze çykýar. Ysytma bilen bilelikde izki agzalarda abses düreýär. Deri urtýklerinde pustula we bulla görnüşli dermatitler döreýär. Ähli näsaglarda birnäçe wagtdan uäkende, bagyrda, dalakda absesler döreýär. Ýuwaş-yuwaşdan näsaglarda kaheksiýa, amiloidoz we ikilenji bakterial gaýgrylmeler düreýär.

Melioidozyn dowamly görnüşi birnäçe aýdan birnäçe ýyla çenli çekip bilýär. Ölümlilik ýokary, bejeriş çäreleri geçirilmese 100%.

Öýken görnüşli melioidozyn kliniki alamatlary ýuwaş-yuwaşdan başlanýar, käwagt ýiti başlanyp bilýär. Bedeniň gyzgyny ýokary galýar, nädogry häsiýetli ýa-da intermittirlenen görnüşde bolýar. Agyr pnewmoniýanyň alamatlary ýüze çykýar, soňra öýken absesi, iriňli plewrit döreýär. Näsaglarda gakylyk örän goýy, ýaşyl-sary reňkli, ganly bolup bilýär.

Rentgenografiya inçekeseliňkä meňzeş bolup, öýkende 4x5 sm ulý boşluklar, kuplenz, öýkeniň ýokarky böleginde düreýär.

Gemogrammada ırdn ýokary neýtrofilli leýkositoz we eritrositleriň çöküş tizligi (E3T) ýokary bolýar.

Latent görnüşi – munuň kliniki alamatlary bolmaýar. Diňe serologiki barlag bilen şı keseli bilip bolýar.

Keseliň netijesi öýken görnüşinde, kuplenz, ulm bilen gutarýar, näsagyň gutulmagy gaty seýrek duş gelyär.

Keseli anyklamak. Keseliň doly kesgitlemesi keseliň ýüze çykyş alamatlary, epidemiologiki seljerme göz önünde tutulyp, barlaghana barlaglarynyň netijesi bilen goýulýar.

Bakteriologiki barlagda gandan, peşewden, gusukdan, ýaranyň iriňinden kesel döredijini tapýarlar.

Serologiki barlag guni däl gemagglütinasiýa reaksiýasy, komplement baglaşdyryjy täsirleşme bilen geçirilýär. Şeýle-de biologiki barlag barlaghana haýwanlarynda (deňiz doňuzjyklary, towşan) geçirilýär.

Keseliň bejerilişi. Keseliň ähli görnüşinde uzak wagtlap antibiotik bejergini geçirmeli. Köplenç, hloramfenikol suksinat 30 gynlap, käbir ýagdaýlarda ondan hem uzak wagtlap ulanylýar.

Tetrasiklin hloramfenikol bilen bilelikde ýa-da antibiotikler sulfanilamidler bilen bilelikde ulanylýar. Şeýle-de umumy zähersizlendiriş, gemotransfuziýa, gormonal alamatlara garşy, şok ýagdaýynda şoga garşy bejergi geçirilýär.

Absesler hirurgik usul bilen bejerilýär.

Öňüni alyş çäreleri. Öňüni alyş çärelerini guramaklyk, esasan, weterinar gullugynyň paýyna düşýär. Öý haýwanlaryny elmydama gözegçilikde saklamak, keselli mallary düzgün boýunça öldürmek maslahat berilýär. Gemrijileriň garşysyna deratizasiýa usuly ulanylýar. Näsaglar çetleşdirilýär we bejerilýär, uzak wagtyň dowamynda gözegçilikde bolýarlar. Şu wagta çenli degerli öňüni alyş sanjymy işlenilip düzülmedik.

KETEW (MALLEUS, SAP)

Ketew zoonoz, sepsis bilen deri urtýginde we nemli bardada başlaryň, içki agzalarda we beden etlerinde kupsanly absesleriň döremegi bilen geçýän ýokanç keseldir.

Taryhy maglumatlar. Ketew agyr kesel hukmünde gadymy diňwurlerden bđri belli. 1783-nji ýylda Oskandes ketew keseliň adama atlardan geçýändigini aýazar. 1797-nji ýylda Wiborg keseliň adama keselli haýwanlaryň üstünden ýokuşýanlygyny subut edýär. 1881-nji ýylda rumyn alymy Babeş näsag adamyň ýarasynyň iriňinden we dokumalaryndan kesel döredijini ýüze çykarýar. 1883-nji ýylda rus alymy N.P.Wasilyew näsagyň ganyndan kesel döredijini tapýar we onuň atlaryň keselleriniň döredijisi bilen

meñzeşdigini anyklaýar. Kesel döredijiniň arassa görnüşini 1882-nji ýylda Leffler we Şyutsen alyrlar. Öňler ketew keseli dünýä boýunça giňden ýaýran keselleriň biridi. Soňky döwürlerde geçirilýän lukmançylyk-weterinar gullugynyň çäreleri keseliň biziň ýurdumyzda doly ýitip gitmegine getirdi.

Kesel dörediji barada. Kesel dörediji *Pseudomonas mallei* – gram negativ, ölçegi (1-5)х(0,5-0,8) mkm deň bolan bakteriýadyr, ölen de içki zäher bölünip çykýar. Daşky gurşawda (suwda, toprakda) 1-1,5 aýyň, ölen haýwanlaryň jesetlerinde birnäçe hepdeň dowamynda saklanýar. Gaýnadylanda we ultarmelewşe şohläniň täsirinde çalt ölýär. Zyýansyzlandyryjy serişdeleriň täsirine durnuksyz.

Epidemiologiasy. Keseliň çeşmesi at, eşek, gulan, düýe, kähallatlarda ýolbars, gaplaň (ketew bilen kesellän haýwanlary iýen ýagdaýynda) bolup biler. Näsag adam seýrek ýagdaýlarda keseli ýaýradýjy bolup biler. Köplenç, galtaşma ýoly bilen (näsag haýwan, öli haýwan, ýüňi ýa-da olaryň daşary çykarmalary bilen) haçan-da deri örtügiňiň we nemli bardanyň kiçi zeperlenmelerinde, kähallatlarda hapalanan elleriň üsti bilen, suwuň üsti bilen, şeýle-de seýrek bolsa-da howanyň üsti bilen (barlaghanada) geçip biler. Ketew keselini kabul edijilik umumydyr. Kupleňz, howanyň sowuk wagtlarynda gabat gelyär. Esasan hem erkek adamlar keselleýär. Kesel ýekeleşýän görnüşde, seýrek ýagdaýlarda maşgalalaýyn keselçilik gabat gelyär. Häzirki döwürde ketew biziň ýurdumyzda duş gelmeýär, ýöne onuň beýleki ýurtlardan getirilmegi ähtimal (Owganystan, Mongoliýa, Hytaý).

Ketew keselinde immunitet wagtlap hasaplanylýar.

Keseliň döreýiş, öşüş yzygiderliligi we şikeslenme üýtgeşmeleri. Kesel dörediji adam bedenine zeperlenen deri örtügiňiň we nemli bardanyň, köplenç, burnuň, gözüň, dem alyş ýollarynyň, seýrek ýagdaýlarda iýmit siňdiriş ýollarynyň üstünden düşýär. Girelge derwezesinde çişme hadysasy granulýomalaryň emele gelmegi bilen (özünde kesel döredijini saklaýan) ýüze çykýar. Ganyň we limfanyň üsti bilen kesel döredijiniň ýaýramagy dürli agzalarda we dokumalarda epitelioid öýjükleri we neýtrofil

leykositleri saklayan granulýomaly düwünleriň emele gelmegine getirýär. Keseliň ýiti geçişinde granulýoma iriňläp, hadysa septikopiyemiki häsiýete geçýär. Işki agzalarda we beden etlerinde abssesler, iriňli osteomiyelit we artrit ýüze çykýar. Deri örtüginde we nemli bardada iriňli örgünler (pustulýoz) emele gelýär. Köplenç, ganyň we bronhlaryň üstünden öýken hem zeperlenýär. Öýkende inçekesel düwünlerine meňzeş kiçijik düwünler döreýär we soňra olaram uly bolmadyk abssslere öwrülýär. Pnewmoniýanyň dürli görnüşleriniň ýüze çykmagy hem ähtimal.

Abssesler bagyrda we beýleki içki agzalarda (böwrek, dalak, miokardit, süňk beýnisi, ýumurtga) hem döreýärler.

Keseliň dowamly görnüşinde düwünler ösüş häsiýete eýe bolýar. Dowamly sepsis, içki agzalaryň abssesi, poliartrit эъзе зykэар. Цэкенде карнификация, пневмоклероз, бронхоэктаз, dowamly abssesler emele gelýär.

Sýýrek ýagdaýlarda nerw ulgamynyň zeperlenmesi iriňli leptomeningit, epidural we subdural abssesler, beýniniň gaty gatlagynyň sinuslarynyň we ýumşak gatlagynyň wena damarlarynyň septiki tromboflebiti beýniň abssesi görnüşde ýüze çykýar.

Keseliň alamatlary. Gizlin duwri 1-5 гън, seýrek эагдаэлarda 2-3 hepde. Kesel üşütmeklik, bedeniň gyzgynynyň ýokarlanmagy (39,5-39,6 gradus) bilen başlanýar. Kellagyry, bogunlaryň, beden etleriniň agyrysy, endam-janyň owranyp barmagy ýaly alamatlar ýüze çykýar. Girelge derwezesinde bezä meňzeş çişme, onuň ýüzünde bolsa gyzyl-gara düwürtik emele gelýär. Soňra içi ganly gabarçak, 1-2 gün geçeninden soň bolsa ýara emele gelýär (gyrasy ýyrtylan görnüşde, düýbi iriňli). Ýerli limfangit, limfadenit döreýär. Kesel çalt beterleşýär. 5-7-nji günleri bedeniň gyzgynynyň peselmegi bellenilýär. Эуне soňra bedeniň gyzgynynyň derejesi çalt ýokary sanlara ýetýär – kesel ýaýran görnüşe geçýär. Deri örtüginde, esasan hem эъзъnde, agzynyň we burnunyň nemli bardasynda köpsanly ikinji gabarçaklar we ýaralar ýüze çykýar. Kähalatlarda gabarçakly ýaralar gözüň konýunktiwitinde-de bolýar. Burnundan seroz – iriňli, ganly suwuklyk gelýär. Beden etlerinde, esasan hem, injik etlerinde absesler güýçli agyryny ýüze çykarýar. Öýkende emele gelýän

granulýomalar döş kapasasynda agyry döredýär. Nemli-iriňli, nemli-ganly gakylykly ысгылеык, gügermeklik, demgysma peýda bolýar. Başda uýken tarapda hiz hili üýtgeşme tapyp bolmaýar. Soňra öýkende dürli hyžžyldylar eşidilýär. Kähalatlarda pnemoniýanyň üstüne plewrit hem goşulýar.

Gizki duýurlerinde septiki izgeşme, iriňli artrit, beden etleriniň absessi netijesinde oýuklaryň emele gelmegi bolup biler.

Ýüregiň sesi tutuksy, onuň ölçeği ulalan bolýar. Damaryň urgusy zalt gipotenzia, agyr sagdaşlarda әрек-gan damar әetmeziligi әәze зykзар.

Dalak ulalýar, kähalatlarda bagyr ulalýar. Ganyň umumy barlagynda neýtrofilli leykositoz, eritrositleriň çöküş tizliginiň (E3T) әokarlanmasy bellenilәdr.

Ýiti geçişi 2-5 hepde çekýär. Keseliň netijesi ölüm bilen gutarýar.

Dowamly görnüşi. Almatlary ýuwaş-ýuwaşdan ösýär. Birnäçe aýdan 3 ýyla çenli dowam edip biler. Deri, öýken we burun görnüşleri möwjeýän we durnukly döwürleriniň çalşyp durmagy bilen geçýär.

Dowamly ketewiň deri görnüşi iň köp gabat gelýän görnüşidir: emele gelýän başyň düýbi gara, daşy gyžaran, köp mukdarda iriňli-ganly bolup, uzaga çekýär, bitmesi kyn, soňra bolsa uly yz galdyrýar. Limfangit we limfadenit bilen geçәdr. Beden etlerinde “sowuk abssesler” ýüze çykýar. Soňra olar ýarylyp, uzak wagtlap bitmeýän oýuklary emele getirýär. Soňra näsagyň endamynda iriňli örgünleriň we abssesleriň birnäçe gezek gaýtalanyp ýüze çykmagy keseliň dowamly görnüşini häsiýetlendirýär.

Öýken görnüşi. Bedeniň gyžgynynyň ýokarlanmagy, pnemoniýa, plewropnemoniýa öýkeniň absessi bilen geçәdr, bilelikde beden etleriniň absessi, oәugy bolup biler.

Burun görnüşi. Iriňli örgünler we olaryň ýerlerinde emele gelýän çuň ýaralar burnuň nemli bardasyna, soňra damaga, bokurdaga traheýa ýaýraýar. Burundan gelýän suwuklyk nemli-ganjymak, ganly, nemli-iriňli bolýar. Soňra ýaralaryň ýüzi ýaşylymtyl-sary kesmekleәdr.

Ketew keseliniň dowamly görnüşinde näsaglar gaty horlanýar. Bu görnüşinde ölümçilik 50% barabar bolýar.

Keseli anyklamak. Ketew keseliniň anyklaýşynda keseliň ýüze çykyş alamatlary, epidemiologiki maglumatlar, haýwanlar bilen gatnaşyk (esasan hem, atlar bilen), barlaghana barlaglarynyň içinde bakteriologiki, serologiki, biologiki usullar ulanylýar. Bakteriologiki barlag ızın  aradan, gakylykdan, gandan, absesden barlag serişdesi alynýar we bakterioskopi a hem-de bakteriologiki barlag geziril  r. Serologiki usullardan komplement baglaşdyryjy  asirle me, g ni   l gemaggl utinas a  asirle mesi ulanylýar. Allergiki usuly bo unza mallein barlagy ulanylanda, 10-15 g nden pozitiw bolýar. Biologiki usul de iz do uzjyklarynda, alakalarda we pi iklerde geziril  r.

Keseliň bejerili i. Kesel d redij   asir etmek   in bejergi 1 a y  dowamynda sulfanilamidler bilen amala a yryly ar (sulfatiazol 5-6 gr g nde). K halatlarda antibiotikler (streptomisin we penisillin) sulfanilamidler bilen derini  izine  a-da derini  astyna malleini  go yberilmegi bilen bilelikde ulanylýar.  e le-de kristalloidler, kolloidler-gemodez, reopoliglyukin,  elatinol we be lekiler, witamin bejergi,  ok  agda larda  oga gar y bejergi berily ar.  e le-de keseli  alamatlaryna gar y bejergi ge irily ar (agyry a yryjy, gyzgyn d   riji), absseslerde hirurgi a usuly hem ulanylýar.

   ni aly    releri. Weterinar-arassazylyk we arassazylyk-   ni aly    releri keseli     ni almakda uly  ardam ber  r. Keselli ha wanlary  ak arlar. N sag adamlar we ketew keseline g man edilenler  etle dirily ar. Olara seredilende a ratyn howply  okan  kesellerind ki  aly   reler ge irily ar. G ndelik we jemle ji zy ansyzlandyrma ge irily ar. Gatna ykda bolanlar 5 g nl p lukman ylyk g zeg iliginde bol ar. Olara 5 g n   dowamynda sulfatiazol (0,1 gr/kg) beril  r.

VIII BÜLÜM

ADAMDA IMMUN ĖETMEZİLİĞİ WIRUSY SEBĖPLİ DÜREĖDN ĖOKANÇ KESEL (AIW ÝOKUŞMASY/AIDS)

AIW ýokuşmasy/AIDS (Acquired Immuno Deficiency Syndrome-AIDS) adamda immun ėetmeziligi wirusy sebĖpli düreĖdn Ėokanç kesel haýal gećýän ýokanç keseller toparyna degişli bolup, immun ulgamyna zeper ýetirip, olaryň ýetmezçiligine, ikilenji ýokanç kesellere, howply döremelere we beýleki keselleriň adam bedeninde döremegine getirýän keseldir.

AIW ýokuşmasy/AIDS ilkinji sapa Atlantada 1981-nji ýylda gomoseksualistleriň arasynda pnevmosist pnevmoniýa bilen hem-de Nýu-Ýorkda Kapoşiniň sarkomasy bilen kesellän näsaglarda immun ulgamynyň ýetmezçiligi ýüze çykarylandan soň, 1982-nji ýylda at alar. 1983-nji ýylda fransuz alymy L.Montanýe öz işgärleri bilen näsaglaryň limfa mázlerinden, soňra amerikan alymy R.Galla öz işgärleri bilen näsaglaryň ganyndan wirusy tapýar.

AIDS XX asyryň gyrgyny diýip hem at aldy, sebäbi gurylşdň zĖrelere garamazdan, bu ýokanç kesel dünýä ýüzüne örän çalt ýaýraýar we häzire çenli onuň netijeli bejeriş serişdeleri bolmansoň, keseliň soňy ölüme getirýär. Ýylda 4-5 mln. adama ýokuşyp, olardan 3-3.5 mln. adam heläkçiligige uzraýar. Esasan hem bu kesel Afrika kontinentinde köp duş gelyär.

Dünýä ýüzünde, şeýle-de Garaşsyz Döwletleriň Arkalaşygyna girýän ýurtlaryň arasynda bu keseliň köpelmegi bizi hem ätiýaçlandyryr. Sebäbi keseliň çalt ösüşi, jyns ýolunyň üstünden gećýän keseller bilen umumy gećiş ýoly, damardan neşe serişdelerini ulanýan neşekeşlerde duş gelyän ýokanç keseller bilen umumy gećiş ýoly bizi elmydama ätiýaçda saklamalydyr.

Kesel durediji barada. AIDS keselini duredija adamyň immun æetmezçiligi wirusy (AIW), amerikan terminologiyasy boýunça limfotroply wirusyň III görnüşü (HTL – V-III), fransuz terminologiyasy boýunça limfadenopatiki wirus (LAV) diýilýär. AIW-iň 2 görnüşü bar – AIW-1 we AIW-2. Retrowiruslar maşgalasyna, lentowiruslar urugyna degişli. Wirionlar şar görnüşe eýe bolup, 100-140 nm ulşegdedirler. Uzynde nuklekapsidi we gabygy (superkapsid) bolýar. Nuklekapsitde wirusyň genomy 2 zynjyrlý RNK görnüşde we öwrülme transkriptaza 3a-da rewartaza 2 gatly protein diwarjyklary bilen gurşalan (p24, p18). Wirusyň gabygy fosfolipidlerden we glikoproteinlerden duran (gp 120 we gp 41). AIW daşky şertlere durnuksyz, 56 gradus gyzgynlykda 30 minutda, gaýnadylanda 1-5 minutda, pH-görkezijisiniň birden üýtgemekliginde (1-den az ýa-da 13-den köplügi), zyýansyzlandyryjy erginlerinde (3%-li wodorod perekisinde, 5%-li lizolda, 0,2%-li gipohlorit natride, 1% glýutaraldehitde, 20% etanolda, efirde, asetonda we ş.m.), 70% etil spirtinde çalt ýokançlyk häsiýetini ýitirýär. Ýöne ultramelewşe şöhlelerine we ionizirleýji radiasiýa durnukly.

Epidemiologiasy. AIW 30kan3 keseli antroponoz keseldir. Keseliň çeşmesi AIW-li adam bolup durýar. Virus adamyň bedeninde, ganynda we dürli agzalarynda, şeýle hem spermasynda, sülekeyinde, peşewinde, gözyaşynda, göwüs süýdünde bolýar. Ýokuşmaklyk, esasan, perkutan ýoly bilen amala aşyrylýar, ol hem tebigy hem-de emeli ýollara bölünýär we hökmany şerti deri örtüğine ýa-da nemli barda zeper ýetmegidir. Jynsy gatnaşyklaryň, esasan hem, gomoseksual gatnaşyklaryň, köpçülikleýin jynsy gatnaşyklaryň üsti bilen geçmeklik, enesiniň göwresindekä çaga transplasentary ýol bilen geçmeklik, dünýä inensoň göwüs süýdünüň üstünden geçmeklik tebigy ýollara degişlidir.

Emeli 3ollar, esasan, gemotransfuziýa bilen, barlag-bejeriş usullarynyň üsti bilen, neşekeşlerde damardan neşe serişdelerini goýberenlerinde, haçan-da ýokançlandyrylan lukmançylyk enjamlary ulanylan ýagdaýlarda amala aşyrylýar. Taturowka, manikýur, saç-sakgal syrmaklygyň, diş çotgasynyň, gulak deşmäniň üsti bilen

wirusyň geçmekliginiň (eger-de olara virus saklaýan gan düşen ýagdaýynda) mümkinçiligi bar.

Howa-damja, agyz-täret, galtaşma ýollarynyň üsti bilen geçmekligi entek tassyklanmadyk (bu əollar bilen kesel gezməədr diəlip bellənilədr).

Ýaş aýratynlygy hiç hili ähmiýete eýe däl, hemme ýaşdakylar keselläp bilýärler. Keseliň ýokuşmaklyk mümkinçiliginiň toparyna, əagny tuwekgelzilik toparyna jynsy gatnaşyklary bitertip alyp barýanlar, gomoseksualistler, neşekeşler, gan alýan resipiyentler, esasan hem, gemofilizəly nəsaglar, ejesinde AIW bolan əagalar, gan bilen iş salýşýan lukmançylyk işgärleri degişlidir.

Keseliň doreýiş we ösüş yzygiderliligi. AIW ýokanç keselinde şikeslenme üýtgeşmeler T limfosit helperleň aýratyn zeperlenmegi netijesinde ýüze çykýar. Wirusyň gp 120 belogy bilen (ýa-da gp 105 AIW-2-de) limfosit helperleriň gabygyndaky SD4 reseptorlaryň meňzeşligi, virusyň limfosit helperlere birleşmegine getirýär. Wirus endositoz arkaly öýjügiň içine girýär we virusyň protein gabygy dargansoň, rewartazanyň kömegi bilen virus RNK-dan mahsus bolan virus DNK-ny öndürýär, olam öýjük genomynda prowirus görnüşinde birnäçe wagtlap saklanýar. Prowirusyň soňky ykbaly köp zada bagly. Kähalatda virusyň bölünip çykması (replikasiýasy) çalt geçýär, ýokuşan öýjükler çalt dargazar hem-de tazedən uýjukleri ýokuşdyrýar (keseliň ýiti görnüşinde), ýöne köplenç, prowirus köp wagtlap işjeň däl görnüşde bolup (latent görnüşü), haçan-da başga bir ýokanç kesel ýokuşyp, goşmaça antigen gyjyndyrma beren ýagdaýynda işjeň görnüşe geçýär. Wirusyň köpelmeginde (reproduksiasyna) baglanyşyksyz helper limfositleriň işjeňlik ýagdaýynyň ýetmezçiligi ýüze çykýar, soňra bolsa olar ölýärler. Tazedən emele gelen wiruslar tazedən başga T4 limfositleri ýokuşdyrýar. Şeýlelikde, ilki işjeňlik, soňra san taýdan helper limfositleriň ýetmezçiligi əbeze zykar. T4 limfositlerine zeper ýetmegi T4/T8 gatnaşygyny bozýar (kadada 1,5-2.0).

Öz gezeginde immun bozulmasynyň ýüze zykmagy adam bedeninde allagen we autoantigenlere garşy göreşijilik ukybyny

ýitirýär, şeýlelikde, her hili ýokanç keselleriň we howply (onkologiki) çişleriň emele gelmegine getirýär.

Gabygynda CD4 antigeni saklaýan diňe limfosit helperler dälidir. Eýsem, monositleriň 10% az mukdarda limfa mızlerinde, deride, izki agzalarda, B öýjükleriň 5% CD4 saklaýarlar. Şol sebäplem bu sanalanlar AIW bilen ýokuşyp bilýärler.

Soňky ýyllarda koreseptorlara we hemokinlere köp üns berilýär (hemokinler-poliipeptidler, öýjükleri belli bir ugra gönükdirijiler). Adamda şular ýaly belogyň 40 golaýynyň barlygy belli edildi. Şolaryň käbirini immun äetmezçiligi wirusy koreseptor görnüşinde öýjügiň içine girmek üçin ulanýar. Esasy ünsi işjeň monositlerdäki SSR5 belogy çekýär. Bu reseptorlar CD4 reseptorlar bilen bilelikde immun äetmezçiligi wirusynyň öýjüge birleşmegine ýardam berýärler. Şonuň üçin monositlerde SSR5 reseptorlary bolmadyk adamlar AIW äokanjyna duşgur dälidir diälip belenilýär.

B limfositleriň başda işjeňliginiň ýokarlanmagy, soňra ýetmezçiligi, makrofaglaryň işjeňliginiň gowşamaklygy, interleýkiň – 2 ýetmezçiligi, tebigy killerleriň, monositleriň işjeňliginiň gowşamagy, esasan hem T4 limfositleriň ganyň 1 mkl-de 400 we ondan hem az bolmagy AIW bölünip çykmasyň ýokarlanmagyna, adam bedeniniň ähli ýerinde köpelmegine, başga wiruslaryň, bakteriýalaryň, kömelejik kesel döredijileriň, ýönekeýjeleriň kesel döretmegine, howply çişleriň (onkologiki), autoimmun keselleriň döremegine getirýär. Immun äetmezçiligi köp halatlarda oňa baglanyşyksyz merkezi nerw ulgamynda köp ojakly leýkoensefalopatiýa, glial elementleriň zaýalanmagy, duýujylygyň bozulmagy, tutgaý görnüşli giperkinez bilen ýüze çykýar.

Şikeslenme üýtgeşmeler dürli görnüşde bolup biler we esasan, ikilenji ýokanç keseliniň geçişine, gaýrüzümelere, howply döremeleriň (onkologiki) bolmagyna bagly, ýöne elmydama limfa mızleriniň çişmesi, follikulýar ulalmasy, mız dokumalarynyň üýtgemesi, süňk beýnisiniň aplaziýasy, dimiyelinizasiýa, nerw dokumalarynyň degenerasiýasy we beýleki zeperlenmeler ýüze çykýar.

Keseliň alamatlary. AIDS ýokanç keseliniň ýüze çykyş

alamatlary köptaraply. Bu AIW-niň göni öýjüge täsiri bilen, immun ulgamyna zeper ýetmegi sebäpli ikinji gabat gelýän keselleriň alamatlary bilen häsiýetlendirilýär.

AIDS öwrenilýän döwründe bu keseliň birnäçe toparlara bölünmesi hödürlenildi.

AIW/AIDS ýokanç keseliniň BSGG-sy tarapyndan teklipl edilýän topara bölünişi (klassifikasiýasy) – 2005 ý.

Ýiti AIW ýokanç keseli:

Alamatsyz geçişi;

Ýiti ysytma döwri (ýiti retrowirus sindromy);

1-nji kliniki döwri:

Alamatsyz geçişi;

Persistirleýji ýaýran limfadenopatiya.

2-nji kliniki döwri:

Horlanma (agramynyň 10%-den az ýitirilmegi);

Seboreý dermatiti;

Angulýar heýlit;

Agzyň nemli örtügininiň gaýtalanýan ýarasy (soňky 6 aýda

2 ýa-da ondanam köp).

Gurşap alýan lişay (ýaýran örgün);

Dem alyş ýollarynyň gaýtalanýan ýokanç keselleri;

Onihomikoz;

Papulýoz gijilewükli örgün.

3-nji kliniki döwri:

Agyz boşlugynda gyl görnüşli leykoplakiýa;

Horlanma (agramynyň 10%-den köp ýitirilmegi);

1 aýdan köp uzaga çekýän düşnüksiz dowamly diareýa;

Gaýtalanýan kandidozly stomatit;

Agyr bakterial ýokanç keseller (pnewmoniya, plewranýň empiemasy, piomiozit, süňk we bogunlaryň ýokanç keselleri, meningit, bakteriemiýa we başgalar);

Ýiti ýaraly-nekrotiki stomatit,gingiwit ya-da periodontit.

4-nji kliniki döwri:

Öýken inçekeseli;

Öýkenden daşarky inçekeseller (limfadenitden beýlekiler);
 AIW ýokanç keseli sebäpli döreyän kaheksiýa;
 Pnewmosist pnevmoniýasy;
 Gaýtalanýan agyr ýa-da rentgenologiki tassyklanan bakterial
 pnevmoniýa (ýylyň dowamynda 2 we ondan hem köp gezek);
 Sitomegalowirusly retinit (\pm kolit);
 Ýönekeý wirusly herpes ýokanç keseli (dowamly ýa-da
 1 aýdan az bolmadyk persistirleýji görnüşi);
 Ensefalopatiýa;
 AIW sebapli döreyän kardiomiopatiýa;
 AIW sebapli döreyän nefropatiýa;
 Beterleşýän multifokal leykoensefalopatiýa;
 Kapoşiniň sarkomasy we beýleki onkologiki döremeler;
 Toksooplazmoz;
 Dissiminirlenen kömlejek ýokanç keselleri (kandidoz,
 koksidioidomikoz, gistoplazmoz);
 Kriptosporidioz;
 Kriptokokkoly meningit;
 Adaty däl mikobakteriýanyň ýaýran ýokanç keseli.
 Akademik W.I.Pokrowskiniň toparlara bölünmesi boýunça
 (2001 ý.) kesel birnäçe döwürlere bölünýär:
 1. Gizlin döwür.
 2. Ilkinji ýüze çykyş döwri
 Geçişiniň görnüşleri:
 A. Alamatsyz;
 B. Ýiti AIW ýokanç keseli, ikilenji keselsiz;
 Ç. Ýiti AIW ýokanç keseli, ikilenji keseller bilen
 3. Latent (gizlin) döwri.
 4. Ikilenji keselleriň ýüze çykyş döwri:
 4A. Agramyň 10% çenli ýitmegi – deri örtügininiň we nemli
 bardanyň kömelejek, bakterial we wirusly keselleri, gurşap alýan
 lişay, gaýtalanýan faringitler, sinusitler, aşa ýadawlyk. Döwri:
 – beterleşme (retrowirusa garşy bejerigiler bilen, retrowirusa
 garşy bejergisiz);

– gowulaşma (birdenkä öňki retrowirusa garşy bejergiden soň, retrowirusa garşy bejergi bilen).

4B. Agramyň 10% we ondan hem köp ýitmegi – 1 aýdan uzaga çekýän düşnüksiz diareýa ýa-da ysytma, diliň “gylly” leýkoplaksisiasy, uäken inžekeseli, gaňtalanýan ýa-da dowamly bakterial wirusly, ýönekeýjeli içki agzalaryň zeperlenmegi; gaýtalanýan ýa-da ýaýran gurşap alýan lişay; Kapoşiniň sarkomasynyň ýerli görnüşi, beterleşýän umumy gowşaklyk. Döwri:

– beterleşme (retrowirusa garşy bejergisiz, retrowirusa garşy bejergi bilen);

– gowulaşma (birdenkä öňki retrowirusa garşy bejergiden soň, retrowirusa garşy bejergi bilen).

4Ç. Aşa horlanmaklyk (kaheksisä) – ääran bakterial wirus, kömelejik we mugthorja kesel döredijileriň, ýönekeýjeleriň keselleri, parazitär keseller, pnevmosist pnevmoniyasy, gyzyłödegiň, bronhuň, öýkeniň kandidozy, adaty däl mikobakterioz, öýkenden beýleki ýerlerdäki inçekesel, Kapoşiniň ýaýran sarkomasy, merkezi nerw ulgamynyň dürli sebäpli zeperlenmesi. Döwri:

– beterleşme (retrowirusa garşy bejergisiz, retrowirusa garşy bejergi bilen);

– gowulaşma (birdenkä öňki retrowirusa garşy bejergiden soň, retrowirusa garşy bejergi bilen).

5. Ahyrky (terminal) duwyr.

Gizlin duwri ortaça 3 hepdeden 3 aza, kňhalatlarda 1 ýyla çenli dowam edýär. Gizlin döwri wirusyň bedene düşýän ýoluna, ýokuşdyrýan mukdaryna, adamyň ýaşyna, başga-da birnäçe ýagdaýlara bagly. Eger-de wirus ganyň üstünden düşse, onda gizlin döwür gysga, eger-de jyns ýollarynyň üstünden düşse onda uzaga çekýär. Gizlin döwür nähili hasaplaýşyňa-da bagly. Eger ýokuşdyrylan wagtdan ikilenji ýokanç keselleriň ilkinji alamatlarynyň ýüze çykmagyna çenli hasap etseň, onda bu döwür ortaça 2 ýyl, şeýle-de 6 ýyldanam köp bolup biler. Bu döwürde ganda wirusyň antigeni bolýar. Soňra ilkinji ýüze çykyş döwri başlanýar. Ol birnäçe görnüşde geçip bilýär. Alamatsyz görnüşinde kliniki alamatlar bolman, diňe ganda antitela tapylýar, ýiti

AIW ýokanç keseli ikilenji keseliň dürli alamatlarynda gezip biler. 3iti AIW 3okanz keseli ikilenji keselsiz näsaglaryň $10\pm 5\%$ gabat gelýär (angina, bakterial we pnevmosist pnevmoniya, kandidoz, herpes ýokanç keseli we ş.m.).

Näsaglaryň 50-90%-de 3-4 hepdeden soňra keseliň ilkinji alamatlary – bedeniň gyzgynynyň ýokarlanmagy, çetki limfa mázleriniň ulalmagy (köplenç, boýun mázleriniň), tonsillit, ýokary dem alyş ýollarynyň kataral çişmesi, bagryň, dalagyň ulalmagy, deri örtüginde örgün ýüze çykýar. 1-2 aýyň dowamynda bu “dümew görnüşli” ýa-da “mononukleoz görnüşli” alamatlar ýitýär we birnäçe aýlap ýa-da ýyllap keseliň latent (alamatsyz) döwri bolýar. Bu döwürde persistirlenen ýaýran limfadenopatiya ýüze çykýar. Näsaglarda birnäçe aýyň ýa-da ýyllaryň dowamynda limfa mázleriniň 2 we ondan hem köp toparynyň ulalmagy ýüze çykýar (satan mázleriniň çişmesi göz önüne tutulmaýar). Köplenç, yzky boýun, ýeňse mázleriniň ulalmasy 1,0 sm we ondan hem uly görnüşde gaty, az duýujylykly, daşky dokumalar bilen baglanyşyksyz ýagdaýda bolýarlar. Bu döwürde näsaglar özüni oňat duýýarlar we işjeň durmuş ýaşaýşyny gezirip, keseliň esasy çeşmesi, ýaýradyjysy bolýarlar.

Keseliň ilkinji alamatlarynyň ýüze çykyş döwründe ganda eritrositleriň, leýkositleriň, esasan hem limfositleriň azalmagy, käbir ýagdaýda trombositleriň azalmagy ýüze çykýar.

T4 limfositleriň sany az-kem azalýar, ýöne T4/T8 gatnaşygy pese düşýär (1,5-dan pese düşýär).

Immun ulgamynyň has beter bozulmagy, esasan hem T4 limfositleriň ganyň 1 mkl-de 400-den pese düşmegi keseliň ikilenji keselleriň ýüze çykyş döwrüne – dürli kesel döredijileriň keselleriniň, howply döremeleriň (onkologiki çişleriň) 33ze zykmagyna, autoimmun hadysalara eltip bil3dr. Bu duwryn başynda deri örtükde we nemli bardada seboreya dermatiti, piodermit, aftozly stomatit, nemli bardanyň kandidozy, ýönekeý herpesiň gaýtalanýan örgüni 33ze zykar. Diliň gyl görnüşli leýkoplakiyasy (diliň gapdal tarapynda epitelial ösüntgileriň peýda bolmagy) ak tütýagaz görnüşde persistirlenen Epşteýn-Barryň virusynyň täsiri netijesinde bolmagy

mümkün. Bulardan başga-da 1 aýdan uzaga çekýän düşnüksiz ysytma, asteniki alamatlar toplumy, çalt ýadawlyk, derlemeklik (esasan hem gije), horlanmaklyk (agramynyň 10% çenli ýitirilmegi), ýokary dem alyş ýollarynyň kataral alamatlary, üsgülewük, diareýa bolup biler. Bu alamatlara bejergi serişdeleri täsir etmeýär. 3etki limfa mızleri, kuplenz, mezenterial mızler, bagyr, dalak ulalçar. Newrologiki bozulmalar – gýzli kellagyry, ýatkeşligiň ýitmegi, akylynyň peselmegi, emosional gowşaklyk (“AIW-demensiýa”) köpojakly leýkoensofalopatiýaň bolmagy netijesinde ýüze çykýar. Deri duýujlygynyň bozulmagy, monopareziň, giperkineziň alamatlarynyň bolmagy mümkin. Soňra immun ulgamynyň has beter zeperlenmegi netijesinde kesel AIDS-iň aýdyň ýüze çykmak döwrüne geçýär, ýagny agzalaryň we ulgamlaryň köp ýokanç keselleri, howply çiş, autoimmun zeperlenmesi ýüze çykýar.

Bu döwürde elmydama deri örtügininiň we nemli bardanyň zeperlenmeginde, kuplenz, herpes örgünleri bolýar. Gurşayan lişayyň gaýtalanyp durmagy deriniň atrofiýasyna, çykyndylaryň, uly ýaralaryň emele gelmegine getirýär.

Herpes ýokanç keseliniň ýaýran görnüşi içki agzalaryň, beýniniň zeperlenmegine getirip bilýär.

Käbir näsaglarda ýokançly molýuska, ýiti uçly kondiloma jyns agzalarynda, anal deşiginiň töwereginde, ýüzde bolmagy mümkin.

Hemme ndsaglarda diäen äaly kandidoz, sporotrihoz, trihofitiý dermatomikozlar we onihomikozlar ýüze çykýar. Keseliň beterleşmegi damaga, gyzylödege, bokurdaga, bronhlara kandidoz ýokanç keseliniň ýaýramagyna getirýär. Toksikodermiýa, ýokançly-allergiki waskulit hem gabat gelýär.

Dem alyş ýollaryny wiruslar (HSW, CMV we ş.m.), bakteriýalar (mikrobakteriýalar, inçekesel we atipiki we ş.m.), kömelejik kesel döredijileri (kandida, gistoplazma, kriptokokklar we ş.m.) zeperlendirýärler. In agyr geçýäni protozoý ýokanjynyň duredädn pnevmosist pnevmonizasy keseliň çaltlaşmagyna we ölüme getirýär. Edil şonuň ýaly-da aşgazan-ıçege ýollarynyň zeperlenmegi wirusly, bakteriäly ýönekeýjileriň, kömelejik kesel döredijileriň täsiri netijesinde bolýar. Köplenç, kriptosporidiaz,

İəmblioz, salmonelləoz, izosporoz ýaly keseller bejergi serişdeleriniň täsiri bolmansoň, agramynyň 10% köp ýitirmekligine getirýär. Köp näsaglarda gepatitiň alamlary ýüze çykýar (HIV, VZV, CMV, HBV, HCV we ş.m.).

Newrologiki bozulmalar AİW-niň gönüden-göni beýnıdaky täsiri netijesinde-de (multilokulýar leňkoensefalopatiýasy) şa-da ikilenji ýokanç keseliniň (CMV, HSV kriptokok, adaty däl mikobakteriýalaryň) täsiri netijesinde-de (meningoensefalit), toksoplazmozyň beýni absesini döretmegi netijesinde-de ýüze çykýar. Kuplenz, gözüň zeperlenmesi horioretinit, göz nerwisiniň atrofiýasy keratit görnüşde geçýär. Köp näsaglarda deri duýujylygynyň bozulmasy, giperkinezler we monoparezler duş gelýär.

Ýokanç kesellerden başga-da howply onkologiki hadysalar bu düwre häsiýetlidir, esasan hem Kapoşiniň sarkomasy we limfoma köp gabat gelýär. AIDS ýokanç keseli bilen kesellän ýaş adamlarda Kapoşiniň sarkomasy – howply çişler ýüzde, agzyň nemli bardasynda, jyns agzalarynda, anal deşiginiň töwereginde, göwrede, el-ayagyň ýokary böleginde gara tegmil, papilloma, düwün görnüşde bolup, kähalatlarda dargan ýara emele getirýarlar. Soňky döwründe bolsa sarkoma ýaýran görnüşde içki agzalara, kelle beýnisine, göze zeper ýetirýär. Şeýle-de B öýjükli limfomanyň (kelle beýnisiniň ilkinji limfomasy) duş gelmegi mümkin.

Bulardan başga-da autoimmun hadysalary birnäçe görnüşde duş gelmegi mümkin, ýagny dermatit, waskulit, endomiokardit, tireodit, orhit, trombositopeniýa we beşlekiler.

Soňky terminal döwürde kaheksiýa, ensefalopatiýa (aňynyň üýtgemegi bilen), köp agzalaryň işjeňliginiň bozulmasy ýüze çykýar we näsag heläkçilige uçraýar. Şu wagtynda bilnip, bejergi işleri geçirilen ýagdaýynda näsaglaryň ömrüni uzaldyp bolýar.

Keseli anyklamak. AİW ýokanç keselini kesgitlemek toplumlaýyn barlaglar netijesinde amala aşyrylýar (kliniki-epidemiologiki we barlaghana barlaglarynyň netijesinde). Näsagyň kesel ýokuşmaklyk mümkinçiliginiň toparyna (töwekgelçilik topary) degişli bolmaklygy (gomoseksualist, neşe

serişdelerini sanjym görnüşinde ulanýan neşekeşler, köp gan alýanlar we gemofilýialy näsaglar we ş.m.), näsagda bolýan käbir opportunistiki ýokançlar, AIDS-indikator keselleri keseli kesgitlemäge uly ýardam berýär. Olara şular degişli:

- Gyzylödegiň, bokurdagyň, bronhlaryň, öýkeniň kandidozy.
- Öýkenden başga ýerdäki kriptokokkoz (“æewropa blastomikozy”).

- 1 aýdan uly ýaşly çagalarda uzaga çekýän kriptosporidoz içgeçmesi.

- 1 aýdan uly ýaşly çagalarda bagryň, dalagyň, limfa mázleriniň sitomegalowirus ýokanç keseli.

- 1 aýdan uly ýaşly çagalarda ýönekeý herpes wirusynyň döredýän deri örtügiňiň we nemli bardanyň ýarasy, ezofagidi, pnewmoniýasy.

- 60 ýaş çenli näsaglarda Kapoşiniň sarkomasy.

- 60 ýaş çenli näsaglarda beýni limfomasy (ilkinji).

- 13 ýaş çenli çagalarda limfositler interstisial pnewmoniýa ýa-da öýken limfoid giperplaziasy (LIP/IHLG toplum).

- Adaty däl mikobakteriýalaryň (M. Avium intracelluläris) ýaýran ýokanç keseli (öýkenden beýleki ýerlerde ýerleşýän görnüş, ýagny deri örtüginde, boýun limfa mázlerinde ýa-da öýken köki limfa mázlerinde).

- Pnewmosist pnewmoniasy.

- Beterleşýän köpojakly leykoensefalopatiýa.

- 1 aýdan uly ýaşly çagalarda beýniniň toksoplazmozy.

Ýöriteleşdirilen barlaglary ýokarda sanalyp geçilen ýagdaýlardan we kesellerden başga-da eger-de:

- AIDS keseliniň ýaýran ýurtlarynda bolnan äagdaälarynda;

- näsagyň agramynyň düşnüksiz ýagdaýda 10% we ondan-da köp ýitirilmegi, 1 aýdan köp uzaga çekýän iki we ondan köp alamatlaryň (düşnüksiz, esasan hem gijesine kup derlemeklik, düşnüksiz içgeçme, üsgülewük, ön bildirmedik umumy gowşaklyk, çalt ýadamaklyk) ýüze çykmagy, düşnüksiz limfopeniýada;

- parenteral wirusly hepatitli we jyns agzalaryň üstünden geçýän keselli näsaglar, gaýtalanýan ýokanç keseller,

poliadenopatiya, oyken inçekeseli, ensefalopatiya (50 yaşdan yaş adamlarda), näsagyň çalt-çaltdan kesellemegi (wiruslaryň, bakteriýalaryň, kömelejek kesel döredijileriň, ýönekeýjeleriň, gelmintleriň döredýän keselleri), esasan hem utgaşyp gelyän kesellerde (garyşyk ýokanç keseller) hökmany suratda geçirmelidir. Barlaghana çäreleri geçirilmezinden öň we soňundan näsaglara AIW/AIDS barada düşünje berlip, maslahat gezirilýär.

Barlaghana barlaglary. AIW ýokanç keseliň anyklanylyşyny çözüň, esasan, barlaghana barlaglarynyň netijesinde wirusy ýa-da oňa garşy çykýan antitelalary tapmakdyr. Wirusyň RNK-ny tapmakda uran ýokary duýgur usullaryň biri biologiki-molekulýar barlag bolan polimeraz zynjyrlý täsirleşmedir.

Amaly işlerde mahsus bolan antitelalary tapmak üçin esasan IFA, immunoflüorossensiya, radioimmun usullar ulanylýar.

Seropozitiw netijeleriň dogrulygyny tassyklamak 3-in immunobloting usuly ulanylýar. Immunoblotinginiň kömegi bilen AIW-ň proteinlerine aýratyn antitelalaryň döremegini (ýagny, gp 120, gp 41, p24, p18 proteinlerine) bilip bolýar we ol barlaghana barlaglarynyň netijesinde AIW ýokanç keseli tassyklaýy esasy usuldyr.

Keseliň bejerilişi. AIDS-de bejergi çäreleri hökmany suratda umumy toplumlaýyn, aýratynlaşdyrylan, keseliň döwürlerine, geçişine, ýaş aýratynlyklaryna, wirusa garşy dermanlar bilen, opportunistiki we onkologiki kesellere alamatlar toplumyna baglylykda geçirilmeli.

Wirusa garşy antiretrovirus bejergide dürli derman serişdeleri ulanylýar.

Öwrülme transkriptazanyň nukleozid we nukleotidlerin ingibitorlary:

– Abakawir, Didaniozin, Zidowudin, Lamiwudin, Stawudin, Tenofowir, Emtrisitabin;

Öwrülme transkriptazanyň nukleozid däl ingibitorlary:

– Delawirdin, Newirapin, Efavirenz;

Goşulma ingibitorlar:

– Inauwirtid, T-20;

Proteazanın inhibitorlary:
 – Amprenawir, Atazanawir, Indinawir, Lopinawir/Ritonawir, LPV/r, Welfinawir, Ritonawir, Sakwinawir, Fosampenawir;

Retroviruslara garşy bejergini başlamaklyk üçin berilýän maslahatlar.

Kliniki we immunologiki kriteriýalar.

Kliniki döwür	CD4 limfositleriň sany	Maslahatlar
1	< 200 mkl	Bejermeli
	200-350/mkl	Bejergini gecirmek mümkin
2	<200 mkl	Bejermeli
	200-350/mkl	Bejergini gecirmek mümkin
3	200-350/mkl	Bejermeli
4	CD4 sanyna bagly däl	Bejermeli

Uly adamlar we ýetginjekler üçin niýetlenen retroviruslara garşy derman serişdeleri

1-nji hataryň shemasy	Netijesiz bejergiden soňky 2-nji hataryň shemasy
Zidowudin + Lamiwudin + (Efawirenz ýa-da Newirapin)	Lopinawir Ritonawir (ýa-da Atazanawir Ritonawir, Sakwinawir Ritonawir, Fosamprenawir/ Ritonawir, Indinawir/Ritonawir) + Didanozin + Abakawir. ýa-da Lopinawir Ritonawir (ýa-da Atazanawir /Ritonawir, Sakwinawir/ Ritonawir, Fosamprenawir/Ritonawir, Indinawir/ Ritonawir) +Tenofovir + Abakawir. ýa-da Lopinawir Ritonawir (ýa-da Atazanawir /Ritonawir, Sakwinawir/ Ritonawir, Fosamprenawir/Ritonawir, Indinawir/ Ritonawir) +Tenofovir + (Zidowudin + Lamiwudin)

Tenofowir + Emtricitabin + (Efawirenz ýa-da Newirapin)	Lopinawir Ritonawir (ýa-da Atazanawir /Ritonawir, Sakwinawir/ Ritonawir, Fosamprenawir/Ritonawir, Indinawir/ Ritonawir) + Didanozin + Abakawir. ýa-da Lopinawir Ritonawir (ýa-da Atazanawir, Ritonawir, Sakwinawir/ Ritonawir, Fosamprenawir/Ritonawir, Indinawir/ Ritonawir) + Didanozin + Zidowudin.
Abakawir + Lamivudin + (Efawirenz ýa-da Newirapin)	Lopinawir Ritonawir (ýa-da Atazanawir /Ritonawir, Sakwinawir/ Ritonawir) + Didanozin + Zidowudin. ýa-da Lopinawir Ritonawir (ýa-da Atazanawir/Ritonawir, Sakwinawir/ Ritonawir, Fosamprenawir/Ritonawir, Indinawir/ Ritonawir) + Zidowudin + Tenofawir (+ Lamivudin).

Oppurtonistiki we onkologiki keselleri bejermek, alamatlar toplumyna garşy bejeriş AIDS keselinde möhüm ugurlaryň biridir.

Bakterial ýokanç kesellerde antibiotikler, sulfanilamidler we beýleki bakteriýa garşy derman serişdeleri, ýönekeýjeleriň kesellerine garşy trimetoprim – sulfametoksazol, pentamidin we ş.m. kömelejek mikroblaryň döredýän gaýrüzülmelerinde amfoterisin B, flukanazol, nistatin, leworin we ş.m. derman serişdeleri ulanylýar. Onkologiki kesellerde himiýa bejeriş, radiologiýa usuly, gerek bolsa operasiýa hem ulanylýar.

Her näsagda keseliň geçiş aýratynlygyna garap, alamatlaryna, keseliň ösüşine garşy we umumy berkidiji derman serişdelerini ulanmaly. Uly orun näsaglary ruhy taýdan goldamaklyga gönükdirilen bejergä berilýär.

Keseliň netijesi örän agyr. Bejergi işleri näsagyň ömrüni uzaltmak üçin geçirilýär.

Öňüni alyş çäreleri. AIW ýokanç keselleriniň önüni almak çärelerini şertli birnäçe böleklerä bölüp bolýar:

– Mahsus önüni alyş çäresi. Şu günki gün AIW ýokanç keseliň garşysyna ygtybarly önüni alyş derman serişdeleri ýokdur. Ýöne gözleg işleri dünýä boýunça alnyp barylýan işleriň esasydyr.

– AIW bilen ýokuşan adamlary irki döwürde tapmak, bejermek, düşündiriş işlerini geçirmek.

– Gan we onuň önümlerini, lukmançylyk enjamlaryny, transplantatlary berk lukmançylyk gözegçiliginde saklamak, bir gezek ulanylýan lukmançylyk enjamlaryny peýdalanmak. Köp ulanylýan enjamlary ýörite zyýansyzlandyrmak. Näsaglaryň gany we beýleki biosubstatlary bilen işlenende ýörite gorag elligi bilen işlemeklik. Saglygy goraýyş işgärleriniň deri örtüğine ýa-da nemli bardasyna tötänlikde näsaglaryň biosubstatlary düşende önüni alyş çäre görnüşinde wirusa garşy derman serişdelerini ulanmaklyk maslahat berilýär: Retrowir (zidowudin) 150 mg günde 3 gezek; Indinawir (kriksiwan) 800 mg günde 3 gezek ýa-da sakwinawir 600 mg günde 3 gezek.

Soňra olar lukmanyň gözegçiliginde bolup, 6 hepdeden, 12 hepdeden we 6 aздan barlaghana barlagyndan gezmeli.

– Wagyz-nesihat işleri AIW ýokanç keseliniň önüni alyş çäreleriniň esasydyr (halkyň arasynda ahlak terbiýesini giňden ýaýbaňlandyrmak, jyns gatnaşyklaryny dogry eоla goэmak, howpsuz jyns gatnaşyklary we ş.m., neşekeşlige, tertipsiz, ahlaksyz jyns gatnaşyklaryna garşy göreş, sagdyn ýaşayşy ündemeklik).

EDEBIÛAT

1. **Gurbanguly Berdimuhamedow.** Türkmenistanda saglygy goraýşy ösdürmegiň ylmy esaslary. Aşgabat, Türkmen döwlet neşirýat gullugy. 2007 ý.
2. **Gurbanguly Berdimuhamedow.** Türkmenistan – sagdynlygyň we ruhubelentligiň ýurdy. Aşgabat, Türkmen döwlet neşirýat gullugy. 2007 ý.
3. **Gurbanguly Berdimuhamedow.** Garaşsyzlyga guwanmak, watany, halky söýmek bagtdyr. Aşgabat, Türkmen döwlet neşirýat gullugy. 2007 ý.
4. **Gurbanguly Berdimuhamedow.** Türkmenistanyň derman ösümlikleri. Aşgabat, Türkmen döwlet neşirýat gullugy. 2009 ý.
5. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Mälikgulyýewiç Berdimuhamedow. Gysgaça terjimehal. Aşgabat, Türkmen döwlet neşirýat gullugy. 2007 ý.
6. “Saglyk” Milli Maksatnamasy. Aşgabat, 1995 ý.
7. “Türkmenistany ykdysady, syýasy we medeni taýdan ösdürmegiň 2020-nji ýyla çenli Baş ugry” Milli Maksatnamasy. Aşgabat, 2004 ý.
8. **Abu Aly Ibn Sina.** Lukmançylyk ylmyňyň kanunlary (6 tom). Aşgabat, 2004 ý.
9. **Seýit Ysmaýyl Gürgenli.** Tebipçiligiň ýan kitaby (türkmen dilinde). Aşgabat, 1996 ý.
10. **Muhammet Gaýmaz Türkmen.** Pygamber tebipçiligi. Aşgabat, 2006 ý.
11. **Дурсунова С.М.** Висцеральный лейшманиоз в Туркменской ССР. Автореферат докторской диссертации, Москва, 1972 г.
12. **Дурсунова С.М.** “Анкилостомоз” в Туркмении. Автореферат кандидатской диссертации. Москва, 1953 г.

13. **Акмаммедов Д.К.** Характеристика основных закономерностей эпидемиологии и обоснование некоторых мероприятий по борьбе с дизентерией в Ашхабаде. Кандидатская диссертация. Москва, 1971 г.
14. **Кудратуллаев Н.К.** Носительство бактерий дифтерии в городе Ашхабаде в период резкого снижения заболеваемости дифтерией в городе Ашхабаде. Кандидатская диссертация. Москва, 1969 г.
15. **Васильева А.В.** Брюшной тиф и паратифы в Туркменской ССР и этапы их снижения. Кандидатская диссертация. Ашхабад, 1961 г.
16. **Türkmenistanyň Saglygy goraýyş we derman senagaty ministrliginiň resmi maglumatlary we buýruklary.** 1993-2010 ýý.
17. **Шувалова Е.П., Белозеров Е.С., Беляева Т.В., Змушко Е.И.** Инфекционные болезни: Учебник. Перераб. и доп. М.: Медицина, 2001, 959 с.
18. Избранные вопросы терапии инфекционных больных. Руководство для врачей. -Под редакцией Ю.В.Лобзина. Санкт-Петербург, 2005 г.
19. **Белозеров Е.С., Буланьков Ю.И., Иоанниди Е.А.** Медленные инфекции. Элиста, 2009, 319 с.
20. **Беляков В.Д., Яфаев Р.Х.** Эпидемиология: Учебник. М.: Медицина, 1989. 416 с.
21. **Грачева Г.М., Щетинина И.Н.** Клиническая химиотерапия инфекционной патологии. Л.: Медицина, 1991, 256 с.
22. **Зубик Т.М., Иванов К.С., Казанцев А.П., Лесников А.Л.** Дифференциальная диагностика инфекционных заболеваний. Л.: Медицина, 1991, 376 с.
23. **Учайкин В.Ф. и др.** Инфекционные болезни у детей. М.: Медицина, 2006 г.
24. Руководство по эпидемиологии инфекционных болезней. В 2-х томах Под. ред. В.И.Покровского. М.: Медицина, 1993. Т. 1. 464 с. Т. 2. 464 с.

25. Тропические болезни. Под. ред. Е.П.Шуваловой. – М.: Медицина, 2007, 496 с.
26. **Ющук Н.Д., Жогова М.А., Бушуева В.В., Колесова В.Н.** Эпидемиология: Учебное пособие. М.: Медицина, 1993, 336 с.
27. Лекарственные средства. Машковский М.Д. изд. 12, М.: Медицина, 2008 г.
28. Педиатрия (Руководство для врачей и студентов), М.: ГЕОТАР, 1996.
29. Справочник клинических симптомов и синдромов. Лазовский ИР, 2 изд., М.: Медицина, 1981.
30. **Цинзерлинг А.В., Цинзерлинг В.А.** Современные инфекции, патологическая анатомия и вопросы патогенеза. Санкт-Петербург, 2002 г.
31. **Покровский В.И. и др.** Инфекционные болезни и эпидемиология. Москва. 2008 г.
32. Инфекционные болезни и вакцинопрофилактика у детей. Учебник, Учайкин В.Ф., Нисевич Н.И., Шамшева О.В. 2007 г, 688 с.
33. Избранные лекции по инфекционным болезням и эпидемиологии. Лучшев В.И., и др. М. 2006 г.
34. Internet maglumatlary.

MAZMUNY

Sözbaşy	7
---------------	---

I bölüm

Ýokanç keseller barada umumy maglumatlar.	
<i>Şükürow A.J., Ibragimow M.H., Ussaýewa E.B.</i>	9
Ýokanç keselleriň anyklanylyşynyň esaslary we usullary	28
Ýokanç keselli näsaglary bejermeginiň esaslary we usullary	34
Ýokanç keselleriň önüni alyş çäreleri	44

II bölüm

Izege ýokanç keselleri. <i>Şükürow A.J., Ibragimow M.H., Garlyýew Ç.G., Esenow N.E., Öwezowa A.G., Ýazgurbanowa O.A.</i>	48
Garyn garahassasy	48
Şigellyoz (dizenteriya, ganly içgeçme)	66
Eşerihioz izege ýokanjy	82
Mergi	93
Salmonelləoz	101
Izmit zäherlenme ýokanç keseli	111
Botulizm	117
Rotawirusly gastroenterit	122
Enterowirus ýokanç keseli	126
Poliomiýelit (ysmaz)	132
	543

Izege disbakteriozy	143
Leptospiroz	150
Bruselləoz	152
Iərsinioz əokan3 keseli	161
Psewdotuberkuləoz	162
Izege iərsiniozy	175
Toksoplazmoz	183
Amebiaz	192
Balantidiaz	201

III bۆlۆm

Wirusly gepatitler. Şükürow A.J., Ibragimow M.H.	206
Əiti A gepatit	207
Əiti B gepatit	209
Əiti C gepatit	213
Əiti D gepatit	215
Əiti E gepatit	216
Wirusly G gepatit	217
Wirusly F gepatit	218
TTV gepatit	218
SEN-V gepatit	218
Əiti gepatitleriň anyklanylyşy we bejerilişi	219
Dowamly gepatitler	228

IV bۆlۆm

Gelmintozlar. Şükürow A.J., Atakişiyewa A.Ç., Atdayewa M.S.	238
Izege gelmintozlary	241
Askaridoz	241

Ankilostomidozlar	245
Strangiloidoz	247
Trihinellez	250
Trihosefaloz	254
Enterobioz	256
Teniarinhoz	259
Tenioz	261
Gimenolepidozlar	263
Difillobotrioza	265
Metagonimoz	267
Izgeden daşarky gelmintozlar	268
Opistorhozlar	268
Klonorhoz	270
Fassiolozlar	270
Paragonimozlar	272
Lizinkaly (larwal) gelmintozlar	274
Ehinokokkozlar	274
Alweolzar ehinokokkoz	278
Larwa migrans alamatlar toplumy	278

V bölüm

Dem alyş ýollarynyň ýiti ýokanç keselleri. Şükürow A.J.,
Ibragimow M.H., Esenow N.E., Garhyýew Ç.G.,

Çaryýewa Z.H., Jomartowa T.A.	281
Grip	282
Paragrip	289
Adenowirus ýokanç keseli	296
Respirator sinsital ýokanç keseli	299
Rinowirusly ýokanç kesel	303

Dem alyş ýollarynyň ýiti wirusly ýokanç keselleriniň bejerilişi we önüniň alnyşy	305
Guş gripi (grip A H5N1).....	310
Grip A (H1N1)	317
Mikoplazma ýokanç keseli	321
Gerpes ýokanç keseli (uzuk ýokanjy)	325
Ýokançly mononukleoz	332
Gyzamyk	338
Garamyk	347
Tdjihoraz	355
Gyzylja	359
Meningokok ýokanç keseli	364
Difteriä (hurezek)	374
Gukbagma	388
Sitomegalowirus ýokanç keseli	397
Hlamidioz, ornitoz ýokanç keselleri.....	403
Parotit ýokanç keseli (hapgyrtma).....	407

VI bölüm

Ganyň üsti bilen geçýän keseller. Şükürow A.J., Garlyýew Ç.G., Esenow N.E.	413
Ku-ysytma	413
Flebotom ysytması	419
Gemorragiki ysytmalar	421
Bıwrek alamatly gemorragiki ysytma	422
Krym-konga gemorragiki ysytması	427
Omskiä gemorragiki ysytması	429
Sary ysytma	431
Gyrgyn	433
Tuläremiä	440
546	

Gyzzyrma (mal'ariia)	448
Цргънли garahassa we Brillanyň keseli	462
Wisseral leýşmaniozy	469

VII buňm

Deri örtüginin keselleri. Şikirow A.J., Esenow N.E.,	
<i>Garlyýew Ç.G.</i>	475
Guduzlama	475
Beze	483
Otbaşy (Anthrax)	487
Agsyl	495
Felinoz (howpsuz limforetikulioz)	499
Бытме (stolbnak, tetanus)	502
Erizipeloid	514
Melioidoz	517
Ketew (malleus, sap)	520

VIII buňm

Adamda immun ýetmezçiligi wirusy sebäpli döreýän	
ýokanç kesel (AIW ýokuşmasy/AIDS). Şikirow A.J.	525
Edebiyat	540

ÝOKANÇ KESELLER

Lukmançylyk ýokary okuw mekdebi üçin okuw kitaby

A.J.Şükürowyň we M.H.Ibragimowyň redaksiýasy bilen

Redaktor	<i>O. Heşdekow N. Kakalyýewa N. Annaweliýewa</i>
Operator	<i>A. Abdylrahmanow</i>

Ýygnamaga berildi 03.03.2010. Çap etmäge rugsat edildi 16.04.2010.
Ölçeği 60×90¹/₁₆. Şertli çap listi 25,16. Hasap-neşir listi 26,624.
Neşir №12. Sany 2000. Sargyt №00.

Türkmenistanyň Ylymlar akademiýasynyň “Ylym” neşirýaty.
744000. Aşgabat, Bitarap Türkmenistan köç., 15.